

वाचस्पत्य

बृहत् संस्कृताभिधान

षष्ठखण्डम् ।

गवर्णमेष्टसंस्कृतविद्यालयस्थ-दर्शन-व्याकरणाध्यापकचर-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

१८३१ संवत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

A.

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

PART VI.

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

CALCUTTA

PRINTED AT THE KAVYAPRAKASHA PRESS.

प्रिन्टर् लीक्केटमोहन मुखोपाध्याय ।

1875.

Published by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta

स्तात्पर्यं निश्चये वेदान्तिमते तात्पर्यं निर्णायके २ हेतुभेदे तत्र उपक्रमोपसंहाराभ्यां द्वाभ्यामेव तात्पर्यं निश्चयते नत्वेकैकेनेति बोध्यम् । करणे घञ् । ३ सामाद्युपाये “सा-मादिभिरुपक्रमैः” मनुः । “उपक्रमैरस्त्वलितैश्चतुर्भिः” रघुः । कर्मणि घञ् । ४ आरभ्यमाणे पु० तदादित्वविवचा-याम् तदन्ततत्पुरुषस्य क्त्वोवता ‘नन्दोपक्रमं द्रोणः’ या० भा० “रामोपक्रममाचख्यौ रत्नः परिभवं नवम्” रघुः । करणे घञ् । ५ चिकित्सायाम् सुश्रुते भूरिप्रयोगः ।

उपक्रमण न० उप+क्रम-भावे ल्युट् । १ आरम्भे करणे ल्युट् । २ तत्साधने सुश्रुतोक्ते दीर्घायुष्यादिज्ञानपूर्व-कचिकित्सायाम् ३ भूमिकायां स्त्री ङीप् । स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । उपक्रमणिका । मन्थप्रस्तावने सुखवन्धे ।

उपक्रमणीय लि० उप+क्रम-अनोर्यत् । १ आरम्भणीये । उप-क्रमणे साधु-ङ् । २ चिकित्साङ्गे दीर्घायुष्यादिज्ञानसाधने लक्षणभेदे । आतुरचिकित्सार्थं यथोपक्रमणं कर्तव्यं तदा वेदके इत्यन्थे च । तत्प्रकारादि सुश्रुते दर्शितं यथा । “अथात आतुरोपक्रमणेयमध्यायं व्याख्यासामः । आतुरोपक्रममाणेन भिषजायुरेवादौ परीक्षेत । सत्यवायुषि व्याध्युत्तग्निवयोदेहबलसत्त्वसात्त्वप्रकृतिभेदजदेशान् परी-क्षेत । तत्र महापाणिपादपाञ्चष्टस्तनायदशनयदनस्कन्ध-ललाटदेर्घाङ्गुलिपर्वोच्छ्वासप्रेक्षणवाङ्मं विस्तीर्णभूस्त-नान्तरोरस्कं हृत्खज्ज्वामेदपीवगम्भीरसत्त्वखरनाभिमनु-ज्वैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकणं पञ्चान्नास्तिष्कं स्नातानु-लिप्तं मूर्द्धासुपूर्वा विशुष्यमाणशरीरं पञ्चाञ्च विशुष्यमा-णहृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति । तमेकान्ते-नोपक्रमेत् । एभिलेख्यैर्विपरीतैरत्यायुर्मिश्रैर्मध्यमायुरिति । गूढसन्धिसिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरोन्द्रियः । उत्तरोत्तरमुत्तेजो यः स दीर्घायुरुच्यते । गर्भात् प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते । शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः स-मासतः । मध्यमस्यायुषोज्ञानमत ऊर्ध्वं निबोध मे । अ-धस्तादूर्ध्वयोर्यस्य लेखाः स्युर्व्यक्तमायताः । हे वा तिस्रो-ऽधिका वापि पादो कर्णौ च मांसलौ । नासाग्रमूर्ध्वं च भवेदूर्ध्वं लेखाश्च पृष्ठतः । यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति संप्रतिः । जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं निबोध मे । हृत्स्वानि यस्य पर्वाणि सुमहद्वापि मेहनम् । तथोरस्य वलीढानि न च स्यात् पृष्ठमायतम् । ऊर्ध्वं च अवयवौ स्या-नाच्चासा चोच्चा शरीरिणः । हसतो जलतो वापि दन्त-मांसं प्रदृश्यते । प्रेक्षते यश्च विभ्रान्तं स जीवेत्पञ्चविं-

शतिम् । अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसा-राह्यपदेचप्राप्तः । तत्राङ्गान्यन्तराधिसक्थिवाङ्गुशिर्वांसि तदयवाः प्रत्यङ्गानीति । तत्र खैरङ्गुलेः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते । प्रदेशिन्यास्तु मध्यमाऽनामिका कनिष्ठिका यथोत्तरं पञ्चमभागहीना । चतुराङ्गुलायते पञ्चाङ्गुल-विक्षृते प्रपदपादतले । पञ्चचतुरङ्गुलायतविक्षृता पार्श्वः । चतुर्दशाङ्गुलायतः पादः । चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फजङ्घाजानुमध्यानि । अष्टादशाङ्गुला जङ्घा जानूपरिष्ठाद्वाति शदङ्गुलमेव पञ्चाशत् । जङ्घायामस-मावूह । द्व्यङ्गुलानि वषणचिचुकदशननासायुष्टभागकर्ण-भूलनयनान्तराणि । चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासा-कर्णललाटपीवोच्छ्वायदृष्टान्तराणि । द्वादशाङ्गुलानि भगवि-स्तारमेहननाभिहृदयपीवास्तनान्तरमुखायाममणिबन्धप्र-कोष्ठस्थौल्यानि । इन्द्रवस्तिपरिणाहंसपीठकूर्परान्तरा-यामः षोडशाङ्गुलः । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । द्वाविं-शदङ्गुलपरिमाणौ भुजौ । द्वाविंशदङ्गुलपरिणा-हावूह । मणिबन्धकूर्परान्तरं षोडशाङ्गुलम् । तलं षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारम् । अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिनीश्रव-णापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुलौ पञ्चाङ्गुले । अर्द्धपञ्चाङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके । सार्द्धत्र्यङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुलौ । चतु-र्विंशतिविस्तारपरिणाहं मुखपीवम् । त्रिभागाङ्गुलि-विस्तारा नोसायुष्टमर्यादा । नयनत्रिभागपरिणा-हा तारका । नवमस्तारकांशो दृष्टिः । केशान्तम-स्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम् । सस्तकादष्टकेशान्तो दशाङ्गुलः । कर्णावटुन्तरं चतुर्दशाङ्गुलम् । पुरुषोरऽप्रमाणविस्तीर्णौ स्त्री-श्रीणिः । अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुरः । तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटी । सर्वशमङ्गुलशतं पुरुषायाम इति भवन्ति चात्र पञ्चविंशे ततो वर्गे पुमान् नारी तु षोडशे । समत्वागतवीर्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक् । देहः खैरङ्गुलैरेव यथा-वदनुकीर्तितः । युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाऽ-ङ्गना । दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महदृच्छति । मध्यमं मध्यमैरायुर्वित्तं हीनैस्तथाऽवरम् । अथ सारान् वक्ष्या-मि ॥ स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशौर्यशौचोपेतं कल्याणाभिविवेशं सत्वसारं विद्यात् । स्निग्धं संहतश्चेतास्थिदन्तनखं बह्वल कामप्रजं शुक्रेण । अल्लशमुत्तमबलं स्निग्धगम्भीरस्वरं सौ-भाग्योपपन्नं सहानेतञ्च मज्ज्ञा । महाशिरःस्कन्धदृढदन्त-हन्वस्थिनखमस्थिभिः । स्निग्धमूलखेदस्वरं दृढच्छरीरमाया-ससहिष्णुं मेदसा । अच्छिद्रगात्रं गूढास्थिसन्धिं मांसोप-

चितञ्च मांसेन । स्निग्धतामनखनयनतालुजिह्वौष्ठपाणि-
पादतल रक्तेन । सुप्रसन्नमृदुत्वग्रीमाणं त्वक्सारं वि-
द्यादित्येषां पूर्वं पूर्वं प्रधानमायुःसौभाग्ययोरपि । भवति
चात्र सामान्यतोऽङ्गप्रतङ्गप्रमाणादथ सारतः । परीक्षायुः
सुनिष्ठुणो भिषक् सिध्यति कर्मसु ।

व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्व एवैते त्रिविधाः सा-
ध्या याध्याः प्रतप्राख्येयाश्च तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत
किमसाधौपसर्गिकः प्राक्वेवलोऽन्यलक्षण इति । तत्रौपस-
र्गिको यः पूर्वात्पक्षं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरूप-
सृजति स तन्मूलवोपद्रवश्च । प्राक्वेवलो यः प्रागेवोत्पन्नो
व्याधिरूपरूपोऽनुपद्रवश्च । अन्यलक्षणो यो भविष्यद्प्रा-
धिख्यापकः स पूर्वरूपसञ्ज्ञः । तत्र औपद्रव्यमन्योन्या-
विरोधेनोपक्रमेत बलवन्तमुपद्रवं वा प्राक्वेवलं यथास्वं
प्रतिकुर्वीत । अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत । भवति
चात्र । नास्तिरोगो विना दोषैर्यस्मात्स्माद्विचक्षणः ।
अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिसुपाचरेत् ।

प्रागभिहिता ऋतवः । शीते शीतप्रतीकारउष्णे चोष्ण-
निवारणम् । कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न
हापयेत् । अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता
क्रिया । क्रियाहीनाऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति ।
या त्वदीर्घं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया
न तु या व्याधिं हरत्यन्यसुदरेयेत् ।

प्रागभिहितोऽग्निरक्ष्य पाचकः (व्रणप्रश्ने) स चतुर्विधो
भवति दोषानभिपन्न एको विक्रियामापन्नस्त्रिविधो भवति
विषमो वातेन, तीक्ष्णः पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणा, चतुर्थः
समः सर्वसाध्यादिति तत्र यो यथाकालमनुपपद्यते सत्यक्
पचति स समः, समैर्दोषैः । यः कदाचित्पचत्यक्पचति
कदाचिदाध्मान्श्लेष्मोदावर्त्तितसारजठरगौरवान्त्वकूजनप्र-
वाहणानि कृत्वा स विषमः । यः प्रभूतमप्युपपद्यमानाशु
पचति स तीक्ष्णः, स एवाभिवर्द्धमानोऽत्यग्निरित्याभाष्यते
स सुष्ठुर्मुहुः प्रभूतमप्युपपद्यमानाशुत्वं पचति पाकाले च
गलताल्बोष्ठशोषदाहसन्तापान् जनयति । यः स्वल्पम-
प्युपपद्यते शिरोगौरवकाशश्वासप्रसेकच्छर्दिगात्रसदनानि
कृत्वा मरुता कालेन पचति स मन्दः । विषमो वातजान्
रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो
विकारान् कफसम्भवान् । तत्र समे परिरक्षणं कुर्वीत
विषमे स्निग्धास्त्रिलयैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्वीत तीक्ष्णे
मधुरस्निग्धशीतैर्विरेकैश्च । एवमेवात्यग्नौ विशेषेण माद्विषैश्च

क्षीरदधिसर्पिर्भिर्मन्दे कटुतिक्तकषायैर्मनैश्च । जाठरो
भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः । सौक्ष्म्याद्दसानाददानो
विवेक्तुं नैव शक्यते । प्राणापानसमानैस्तु सर्वतः पवनै-
स्त्रिभिः । ध्यायते पाल्यते चापि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैः ।
वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धमिति । तत्रोनघोडशवर्षा
बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीराच्चादा अच्चादा-
इति तेषु संवत्सरपराः क्षीरपा द्विसंवत्-रपराः क्षीरा-
च्चादाः परतोऽच्चादा इति । घोडशसप्तलोकरन्तरे मध्यं
वयस्तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनं संपूर्णता हानिरिति ।
तत्रा विंशतेर्द्विद्विराविंशतो यौवनमा चत्वारिंशतः सर्व-
धात्विन्द्रियबलवीर्यसम्पूर्णता । अतज्जुर्भीषत् परि-
हाणिर्यावत्सप्रतिरिति । सप्ततेरुर्द्धं क्षीयमाणधात्वि-
न्द्रियबलवीर्यौत्साहमह्यहनि बलीपलितस्त्रालित्यजुष्टं
काशश्वासप्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानं सर्वं क्रिया-
स्वसमर्थं जीर्णागारविभाविष्टमवसोदन्तं वृद्धमाचक्षते ।
तत्रोत्तरोत्तराशु वयोऽवस्थासूक्ष्मोत्तरा भेषजमात्रा-
विशेषा भवन्त्युते च परिहाण्येस्त्राद्यापेक्षया प्रतिकुर्वीत ।
भवन्ति चात्र । बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्येमे पित्तमेव तु ।
भूयिष्ठं वृद्धे ते वायुर्दृढे तद्दीक्ष्य योजयेत् । अग्निचार-
विरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत् । तत्साध्येषु विकारेषु
मृद्धौ कुर्यात् क्रियां शनैः ।

देहः स्थूलः कथो मध्य इति प्रागुपदिष्टः । कर्ष-
येर्दृढयेच्चापि सदा स्थूलकथौ नरौ । रक्षणञ्चैव
मध्यस्य कुर्वीत सततं भिषक् ।

बलमभिहितगुणं दौर्बल्यञ्च स्वभावदोषजरादिभिरवे-
क्षितव्यम् । यस्माद्बलवतः सर्वं क्रिया प्रवृत्तिस्तस्माद्बलमेव
प्रधानमधिकरणानाम् । केचित् कथाः प्राणवन्तः स्थूलाश्वा-
ल्पबला नराः । तस्मात् स्थिरत्वव्यभ्यासैर्बलं वैद्यः प्रतर्कयेत् ।

सत्त्वन्त व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्ववैकल्यकरम् ।
सत्त्वान् सृष्टे सर्वं संस्तभ्यात्मनमात्मना । राजसः
स्तभ्यमानोऽन्यैः सृष्टे नैव तामसः ।

प्रकृतिं भेषजं चोपरिष्टाद्व्यामः (प्रकृतिं शारीर-
स्थाने, भेषजं तत्तत्प्रकरणे) ।

सात्त्विकानि तु देशकालजात्युत्तरोगव्यायामोदकदिवास्त्र-
रसप्रभृतीनि प्रकृतिविरुधान्यपि यान्यबाधकराणि भवन्ति ।
यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः । व्यायामजाद
मन्यद्वा तत् सात्त्विकमिति निर्दिशेत् ।

देशस्थानूपो जाङ्गलः साधारण इति । तत्र बहुदकनि-

नोद्धतनदीवर्षगहनो मृदुशीतानिलो बल्लसहापर्वतदृष्टो
मृदुसुकुमारोपचितशरैरमनुष्यगयः कफशतरोगभूयिष्ठश्चा-
नूपः । आकाशसमः प्रविरलाल्पकण्टकिवृक्षप्रायोऽत्यर्षप्र-
स्त्रवणोदप्रानोदकप्राय उष्णदारुणवातः प्रविरलाल्पशैलः
स्थिररुग्णशरीरमनुष्यप्रायो वातपित्तरोगभूयिष्ठश्च जाङ्ग-
लः । उभयदेशलक्षणः साधारण इति । भवन्ति चात्र ।
समाः साधारणं यस्माच्छीतवर्षीष्णमाकृताः ।
दोषाणां समता जलोत्तस्त्रात्साधारणो मतः । न तथा
बलवन्तः स्युर्जलजा वा स्थलाकृताः । स्वदेशे निचिता
दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः । उचिते वर्त्तमानस्य नास्ति
देशकृतं भयम् । आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे
सति देशप्रकृतिसामान्यविपरितोऽचिरोत्थितः । सम्पत्तौ
भिषगादीनां बलसत्वायुषां तथा । केवलः समदेहान्तेः
सुखसाध्यतमो गदः । अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कृच्छ्रो
व्यामिश्रलक्षणः । क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियासम्यां
प्रयोजयेत् । पूर्वस्थां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः ।
गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता । कर्त्तव्यैव
तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यतमो यदि । यएवमेनं विधिमैक-
रूपं विभर्त्ति कालादिवशेन धीमान् । स मृदुपाशान्
जगतोगदौघान्किर्त्तन् भैषज्यपरश्वधेन ।

उपक्रान्तं वि० उप+क्रम-क्त । १ आरब्धे २ विस्तृते शब्दार्थचि०
उपक्रिया स्त्री उप+क-भावे श । उपकारे “तमपोह गुरुं
विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा” मनुः ।

उपक्रोश पु० उप+क्रुश-घञ् । निन्दायाम् । “नायं विभे-
त्युपक्रोशादधस्त्रिंशो पुररोचनः” भा० आ० १४५ अ०
“राज्येन किं तद्विपरोतयुक्तः प्राणैरुपक्रोशमलीनसैवी” रघुः
अत्या० स० । २ उपगतक्रोशे आसन्नक्रोशे वि० । अव्ययी० ।
३ क्रोशसमीपे अव्य० । भावे ल्युट् उपक्रोशनमस्यत् ।
“वाक्सलक्षणैर्लोकोपक्रोशनैः” दशकु० । “कुलोपक्रोशनकरी
कुलाङ्गारी निराश्रया” हरि० १७६ अ० । [स्त्रियां ङोप् ।

उपक्रोष्टृ पु० उप+क्रुश-टच् । १ गृह् भा० । २ निन्दके वि० ।

उपक्लेश पु० उपक्लिञ्जाति अनेन उप+क्लिञ्ज-करणे घञ् ।
मदादिषु । [घञ् पक्षे अप् । वीष्णनिनादे ।

उपक्ल(का)ण पु० उप+क्लण-शब्दे “कणोवीष्णायाञ्च” पा० वा

उपक्लृय पु० उप+क्लि-अच् । १ अपचये हानौ । सामीप्यादौ
अव्ययी० । २ निवाससमीपादौ, अव्य० । २ उपगतः जयम्
अत्या० स० । ३ जयं प्राप्ते वि० । तत्पुरुषे उपाद्वाच-
कत्वादन्तोदात्तता ।

उपक्षित् वि० उप+क्षि-क्लिप् । समीपनिवासिनि । “यस्य
ते अग्ने अन्ये अग्नय उपक्षितो वया इव” ऋ० ८,
१६, ३३ । [२ सकार्याद्यसामर्थ्यं प्राप्ते च ।

उपक्षीणं वि० उप+क्षि-क्तं तस्य न, दीर्घश्च । १ अपचयप्राप्ते
उपक्षेप पु० उप+क्षिप-भावे घञ् । १ आक्षेपे, “कर्णनासा-
च्छेदोपक्षेपभीषिताभ्याम्” दशकु० । २ समीपे निक्षेपणे च ।
उपक्षेपणं न० उप+क्षिप-ल्युट् । शूद्रस्नामिकाक्षस्य विप्रगृहे
पाकार्थं समर्पणे । “उपक्षेपणधर्मेण यत्तु पाचयते द्विजैः ।
अभोज्यं तद्भवेदन्नम्” शास्त्र० पु० । “उपक्षेपणधर्मेण शूद्र-
स्नामिकाक्षस्य पाकार्थं ब्राह्मणगृहे समर्पणरूपेणेति”
कल्पतरुः । २ समर्पणमात्रे च ।

उपखात अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी० । १ खातसामीप्ये २ ख्याते
इत्यर्थे च । उपगतः खातम् अत्या० स० । ३ खातातुगते ।
उपाद्वाचकत्वेन तत्पुरुषपक्षे अन्तोदात्ततेतिभेदः
उपगं वि० उप+गम-ङ् । उपगन्तरि “ओषध्यः फलपाका-
न्नाबज्जुष्मफलोपगाः” मनुः । “तेतायां भावसंकल्पाः
क्रियादानफलोपगाः” भा० व० १४६ अ० । “केन्द्रोपगा
नवमपञ्चमगाश्च सर्वे” ज्यो० त० ।

उपगणं वि० उपगतो गणो येन प्रा० व० संख्यावचनत्वेऽपि
“अवज्जगत्यादिति” पा० निषेधात् न ङच् । प्राप्तसमुदाये
उचि तु चित्वात् अन्तोदात्तता स्यात् । अतस्तस्य पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरार्थं ङचोनिषधः । “रूपातिप्रसङ्गाभावेऽपि स्वर-
भेदार्थमेव पर्युदासः” सि० कौ० स्थितम् ।

उपगतं वि० उप+गम-क्तं । १ स्त्रीकृते, २ उपस्थिते, ३ ज्ञाते
४ प्राप्ते च “सर्वोऽहि नोपगतमस्यपचोयमानं” वज्रिष्णु-
मात्रयमनागतमभ्युपैत” भाषः भावे क्तं । ५ प्राप्तादौ न०
उपगतं प्राप्तिः स्वरूपत्वेनात्मस्य अच् । ६ प्राप्तिस्वरूपके
पक्षे च (रसिद्) । “धनी वोपगतं दद्यात् सहस्तपरि-
चिह्नितम्” या० सू० । “उपगतं प्राप्तिमिति यद्वा
उपगतम् प्रवेशपक्षं सहस्तलिखितचिह्नितमधमस्त्रायो-
त्तमस्त्रोदद्यात्” मिता० ।

उपगति स्त्री उप+गम-क्तिन् । १ प्राप्ति २ ज्ञाने ३ स्त्रीकारे च
उपगन्तुं वि० उप+गम-टच् । १ प्राप्तरि २ स्त्रीकर्त्तरि
३ ज्ञातरि च ।

उपगम पु० उप+गम-भावे घञ् अव्यङ्गिः । १ समीपगमने,
२ अङ्गीकारे ३ ज्ञाने, च “सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत् नोप-
वधूनाम्” मेघ० । “व्यावर्त्ततान्योपगमात् कुमारी” मृग-
वज्रोपगमसंज्ञमवेषभृत्” रघुः । भावे ल्युट् । उपगमन

मयत् । 'यथा कर्म शुभं कृत्वा स्वर्गोपगमनं भवम्'
भा० आ० १०३अ० ।

उपगम्य (त्य) अव्य० उप+गम-ल्यप् वा मलोपे लृक् । १समी-
पं गत्वैत्यर्थे । कर्मणि यत् उपगम्य । २सामीप्येन गम्ये ति० ।
उपगहन पु० ऋषिभेदे 'महान्दृषिश्च कपिलस्तथापिस्ताडका-
यनः । तथैव बोपगहनस्तथापि सारायणिः' भा० आ०
४अ० ।

उपगा पु० उप+गै-क्लिप् । यज्ञे १उपगातरि ऋत्विग्भेदे ।
भावे अङ् । २उपगाने स्त्री 'उपगादर्शनाच्च' कात्या०
६, ७, २, 'उपगानदर्शनाच्चैवमवसीयते कर्कः ।

उपगाह पु० उपगायति उप+गै-हृच् । यज्ञे उगाहः
समीपे १गातरि ऋत्विग्भेदे 'वृहस्पतिरुगाता विश्वेदेवा
उपगातारः' तैत्ति० । 'ऋत्विग्वरितिरिक्तानामुपगा-
तृणामनुपगृह्णन्नाह्विज एवोपगातारः' कात्या० ६, ७, २,
कर्कः । 'स वडवा उपरन्वन्ति संशिक्षते यथोपगातार
उपगायन्ति' शत० ब्रा० १३, २, ३, २ । समीपगानकर्त्तरि ति०

(दोयार) स्त्रियां ङीप् । [गन्तरि २स्त्रीकर्त्तरि ३ज्ञातरि च

उपगामिन् ति० उप+गम-णिनि स्त्रियां ङीप् । १समीप-
उपगिरि (रि) अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी० वा अच्समा० ।

१पर्वतसामीप्ये २पर्वते इत्यर्थे च । गिरिसुपगतः
अव्या० स० । उत्तरदिक्ष्वे गिरिसन्निकृष्टे देशभेदे पु०
'प्रययामुत्तरां तस्माद्दिशं धनदपालिताम् । अन्नगिरिञ्च
कौन्तेयस्तथैव च बहिर्गिरिम् । तथैवोपगिरिञ्चैव विजि-
ग्ये पुरुषर्षभः' भा० स० २६ अ० । अन्तोदात्तोऽयम् ।

उपगोति स्त्री 'आर्याद्वितीयकाङ्क्षे' यद्गदितं लक्षणं तत्
स्यात् । यद्युभयोरपि दलयोरुपगोतिं तां मुनिब्रूते'
वृ० २० उक्ते मातावृत्तभेदे ।

उपगु ति० उपगतो गौरस्य ह्रस्वः गोशब्देनानार्थः । १प्राप्त
किरणदौ २गोपात्रे च 'उपगोरिदम् अण् । औपगव
तत्सम्बन्धिनि ति० । 'सामीप्येऽव्ययी० । ३गोः सामीप्ये
अव्य० । [स्त्रियां गौ० ङीप् ।

उपगुध ति० उप+गुध-रोधने क । सामीप्येन रोधके ।
उपगुरु पु० उपगतः सादृश्येन गुरुम् अव्या० स० अन्तोदात्तः ।
तन्तोक्ते गुरुसदृशे उपदेशादिकारके । सामीप्यादौ
अव्ययी० । २गुरोः सामीप्ये ३गुरावित्यर्थे च अव्य० ।

उपगूढ न० उप+गुह-भावे क्त । १आलिङ्गने 'उपगूढानि स-
वेपथूनि च' कुमा० । 'विश्वसार्थमुपगूढमजस्रम्' भाषः ।
कर्मणि क्त । २आलिङ्गिते ति० । ततः ऋश्या० चल-

रथ्यां क । उपगूढक तत्सन्निकृष्टदेशादौ ति० ।

उपगूहन न० उप+गुह-ल्युट् ओरुत् । आलिङ्गने 'सर-
न्मुकुन्दाङ्गुपगूहनं पुनः' भा० स्क० ५अ० ।

उपगोह्य ति० उप+गुह-ल्युट् जत्त्वविधौ अच् एव ग्रहणाच्च
जत्त्वम् । १आलिङ्गने, २ग्राह्ये च । भावे यत् । ३आ-
लिङ्गने । पक्षे क्यप् उपगुह्यमप्यत् ।

उपगौर ति० उपगतो गौरम् अव्या० स० । गौरवर्णोपगते
उपाद् द्व्यच्क्त्वेऽपि गौरादिपर्युदासात् नान्तोदात्तता

उपग्रह पु० उप+ग्रह-अप् । १कारावन्धने, २वन्दीकरणे,
३उपयोगे, ४आनुकूल्ये च । कर्मणि घञ् । ५कारावन्ध-
वन्द्याम् । उपगतोऽग्रहं सादृश्येन अव्या० स० । ज्योतिषोक्ते
दैत्यहृत्ये ज्योतिः पदार्थे राक्षसेत्यादौ 'ग्रहाः सोप-
ग्रहाश्चैव दृष्टाः परिषदां गणाः । एते चान्ये च बहवो-
घोरास्त्रिदिववासिनः । परिचार्य महासेनं स्थिता
सादृश्यैः सह' भा० व० २२६अ० । 'उपग्रहाः राक्ष-
प्रभृतयः नीलक० 'सूर्यभात् पञ्चमं धिष्णं त्रैयं विद्यु-
न्मुखाभिधम् । सूर्यश्चाष्टमं प्रोक्तं सन्निपातं चतुर्दशम् ।
केतुरष्टादशं प्रोक्तं सल्लुका स्यादेव विंशतिः । द्वाविंशतितमं
कम्पस्त्रयोविंशच्च वज्रकम् । निर्वातस्तुविंशमुक्ता अष्टावु-
पाग्रहाः' ज्यो० त० उक्ते सूर्याक्रान्तनक्षत्रात् पञ्चमादिषु
विद्युन्मुखादिसमाह्वयेषु ७नक्षत्रेषु । तत्फलञ्च 'प्रस्थाने
विषुदा प्रोक्ताः सर्वकार्येषु सर्वदा' क्रूरवेधसमायोगे यस्यो
पग्रहसम्भवः । तस्य सूर्युर्न सन्देहो रोगाद्वाऽप्य रणादपि
ज्यो० त० । उपग्रहणशब्दार्थे च ।

उपग्रहण न० उप+ग्रह-ल्युट् । १सामीप्येन ग्रहणे २स्त्रीकारे
'वेदोपग्रहणार्थाय तावन्ग्राहयत प्रभुः' रामा० कात्याय-
नोक्ते आज्याधारकरणभेदे । 'एकद्रव्ये साज्ये वेदेनोपग्रह-
णम्' कात्या० १, १०, ६, 'दक्षिणहस्तस्य साज्यस्यै-
कद्रव्यस्य हस्तकम्पनादिना स्कान्दनावरणार्थं' सव्यहस्त
गृहीतवेदेनाधारकरणमुपग्रहणमुच्यते' कर्कः । अप् उप-
ग्रहोऽप्यत् । 'न सव्येन वेदोपग्रहः' तत्रैव कर्कः ।

उपग्राह पु० उप+ग्रह-णिच्-अच् । १उपढौकने उपहारे
(भेददेवोया) कर्मणि घञ् । २उपहाररूपेण देये 'उच्चा-
वचानुपग्राहान् राजभिः प्रापितान् बहून्' भा० स० ५१अ०
'उपग्राहान् उपहारान्' नीलक० ।

उपग्राह्य ति० उप+ग्रह-णिच्-यत् । समीपे ग्राहयितुमुप-
स्थाप्ये १उपढौकनीयद्रव्ये (भेटी) भावे यत् । २उपहारे न०
उपघात पु० उप+हन-घञ् । १नाशने, २कर्मायोग्यतासम्पादने

“काक्रेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि देशितः। उपधा-
तप्रधानत्वात् न आदिभ्योऽपि रक्षति” सीमा० का०। “वी-
जदोषोपधातेन परस्मै दोषसमुपागते” या० सू०। ३ अ-
कारे। “स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणात्मसुपधातं परस्मै च” मनुः।
४ इन्द्रियाणां स्वस्वकार्यजननासामर्थ्यं च “तथात्वञ्चेन्द्रि-
याणामुपधाते कथं सृतिः” भाषा०। इन्द्रियाणामुपधातश्च
एकादेशेन्द्रियभेदेन बाधिर्यादिभेदात् एकादशविधः। अ-
शक्तिशब्दे ४७३ प्र० विवृतिः। करणे घञ्। ५ रोगे र्दपापसमू-
हे च “रेतोरक्तगर्भोपधातः पञ्चगुणोजातकर्मणा प्रथमसमो-
हति” अष्टाभिः संस्कारैः गर्भोपधातात् पूतो भवति” हारी
तः “उपधातः पापसङ्घः पञ्चगुणः पञ्चप्रकारः उपधातक
जातिभ्यं शोकरसङ्कोकरणापालोकरणमलिनीकरणरूपपाप-
पञ्चकसंघः” सं० त० रघु० “पाणिना मेलनेनाथ स्तुवेणैव
तु यद्विः। हूयते चानुपस्तोर्य उपधातः स उच्यते”
मृद्वसंघोक्ते ७ होमभेदे। “अनुपस्तोर्येतिनेन स्तुचि
वज्रतरपत्तं पञ्चावर्त्तं वा दृतेपस्तरणादिकं तदत्र नास्ति
मेलनादिना सकृद् मृहीत्वा होमः” व्र० त० रघु०।
“चरौ तु बद्धदेवतौ होमः, स्यादुपाधतवत्” अन्तो०।

उपधातकं लि० उप+हन-खुल्। १ नाशके २ पीडके च
काकशब्दस्य दध्युपधातकत्वेन काकाकाकोभयवृत्तिः, आ-
लङ्कारिकाः “पुंसा सह समायोगो न स धर्मोपधातकः”
भा० आ० ७३ अ० “कथं सक्तून् ग्रहीष्यामि भूत्वा धर्मो-
पधातकः” भा० आ० ८० अ०।

उपधातिन् लि० उप+हन-णिनि स्त्रियां ङीप् १ नाशके
२ पीडके च “शस्त्रं पातयेन्मर्म्मसिरास्त्रायुसन्धीनां चानुप-
धाति” सुश्रु०।

उपघ्न पु० उप+हन-घञर्थे-क। आसन्ने आश्रये “छेदादिषो-
पघ्नतरोर्ब्रतलौ” रघुः “पिप्रायाद्रिगुहोपघ्नान्” भट्टः।

उपच(ज) लि० उपचिनोति उपजायते वा उप+चि-जन-वा
ङ। चान्नपाठे वृद्धिकारके ज्ञान्तः अनन्तरजाते। “ब्रीहि-
वययोर्वा एतदुपचं (जं) यच्छमीधान्यं तद्ब्रीहिववावेतेन
भूयांसौ करोति” शत० ब्रा० १, १, १, १०। भाष्यकृता तु
अत्र उपचमिति पठित्वा शमीधान्यम् तिलमाषादि उप-
चिनोति उपचम् अल्पमाषपिष्टेन मिश्रितं ब्रीहपिष्टं
त्रिचहरमामात् आरोपितम् उपचितं बद्धं भवतीति”
व्याख्यातम्

उपचक्र पु० उपगतः सादृश्येन चक्रं चक्रवाकम् अत्या० स०।
चक्रवाकसदृशं पक्षिभेदे “मृङ्गराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाः

पतत्रिणः” भा० व० १५८ अ०। “चकौरैरुपचक्रैश्च प-
क्षिभिर्जीवजीवकैः” भा० १७८ अ०। तत्पुरुषे उपा-
द्वयचक्रत्वादनोदात्तः। सामीप्यादौ अव्ययी०। २ चक्रस्य
सामीप्ये ३ चक्रे इतरार्थे च अत्र चक्रशब्दो नानार्थः।

उपचक्षुस् न० उपगतञ्चक्षुर्दर्शनालुगुणार्थम् अत्रा० स०।
उपनेत्रे (वशमा) काचादिनिर्मिते दर्शनसाधने द्रव्यभेदे
उपचक्षुर लि० उपगताश्चक्षुरो यस्य प्रा० व० गतलोपः
उबोवाधकोऽच्। १ चक्षुर्मां समीपवर्त्तिनि। चक्षुरस्य
सामीप्यादौ अव्ययी०। २ दक्षसामीप्यादौ अव्य०।

उपचय पु० उप+चि-भावे अच्। १ द्रव्यौ २ उच्चतौ “स्व-
क्षुपचये केचित् परस्य व्यसने परे” भाषः। “तदेतेषाम-
स्मत्पुत्राणां ज्ञानोपचये भवन्तः प्रमाणम्” हितो०
“षड्रतवो भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमननिमित्तम्”
सुश्रु०। “षड्विदशलाभाश्च लग्नादुपचयाः सृताः” इति
ज्योतिषोक्ते १ लग्नात् षडादिस्थानेषु च। [च।

उपचरित लि० उप+चर-क्त। १ उपासिते २ लक्षणया बोधिते
उपचर्य(न्) अव्य० चर्मणः सामीप्यादौ अव्ययी० वा अच्समा०।
१ चर्मसमीपे २ चर्मणोतरार्थे च उगतचर्म अत्रा० स०।
नान्तः। चर्मोपगते लि० स्त्रियां वा डाप् मननत्वान्न ङीप्।
उपचर्य लि० उप+चर-कर्मणि यत् ततः उपशब्देन अवतरे-
त्यादिवत् सुश्रुपेति समासः सोपसर्गात्तु रण्यदेव स्यात्। १ से-
वनीये “ये च यैरुपचर्याः सुर्जियमैस्ताद्विबोधत” उपचर्यः
स्त्रिया साध्या सततं देववत् पतिः” मनुः “अग्निवज्रोपच-
र्या वै ब्राह्मणाः कुरुसत्तम!” भा० आ० ८८ अ०। २ चिकि-
त्सनीये च। भावे यत् तथा समासः। ३ चिकित्सायाम्
४ सेवने च न० [हला०

उपचर्या स्त्री उप+चर-भावे क्यप्। १ सेवने २ चिकित्सायां
उपचाकु लि० उप+चक प्रतोवातहत्याः उण्। १ प्रतिघातके
२ प्रोते च ततः बाह्यादि० अपतरार्थे इज्। औपचाकवि
तदपतरे पुंस्त्री०।

उपचायिन् लि० उपचिनोति उप+चि-णिनि स्त्रियां ङीप्।
उपचयकारके वृद्धिकारके। “इतो वृद्धोपचायित्वात् शिशुं
सामद्य बोधय” भा० आ० ७६ अ०।

उपचाय्य पु० उपचीयतेऽग्निरत्र उप+चि-आधारे ख्यत्।
वज्रे इष्टकादिनिर्मिते अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे “कथा-
भोरमसे नित्यसुपचाय्यवतां शुभे!” भट्टः।

उपचार पु० उप+चर-घञ्। १ चिकित्सायां, २ सेवायां, “स
ने चिरायास्त्वलितोचाराम्”। “उपचाराञ्जलिस्त्रि-

हस्तया" रघुः । श्वय्यहारे, "सुतेः उपचारात् स्या-
र्थदर्शनाच्च" श्व० भा० भूरिप्रयोगः अविग्रहशब्दे ४५१
पृष्ठे दर्शितः । ७ उक्तोचै ५ लक्षणया शक्यार्थत्यागेनान्यार्थ
बोधने ईश्वरार्थवाक्येन सन्तोषकरणे च "उपचारपदं
न चेदिदमिति" कुमारः ७ धर्मास्तुष्टानमात्रे "वैश्वश्रुतोप-
चारञ्च" "व्रतचर्योपचारञ्च" मनुः । "प्रयुक्तपाणि-
ग्रहणोपचारौ" कुमा० । करणे घञ् । ऽपूजासाधने
द्रव्यभेदे "सन्मङ्गलोपचाराणां सैवादिचरणाऽभवत्" रघुः
पूजाङ्गोपचाराश्च नानाविधाः तत्र सर्वोपचारमन्त्रास्तु
श्रीतारपूर्वाः, कल्पयामि नमः इत्यन्ताः कार्याः ।
"सिद्धिजामले "श्रीतारञ्च सुखे कृत्वा देयस्य भुवनेश्वरि !
कल्पयामि नमः पञ्चादुपचारेष्वयम् विधिरिति" इत्युपक्रम्य
तन्त्रसारे "चतुःषष्ट्युपचाराः दर्शिताः यथा आ-
सनारोपणम् १। सुगन्धितैलाभ्यङ्गः २। मज्जनशालाप्रवे-
शनम् ३। मज्जनमणिपीठोपरिवेशनम् ४। दिव्यस्नानीय-
सुद्वर्तनम् ५। उष्णोदकस्नानम् ६। कनककलसस्थितस-
कलतीर्थाभिषेचनम् ७। धौतवस्त्रपरिमार्जनम् ८। अरुण-
दङ्गलपरिधानम् ९। अरुणदङ्गूलोत्तरीयम् १०। आलेपमण्डप-
प्रवेशनम् ११। आलेपमणिपीठोपवेशनम् १२। चन्दनागु-
रुकुङ्कुमकर्पूरकस्तूरीरोचनादिव्यगन्धसर्वाङ्गाभ्युपेयनम् १३।
कैशभारस्य कालागुरुधूपमङ्गिकासालातीजातीचम्पकाशो-
कशतपत्रपूगकुहरीपुत्रागकल्लारयूथीसर्वचतुस्रसमालाभूष-
णम् १४। भूषणमण्डपप्रवेशनम् १५। भूषणमणि-
पीठोपवेशनम् १६। नवमणिमुकुटम् १७। चन्द्रशक-
लम् १८। सीमन्तसिन्दूरम् १९। तिलकरत्नम् २०।
कालाञ्जनम् २१। कर्षपालियुगलम् २२। नासाभर-
णम् २३। अधरयावकम् २४। प्रदभूषणम् २५।
कनकचित्पदादुका २६। महापादका २७। मुक्तावलिः २८।
एकावलिः २९। देवकन्दकः ३०। केयूरयुगलचतुष्ट-
यम् ३१। वलयवलिः ३२। उर्मिकावलिः ३३। का-
ञ्चिदाम ३४। कटीसूत्रम् ३५। शोभाख्याभरणम् ३६। पाद-
कटकम् ३७। रत्ननूपुरम् ३८। पादाङ्गुलीयकम् ३९।
एककरे पाशः ४०। अन्यकरे अङ्गुशः ४१। मूर्खेषुचा-
पम् ४२। अपरकरे पुष्पवाणाः ४३। श्रीमन्नाणिक्य-
पादुका ४४। स्वसमानवेशाभिरावरणदेवताभिः सह-
सिंहासनारोहणम् ४५। कामेश्वरपर्यङ्गोपवेशनम् ४६।
अमृतशयनचषकम् ४७। आचमनीयम् ४८। कर्पूर-
वटिका ४९। आनन्दोद्भासः ५०। अविलासह्रासः ५१।

मङ्गलारत्निकम् ५२। श्वेतच्छत्रम् ५३। चासुरयुग-
लम् ५४। दर्पणः ५५। तालटन्त्रम् ५६। गन्धः ५७।
पुष्पम् ५८। धूपः ५९। दीपः ६०। नैवेद्यञ्च ६१।
एतानि कल्पयेत् एषामुपचाराणामभावे तन्मन्त्राजयाः ।
'तदुक्तं' नवरत्नेश्वरे । "चतुःषष्ट्युपचाराणामभावे
तन्मन्त्रं जपेत् । तच्च देव फलं विन्देत् साधकः स्थिर-
मानसः" । "आचमनीयं प्रदातव्यमुपचारान्तरान्तरे" तन्त्रसा०
तानि च त्रीणि "स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्"
नरसिंहपु० तेन चतुषष्टिपूरणम् । एतच्च श्रोविद्याप्रकरणी-
यत्वात्तद्विषयम् । अन्यत्र यथागमं कल्पनीयम् । शङ्का-
चार्येण तु स्तोत्रच्छलेन अन्यविधाः चतुःषष्ट्युपचाराद-
र्शिता विस्तरभयान्न ते दर्शितास्तत्स्तोत्रेऽवसेयाः ।
अथाष्टादशोपचाराः । "आसनम् १ स्नागतम् २ पाद्यम् ३
अर्घ्यम् ४ आचमनीयकम् ५। स्नानम् ६ वस्त्रो-
पवीतञ्च ७ भूषणानि च सर्वशः ८। गन्धम् ९ पुष्पम् १०
तथा धूपम् ११ दीपम् १२ अन्नञ्च १३ तर्पणम् १४
माल्यानुवेपने चैव १५ १६ नमस्कारविसर्जने १७ १८।
अष्टादशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत्" । अथ षोडशो-
पचाराः । "पाद्यमर्घ्यं तथाचामं स्नानं वसनभूषणे । गन्धं
पुष्पधूपदीपं नैवेद्याचमनन्ततः । ताम्बूलमर्चने स्तोत्रं
तर्पणञ्च नमस्क्रियाम् । प्रयोजयेत् प्रपूजायास्तुपचारांस्तु
षोडशं" अथ दशोपचाराः । "पाद्यमर्घ्यं तथाचामो मधु-
पर्काचमौ तथा । गन्धादयो निवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ।
अथ पञ्चोपचाराः । "गन्धपुष्पं तथा धूपं दीपं नैवेद्यमेव
च । अखण्डं फलमासाद्य केवलं लभते ध्रुवम्" तन्त्रसा०
विधानपा० विष्णुविषये अन्यविधा षोडशोपचारा
दर्शिताः ते च तत्तन्मन्त्रसहिता मत्कृततुलादानादिप्र-
द्वतौ २२८ पृष्ठे दर्शिताः । आ० त० "आसनं स्नागतं
पाद्यमर्घ्यं साचनीयकम् । मधुपर्काचमं स्नानवसनाभर-
णानि च । गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा" एवं
षोडशोपचाराः पठिता शक्तिभेदात् भेद उद्भेदः ।
तत्तासनादिकं यथा देयं तथोक्तं कालि० पु० "आसनं
प्रथमं दद्यात् प्रौढं दारवमेव वा" । (वाकारात् रज-
ताद्यासनम्) । "पाद्यार्घ्यं भुदकं पाद्यं केवलं तोयमेव तत् ।
तत्सैजसेन पात्रेण शङ्केनाथ प्रदापयेत्" । (अर्घ्यमर्घ्यं शब्दे
उक्तम्) । "उदकं दीयते यत्तु प्रसन्नं फेनवर्जितम् ।
आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमिष्यते । तत्सैजसेन पात्रेण
शङ्केनापि प्रदापयेत् । स्वर्णरत्नोदके स्नानं कर्पूराद्य

धिवासितम् । तैजसैः कांक्षपात्रैर्वा शङ्खेनाथ प्रदापयेत् ।
यद्दीयते देवताभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा । अर्घपात्र-
स्थितैस्तोयैरभिषिच्य ससृग्भजेत् । नैवेद्यं दक्षिणे वा मे
पुरतो वा न पृष्ठतः । दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न
वासतः । वासतस्तु तथा धूपमध्ये वा न तु दक्षिणे । निवे-
दयेत् पुरोभागे गन्धपुष्पञ्च भूषणम्” नरसि० पु० ।
“कापांसं सर्वतोभङ्गं दद्यात् सर्वेभ्य एव हि । नैकान्त-
रक्तं दद्यात् वासुदेवस्य चेलकम् । तत् पूर्वं पूजयित्वैव
मन्त्रैर्देवाय चोत्सृजेत् । निर्देशं मलिनं जोषं क्लृप्तं
मात्रावलिङ्गितम् । परकोयं चाणुदष्टं सूचीविद्धं तथो-
षितम् । उपक्रेशं विधूतञ्च श्लेष्मूलादिद्रुषितम् ।
वर्जयेत् स्त्रोपयोगे च यज्ञादावुपयोजने” । (उपक्रेशं
क्रेशेन सह वापितम्) । “पताकाध्वजवस्त्रादौ सूतं वस्त्रं
नियोजयेत् । प्रवेयकादि संसृतां सौवर्ण्यं राजतञ्च वा ।
निवेदयेत् देवेभ्यो नान्यतैजससम्भवम् । प्रावरः पान
पात्रञ्च गण्डको गृहमेव च । पथ्यङ्गादि यदन्यञ्च सर्वं
तदुपभूषणम्” । गन्धविशेषो गन्धशब्दैः वक्ष्यते ।

उपचारच्छल न० वाद्युक्त वीक्ष्य तत्तातात्पर्याविषयार्थान्तरप-
रत्वकल्पनेन कलात्मकासदुत्तररूपे दूषणभेदे । कलस्य सामान्य-
लक्षणविभागोपचारलक्षणेदाहरणानि गौ० सू० वृत्त्योर्दर्शि-
तानि यथा । “वचनविघातो ऽर्थविकल्पोपपत्त्या च्छलम्”
सू० । “अर्थस्य वाद्यभिमतस्य योविकल्पोविरुद्धः कल्पो अ-
र्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण योवचनस्य
वाद्युक्तस्य विघातोदूषणं तच्छलमित्यर्थः । वक्तृतात्पर्याविष-
यार्थकल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितं तात्पर्याविषयत्वं
विशेष्ये विशेषणे संसर्गं वा यथा नेपाभादागतोऽयं नवक-
म्बलवत्त्वादित्यत्र नवसंख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्धाभिधानं,
प्रमेयं धर्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्धा-
भिधानं, वङ्गिमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभि-
धानम्” वृ० । “तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलसुपाचारच्छ-
लञ्च” सू० । “धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसङ्गावप्रतिषेध उपचार-
च्छलम्” सू० । “धर्मशब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य विकल्पो द्विविधः
कल्पः शक्तिलक्षणाव्यतरूपस्तथा च शक्तिलक्षयोरेकतर-
वृत्त्या प्रयुक्ते शब्दे तदपरवृत्त्या यः प्रतिषेधः स उपचार-
च्छलं यथा मञ्चाः क्रोशन्ति नीलोघट इत्यादौ मञ्चस्या
एव क्रोशन्ति न तु मञ्चाः, एवं घटस्य कथं नीलरूपाभेदः,
एवं अहं नित्य इति शक्त्या प्रयुक्ते अमुकस्मादुत्पन्नस्त्वं
कथं नित्य इति प्रतिषेधोऽप्युपचारच्छलम् । वाद्यभिप्रेता-

र्थस्यादूषणेन कलस्यासदुत्तरत्वम् । न च श्लिष्टलाक्षणिक-
प्रयोगाद्वादिन एवापराधः स्यादिति वाच्यं तत्तदर्थं बोधक-
तया प्रसिद्धस्य शब्दस्य प्रयोगे वादिनोऽनपराधात् अन्यथा
पर्वतोवङ्गिमानित्युक्ते पर्वतोऽयं कथमवङ्गिमानितप्रादिदू-
षणेनानुमानाद्युच्छेदः स्यात्” ।

उपचार्य लि० उप+चर-कर्मणि ख्यत् । १ सेवनीये २ चिकित्सा-
नीये च भावे ख्यत् । ३ चिकित्सायां हेम० ४ सेवायाञ्च न० ।
उपचित् लि० उप+चिनोति देहम् उप+चि-कृप् । देहवर्द्धके
स्त्रीपदादौ “नाशयित्वा वलासस्त्रार्थस उपचितामसि”
यजु० १२, ६७ । “उपचितः श्वयुधगङ्गुस्त्रीपदादयः”
वेददी० ।

उपचित उप+चि-क्त । १ सृष्ट्वे “मृगवयोगवयोपचितं वनम्”
रघुः । २ दिग्धे च भेदि० ३ लेपनादिना वद्विष्णौ निदिग्धे
अमरः ४ समाहिते हेम० ५ सञ्चिते च “प्रयतत्वा-
होपचितमशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम्” हारीतः ।

“उपचितं सञ्चितम्” प्रा० त० रघुनन्दनः । [३ उच्चतौ च ।
उपचिति स्त्री उप+चि-चाय-चिभावे वा भावे क्तिन् । १ वृद्धौ
उपचित न० “उपचितमिदं सप्तसाल्मगौ” वृ० २० उक्ते
१ समष्टत्तर्पणवृत्तभेदे । “विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि
भादुगुरुकावुपचितम्” तत्तौक्ते अर्द्धसमे २ वर्णवृत्तभेदे च ।
३ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “चितोपचितौ चित्वाङ्गसारुचित्वाङ्गदश
ह” धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने । भा० आ० ६७ अ० ।

उपचित्रा स्त्री उपगता चित्रं वर्णम् चित्रां वा । मूषिकपण्याम्
(उन्दुरकानि) अमरः चित्रातारासमीपस्थायां २ स्त्रातौ
३ हस्तायाञ्च । राशिचक्रे तयोश्चित्राचुगतत्वात्तथात्वम् ।
४ दन्तीवृक्षे राजनि० । “द्विगुणितवस्तुलपुत्रचलष्टतिरिह”
इत्युपक्रम्य “वाणाष्टनवसु यदि लञ्चित्रा उपचित्रा नवमे
परयुक्ते” वृ० २० उक्ते षोडशमात्रात्मके ५ मातावृत्तभेदे च ।
उपचेय लि० उप+चि-कर्मणि यत् । अङ्गुशादिना विनास्य
चयनीये पुष्पादौ ।

उपच्छन्दन न० उप+छदि-णिच् भावे ल्युट् । सान्त्वेन प्रा-
र्यने (फुसलान) “तथा निवेदितस्य नरपतिरसुभिर्मा-
मवियोज्य उपच्छन्दनैरेव स्वं ते दापयितुं प्रयतिष्यते”
दशकु० । २ उपमन्त्रणे च “उपमन्त्रणमुपच्छन्दनमिति”
सि० कौ० ।

उपच्यव पु० उप+च्युङ्-गतौ भावे अप् । गृहात् निर्गमे ।
“यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवञ्च शिञ्जते” ऋ० १, २८, ३ ।
“शालायाग्निरगमनमुपच्यवम्” भा० ।

उपजन न० उपजायते जन-अच् । स्त्रीषु संयोगेन जायमाने ऽदेहे । “नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः” छा० उ० । “मनसैव नोपजनं स्मरन् स्त्रीषु संयोरन्योन्योपगमेन जायते इत्युपजनम् आत्मभावेन वात्मसामीप्येन वा जायते इत्युपजनमिदं तन्न स्मरन्” भा० । भावे घञ् अट्ठङिः । २ स्तोमादि षडौ पु० । “ततोपजनस्ताव्यवर्जमग्ने सूक्तानाम्” आश्व० श्रौ० ६, १, १५ । “तत्र स्तोमवृद्धावुपजनस्थानमुच्यते नारा० वृ० । “स्तोमातिरेके स्तुतश्चोपजनः ६, ७, १ “तदा स्तुतश्चोपजनोभवति” नारा० वृ० । ३ उत्पत्तिमात्रे च “योगोहि प्रभवाप्ययौ” कठोप० भाष्ये योगोहि प्रभवाप्ययौ उपजनापायधर्मकौ” इति उक्तम् ।

उपजप्य ति० उप+जप-कर्मणि अर्हाथे यत् । भेदनीये उ पपूर्वकाज्जपतेर्भेदाथकत्वात्तथात्वम् । “उपजप्यानुपजपे ह्युध्यतेव च तत्कृतम्” मनुः । [जरासामीप्ये ।

उपजरस अव्य० जरायाः समीपम् अच् समा० जरसादेशश्च । उपजला स्त्री उगगतो जलम् अतः प्रा० स० । यमुनापार्श्वस्थे नदीभेदे “जलाञ्चोपजलाञ्चैव यमुनामभितो नदीम्” भा० व० १३० अ० ।

उपजल्पिन् ति० उप+जल्प-णिनि । उपदेशके । “अनाहृतोपदिष्टानामनाहृतोपजल्पिनाम् । ये लोकास्तान् हतः कर्ष्ये ! मया त्वं प्रतिपत्स्यसे” भा० आ० १३६ अ० ।

उपजाति स्त्री “अनन्तरोदितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । इयं किलान्यासपि भिन्नतासु वदन्ति जातिषुदमेव नाम” वृ० २० । उक्ते वर्षादृष्टे विभिन्नजातिद्वय पादद्वययोगात् चतुर्दशप्रकारभिन्ने कन्दोभेदे । यथा उपेन्द्रवज्रं नृवज्रयोः पादद्वयद्वयोः १४ भेदाः । तत्र चतुश्चरणप्रस्तारे १६ भेदा भवन्ति तत्र शुद्धा एकैका तत्तन्नामभाक् शिष्टा चतुर्दश उपजातिसंज्ञाः । दिङ्मात्रं दर्शयते । उ उ उ उ । इ उ उ उ । उ इ उ उ । इ इ उ उ । उ उ इ उ । इ उ इ उ । उ इ उ इ । इ इ उ इ । उ उ इ इ । इ उ इ इ । उ इ इ इ । अत्रायनयोः इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः शुद्धतया तद्विज्ञानं चतुर्दशानां भिन्नजात्योश्चरणद्वयलक्षणयोगात् उपजातित्वम् । यथा “अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाख्याभित्यादि” रघुः । एवं वंशस्येन्द्रवंशयोरपि । यथा “इत्यं रथाश्चेभनिषादिनां

प्रगे गतो नृपाणामथ तोरणाद्वहिः” माघः तल्लसंख्यकवर्षपादयोरेवोपजातित्वमिति न नियमः किन्तु भिन्नसंख्यकवर्षपादयोरपि । “रामं लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं काकुत्स्थं करणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं धार्मिकम् । राजेन्द्रं सत्यसन्धं दशरथतनयं श्यामलं शान्तभूतिम् । वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं रावणारिम्” इति पद्ये शार्ङ्गलविक्रीडितेन १६ उन्विश्यत्तरपादकेन सह २१ एकविंशत्यत्तरपादक स्रग्धरायाः पादद्वयेन मिश्रणात् उपजातित्वम् । एवं “महिषेऽसुराणामधिपे देवानाञ्च पुरन्दरे” इति देवीमा० अनुष्टुप्बृहत्थोः सङ्करादुपजातित्वम् ।

उपजानु अव्य० जानुनः समीपम् अव्ययी० । जानुसमीपे । “भीष्मोपनुपानुपाजन्वर्त्तिः” भट्टिः । तत्र प्रायभवेऽर्थे ततः ठक् उगन्तत्वात् ठस्य कः । औपजानुक तत्रप्रायभवेति० “पाणी यस्योपजानुकौ” भट्टिः ।

उपजाप पु० उप+जप-घञ् । १ भेदे, अनेकसम्पादके व्यापारे । “उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्तस्य” माघः “तेषु तेषु चाक्येषु प्रासरन् परोपजापाः” दशकु० । २ उपांशुजपे च ।

उपजापक ति० उप+जप-खल् । १ भेदेके “घातयेद्विधैर्दण्डैररीणाञ्चोपजापकान्” मनुः । [भेद्ये ।

उपजापसह ति० उपजापं भेदं सहते सह-अच् । भेदाहे ।

उपजिह्वा स्त्री उपगता जङ्घमुखो जिह्वा यस्याः । १ काकी भेदे । प्रा० स० । २ उपरिस्थायां जिह्वायाञ्च (आलजिभ्) “उपजिह्वास्मिचौ वाहू” कायविभागे या० सू० । सुश्रुतोक्ते मांसदोषजे श्रोत्रभेदे “अधिसंसार्युदाशोऽधिजिह्वोपजिह्वोपकुशगण्डशुण्डिकालजीमांसघातौऽप्रकोपगलगण्ड गण्डमालाप्रभृतयोमांसदोषजाः” स च सप्तसुखरोगेषूपजिह्वाधिजिह्वोपकुशदन्तवैदर्भप्रभृतिषु जिह्वागतसुखरोगभेदः । सुखरोगविभागे सुश्रु० । “जिह्वागताश्च कण्टकास्त्रिविधास्त्रिभिर्दौर्गैरलास उपजिह्विकेति पञ्चधा विभज्य “जिह्वाग्ररूपः श्वययुर्हि जिह्वातन्नास्य जातः कफरक्तयोनिः । प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति” लजितः । अत्र स्वार्थे कन् । “उपजिह्विकां तसंलिख्य चारेण प्रतिसारयेत्” सुश्रु० । उपजिह्वे व इत्थार्थे कन् । ४ कीटभेदे हारा० कण्टकादृततनुत्वात्तथात्वम् । उपजीक ति० उ+जीव-क्विप् स्वार्थे कन् वलोपः । उपजीवके “उद्भवन्ति उपजीका ससृष्टादधिभेषजम्” अथ० २, २, ४,

“उपजीका आसिञ्चन् धन्वन् दक्षम्” । ई, १००, २,

उपजीव लि० उपगतो जीवः जीवनम् अत्या० स० । जीवनोप-
गते । “उपजीवाः स्थो जीव्यासम्” अथ० १९, ई ९, २, उ-
पाद् द्वाचकत्वेन तत्पुरुषेऽनोदात्तोऽयम् ।

उपजीवक लि० उप+जीव-खुल् । उपजीवनोपायवति “सू-
चकाः सेतुभेत्तारः परदृष्ट्युपजीवकाः । अक्षतज्ञाश्च मि-
त्राणां ते वै निरयगामिनः” भा० आ० २३ अ० । उपजी-
व्यतया २ इतरालम्बके ३ प्रयोज्ये “उपजीव्योपजीवकभावः”
न्यायप्र० उपजीव्यशब्दे विवृतिः ।

उपजीवन न० उप+जीव-करणे ल्युट् । १ जीविकायाम् । “ज-
त्विद्यस्यैतदेवाधुर्धर्मं कृष्णोपजीवनम्” भा० व० २१ अ० ।
“उपजीवनञ्च पर्जन्योदानमस्य परायणम्” भा० व० ३१
अ० । भावे ल्युट् । २ दृष्ट्यादर्थमाश्रये “स्त्रीशूद्रविट्कुल-
बधोनिन्दिताद्योपजीवनम्” या० सू० । “आत्मप्रदानं सौम्य-
त्वमङ्गाश्चैवोपजीवनम्” भा० स० ७ ई अ० ।

उपजीवनीय लि० उप+जीव-कर्मणि अनोयर् । दृष्ट्यादर्थ-
मालम्बनीये “यत्न वा असौ वृद्धतया ओषधयस्तदस्या
उपजीवनीयतमम्” शत० ब्रा० १, २, १०, रसवतीसुपजीव-
नीयामकुर्वत” १, २, ५, ११,

उपजीविका स्त्री उपजीवयति उप+जीव-करणे कर्त्तृत्वोप-
चारात् खुल् अत इत्त्वम् । जीवनोपायभूतायां वृत्तौ ।

उपजीविन् लि० उप+जीव-णिनि । १ आश्रिते २ दृष्ट्यादर्थ-
मालम्बके च “भीमकालैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम्”
रघुः । “अत्रतानाभमन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । नैषां
प्रतिपक्षोदेयोन शिलासु तारयेच्छिलाम्” “जातिमात्रोप-
जीवी वा कामं स्यात् ब्राह्मणब्रुवः” मनुः । स्त्रियां ङीप्

उपजीव्य लि० उप+जीव-ल्यत् । १ आश्रये । २ ज्ञान-
सत्तादृष्ट्यादर्थम् अवलम्बनीये “अलमुपजीव्यानां
मान्यानां वाक्ये कटाक्षनिक्षेपेण” सा० द० । “उपजीव्यद्-
माणाञ्च विंशतेर्द्विगुणीदमः” या० सू० । “उपजीव्यवा
धापत्तेः” शब्दचि० । उपजीव्यत्वञ्च स्वसत्ताप्रयोजकत्वम् स्व
ज्ञानप्रयोजकत्वञ्च । उपजीव्योपजीवकभावश्च ज्ञानसत्त्वयोः
प्रयोज्यप्रयोजकभावः । यथा एकस्यान्यसत्ताप्रयोजकत्वम-
परस्य च तत्प्रयोज्यसत्ताकत्वम् । एवम् अन्यज्ञान-
प्रयोजकत्वम् अयाधीनज्ञानविषयत्वं च यथायथं प्रयो-
गानुसारे बोध्यम् । [उपजोषणमथल न० ।

उपजोष पु० उप+जुष-प्रीतौ घञ् । १ प्रीतौ २ सेवने च । ल्युट् ।

उपजोषम् अव्य० उप+जुष-प्रीतौ वा० अम् । १ प्रीतौ

१ कल्याणे २ यथाकर्म भोगमित्यर्थे च । तत्र प्रीतौ “यथो-
पजोषं सर्वस्य जनश्चिक्रीड भारत” ! भा० आ० ११२ अ० ।
“यथोपजोषं विहितैर्हि कृष्णा” भा० आ० १९६ अ० अत्र
सर्वत्र उपजोषशब्देनापि यथाशब्दस्याव्ययीभावोऽपि
भवितुमर्हति । उप-सामीप्ये जोषम् मौनम् । ३ सामी-
प्येन मौने च “किमिदमुपजोषमास्यते” शकु० ।

उपज्ञा स्त्री उप+ज्ञा-कर्मणि अङ् । विनोपदेशेन स्वयमु-
द्भाव्ये १ प्रथमं ज्ञायमाने । उपज्ञाशब्दस्य तु तदादित्व
विवक्षायां उत्तरपदस्यस्य तत्पुरुषे क्लीवता । “पाणि-
न्युपज्ञं व्याकरणम्” सि० कौ० । “अथ प्राचेतसोपज्ञं
रामायणमितस्ततः” रघुः । “केकथुपज्ञं वत वृद्धनर्थम्” ।
भट्टिः भावे अङ् । २ आद्यज्ञाने तत्पुरुषे स्त्री न क्लीवता

उपज्ञात लि० उप+ज्ञा-क्त । विनोपदेशेन ज्ञातेऽर्थे ।

उपज्योतिष न० उपगतं सादृश्येन ज्योतिषम् अत्या० स० ।
ज्योतिषशास्त्रानुकारिणि, गणितादिशास्त्रे ।

उपढीकन न० उप+ढीक-भावे ल्युट् । १ उपहारे राजादेः
संतोषार्थं द्रव्यादिप्रापणे (भेटदेओया) कर्मणि
ल्युट् । २ उपह्वयमाणे उपायनद्रव्ये ।

उपतन्त्र न० उपगतं तन्त्रम् अत्या० स० । शिवोक्ततन्त्रसदृशे
सिद्धिर्षिकते तन्त्रभेदे तच्च वाराहीतन्त्रे दर्शितं यथा
“सैवोक्तान्युपतन्त्राणि कपिलोक्तानि यानि च । अङ्गु-
तानि च तन्त्राणि जैमिन्युक्तानि यानि च । वशिष्ठः
कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च । पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो-
यासश्चलक्यो भृगुस्तथा । शुको दृहस्पतिश्चैव अन्ये ये
मुनिसत्तमाः । एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि
च । न संख्यातानि तान्यत्र धम्मं विद्भिर्महात्मभिः ।
सारात् सारतराख्येव सङ्ग्रहातानि निबोधतेति” ।

उपतप्त लि० उप+आधिक्ये-तप-क्त । सन्तप्ते । “स्वरोप-
तप्तोऽपि भृशं न स प्रभुः” नैष० ।

उपतप्तु लि० उप+तप-बा० भावे हच् । १ सन्तापे । अमरे भाव-
प्रकरणे “स्वारः स्वर्गः स्रष्टोपतप्तेति” पाठात् भावे एव
हच् इति क्षीरसासी । तेन शब्द कलुषमे तापकपर्या-
यताकथनं प्राप्तादिकमेव । कर्त्तरि हच् स्त्रियां ङीप् ।
२ तापके शरीरादौ च ।

उपताप पु० उप+आधिक्ये तप-आधारे घञ् । १ त्वरायां
भावे घञ् । २ सन्तापे खलन्तपेरच् शरीरे मेदि० । करणे
घञ् ३ अशुभेऽपीडने च रत्नाब्जौ । “दीक्षितानुपतापे”
आश्व० श्रौ० ६, ९, १, पुंस्त्वोपघातेन्द्रियोपतापान् तथा सुखा-

क्षिपाकरक्तपित्तवातशोणितारुणीकाप्रभृतीत्रापादयति" सुश्रु० ।

"मानसागन्तुभिर्मातृरुपतापैः प्रपीडितः "बन्धोपतापैश्च भवेद्विशेषशरीरभितापः समीरणेन" सुश्रु० । [जनके ।

उपतापक ति० उप+आधिक्ये तप+णिच् खुल् । सन्ताप

उपतापन ति० उप+आधिक्ये तप+णिच् ल्यु । सन्तापके ।

उपतापिन ति० उप+आधिक्ये तप+णिनि । १ सन्तप्ते २ रोग-

गिणि च । "गुर्वथ पितृमातृयं स्वाध्यायार्थुपतापिनः"

मनुः "उपतापी रोगी" कृष्ण० । णिच्-णिनि । ३ सन्ता-

पकारके । "दातापरेभ्यो न परोपतापी" भा० आ०

११ अ० । उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

उपतारक ति० उप+तृ णिच्-खुल् । सन्तारके ।

उपतिथ्य न० उपगतं तिथ्यम् अत्या० स० । पुष्यसमीपगे १ पुन-

र्वसुतारके २ अक्षेणानक्षत्रे च तयोः नक्षत्रचक्रे पुष्योप-

गतत्वात् तथात्वम् । उपाद् द्व्यच्क्त्वादनोदात्तोऽयम् ।

उपतीर अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी० । तीरसामीप्यादौ आद्यु-

दात्तता एवम् उपतल उपमूल उपशाल उपाक्ष इत्यादि

तत्तत्सामीप्यादौ अव्य० । अव्ययीभावे आद्युदात्तञ्च

उपतैल ति० उपगतसैलम् अत्या० स० । अभ्यक्ततैले उपाद्

द्व्यच्क्त्वादनोदात्तता स्त्रियां गौरा० ङीष्

उपत्यका स्त्री उप+भगर्थे त्यक्त्वा त्यक्तो निषेधात् नातस्त्वम् ।

पर्वतस्यासन्नायां मूमौ । "मलयान्द्रूपत्यका" रघुः । प्राग्भा-

गतापतददिहेदुसपत्यकासु" भाषः । "कान्तरेयं गन्धपा-

षाणवत्युपत्यका" दशकु० ।

उपदंश पु० उप+दन्श-कर्मणि घञ् । १ मद्यपानरोचके (चाटनी)

भक्ष्यद्रव्ये, २ भक्ष्यद्रव्योपकरणमात्रे, च । "तथाशुष्ठिते

च तथा द्वितानुपदंशानुपपाद्य" दशकुमा० । भावे घञ् । सं-

दशने (कामडान) "दिदङ्क्षौ उपदंशेच्छावतीति" भाष

टीकायां मल्लि० । कर्मणि घञ् । ४ समञ्जिलदृष्टे ५ शिष्युदृष्टे

च पु० राजनि० । ६ उपस्थरोगभेदे (वाओ) (गरमि)

तन्निदानिनादि सुश्रुते उक्तं यथा ।

"तत्रातिमैथुनादतिब्रह्मचर्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणीं विरो-

त्तृष्टां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरोमां सङ्कीर्णरोमां नि-

गूढरोमामल्यहारां महाहारामप्रियामकामामचौक्ष्यसलि-

लप्रक्षालितयोनिमक्षालितयोनिं योनिरोगोपसृष्टां स्व-

भावतो वा दुष्टयोनिं वियोनिं वा नारीमत्यर्थसुपसेव-

मानस्य तथा करजदशनविषमृकनिपातनादह्नाद्वस्त्राभि-

धाताञ्चतुष्पदोगमनादचौक्ष्यसलिलप्रक्षालनादवपीडनाच्छु-

क्रमुत्वेगविधारणान्मैथुनान्ते वाऽप्रक्षालनादिभिर्सेदमा-

गस्य प्रकुपिता दोषाः क्षतेऽक्षते वा श्वयथुसुपजनयन्ति

तसुपदंशमित्याचक्षते । स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः पृथक् सम-

स्तरैश्चैव चैकः । तत्र वातिके पारुष्यं त्वक्परिपुष्टनं

स्तम्भेदता परुषशोफता विविधाश्च वातवेदनाः । पैत्तिके

ज्वरः श्वयथुः पक्कोडुम्बरसङ्काशस्तीव्रदाहः क्षिप्रपाकः

पित्तवेदनाश्च । श्लैष्मिके श्वयथुः कण्डूमान् कठिनः

स्निग्धः श्लेष्मवेदनाश्च । रक्तजे कृष्णस्फोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थ-

मसृक्प्रवृत्तिः पित्तलिङ्गान्यत्यर्थं ज्वरदाहौ शोषश्च याप्यश्चैव

कदाचित् । सर्वज्ञे सर्वलिङ्गदर्शनमवदरणं शेषसः क्षमि-

प्रादुर्भावो सरणं चेति । एतद्व्याख्याच्छलेन भावप्र० उक्तं यथा

"तत्रोपदंशस्य विप्रकटनिदानमाह" । हस्ताभिधातान्नख

दन्तधातादाधारणाद्रूपसेवनाद्वा । योनिप्रदोषाश्च भवन्ति

शिश्वे पञ्चोपदंशा विविधापचारैः" । हस्ताभिधा-

तात् हस्तेन मैथुनात् । नखदन्तधातात् नखदन्तयोर्धात

स्थानत्वेनासुप्तोऽपि मेहने नखदन्तधातो बलवदनुरागो

दयात् । उक्तञ्च कामशास्त्रे । "शास्त्रस्य विषयस्तावद्

यावन्नन्दनरो रसः । रतिचक्रे प्रवृत्ते तु न शास्त्रं

नापि च क्रमः" । कलहे दुष्टस्त्रीकृतो वा मेहने नख-

दन्तधातः । उत्कलादौ स्त्रियो मुखयोनयो भवन्ति ।

ताभिर्वा मेहने, नखदन्तधातः । योनिप्रदोषात् दीर्घकर्क-

शयोनिलोमयोगात् । योनिच्छिद्रस्यातिस्त्रुक्ष्णत्वाद्वा वाता-

दिक्षताद्वा योनिदोषात् । विविधापचारैः । दुष्टजलप्रक्षालन

ब्रह्मचारिणीगमनादिभिः पञ्चोपदंशाः । वातिकः पैत्तिकः

श्लैष्मिकः सान्निपातिकः आगन्तुजश्चेति । तत्र वातिकस्य

पैत्तिकस्य चोपदंशस्य लक्षणमाह । "सतोदभेदस्फुरणैस्तु

कृष्णैः स्फोटैर्व्यवस्थेन्मरुतोपदंशम् । पीतैर्वज्रलोदयुतैः सदा-

हैः पित्तेन रक्तैः पिशितावभासैः" । व्यवस्थेत् जानीयात्

पीतैः रक्तैर्वैति विकल्पः । श्लैष्मिकं सान्निपातिकञ्चाह ।

"सकण्डूरैः शोफयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्धनैः स्नावयुतैः कफेन ।

नानाविधस्त्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाकुस्त्रिमलोपदंशम्" ।

असाध्यमाह । "विशीर्षमांसं क्षमिभिः प्रजग्धं सुष्कावशेषं

परिवर्ज्येत्तम्" । विशीर्षमांसं गलितमांसं प्रजग्धं

खादितं सुष्कावशेषं विशीर्षमस्तमेहनमांसत्वेनाव-

शिष्टफलकोषमात्रम् । उत्पन्नमात्रस्य चिकित्साया अकरणं

दोषमाह "सञ्जातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो

विषये प्रसक्तः । कालेन शोफक्षमिदाहपाकैः प्रशीर्ष

शिश्वोन्मियते स तेन" । विषये प्रसक्तः अतिस्त्रीरतः । लिङ्गा-

शंसमाह "अङ्कुरैरिव संजातरूपं परि संस्थितैः । क्रमेण

जायते वत्तिस्तान्मचूडिखोपमा । कोषस्याभ्यन्तरे
सम्भौ पर्वसन्निगतापि च । सवेदना पिच्छिला च
दुष्कितित्वा त्विदोषजा । लिङ्गवत्तिरिति ख्याता लिङ्गार्थ
इति चापरे । लिङ्गं वत्तेः स्थानम् । कोषाभ्यन्तरे अण्ड-
कोषाभ्यन्तरे । सम्भौ लिङ्गरन्ध्रसम्भौ पर्वसन्निगता मणि-
पर्वणोः सन्निगता । तद्विकित्सादि सुष्ठु चिकि० १८ अ० ।

“उपदेशेषु साध्ये स्निग्धस्निग्धस्य देहिन” इत्यादि उक्तम्
उपदर्शक पु० उप+इश-णिच्-ण्वल् । १ द्वारपाले । २ दर्शयि-
तरि त्वि० उप सामीप्ये इश-ण्वल् । समीपस्यतया द्रष्टरि
३ सान्निधि । तस्य कार्यानुषङ्गित्वाभावादुपद्रष्टृत्वम् ।

उपदेश त्वि० व० व० दशानां समीपवर्तिनः व० ब्री० उच्-
समा० । दशसंख्यासमीपवर्तिषु नवैकादशसंख्याकेषु ।

उपदा स्त्री उप-दा-भावे अङ् । १ उक्तोक्ते, २ उपदौकने च ।

“तदस्मिन् वृद्धाय लाभशुक्लोपदा दीयते” पा० ऊदभिहि-
तोभावाद् व्यवत् प्रकाशते इत्युक्तेः । ३ उपहृत्तयमाणे इत्ये च ।
“उपदा विविशुः शस्त्रोत्सेकाः कोसलेश्वरम्” “वन्येतरा
जानपदोपदाभिः” “प्रत्यर्थं पूजामुपदाच्छलेन” रघुः ।
भावे ल्युट् उपदानमप्यत्र न० । स्वार्थे कन् । तत्रैव
उक्तोक्ते च । उपदा+अभूततद्भावे भूदौ चि । उप-
दीभूतः उपदोक्तः “तस्य रत्नमुपदीकृतं नृपाः” माघः ।
उपददाति उप+दा-कर्त्तरि क्तिप् । उपदाद्रव्यदातरि त्वि०
“वर्षायास्तु रूधं वनायोपदाम्” यजु० ३०, ८, “उपदाम्
उपदानदातारम्” वेददी०

उपदानवी स्त्री स्वर्गोपदानवस्य प्रमानामकन्याजे पुलोमः
कन्या-भेदे । “स्वर्गानोस्तु प्रभा कन्या पुलोमस्तु सुताव-
यम् । उपदानवी ह्यगिरा शर्मिष्ठा वर्षपर्वणो” ।
हरि० ३ अ० “उपदानवी सुतान् लेभे चतुरस्त्रैर्लिकामजा-
न् । दुष्मन्तमथ सुष्मन्तं प्रवीरमनघं तथा” हरि० ३२ अ० ।

उपदि(श)श् अय० दिशि, दिशोः समीपं वा वा अच् समा० ।
१ दिशीत्यर्थे २ दिशोः सामीप्ये च० उपगता दिशौ अत्ता०
समा० हलन्तत्वाद्वा टाप् । दिशोर्मध्यवर्तिन्यां विदिशि कोषे
स्त्री “आद्यणून् सर्वतोऽप्योम दिशोपदिशस्तथा” भा०
व० १७१ अ० ।

उपदिश पु० “भगिन्यां वसुदेवस्य श्रुतमवसि जज्ञिरे । शिशु-
पालो दशग्रीवोरैभ्योऽथोपदिशो बली” हरिव० ११७ अ०
उक्ते शिशुपालभ्रातरि वसुदेवस्य भागिनेये नृपभेदे

उपदिश्य अ० उप+दिश-लृप् । १ उपदेशं कृत्वेत्यर्थे । उप-
दिशि भवः दिगा० यत् । २ विदिग्भवे त्वि० ।

उपदिष्ट त्वि० उप+दिश-कर्मणि क्त । यस्य जनस्य उपदेशः
कृतस्तस्मिन् १ जने उपदेशेन २ ज्ञापिते च । “उपदिष्टा-
तिदिष्ट गोत्रस्यैव निषेधः” उद्वा० त० रघुनन्दनः ।

उपदी स्त्री उपेत्य देयते खण्ड्यते उप+दो-घञर्थे क गौ-
रा० ङीष् । (परगाक्षा) वन्दायां राजनि० स्वार्थे कन् ।
वा ह्रस्वः । उपदिका उपदीकाप्यत्र हेमचन्द्रः । “इमा
वम्भो यदुपदीका” शत० ब्रा० १४, १, १, ८, अत्र वम्भी-
शब्दस्यैव वन्दापर्यायत्वश्रवणात् हेमचन्द्रे वम्भीतिपाठ
कल्पनेन शब्दकल्पद्रुमे तत्पर्यायताकथनं प्रामादिकमेव
३ कीटभेदे च भेदिनिः ।

उपदीक्षन् पु० उपगतोदीक्षिणं सामीप्येन अतः ० सं० ।
यज्ञे दीक्षितस्य निकटस्थे “उपदीक्षी स्वेष्टग्निषु नखनि
कलनाद्युद्धानानां सन्निपातिकम्” कात० २५, १४, ३,
“उपदीक्षी नेदिष्ठः” कर्कः ।

उपदृश् त्वि० उपरिस्थः सन् पश्यति उप+इश-क्तिन् । उपरि-
स्थतया द्रष्टरि सान्निधि स्वर्य चन्द्रादौ । “अयं स्वर्य इ-
वोपदृश्यं सरांसि धावति” ऋ० ८, ५४, २, “अयं सोमः
स्वर्य इव यथा स्वर्यः सर्वस्य लोकस्योपदृष्टा तत्तत्कर्मणा
मुपदृशुपदृष्टा” भा० । “भद्रा स्वर्य इवोपदृशः” ८, १०२, १५ ।

उपदृषद्(त्) अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी० वा अच् समा० ।
दृषदः पाषाणस्य सामीप्यादौ

उपदेव पु० उपगतोदेवम् सादृश्येन अत्ता० सं० । “देवकस्या
भवन् पुत्राश्चत्वारस्त्रिदशोपमाः । देवानुपदेवश्च संदेवो देव-
रक्षितः” हरिव० ३८ अ० उक्ते १ देवकनृपपुत्रभेदे । “अक्रू-
रेषोपसेनायां सुगात्रां कुरुनन्दन” । प्रसेनशीपदेवश्च
जज्ञाते देववर्चसौ” हरि० ३४ अ० उक्ते २ अक्रूरपुत्रभेदे
च । देवतुल्यतेजस्कत्वाज्ञानयोस्तथात्वम् । देवसदृशालौकिक
सामर्थ्ययुक्ते ३ पिशाचादौ । अन्तोदात्तोऽयम्, उपदेवाश्च
दश “विद्याधरोऽम्भरोयक्षोरक्षो गन्धर्वकिन्नरौ । पिशाचो
युक्षकः सिद्धोभूतोऽभी देवयोनयः” इत्यनरोक्ताः बोध्या
एषाञ्चालौकिकशक्तिकत्वात्तथात्वम् । उपदेवतादयोऽप्यत्र ।

उपदेवी स्त्री “याः पत्न्योवसुदेवस्य चतुर्दश वराङ्गनाः । पौरवी
रोहिणीनाम मद्राऽपि २ तथा धरा ३ । वैशाखी च
तथा मद्रा ४ सुनाम्नी ५ चैव पञ्चमी । सहदेवा ६ शान्तिदे-
वा ७ सन्देवा ८ देवरक्षिता ९ । वृकदेव्युपदेवी ५, ६, च देवकी
चैव सप्तमी ७ । १२ । सुतसुर्वडवा चेति द्वे एते परिचा-
रिके” १४ । हरि० ३७ उक्ते वसुदेवस्य पत्नीभेदे । जातौ
ङीष् २ विद्याधरादिजातिस्त्रियाम् ।

उपदेश पु० उप+दिश-घञ् । १ अनुशासने, २ हितकथने, प्रवर्त्तकवाक्ये च । “चन्द्रसूर्य्यपदे तीर्थे सिद्धलले शिवालये । मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते” म० त० रामार्चनचन्द्रिकोक्ते शदीक्षाभेदे । तद्विस्तारस्तु तन्त्रसारे कलावत्यादिदीक्षाप्रकरणे दृश्यः । तदुक्तौ तु ‘तत्प्राप्त्यगस्तः कश्चिच्चेदजमभ्यर्च्य साज्जतम् । तदम्बुनाभि-पिच्यष्टवारं मूलेन के करम् । निधायाष्टौ जपेत् कण्ठे’ उपदेशे त्वयं विधिः । विश्वसारतन्त्रोक्तः प्रकारोऽनु-ष्ठेयः । अजम् शङ्खं के मस्तके । “यथासंख्य उपदेशः समा-नाम्” पा० । “वधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः” रघुः । “स्थिरोपदेशासुपदेशकाले” “तपस्विनामस्य उपदेशतां गतम्” कुमा० । “आर्षं धर्म्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधसे स धर्म्मं वेद नेतरः” । “धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वीतः” मनुः । प्रायश्चित्तोपदेश प्रकारस्तु मितो दर्शितो यथा । “विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम्” या० स्मृ० । “योदोषो यावत्कर्त्तु-सम्याद्यस्ततोऽन्यैर्विख्यातो विज्ञातो दोषो यस्यासौ पर्ष-दुपदिष्टं व्रतं कुर्यात् । यद्यपि स्वयं सकलशास्त्रार्थ-विचारचतुरस्तथापि पर्षत्समीपमुपगम्य तथा सह विचार्य तदनुमतमेव कुर्यात् । तदुपगमने चाङ्गिरसा विशेष उक्तः । “कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापं यावन्नाश्रयाति पर्षदि । सचेत् वाग्यतः स्नात्वा क्षिप्रवासाः समाहितः । पर्षदोऽनुमतस्तच्च सर्वं विख्यापयेन्नरः । व्रतमाधाय भूयोऽपि तथा स्नात्वा व्रतञ्चरेदिति” । विख्यापनञ्च पर्षद्विज्ञादानानन्तरं कार्यम् । यथाह पराशरः । “पापम्प्रख्यापयेत्पापी दत्त्वा धेनुं तथा वृषमिति” । एतच्चोपपातकविषयम् । महा-पातकादिषुषिकङ्कल्पम् । यत्तूक्तम् । “तस्माद्द्विजः प्राप्नोति पापः स ह दातुं तत्र वारिणि । विख्याप्य पापं वक्तृभ्यः कि-ञ्चिद्दत्त्वा व्रतञ्चरेदिति” । तत्प्रकीर्णकविषयम् । पर्ष-त्वरूपञ्च मनुना दर्शितम् । “तैर्विद्योऽहैलुक्कर्मको निरुक्तो धर्म्मपाठकः । त्वयश्चाश्रमिणः पूर्वं पर्षदेषा दशावरा” । हैलुकोमीमांसार्थतत्त्वज्ञः । तर्को न्यायशास्त्रकुशलः । तथान्यदपि पर्षद्व्युत्पन्ने नैव दर्शितम् । “ऋग्वेदविद्य-जुर्वेदी सामवेदविदेव च । त्रयवरा पर्षद्विज्ञेया धर्म्म-संशयनिर्णये” इति । तथा । “एकोऽपि वेदविद्भिर्भयं व्यव-स्येत्समाहितः । स ज्ञेयः परमोधर्म्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैरिति” । आसाञ्च पर्षदां सम्भवापेक्षया व्यवस्था ।

महापातकाद्यपेक्षया वा । यत्तु स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् । “पातकेषु शतस्पर्षत्सहस्रं सहदादिषु । उपपापेषु पञ्चा-शत्स्वल्पे स्वल्पा तथा भवेदिति” । तदपि महापातकादिदी-षानुसारेण पर्षदो शुक्लघुभावप्रतिपादनपरं न पुनः संख्यानियमार्थं मन्वादिमहास्मृतिविरोधप्रसङ्गात् । तथा देवलेन चात्र विशेषो दर्शितः । “स्वयन्तु ब्राह्मणा ब्रूयुरत्यदोषेषु निष्कृतिम् । राजा च ब्राह्मणाश्चैव सह-त्सु सुपरिहितमिति” । तथा च पर्षदा अवश्यं व्रतमुपदेष्टव्यम् । “आर्त्तानां मागमाणां नाम्नायश्चित्तानि ये द्विजाः । जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते यान्ति समतां तु तैः” इत्यङ्गिरः-स्मरणात् । तथा तथा पर्षदा ज्ञात्वैव व्रतमुपदेष्टव्यम् । “अज्ञात्वा धर्म्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तन्ददाति यः । प्रायश्चित्ती भवेत् पूतः किल्बिषस्पर्षदं व्रजेदिति” वशिष्ठ-स्मरणात् । क्षत्रियादीनान्तु कृतैरसां धर्म्मोपदेशे विशेषोऽङ्गिर-सा दर्शितः । “न्यायतो ब्राह्मणः क्षिप्रं क्षत्रियादेः कृतै-रनसः । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतं सर्वं समादिशेत् । तथा शूद्रं समासाद्य सदा विप्रपुरस्सरम् । प्रायश्चित्त-म्पूदातव्यञ्जपहोमविवर्जितमिति” । तत्र च यागाद्यनुष्ठान-शीलानाञ्जपादिकं वाच्यमितरेषान्तु तपः । “कर्मनिष्ठास्त-पोतिष्ठाः कदादित् पापमागताः । जपहोमादिकलेभ्यो विशेषेण प्रदीयते । ये नामधारका विप्रा रूखा धनविव-र्जिताः । कच्छ्वान्द्रायणादीनि तेभ्योदद्याद्विशेषतः” तत्र च सत्त्वैश्वर्यजनप्रदक्षिणे कर्त्तव्ये इति विधानपरिजा-तादयः तन्मूलं तत्र दृश्यम् । सत्कृततुलादानादिपद्धतौ च प्रायश्चित्तप्रकरणे तत्प्रकारोदृश्यः । प्रा० त० “तोष-यित्वा द्विजोत्तमान्” देवलवचने तोषयित्वेति श्रवणात् तस्यानतिकरत्वेन तदुपहृण्ये न दोषः प्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे च दोष इति व्यवस्थापितम् । प्रा० वि० तत्प्रपञ्चितं यथा “नन्वेतद्द्रव्यग्रहणस्य पापजनकत्वे प्रमाणं नास्ति । न च पापक्षयार्थत्वात् पापजनकत्वं, प्रमाणाभावात् तुलापुरुष-प्रतिग्रहस्यापि गृहीतत्वापत्तेः । तत्र च “अघातः संप्रव-क्ष्यामि महापातकनाशनम्” इत्यनेन पापक्षयश्रवणात् । अथ प्रायश्चित्तश्रवणात् पापजनकत्वं यथा याज्ञवल्क्यः । “पाले धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्” आदातुश्च विमुद्गर्थमिष्टिवैश्वानरो स्मृता” । एतस्य महापातकविष-यत्वादित्यस्य गृहीतत्वं न स्यात् । अत एव “नाददोत नृपः साधुर्म्महापातकिनोधनमिति” राज्ञोभयनग्रहणनिषेधो महापातक एव मनुनोक्तः । पतितद्रव्यग्रहणस्यैव

पापजनकचम् “पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य
चेति” वृहस्पतिश्चननादिति चेन्न पातकेतरप्रायश्चित्त
द्रव्यस्य प्राज्ञत्वापत्तेः, उच्यते । “आदातुर्विशुद्धार्थमिति”
महापातके अवश्येऽपि लाघवात् सामान्यश्रुतिरेव कल्पनीया
पापक्षयमात्रसाधनत्वेन अदुत्सृष्टं तत् प्रायश्चित्तद्रव्यं न
प्राज्ञमिति, होलाकाधिकरणन्यायात् । अत एव न तुला-
पुरुषादावतिव्याप्तिस्तस्य पापक्षयमात्रफलत्वाभावात्
स्वर्गादिफलस्यापि तस्य श्रुतत्वात् अत उक्तयाज्ञवल्क्यवचना-
न्याहापातकिप्रायश्चित्तद्रव्यग्रहे सकृत्कृते वैश्वानरोष्टिः ।
अत्यन्तादृत्या द्रव्यत्यागश्च जले क्षेपणीयः, ब्रह्मचारिणे वा
देयः । यद्यपि प्रायश्चित्तेतरपतितद्रव्यग्रहणे वृहस्पतिना
चान्द्रावणमासोपवासौ विहितौ तथापि तावभ्यासविषयी
ज्ञेयौ लघुपापप्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे तु “यद्गृह्णितेनार्ज्य-
न्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुद्धान्तिं जप्येन
तपसैव चेति” मनूक्तगायत्रीसहस्रजपमासैकगोष्ठवासपयः
पानव्रतमाचरणीयम् । लघुतरपापप्रायश्चित्तग्रहणे तु “मति-
गृह्याप्रतिप्राज्ञं भुक्त्वा चाक्षं विगृह्णितम् । जपस्तरत्-
समन्दीयं मुच्यते मानवस्त्रुहादिति” मनूक्तं दिनतयं
तरत्समन्दीयजपशतं कुर्यादिति । तरत्समन्दीयञ्च पाव-
मानसूक्तान्तर्गतं सूक्तं तच्च सत्कृततुलादानादिपद्धतौ
१८०।१ पृष्ठे दृश्यम् ।

उपदेशक ति० उप+दिश-खुल् । उपदेशकर्त्तरि । “उप-
देशकमाहात्म्यादावज्ञानाच्च पाणिनेः” शब्दा० २०।

उपदेशसाहस्री स्त्री वेदान्तप्रकरणभेदे तत्र हि उपदे-
शाः सहस्रं सन्तीति तस्यास्तथात्वम् ।

उपदेशिन् ति० उपदिशति उप+दिश-णिनि । उपदेशकर्त्तरि
स्त्रियां ङीप् । “गतानुगतिकोलोकाः कुट्टिनोमुपदेशिनोम्” ।
प्रमाणवति नो धर्मो यथा गोपमपि द्विजम्” हितो० ।

उपदेश्य ति० उप+दिश-कर्मणि ग्यत् । १ अनुशासनीये ।
यस्य प्रवर्त्तनार्थमुपदेशः क्रियते तस्मिन् उपदेशाहं
कर्त्तादो च “विद्याश्च वा अविद्याश्च यच्चान्यदुपदेश्यम्”
अथ० ११, ८, २२

उपदेष्टु पु० उप+दिश-टच् । १ गुरौ कर्मोपदेशके २ आचा-
र्ये “चत्वारोवयसृत्वजः स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः”
वेणो० । “तस्योपदेष्टारमपि पूजयेच्च ततो गुरुम् । न पूज्य-
ते गुरुर्यत्र सर्वास्तत्ताफलाः क्रियाः” ति० त० पृष्ठे । “उप-
देष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्तौ” आ० त० पृ० ।

३ उपदेशदायके ति० स्त्रियां ङीप् ।

उपदेह पु० उपदिह्यते उपचीयतेऽनेन उप+दिह-घञ् ।
देहादिद्वौ गण्डमाबाह्योपदादिभिर्देहस्फोटतायाम् ।
‘कण्डूगुरुत्वं सुप्तसुपदेहोऽल्पवेदनं स्तम्भः शैत्यञ्च
यत्र तं श्लैष्मिकमिति विदयात्” जणविभागे सुशु० ‘गुदो-
पदेहशोफौ तु स्नेहोऽपक्वः करोति हि” तद्गौर्गन्धोप-
देहौ तु श्लेष्माणश्चापकर्षति” सुशु० । [हेम० ।

उपदेहिका स्त्री उपदेहोविदरातेऽस्याः ठन् । कीटभेदे (दीमक)

उपदोह पु० उपदुह्यतेऽत उप+दुह-आधारे घञ् । दोह-
नपात्वे “ददादि यौ वै कपिलां सवेलां कांस्योपदोहां
द्रविणैरुत्तरीयैः” भा० व० १८६ अ० । “सदक्षिणां
काञ्चनचारुद्वीं कांस्योपदोहाम्” । “गाः कांस्यो-
पदोहाश्च कन्याश्च वस्त्रद्वृताः” इति च हरि० ६ अ० ।

उपद्रव पु० उप+द्रु-भावे घञ् । १ उत्पाते । रोगारम्भके
धातुवैषम्यजनिते २ विकारभेदे च । (उपसर्ग) तल्ल-
क्षणसक्तं वैद्यके । “यो व्याधिस्तस्य यो हेतुर्दोषस्तस्य
प्रकोपतः । योऽन्योविकारो भवति स उपद्रव उच्यते”
सुश्रुते चोक्तं “साध्ययाप्यासाध्यरोगभेदसुप्रकृत्य । “त-
त्तौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नव्याधिं जघन्यकालजातो
व्याधिरुपपद्यते स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञकः” । तेन
उपसर्जकत्वात्तस्य तथात्वं अत्रार्थे कर्त्तरि अच् इति”
विवेकः । स च व्याधिभेदेन नानाविधः । रोगभेदे तद्गोदाश्च
तत्तौवोक्ता बहुयः । तत्र व्रणभेदे “अतिदग्धे सांसा-
लम्बनं गालविक्षेपसिरास्त्राशुसम्यस्थिव्यापादनमतिमात्रं
ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति” पालीरोगे च
“अत ऊर्ध्वं नामलिङ्गवन्त्ये पात्यामुपद्रवान् । उत्पाटक-
श्चोत्पुटकः स्त्रावः कण्डूयुतो भ्रमश्च । अवमन्यः सकण्डू-
को ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा । स्त्रावी च दाहश्चांश्वैव श्ल-
खेषां क्रमशः क्रियाम्” इति, विभज्य, तल्लक्षणचि-
कित्से उक्तं । वातव्याध्यादौ प्राणसांसक्त्यादय उप-
द्रवाः । यथा “उपद्रवैस्तु ये जुष्टाव्याधयो यान्यसाध्यताम् ।
रसायनादिना वत्स । तान् श्लखे कर्मणा सम । वातव्याधिः
प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः । अश्लीरो मूढगर्भश्च तथैवोदरमट-
मम् । अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्स्या महागदाः । प्राण-
सांसक्त्यक्रान्ता ह्यष्टाशोषवमोज्वरैः । मूर्च्छातिसारहृक्काभिः
पुनश्चैतदुपद्रुताः । वर्ज्जनीयाविशेषेण भिषजा सि-
द्धिमिच्छता” सुश्रु० । एवमन्येऽपि रोगभेदे उपद्रवा स्त-
तोक्ता इत्याविसरभवाच्चोक्ताः ।

उपद्रष्टु ति० उप+द्रश्-टच्-अम् । उपद्रवके शान्तिणि

“अग्निर्वा उपद्रुता वायुरपश्रोतादियोऽनुख्याता” तैत्ति० ।
 “उपद्रुताऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः” । गीता “उप-
 द्रुता पृथग्भूत एव समीपे द्रुता साक्षीत्यर्थः श्रीधरः “न-
 मः प्रवृत्ते नम उपद्रुते” आश्व० औ० १, २, १ सोऽयं प्रजा-
 नासुपद्रुता प्रविष्टः” शत० ब्रा० १, २, ४, २, ५ “उपद्रुता
 साक्षी” भा० । [सुश्रु० ।

उपद्रुत ति० उप+द्रु-क्त । जातोपद्रुते “पुनश्चैत उपद्रुताः”
 उपधर्म्य पु० उप+हीने हीनोधर्मः प्रा० स० । अप्रधानधर्म्य
 “वेदमेवाभ्यसेदित्यं यथाकालमतन्वितः । तं ह्यस्याहुः परं
 धर्म्यसुपधर्म्योऽन्य उच्यते” “एष धर्म्यः परः साक्षादुप-
 धर्म्योऽन्य उच्यते” मनुः “उपधर्मो जघन्यधर्म्यः” कुल्लू० ।
 उपधा स्त्री उप+धा-अङ् । उपधाने स्थापने ‘धर्म्यार्थकाम-
 मोक्षैश्च प्रत्येकं परिशोधने । उपेत्य धीयते यस्मादुपधा-
 तेन कीर्त्तिता” इत्युक्ते धर्माणां दुपन्यासेन मन्त्रिणां २ परी-
 क्षणे, “चिन्तावन्तः कथां चक्रु रूपधाभेदभीरवः” भट्टिः
 “अथैकासोपधिम्या तु भार्यां पुत्रांश्च शोधयेत् । धर्मो-
 पध्याभिर्विप्रांश्च सर्वाभिः सचिवान् पुनः” कालिका पु० ।
 इत्युक्ते च । “उपधाभिश्च यः कश्चित् परद्रव्यं हरेन्नरः”
 मनुः “तच्चापि श्रुत्वा भूयोभूय उपधाभिः” दशकु० । ४ उपधाये
 च । “अथशोभिदुरालोके कोपधा मरणादते” माघः ।
 “अलोऽन्यात् पूर्व उपधा” पाणिन्युक्ते अन्यवर्णात्
 ५ पूर्ववर्णे च । “अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्” “को-
 पधाञ्च” पा० । लिङ्गातुशसनसूत्रे कोपधात् खोप-
 धादित्यादि सूरप्रयोगः ६ उपधाधौ च । उपधाभृतः ।

उपधात् पु० उप सादृश्ये प्रा० स० । खर्णादिप्रधान-
 धातुसदृशेषु “सोपधातवः खर्णमाक्षिकं तारमा-
 क्षिकम् । त्वयं कांस्यञ्च रीतिश्च सिन्दूरञ्च शिलाजतम्”
 भावप्र० उक्तेषु सप्तसु १ द्रव्येषु । “उपधातुषु सर्वेषु तत्तद्भातु-
 गुणा अपि । सन्ति किन्त्वेषु ते गौणास्तत्तदंशाल्यभावतः”
 भावप्र० । तत्र कतमस्य द्रव्यस्य कतमोपधातुत्वं तद्विधीति
 तत्रैव । “किञ्चित् सुवर्णसाहित्यात् खर्णमाक्षिकमी-
 रितम् । उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित् खर्णगुणान्वितम्” ।
 तारमाक्षिकमन्यत् तद्भवेद्रजतोपमम् । किञ्चद्रजतसा-
 हित्यात् तारमाक्षिकमीरितम्” २ “तत्त्वं” (तं ते) ता-
 म्पोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवेत् । किञ्चित्ताम्रगुणं
 तस्माद्वक्ष्यमाणगुणञ्च तत्” ३ । उपधातुर्भवेत् कांस्यं द्वयो-
 स्तरणिरङ्गयोः । कांस्यस्य तु गुणाज्ञेयाः खयोनिषट्श-
 ल्पनैः” ४ । रीतिरूपधधातुः स्यात्ताम्रस्य यशदस्य च ।

पित्तलस्य गुणाज्ञेयाः खयोनिषट्श गुणैः” ५ ।
 सीसोपधातुः सिन्दूरं गुणैस्तत् सीसवन्मतम् । संयोगज
 प्रभावेन तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः” ६ । निदाघे धर्म-
 सन्तत्या सतुषारं धराधराः । निर्यासवत् प्रसृज्यन्ति
 तच्छिलाजत कीर्त्तितम् । सौवर्ण्यं राजतं ताम्रमायसं
 तच्चतुर्विधम्” ७ । इति चतुर्णां खर्णादीनामुपधातु-
 त्वात् शिलाजतनसतुषारं भेदः । एतेषामन्यान्यगुणास्तत्त-
 त्च्छब्दे वक्ष्यान्ते । भावप्र० एतरेषोपधातुत्वेन गणिताः शब्द-
 कल्पः । खर्णमाक्षिकतुल्यकर्पूरकालाञ्जनमनःशिलाहरिता-
 लरसाञ्जनरूपा उपधातव इत्युक्तं तन्मूलं नृग्यम् ।
 शरीरस्थेषु रसादिजन्येषु रस्तनदुग्धादिषु च ।
 देहस्थाः रसादयः सप्त धातवः तेभ्यो जाताश्च षडुप-
 धातवः । तत्र रसात् स्तनदुग्धम् । रक्तात् स्त्रीरजः २
 मांसात् वसा ३ । मेदसो धर्मः ४ । अस्थोदन्तः ५ । म-
 ज्जतः केशः ६ । शुक्रात् ओजः ७ । यद्युक्तं शार्ङ्गधरे ।
 “स्तन्यं रजोवसास्त्रेदो दन्ताः केशास्तथैव च । औजस्यं
 सप्तधातुनां क्रमात् सप्तोपधातवः” । तत्र भावप्र० स्तन्यादि
 स्वरूपसक्तं यथा “वनितानां प्रसृतानां धमनीभ्यां स्तनौ-
 गतात् । रसादेव हि जायेत स्तन्यं स्तनगुणाश्रयम् । शुद्ध-
 मांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता । मेदसस्ताप्य-
 मानस्य स्नेहा वा कथिता वसा” ।

उपधान न० उपधीयते शिरोऽत्र उप+धा आधारे ल्युट् ।
 (वालिश) १ शिरोधाने । करणे कर्मणि वा ल्युट् । २ प्रणये,
 व्रतभेदे, हेम० । ३ विशेषे ४ प्रणये च विश्वः “सोपधानां
 धियं धीराः स्थेयसीं खट्वयन्ति ये” माघः । “सोपधानां
 सविशेषां, पक्षे सगेन्दुकामिति” मञ्जि० । “पट्टोपधाना-
 ध्यासितशिरोभागेण” काद० । “आसन्दी सोपधाना
 दक्षिणान्द्वान् यवाश्च” कात्या० २१, ४, २० । ५ विधे मेदि०
 भावे ल्युट् । ६ समीपस्थापने न० । करणे ल्युट् ।
 ७ उपधानसाधने मन्त्रे पु० “तद्धानासासुपधानोऽमन्त्रः” पा०

उपधानीय न० उपधीयते शिरस उपरि उप+धा-कर्मणि
 अनीयर् । १ उपधाने (वालिश) २ समीपे स्थापनीये ति० ।
 उपधाभृत ति० उपधया उपाधिना भृतः । “जातश्च
 सतिभागस्तु गृह्येतसोपधाभृतः” दृढ० उक्ते करभेदे ।
 उपधायिन् ति० उपदधाति शीर्षभागे उप+धा-णिनि
 स्त्रियां ङीप् । शीर्षभागे उपधानत्वेन धारिणि । “अ-
 शेत सा बाहुलतोपधायिनी” कुमा० ।

उपधारण न० उप+ध-णिच्-ल्युट् । उपरिस्थितस्य वस्तनः

अङ्गुशादिनाऽऽकर्षणे । “अङ्गुशं शौचमियाङ्गर-
थानामुपधारणे । आनास्य फलितां शाखां पक्वं पक्वं प्र-
धातयेत्” १४० । २सस्यक्चिन्तने च । युच् । उपधारणा
योगाङ्गे चित्तस्य एकविधये स्थापनार्थव्यापारभेदे स्त्री ।

उपधावन न० उप+धाव-ल्युट् । १उपसरणे २अनुचिन्तने
उपधि पु० उप+धा-भावे क्तिन् । अन्यथास्थितस्य वस्तुनो-
न्यथा प्रकाशनरूपे व्यापारे । “योगाधमनविक्रीतं योगदा-
नपतिपहम् । यत् वास्य पधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्त-
येत्” मनुः १६७ अमरः “अरिप हि विजयार्थिनः जितेशाः
विदधति सोपधि सन्निद्रूपणानि” किरा० । “बलोपधि-
विनिवृत्तान् व्यवहारान् निवर्त्तयेत्” या० सूतौ दीप-
कलिकायां पाठः । उपधिश्चलमिति शूलपा० बलोपा-
धीति” मित० पाठः । उपाधिर्भवादिरिति व्याख्यातञ्च ।
“बलोपधितम्” या० सू० । “पथं वितथमास्याय
सुरैरुपधिना कृतम्” भा० अ० २७ अ० । “सृत्वा चैवोपधि-
कृतं सातुर्दास्यं निमित्ततः” ३४ अ० । आधारे कि । ३रथ-
ज्ञके हेम० । उपधिना क्लेन जीवन्ति ठक् । औपधिक
भयादिदर्शनेन धनोपजीविनि “उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्च-
काः कितवास्तथा” मनुः औपधिका ये भयादिदर्शनादि-
नाधनमुपजोवन्तीति कुल्लू० । उपधिका इति पाठोऽनाकरः

उपधूपित पु० उप+धूप-क्त । १सूतौ २सन्नापयुते लि० ।

उपधूमित लि० धूमोजातोऽस्य तारका० । इतच् दाहकायोगात्
अलं धूमितं प्रा० स० । १जातधूमे (धोओयान) यात्रादौ
वर्जनीये ज्योतिषोक्ते स्वर्यगन्तव्यदिग्भागे स्त्री । “दग्धा
दिगैन्दी ज्वलिता दिगैश्युपधूमिता चानलदिक् प्रभाते
प्रयत्नेष्वेव प्रहराट्कौन क्रमाद्दिशोऽष्टौ सविता क्रमेत ।
दग्धा दिगुक्ता दिननाथदुक्ता विवस्वटाप्रा भवति प्रदीपा ।
संधूमिता यां सविता प्रयाता शेषा दिगन्ताः खलु पञ्च-
शान्ताः” पौ० वसन्तराजः । तन्निदर्शनचक्रं यथा ।

दग्धा	दीपा	उपधूमिता	५ शान्ताः
१यामे	ऐशी	पूर्वा	आग्नेयी यास्यादिसौम्यान्ताः
२यामे	पूर्वा	आग्नेयी	यास्या नैर्ऋत्यादीशानान्ताः
३यामे	आग्नेयी	यास्या	नैर्ऋती पश्चिमादिपूर्वान्ताः
४यामे	यास्या	नैर्ऋती	वायवी वायव्यादिवाङ्गिदिगन्ताः
५यामे	नैर्ऋती	पश्चिमा	वायवी सौम्यादिवास्यान्ताः
६यामे	पश्चिमा	वायवी	उत्तरा ईशादिनैर्ऋत्यान्ताः
७यामे	वायवी	उत्तरा	ऐशी पूर्वादिपश्चिमान्ताः
८यामे	उत्तरा	ऐशी	पूर्वा आग्नेयादिवायव्यान्ताः

तत्र प्रहरभेदेन दग्धादितिके न गच्छेत् शान्तासु पञ्च-
सु गच्छेत् । एवं प्रधूमिता संधूमितादयोऽप्यत्र ।

उपधृति स्त्री उप+धृ-क्तिन् । १सम्भारणे २किरणे हेम० ।

उपधेय लि० उप+धा-यत् । मन्त्रभेदेन स्थापनीये इष्टकादौ
“वयःशब्दवन्मन्त्रोपधेयास्त्रिष्टकासु” सि० कौ० ।

उपध्यान पु० उप+ध्या-यत् । पञ्च ध्यायतेऽनेन उप+ध्या-करणे
ल्युट् । ओङ् “तालव्या औष्ठजावपू” “उपध्यानीयाना-
मोष्ठौ” सि० कौ० उक्तेः तस्य उवर्त्तयोरुच्चारस्थान-
त्वान्तघात्वम् । उपध्यान इति केचिदाहुः ।

उपध्यानीय पु० उपाध्याने ओङ् भवः क् । पक्षपरे विसर्ग-
स्थानिके गजकुम्भाकृतितया लेखनीये वर्त्यभेदे उपध्यान-
शब्दे उदा० । उपाध्यानीय इति केचिदाहुः ।

उपध्वस्त लि० उप+ध्वन्स-क्त । १नष्टे २मिश्रिते च । “क्षणा-
म्योवा आग्नेया बभूवः सौम्याः उपध्वस्ताः सावित्रा वक्ष-
तयः” यजु० २४, २४ उपध्वस्तनमधःपतनम् वेददी० “एत-
द्वास्त्यै रूपतममिवेति रोहिणी ह त्वेवोपध्वस्ता” शत० ब्रा०
४, ५, ८, २ । “सहस्रदक्षिणे विराते प्रतिविभज्य नयन्
रोहिणीमुपध्वस्ताम्” कात्या० १३, ४, ५ । “उपध्वस्तां
मिश्रिताम्” संप्रहृष्टतिः ।

उपनक्षत्र न० उपगतं नक्षत्रम् अत्या० स० । अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्राणां प्रत्येकं सप्तविंशत्यानुगतेषु ७२६
संख्यातेषु राशिचक्रस्थेषु तारकभेदेषु । “तानि वा ए-
तानि सप्तविंशतिः, नक्षत्राणि सप्तविंशतिः, सप्तविंशतिर्होप
नक्षत्राणोक्तैकं नक्षत्रमनूपतिष्ठन्ते तानि च सप्त शतानि
विंशतिश्चाधि” शत० ब्रा० १०, ५, ४, ५ । अत्राधीत्य-
नेन नशाधिकत्वं गम्यते सप्तविंशत्या सप्तविंशतिगुणने
७२६ संख्यासम्भवात् श्रुतौ स्पष्टाक्षरेण तथानुक्तिस्तु इष्ट-
कानां ७२० संख्यकत्वात्तत्संख्यासाध्यसम्पादनार्थत बोध्यम्

उपनख न० उपगतमधिष्ठानतया नखं नखमांसम् अत्या०
स० । सुश्रुतोक्तेषु चतुश्चत्वारिंशत्क्षुद्ररोगेषु चिप्पाख्ये
रोगभेदे । तल्लक्षणं तु तल्लोक्तं “नखमांसमधिष्ठाय पित्तं
वातश्च वेदनाम् । करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं विप-
मादिशेत् । तदेव क्षतरोगार्थं तथोपनखमित्यपि” ।

उपनत लि० उप+नस-क्त । १नखे ‘शौरेः प्रतापोपनतै-
रितस्ततः’ माघः २उपगते च “अचिरोपनतां स भेदि-
नीम्” रघुः । ३उपस्थिते च हेम० ।

उपनति स्त्री उप+नस-भावे क्तिन् । १नखने २उपगमे
३उपस्थितौ आधारे क्तिन् । उपनत्ताधारे ‘मांसं स उप-

नतिस्वस्थि, मज्जा म आनतिः” यजु० २०, १२ । “उ-

पनमन्ति भूतानि यत्र” उपनतिः वेददी० । [सामीप्ये ।

उपनद(दि) अथ० नद्याः सामीप्यम् वा अचसमा० । नद्याः

उपनन्द पु० उपगतोऽनुगतोनन्दम् अत्या० स० । गोकुला-

धिपनन्दभ्रातरि ।

उपनन्दक वि० उप+नन्द-णिच्-खुल् । आनन्दजनके

धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० । “जस्येनामः पद्मनाभस्तथानन्दोप-

नन्दकौ” धृतराष्ट्रपुत्रनामोक्तौ भा० आ० ६७ अ० ।

उपनय पु० उप+नी-करणे अच् । उपनयने “गृह्योक्तकर्मणा

येन समीपं नीयते गुरोः । बालो वेदाय तद्योगाद्बाल-

स्थोपनयं विदु”रिति सृष्ट्युक्ते षंस्कारजनकर्मविशेषे ।

“नोचस्थितेरिष्टहोमेष्य पराजिते वा जीवे भृगावुपनयः

सृष्टिकर्महीनः” ज्योति० । न्यायमते यो यो धूमवान्

स वज्रिमान् अथमपि तथेयादिवाक्यरूपे २न्यायावयवभेदे,

परार्थानुमानसाधकपञ्चावयवान्तर्गतवावयवविशेषोपनयलक्ष-

णभेदौ न्यायसूत्रवद्व्योदशितौ यथा

“उदाहरणापेक्षस्तथोपसंहारो न तथेति वा साध्य-

स्थोपनयः” सू० “साध्यस्य पक्षस्य उदाहरणापेक्षउदाहर-

णानुसारी य उपसंहार उपन्यासः प्रकृतोदाहरणोपदर्शित-

व्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षविशिष्टबोधजनकोन्यायावयव-

इत्यर्थः निगमनं हेतुविशिष्टत्वेन न पक्षबोधकं किन्तु पक्षव-

त्तिहेतुबोधकमिति तदुदासः । अत्र चान्वयव्यतिरेकव्याप्तिर-

न्यतरत्वादिनानुगमः कार्य उदाहरणोपदर्शितेति तु परि-

चायकमात्रमिति तु न वाच्यम् उदाहरणविपरीतव्याप्तिरुप-

दर्शकोपनयशरत्वात् वस्तुतोऽवयवपदेनैव तदुदासः ।

स चोपनयोद्विविधोऽन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तथेति साध्यो-

स्थोपसंहारोऽन्वयुपनयः न तथेति साध्यस्थोपसंहारोव्यति-

रेक्युपनयः अत्र च तथागदप्रयोगावश्यकत्वे न तात्पर्यं

किन्तु व्याप्तिविशिष्टवत्त्वबोधे, तथाच वज्रिव्याप्यधूमवांश्चा-

यमिति वा तथात्रायमिति बोधन्यासः एवं व्यतिरेकिण्यपि

वज्रभावाव्यापकोभूताभावप्रतियोगिधूमवांश्चायमिति वा न

तथेति बोधन्यासः” वृत्तिः

उपनीयते उपस्थाप्यते ज्ञानविषयतामापाद्यतेऽनेन करणे

अच् । न्यायमतसिद्धे ज्ञानलक्षणां रूपे ३ अलौकिक

प्रत्यक्षसाधने सन्निकर्षभेदे । तयो हि सन्निकर्षरूपया पूर्वं-

ज्ञातवस्तुनोऽलौकिकप्रत्यक्षं जन्यते । यथा सुरभि चन्दन-

मिति चाक्षुषे चन्दनस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वेऽपि सौरभस्य तद-

ग्राह्यत्वात् पूर्वज्ञातस्य सौरभस्यालौकिकं प्रत्यक्षं जन्यते

तथा च सुरभि चन्दनमित्यत्र सौरभागेऽलौकिकत्वं चन्द-
नांशे तु लौकिकत्वमिति भेदः ।

ज्ञानलक्षणाकार्यकारणभावस्येत्यं दीधितिकृतोक्तम् । “इयञ्च

धर्म्मवियक्तं ज्ञानं धर्म्मिणां प्रत्यासत्तिरितरा तु यद्वि-

षयकं तस्य प्रत्यासत्तिः । अतएव सुरभि चन्दनमित्यादौ

सौरभत्वादेरपि भानमिति” व्याख्यातञ्चैतत् जगदीशेन ।

“ननु सामान्यं यदि न प्रत्यासत्तिः किन्तु तज्ज्ञानं

तदा ज्ञानलक्षणाया सह तस्याः कोभेद इत्यत आह

इयञ्चेति सामान्यलक्षणा चेत्यर्थः । इतरा ज्ञानलक्षणा

तस्येति प्रत्यासत्तिरित्यनुषज्यते तथा च कार्यकारण-

भावभेदादेव प्रत्यासत्त्योः भेद इति भावः । अतएव ज्ञान-

लक्षणातएवेत्यर्थः अन्यथा यत्र सौरभत्वजात्युप-

स्थित्यनन्तरं सुरभिगन्ध इति वत् सुरभिचन्दनमित्या-

कारकं सौरभत्वप्रकारेण चन्दनस्य भ्रमात्मकं चाक्षुषं

तत्र सौरभत्वजातेर्भानं न स्यात् न हि तत्र सुरभिगन्धस्य

भानसम्भवो येन सामान्यलक्षणायास्तद्वैभक्तप्रकारकतदा-

श्रयप्रत्यक्षं प्रत्येव हेतुतया सौरभत्वप्रत्यासत्तेः कार्यताव-

च्छेदकतयैव सौरभत्वजातेर्भानं भविष्यतीति सम्भावनीयम्

चक्षुषो वह्निरिन्द्रियत्वेन स्वायोग्यमुख्यविशेष्यकज्ञानाजन-

कवनियमात् पूर्वोऽनुपस्थितस्य सुरभिगन्धस्य तत्र भाना-

सम्भवेनोक्तरीत्या तदुगतजातेरपि तत्र भानादम्भवादिति

भावः । इत्यादावित्यादिपदेन भ्रमान्तरस्य तदनुव्यवसायस्य

च परिग्रहः । यत्तु ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वं नियामक-

मिति पूर्वमतेनायं ग्रन्थः । तथा च सौरभत्वेन सौर-

भस्तुत्यनन्तरं जायमानायां सुरभिचन्दनमित्याकारक चा-

क्षुषप्रमायां सामान्यप्रत्यासत्त्या न सौरभत्वस्य भानसम्भवः

कारणस्य सौरभत्वचाक्षुषस्यासम्भवादतो ज्ञानलक्षणा दृष्टक्

प्रत्यासत्तिरिति मतं तन्मन्दं ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वा-

पेक्षायां सुरभिगन्धस्यापि तत्र भानासम्भवे सौरभत्वजाति

पर्यन्तानुसरणस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः सौरभत्वादेरित्यादि

पदात् सौरभस्य परिग्रहः तेन न सन्दर्भविरोधदोष

इति विभावनीयम् । अत्रेदं तत्त्वं यद्यपि घटत्वादि-

प्रत्यक्षे तदलौकिकप्रत्यक्षे वा तद्वोचरज्ञानत्वेन ज्ञानलक्षणा-

या न हेतुत्वं घटत्वादिनिर्विकल्पके प्रमेयत्वादिसामा-

न्यलक्षणाजन्यघटत्वादिप्रत्यक्षे च व्यभिचारात् तथापि

लौकिकसाधारणं घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षमात्रं प्रत्येव-

घटत्वादिगोचरज्ञानत्वेन हेतुत्वमतएव प्राथमिकघटत्व-

चैतत्त्वादिप्रकारकप्रत्यक्षस्य घटत्वचैतत्त्वादिनिर्विकल्पिकं

विनानुपपत्तेः तत्सिद्धिरप्यावश्यकी पूर्वाभूतवस्तुभावा-
 स्त्वेव तथात्वेन घटत्वाद्यात्मकतत्ताप्रत्यभिज्ञानानुरोधेनैव प-
 रैरप्युक्तकार्यकारणस्याभ्युपेयत्वात् । न चैवं जन्यस्वविष-
 यकसविकल्पकस्यैव प्रत्यासत्तित्वमिति प्राचीनगाथा-
 विरोधः तस्या अकिञ्चित्करत्वात् सखण्डघटादेरुप-
 नीतभानस्थाने एव तथा नियमसम्भवाच्च द्रव्यत्वादिप्रका-
 रेण घटादेरुपनयसत्त्वेऽपि घटत्वप्रकारेण तस्योपनीतप्रत्य-
 क्षानुदयेन घटत्वादिना तद्घटादिप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति
 घटत्वादिप्रकारेणैव तद्घटाद्युपनयस्य हेतुत्वादतएव घट-
 घटत्वयोर्निर्विकल्पकानन्तरं घटे घटत्वस्यैव घटत्वेऽपि
 घटस्य न वैशिष्ट्यावगाहि प्रत्यक्षं घटत्वद्रव्यत्वादिप्रकारेणैव
 घटादीनां विशिष्टबुद्धेः पारमार्थिकतया तद्धेतुभूतस्य घ-
 टत्वादिप्रकारेण घटादिज्ञानस्य तदानीमसत्त्वात् न चैवं
 निर्विकल्पकोत्तरं विशेष्ये विशेषणमित्यादिक्रमेणापि घटव-
 दित्याकारप्रत्यक्षं न स्यात्, इष्टत्वात् जातोत्तरनिष्ठप्रकार-
 तायां किञ्चिद्वच्छिन्नत्वनियमात् द्रव्यगुणकर्मणां निर-
 वच्छिन्नप्रकारतान्मध्यगमात् । न च निर्विकल्पकस्य प्रत्या-
 सत्तित्वे स्वविषयीभूतघटत्वाद्युपधानेन तस्य प्रत्यक्षापत्तिः
 विषयानुपधानेन ज्ञानादिप्रत्यक्षस्यालोक्ततया विषयोपना-
 यकविरहादेव तस्यातीन्द्रियत्वोपगमादिति वाच्यम् सत्यपि
 सन्निकर्षे प्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येवाष्टत्वादिनेव निर्विकल्प-
 कत्वेनापि तादात्म्यसम्बन्धेन विरोधित्वकल्पनादेव
 निर्विकल्पकस्याप्रत्यक्षत्वादित्यथा सुखत्वादिनिर्विकल्पकस्य
 स्वविषयीभूतसुखत्वाद्युपधानेन साक्षात्कारस्य दुर्वार-
 त्वापत्तेः सुखत्वस्य निर्विकल्पक इव सुखत्वेऽपि लौकि-
 कस्यैव मनःसन्निकर्षस्य सत्त्वात् तदुपधाने तन्निर्विकल्प-
 कस्य प्रत्यक्षे बाधकाभावादिति । यत्तु घटादिप्रकारक-
 प्रत्यक्षं प्रत्येव घटादिज्ञानत्वेन हेतुत्वे घटादिविशेष्यक
 घटोद्भवमित्याकारमानसोपनीतभानं न स्यादिति तन्न
 घटादिधर्म्मिकद्रव्यत्वाद्यसंसर्गाग्रहादिवशादेव मानसधियो
 घटादिविशेष्यकत्वसम्भवात् घट इत्येतन्मात्राकारस्य बाध-
 निर्याप्राप्तवध्यमानसप्रत्यक्षस्यासत्त्वेऽपि क्षत्यभावात् । न
 चैवं घटादेरनुपस्थितिदशायामपि तद्विशेष्यकं मानसप्रत्यक्षं
 स्यात् तद्विर्म्मासंसर्गाग्रहस्य तदानीमपि सत्त्वादिति वाच्यं
 घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य घटनिष्ठलौकिकविशेष्यताकप्रत्यक्ष-
 त्वव्यापकतया तद्वच्छिन्नं प्रति हेतुभूतस्य घटत्वज्ञानस्य
 विरहादेवानुपस्थितघटादेर्विशेष्यविधया मानसग्रहासम्भवात्
 घटोद्भवमित्यादिमानसस्य घटप्रकारकत्वनियमात् अतएव

“उपनीतं विशेषणतयैव भासते” इत्यभिधाय “मानसे तु
 नायं नियम” इति प्राचीनैरप्युक्तमित्यलं पक्षवितेन” भाषा०
 सन्तावत्योश्च “विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणा”
 “ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यल-
 क्षणापि ज्ञानरूपा यदा तयोर्भेदो न स्यादत आह । विषयी
 यस्येति सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं
 जनयति । ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं
 तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति” । “एवं ज्ञानलक्षणाया अस्वीकारे
 सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं स्यात् ? ।
 यद्यपि सामान्यलक्षणायापि सौरभमानं सम्भवति तथापि सौर-
 भत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणाया । एवं यत्तु धूमत्वेन धूलीपटलं
 ज्ञातं तत्तु धूलीपटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणाया” ।
 अत्र दिनकरः । “ज्ञानलक्षणास्वीकारे वीजमाह । एव
 मित्यादिना कथं स्यादिति । चन्दनखण्डस्य चाक्षुषे जा-
 यमाने उपस्थितसौरभमानं न स्यात् सौरभांशे चक्षुः-
 सन्निकर्षाभावादित्यर्थः । सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्ष-
 सामग्र्याः सहकारिण्याविरहेण सौरभत्वसामान्यलक्ष-
 णयापि सौरभभानं न सम्भवतीति भावः । सुरभि चन्द-
 नमित्यादौ सौरभादेर्भानं सौरभत्वादिसामान्यलक्ष-
 ण्यैव सम्भवति । सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्वा-
 वच्छिन्नप्रकारकप्रत्यक्षान्यतरसामग्रीसहकारेणैव तस्याः फ-
 लजनकत्वाङ्गीकारात् प्रकृते च द्वितीयसामग्र्याः सह-
 कारिण्याः सत्त्वादित्यभिप्रायेणाह यद्यपीति सौरभत्वस्य
 भानमिति स्वरूपतः सौरभत्वस्य भानमित्यर्थः । ज्ञान
 लक्षणाया ज्ञानलक्षणाया । तदानीं सौरभत्वांशे धर्मा-
 न्तरस्यागृहीततया सामान्यलक्षणाया तज्ज्ञानाऽनिर्वा-
 हादिति भावः । ननु धर्मान्तरस्य सौरभांशेऽप्येहेऽपि
 सौरभत्वसामान्यलक्षणाया सौरभत्वादेर्भानमस्तु सौरभ-
 त्वप्रकारकसौरभविशेष्यकत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वा-
 दिति चेन्न सौरभत्वादिविषयताप्रयोजिकायाः सामान्य-
 लक्षणायाः स्वविषयसौरभत्वादिसत्त्वरूपस्य सम्बन्धस्य
 सौरभत्वेऽभावेन सामान्यलक्षणाया तज्ज्ञानानिर्वाहात्
 सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः कार्यतावच्छेदके सौरभत्व
 प्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनाभावाच्च । न च ज्ञानलक्षणायाः
 कारणत्वान्तरकल्पने गौरवमित्येव सामान्यप्रकारत्वस्य
 कार्यतावच्छेदके प्रवेश इति शङ्कामु विशेषणज्ञानहेतु-
 तयैव निर्वाहे ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पना
 विरहादिति । ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकं

विशिष्टबुद्धित्वं ज्ञानलक्षणयास्तु विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति न कृत्मेन निर्वाहः, एवं यत् ज्ञानलक्षणया स्वविषयसुख्यविशेष्यकं मानसं तत् विशेषज्ञानकारणतया न निर्वाह इत्यत आह एवमिति ज्ञानलक्षणया ज्ञानलक्षणयैव । तत् धूमत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणयाः स्वविषयधूमत्वान्नयत्वसम्बन्धेन धूलीपटलेभावेन सामान्यलक्षणयाद्बुध्यवसाये धूलीपटलभानासम्भवादिति भावः । उपनयेन निर्देष्टुं ठक् । औपनयिक ज्ञानलक्षणाजन्ये अलौकिके प्रत्यक्षे “अथ सार्थो यदि भवेद्देतुस्तर्हि प्रत्यक्ष एवौपनयिके” शब्दश्च ०

उपनयन न० उप+नी-ल्युट् । स्तुत्युक्ते संस्कारभेदे ऽउपनयार्थे २ समीपप्रापणे च । तत्रोपनयसंस्कारविभागकालादिर्दृश्यते । स च संस्कारः त्रिविधः नित्यः काव्यो नैमित्तिकश्च । तत् द्विजातीनामधिकारः । तत् नित्यः अष्टमवर्षादिकाले विहितः, ब्रह्मवर्चसादिकामस्य पञ्चमादिवर्षविहितः काव्यः, नैमित्तिकस्तु पुनः संस्कारप्रयोजकपापपनोदनार्थं प्रायश्चित्तात्मकः । तत् नित्यस्य कालोऽपि द्विविधः सुख्यगौणश्च । तेषु सुख्यकालः “गर्भाष्टमेऽष्टमे वावद् ब्राह्मणस्योपनायनम् । राज्ञासेकादशे सैके विशासके यथाकुलम्” मनुः । “गर्भादित्यस्य सर्वत्रातुपङ्कः यथाह आपस्तम्बः “गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भैकादशे राजन्यम् गर्भद्वादशे वैश्यम्” । अत एव “अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भाष्टमे वा २ । एकादशे क्षत्रियम् ३ । द्वादशे वैश्यम् ४ । आश्व० सूत उक्तौ “जन्मप्रभृत्यष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् । गर्भप्रभृत्यष्टमे वा २ । जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा एकादशवर्षे क्षत्रियमुपनयेत् ३ । जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा द्वादशवर्षे वैश्यम् ४ इति नारायणोपाध्यायः । शङ्खोऽप्याह । “गर्भाष्टमावद् कर्तव्यं ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भाष्टमावद् राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः” । तत्रापि गर्भाष्टमादिव मुख्यः कालः अत एव मनुना यथाकुलमित्यनेन जन्मतोऽष्टमादीनां कुलानुसारेण स्नातृतामात्ममुक्तिम् । तेनास्य कुलानुसारेण उभयोरपि मुख्यतेत्यपरे आहुः । अतएवानयोः प्रशंसापि दृश्यते । “प्राप्ते गर्भाष्टमे वर्षे शुद्धिर्यस्य न विद्यते । तस्योपनयनं कार्यं चैत्रे मीनगते रवौ” व्यवहारचमत्कारः । “शुचिर्नैव गुरुर्यस्य वर्षे प्राप्तेऽष्टमे यदि । चैत्रे मीनगते भानौ तस्योपनयनं शुभम्” नि० सि० सू० । अत्र शुद्धिश्च “रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ” इत्युक्ता रविगुरौर्गोचरशुद्धिः । किञ्च “अष्टमैकादशे चैव द्वादशावद् व्रतस्य च । मुख्यं

कालं विजानीयाद् ब्रह्मक्षत्रविशां क्रमात्” वचने अष्टमादि-वर्षाणां वर्सभेदेन मुख्यत्वमाह । “गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भैकादशेषु क्षत्रियस्य गर्भद्वादशेषु वैश्यम्” गोभिलः “व्यक्तमाह माण्डव्यः “व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरिगणनमाहुः राचार्याः । आधानपूर्वमेके प्रकृतपूर्वं सदन्त्ये तु” । काव्यकालः । “ब्रह्मवर्चसकामस्य कुर्याद्विप्रस्य पञ्चमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे” मनुः । “षष्ठे तु बलकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे । अष्टमे सर्वकामस्य, नवमे कान्तिमिच्छतः” नि० सि० विष्णुः । अथ काव्यानि, सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम्, अष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमे ज्ञाद्यकामम्, एकादशे इन्द्रियकामम्, द्वादशे पशुकामम् उपनयेत्” पैठो० । गौणकालोऽपि द्विविधः मध्यमोऽधमश्च स्वल्पाधिकप्रायश्चित्तनिमित्तताभेदात् । ब्रह्मक्षत्रियविशासुपक्रमे “द्वादश षोडश विंशतिश्चेदतीता अवर्द्धकालाभवन्ति” पैठो० । ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षात् क्षत्रस्य षोडशवर्षात् वैश्यस्य विंशत्यवर्षात् उत्तरं अवर्द्धकालतादोषश्रवणात् तत् महाव्याहृतिहोमरूपं प्रायश्चित्तं विप्रादेः षोडशादतीतत्वे चान्द्रायणादि गुरु प्रायश्चित्तमिति भेदः एवमेव सं० त० रघु० । तथा च गौणकालमध्ये द्वादशाब्दादयो मध्याः तदुत्तरमधम इति भेदः तत्राधमगौणस्तु । “आषोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नाति वर्तते । आ द्वाविंशात् क्षत्रवन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः” मनुः “आ षोडशाब्दात् द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् । ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः” या० सू० । तत् आ इत्यस्य सर्वत्वान्नयः आङ् चान्ताभिषिधौ न मर्यादायाम् “षोडशाव्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्तिता” विष्णुध० उक्तेः । अतः षोडशाव्दानामुपनयकालता । “अत जङ्घं तयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः । सोवित्रीपतिताः प्रातः भवन्त्याथ विगर्हिताः” मनुः । अत्र सर्वत्र गर्भावधिषोडशाव्दाम्नाहः “सावित्री पतिता यस्य दशवर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य विशेषेणेति” यमवचने पञ्चदशवर्षातिक्रमे गुरुप्रायश्चित्तविधानात्” एतच्च जन्माधिपरं तेन षोडशाव्दादिभिः समसवविरुद्धम् एवमेव सं० त० रघु० । पञ्चदशपदञ्च द्विसासाधिकपञ्चदशपरमिति कल्प्यते सर्वसा-मञ्जसात् अतएव “पञ्चदशवर्षादूर्द्धमपि कियत्कालातिक्रमे तद्दालकव्रतमिति” वदता मिताक्षराकृता तथैव सूचितम् । एवं तत्तत्भेदेन सामान्यकाले निरूपिते इदानीं शुभसूचक

विशेषकालोऽभिधीयते । तत्रादौ वर्णभेदेन ऋतुभेदस्य सु-
ख्यता यथा ह प्रवि० शस्यः । “ऋतौ वसन्ते विप्राणां
गीष्मे राज्ञां शरदयो । विशां सुख्यञ्च सर्वाणां द्विजा-
नाञ्चोपनायनम्” । नारदः “शरदयोऽप्यवसन्तेषु व्युत्क-
माञ्च द्विजन्मनाम् । सुख्यं साधारणं तेषां व्रतं माघा-
दिपञ्चसु” । नि० सि० ग० । “विप्रं वसन्ते क्षितिपं
निदाघे वैश्यं घनान्ते व्रतितं निदध्यात् । माघादिशुक्रा-
न्तकपञ्चमासाः साधारणं वा सकलद्विजानाम्” ।
शुक्रोज्यैः । साघादिमासप्राशस्त्यमाह हेमाद्रौ ज्योतिषे ।
“माघादिषु च मासेषु मौज्जी पञ्चसु शस्यते” । अन्य-
त्रापि । “ब्राह्मणक्षत्रवैश्यानां माघादिष्वपि पञ्चसु ।
साधारणं तु सर्वेषां व्रतोपनयनं विदुः” । तत्र मास-
भेदे फलभेदः यथाह व्यव० च० सुरेश्वरः । “माघे मासि
महाशुणोपनयनपतिः प्राज्ञोपनी फाल्गुने मेधावी भवति
व्रतोपनयने चैत्रे च वेदान्वितः । वैशाखे सुभगः सुखो
प्रदुर्मतिज्यैष्ठे वरिष्ठो बुधोऽप्याषाढेऽपि मह्यविपक्षवि-
जयो ख्यातो महापण्डितः” । कृतार्चि० “माघे
द्रविणशेलाढ्यः फाल्गुने च दृढव्रतः । चैत्रे भवति
मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् । ज्यैष्ठे गृहवनीतिज्ञ
आषाढे ऋतुभाजनम् । श्रेष्ठे पुन्येषु रातिः स्याद्विषद्वं
निशि च व्रतम्” । निषिद्धमिति विप्रक्षत्रियविषयं न वैश्य
परं तस्य “शरदि वैश्यमिति” श्रुत्या प्रायुक्तकाश्यपेन च
शरदुपनयनविधानात् । यत्तु “विप्रस्य क्षत्रियस्यापि
व्रतं स्यादुत्तरायणे । दक्षिणे च विशां कार्यं नानध्याये
न संक्रमे” इति गर्गवचने चकारात् विप्रक्षत्रयोर्द-
क्षिणायने उपनयनविधानं तत् प्रायश्चित्तोपनयनपर-
नितिं स० त० रघु० । वस्तुतः चस्तथैव दक्षिणायने
तु वैश्यस्य सुख्योपनयनपरम् “उदगवने आपूर्यमाणे पक्षे
कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदानविवाहाः” आश्व०
सूत्रं तु विप्रक्षत्रविषयम् । प्रायश्चित्तोपनयनपरत्वे “ना-
नध्याये न संक्रमे” इति पर्युदासानुपपत्तिः अग्रे प्रदर्श-
यिष्याणमगर्गवचनेन प्रायश्चित्तोपनयनस्यानध्यायेऽपि कर्त्तव्य-
तावगमात् । “जन्मलभनक्षत्रमासराशिषु उपनयनप्राशस्त्य-
माह” कृतार्चि० लल्लः । “जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा । व्रतेन विप्रो न बद्ध-
श्चतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम्” । “विवाहे
मेखलावस्थे जन्ममासं विवर्जयेत् । विशेषाज्जन्मपक्षन्तु
वशिष्ठाद्यैरुदाहृतम्” गर्गवाक्यं तु क्षत्रियवैश्यपरम् न

तु ब्राह्मणविषयं लल्लवाक्यविरोधात् । अथ पक्ष-
निर्णयः व्य० च० । “अथ पक्षसुशान्तिं शुक्लमसितस्याद्यं
विभागं तथा रिक्तां प्रोज्झा तिथिं तथा त्वयनयोः
सन्धिञ्च शेषाः शुभाः” इति आपूर्यमाणे पक्षे इत्या-
दिप्राप्तकाञ्चलायनसूत्रम् “पक्षे च कृष्णे तरेः” भज-
बलभीमः । तिथिनिर्णयः । निर्णया० “तृतीयैकादशी
याह्या पञ्चमी द्वादशी तथा” । “द्वितीषु रुद्रविदिक-
प्रमिते तिथौ च कृष्णादिमन्त्रिलवकेऽपि न चापराह्णे”
स० चि० । निर्णया० व्यव० चम० । “न च षष्ठ्यामथा-
ष्टम्यां पञ्चदश्यां न पञ्चमिणि । रिक्तासु च न कर्त्तव्यं
त्र्यहस्यमृग्वसे तथा” । अष्टमीपञ्चदश्योरनध्य । यत्वेऽपि
पृथगुपादानं नैमित्तिकविषयसम्बन्धेऽपि । “षष्ठ्यामशुचिर-
भार्या रिक्तासु बद्धदोषभाक्” स० त० । “रिक्तायाभर्त्तृहानिः
स्यात् पौर्णमास्यान्तयैव च । प्रतिपद्यपि चाष्टम्यां कुल
बुद्धिर्विनाशनमिति” । अन्यत्रापि “सप्तम्यामष्टम्याम्पूति-
पदि रिक्तावयोदश्याम् । आयुर्विद्यानाशो व्रतवन्त्रे
पञ्चदश्याञ्च” । “द्वितीया पञ्चमी षष्ठी सप्तमी दशमी तथा ।
त्रयोदशी तृतीया च शुक्ले अष्टाः प्रकीर्त्तिता” इत्यत्र स-
प्तमीत्रयोदशयोर्वैतु प्राशस्त्यसूत्रं तद्वसन्ताभिप्रायेण ।
नि० सि० नारदेन व्यतिरेकसूत्रेण वसन्ते गलपञ्चादि-
प्रतिप्रसवेः । यथा “विनक्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गल-
पञ्चे । अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति” ।
गलपञ्चमाह मदनरत्ने नारदः । “कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्त-
म्यादिदिनत्रयम् । त्रयोदशी चतुष्पक्षञ्च अष्टावेते गल-
पञ्चाः” । रा० मा० “आरम्भानन्तरं यत्प्रत्यारम्भोन
विद्यते । गर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाहुः गलपञ्चम्” ।
दैवज्ञमनोहरे । “प्रदोषे निश्चयनध्याये सव्यागज्जे गल-
पञ्चे । मधुं विनोपनीतस्तु पुनः संस्कारमर्हति” । एवं दिवा-
चतुर्हदीगस्तयोदश्यां यदा भवेत् । द्वादशी तत्र वज्रग्री
स्यात् गलपञ्चतया सतेति ज्यो० वचनात् तादृशद्वादश्या-
वर्ज्यता । दृङ्गर्गः । “वृत्तिषूक्तानध्यायान् सप्तमीञ्च
त्रयोदशीम्” वर्जयेदित्यनुषङ्गः । तत्रानध्यायप्रदोषकालौ
अनध्यायशब्दे १४५ पु० दर्शितौ “अनध्याययेऽपि कर्त्तव्यं
यस्य नैमित्तिकं भवेत्” दृङ्गर्गवचनात् “प्रायश्चित्तोप-
नयनेऽनध्यायस्य न दूषकताऽपिकारात् कृष्णपक्षगल-
पञ्चायोः समुच्चयः । “नो जीवास्तातिचारे सितशुक्-
दिवसे कालशुद्धौ व्रतं सत्” दीपिकोक्तेः समया-
शुद्धिमात्रं वर्जनीयम् । गुरुशुक्रास्तादिषूपनयने दोष-

माह तत्रैव । ‘अस्तङ्गते दैत्यगुरौ गुरौ वा ऋक्षेऽपि वा पापयुतेऽप्युत्तरे । व्रतोपनीतो दिवसैः प्रणाशं प्रयाति देवैरपि रक्षितोयः’ । नक्षत्रनिर्णयः सं० त० भुजब० “स्वातीशक्रधनाश्विमित्करभे पौष्णे ज्येष्ठिवाहिरिन्द्रि तोयपतौ भगे दितिसुते भाद्रपदे सागरे” १५, १८, २३, १, १७, १३, २७, ८, १४, २२, ५, २४, ११, १२, २५, २६, २० एतत्संख्यकेषु सप्तदशसु नक्षत्रेषु उपनयनं सत् । सु० चि० प्रमि० विशेषः “क्षिप्रभुवाहिवरमूलसृष्टिपूर्वोद्देशेऽर्कविद्वगुरुसितेन्दुदिने व्रतं सत्” अस्य व्याख्या प्रमि० “प्राजापत्यादि षड्वर्त्त भगवर्त्तादिषु पञ्चसु । मूलादिदशके चैव समेते व्रतवन्धनम्” । तेन २२ द्वाविंशतिर्नक्षत्राणि विहितानि । अत्र पुनर्वसुपक्षेण क्षत्रियवैश्यविषयं न तु ब्राह्मणविषयम् “पुनर्वसौ कृतोविप्रः पुनः संस्कारमर्हतीति राजमा० । “त्रहस्पति मले मासि श्रद्धत्वमधिगच्छति । पुनर्वसौ कृतोविप्रः पुनः संस्कारमर्हतीति” सारसंयचे’ च विप्रोपनयननिषेधात् । तथा च “भरणीक्षत्तिकाम-घाविशाखाज्येष्ठारूपनयनं न कार्यम् एतानि नक्षत्राणि च सर्वशाखामलयप्रायाणि यथोक्तं तत्रैव ‘भरणी क्षत्तिकामपित्रविशाखाशक्रभानि च । सर्वशाखामलं प्रोक्तं व्रतं तत्र विवर्जयेत्” । वेदिभेदे नक्षत्रभेदो यथा ज्योतिर्निबन्धे व्यव० च० च । “मूलहस्तात्रये सार्पे श्वे पूर्वोत्रये तथा । “ऋग्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलाबन्धनं बुधैः” १६, १३, १४, १५, ६, ६, ११, २०, २५, एतन्मितानि ऋग्वेदिविषयाणि “पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे २७ हस्ते मैत्रे १७ शशाङ्कमे १ । ध्रुवेषु १२, २१, २६, ४ च प्रशस्तं स्याद्यजुषां सौम्यैवन्धनम्” । पुष्यशशव २३ हस्ताश्विष्वदे कर्णोत्तरात्रयम् २२, १२, २१, २६ । प्रशस्तं मेखलाबन्धे वटूनां सामगायिनाम्” । भगो ११ मैत्रा १७ श्विनोहस्तारेवत्यदिति ७ वासवम् २३ । अथर्वपाठिनां श-स्तोभगणोऽयं व्रतार्पणे” । नि० सि० । “पूर्वा ११, २०, २५, हस्तात्रये १३, १४, १५, सार्पे ६ श्रुतिमूले” च २२, २६, बह्वृ-चाम् । यजुषां पौष्णमैत्राकादित्यपुष्यसृष्टिपूर्वैः । साम-गानां हरोशार्कसुपुष्योत्तराश्विनौ । धनिष्ठादितिमैत्राका-श्वीन्दुपौष्णे षष्ठ्यर्षणम्” ५, २७, । अन्यत्रापि । “पूर्वा-हस्तत्रयाऽस्त्रेषां शिवमूलानि भानि च । ऋग्वेदाध्यायिनां शस्तभान्यास्तव्रतवन्धने । उत्तरारोहिणीयुग्मपुष्याषौष्णक-रादितौ । मैत्रे यजुर्विदाश्चोपनयनन्तु प्रशस्यते । उत्तरा-श्रवणार्द्राश्विपुष्याहस्ताधनेषु च । सामगानां व्रतं शस्त

मिति वेदविदोविदुः । अश्विनी रेवती हस्ता भगमैत्र-धनादितौ । अथर्ववेदिनाश्चोपनयनन्तु शुभावहमिति” प्रमि० छतप्रागुक्तवचने ज्येष्ठायामललेनोक्तावपि प्रागुक्तभुज-जलादिवचने “अश्विनीश्वगमितासु हस्ते स्वात्याश्च-शक्रमे । पुष्ये च पूर्वफल्गुन्यां श्रवणे पौष्णमे तथा । वासवे शततरासु व्रतवन्धः प्रशस्यते” श्रीपतिवचने च ज्येष्ठायामललेनोपदिषयम् । वेदभेदेन विहित-नक्षत्रेषु तस्याः अर्कोत्तरेऽपि वेदभेदेन प्राशस्त्यमात्रत्वं प्रतीतेस्तदलाभेऽन्यवेदिविहितनक्षत्रस्यापि ग्रहणार्थं सुहृ० चि० द्वाविंशतिनक्षत्राणां सामान्यतो ग्रहणवदत्रापि तथेति बोध्यम् । ज्येष्ठायामललेनोपदिषय एव ग्राह्यता केषुपि वेदिषु तदनुक्तेः व्यव० च० गुरुः । “विपूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे । त्वाष्ट्रे सौम्यपुनर्वसोरुत्तमं ह्योपनायनम् । वारुणे वैष्णवे पुष्ये वायव्ये पौष्णमे तथा । अश्विन्यां षट्सु भेषूक्तं मध्यमं तु चतुर्मुखैः । शेषेषु वर्जयेद्द्वी-मान् द्विजानामोपनायनम्” अत्रान्येषां वर्ज्योक्तिरपि अनापदिषया’ एतद्विरक्तनक्षत्राणां प्रागुक्तवचनैर्विहि-त्वात् । ज्योतिर्निबन्धे नारदः । “श्रेष्ठान्यर्कत्रयान्ये ज्य-चन्द्रादित्युत्तरात्रयम् । विष्णुत्रयाश्विमिताजयोनिभान्यु-पनायने” । वर्जनीययोगानाह व्यव० च० गुरुः । “व्याघातं परिषं वज्रं व्यतीपातश्च वैष्टितम् । गण्डातिगण्डौ श्रु-लश्च विस्तुम्भश्च विवर्जयेत्” अन्यत्रापि । “विष्णुम्भ-श्रुलपरिषव्यतिपातगण्डव्याघातवैष्टितयुतं त्वतिगण्ड-श्रुजम् । योगं विहाय कुजमन्दपराहसन्ध्यां हित्वा निरं-शमगुभञ्ज व्रतं प्रशस्तम्” प्रमिता० । “क्षीणचन्द्रेऽस्तगे शुके निरंशे चैव भास्करे । कर्त्तव्यं नोपनयनं नान-ध्याये गलपहे” । निरंशसूर्यमाह तत्रैव । “राशेः प्रथमभागस्यो निरंशः सूर्य उच्यते” । तेन रघुनन्दनेन निरंशशब्दस्य संक्रान्तिपरत्वस्य कल्पनं चिन्त्यम् । वारनिर्ण-यमाह नारदः । ‘आचार्यसौम्यकाव्यानां वाराः शस्ताः शशीनयोः । वारौ मध्यफलौ प्रोक्तावितरौ निन्दितौ व्रते’ तत्राप्यस्तमितस्य बुधस्य वारोवर्जनीयः । “अस्तं गतस्य सौम्यस्य वारो वर्ज्योद्विजन्मनामिति” नारदोक्तेः । अन्य-त्र तु । “शुभो बुधोनास्तमितः पापग्रहयुतो न चेति” । चन्द्रवारस्तु कृष्णे वर्जनीयः । ‘पापग्रहाणां वाराः स्युर्न शुभाश्चन्द्रवारः । सितपक्षे प्रशस्तः स्यात् कृष्णे वारोविधोर्नहीति’ व्य० च० उक्तेः । सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनसुक्तं श्रीपतिना । “शाखाधिपे बलिनि

केन्द्रगतेऽथवास्त्रिन् वारेऽस्य चोपमयनं कथितं
 द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिष्टहृगेऽथ पराजिते वा जीवे-
 ष्टगावपनयः स्मृतिकर्महीनः” । ज्योतिर्निवन्धे नारदः
 “सर्वेषां जीवशुक्रचवाराः प्रोक्ता व्रते शुभाः । चन्द्राकौ मध्य
 भौ चोयो सामबहुजयोः कुजः । शाखाधिपति-
 वाराश्च शाखाधिपबलं तथा । शाखाधिपतिलग्नञ्च दुर्लभं
 त्वितयं व्रते” । सु० चि० “शाखेगवारतनुवीर्यमतोव
 शस्तं शाखेगसूर्यशशिजीवबले व्रतं सत् । जीवे ष्टगौ रि
 पुष्टहे विजितेऽथ नीचे स्याद्देशास्तुविधिना रचितो-
 व्रतेन” । वशिष्ठः “शाखेगगुरुशुक्राणां मौढ्ये बाह्ये
 च वाङ्मके । नैवोपनयनं कार्यं वर्णेश्च दुर्बले सति” ।
 तेन भौमबुधयोरस्तादिषु सामगायर्वणशास्त्रिनोरुपन-
 यनादि न भवतीति गम्यते । तत्र नीचाद्यवस्थितत्वे स्वनवां-
 शस्त्रोच्चांशस्थितत्वे न शाखेगदेरपवादमाह वशिष्ठः “शतु-
 नीचांशशतुस्थे स्वांशे वा स्त्रोच्चांशभागे । शाखेगेषु वा गुरौ
 शुके न नीचफलमश्रुते” । शाखेगवर्णेशास्तु । “विप्राधी
 शौ भागेवेज्ज्वा कुजाकौ राजन्यानामोषधीशोविशाञ्च ।
 मूढाणां चक्षान्धजानां शनिः स्याच्छाखेगः सुजीविशुक्रार-
 सौम्याः” सु० चि० “ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो-
 ह्यथर्वणः । वेदानामधिपोजीवशुक्रभौमबुधाः क्रमात्”
 गुरुः । “ऋग्वेदाधिपतिर्जीवोयजुर्वेदाधिपो ष्टगुः ।
 सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्ववेदराट्” दीपिका ।
 लग्नभेदे फलमाह व्यव० च० वशिष्ठः । “भेषे भवति
 वाक्कुण्डो वित्तविद्यार्जितो ह्यपे । युग्मे वेदार्थदर्शी च
 कुलीरे च षडङ्गवित् । शिल्पकर्मकरः सिंहे षडे भवति
 पण्डितः । तुलायां विनयप्राप्तः काण्डसूटोऽथ दृष्टिके ।
 सर्वत्र पूजितश्चापे मूढदृष्टिर्मृगे तथा । राजप्रेष्यान्वितः
 कुम्भे मीने वेदान्तपारगः” । लग्नकेन्द्रस्थरव्यादि ग्रहफल-
 माह सु० चि० “राजसेवी वैश्यदृष्टिः शस्त्रदृष्टिश्च पाठकः
 प्राज्ञोऽर्थवान् स्त्रिच्छसेवो केन्द्रे सूर्यादिखेचरे” व्यव०
 च० गुरुः । “रवौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषः स्फुरित-
 संज्ञकः । तत्त्वोपनीतस्य शिशोः कुलनाशो भवेत् तदा,
 कुजे लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषः कूजितसंज्ञकः । तत्त्वोपनीतं
 वक्तारं हन्ति वर्षाच्च संशयः । शनौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषो-
 रुदितसंज्ञकः । करोति सहतीं पोडां व्रतिनो वा गुरो-
 स्तथा । राहौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषोरम्बाह्वयोभवेत् ।
 व्रतिनोजननीं हन्ति चाथवा धनसञ्चयम् । केतौ लग्नादि-
 केन्द्रस्थे दोषश्च ग्राससंज्ञकः । समग्रं व्रतिनोदृष्टि-

वित्तविद्याविनाशनम्” । लग्नषष्ठाष्टमान्यस्यः करोत्येव
 निशाकरः । व्रतिनोदेहमथनं निधनं दुःखसञ्चयम्” ।
 वशिष्ठः “विशेषाद्विधनस्थाने ग्रहाच्चेक्षितं सर्वदा ।
 आचार्यन्त्वशुभा म्रान्ति शिष्यं म्रान्त्यशुभेतराः” । “केन्द्र-
 त्रिकोणगे जीवे भानौ शुकेऽथवा व्यये । द्वितीये ज्ञे
 शुभोयोगो द्विजानामौपनायने” । लग्नावधिकस्थानभेदे
 ग्रहविशेषस्थितौ फलभेदमाह काश्यपः “षष्ठाष्टमं विना
 जीवः सर्वत्र शुभकत् सदा । सर्वत्र शुभकच्छुक्रः षष्ठसप्ता-
 ष्टमं विना । भास्त्रोलग्नगः कुर्याद्वटुं भूपतिसेवकम् ।
 वसुस्थः स्वर्णरहितं भ्रातृस्थः सुखिनं सदा । बन्धुगोदुः-
 खिनं नित्यं सुतगोमतवर्जितम् । शत्रुगोरोगरहितं स-
 प्तमे मार्गवर्जितम् । अष्टमे दृष्टिरहितं नवमे धर्म-
 हारिणम् । व्यापारगोभिषगृह्णति दीर्घायुष्यं तथा
 ऽऽयगः । रिपुफगोहानियुक्तञ्च फलमेतद्गुरावपि । सिते
 चन्द्रे लग्नसंस्थे शुभं स्यादसितेऽशुभम् । वहुगे स्याद्वनप्रा-
 म्रिस्तृतीये सुखसंस्थितिः । चतुर्थे बुद्धिद्विं च पञ्चमे सौ-
 ख्यसत्तमम् । षष्ठे तु व्याधिपीडा स्यात् सप्तमे सुखस-
 न्निधिः । अष्टमे निर्धनः प्राणी नवमे धर्मसञ्चयः । दश-
 मे स्यात् सदाचारो लाभे स्याद्वनसञ्चयः । दारिद्र्यं रि-
 पुफगे विद्याचन्द्रे फलसदाहृतम् । षट्तिनांशः सुखं का-
 र्यहानिर्दृष्टिर्द्विर्गदः । अधर्मोदृष्टिर्द्विर्नाशो लग्नात्
 कुजे फलम् । बुद्धिर्द्विर्चित्नाशो लाभः पुत्रोदृष्टिः
 सुखम् । आयुःक्षयो धर्मसौख्ये कोषलाभः क्षयः क्रमात्
 सौम्ये लग्नादिराशीनां फलमेतदुदाहृतम् । निन्दां हानिं
 सुखं रोगं द्यूतङ्कामं जडं मतम् । विपत्केशं सुखं
 मृदुमुदयात् कुरुते शनिः । चन्द्रे विशेषमाह लल्लः ।
 “पापात् सप्तमगञ्चन्द्रं पापग्रहेण वा युतम् । व्रते विव-
 र्जयेद् यत्नाद्दोषमाहर्षनीषिणः । तत्फलं तत्रैव “पाप-
 ग्रहात् सप्तमगं शशाङ्कं पापग्रहेणापि युतञ्च हित्वा ।
 व्रतं प्रशस्तं मनयोवदन्ति नोचेत्तदा ऋतुमुपैति शीघ्रम्” ।
 गुरुस्तु । “पापग्रहेक्षिते लग्ने जीवितार्थी न कारयेत् ।
 चन्द्रो वा क्रूरद्वययुक्तो मूढत्वं संप्रयच्छति” ।
 वर्ज्ययोगमाह सु० चि० “कवीज्यचन्द्रलग्नपारिपौ
 ऋतौ व्रतेऽधमाः । व्ययेऽज्जभाग्यौ तथा तनौ
 ऋतौ सुते खलाः” । अन्यत्रापि । “लग्नाधिनाथसितजीव
 निशाधिनाथान् षष्ठाष्टमे व्ययगतावपि चन्द्रशुक्रौ । ल-
 ग्नाष्टपञ्चमगतानशुभग्रहान् यत्नात् तज्जेद्भूतविधौ
 सुनयोवदन्ति” । सारसंयहे । “मेखलावधकावे तु सर्वदा

पञ्चमङ्गलम् । शुभयुक्तं प्रशंसन्ति तदालोकितमेव वा ।
योगान्तरमाह प्रमि० महेश्वरः । “जीवे लग्नमधिष्ठिते
ऋगुक्ते धर्मात्मजस्ये विधौ शुक्रांशेऽखिलवेदविद्विषुत-
स्त्रांशे कृतज्ञोऽधमः” । तत्रैव स एव । “विधौ क्षितांशगे
गुरौ तनौ त्रिकोणगे ऋगौ । समस्तवेदविद्व्रतो यमांशके-
ऽतिनिर्घृणः” । नवांशफलमाह व्यव० च० गुरुः । “गुरु-
क्षशुक्रांशकगे च चन्द्रे विद्याधनायुःसुखवान् दिजिन्मा ।
माहेयमन्दार्कनवांशकस्ये हिंस्रो जडो मूर्खतरोऽतिनिःसः”
सु० चि० । “क्रूरो जडो भवेत् पापः पटुः षट्कर्मे-
कद्विदुः । अज्ञार्थभाक् तथा मूर्खोऽव्याद्यंशे तनौ क्रमात् ।
विद्यानिरतः शुभराशिलवे पापांशगते हि दरिद्रतरः ।
चन्द्रे खलवे बद्धुः खयुतः कर्णादितिभे धनवान् खलवे” ।
प्रमि० नारदः “अवणादितिनक्षत्रे कर्कांशस्ये निशा-
करे । तदा व्रतो वेदशास्त्रधनधान्यसम्पद्भिमान्” ।
एतच्छुक्लपञ्चविषयम् “शुक्ले स्वांशे निशानाथे वित्तवान्
यज्ञकज्ञवेत् । कृष्णे स्वांशगतचन्द्रोजातिभ्रंशश्चरोति हि”
वशिष्ठोक्तः “रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहो” इत्युक्तेर्न ते गुरु-
शुद्धिरावश्यकौ । तत्र गुरुशुद्धौ विशेषमाह” सु० चि०
“वटुकन्याजन्मराशेस्त्रिकोणायद्विसप्तगः । अष्टोगुरुः ख
षट्प्रादो पूजयाऽन्यत्र निन्दितः” । “खोज्ञे स्वमे स्वमैत्रे
वा स्वांशे वर्गोत्तमे गुरुः । रिपफाट्पुत्र्यगोऽपीष्टो नीचा-
रिस्थः शुभोऽस्य सन्” अत्र जीवस्य नीचस्थत्व इव अरि-
ऋहस्यत्वेऽपि वर्ज्यता प्रतीयते अतएव “जन्मभाट्पमे
सिंहे नीचे वा शत्रुभे गुरौ ! मौञ्जीबन्धः शुभः प्रोक्त-
श्चैत्रे मीनगते रवाविति” निर्णयसिद्ध्युद्धतवचने मीन-
गतरविकोलएव प्रतिप्रसवसार्थक्यम् । एतेन “शाखाधिपे
बलिनि” इत्यादिवाक्ये उपक्रमे शाखाधिपश्चवणात्
गुरोररिऋहस्यत्वे तस्य ऋग्वेदाधिपतया तद्वेदिनामेवो-
पनयननिषेधकल्पनमपि निरस्तम् “शाखेश्वर्यगशिजीवबले”
इत्यादिप्रागुक्तवचने शाखेशात् पृथक्त्वेन जीवस्य ऋहणे-
नारिऋहस्यत्वेऽपि सर्ववेदिनां दोषस्यावश्यकत्वात् एतेन
“नीचस्थितेरिऋहणेऽप्य पराजिते वा जीवे ऋगौ”
इत्यादिवचने क्रमान्वयं वदन् परास्तः तथात्वे प्रति-
प्रसवार्थक्यापत्तेः । अन्यदाकरे दृश्यमिति दिक्
तत्तद्विद्याग्रहणार्थे शक्यभावे तत्र चिकित्साविद्याज्ञो
पत्तयनप्रकारो दर्शितः सुश्रुतेन यथा ।

“अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामन्यतममन्यवयवः शीलशौर्यशौचा-

चारविनयशक्तिबलमेधाष्टतिसृष्टिसतिप्रतिपत्तिशुक्तं तनु-
जिह्वौष्ठदन्ताग्रसृजुवक्त्राजिनासं प्रसन्नचित्तवाक्चेष्टं क्लेश-
सहञ्च भिषक् शिष्यमुपनयेत् । ततो विपरीतगुणं नोपनयेत्
उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरणसुहृत्तन्त्रत्वेषु
प्रशस्तायां दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्तं चतुरस्रं स्थण्डिलमुप-
लिप्य गोमयेन दभैः संस्तुर्य पुष्पैर्लाजभक्तैरत्रैश्च देवतां
पूजयित्वा विप्रान् भिषजञ्च, ततोऽस्त्रिंश्याभ्युक्ष्य च दक्षिणतो
ब्रह्माणं स्थापयित्वाग्निसुपसमाधाय खदिरपलाशदेवदारु-
विल्वानां समिद्धिस्तूर्णां वा क्षीरदद्याणां न्ययोधोडुस्तरा-
शाल्यमधूकानां दधिमधुघृताक्ताभिः, दव्यां हौमिकेन
विधिना सुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात् । सप्रणवाभिर्महाव्या-
हृतिभिरुतः प्रतिदैवतमष्टर्षोश्च स्वाहाकारञ्च कुर्यात् शि-
ष्यमपि कारयेत् । ब्राह्मणस्त्रयाणां वर्षांनामुपनयनं कर्तुं
मर्हति राजन्यो द्वयस्य, वैश्यो वैश्योऽस्यैवेति । शूद्रमपि
कुलगुणसम्पन्नं मन्त्रवर्जमनुपनीतमध्यापयेदित्येके । ततो-
ऽग्निं त्रिःपरिणीयाग्निसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयात् । काम-
क्रोधलोभमोहमानाहङ्कारेष्वापाख्यपैशुन्यान्तालस्यायश-
स्यानि हित्वा नीचनखरोमुष्णा शुचिना कषायवाससा स-
त्यव्रतब्रह्मचर्याभिवादनतत्परेणाऽवश्यं भवितव्यं रुद्रनुम-
तस्यानगमनशयनासनभोजनाध्ययनपरेण भूत्वा सन्निधौहि-
तेषु वर्त्तितव्यमतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्मो भवत्यफला
च विद्या न च प्राकाश्यं प्राप्नोति । अहं वा त्वयि सस्य-
ग्वर्त्तमाने यदन्यथादर्शी स्यामिनोभागभवेयमफलविद्यश्च ।
दिजगुरुदरिद्रमित्वप्रव्रजितोपनतसाध्वनाथाभ्युपगतानां
चात्मबान्धवानामिव स्वभेषजैः प्रतिकर्त्तव्यमेवं साधु भ-
वति । व्याधशाकुनिकपतितपापकारिणां न च प्रति
कर्त्तव्यमेवं विद्या प्रकाशते सितयशोधर्मार्थकामांश्च प्रा-
प्नोति” एवं धनुर्विद्याग्रहणाङ्गमनुपनयनं द्रष्टव्यम् ।
उपनयनाय हितम् क्व । उपनयनीय उपनयनावेदके
शास्त्रे त्रि० तत्र साधु क्व । उपनयनीय उपनयनकारके
गुरौ पु० । उभयस्य उदा० उक्त सुश्रुतवाक्ये दर्शितम् ।
उपनहन न० उप+नह-बन्धने भावे ल्युट् । १ बन्धने करणे
ल्युट् । २ बन्धनसाधने वस्त्रादौ । “प्रेष्यति च सोमोपन-
हनमाहर” कात्या० ७, ७, १ । सोम उपनह्यते बध्यते
येन तत् सोमोपनहनं वासः” कर्कः । “आसन्धेनभवभृतं
हृत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन” कात्या० २२, ६, १३ । “अथ
संप्रेष्यति सोमोपनहनमाहर” यजमानो वा सोमोपन-
हनमादत्ते” शत० ब्रा० ३३, २, ३, ४ ।

उपनागरिका स्त्री “माधुर्यव्यञ्जकैरुपनागरिकेष्यते” इत्युक्तलक्षणे एत्यनुप्रासवृत्तिभेदे । यथा “अपसारय घनसारं कुरु हारं दूरएव किं कमलैः । अलमालि ! मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला” ।

उपनासुक ति० उप+नम-बा० उक्तञ् । १सञ्जनशीले २फला-
नुगुण्याय प्रस्तुते “यदिष्टिभिर्ज्येतोपनासुक एनं यज्ञः स्यात्
यमाप्नोत्युपनासुक एनम्” शत० ब्रा० १२, ३, ६, ६, ७ ।

उपनाय पु० उपनाययति उप+नी-णिच् करणस्य कर्तृत्व-
विवक्षायां कर्त्तरि अच् । उपनयसंस्तारे हेम०
तस्य आचार्यसमोपनयनसम्पादनकरणत्वात्तथात्वम् ।

उपनायक पु० उपगतोनायकम् अत्या० स० । १नायकसदृशे
उपपत्तौ “नायकस्य गुणोत्कर्षकथका उपनायकाः” संगी-
तोक्ते २नायकसहायभेदे उप+नी-खुल् । ३उपस्थापके
ति० ज्ञानलक्ष्यारूपसन्निकर्षे पु० । उपनयशब्दे उदा० ।

उपनायन न० उप+नी-स्वार्थे-णिच्-ल्युट् करणे कर्तृत्व-
विवक्षायां कर्त्तरि नन्दा० ल्युट् वा । उपनयसंस्तारे ।
उपनयनशब्दे बहुप्रयोगो दृश्यः । “ब्राह्मणस्योपनायनम्”
मनुः । उपनायनं प्रयोजनमस्य ठक् । औपनायनिक
उपनयनप्रयोजने विधाने ति० । “एष प्रोक्तो द्विजातीना-
मौपनायनिकोविधिः” मनुः औपनायनिक इत्यत्र कृञ् ।
अनुश्रुतिकादिकादित्वकल्पनसनाकरमेव उपनायनशब्देनैव
तद्रूपसिद्धेस्तथाकल्पनानैचित्यात् ।

उपनाह पु० उप+नह-घञ् । १वीणायास्तन्त्रीबन्धनस्थाने,
२व्रणाद्युपशमार्थं लेपनद्रव्ये च । “आदौ विन्तापनं कुर्यात्
द्वितीयमवसेचनम् । तृतीयमुपनाहञ्च चतुर्थीं पाटनक्रि-
याम्” “शोफयोरुपनाहन्तु कुर्यादामविदग्धयोः” “ति-
क्तोपनाहं कुर्याच्च सर्वदा वातरोगिणाम्” “शाल्मल्यमुप-
नाहार्थं बलातैलमनुवासनार्थं” इति च सुश्रुतः ।

उपनाहन न० उप+नह-स्वार्थे णिच्-भावे ल्युट् । प्रले-
पादिवन्धने “प्रशमयेत् स्नेहस्त्रोपनाहनैः” । “वेशवारैः
सकशरैः स्निग्धैः स्यादुपनाहनम्” सुश्रुतः ।

उपनिक्षेप पु० उप+नि-क्षिप-कर्मणि घञ् । १रूपसंख्या-
प्रदर्शनेन रक्षणार्थं परस्य हस्ते निहिते द्रव्ये “आधिसीमो-
पनिक्षेपजडबालधनैर्विना । तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रि-
याणां धनैरपि” या० सूट् । “उपनिक्षेपो नाम रूपसंख्या-
प्रदर्शनेन रक्षणार्थं निहितमिति” मिता० भावे घञ् ।
२तथाऽर्पणे ।

उपनिधातु ति० उप+नि+धा-हृत् । उपनिधिलेनान्य-

समीपे १स्वद्रव्यस्थापके २स्थापकभावे च । “पाणिध्या-
नुपनिधाता सृष्ट्यं देवाः” शत० ब्रा० १, १, २, १७ । उप+
नि+धा-खुल् । उपनिधायकोऽप्यत्र ।

उपनिधान न० उप+नि+धा-भावे ल्युट् । उपनिधिलेन
१स्थापने “उपनिधानमुपनिधिः” मिता० । २समीपे स्थापने
“कदभिहितोभात्र” इत्याद्युक्तेः उपनिधीयमाने ३द्रव्ये च ।

उपनिधि क० उप+नि+धा-भावे कि । रूपसंख्ये अप्रदर्श्यं
परखान्तिके रक्षणार्थं १स्वधनस्थापने कदभिहितोभावोद्रव्य-
वत् प्रकाशत इत्युक्तेः तथा निधीयमाने २द्रव्ये च । उप-
निधिस्वरूपतत्त्वकृत्तव्यविशेषौ मिता० दर्शितौ यथा
“वासनस्यमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते । द्रव्यन्तदौष-
निधिकं प्रतिदेयं तथैव तत्” सा० सूट् । “निक्षेप-
द्रव्यस्याधारभूतद्रव्यान्तरं वासनङ्करणञ्चादि तत्स्थं यद्द्रव्यं
रूपसंख्यादिविशेषमनाख्यायाकथयित्वा सुदृढतम-
न्यस्य हस्ते रत्नार्थं विश्रम्भादर्प्यते तद्द्रव्यमौपनिधिक
सच्यते यथाह नारदः । “असंस्थातमविज्ञातं समुद्रं यन्नि-
धीयते । तज्जानोयादुपनिधिं निक्षेपङ्कणितं विदुरिति”
प्रतिदेयन्तथैव तत् यस्मिन् स्थापितन्तेनैव पूर्वमुद्रादि
चिह्नितमर्पितन्तथैव स्थापकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयम् । प्रति-
देयमित्युपस्थापवादमाह” मिता० । “न दाप्योऽपहतन्तु राज
दैविकतस्करैः” या० सूट् । “तमुपनिधिं राज्ञा दैवेनोदकादिना
तस्करैर्वोपहतं नष्टं न दाप्योऽसौ राज्ञा तदुपनिहितम्वनि
न एव तद्द्रव्यं नष्टं यदि जिह्मकारितं न भवति यथाह
नारदः । “गृहीतः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः ।
दैवराजकृते तद्वन्न चेत्तज्जिह्मकारितमिति” मिता० । अस्याप-
वादमाह । “भेषजे न्याग्मितेऽदत्ते दाप्योदण्डञ्च तत्त्वमम्”
या० सूट् । “स्वामिना मार्गितं याचिते यदि न ददाति तदा
तदुत्तरकालं यद्यपि राजादिभिर्भेषोनाशः सञ्जातस्तथापि
तद्द्रव्यं मूल्यकल्पनया धनिने ग्रहीता दाप्यो राज्ञे च त-
त्त्वमन्दण्डम् । भोक्तारस्मृति दण्डमाह” मिता० । “आजीवनं
स्वेच्छया दण्डोदाप्यस्तं वापि सोदयम्” या० । “यः स्वेच्छया
स्वामिनमनुज्ञाय उपनिहितद्रव्यमाजीवत्युपभुङ्क्ते व्यवह-
रति वा प्रयोगादिना लाभार्थं मसावुपभोगानुसारेण द-
ण्डास्तद्वोपनिधिं सोदयमुपभोगे सवृद्धिकं व्यवहारे स
लाभम्वनिने दाप्यः । वृद्धिप्रमाणञ्च कातप्रयनेनोक्तम् ।
“निक्षेपं वृद्धिशेषञ्च क्रयं विक्रयमेव च । याच्यमानो न
चेद्द्रव्यावृद्धते पञ्चकं शतमिति” । एतच्च भक्षिते द्रव्यम् ।
उपेक्षाऽज्ञाननष्टे तेनैव विशेषो दर्शितः, “भक्षितं सोदयं

दास्यः समन्दापर उपेक्षितम् । किञ्चिच्चूतनं प्रदा-
पः स्याद्द्वयमज्ञाननाशितमिति । किञ्चिच्चूतनमिति
चतुर्थशङ्कीनम् । मितः । “एष एव विविर्दो याचि-
तान्वाहितादिषु । शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव
च” नारदः । “स जातमात्मानं पुत्रांश्च दारांश्च भव-
तामिह । प्रदायोपनिधिं राजा पाण्डुः स्वर्गमितोगतः”
भा० आ० १२६ अ० । उपनिधिमधिकृत्य प्रवृत्तम्
तदस्य प्रयोजनमिति वा ठक् । औपनिधिकं तदधिकारेण
प्रवृत्ते व्यवहारे तत्साधनद्रव्ये च ।

उपनिपातः ५० उप+नि+पत-षञ् । १समीपे आगतौ २हठा-
दागमने । “कृतताच्छ्रौप्रनिपातवेगशङ्कः” किरा० ।

उपनिपातिन् त्रि० उप+नि+पर-णिनि । १हठादागते
अतर्कितोपगतिशुक्ते “रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्थाः” ।

उपनिबन्धनं न० उप+नि+बन्ध-करणे ल्युट् । १सम्पादन-
साधने । “प्रत्ययोपनिबन्धनः” सर्वद० मावे ल्युट् । २मथने
उपनिमन्त्रणं न० उप+नि+मन्त्र-ल्युट् । उपेत्य आवश्यकं
कर्माणि प्रवर्तनाव्यारूपे निमन्त्रणे ।

उपनिवपनं न० उप+नि+वप-ल्युट् । अग्निप्रणयनकर्माङ्ग-
भूते इष्टाभ्याधानादिव्यापारे” औपनिवपनात् कृत्वा
हविर्धाने स्थापयति” द, ३, २१ । “औपनिवपनात्
“इष्टाभ्याधानादि उपयमन्युपनिवपनान्तमग्निप्रणय-
नाख्यं कर्मा कृत्वा” कर्कः ।

उपनिवेशितं त्रि० उप+नि+विश-णिच्-क्त । १निवासिते
२वसतिविशेषरूपेण स्थापिते च । “सर्गाभिष्यन्द्वमनं
कृत्वेवोपनिवेशिता” कुमा० । ३निवेशितमात्रे च ।

उपनिषद् स्त्री उपनिषीदति प्राप्नोति ब्रह्मात्मभावोऽनया
उप+नि+सद्-क्लिप् । १ब्रह्मविद्यायां, २तत्प्रतिपादके
वेदशिरोभागे वेदान्ते च । ४० भा० उपनिषच्छब्दार्थ-
व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा । “संघं ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्दाव्या-
तत्पराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तावसादनम् उपनि-
पूर्वस्य सदेस्तदर्थत्वात् तादर्थ्यादुपन्योऽप्युपनिषद्युच्यते ।
सुखं भा० “यथा य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्यात्म-
भावेन अद्वाभक्तिपुरःसराः सन्तस्तेषां गर्भजन्मजरा-
रोगाद्यनर्थपूर्णं निशतयति परं वा ब्रह्म गमयति
अविद्यादिसंसारकारणञ्चात्यन्तमवसादयति विनाशयती-
त्युपनिषद् उपनिपूर्वस्य सदेरेवमर्थस्मरणात् । “अत्र चोप-
निषच्छब्दो ब्रह्मविद्यैकगोचरः । तच्छब्दावयवार्थस्य वि-
द्यायामेव सम्भवात् । उपोपसर्गः सामीप्ये तत्प्रतीचि

समाप्यते । सामीप्यतारतम्यस्य विभ्रान्तोः स्वात्मनीवणात् ।
त्रिविधस्य सदर्शस्य निशब्देऽपि विशेषणम् । उपनीय
तमात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं यतः । निहन्त्यविद्यां तज्जञ्चत-
स्मादुपनिषद्भवेत् । निहन्त्यानर्थमूलं स्वाऽविद्यां प्रत्यक्तया
परम् । नयत्यपास्तसम्भेदमतोवोपनिषद्भवेत् । प्रवृत्ति-
हेतून्निःशेषांस्तन्मूलोच्छेदकत्वतः । यतोऽवसादयेद्विद्या तस्मा-
दुपनिषद्भवेत् । यथोक्तविद्याहेतुत्वादुपन्योपि तदभेदतः ।
भवेदुपनिषद्भवेत् । लाङ्गलं जं वनं यथेति” तस्यानिवृत्तार्थ-
आचार्यैर्दर्शितः । उपनिषद्भेदाश्च मुक्तकोपनिषदि दर्शिता
यथा । “१ईशा २केन ३कठ ४प्रश्न ५सुख ६माण्डूक्य
७तित्तिरिः । ८ऐतरेयञ्च ९छान्दोग्यं १०वृहदारण्यकं
तथा । ११ ब्रह्म १२ कैवल्य १३ जावालं १४ श्वेताश्वो
१५हंस १६आरुणिः । १७गर्भो १८नारायणो १९हंसो
२०विन्दु २१नार्द २२शिरः २३शिखा । २४मै-
त्रायणी २५कौषितकी २६वृहज्जावाल २७तापनो ।
२८कालाग्निरुद्र २९मत्स्यो ३०सुवाल ३१क्षुरि ३२
मन्त्रिका । ३३सर्वसारं ३४निरालम्बं ३५रहस्यं ३६
वज्रसूचिकम् । ३७तेजो ३८नादो ३९ध्यान ४०विद्या
४१, ४२योगतत्त्वात्मबोधकम् । ४३परिव्राट् ४४तिशिखी
४५सीता ४६चूडा ४७निर्वाण ४८मण्डलम् । ४९द-
क्षिणा ५०शरभं ५१स्कान्दं ५२महानारायणाह्वयम् ।
५३रहस्यं ५४रामतपनं ५५वासुदेवञ्च ५६सङ्गलम् ।
५७शण्डिल्यं ५८पैङ्गलं ५९भिक्षु ६०ईशमहच्छारीरकं
शिखाई ६१ईशरीयातीत ६२संन्यास ६३परिव्राजा
ईईलमालिका । ६४अव्यक्तै ६५काञ्चरं ६६पूर्णा ७०
७१सूर्याख्य ७२ध्यात्म ७३कुण्डिका । ७४सावित्र्या
७५इत्ता ७६पाशुपतं ७७परब्रह्मा ७८वधूतकम् ।
८०त्रिपुरातापनं ८१देवी ८२त्रिपुरा ८३काठ दमा-
वना । ८५हृदयं ८६कुण्डली ८७भक्त ८८रुद्राक्ष
८९गण ९०दर्शनम् । ९१तारसार ९२महावाक्य ९३पञ्च-
ब्रह्मा ९४अग्निहोत्रकम् । ९५गोपालतापतं ९६क्षणां ९७या-
ज्ञवल्क्यं ९८वराहकम् । ९९शाखायनी १००हयग्रीवं
१०१दत्तात्रेयं च १०२मारुडम् । १०३कलि १०४जा-
वालि १०५सौमान्य १०६रहस्य १०७हृत् १०८मुक्तिका”
तासाञ्च मध्ये यासां यद्वेदगतत्वं तदपि शान्तिपाठमन्त्र-
सहितं तत्रैव दर्शितं यथा ।

“१ऐतरेय २कौषिकी ३। ४मादविन्वात्मप्रबोध ५निर्वाण ईम-
ङ्गला ६लमालिका ७त्रिपुरा ८सौमान्यं ९वह्वृचा

सृष्टवेदगतानां दशसङ्ख्याकानामुपनिषदां “वाङ् मे मन-
सीति” शान्तिः । १ ईशावास्य २ इन्द्रावरुण ३ जावाल
४ हंस ५ परमहंस ६ सुवाल ७ मन्त्रिका ८ निरालम्ब ९ ति-
शिखी” १० ब्राह्मणमण्डल ११ ब्राह्मणाद्वयतारक १२ पैङ्गल
१३ भिक्षु १४ १५ तुरीयातीताध्यात्म १६ तारसार १७ या-
ज्ञवल्क्य १८ शाखायनी १९ मुक्तिकानां युक्तयजुर्वेद
गतानामेकोनविंशतिसङ्ख्याकानामुपनिषदां “पूर्वमदः” इति
शान्तिः । १ कठवल्ली २ तैत्तिरीयक ३ ब्रह्म ४ कैवल्य
५ अथेताश्चतर ईगर्भ ७ अनारायणान्धतन्त्र ८ स्मृतनाद
१० कालाग्निरुद्र ११ क्षुरिका १२ सर्वसार १३ शुकरहस्य
१४ तेजोविन्दु १५ ध्यानत्रिन्दु १६ ब्रह्मविद्या १७ योगतत्त्व
१८ दक्षिणामूर्ति १९ स्कन्द २० शारीरका २१ योगशिखे
२२, २३ काञ्चराख्य २४ वैधूत २५ कठरुद्र २६ हृदय २७
योगकुण्डलिनी २८ पञ्चब्रह्म २९ प्राणाग्निहोत्र ३० वराह
३१ कलिसन्तरण ३२ सरस्वतीरहस्यानां कृष्णयजुर्वेद-
गतानां द्वाविंशत्सङ्ख्याकानामुपनिषदां “सह नाववत्विति”
शान्तिः । १ केन २ ३ छान्दोग्यारुण्य ४ मैत्रायणी ५ मैत्रे-
या ६ वज्रसूचिक ७ योगवृद्धामण्य ८ वासुदेव ९ महत्
१० संन्यासाऽ ११ व्यक्त १२ कुण्डिका १३ सावित्री १४ रुद्राक्ष
१५ जावालदर्शन १६ जावालीनां सामवेदगतानां षोड-
शसङ्ख्याकानामुपनिषदाम् “आध्यायान्विति” शान्तिः ।
१ प्रश्न २ मुण्डक ३ भाण्डूक्याऽ ४ यजुर्विश्वोऽ ५ यजुर्विश्व
६ इन्द्रजावाल ७ दक्षिंहतापनी ८ नारदपरिव्राजक ९ सीता
१० शरभ ११ महानारायण १२ रामरहस्य १३ रामतापनी
१४ शाण्डिल्य १५ परमहंस १६ परिव्राजकाऽऽप्तपूर्णा १७
सूर्यात्म १८ पाशुपत १९ परब्रह्म २० त्रिपुरातपन २१
देवी २२ भावना २३ भस्म २४ जावाल २५ गणपति २६ म-
हावाक्य २७ गोपालतपन २८ कृष्ण २९ हयग्रीव ३० द-
त्तात्रेय ३१ गारुडानामथर्ववेदगतानामेकोनविंशत्सङ्ख्याका-
नामुपनिषदां “भद्रं कर्णेभिरिति” शान्तिः । पूर्वोत्तर-
वाक्ये नामभेदः नामान्तरपरतया समाधेयः । श्योगे
च । “यदेव विद्यया करोति अद्वयोपनिषदा तदेव वीर्य-
वत्तरम्” का० उ० । “उपनिषदा योगेन युक्तश्चेत्तर्थाः” भा०
“योगो देवतादिविषयमुपासनम्” आनन्दगि० ४ धर्म
५ निर्जनस्थाने भेदि० ई सप्तोपसदने त्रिका० ।
७ द्विजातिकर्तव्ये चत्वारिंशत्सङ्ख्याकारमध्ये वेदव्रतभेदे
तच्च व्रतं गोदानाख्यकेशान्तकर्मणः प्राक् कर्त्तव्यं यथाह
आश्वनायनगृह्यकारिका “प्रथमं स्यान्महान्नी द्विती-

यञ्च महाव्रतम् । तृतीयं स्यादुपनिषद्गोदानं च ततः परम्”
ततश्च विप्रस्य जन्मतस्त्वयोदशे वर्षे महान्नीव्रतं, चतुर्दशे
महाव्रतं, पञ्चदशे उपनिषद्व्रतं, षोडशे वर्षे गोदानम्,
सप्तदशे जनविंशदिवर्षचतुष्के, वैश्यस्य एकविंशदिवर्षचतुष्के
यथाक्रमं महान्नीव्रतादिवेदव्रताख्यकर्मचतुष्टयं कर्त्त-
व्यम् । तत्र चूडादिनक्षत्रादिकमेव ग्राह्यम्” यथाह
पी० धा० श्रीधरः । “तिथिनक्षत्रवाराश्च वर्गेदयनिरी-
क्षणम् । चौलवत् सर्वमाख्यातं सगोदानव्रतेषु च” यदा
तु देवादतीतकालानि महान्नीव्रतादिप्रतानि सुस्तदा समा-
वर्त्तनेन सह कार्याणि “यद्वागामिप्रक्रियासुखकालस्याप्यन्त-
रालवत् । गौणकालत्वमिच्छन्तीत्याद्युक्तेः । उपनिषत्सु
व्यज्यते अण् । औपनिषद वेदान्तमात्रवेद्ये परब्रह्मणि ।
“तन्त्रौपनिषदं पुरुषं वेद” का० उ० । उपनिषदं वेत्ति अण् ।
वेदान्ताभिज्ञे “शुद्धबुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदाः” कुसु० ।

उपनिषादिन् त्रि० उप+नि+षद-णिनि स्त्रियां ङीप् ।
समीपे स्यादिति “तद्विशमभक्षतादुपनिषादिर्न करोति”
शत० ब्रा० ८, ४, ३, २ ।

उपनिष्कार न० उप+निस्+कृ-करणे संज्ञायां घ । म-
हति राजमार्गे अमरः । तत्र हि महतामपि सेन्याना-
मसंवादेन निष्क्रमणात्तथात्वम् । [अमरः ।

उपनिष्क्रमण न० उप+निस्+क्रम-करणे ल्युट् । राजपथे ।

उपनिहित त्रि० उप+नि+धा-क्त । उपनिधित्वेन स्यापि
ते द्रव्ये उपनिधिशब्दे मित्ता० उदा० २ स्थापिते च ।

उपनीत त्रि० उप+नी-क्त । १ कृतोपनयनसंस्कारे “अथो-
पनीतं विधिवद्द्विपश्चितः” रघुः । २ ज्ञानलक्षणासन्नि-
कर्षेण ज्ञाते च “उपनीतं विशेषणतयैव भासते मान-
से तु नायं नियमः” प्राचीनगाथा उपनयशब्दे दृष्ट्या
३ समीपे प्रापिते ४ उपस्थापिते च ।

उपनेह पु० उप+नी-हच् । १ उपनयकर्त्तरि शुरौ २ उपदौ-
ककर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् । “नियमविधिजलानां व-
र्हिषां चोपनेली” कुमा० ।

उपनेत्र न० उपगतं नेत्रम् अल्पा० स० । नेत्रसमीपे धार्ये कावा-
दिनिर्मिते नेत्रतिमिरोपकारके द्रव्यभेदे (चसमा)

उपन्यास पु० उप+नि+अस-वञ् । १ वाक्योपक्रमे २ वाक्य-
प्रयोगे उपचारच्छलशब्दे उदा० । “तस्माद्ब्रह्म-
जिज्ञासोपन्याससुखेन” शारी० भा० । “मालविकायामय-
मुपन्यासः शङ्कयति” मालवि० । ३ विचारे पुण्यमुपन्यासं
निबोधत” भट्टः । “उपन्यासं विचारम्” कुल्लू० ।

४विश्वसेनान्यसमीपे स्वरूपान्यासे उपनिधौ च ।

उपपत्ति ५० उपमितः पत्न्या अवा० स० । जारे । “उपपत्तिरिव नीचैः पश्चिमान्तेन चन्द्रः” माघः । तस्य पतिवत् स्त्रिया रतिहेतुत्वात्तत्समत्वम् । “यस्य चोपपत्तिर्गृहे” “मृष्यन्ति ये चोपपत्तिम्” मनुः “सन्ध्ये जारं गेहायोपपत्तिम्” यजु० १०, ६ । गुप्तव्यभिचारमात्रे जारत्वम् पतिसमीपे तस्य गेहस्थित्या व्यभिचारे उपपत्तित्वमित्यनयोर्भेदः ।

उपपत्ति स्त्री उप+पद-क्तिन् । १युक्तौ, २सङ्गतौ ३हेतौ च “ओतव्यः श्रुतिवाक्येभ्योऽन्तव्यञोपपत्तिभिः” “उपपत्तिभिर्हेतुभिरिति मधुरानाथः । “उपपत्तिमदूर्जितं वचः” “प्रियेषु यैः पार्थ । विनोपपत्तेः” किरा० । “लक्षणा शक्य-सम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तिः” भाषा० । “विवक्षितगुणोपपत्तेः” शा० सू० । “उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्तौ च हेतुस्तात्पर्यनिर्णये” इत्युक्तेस्तस्याः प्रकरणप्रतिपादार्थनिर्णायकत्वं यथा । छा-न्दोग्ये ६ प्र० “यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृत्पण्यं विज्ञातं भवति वाचारम्भणं विकारोनाम-धेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इत्यादिना विकारमात्रस्य वाचारम्भणकथनरूपा युक्तिः । ४उपाये च “अथोपपत्तिं कलवापरो-ऽपरां” माघः । “अपेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभिः” माघः । ५प्राप्तौ ६सिद्धौ च “स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशः” असंशयं प्राक् तनयोपपत्तेः” रघुः । युक्तयश्च नानाविधाः सुश्रुते दर्शिताः ताश्च तन्त्रयुक्तिशब्दे दर्शयिष्यन्ते । “असद्वाक्य प्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् । स्ववाक्यसिद्धिरिति च क्रियते तन्त्रयुक्तिभिः” सुश्रुते तत्फलमुक्तम् ।

उपपद न० उपोच्चारितं पदम् प्रा० स० । समीपोच्चारिते पूर्वसुच्चार्ये शब्दे “तस्याः स राजोपपदं निशान्तम्” रघुः । “फलन्ति कलोपपदास्तदेव” माघः । राजनिशान्तं कल्प-वृक्षा इत्यर्थः । २नामोत्तरसुच्चारिते शक्यवर्णा-दिह्रस्वे शब्दे, (उपाधि) व्याकरणे प्रत्ययादिविधायक-सूत्रे ३सम्प्रत्ययपदेन निर्दिश्यमाने पदे च । यथा कर्मण्यण् इत्यादौ कर्मणीतिसम्प्रत्ययं पदम् अण्प्रत्य-यविधाने उपपदम् । “उपपदमतिङ्” प्रा० । “गति-कारकोपपदानां कङ्गिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः” वार्त्ति० उक्तेः कृष्णकार इत्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे उपपदसमासः । उपपदेन समीपस्यपदेन योगे विभक्तिरुपपद-विभक्तिः “उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति” व्या० प०

उपपन्न ति० उप+पद-क्त । १युक्तियुक्ते, “उपपन्नं नतु शिव-

मिति” रघुः । २प्राप्ते च “अतीन्द्रियेष्वुपपन्नदर्शनः” रघुः ३सतो गुणान्तराधानरूपसंस्कारयुक्ते “अयञ्च निडुरः पितृद्रोही नात्युपपन्नसंस्थानः” दशकुमा० ४उत्पन्ने च । उपपात ५० उप+पत-ञ् । १हृडादागतौ २फलोन्मुखत्वे ३नाशे च । “कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालम्” कात्या० २५, १, १ । “उपपातो विनाशोभेद इत्यनर्थान्तरम्” कर्कः उपपातक न० पातयति नरके पत-णिच्-खलुल् उप अत्यर्थे सादृश्ये वा प्रा० स० । पातकसदृशे ततोऽन्य नफलके पापभेदे । “महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातक संज्ञानि तन्नूनमुपपातकमिति” पैठीनसिः । पतनञ् “द्वि-जातिकर्मभ्योऽङानिः पतनं परलोकासिद्धिस्तमेके नरकम्” गौतमोक्तम् । तस्य न्यूनत्वञ्चात्यफलदातृत्वेन तस्यात्य-फलदातृत्वमाहाङ्गिराः “पातके तु सहस्रं स्यात् महत्सु द्विगुणं तथा । उपपापे तुरीयं स्यात् नरकं वर्ष्म संचयात्” ।

केन केन कर्मणा च तज्जन्यते तन्निरूपितं प्रा० वि० । तत्र मनुः । “गोबधोऽयाज्यसंयाज्यपारदायां तद्विक्रयः । पितृमातृशुश्रूषायाः स्वाध्यायान्तेः सुतस्य च । परि-वित्तिता चानुजेन परिवेदनमेव च । तयोर्दानञ्च कन्या-यास्तयोरेव च याजनम् । कन्याया दूषणञ्चैव वार्ज्यपितृ-व्रतच्युतिः । तडागाराभदाराणामपत्यस्य च विक्रयः । ब्राह्मताबान्धवत्यागो मृतकाध्यापनस्तथा । मृताञ्चाध्य-यनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः । सर्वाङ्गरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम् । हिंसौषधीनां स्त्राजीवोऽभिचारो मूलकर्म च । इक्ष्वनार्धमशुष्काणां द्रुमापासवपातनम् । आत्मार्यञ्च क्रियारम्भो निन्दितादादनस्तथा । अनाहि-ताग्निता स्तेयमृणानाञ्चानपक्रिया । असच्छास्त्राधिग-मनं कौशिलव्यस्य च क्रिया । धान्यकृष्यपशुस्तेयं मद्य-पक्षीनिषेधम् । स्त्रीमृद्विद्वत्तत्त्वबधोनास्तिक्यञ्चोपपा-तकम्” । “अस्वार्थः । अयाज्यसंयाज्यमिति प्रतिग्रहा-ध्यापनङ्कथयति । त्यागो योगवेत्ताकरणम् । अनिमित्तं स्वाध्यायत्यागोऽधीतवेदविक्षरणम् । अग्नित्याग आल-स्यादिना । सुतत्यागः पोषणविनयाधानाद्यकरणेन चका-राङ्गार्यात्यागोऽपि । परिवित्तिता कनिष्ठस्य आतृद्वारा-ग्निहोतृसंयोगे सति ज्येष्ठस्य आतृद्वाराग्निहोतृसंयोग-प्रागभावः । कनिष्ठस्य परिवेदनं, चकारात् कन्याया अपि तथाभूतायाः परिवेदनीयत्वम् । परिवित्तिपरिवेदयोर्वर-त्वेन कन्यादानम् । तयोरेव विवाहादौ ऋत्विज्यार्थमिति । कन्याया दूषणमकथ्येत्युक्तिः अङ्गुल्या योनिविदारणं वा

वार्द्धिकत्व' ब्राह्मणव्रतिययोः । व्रतच्युतिरवकीर्णत्वम् ।
 दाराणामपि परिणीतानामपि विक्रयः । अपत्यस्थानेक-
 विधस्य । ब्राह्मता यथाकालमनुपनयनमसोमयाजित्वञ्च ।
 बान्धवत्यागो बान्धवस्य सपिण्डादेरनिमित्तत्यागः । श्रुत-
 काध्यापनम् मूल्यान वेतनादिना विद्यार्पणम् । श्रुताञ्च
 वेतनपरिगृहीताद्देदादि विद्याग्रहणम् । अपत्यानां लाला-
 दीनां सकृत्, गोरसादीनां चासकृत्, ब्राह्मणेन विक्रयः ।
 सर्वाङ्गरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु नियोगः । तैलादिवन्तस्य
 श्रुतेजन्यादिवन्तस्य च प्रवर्तनम् । धान्यादीनां यथा
 कर्षाञ्चक्षणं स्त्रियार्जितधनजीवनम् । अभिवारः पर-
 हिंसार्थं जपादिकर्म, मूलकर्म वशीकरणं मूलादिक्रिया । इन्ध-
 नार्थम् द्रुमाणामशुष्काणां छेदनम् । आत्मायं पाकक्रिया
 न वैश्वदेवाद्यर्था । गणदेवकृतस्काराद्यन्नभक्षणम् । सा-
 मार्थ्येऽपि श्रौतस्मार्त्ताङ्गप्रपरिग्रहः । स्त्रियं हेमनरा-
 श्वरजतभूमिसन्निधेप्रेतरद्रव्यहरणम् । देवर्षिपितृसम्ब-
 न्धिन कणस्थानपयोधनम् । असच्छास्त्राभिगमनम् पाष-
 ण्डशास्त्राभ्यासः । कुशेलवस्य कर्म तौर्यत्तिकं तस्य सत-
 तावृत्तानम् । कुप्यसासारद्रव्यस्य ताम्रकांक्षादेः स्त्रियम् म-
 द्यपस्त्रिया मद्यपायाञ्च स्त्रिया निषेवणम् ब्राह्मणेन । स्त्रियाः
 शूद्रवैश्यव्रतियाणाञ्च बधः । नास्तिक्यं नास्ति परलोक
 इति व्यवसितिः । उपपातकमेकैकम् 'एकैकमुपपातकमिति'
 याज्ञवल्क्यवचनात् । एवञ्च गोबधादिनास्तिक्यान्तानि
 पञ्चाशदुपपातकानि । विष्णुना "अनृतवचनमुत्कर्षे' राज-
 शाभि च पैशुन्यम् । गुरोश्चलोकनिर्वन्धः वेदनिन्दाऽथेतस्य च
 त्यागः" अन्यानि च सनूक्तानि उक्त्वा "उपपातकिन
 श्वैते कुप्येवान्द्रायणं नराः" इति उपपातके दर्शितम् ।
 तत्र नृपादिसमासु परापकारव्यतिरेकेणात्मन उल्कर्षस्था-
 पनं तथा राज्ञः पुरतः परापकारव्यतिरेकेण परदोष-
 कीर्तनम् । श्रुतमात्रोपकारकगुरोर्निग्रामिशंसनम् ।
 तथा परिहासादिना वेदनिन्दा तथाऽसच्छास्त्राभियोगेना-
 धीतवेदविक्षरणञ्च यत्तु तदुपपातकं गुरुणां पुनरेतेषां
 मनुनाऽनुपातके दर्शितत्वात् । अन्यानि चोपपातकानि
 सूत्रान्तरेऽनुसन्धेयानि ।

"गोबधो ब्राह्मतास्त्रेयस्यैवाज्ञानप्रक्रिया । अनाहिता-
 ग्नित्वापखविक्रयः परिवेदनम् । भृतादध्ययनादानं
 श्रुतकाध्यापनमन्या । पारदार्यं पारिवित्यं वार्द्ध्यं लवण
 क्रिया । स्त्रीशूद्रविट्कृत्वबधो निन्दितार्थोपजीवनम् ।
 नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानाञ्चैव विक्रयः । धान्यकु-

प्यपशुस्तेयमवाज्यानाञ्च याजनम् । पितृमातृसुतत्याग-
 स्तङ्गागारामविक्रयः । कन्यासन्दूषणञ्चैव परिवेदकया-
 जनम् । कन्याप्रदानन्तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ।
 आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् । स्वाध्या-
 याग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च । इन्धनार्थं द्रुम-
 छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् । हिंसुयन्त्रविधानञ्च
 व्यसनान्यात्मविक्रयः । शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीन-
 योनिनिषेवणम् । तथैवावाश्रमे वासः पराक्षत्रपिपुष्टता ।
 असच्छास्त्रादिगमनमाकरेणधिकारिता । भार्याया विक्र-
 यश्चैषामेकैकमुपपातकम्" या० । "गोबधोगोपिण्डव्यापा-
 दनम् । कालेऽनुपनीतत्वं ब्राह्मता । ब्राह्मणसुवर्णं त-
 त्वमव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहरणं स्तेयम् । गृहीतस्य सु-
 वर्णादेरप्रदानं शृणानामनपाकरणम् तथा देवर्षिपि-
 तृणां सम्बन्धुण्यनानापाकरणञ्च । सत्यधिकारे अना-
 हितानग्नित्वम् । ननु ज्योतिषोमादिकामश्रुतयः स्वाङ्ग-
 भूताग्निनिष्पत्त्यर्थमाधानमप्राकृत इति सोमांसकप्रसि-
 द्विरतश्च यस्याग्निभिः प्रयोजनन्तस्य तदुपायभूताधाने
 प्रवृत्तिर्ब्रीह्याद्यर्थिनइव धनार्जने यस्य पुनरग्निभिः प्रयो-
 जनं नास्ति तस्याप्रवृत्तिरिति कथमनाहिताग्निता-
 दोषः उच्यते । अस्मादेवाधानस्यावश्यकत्ववचनादनित्य-
 श्रुतयोऽपि साधिकारत्वाविशेषादाधानस्य प्रयोजिका इति
 श्रुतिकाराणामभिप्रायो लब्धत इत्यदोषः । तथा
 अपत्यस्य लवणादेर्विक्रयः । सहोदरस्य ज्येष्ठस्य तिष्ठतः
 कनीयसोऽनुदाराग्निसंयोगः परिवेदनम् । पणपूर्वा-
 ध्यापकादध्ययनग्रहणम् । पणपूर्वाध्यापनम् । परदा-
 रसेवनङ्ग, रुदारतत्त्वमव्यतिरेकेण । पारिवित्यं कनीय
 सि कृतविवाहे ज्येष्ठस्य विवाहाराहित्यम् । वार्द्ध्यम्प-
 तिप्रिष्ठवृद्धपुत्रजीवित्वम् । लवणक्रिया लवणसोत्पाद-
 नम् । स्त्रियाबधो ब्राह्मण्या अपि आत्रेयीव्यतिरेकेण ।
 शूद्रबधः । अदीक्षितविट्कृत्वबधः निन्दितार्थोपजीव-
 नम् अराजन्याद्यर्पितार्थोपजीवनम् । नास्तिक्यं ना-
 स्ति परलोक इत्यादिभिनिवेशः । व्रतलोपो ब्रह्मचारिणः
 स्त्रीप्रसङ्गः । सुतानामपतृणां विक्रयः ध्यान्यं ब्रीह्यादि
 कुप्यमसारद्रव्यन्वपुषीसादि पशवोगवाद्यसोमामपहर-
 णम् । "गोबधो ब्राह्मतास्तेयम्" इत्यनेन स्त्रियग्रहणे-
 नैव सिद्धे पुनर्धान्यकुष्यादिस्त्रियग्रहणं निन्दार्थमतो
 धान्यादिव्यतिरिक्तद्रव्यस्तेये नावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तमपि
 तु ततोऽन्यूनमपि भवतेत्यत्र । एतेन बान्धवत्यागमग्रहणे

नैव सिद्धे पुनः पित्रादित्प्रागप्यहणं व्याख्यातम् ।
अथाज्यानाञ्जातिकर्मदुष्टानां शूद्रव्रातप्रादीनां याज-
नम् । पितृमातृसुतानामपतितानां त्यागो गृह्णाच्चि-
ष्काशनम् । तडागस्थारामस्य चोद्यानोपवनादेर्विक्रयः ।
कन्यायादूषणमङ्गुल्यादिना योनिविदारणं न तु सम्भोग-
स्तस्य 'सखिभार्या कुमारीष्विति' गुरुत्वसमत्वस्योक्तत्वात् ।
परिविन्दकयाजनस्तस्य च कन्याप्रदानम् । कौटिल्यङ्गुरो-
रन्यत्र गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य सुरापाणसमत्वसक्तम् ।
पुनर्ब्रतलोपपहणं शिष्टाप्रतिषिद्धेषुपि हरिचरणकमलप्रेष-
णात्मात्मान्मूलादिकञ्च भक्षयामितेर्वंरूपेण प्राप्तार्थं न तु
स्नातकव्रतप्राप्त्यन्तत्वं 'स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तम-
भोजनमिति' मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात्त-
थात्मार्थञ्च पाकलक्षणक्रियारम्भः, 'अथ स केवलम्भुङ्क्ते यः
पचतप्रात्मकारणादिति' तस्यैव प्रतिषिद्धत्वात् । क्रियाभावात्
विषयत्वे तु प्रतिषेधकत्वनागौरवं स्यात् । मद्यपायाः
स्त्रियोजायाया अपि निषेधसुप्रभोगः । स्वाध्यायतप्रागो
व्याख्यातः अनीनाञ्च औतस्मार्त्तानान्त्यागः सुततप्रागः
संस्काराद्यकरणम् । बन्धवानास्मिदव्यमातृलादीना-
न्त्यागः सति विभवे अपरिरक्षणम् । पाकादिदृष्टप्रयो-
जनसिद्धार्थमाहुर्मन्त्रेण त्वाहवनीयपरिरक्षणार्थमपि ।
स्त्रिया हिंसया औषधेन च जीवनं वर्त्तनं स्त्री-
हिंसौषधजीवनम् । तत्र स्त्रीजीवनं नाम भार्यास्पृश्य-
भावेन प्रयोज्य तल्लोपोपजीवनम् स्त्रीधनोपजीवनं वा ।
हिंसया जीवनस्पर्शविषधेन जीवनम् । औषधजीवनं
वशीकरणेन । हिंसयन्त्यस्य तिलेक्षुपीडनकरस्य प्रवर्त्तनम् ।
व्यसनानि मृगयादीन्यष्टादश । आत्मविक्रयोद्रव्यग्रहणेन
परदास्यकरणम् । शूद्रसेवनं ह्रीनेषु सौत्रीकरणम् ।
अनूढसवर्णदारस्य केवलहीनवर्णदारोपयमनम्, सा-
धारणस्त्रीसम्भोगश्च । अनाश्रमे वासः अगृह्यताश्रमि-
त्वम् । परपाकरतित्वम् । असच्छास्त्रस्य चार्वाकादि-
ग्रन्थस्याधिगमः । सर्वाङ्गरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु
राजाज्ञयाधिकारित्वम् । भार्यायाविक्रयः । चण्ड्या-
न्मन्वाद्युक्ताभिचाराऽसतिपूर्व्वलशुनादिभक्षणादेर्षहणम् ।
एषां गोवधादीनाम्यतेऽत्रकमुपपातकसंज्ञावेदितव्या'मिता ० ।
उपपापमयत्वं । 'जलोदरं यक्ष्मोष्णीहाशुलरोगग्रणानि च ।
श्वसजोष्णं ज्वरच्छर्दि भ्रममोहगलप्रहाः । रक्तावुद्विष-
पाद्या उपपायोद्भवा गदाः' शाता ० ।

उपपातिन् त्रि० उप+पत-णिनि स्त्रियां ङीप् । १३०दा-

गते । २ अतर्कितोपस्थिते च । 'रन्ध्रे पपातिनोऽनर्थाः' हितो०
उपपाद् पु० उप+पद-घञ् । १ उपपत्तौ । उपगतः पादम्
अत्रा० समा० । २ पादोपगते त्रि० । स्त्रियां गौरा० ङीप् ।
उपपादक त्रि० उपपादयति उप+पद-णिच्-ण्वुल् । उप-
पत्तियुक्तकारके पद-ण्वुल् । उपपत्तियुक्ते ३ युक्तियुक्ते च ।
उपपादन न० उप+पद+णिच् ल्युट् । १ युक्त्या समर्थने २ स-
म्यक्प्रतिपादने ३ प्राप्तिपुस्तकरणे च । 'लोहपिण्डं यथा
वज्रिः प्रविश्य ह्यतिपादयेत् । तथात्वमपि जानीहि गर्भं
जीवोपपादनम्' भा० आश्व० १८ अ० ।

उपपादित त्रि० उप+पद-णिच्-क्त । १ युक्त्या समर्थिते,
"उपपादितञ्चैतत् पुरस्तात्" जग० २ सम्यक् प्रतिपादिते च
उपपादुक त्रि० उपपद्यते उप+पद-उकञ् । दृष्टकारण-
निरपेक्षतया अदृष्टमात्रसङ्कलितेभ्योऽणुभ्यो जायमाने देव-
देहे नारकिदेहे च 'हेम० दिव्योपपादुका देवाः' अमरः ।
उपपाद्य त्रि० उप+पद-णिच्-यत् । १ युक्त्या समर्थनीये २ प्रति-
पाद्ये च । ल्यप् । ३ उपपत्तियुक्तं कृत्वेत्यर्थे अव्य० ।

उपपुर ब० समीपस्थं पुरं प्रा० स० । पुरसमीपस्थे शाखानगरे ।
उपपुरे भवः अण् उत्तरपददृष्टिः । उपपौर तल्लवे त्रि० ।

उपपुराण न० उपतमनुगतं पुराणम् अल्पा० स० । व्यासो-
क्तादष्टाशपुराणसङ्गेषु नानासुनिप्रणीतेषु नानाविधेषु
पुराणेषु । तानि यथा । आद्यं सनत्कुमारोक्तं नार-
सिंहमतः परम् २ । तृतीयं वायव्यञ्च ३ कुमारोक्तं नार-
भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं ४ साक्षान्द्रीश भाषि-
तम् । दुर्वासोक्तमाश्वर्य्यं ५ नारदीयमतः परम् ६ । नन्दि-
केश्वरयुग्मञ्च ७, दत्तयवोशनसेरितम् ८, कापिलं वारुणं ९
शास्त्रं ११ कालिकाह्वयमेव च १२ । माहेश्वरं १३ तथा
पाद्मं १४ देवं १५ सर्वार्थसाधकम् पराशरोक्तमपरं
१६ भारीचं १७ भास्कराह्वयम् १८ । मल० कूर्मपु० ।
हेमाद्रौ तु एतद्वचनमन्यथा पठितम् यथा 'अन्यान्युप-
पुराणानि सुनिभिः कथितानि तु । आद्यं सनत्कुमा-
रोक्तं नारसिंहमतः परम् । तृतीयं नारदप्रोक्तं कुमा-
रेण तु भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्द्रीशभा-
षितम् । दुर्वासोक्तमाश्वर्य्यं नारदोक्तमतः परम् । कापिलं
मानवं चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ
कालिकाह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा शम्भुं सौरं सर्वा-
र्थसञ्चयम् पराशरोक्तमप्रवरं तथा भागवताह्वयम् । इद-
मष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्मसंज्ञितम् । चतुर्णां संस्थितं
पुण्यं संहितानां प्रमेदतः' । अत्र संहितपुस्तके भागवत-

इयमिति पाठोऽसङ्गत उपपुराणेषु भागवतद्वयाप्रसिद्धे । तच्चाग्रे व्यक्तीभविष्यति । पुराणोपपुराणलक्षणं च १२ स्त० भागवते सामान्यत उक्तं यथा ‘सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तीर-
ज्ञानराणि च । वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः । दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः । केचित् पञ्चविधं ब्रह्मन् । महदल्पव्यवस्थया । ‘अव्याकृतगुणक्षोभात्मकत-
स्त्रिष्टतोऽहमः । मृतसूक्ष्मोऽन्याथानां सम्भवः सगोऽ-
उच्यते । पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः । विस-
र्गोऽयं समाहरो वीजाद्वीजं चराचरम् । वृत्तिश्चैतानि भूतानां चरणामचराणि च । कृता तेन नृणां त्वत् कामा-
ञ्जोदनयापि वा । रक्षाऽऽच्युतावतारेहा विश्वस्यानुयुगे युगे । तिर्यङ्मर्त्यं विदेवेषु हन्यन्ते यैस्त्वयीद्विषः । मन्वन्तरं पृथु-
र्देवा मनुष्याः सुरेश्वराः । ऋषयोऽंशवताराश्च हरेः षड्विधमुच्यते । राक्षसां ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्तैकालिकोऽ-
न्वयः । वंशानुचरितं ७तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये । नैमि-
त्तिकः प्राकृतिकोऽनित्य आत्यन्तिकोऽनित्यः । संस्थेति एक-
विभिः प्रोक्तश्चतुर्धास्य स्वभावतः । हेतुर्जीवोऽस्य सर्गादेर-
विद्याकर्मकारकः । यं चानुशयिनं प्राङ्मुख्याकृत-
सुतापरे । व्यतिरेकान्वयी यस्य जायतुस्त्रिभुव-
निषु । मायामयेषु तद्ब्रह्म जीववृत्तिष्वपाश्रयः १० । प-
दार्थेषु तथा इदं तन्मात्रं रूपनामसु । वीजादिपञ्च-
तान्तासु ज्ञवस्थासु युतायुतम् । विरमेत यदा चित्तं
हित्वा वृत्तिव्ययं खयम् । योगेन वा तदात्मानं विदेहा-
त्मा निवर्त्तते । एवंलक्षणलक्षणाणि पुराणानि पुरा-
विदः । सुनयोऽष्टादश प्राहुः खुल्लकानि महानि च’ ।
अत्र खुल्लकानीत्युक्तेः उपपुराणस्यापि उक्तदशलक्षण-
वत्त्वं पञ्चलक्षणादिमत्त्वं बोध्यम् । तेषाञ्च संख्यादि-
निरूपणम् पञ्चलक्षणवत्त्वं च मत्स्यपुराणे उक्तं यथा ।
‘पाद्मे पुराणे या प्रोक्ता नरसिंहोपवर्णना । तत्पादादश
साहस्रं नारसिंहमिहोच्यते । नन्दाया यत् माहात्म्यं
कार्तिकेयेन वर्णितम् । नन्दीपुराणं तल्लोके व्याख्यातमिति
कीर्त्तयते । यत् शास्त्रं पुरस्कृत्य भविष्यति कथानकम् ।
प्रोच्यते तत्पुनर्लोके शास्त्रमेव सुनिवृत्ताः । । एवमादित्य
संज्ञञ्च तत्त्वैव परिपश्यते’ इत्युपक्रम्य अष्टादशम्यस्तु पृथक्
पुराणं यत् प्रदृश्यते । विज्ञानीध्वं द्विजश्रेष्ठस्तदेतैभ्यो
विनिर्गतम् । पञ्चाङ्गवत् पुराणं स्यादाख्यानमितरत् स्मृतम् ।
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशोऽमन्वन्तराणि च । वंशानुचरितञ्चेति
पुराणं पञ्चलक्षणम् । ब्रह्मविष्णुकर्तृद्वाराणां माहात्म्यं

भुवनस्य च । ससंहारं प्रदृश्येत पुराणे पञ्चवर्णता । धर्म-
शार्थश्च कामश्च मोक्षश्च परिकीर्त्तते । सर्वेषुपि पुराणेषु तद्वि-
रुद्धे च यत्फलम् । सात्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं
हरेः । राजसेषु कल्पेषु च माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः । तद्व-
दग्नेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च । सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः
पितृणाञ्च निगद्यते । ‘हेमाद्रौ कालिकापुरा० कस्य किं-
मूलकत्वमिति कथनप्रस्तावे नारसिंहस्य पाद्ममूलकत्वसङ्गा-
‘इदम् यत् कालिकाख्यन्तु मूलं भागवतन्तु तत्’ इत्युक्तं
तत्र भागवतं तत्तस्य कालिकाख्यस्य मूलमित्यर्थः । भागवत-
शब्देनात्र देवीभागवतं पाद्यं तथोरुभयोरपि कालिका-
देवीमाहात्म्यप्रकीर्त्तनेन एकदेवताप्रतिपादकत्वेन एकमूलत्वौ-
चित्यात् । न तु वैष्णवभागवतं तस्य विष्णु देवताकत्वेनैक-
देवताकत्वाभावेन तन्मूलत्वासम्भवात् । एवञ्च देवीभागवतमेव
महापुराणमिति केचित् । विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति
तु बहवः । तत्र हेमाद्रौ मत्स्यपुरा० ‘वृत्तासुरबधोपेतं
तद्भागवतमुच्यते । सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्फुर्नरा-
मराः । तद्वृत्तान्तेषां लोके तद्भागवतमुच्यते । लिखित्वा
तच्च यो दद्याद्भूमिं हंसमन्वितम् । पौर्णमास्यां प्रोह-
पद्याम् स याति परमं पदम् । अष्टादश सहस्राणि पुराणं
तत् प्रकीर्त्तितम्’ इति महापुराणान्तर्गतभागवतलक्षणसङ्गा-
वैष्णवे भागवते तु सारस्वतकल्पोद्भवनरादिकथाऽभावात्
तल्लक्षणाऽभावेन नैतत् महापुराणं किन्तु उपपुराणम् ।
देवीभागवतं तु सारस्वतकल्पोद्भवनरादिकथावर्णनेन उक्त-
लक्षणवत्त्वेन महापुराणमिति पूर्वेषामाशयः । देवी-
भागवतं विष्णु भागवतञ्चोभयमपि अष्टादशसाहस्रं द्वा-
दशशतकमुच्यते इत्येव महापुराणत्वसंशये विष्णु-
भागवतस्य लघत्वात् बहूनां विवादात् तद्विर्षयाय
देवीभागवतटीकायां यथा व्यवस्थापितं तत् प्रदर्श्यते
‘तत्र तावत् पुराणेषु भागवतद्वयं प्रसिद्धमेकं महापु-
राणान्तर्गतमपरमुपपुराणान्तर्गतं लोकेऽप्युपलभ्योदयोर्देवी
भागवतनान्ना विष्णु भागवतनान्ना चाख्येव तत्रैकं
महापुराणान्तर्गतमन्यदुपपुराणान्तर्गतमित्यपि निर्विवाद-
मेव । तथापि किन्देवीभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराण
मथ वा विष्णु भागवतं महापुराणमन्यदुपपुराणमिति
संशये केचिद्विष्णु भागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति
केचिद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति । तत्र
प्रथमपक्षकदेशिनः केचिदुपपुराणेषु द्वितीयभागवतं
नाख्येव महापुराणेषु वैकं भागवतं प्रसिद्धं तच्च विष्णु

भागवतमेव न देवीभागवतं देवीभागवतं तु निर्मूलमेवेति वदन्ति । द्वितीयपक्षैकदेशिनोऽपि विष्णु भागवतं वोपदेवकृतमिति वदन्ति । वस्तुतस्तुभयोरपि पुराणयोः पुराणमतभेदेन महापुराणत्वमुपपुराणत्वञ्च । ननु पुराणेषु वैकल्याणवतं प्रसिद्धं न तूपपुराणेषु द्वितीयमस्तीति चेन्न कूर्मगरुडपाद्मादिषु द्वितीयस्य स्पष्टपरिगणनात् तथा हि हेमाद्रौ दानप्रस्तावे कूर्मपुराणे अष्टादश पुराणान्युक्त्वा 'अन्यान्यपुराणानि सुनिमिः कथितानि तु । आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परमित्यादि' पराशरोक्तं प्रवरन्तथा भागवताह्वयमिति" तथा गारुडे तत्त्वरहस्ये द्वितीयांशेऽष्टमकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमतो महापुराणानां सात्विकादिभेदेन विभागमुक्त्वा लघुपुराणानां सात्विकादिभेदेन विभागप्रदर्शनपरे अन्येऽप्युक्तं "पुराणस्यागवतन्दोर्गं नन्दीप्रोक्तं तथैव च । पाशुपत्यं रैणुकञ्च भैरवं च तथैव चेति" । तथा तत्पूर्वमपि "विष्णु धर्मोत्तरं चैव तत्र भागवतन्त्येति" । तन्त्रस्यागवतन्त्येति पाठेऽपि तन्त्रं शास्त्रमित्यर्थः तद्विशेषणं चोत्तमत्वं सूचितं तथा पाद्मे शकुनपरीक्षायां "ब्राह्मस्याङ्गं वैष्णवञ्च मार्तण्डं नारदेरितमित्यादि" । तथैव गदितं राम चराणाङ्गापिलन्तथा । वाराहं ब्रह्मवैवर्तं शकुनेषु प्रशस्यते । शैवस्यागवतन्दोर्गं विष्णोः उत्तरमेव चेति" । तथा पाद्मे भागवतमाहात्म्ये एकोनविंशेऽध्याये उपपुराणेषु "शैवमादिपुराणञ्च देवीभागवततन्त्येति" तथा मधूच्छदनसरस्वतीकृतसर्वशास्त्रार्थसंग्रहेऽप्युपपुराणमध्ये भागवतस्मरिगणितं नागोजीमठ्यादिभिश्च, धर्मशास्त्रग्रन्थेषु एवमन्यैरपि निबन्धकारै रिति । ननु देवीभागवतस्य "तत्र भागवतस्मरणं पञ्चमं वेदसंमितम्" इति प्रथमाध्यायस्य स्ववचनेनाष्टादश महापुराणेषु पञ्चममिदं पुराणमिति स्वस्य महापुराणत्वं बोधयतस्तस्य कथमन्यपुराणवचनमुपपुराणत्वं बोधयेद्व्योचं क्वचित् दृष्टवरमिति चेन्न नारदीयशिववायव्यादित्यपुराणानां स्वमुखेनान्यमुखेन वा महापुराणत्वेन ज्ञायमानानामन्यपुराणेषूपपुराणत्वस्य व्यवस्थापनात् पुराणमतभेदेनैकस्यापि पुराणस्य महापुराणत्वोपपुराणत्वसिद्ध्या तद्विरोधाभावात् । पुराणभेदेन मतभेदस्तु बहुशः प्रसिद्धः । वैष्णवपुराणेषु सात्विकत्वं शैवपुराणेषु तामसत्वं, वैष्णवपुराणमतेन, शैवपुराणेषु सात्विकत्वं, वैष्णवपुराणेषु तामसत्वं 'दश शैवपुराणानि सात्विकानि विदुर्बुधाः । तामसानि च चत्वारि वैष्णवानि प्रचक्षते" ।

इति स्कान्दे शैवपुराणमतेनेत्येवं प्रकारेणेति" ।

ततः प्रसङ्गागतमन्यदुक्त्वा इत्याशुवबोधोपेतमित्यनेन पुराणे प्रतिपाद्यदेवकर्तृकबोध एवाभिप्रेत इति व्यवस्थाप्य तत्रैवोक्तं यथा "देवीभागवतातिरिक्तसर्वपुराणेषु देवीकृतोक्तानुरबोधो न क्वचिदप्यस्ति इन्द्रकृतस्यैव तस्य सत्त्वात् केवलं देवीभागवत एव देवीकृतः सोऽस्ति तदुपग्रहणेन तु देवीभागवते स्वसम्प्रतिदर्शितेति युक्तमेव, अनन्तरं च तत्रैव पुराणदानप्रस्तावे "ददाति सूर्यभक्ताय यस्तु भागवतं द्विजाः । सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वव्याधिनिवर्जितः । जीवेद्दशतं शायमन्ते वैवस्वतं पदमिति" पठितम् । अत्र च स्वसम्प्रतिभागवतमेव गृहीतुमुचितम् । किञ्चेदं वचनं देवीभागवतपक्षे एव स्वरमतः संगच्छते प्रथमसंज्ञोके, एकादशद्वादशस्तन्त्रयोश्च सविस्तरं गायत्रीविधानसहस्रनामादेः कथनात् सूर्यस्य च गायत्रीदेवतात्वात् । श्रीभागवतपक्षे तु वैकुण्ठं गच्छेदित्येव वदेदिति किञ्च "यत्राधिकृत्य गायत्रीं वण्यते धर्मविस्तरः" । इत्यादिमात्रावचनमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति वेदे "त्रिपदा गायत्रीति" गायत्रीलक्षणं श्रूयते तेन च त्रिपाच्छन्दोधिकृत्य यत्र धर्मविस्तरो वण्यते यद्भागवतमिति तदर्थः । त्रिपाच्छब्दश्च देवीभागवते प्रथमसंज्ञोके "सर्वचैतन्यरूपान्तामाद्यां विद्यां च धीमहि । बुद्धिं या नः प्रचोदयादिति" श्रूयते । न च विष्णुभागवते तच्छन्दोऽस्ति मुख्यार्थसम्भवे गायत्रीपदस्य लक्षणया धीमहीत्यर्थकरणेन विष्णु भागवतपरत्वकल्पनस्य वचनस्य तु साहसमेव । क्वचित् पुराणेषु यदि तादृशान्येव विष्णु भागवतपराणि वचनानि सन्ति तत्र गत्यन्तराभावादस्तु लक्षणा उदासीने मातृस्वाक्ये तु मुख्यविषयत्वसम्भवे साऽनुचिता । यत्तु गायत्र्यर्थश्च विष्णु ध्यानं न तु शिवशक्तिसूर्यादिध्यानमित्युक्तं तत्तु नास्तिकत्वमूलकमेव मैत्रायणीयानां "भगो वैरुद्र" इति श्रुतौ प्रपञ्चसारादिसर्वतन्त्रेषु पुराणादिषु च शिवसूर्यशक्त्यादिरूपार्थोक्तत्वाच्च । किञ्च "हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र द्रव्यवस्तुतथा । गायत्र्या च समारम्भस्तद्देवीभागवतं विदुरिति" पुराणान्तरवाक्यमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वबोधकं तथा हि हयग्रीवनामासुरो देवीभागवते प्रथमस्कन्धे निबद्धस्तेनोपासिता ब्रह्मप्रतिपादिका विद्या स्त्रीदैवत्यो मन्त्रः सा विद्या यत्र वर्तते तद्भागवतमित्यर्थः । स दैत्यस्तदुपासिता विद्या चैत्यभयमपि तत्रैव प्रथमस्कन्धे दर्शितम् "जपन्ने काक्षरं मन्त्रं मायावीजात्मकं ममेत्यादिना" । ननु विष्णु भागवते प्रथमस्कन्धेऽपि हय-

श्रीवमन्त्रस्य सत्त्वादिदं वचनसुभयभागवतसाधारणमिति चेन्न नारदीये शारदातिकादिनिबन्धेषु च “मन्त्राः पुं-देवताः प्रोक्ता विद्याः स्त्रीदेवताः स्मृताः” इत्यादिवचनैः स्त्रीदेवत्यमन्त्रेष्वेव विद्यापदप्रयोगो न पुंदेवत्यमन्त्रेष्विति प्रतिपादानात् “कचित् पुंदेवत्यमन्त्रे तथा प्रयोगस्तु गौणः न च गौणार्थसादाय तद्वचनस्य विष्णुभागवतपरत्वं कल्पयितुमुचितं लक्षणादुपदोषापत्तेः तस्मान्न तद्वचनसुभय-साधारणमिति देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति किञ्च “सारस्वतस्य कल्पस्येति” मातृस्ववचनादपि देवीभा-गवतमेव महापुराणं अत्र हेतुं प्रकरणशुद्धिः ऋषय ऊचुः । “पुराणसंख्यामाचक्षते स्मृत ! विस्तरतः क्रमादिति” मुनिप्रश्नोत्तरं “ब्रह्मणाभिहितं पूर्वं यत्तद्ब्राह्मणं, पद्मक-ल्पवृत्तान्ताश्रयं पाद्मं, वराहकल्पवृत्तान्ताश्रयं वैष्णवं श्वेतकल्पवृत्तान्ताश्रयं वायवीयमित्येवं तत्तत्कल्पवृत्ता-यान्ताश्रयाणि पुराणान्युक्त्वा तदुत्तरं “यत्नाधिकृत्य गा-यत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तर इत्युपक्रम्य “सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमि-त्यते” इत्युक्त्वा ततोऽन्यान्यपि महापुराणान्येव तत्कल्प-वृत्तान्ताश्रयाणि दर्शिताति पश्चादुपपुराणकथनार्थम् “उप-भेदान् प्रवक्ष्यामीति” प्रतिज्ञाय पद्मपुराणान्नासरसिंहं निर्गतमेवं नन्दिशास्त्रादित्यसंज्ञकान्युक्त्वा अन्योपपुराणा-न्यपि महापुराणेष्वेव एव निर्गतानीति “अष्टादशस्यस्तु पृथक्पुराणं यत् प्रदृश्यते । विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठा-स्तदा तेभ्यो विनिर्गतमिति वचनेन” स्मृत ऋषिरुक्त-वान् । ततः “सर्गश्च प्रतिस्वर्गश्च वंशोमन्त्रस्तराणि च” इ-त्यादिना पुराणलक्षणसङ्का “सात्विकेषु च कल्पेषु माहा-त्म्यमधिकं हरेः । राजसेषु च कल्पेषु माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः । तद्वदग्नेश्च माहात्म्यं नामसेषु शिवस्य च । सङ्की-र्णेषु सरस्वत्याः पितृणाञ्च निगद्यते” इति वचनेन पुराण-प्रतिपाद्यहरिब्रह्माग्निहरसरस्वतीपितृणां माहात्म्यस-म्बन्धात् कल्पानां सात्विकराजससङ्कीर्णत्वभेदेऽद्यात्वि-ध्यत्वमुक्तवानिति तत्र कल्पानां तत्तद्देवतासम्बन्धज्ञानं तु तत्तत्कल्पान्त्रितत्तत्पुराणप्रतिपाद्यमुख्यदेवताज्ञानेनैव बो-ध्यम् अन्यप्रकारस्य कचिदपि पुराणेषु अनुपलभ्यात् । त-त्रैवं सति “सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः इत्यादि वचनं भागवतस्य लक्षणप्रतिपादकं प्रतिप्रादितम् । तदर्थस्तु “यथा गारुडकल्प इत्यत्र गारुडस्यायं गारुडः यथा च वा-राहकल्प इत्यत्र वराहस्यायं वाराह इति व्युत्पत्तिः प्रसिद्धा

तद्वदेव ‘सरस्वत्यास्तथा कल्पोगौरीकल्पस्तथैव चेति’ कल्प-नामसु सरस्वतीकल्पत्वेनैव कथितत्वात्, मत्स्यपुराणे उपान्याध्याये “सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां कल्प उच्यते” वचनेन तथैवोक्तत्वाच्च ब्रह्मविष्णुरुद्राणां कल्पवद्गौरी लक्ष्म्योः कल्पवच्च सरस्वतीकल्पस्यार्थतः प्राप्तत्वाच्च तादृशसार-स्वतकल्पसम्बन्धिनो ये देवमनुष्यास्तद्वृत्तान्तोद्भव उत्प-त्तिर्यस्मात् तत्पुराणं भागवतं विदुः, तद्वृत्तान्तप्रदर्शकं यत्पुराणं तद्भागवतसंज्ञकमिति यावत् । अत्र च तत्त-द्देवतानामाविर्भावश्रया ये ये कल्पास्ते तत्तन्नाम्ना व्यव-हित्यन्ते एतच्च तत्तन्नामककल्पाश्रितेषु पुराणेषु तत्तद्देव-ताया एव मुख्यत्वेनोत्पत्तिप्रदर्शकवाक्यैर्लक्ष्मीकल्पादि-कल्पाश्रितकूष्मपुराणादिषु सर्वत्र प्रसिद्धमेव तथा च मुख्यत्वेन सरस्वत्या आविर्भावप्रतिपादकं पुराणं यत्तद्भागवतमित्यतिरिक्तस्यार्थः । तत्र सारस्वतकल्प इति पदेनैव कल्पस्य सरस्वतीसम्बन्धे बोधिते तस्य सङ्कीर्णत्वं “सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः” इति वचनेन ईश्वरप्रेरणां विनापि श्रद्धागतमेव । अस्मिन् वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य प्रह्वं बन्ध्यापुत्रोपममेव तत्र मुख्यत्वेन सरस्वत्याविर्भाव-स्यासत्त्वात् विष्णुभागवते द्वितीयस्कन्धे “पाद्मं कल्पमथो-द्भूतम्” इति वचनेन स्वमुखेनैव स्वस्य पाद्मकल्पकथाश्रयत्व-स्योक्तत्वात् तद्विरोधाच्च । न च पाद्मकल्प एव सारस्वतः सरस्वान् समुद्रस्तस्माज्जातं कमलं सारस्वतं तस्य कल्प इति व्युत्पत्त्येति वाच्यं “पद्मकल्पश्च वृत्तान्तं तत्र यस्मा-दुदाहृतम् । तस्मात् पाद्मं समाख्यातं इति” पूर्वादाहृत-शिवपुराणवचनेन “एतदेव यदा पद्ममभूद्भैरवमयं जगत् । तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधैः । पाद्मं तत्-पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणीह कथ्यते” इति मत्स्यपुराणवचनेन “सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः” इति वच-नेन च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृथक्कथनात् किञ्च सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयोरेकत्वे पद्मकल्पप्रतिपादकं पुरा-द्वयं पाद्मं भागवतं चेत्वेव वदेत् किञ्च पद्मकल्पस्य वृत्ता-न्तमित्यत्र “अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रालोकविश्रुता” इति न्यायेन पूर्वं बुद्ध्यारूढं प्रसिद्धं पद्मशब्दं विहाया-प्रसिद्धं सारस्वतशब्दं पाद्मशब्दस्य वाचकं कृत्वा सार-स्वतपदघटितकल्पने प्रयोजनाभावः । किञ्च “सरस्वत्या-स्तथा कल्प इत्यादेः” पूर्वोक्तस्य सारस्वतपदनिर्णयार्थकस्य वच-नसमूहस्य विरोधश्च । न च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृ-थक्त्वे, त्रिंशत्कल्पेषु मत्स्यपुराणान्तिमाध्याये कीर्त्ति-

तेषु सारस्वतपदेन पाद्मस्य ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् प्रभासखण्डे त्रिंशत्कल्पेषु विष्णुजकल्पार्चिकल्पसुषु-
ङ्कल्पानां ग्रहणेऽपि तेषां कल्पानां यथा सात्त्विकान्ति-
माध्यायेन ग्रहणं तथा पाद्मस्यापि न ग्रहणमित्यस्य त-
ल्यत्वात् । यदि तेषां पर्यायत्वेन कुतचिदन्तर्भावः
क्रियते तर्ह्यस्यापि कुतचिदन्तर्भावोऽस्तु अतएव विष्णु भाग-
वतस्य प्रबन्धटीकाकारेण “पिटकल्पे एव पूर्वार्धान्ते पद्मसो-
द्भावात् पिटकल्पपदेन पाद्मत्वग्रहो वेदितव्यः” इत्युक्तम्
पुराणकथनप्रस्तावे सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयोः पृथक्कर-
णेन सारस्वतपदेन पाद्मस्य सर्वथा न ग्रहणम् । वस्तुतस्तु
त्रिंशत्कल्पाब्रह्मणस्त्रिंशत्तिथ्यात्मकाः त्रिंशत्तिथिषु
प्रतिपदादिषूत्पद्यन्ते “भवः ध्रुवः सुवः भूर्भुवः सुव इत्या-
दयस्त्रिंशत्कल्पाः “पाद्मादयश्च पुराणोक्ता दिनकल्पा
ब्रह्मणः प्रतिदिवसेषूत्पद्यन्ते इति दिनकल्पतिथिकल्पानां
सुतरां भेदात् तिथिकल्पेषु दिनकल्पानां पाद्मादीनां न
ग्रहणमिति सिद्धान्तः । यत्तु विष्णुभागवतसारम्भतः
पाद्मकल्पकथाश्रयत्वेऽपि कृष्णजन्मखण्डस्यैव सारस्वत-
कल्पभवत्वेन तस्य च दशमस्कन्धे सत्त्वात् “सारस्वतस्य
कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः इति” वचनस्य विष्णु भागवतं
विषयोऽस्त्वित्याहुस्तदसत् कृष्णजन्मखण्डस्य सारस्वतकल्प-
भवत्वप्रतिपादकानां वचनानां निर्भूलत्वात् समूलत्वे-
ऽपि यस्मिन् पुराणे यस्य कल्पस्य प्रथमतः प्रतिपा-
दनं तत्कल्पप्रतिपादकमेव तत्पुराणमिति नियमः ।
सर्वपुराणे तथा दृष्टत्वात् तथा च कृष्णजन्मखण्डस्य
दशमस्कन्धे विद्यमानत्वेऽपि प्रथमतस्तत्कथाया अभावात्
पाद्मकल्पकथायाः प्रथमतो विद्यमानत्वस्य स्वेनैवोक्तत्वाच्च
न “सारस्वतस्य कल्पस्येति” वचनस्य विष्णु भागवतं विषयः ।
किं च कृष्णजन्मखण्डस्य यथा दशमस्कन्धे कथनं तथा
सर्वपुराणेषु तत्कथनं वर्तते एवेति सर्वपुराणानां तद्वचन-
विषयत्वं स्यात्तथा च सर्वपुराणानि भागवतपदवाच्यानि-
स्युस्तस्मात् सारस्वतकल्पस्य यत्र प्रथमतः प्रतिपादनं स
एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यस्तादृशं च देवीभागवतमेवा-
स्तीति देवीभागवतमेव तद्विषयो वक्तव्य इति । किं च शि-
वपुराणे उमासंहितायाम् “ब्रह्मणा संस्तुता सेयं मधुकैटभना-
शने । महाविद्या जगद्धात्री सर्वविद्याधिदेवता । द्वादश्यां
फाल्गुनस्यैव शुक्लायां सप्तभूतृपेति” वचनात् फाल्गुनशुक्ल
द्वादश्यां देव्या उद्भवस्तद्दिन एव च सारस्वतकल्पोद्भवस्तदुक्तं
हेमाद्रौ” कल्पश्राद्धप्रकरणे नागरखण्डे “सारस्वतस्तु द्वादश्या

शुक्लायां फाल्गुनस्य चेति” तथा च सरस्वत्याः कल्प इत्यर्थ-
कस्य “सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः” इति वचनस्य
सर्वथा देवीभागवतमेव विषयो न विष्णु भागवतमिति बोध्यं
किं च तस्य ग्रहणे तस्य हरिभाह्वात्म्यप्रतिपादकत्वात्
तदाम्बितकल्पस्य सात्विकत्वमेव वास्यति “सात्विकेष्वय कल्पेषु
माहात्म्यमधिकं हरेरिति” वचनात् । ततश्च “संकीर्णेषु सर-
स्वत्या” इति वचनेन सारस्वतकल्प इति नाम्ना च परमहंस्य
सामग्र्येण कर्तव्या स्यात् अतो विष्णु भागवतं विज्ञाय
देवीभागवतमेवास्य वचनस्य विषयोऽनिच्छतापि वक्तव्यस्तस्मात्
सारस्वतस्य कल्पस्येति वचनात् देवीभागवतमेव महापुराणम्
अस्ति चात्र सरस्वत्याविर्भावप्रतिपादकं वचनं तदुक्तं दे-
वीभागवते प्रथमस्कन्धे “तस्यास्तु सात्विको शक्तीराजसी ताम-
सी तथा । महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति ताः स्त्रियः ।
तासां तिसृणां शक्तीनां देहाङ्गीकारलक्षणः । सृष्ट्यर्थञ्च
संज्ञाख्यातः सर्गः शास्त्रविशारदैरिति” “अम्बरीष शुक्रप्रोक्तं
नित्यं भागवतं शृणु” इति वचनमपि शुकाय प्रोक्तमिति व्युत्-
पत्त्या देवीभागवतपरमपि संगच्छते । भवति हि देवीभावतः
शुकायैव प्रोक्तं व्यासेनेति । किं च अष्टादशपुराणानि कृत्वा
सत्यवतीसुतः । भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपवृत्तमिति
सात्त्विकवचनमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोध-
यति अष्टादशपुराणोत्तरं भारतस्य जातत्वात् भारतो-
त्तरं च विष्णु भागवतस्य जातत्वात् भारतोत्तरकालं निर्वि-
रुद्धो व्यासश्चकारेति विष्णु भागवते श्रुतं एवोक्तत्वात् । ननु
“वेदशाखाः पुराणानि वेदान्तभारतं तथा । कृत्वा संमोह
संभूदोऽभवन् राजानस्यपोति” देवीभागवते तृतीयस्कन्धे ए-
वोक्तत्वात् तत्रापि स विरोधस्तदस्य एवेति चेन्न मन्त्रते
तदानीं अन्योनैव जातः किन्तु जनमेजयं प्रति एवं वक्ता-
स्मीति ज्ञानचक्षुषा ज्ञात्वा भारतात् पूर्वमेव देवीभागवतं
कृतमित्यर्थस्य कल्पनात् । त्वन्मते तु तथा कल्पयितुं न शक्यते
चतुःश्लोका भागवतोपदेशस्य जायमानत्वात् उपदेशात्
पूर्वं तज्ज्ञानाभावस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् यदि तत्रापि
पूर्वं व्यासस्य ज्ञानमस्तीति स्वीक्रियते तदा वक्ष्यमाणः स-
र्वोऽस्यर्थवादः स्यात् ततश्च अन्यस्वारस्यभङ्गप्रसङ्ग इत्यास्तां
तावत् । वस्तुतस्तु वेदशाखाः पुराणानीति पाठोऽसङ्गत इति
वक्ष्यते तृतीयस्कन्धे तदा न कोऽपि विरोधः । यत्तु पाद्मे
भागवतमाहात्म्ये श्रीमद्भाभवतकथाश्रवणाय समागता-
नां परिगणनप्रसङ्गे “वेदान्तानि च वेदाश्च मन्वास्त-
न्वाणि संहिताः । दश सप्त पुराणानि षट् शास्त्राणि समाद्य

युः” इत्युक्तं तत्र व्यासकृतपुराणानामष्टादशत्वादष्टादशेति वक्तव्ये सप्रदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्याष्टादशत्वङ्गमयति तस्याष्टादशानन्तर्गतत्वे देवीभागवतस्याष्टादशानन्तर्गत्वे वा अष्टादशानां ओतुमागतानां पुराणानां अष्टादशत्वादुक्तेर्निर्वीजत्वप्रसङ्गात् एवं पादो “दश सप्र पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । नाम्नवान्नमसा तोषं भारतेनापि भासिनि” । चकार संहितामितां श्रीमद्भागवतीं परामिति” सप्रदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्यैव एतां संहितामिति निर्दिष्टस्याष्टादशत्वङ्गमयति देवीभागवतस्याष्टादशत्वेऽष्टादशपुराणानीत्यनुक्तेर्निर्वीजत्वप्रसङ्गादित्याहुः स्तदसत् तेषामेव वचनैर्विष्णुभागवस्याष्टादशपुराणान्तर्गतत्वं न सिद्ध्यति किन्तु देवीभागवतस्यैवेति वार्ध्विकच कुर्वाणो मूलमेव विनाशितवानिति न्याय आगतः । तथा हि भारतं व्याससुखाच्छ्रुत्वा तत्र संहिदानः क्रौष्टिकमार्कण्डेयं प्रत्यागत्य सन्देहं पृष्टवान् तस्मै मार्कण्डेयोमार्कण्डेयपुराणसूक्तवान् “तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे” “तदिदं भारताख्यानं बह्वर्थं श्रुतिविस्तरम् । तत्त्वतोच्चातुकोऽहं भगवन्सुपस्थितः” इति तथा च भारतोत्तरं मार्कण्डेयपुराणमभवत् तथैव त्वदुक्तरीत्यैव विष्णुभागवतमपि तथा च भारतात् पूर्वं षोडश पुराणान्येव सिद्धानि तथा च पूर्वोक्तवचनमध्ये षोडशेत्येव वक्तव्ये सप्रदशेत्युक्तात् देवीभागवतमेव महापुराणमन्यथा सप्रदशत्वपूर्त्तिर्न स्यात् तस्मात् तद्वचनप्रामाण्याद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति सिद्ध्यति न तु विष्णुभागवतं, भारतात् पूर्वं सप्रदश मदीयभागवतसंहितानि मार्कण्डेयमष्टादशसुभयमतसिद्धमेव विष्णुभागवतस्य भारतोत्तरं जायमानत्वेन तन्मध्ये तस्यावस्थानस्थलाभावादित्येवं लापनेनापि दोषाभावादिति सुधियो विभावयन्त । यत्तु पादो “विष्णुव नारदोयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गरुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ! । सात्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै” इत्युक्त्या भागवतस्य सात्विकत्वसूक्तं सात्विकेषु पुराणेष्वितिकौर्मोक्त्या च सात्विकपुराणानां विष्णुपरत्वसूक्तम् अतो विष्णुपरमेव भागवतसष्टादशपुराणान्तर्गतं न तु देवीभागवतमिति अपि च स्कान्दे प्रमासखण्डे “चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः । अष्टादशपुराणेषु शेषेषु भगवान् भवः” इत्युक्तं स्कान्दे सौरसंहितायां च “कथ्यते दशभिर्विप्राः । पुराणैः परमेश्वरः । चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्तितः । एकेनाग्निस्तथैकेन भगवांश्चण्डभास्करः” इ-

त्युक्तमनोऽपि विष्णुभागवतमष्टादशान्तर्गतत्वमन्यदित्याहुः स्तदसत् त्वन्मते सात्त्विकोक्तसात्विकराजसतामससंकीर्णपुराणेषु मध्ये त्रयाणां व्यवस्था पूर्ववचनैस्त्वयोक्ता संकीर्णपुराणानान्तु नोक्ता तेषाङ्गेषु पुराणेष्वन्तर्भाव इति वद करिष्यामि कुतचिदिति चेत् मन्मतेऽपि श्रीभगवत्या विष्णुशक्ति त्वाभिमानेन “विष्णु मन्त्राधिष्ठात्रीं देवतां वेदमानो दुर्गा दुर्वाधध्वान्तभातुं गुरुं चेति श्रीब्रह्मदीपिकोक्त प्रकारेण विष्णुमन्त्राणां दुर्गाया अधिष्ठात्वेन तयोरैक्याद्वा तत्प्रतिपादकभागवतस्य वेष्णुवेष्णवान्तर्भावात् अतएव “हरिर्द्वाभ्यां रविर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां चण्डो विनायको । द्वाभ्यां ब्रह्मा समाख्यातः शेषेषु भगवान् शिवः इति वचनं सङ्गच्छते” वस्तुतस्तु द्वयोरपि भागवतयोरस्मन्मते प्रमाणत्वात् विष्णुभागवतप्रक्षपातिनां वचनानामस्माकं विरोधाभावेन तस्मापने प्रयोजनाभावएव । तथा च नारदीयादिपुराणनते श्रीविष्णुभागवतं महापुराणतद्वचनानि प्रसिद्धान्येवेति न लिखितानि देवीभागवतं तु तन्मते उपपुराणम् । शैवसात्त्विकपुराणादिमते तु देवीभागवतं महापुराणं विष्णुभागवतमर्थादुपपुराणमिति सिद्धम् ।

पृष्ठपञ्चा० ६६ अ० महापुराणप्रतिपाद्यविषयवर्षने “श्रीब्रह्मोवाच, सारीचे ! शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत् कृतम् । श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंस्थितम् । तदष्टादशसाहस्रं कीर्तितं पापनाशनम् । सुरपादपरूपोऽयं स्कान्देर्द्वादशभिर्युतः । भगवानेव विम्रेन्द्र ! विश्वरूपी क्षमीरितः । तत्र तु प्रथमे स्कान्दे स्तूतर्षीणां समागमः । व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च । पारोक्षिकसुपाख्यानमितीदं समुदाहृतम् । परीक्षितकुरुवादे स्तूतिद्वयनिरूपणम् । ब्रह्मनारदसंवादेऽवतारचरितान्तरम् । पुराणलक्षणं चैव स्तूटिकारणसम्भवः । द्वितीयोऽयं समुदितः स्कान्दो व्यासेन धीमता । चरितं विदुरस्याथ मैत्रेयेणास्य सङ्गमः । स्तूटिप्रकरणं पञ्चाद्वब्रह्मणः परमात्मनः । कापिलं साङ्ख्यमथ तृतीयोऽयमुदाहृतः । सत्याचरितमादौ तु भुवस्य चरितं ततः । पृथोः पुण्यसमाख्यानं ततः प्राचीनबर्हिषः । इत्येष तथ्यो गदितो विसर्गे स्कान्द उत्तमः । प्रियव्रतस्य चरितं तद्वशानाञ्च पुण्यदम् । ब्रह्माण्डार्गतानाञ्च लोकानां वर्णनन्ततः । नरकस्थितिरित्येव संस्थाने पञ्चमो मतः । अजामिलस्य चरितं दक्षस्तूटिनिरूपणम् । दत्ताख्यानं ततः पञ्चान्तरतां जज्ञ पुण्यदम् । षष्ठोऽयमुदितः स्कान्दो व्यासेन परिपोषणे । पञ्चादचरितं पुण्यं

वर्णाश्रमनिरूपणम् । सप्रभो गदितो वत्स ! वासना-
कर्मकीर्त्तने । गजेन्द्रमोक्षणाख्यानं मन्वन्तरनिरूप-
णम् । समुद्रमथमञ्जैव बलिवैभवबन्धनम् । मत्स्यावतार-
चरितमष्टमोऽयं प्रकीर्त्तितः । सूर्यवंशसमाख्यानं सोम-
वंशनिरूपणम् । वंश्यानुचरिते प्रोक्तो नवमोऽयं महा-
सते ! । कृष्णस्य बालचरितं कौमारञ्च व्रजस्थितिः । कैथोरं
मथुरास्थानं यौवनं द्वारकास्थितिः । भूभारहरणञ्चाल
निरोधे दशमः स्मृतः । नारदेन तु संवादो वसुदेवस्य
कीर्त्तितः । यदोश्च दत्तात्रेयेण श्रीकृष्णेनोद्भवस्य च । याद-
वानां मिथोऽन्तश्च मुक्तावेकदशः स्मृतः । भविष्यकलि-
निर्देशो मोक्षो राज्ञः परीक्षितः । वेदशाखाप्रणयनं
भार्कण्डेयतपः स्मृतम् । सौरी विभूतिरुदिता सात्वती
च ततः परम् । इत्याहुः विष्णु भागवत एव तेषां पदा-
र्थानां सत्त्वात् महापुराणत्वं देवोभागवते तद्भावात् न
महापुराणत्वम् । एवञ्च मतभेदेन कस्यचित् पुराणत्वं कस्य-
चिदुपपुराणत्वं तच्च कल्पभेदादविरुद्धम् । इतेन विष्णु भा-
गवतस्य वोपकृत्यशङ्का निर्मूलैव । वोपदेवेन “चतुरेण चतुर्वर्गे
चिन्तामणि बणिज्जया हेमाद्रिर्वोपदेवेन मुक्ताफलमचीक-
रत्” इति मुक्ताफलपत्रे स्वयं लिखितत्वेन तस्य हेमाद्रि-
सभासदत्वप्रतीतिः हेमाद्रौ च नानास्थानेषु विष्णु भागवत-
वचनस्य प्रमाणत्वेन धृतत्वेन न तत्कृतत्वमिति प्रतिभाति ।

उपपुष्पिका स्त्री उपगता पुष्पमिव विकाशभावम् अत्रा० स०
संज्ञायां कन् टापि अत इत्वम् । जृम्भायाम् (हाइतोला)
हारा० तत्तु हि मुखस्य पुष्पस्यैव विकाशभावात् तथात्वम् ।
उपपृच् त्रि० उप+पृच्-क्लिप् । उपरि सामीप्येन संपृक्ते
“विट्क्णाहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः” ऋ० १, ३२, ५,
उपपौर्णमास(सि) अव्य० सामीप्ये अव्ययो० वा अच् समा० ।
पौर्णमासाः समीपे ।

उपप्रदान न० उप उपाधौ तेन प्रदानम् । १ उक्तोचै स्वकार्यं
साधनार्थं तत्प्रतिबन्धकेभ्यो राजभृत्यादिभ्यो दाने (पुसदे-
ओया) २ सन्त्यर्थं भूयादेदाने च हेम० “तस्योपप्रदानेन
सन्धिरिव युक्तः” हितो० “उपप्रदानं लिप्सूनामेकं ह्यार्क-
णौषधम्” कठस० “साम चोपप्रदानं च भेदोदण्डश्च
तत्त्वतः” रामा० । प्रलोभनार्थं इद्रव्यदाने “उपप्रदानैर्मा-
जारीरहितकत् प्रार्थ्यते नरैः पञ्चत० । समीपे दाने च ।

उपप्रलोभन न० उप+प्र+लुभ-ल्युट् । १ सत्यक्प्रलोभने “अउ-
ष्य चोपप्रलोभनाय” दशकु० । करणे ल्युट् । २ सत्यक्प्रलो-
भनसाधने इत्ये “उच्चावचातुपप्रलोभनानि” दशकु० ।

उपप्लव पु० उप+प्लु-अप् । गगनादुल्कापातादिरूपे १ उपप्लवे,
“उपप्लवाय लोकानां दूमकेतुरिवोत्थितः” कुमा० । “कद-
भिहित” इत्याहुः क्लृप्तेः २ उत्पत्पातस्त्वचको वायुादौ “त्वासा-
सारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्द्धा” मेघ० । “कच्चिन्न
वायुादिरुपप्लवोवः” रघुः ३ मये “न्दपा इवोपप्लविनः
परेभ्यः” रघुः “उपप्लविनो भयवन्तः” मल्लि० । ४ विभ्रजे
‘जीवन् पुनः शब्ददुपप्लवेभ्यः’ रघुः । उपप्लवेभ्यः विभ्रजेभ्यः
मल्लि० । ५ औपसर्गिकात्यन्तमरकपीडने ईराजविप्लवे
“दुर्भिक्षे चाप्युपप्लवे” कूर्मपु० । “उपप्लवे राजविप्लवे
औपसर्गिकात्यन्तमरकपीडने” शु० त० रघु० । ७ उपरोधे
वेष्टने “असेवोपप्लवे यश्च शक्रचापतडिङ्गुणान्” सुशु० ।
दचन्द्रसूर्ययोर्धृष्टे “उपप्लवे चन्द्रमसोरवेच” स्मृतिः ।
८ विपत्तौ “अथ मदनबधूरुपप्लवान्तम्” कुमा० । १० स-
मीपे प्लवने गतौ च । “तल्लीमसत्साय्यजनं शुद्धसासीदुप-
प्लवे” भा० स० २२ अ० । “कल्पनापोदमन्थान्तं प्रत्यक्षं
निर्विकल्पकम् । विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लवः इति
बौद्धमतसिद्धे ११ विकल्पो स च संसारिणां सविकल्प-
ज्ञानमात्रेऽस्ति ईश्वरज्ञानं तु निरुपप्लवम् । उपप्लवति
लोकातुपप्लवति उप-प्लु-कर्त्तरि अच् १२ राहौ मेदि० ।
‘केतूपप्लवभौमसन्दगतयः षष्ठे तृतीये शुभाः’ ज्यो० त० ।

उपप्लव्य न० उप+प्लु-आधारे बा० यत् । १ विराटनगरसमीपस्यै
पुरभेदे । “उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु जिगीषया”
“आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिन्दम” भा० आ० १ अ०
“तत्स्वयोदये वर्षे निवृत्ते पञ्च पाण्डवाः ॥ उपप्लव्यं
विराटस्य समपद्यन्त सर्व्वशः” भा० वि० ७२ अ० । “विरा-
टनगरसमीपस्यं नगरान्तरम्” नील० । “राजस्तु वचनं
स्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य सङ्कयः । उपप्लव्यं ययौ शीघ्रं पाण्डवा-
नमितौजसः” भा० उ० २२ अ० । कर्मणि यत् । २ उपप्लवनीये
त्रि० । आवश्यकं तु यत् । उपप्लव्य अवश्यप्लवनीये त्रि० ।
उपप्लुत त्रि० उप+प्लु-क्लिप् । उपप्लव्युक्ते “उपप्लुतं पात-
मदो मदोद्धतैः” माघः ।

उपबन्ध पु० उप+बन्ध-घञ् । १ बन्धनदार्ढ्यार्थं तत्समीपे व-
स्त्वन्तरबन्धने । उपसितः बन्धेन अवा० स० । २ पद्मासन
रूपबन्धसदृशे अवान्तरासनभेदे ३ सख्याविशेषेण स-
बन्धप्रतिपादने च “नोदनागुणेषु च प्रकृष्टपुष्पवन्धाभ्याम्”
कात्या० १, ८, २२, “सोमस्य प्रकृष्टेः उपबन्धाच्च” कर्कः
अत्र उपबन्धश्च संख्याविशेषेण सबन्धप्रतिपादनं तत्संख्या
च शत० ब्रा० ३, ३, ३, १८, दर्शिता यथा “अथ यदुपासन्ते

क्रीणाति रसो वा अपः स रसमेवैतत् क्रीणात्यथ यद्विरणं
भवति स शुक्रमेवैतत् क्रीणात्यथ यद्वासो भवति सत्व-
त्रसमेवैतत् क्रीणात्यथ यदजा भवति स तपसमेवैतत्
क्रीणात्यथ यद्वेनुमेवैतत् सा शिरमेवैतत् क्रीणात्यथ
यन्निधुनो भवतः स मिथुनमेवैतत् क्रीणाति तं वै दशभि-
रेव क्रीणोयान्नादशभिर्दशाचरा वै विराड्वैराजः सोम-
स्तस्माद्दशभिरेव क्रीणीयान्नादशभिः” ।

उपबर्ह पु० उपबर्हते आस्तोर्यते उप+वर्ह-सृ० कर्मणि
घञ् । (वालिश) १ उपधाने बर्ह-हिंसायाम् भावे घञ् ।
२ उपपीडने च ।

उपबर्हण न० उपबर्हतेकर्मणि ल्युट् । १ उपधाने “पुराणा
यथाः पुराण्टासन्दी सोपबर्हणैषान्वादिषा दक्षिणा” शत०
ब्रा० १३, ८४, १०, बर्ह हिंसायां भावे ल्युट् । २ उपपीडने च
उपबहु लि० उपगता बहवो यस्य संख्यात्वे ऽपि पर्युदासात्
न डच् । बहुसंख्यासमीपवर्तिनि ।

उपबाधा स्त्री उप+बाध-अ । संपीडने ।

उपबाहु पु० उपगतो बाहुम् अत्वा० । १ बाहोः समीपवर्ति-
नारूपभेदे ततः इदमर्थे बाह्वादि० इज् । औपवाह्वि
तत्सम्बन्धिनि लि० । समीप्यादौ अव्ययो० । २ बाहु-
समीप्यादौ अव्य० ।

उपब्द पु० उपगतः शब्दः प्रा० स० प्रथो० । “सोमाभिषवशब्दे
“पावाणो घन्तु रक्षस उपब्दैः” ऋ० ७, १०४, १७, “उप-
ब्दैः अभिषवशब्दैः” भा०

उपब्दि पु० उप+शब्द-इत् प्रथो० । ओतुमर्हे शब्दे “न
योरुपविदरश्च” ऋ० १, ७४, ७, “उपब्दिः अवणार्हः”
भा० “मरुतां ष्टण् आयातामुपब्दिः” ऋ० १, १६६, ७,
ततोऽस्यर्थे सतप् । उपब्दिमत् ओतुं योग्यं शब्दयुक्ते
“सशब्दमविदमत्” तैत्ति० “उच्चैर्घोष उपविदमान् क्षत्र-
स्य रूपम्” ऐत० ब्रा० । [सस्यग् भङ्गने २ द्वौघोभावे च ।

उपभङ्ग पु० उप+भृज घञ् कृत्वम् । १ युद्धादितः पलायने

उपभुक्ति लि० उप+भुज-क्त । कृतोपभोगे वस्तुनि

उपभुक्ति स्त्री उप+भुज क्तिन् । उपभोगे

उपभूषण न० उपसितं भूषणेन अत्वा० स० । घण्टावाक्तरादौ
“घण्टावाक्तराज्ज्वादिपातोपकरणादिकम् । तद्भूषणान्ते-
दद्याद्दृष्ट्वात्तदुपभूषणम्” पु० । उपचारशब्दे १०, ३४०, ६४५म् ।

उपभृत् स्त्री उप+भृ-आधारे क्तिप् । आश्रये यज्ञाङ्गात्वा-
भेदे स्तुति “आश्रयुपभृत्” कात्या० १, २, २५, उपभृत्संज्ञका
स्तुक् आश्रयी” कर्कः “पाणिभ्यां जुहूँ परिभृद्योपभृत्वा

धानम्” ११०, ६ “सव्यउपभृत्” आश्व० गृ० ४, ३, ३ ।

उपभोग पु० उप+भुज-उज् कृत्वम् । विषयसंज्ञान्य
सुखभेदे “स्त्रीणां स्वपतिदायस्तु भोगफलः स्तुतः”
दा० भा० सू० । “न जातु कामः कामानामुपभोगेन
शान्त्यति” सतुः भारतञ्च । “आगमेनोपभोगेन नष्टं
भाव्यमतोऽन्यथा” । “इह कर्म्मोपभोगाय तैः संसरति
सोऽवशः” या० सू० । “प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभा-
ग्यमिवाचरत्” कृतोपभोगोत्सुकत्वे लक्षणा रघुः
भोगश्च विषयसंसर्गजन्यसुखभेदः । अधिकं भोगशब्दे
वक्ष्यते । ततः अस्यर्थे इनि । उपभोगितु तद्धति
लि० “ब्राह्मणांश्च हनिष्यन्ति ब्राह्मणस्त्रीपभोगिनः । भा०
व० १६० अ० स्त्रियां ङीप् ॥

उपभोग्य उप+भुज-गृह्यत् अनन्वार्थत्वे कृत्वम् । उपभोग-
योग्ये वस्तुनि अन्ने तु न कृत्वम् । उपभोज्यमित्येव ।
“अस्तु सा नागवधूपभोग्यम्” कुमा० । “किञ्चित्कालो-
पभोग्यानि यौवनानि धनानि च” पञ्चत० । “विविधान्य-
क्षपानानि पुरुषा येऽनुयाचिनः । ते वै नृपोपभोज्यानि
ब्राह्मणानां ददुष च” भा० आश्व० ८५ अ० ।

उपभोजिन् लि० उप+भुज-णिनि । उपभोगकारके । “निवृ-
त्ताधारशौचेषु परपाकोपभोजिषु” “उच्छिन्नबलिभिक्तेषु
भिन्नकांस्त्रोपभोजिषु” सुश्रु० ।

उपम लि० उपसीयते उप+मा-घञर्थे क । १ उपमेये । पदं
यद्विष्णोरुपमं निधायि” ऋ० ५, २, ३ । “उपमसुपमेयमिव”
भा० । उपसीयते समीपे निष्यते मि-वा० ड । २ अन्तिके
निरु० “यत् केतुमपमं समत्तु” ऋ० ७, २०, ३ । “उपमस-
न्तिकम्” भा० । ३ अन्तिकस्ये लि० । दिवश्चिदन्ता उपमा” ऋ०
१०, ८, १ । “उपमानु समीपस्थान्” भा० “राजासि कटे-
रुपमस्य वने” ऋ० ४, ४२, १ ।

उपमद्गु पु० “अक्रूरः सुषवे तस्मात् श्वफल्काङ्गूरिदक्षिणः ।
उपमद्गुस्तथा मद्गुर्मुदरश्चारिमेजयः” हरिवं० ३५ अ०
इत्युक्ते श्वफल्कपुत्रे अक्रूरानुजे यदुपमस्ये क्षतियभेदे ।

उपमन्त्रण न० उप+मन्त्र-णलु । आसन्त्रणे कर्त्तव्यकर-
णाय प्रार्थनापूर्वकप्रवर्तनारूपे व्यापारभेदे । “भासनो-
पसम्भाषणज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः” पा० । “उप-
मन्त्रणसुपच्छन्दनम्” सि० कौ० । २ उपच्छन्दने ।
(खोसामदी) ततः अस्यर्थे इनि उपमन्त्रिन् ।
(खोसामुदिया) उपच्छन्दनकारके नर्म्मसचिवे । “हसना-
मुपमन्त्रिणः” ऋ० ८, ११२, ४ । “उपमन्त्रिणः उपमन्त्र-

खान्तिनस्मिन्निवा हसनामुपहासयुक्तां वाचमिच्छन्ति” भा०

उपमन्यनी स्त्री उपमन्यतेऽनया उप+मन्य-करणे ल्युट्
ङीप् । अग्निमन्यनसाधनद्रव्ये “चतुरौदुम्बरो भवति
औदुम्बरश्चमस औदुम्बरः सुव औदुम्बर इध्म औदुम्बरा
उपमन्यन्त्यौ” शत० ब्रा० १४, ८, २, २१ ।

उपमन्यु पु० आयोदधौस्यशिष्ये ऋषिभेदे । “धौस्योना-
मायोदस्तस्य तयः शिष्या बभूवुरपमन्युरारुणिवेदसेति”
भा० ३४० तद्धरितञ्च तत्र वर्णितं यथा ।

“अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदधौस्योपमन्युर्नाम । तं चो-
पाध्यायः प्रेषयामास वत्सोपमन्यो ! गा रक्षस्वेति । स
उपाध्यायवचनादरक्षज्ञाः स चाह्नि गा रक्षित्वा दिवसच्छये
गुरुद्वहमागम्योपाध्यायस्यागतः स्थित्वा नमस्करो । तमु-
पाध्यायः पीवानमपश्यदुवाच चैवं वत्सोपमन्यो ! केन वृत्तिं
कल्पयसि पीवानसि वृद्धमिति । स उपाध्यायः प्रत्युवाच
भो भैक्ष्येण वृत्तिं कल्पयामीति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच ।
मय्यनिवेद्य भैक्ष्यं नोपयोक्तव्यमिति । स तथेत्युक्तोभैक्ष्यं
चरित्वोपाध्यायाय न्यवेदयत् । स तस्मादुपाध्यायः सर्व-
मेव भैक्ष्यमगृह्णात् । स तथेत्युक्तः पुनररक्षज्ञाः अह्नि
रक्षित्वा निशामुखे गुरुकुलमागम्य गुरोरगतः स्थित्वा
नमस्करो । तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव वद्वोवाच व-
त्सोपमन्यो ! सर्वं मशेषतस्ते भैक्ष्यं गृह्णामि केनेदानीं
वृत्तिं कल्पयसीति । स एवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच
भगवते निवेद्य पूर्वमपरं चरामि तेन वृत्तिं कल्पया-
मीति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । नैषा नप्राप्या गुरुवृत्ति-
रन्येषामपि भैक्ष्योपजीविनां वृत्त्युपरोधं करोषि इत्येवं
वर्त्तमानो लुब्धोऽसीति । स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत्
रक्षित्वा च पुनरुपाध्यायगृहमागम्योपाध्यायस्यागतः
स्थित्वा नमस्करो । तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव वद्वो
पुनरुवाच वत्सोपमन्यो ! अहं ते सर्वं भैक्ष्यं गृह्णामि न-
चान्यञ्चरसि पीवानसि भृशं केन वृत्तिं कल्पयसीति ।
स एवमुक्तमुपाध्यायः प्रत्युवाच भो एतासां गवां पय-
सा वृत्तिं कल्पयामीति तमुवाचोपाध्यायो नैतन्नप्राप्यं पय
उपयोक्तुं भवतो मया नाभ्यनुज्ञातमिति । स तथेति
प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायगृहमेत्य गुरोरगतः
स्थित्वा नमस्करो । तमुपाध्यायः पीवानमेव वद्वोवाच व-
त्सोपमन्यो ! भैक्ष्यं नास्मासि नवान्यञ्चरसि पयो न पिव-
सि पीवानसि भृशं केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति । स
एवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच भो फेनं पिबामि यमिमे

वत्सा साहृणां स्तनान् पिबन्त उद्गिरन्ति । तमुपध्यायः
प्रत्युवाच एते त्वदनुकम्भया गुणवन्तो वत्साः प्रभूततरं
फेनमुद्गिरन्ति तद्देशमपि वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोष्येवं
वर्त्तमानः फेनमपि भवान् पातुमर्हतीति स तथेति
प्रतिश्रुत्य पुनररक्षज्ञाः । तथा प्रतिषिद्धोभैक्ष्यं नास्माति
नचान्यञ्चरति पयो न पिबति फेनं नोपयुक्ते स कदाचिद-
रण्ये क्षुधात्तोऽर्कपत्नाख्यभक्षयत् । स तैरर्कपत्नै-
र्भक्षितैः क्षारतिक्तकटुवृक्षैस्तीक्ष्णविपाकैश्चक्षुष्यपहतोऽन्वो
बभूव ततः सोऽन्वोऽपि चङ्कस्यमाणः क्रूरे पपात । अथ
तस्मिन्नागच्छति सूय्ये चास्ताचलाबलस्विनि उपा-
ध्यायः शिष्यानवोचत् नायात्युपमन्युः त जञ्चुर्वनङ्गतो
गा रक्षितुमिति तानाह उपाध्यायः । मयोपमन्युः स-
र्व्वतः प्रतिषिद्धः स नियतं कुपितस्ततोनागच्छति चिरं
ततोऽन्वेष्य इत्येवमुक्त्वा शिष्यैः सार्द्धमरण्यं गत्वा त-
स्याह्वानाय शब्दं चकार, भो उपमन्यो ! कासि वत्सै-
हीति । स उपाध्यायवचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचोद्गैरयमस्मिन्
क्रूरे पतितोऽहमिति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच कथं त्वमस्मिन्
क्रूरे पतित इति । स उपाध्यायः प्रत्युवाच अर्कपत्नाणि
भक्षयित्वाऽन्वोभूतोऽस्मत्प्रतः क्रूरे पतित इति । तमुपा-
ध्यायः प्रत्युवाच । अश्विनौ स्तुहि तौ देवभिषजो त्वां
चक्षुष्मन् कर्त्तारविति स एवमुक्त उपाध्यायेनोपमन्यु-
रश्विनौ स्तोऽमुपचक्रमे देवावश्विनौ वाग्मिर्हग्भिः” ।
अश्विस्तुतिमपवर्ण्य कथां समापयामास यथा “इत्येवं
तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्मतुराहृतुश्चैनं प्रीतौ स्व एष-
तेऽूपोऽशानेनमिति । स एवमुक्तः प्रत्युवाच नान्दतपूर्व-
मूचतुर्भगवन्तौ । नत्वहमेतमूपमपयोक्तुमुत्सहे गुर-
वेऽनिवेद्येति । ततस्तस्मिन्नावचतः आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत
उपाध्यायेनैवमेवाभिष्टुताभ्यामूपोदत्त उपयुक्तः स ते-
नानिवेद्य गुरवे, त्वमपि तथैव कुरुषु यथाकृतमुपाध्याये-
नेति । स एवमुक्तः प्रत्युवाच एतत्प्रतनुनये भवन्तावश्वि-
नौ नोत्सहेऽहमनिवेद्य गुरवेऽूपमेनमुपयोक्तुमिति ।
तमाश्विनावाहृतुः प्रीतौ स्वस्त्यानया गुरुभक्त्या उपा-
ध्यायस्य ते काष्ण्यायसा दन्ता भवतोऽपि हिरण्यया भवि-
ष्यन्ति चक्षुष्माश्च भविष्यसि अयेवावाप्सुसीति । स एव-
मुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाशमागम्योपाध्याय-
मभ्यवादयत आचक्षे च स चास्य प्रीतिमान् बभूव आह
चैनं यथाश्विनावाहृतुस्तथा त्वं अयोऽवाप्सुसीति ।
सर्व्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्व्वाणि च धर्मशास्त्रा-

धीति एषा तस्यापि परीक्षोपमन्योः” । उपमन्योरपत्यम् विदा० अञ् । औपमन्यव तदपतेर बलत्वे तु तस्य लुक् । उपमनत्रवः “उपमन्यु पराशरकुण्डिनेभ्यः” “उपमन्यूनां वासिडामरद्विखिद्रप्रमदेति” आश्व० श्रौ० सू० १२१५१, २,

उपमह् पु० उप+हृद-घञ् । आलोडने, २ हिंसने, पूर्वधर्मि-विनाशनेन श्रधस्यान्तरोत्पादने । यथा अस्तेभूः चञ्चिडो वचिः स्या-तिष्ठ इत्याद्यादेशे । इनिष्पीडने “अन्यासु तावदुपमह् सहासु ऋङ्” सा० द० । धान्यादेः ४ निष्पल्ली-करणे च । (धानमाडा) भावे ल्युट् उपमह् नसुक्ताये न० । कर्त्तरि ण्वुल् । उपमह् क तत्कारके लि० ।

उपमा स्त्री उप+मि-अ । १ सादृश्ये, “अतुलोपमाभ्याम्” पा० उक्तेः तद्योगे उपमानवाचकात् षष्ठी नतु तृतीया । ‘स्फुटोपम’ भूतिसितेन शम्भुना” साधे तु सहार्थे तृतीया षष्ठि० । २ अर्थालङ्कारभेदे च अर्थालङ्कारभेदस्य ३६६ पु० विवृतदृश्या । न्यायमतसिद्धे उपमानजन्ये श्रगवयादिशब्दशक्तिज्ञानरूपे, वेदान्तिमतसिद्धे ४ गवादिसा-दृश्यज्ञानरूपे अनुभवभेदे च उपमानशब्दे विवृतिः । करणे बा० अ । ५ उपमाने च । “अपि लङ्कितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः” रघुः । “यथा दीपो निपातस्थो नेङ्गते सोपमा स्रुता” गोता “यजते सोपमा दिवः” ऋ० १, ११, १५, स्थाये घञ् । औपम्य उपमाने न० ।

उपमात् स्त्री उपमीयते प्रक्षिप्यते उप+मिज-क्षेपे-बा० अति । स्थूणायाम् वत्सबन्धनसाधने स्तम्भे “सानुसुपमादिव द्योः” ऋ० ६, ६७, ६१, “उपमीयते प्रक्षिप्यते इत्युपमात् स्थूणा” सा यथा वत्सं धारयति तद्वदित्यर्थः” भा० ।

उपमाति स्त्री उप+मि-क्तिन् वेदे नि० आत् । १ उपमायाम् । “पूर्वीष्ट इन्द्रोपमातयः” ऋ० ८, ४०, ६, लोके तु उप-मितिरित्येव उक्तार्थे । उप+मीड-बधे-क्तिन् बा० आत् । २ हिंसने उपमातिवनिः । “रिषे धादश्याकं भूदुपमाति वनिः” ऋ० ५, ४१, १६, उपमातये वनति वतु व्याघृतौ इन् । हिंसनव्याघृत इत्यर्थः उपमातिवनिर्हन्ता” भा० ।

उपमाह स्त्री उपमिता माता अवा० सं० । १ धात्र्याम् अ-मरः । सा हि माहृतव्यं प्रतिपालयतीति तस्यास्तथात्वम् २ माहृतव्यासु माहृषसादिषु च । तांश्च “माहृषसा मा-हृतवानी पितृवास्ती पितृषुसा । श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च माहृतव्याः प्रकीर्त्तिता” दायभा० वृह० सू० उक्ताः । स्वस्रादिपर्युदासात् ऋदन्तत्वेऽपि स्त्रियां न ङीप् । उप+मा-हृच् । ३ उपमानकर्त्तरि लि० । स्त्रियां ङीप् ।

उपमाद् लि० उपमादयति उप+मद-णिच् अच् । उप-मादके हर्षजनके “देवानामुपमादस्तृषुः” ऋ० ३, ५, ५, “उपमादमुपमादकं यज्ञम्” भा० ।

उपमान न० उपमीयतेनेन उप+मा-भावे ल्युट् । १ सादृश्य-ज्ञाने । करणे ल्युट् । २ सादृश्यज्ञानसाधने सादृश्याप्रतियो-गिनि, येन सादृश्यं भवति तस्मिन्, यथा चन्द्र इव सुख-मित्यादौ चन्द्र उपमानम् । प्रसिद्धस्यैवोपमानत्वम् प्रसि-द्धस्योपमेयत्वम् । उपमानमभूद्विलासिनाम्” कुमा० “उप-मानम् अनुजामहीरुहाणाम्” माघः । ३ उपमितिप्रमाकरणे उपमानलक्षणञ्च न्या० सू० दृष्टोर्देशितं यथा “प्रसिद्ध-साधस्यात् साध्यसाधनमुपमानम्” सू० । “प्रसिद्धस्य पूर्व-प्रमितस्य गवादेः साधस्यात् सादृश्यात् तज्ज्ञानात् साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धिरुपमानमुपमितिर्यत-इत्याह्वारेण करणलक्षणम् अथ वा साध्यसाधनमिति करणल्युटा करणलक्षणमेवेदम् अत्र च वैधर्म्योपमितिं मन्यन्ते टीकाकृतः यथा अतिदीर्घग्रीवत्वादिप्रश्नन्तरवैधर्म्य-ज्ञानादुष्टे करमपदवाच्यताग्रहः । एवमन्योऽप्युपमानस्य विषयइति भाष्यं यथा मुहूर्णसिद्धशी ओषधी विषं हन्तीत्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञाते मुहूर्णसिद्धसादृश्यज्ञाने जाते इयमेषधी विषहरणीत्युपमित्या विषयीक्रियतइत्यादि” ।

उपमानचि० सादृश्यपदार्थनिरुक्तिपूर्वकमुपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं व्यवस्थापितं यथा । “तत्र सादृश्यप्रमा-करणमुपमानमिति केचित् । सादृश्यञ्च पदार्थान्तरम् । तथा हि । सदृशव्यवहारादबाधितादस्ति सादृश्यं तच्च न प्रतिपदार्थमेकं सर्वस्य सर्वसदृशत्वापत्तेः स्वसदृशत्वापत्तेश्च सुसदृशमन्दसदृशव्यवहारस्य तदेकत्वेऽनुपपत्तेश्च । न च व्यङ्ग्यमूयः सामान्यास्तत्त्वमूयस्त्वाभ्यां तद्भिरिति वाच्यं बलभिरत्यैश्च व्यङ्ग्यमानषटादौ ह्यासदृशगोरदर्शनात् व्यङ्ग्यकाभिमतदेव व्यवहारसिद्धौ अतिरिक्तसिद्धेश्च । नापि संयोगवत् व्यासज्यदृश्यनेकम्, गोत्वोपलक्षितसादृश्याश्र-यत्वात् गवयवत्, गोरपि स्वसदृशत्वप्रसङ्गात् गोरसन्निकर्षे संयोगवदप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाच्च । प्रत्यक्षत्वे वा गवयनिरूपित-स्यैकवित्तिवेद्यत्वेन गोनिष्ठतया चाक्षुषत्वप्रसङ्गः । किन्तु प्रत्याश्रयं भिन्नम् । नचैकैकव्यभिचादनुगतरूपाभावाद्गु-गतप्रत्ययः सादृश्यपदव्युत्पत्तिश्च न स्यादिति वाच्यम् अनु-गतवित्तिवेद्यसादृश्यत्वसामान्यात् सप्रपदार्थातिरिक्तत्वाद्वा जातिवदन्यविशेषवच्च स्वस्वलक्षणत्वात्तयोरुपपत्तेः । तच्च द्रव्ये न गुणः कर्म वा, गुणकर्मवृत्तित्वात् न च सदृशाश्रय-

वृत्तित्वादेव तत्र व्यवहारः स्वाश्रयवैसादृश्येऽपि तत्र तत्-
प्रतीतिः । अतएव नाश्रयसादृश्यात्तत्, सामश्रयहात्तत्, बा-
धकाभावादविशेषण वैपरीत्यसम्भवाच्च । नापि सामान्यं
तद्वि न सर्ववृत्त्येकमनभ्युपगमात् सुसदृशमन्दसदृश-
व्यवहारानुपपत्तेः । अथ विजातीयत्वे सत्यवयवगुणकर्म-
वृत्तिभूयःसामान्यं तत्, अतएव दूरस्थे प्रतियोगिनि-
भूयःसामान्यज्ञानान्न तत्र सादृश्यप्रत्ययः वनं, प्रासाद-
तिवत् बद्धत्वस्य सदृशस्यैकत्वादेकं सामान्यमिति धी-
प्रयोगौ अन्यथा वनाद्यपि अर्थान्तरं स्यात् सामान्यबद्ध-
त्वाल्लभाभ्यां सुसदृशमन्दसदृशव्यवहारः । यदुच्यते । “सा-
मान्यान्वेव भूयांसि तुल्यवयवकर्मणाम् । भिन्नं प्रधानसा-
मान्यव्यक्तं सादृश्यमिष्यते” इति साजात्येऽप्यरविन्दद्वयवत्
यमजयोरवयवादिभूयः गुणादौ जातौ च सदृशप्रत्य-
यात् विसदृशयोः करभरशरभयोस्तत्सत्त्वाच्च । नापि धर्म्य-
न्तरे धर्म्यन्तरवृत्तिधर्मबाहुल्यम् असाधारणधर्मशून्यत्वे
सति तद्वत्तभूयोधर्मवत्त्वं वा स्निग्धात्यन्ताभावप्रतियोगि-
धर्मसमानाधिकरणभूयोधर्मवत्त्वं वा लिखतुः पञ्चादि-
भेदेन भूयस्त्वानुगतत्वात् । नापि कपिङ्गलवत्तित्वप-
र्यवसन्नं विसदृशयोरपि हस्तिमशकयोः सादृश्यप्रसङ्गात् ।
तदुक्तं “एवं जातिगुणद्रव्यक्रियाशक्तिषु धर्मतः । एकैक-
द्वितिसामर्थ्यभेदादेकत्वं चित्तेति” । अथ व्यावर्त्तकधर्मापि
ज्ञया तद्वत्तधर्मबाहुल्यं सादृश्यबाहुल्यञ्च लिखतुरादिषु-
नुगतं हस्तिमशकयोस्तु बद्धव्यावर्त्तकं साधारणानुत्पत्तय एव
भेदाधिष्ठानमुच्यते इति चेन्न व्यावर्त्तकसमसङ्केतान्तेना-
गणितेनापि सादृश्यव्यवहारात् । किञ्च सामान्यान्या-
श्रयभेदेनाभिन्नानि सादृश्यन्तु भिन्नम् । सामान्यं
निःप्रतियोगिकं तद्विरुद्धञ्च । सादृश्यान्तु सप्रति-
योगिकं तद्विरुद्धञ्च । अथ भेदे सति तद्वत्तभूयः-
सामान्यवत्त्वं सादृश्यं भेदश्च प्रत्याश्रयसन्त्यः सप्रतियो-
गिकश्चेति चेत्तर्हि सादृश्यस्य भेदवद्विषयत्वेन तस्मात्
सदृश इति स्यात् नतु तेन तस्य वा सदृश इति स्यात् ।
नच सादृश्यस्यापि सप्रतियोगिकत्वेन तस्मात् सदृश इति
स्यात्, अवधौ हि तथाप्रतीतिप्रयोगौ न तु प्रतियोगिनि,
अभावेऽपि षटाक्षेति प्रतीतिप्रसङ्गात् । अपि च तद्वत्तवत्त्वं
अदि सादृश्यं तदा तत्तातद्वत्तयोः सङ्करप्रसङ्गात् । तद्वत्त-
वत्ता हि तत्ता तदन्या च तद्वत्ता यदि च तत्तैव तद्वत्ता
तदा तदेव तद्वदिति स्यात् । तथा च तद्वत्तवत्ताज्ञाने
प्रत्यभिज्ञानवत् सोऽयमिति स्यात् नतु तद्वदिति । एवं तद्व-

त्तैव हि तत्तेति गवयेऽपि गोबुद्धिव्यपदेशौ स्याताम्
गोमतसामान्ययोगित्वेन गोवत्तत्ताश्रयत्वात् । नापि विशेषः
प्रत्यक्षत्वात् । न समवायः, वृत्तिमत्त्वात् इत्यतिरिक्तं साद-
ृश्यम् यत्तु सादृश्यं भावोऽभावो वा भावोऽपि सगुणं निर्गुणं
वा, निर्गुणमप्याश्रितमनाश्रितं वा । आश्रितमपि सा-
मान्यवृत्तिः सामान्यं वा सामान्यवत्त्वे स्यन्दोऽस्यन्दो वा
निर्गुणं निःसामान्यमाश्रितमनाश्रितमनेकाश्रितम् वा ।
इति यथायथं सप्रपदार्थान्तर्गतमिति तन्न व्यवहारानुप-
पत्त्या तद्वत्तवत्ताभावात् अन्यथैतादृशविकल्पेन सामान्यवि-
शेषसमवायानाभिमि द्रव्यादित्यधर्मात्तदन्तर्गतत्वं स्या-
दिति । उच्यते । असाधारणान्यतद्वत्तवत्तधर्मवत्त्वं तस्मात्
दृश्यं यमजादिसाधारणं भेदावद्विषयतया च निरवधि,
तद्वत्तवत्तधर्मवत्त्वं तद्विरुद्धमिति तद्विरुद्धत्वमेव तस्य स-
प्रतियोगिकत्वं तवापि सादृश्ये तदेव सप्रतियोगिकत्वं
न तु भेददीर्घादिवत्तावधित्वं तस्मात् सदृश इति प्रत्यया-
पत्तेः । बद्धत्वञ्च लिखतुरादिसाधारणमिति नानुशङ्कः ।
न चातिप्रसङ्गः हस्तिमशकयोरपि प्राणित्वसुखित्वदुःखि-
त्वादिना सादृश्यात् । अतएव वैसादृश्येऽपि आह्लादक-
त्वादिना चन्द्र इव मुखं, बद्धलक्ष्मीरत्नादिना महिषीव
गौरिति । बद्धत्वतद्वत्तधर्मवत्त्वेन सुसदृशमन्दसदृशत्वम् ।
अतएव गवये गोसादृश्यं मन्दतद्वत्तधर्मवत्त्वमेव विवेचयति ।
वराहं गावोऽनुधावन्तीत्यत्र गोसादृश्यं वराहेऽप्युक्तम् ।
तत्तद्वत्तवत्त्वेनोपमेयव्यवहारः काव्यादौ, साध्यसाधनवत्त्व-
भावेण दृष्टान्ते पञ्चसादृश्यवाचकवति प्रयोगः परीक्ष-
काणाम् । न चैते गौणा मुखे बाधकाभावात् । तस्मात्
केनचित् कस्यचित् क्वचित् सादृश्यं नत्वनुगतमस्ति ॥ किञ्च
यादृशबद्धतद्वत्तधर्मवत्त्वज्ञानं सादृश्यव्यञ्जकं तदेव तद्व्यव-
हारनियमाकमस्तु किमधिकेन । अन्यथा लिखतुरादित्वे
तु व्यञ्जकमपि बहुधर्मवत्त्वमनुगतं स्यात् । व्यञ्जक-
मनुगतमपि वङ्गौ प्रत्यक्षादिवदिति चेन्न तत्र व्यक्तीनां
वैजात्यात् धूमालोकादौ वङ्गव्याप्यत्वमेवानुगतम् ।
अत्रापि तद्व्याप्यत्वमस्तीति चेत् यादृशं तद्व्याप्यं तदेव
तद्व्यवहारनिमित्तं न तु तद्वत्तवत्तधर्मवत्त्वज्ञानं, न
व्यञ्जकमेवानुभवविरोधात् तद्वत्तभूयोधर्मस्य बहुत्वत्वज्ञानं
विना सुसदृश-मन्दसदृशत्वज्ञानाभावाच्च । अथ तद्वत्त-
वत्तधर्मवत्त्वं न सप्रतियोगिकं, सादृश्यं तु तथेति व्यव-
हृत्यव्यसधिकमिति चेन्न सादृश्यवत्तस्यापि सप्रतियोगि-
त्वात् यत्तु तत्तातद्वत्तयोः सङ्करः स्यादिति तन्न तत्रैव

तद्वर्भवत्ता तदभेदो वा तत्ता सा च सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाने भासते । भेदे भासमाने तदन्यस्मिन् तद्वर्भवत्ता तद्वत्ता यतो भवति तद्वदयं न तु स इति तयोर्भेदात् । नन्वेवं व्यक्त्यन्तरे गोत्वग्रहे तद्वदयमिति स्यान्नत्वमपि गौरिति चेन्न गोत्वमात्रस्य तदन्यव्यक्तिवृत्तित्वग्रहे ससुच्यः, एकत्र नानासम्बन्धावगमात् । तद्वद्वत्तिवृत्तधर्मज्ञाने भवत्येव शब्दावबोधेति । तथाप्ययमपि शृङ्गादिमानिति ससुच्यधीः स्यात् न तु गोसदृश इति चेन्न एकत्रोभयसम्बन्धः ससुच्योऽत्यगतभूयोधर्मवत्त्वमन्यत्र सादृश्यमिति विवेकात् नवीनास्तु । विलक्षणसुखद्वये इतरसकलव्यावृत्तसादृश्यमनुभूयते न तु तद्वद्वत्तावृत्तिजातिरस्ति तद्व्याभावे जातेरनाश्रयत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात् । नापि जन्यं धर्मान्तरसंस्तीत्यधिकं सादृश्यमुपेयं तवापि समानधर्मवत्त्वव्यञ्जकं विना कथं तत्र सादृश्यप्रामाण्यमिति चेन्न प्रतीतिबलात् इत्ये तथा, गुणादौ तु व्यभिचारात् अतएव न व्यञ्जकोनान्यथासिद्धिस्तद्भावेऽपि सादृश्यानुभवादित्याहुः । तत्तु-च्छं विलक्षणं सुखद्वयं न सुखमात्रहेतुजन्यं सुखान्तरस्यापि सदृशत्वापत्तेः, किन्तु विलक्षणवृत्तजन्यं तच्चादृष्टं विहिततद्भेदक्रियाविशेषानुष्ठानादन्येषामप्यस्तीति तेषामपि तादृशानि सुखानि भवन्तीति तेषु कारणविशेषप्रयोज्या विलक्षणतास्ति तस्मादात्मनामानन्यात् अनादिनिधनत्वादुत्पन्नानागतविजातीयं न सुखमस्ति एवं दुःखान्तरकार्येऽपि ननुतत्पन्नमत्पन्नसमानजातीयं कार्यमस्ति । यच्च व्यक्तिसाधे जातेरनित्यत्वमापादितं तदपि न विनाशकाभावात् अतएव प्रलयेऽपि तदवस्थानम् । अपि चैकत्र प्रतियोगिभेदेन सादृश्यं भिन्नं नत्वेकम्, सुसदृशमन्दसदृशव्यवहारात् तथा च योग्यत्वादेकग्रहे सर्वग्रहप्रसङ्गात् । प्रतियोगिगतभूयोधर्मज्ञानस्य व्यञ्जकस्य क्रमाक्रमे तदेव व्यवहारनिमित्तमित्युक्तम् । किञ्चैवं वैसादृश्यमपि स्यात् । नच सादृश्यभावस्तत्, वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् सादृश्यभावत्वेनैव प्रतीतिविशब्दस्य विशेषार्थत्वादिति चेत्तर्हि यौरिव महिषीत्यत्र यावनत्वक्षीरवत्त्वादिना विवक्षितसादृश्यप्रान्त्रये मय्ये वैसादृश्यं न स्यात् न हि तत्र गोसादृश्यं तदभावश्च । तस्मात् साधर्म्यवैधर्म्ये सादृश्यवैसादृश्ये । यत्तु तद्वृत्त्यनेकधर्मवत्त्वं सादृश्यं तेनाभेदेऽपि 'गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः' । रामरावणयो-र्युद्धं रामरावणयोरिव' इत्यादौ सादृश्यं, न चैवं गोरपि गोसदृशत्वे गवयपदाभिधेयत्वापत्तिः तत्र सदृशपदस्य

विशेषे तात्पर्यात् । अन्यथा महिषेऽतिप्रसङ्ग इति तत्र तस्य तेन वा सदृश इति प्रतीतिप्रयोगात् न चाभेदे सम्बन्धः सहाय्यो वा सम्भवति । गगनं गगनाकारमित्यादौ तु गगनाद्येवैतादृशधर्मवत्त्वान्यदित्यत्र तात्पर्यम् । यद्वा सर्गान्तरीयगगनसागरयोरुपमानत्वं तयोर्युद्धविशेषे तयोरिव युद्धान्तरुपमानमिति । नन्वयं देवदत्तसदृशो वा भवतु तत्सदृशस्तत्सदृशमिति भेदाभेदसंशयेऽपि सादृश्यनिश्चयात् अतिरिक्तं सादृश्यमिति चेत् न देवदत्ताभिप्रायेणैकदेशे सादृश्यपदप्रयोगात् कथमन्यथा स एवायं न तु सत्सदृश इति, सदृशोऽयं न तु स इति प्रतीतिप्रयोगौ । न चात्र सदृशपदं भेदमात्रपरमिति युक्तं मुख्ये सम्भवति लक्षणाया अयोगात् । तस्मात्तदपदार्थान्तरं सादृश्यमिति । स्यादेतत् । सा भूत् पदार्थान्तरं तथापि प्रत्यक्षाच्छब्दाद्वा गवये गोसादृश्यज्ञानात् गवयसदृशो गौरितिज्ञानसुपमितिः । न चैतत्प्रत्यक्षं विशेषासन्निकर्षात् नानुमानं लिङ्गाभावात् । न च गवयगतं सादृश्यं लिङ्गम् अपक्षधर्मत्वात् । अथ सदृशद्वयान्तरदर्शने यो यत्तत्सादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृश इति प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे सति गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वात् गौर्गवयसदृश इत्यनुमितिरिति चेत् व्याप्तिग्रहं विनैव प्रथममपि प्रत्यक्षाच्छब्दाद्वा गोसदृशं गवयं ज्ञात्वा गवि गवयसादृश्यज्ञानोदयात् । किञ्च गवि गवयसादृश्यं न साध्यं प्रथमतस्तदप्रतीतिः गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वञ्च गवि न प्रत्यक्षं विशेषासन्निकर्षादिति नानुमितिरित्यं तस्मिन्सादृश्यमपि तद्वत्त्वेनाप्रत्यक्षस्य लिङ्गान्तरगम्यत्वेऽनवस्थानात् । न च गौरैतद्गवयसदृशः गवयगतभूयोऽवयवादिशामान्यवत्त्वात् गवयान्तरवदिति गवयान्तरज्ञानेऽपि गवि गवयसादृश्यं विनानुपपद्यमानं तत्कल्पयति । न हि गोसदृशो गवय एतद्विसदृशो गौरिति वाच्यम् । गवयनिरूपितगोसादृश्यप्रामाण्ये तेन विनानुपपत्तिज्ञानाभावात् । किञ्च तवार्थापत्तिर्यतिरेक्यनुमानं न च गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वं गवि प्रत्यक्षादिना ज्ञातं शक्यमित्युक्तम् । नन्वेवं करभे गोवैधर्म्यज्ञानात् गवि करभवैधर्म्यज्ञानमपि सानान्तरं सादृशमिति चेत् गवि करभवैधर्म्यं यदि करभवृत्तिधर्माभावत्वं तदाऽऽसृते गवि प्राङ्गास्ति तावदनुपलब्धिगम्यमेव अथ करभव्यावृत्तधर्मवत्त्वं तदा गोधर्मा गविगता एव इदानीं स्मृतगोधर्माणां करभेऽभावमात्रमधिकं गम्यं तच्च प्रत्यक्षादेव । अथ तत्प्रतियो-

गिकैतद्विषयादृशे भासमाने समानसंविद्यवेद्यतया एतत्
प्रतियोगिकतद्विषयादृशे वैधर्म्यं च ज्ञातमिति चेन्न वि-
षयविशेष्यप्रतियोगिभेदेन समानसंविद्यसंवेद्यत्वासिद्धेः ।
एतत्सदृश एतद्विधर्मा स इत्येतद्विशेष्यकप्रत्ययानुदयाच्च
तद्विशेष्यकप्रत्यये तत्त्वन्निकर्षस्य हेतुत्वात् । ननु प्रत्यये
विशेष्यसन्निकर्षो हेतुर्न तु यावद्विशेष्यसन्निकर्षो गौरवात् अ-
न्यथातोतानागतव्याप्यविशेष्यकव्याप्तिप्रत्ययः न स्यादिति
चेन्न अतोतानागतविशेष्ये सामान्यलक्षणायाः सत्त्वात् ।
अथ गवयसादृशं गवि गवयगतशृङ्गादिमत्त्वं तच्च गवये
गोसदृशे भासमाने गवि भातमेव यद्वा गोगतशृङ्गि-
त्वाद्गवयगतत्वं गवये गोसादृशम् एवं तस्यैव गवयगतस्य
गोगतत्वं गवि गोसादृशं तच्चन्द्रियेणैव ज्ञातं सामान्यसैक-
त्वेनेन्द्रियसन्निकर्षत्वात् अयं न स इति विपरीतप्रत्यभिज्ञा-
यामिवेति चेत् सत्यम् गोविशेष्यकगवयगतशृङ्गित्वादि-
ज्ञानं नेन्द्रियजन्यं गोरसन्निकर्षात् तस्मादेतत्सदृश एत-
द्विधर्मा एतस्माद्दीर्घः स इति ज्ञानं नानुमानात् विशेष्या-
सन्निकर्षे तद्वतलिङ्गाज्ञानात् । एवञ्च सप्रतियोगिकपदार्थ-
ज्ञानेन तत्प्रतियोगिकपदार्थज्ञानसुपमानं प्रत्यक्षादिकं विना-
र्यादर्थापत्तौ पूर्वेषामुपमानेति वार्त्तमेतत् तथा हि । पर-
स्परसदृशं हस्त्यादिकं प्रत्यक्षमती यो यत्सादृशप्रतियोगी
स तत्सदृश इति सामान्यतो व्याप्तिज्ञाने सति गौर्गवयस-
दृशः तत्सादृशप्रतियोगित्वात् यथा भ्राता भगिनी ।
गवयगतसादृशप्रतियोगित्वञ्च गौर्गवयगतसादृशवित्ति-
वेद्यमेव सादृशे गोः प्रतियोगित्वेनैव ज्ञानात् अन्यथा
सादृशे गोरनन्वयापत्तिः यत्तद्ग्रां सामान्यतो व्याप्तिग्रहं
विना एतत्सदृशः स इति फलासिद्धेः यत्तद्ग्रां व्याप्ति-
ग्रहेऽस्माकं व्यतिरेकी परेषामर्थापत्तिरित्यन्यदेतत् । सादृ-
शस्रोभयवृत्तिधर्मेण किञ्चिद्विशेष्यसन्निकर्षात् प्रत्यक्षेण
भानं यावद्विशेष्यसन्निकर्षस्याप्रयोजकत्वात् । अन्यथा
ऽयं स इति भ्रान्तविपरीतप्रत्यभिज्ञायां का गतिः । मन-
सैव चैतद्विषयादृशप्रतियोगित्वग्रहः प्रत्यक्षविशेष्यकत्वं
परामर्शेन प्रयोजकमित्युक्तम् । कीदृशो गवय इति जि-
ज्ञासयां यथा गौस्तद्वज्जवय इति श्रुतोत्तरवाक्यस्य तथा
भूते पिण्डे दृष्टे तथा गवय इत्यतिदेशवाक्यार्थानुसन्धाने-
ऽयं गवयशब्दाच्च इति मतिरुपमानफलम् । न चेयं वाक्य-
मात्रात्, अप्रत्यक्षीकृतपिण्डस्यपि प्रसङ्गात् । नापि प्रत्य-
क्षमात्रात् अश्रुतवाक्यस्यापि प्रसङ्गात् । नापि तयोः
समाहारात् स हि प्रमाणसमाकारो वा फलसमाहारो वा

आद्ये प्रमाणत्वे सति समाहारः समाहृतयोर्वा प्रमाणत्वं,
फलानेकत्वे समाहारानुपपत्तेः तस्य परस्परसहकारिरूप-
त्वात् । नान्यः वाक्यप्रत्यक्षयोर्भिन्नकालत्वात् वाक्यतदर्थयोः
स्रुतिहारोपनयेऽपि गवयपिण्डसम्बन्धे नापि इन्द्रियादिना
तद्वतसादृशानुपनये समयपरिच्छेदासिद्धेः । फलसमा-
हारे च तदन्तर्भावे शब्दानुमानयोरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः ।
तत् किं तत्फलस्य प्रमाणबहिर्भाव एव अन्तर्भावे वा
कियती सीमा । तत्तदसाधारणेन्द्रियादिसाहित्यम् अस्ति
तर्हि सादृशज्ञानेऽपि विस्कारितस्य चक्षुषो व्यापारः ।
न तस्मिन् सति तस्यानुपयोगात् उपलब्धगोसादृशविशि-
ष्टगवयपिण्डस्य वाक्यार्थस्रुतिमतः कालान्तरेऽप्यनुस-
न्धानवत्त्वात् समयपरिच्छेदोपपत्तेः । तस्मादागमप्रत्यक्षा-
भ्यामन्यदेवेदमागमस्रुतिसहितं सादृशज्ञानसुपमानप्रमा-
णमिति जरन्नैयायिकाजयन्तप्रभृतयः । तन्न वैधर्म्येऽनुप-
पत्तेः । यदेदीच्यान क्रमेण निन्दतोक्तं धिक् करभमतिदी-
र्घमीवं प्रलम्बचपलौघं कठोरतीक्ष्णकण्टकाशिनं कुत्सि-
तावयवसन्निवेशमपसदं पशूनामिति, तदुपश्रुत्य दाक्षिणात्य
उत्तरापथं गतस्तादृशं वक्तृपूज्य नूनमसौ करभ इति
प्रत्येति । तत्र किं भानं न तावदुपमानं सादृशभावात्
न च प्रमाणान्तरं सम्भवति । उच्यते । न तावदनुगतं
प्रवृत्तिनिमित्तसुपलक्षणं विना, प्रत्यभिज्ञानतः शरीरैकत्व-
वादिनां शरीरविशेषे चैवादिपददेकैकशृङ्गाहिकया
गवयपदशक्तिग्रहे गवयान्तरेऽपि सम्भावात् । नाप्यनध्यक्षे
पदान्तरोपस्थिते परिभाषाऽऽकाशादिपदवत्, अतएवानध्य-
क्षत्वाच्च उपलक्षणस्य च शक्तौ बहिर्भावात् तद्वदेव । नापि
योगनिर्वचनात् पाठकादिवत् सोपलक्षणे, अन्यथा पठि-
क्रियानुपहिते पठतिप्रयोगः स्यात् । अतस्तदनुपपत्ति-
नादियोगिनि शक्तिः । अवच्छेदकतया त्वपलक्षणेऽपीति
योगाभावात् । नाप्युपस्थितनिमित्तसङ्कोचनात् स्वर्गादिप-
दवत् तदभावात् । अतो गन्धाद्युपलक्षितेन पृथिवीत्वेन
निमित्तेन पृथिव्यादिपदवत् सादृश्याद्युपलक्षिते गवय-
त्वादौ गवयादिपदानां शक्तिरिति परमार्थतः । अन्यथा
फलस्याभासत्वे मानत्वविरोधात् न च पूर्वं गवयत्वमुप-
स्थितमुपस्थापकाभावात् न च गवयपदादेव तदुपस्थितिर-
न्योन्याश्रयात् अथ वाक्यादेवानेन समयः परिच्छिन्नः के-
वलमप्ये प्रत्यभिजानाति योगोसदृशो गवयपदवाच्यत्वेन
मयावगतः सोऽयमिति नोपमानस्य विषय इति चेन्न न हि
सादृशमेव निमित्तसम्पृतीतगूनामव्यवहारप्रसङ्गात् गौर-

वाच्यं नापि गवयत्वं तदनुपस्थितेः । अतएव भोभयं स्वयं प्रतीतसमयसंक्रान्त्येऽतिदेशवाक्यप्रयोगानुपपत्तेश्च । गवयत्वेऽप्यव्युत्पन्नो न गोसादृश्ये निमित्तस्य गवयत्वस्य प्रतीतिः । नच यदा यदाक्यं समयपरिच्छेदं पूर्वं नाजीजनत् तदा तदेव वाक्यं स्मृतं तत्प्रवृत्तिनिमित्तं केत्वाति अध्ययनसमयगृहीत एव वेदराशिरङ्गोपाङ्गपर्यवदातस्य कालान्तरे नववाक्यस्यैवास्त्वप्रागेव बोधितत्वात् पर्यवसित इति वाच्यं भोः सादृश्योपलक्षणत्वनिमित्तत्वयोः सन्देहात् पश्चादवयवत्वेऽवगते तर्कपुरस्कारात् । सादृश्यस्योपलक्षणत्वे गङ्गायां घोषः इत्यत्रैवान्वयो भविष्यतीति चेत् न उपलक्षणनिमित्तत्वसन्देहेऽपि यो गोसदृशः स गवयपदवाच्य इति सामानाधिकरण्यात्मान्वयोपपत्तौ मानान्तरोपनीतानपेक्षणात् रक्ताक्तसन्देहेऽपि घटो भवतीति धाक्यवत् अन्यथा पर्यवसितेऽपि वाक्ये मानान्तरसहकारात् तत्तदन्वयबुद्धौ वाक्यभेदापत्तेः । गङ्गायां घोष इत्यत्र तु पदार्थैवान्वयायोग्य इति युक्तं तत्मानान्तरापेक्षणम् । यदि च प्रतीतसंनर्गबलायातोऽर्थो वाक्यस्यैव तदा वाक्यभेदापत्तिः । अथ तात्पर्यानुपपत्त्या यटीः प्रवेशयेतिवल्लक्षणास्तु गवयपदाव्युत्पन्नं प्रति तद्व्युत्पत्तये वाक्यमपि नोक्तं तच्च न प्रवृत्तिनिमित्तोपादानं विना । न च गोसादृश्यं तदिति तात्पर्यतो गोसादृश्यपदेन गोसमानाधिकरणं गवयत्वसुपलक्षितं कल्प्यते । न तु यथा धूमोऽस्तीत्यत्र ब्रह्मै तात्पर्यमनुमानेन निर्वहतीति न लक्षणा न चात्र प्रमाणान्तरमस्तीति येन तच्चिर्वाह्यं अनुमानस्यासिद्धेः । अन्यथान्योन्याश्रयात् न च वाक्ये न लक्षणा, तस्याः पदधर्मत्वादिति बान्धु एकपद एव लक्षणा पदान्तरान्तु नियामकमित्यस्य वक्तव्यत्वात् । अथ गवयत्वेन लक्षणाया तदुपस्थितावपि व्यक्तिवाच्यता न ज्ञायेत शब्दादिति विशिष्टवाच्यता ग्राहकमानान्तरमवश्यं स्वीकरणीयम् । न च यन्निष्ठो धर्मो यत्पदवाच्यः सोऽपि तदवाच्य इति नियमः । जातिपदे व्यभिचारादिति चेत् न प्रवृत्तिवद्वाच्यत्वबोधतात्पर्यकत्वेन जातीति देशवाक्ये गवयत्वविशिष्टव्यक्तेरेव लक्षणात् । अथ यदा गवयत्वे साक्षात् तात्पर्यं गोसादृश्यशब्दस्य गृह्यते, तदा लक्षणा न च साक्षात् तात्पर्यमवधृतम् अन्यथा धूमोऽस्तीत्यत्रापि साभ्यादिति चेत् न उपस्थापकान्तराभावे तात्पर्यस्यैव साक्षात् तात्पर्यरूपत्वात् नचोपमानमेव तथा, अन्योन्याश्रयत्वात् । मैवं यत् प्रवृत्ति-

निमित्तविषयबोधने न तात्पर्यं योगोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति स्वरूपाख्यानमात्रं तत्राप्युक्तसामग्रीतः सम-अपरिच्छिन्तिर्भवत्येव न च व्युत्पत्त्यव्युत्पत्तये प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्यं यदनुपपत्तिर्लक्षणावीजं स्यात् । अपि च धिक् करभमतिदीर्घधीवमित्यादिवाक्यस्य करभनिन्दातात्पर्यं कस्य प्रवृत्तिनिमित्तपरत्वाभावेऽपि तादृशपिण्डमनुभवतः स्मरतश्च वाक्यार्थम् अयं करभशब्दवाच्य इति भवति मतिः । न च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्यमस्ति लक्षणाया वीजं, निन्दापरत्वात् । किञ्च सर्वान्वयानुपपत्तिरेव लक्षणावीजं यटीः प्रवेशयेत्यादावपि प्रकरणादिना पुरस्कारादिप्रयोजनकत्वं प्रवेशनसंग्रहगतं तादृशे च प्रवेशनादौ यद्यादेरनन्वयात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि तात्पर्यमज्ञात्वा ज्ञातुमशक्यत्वात् । अथ प्रकरणादेरननुममः तात्पर्यव्याप्यत्वेन तदनुगमे तात्पर्यानुपपत्तिरेव तद्वीजमस्तु लाघवादिति चेत् न धूमादिवदननुगतसंग्रापि व्याप्यत्वाविरोधात् । तस्मात् गवयशब्दः कस्यचिद्वाचकः शिष्टप्रयुक्तत्वादिति सामान्यतो निश्चितेऽपि गवयत्वविशिष्टो धर्मो गवयपदवाच्य इति लाघवाच्चिर्णयम् । तच्च प्रमाणसहकारि न च तस्यैव दशयां प्रमाणान्तरमस्यते यत् प्रमाणसहकारि तत्प्रमाणान्तरमास्थेयम् । अस्त्वनुमानं तथा हि गवयशब्दो गवयत्वविशिष्टवाचकः असति वृत्त्यन्तरेऽपि युक्तैः पृथुज्यमानत्वात् गवि गोशब्दवदिति चेत् न गवयत्वविशिष्टो यो धर्मो तस्य वाचकत्वमप्येऽपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वासिद्धेः । न च शक्तिमज्ञात्वा वृत्तिन्तरं कापि अधारयितुं शक्यते सामानाधिकरण्यात्मात्रस्य निमित्तोपलक्षणतासाधारणत्वात् । अथ गोसादृश्यनिमित्ततागौरवस्यानवतारेणोपमानस्यानवतारः । तथा च तर्केण तस्य प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽवगते गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् यच्चैवं तच्चैवमिति चेन्न तर्कस्थानिश्चायकत्वात् न चायं तर्को व्याप्तिप्रहमूलको येन विपर्ययानुमानादर्थसिद्धिः । अथ गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमिति सामान्यतो दृष्टमेव तर्कसहकृतं गवयपदस्येतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं परिच्छिनत्ति न तु मानान्तरं कल्पयित्वा तर्कः सहकारी कल्प्यते इति चेन्न इदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमन्यच्च न प्रवृत्तिनिमित्तमिति बुद्धावपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं गवयपदमिति मानान्तरं विना प्रतीतेः अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकत्वप्रकारताकत्वनियमात् । अथ यथेच्छायां

सामान्यतो दृष्टेन विशेषबाधसहकृतेनान्यद्व्यानाश्रितत्वं प्रतीयते अन्यथा विशेषणग्रहस्य तद्विपर्ययस्य वा प्रमाणत्वात् बाधकानां पृथिव्याद्यैकैकमात्रव्यतिरेकविषयकत्वं अन्यद्व्यानाश्रितत्वं केन आह्वयम्, तथात्वापि गौरवाख्य तर्कसहकृतसामान्यतो दृष्टादिना प्रवृत्तिनिमित्तकत्वं ज्ञायते पञ्चाद्व्यतिरेकी स्यात् काव्यप्रमाणान्तराप्रमेययोः पक्षप्रमासहकारित्वस्य युक्तत्वादिति चेन्न इच्छायाभेके- कबाधसहकृतपरपरबाधकैरेव तावद्रूपविशिष्टवैशिष्ट्याद- न्यद्व्यानाश्रयत्वपरिच्छेदात् न तु सामान्यतोऽष्टेन, विशेषणतयोपस्थित्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिर्वाहात् तर्कानवगारदशायां तस्य तदपरिच्छेदकत्वाच्च । न च व्याप्तिपरमिदं वाक्यं यो गोसदृशः स गवयपदार्थ इति वाक्यादवगतव्याप्तिरनुनिनुयादयं गवयपदवाच्यो गोस- दृशत्वात् अतिदेशकालावगतपिण्डवदिति वाच्यं न हि गो- सदृशं ज्ञात्वाऽनेन पृष्टः स किंशब्दवाच्य इति किन्तु सा- मान्यतो गवयपदार्थसमवगम्य कीदृगिति तथा च यद्व्याग- प्रायमाख्यानं तस्यैवार्थत्वं ततः किं तेन । अथ लक्षणपर- मिदं वाक्यं किंलक्षणकोऽसाविति प्रश्नार्थः एवञ्च प्रयो- क्तव्यम् अयमसौ गवय इति व्यवहर्त्तव्यो गोसदृशत्वात् यस्तु न तथा नासौ गोसदृशः यथा हस्तीति चेन्न न हि हस्त्यादीनां विपक्षत्वे प्रमाणमस्ति सर्वप्रयोगस्य दुर्ज्ञान- त्वात् कतिपयव्यवहारस्यैकान्तिकत्वात् अथ कीदृक् किं- लिङ्गः इति प्रश्नार्थो नह्यनेन लिङ्गमज्ञात्वा गवयपदस्य वाचकत्वं कस्यचिद्वाच्यत्वसवगतं येन तदर्थः प्रश्नः । अथ प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे लिङ्गप्रश्नो गवयपदं येन निमित्तेन वर्तते तस्य किं लिङ्गमित्यर्थ इति चेत्तु न हि तदनुमेयमेवे- त्यनेन निश्चितं येन तथा सग्रात् ज्ञानहेतुमात्रप्रत्ये तद्वि- शेषणोत्तरमिति चेन्न अविशेषादिन्द्रियसन्निकर्षमप्युत्तरयेत् वनं गतो ब्रह्मति तस्मान्निमित्तभेदे एवायं प्रश्नः कीदृग् गवयः केन निमित्तेन गवयपदं प्रवर्तते, गवयत्वस्य साक्षादुपदर्शयितुमशक्यत्वात् पृष्ट उपलक्षणं सादृश्यमा- चष्टे पञ्चादृष्टेऽपि पिण्डेऽतिदेशवाक्यं स्मरतस्तर्कसह- कारेण गवयत्वविशिष्टो धर्मी गवयशब्दवाच्य इति प्रवृत्ति- निमित्तविशेषः परिच्छित्तिरुपमानफलम्” इत्यन्तेन

वेदान्तपरिभाषायाम् “सादृश्यप्रमाकरणमुपमानम् । त- थाहि नगरेषु दृष्टगोपिण्डस्य पुरुषस्य वस्त्रं गतस्य गव- येन्द्रियसन्निकर्षे सति भवति प्रतीतिरयं पिण्डोऽगोसदृश- इति तदनन्तरं च भवति निश्चयोऽनेन सदृशी मदीया

गौरिति । तत्त्वान्वयव्यतिरेकाभ्यां गवयनिष्ठगोसादृश्यज्ञानं करणं गोनिष्ठगवयसादृश्यज्ञानं फलम् । नचेदं प्रत्यक्षेण सम्भवति गोपिण्डस्य तदेन्द्रियासन्निकर्षात् नाप्यनुमानेन गवयनिष्ठगोसादृश्यस्यातल्लिङ्गत्वात् । नापि मदीया गौरे- तद्वयसदृशी एतन्निरसादृश्यप्रतियोगित्वात् योयत्सादृश्य- प्रतियोगी स तत्सदृशः यथा सैव निष्ठसादृश्यप्रतियोगी चैतो सैव सदृश इत्यनुमानात् तत्सम्भव इति वाच्यम् एवं विधानुमानानवतारेऽप्यनेन सदृशी मदीया गौरिति प्रती- तेरनुभवसिद्धत्वादुपनिनोमीत्यनुवसयाच्च । तस्मादुप- मानं मानान्तरम्” ।

सां०त०को० तस्य प्रमाणान्तरत्वं निराकृतं यथा “उपमानं तावत् यथा गौस्तथा गवय इति वाक्यं तज्ज- निता धीरागमएव योऽप्ययं गवयशब्दो गोसादृश्यस्य वाचक इति प्रत्ययः सोऽप्यनुमानमेव, यो हि शब्दो यत् वृद्धः प्रयुज्यते सोऽसति वृत्त्यन्तरे तस्य वाचको यथा गोशब्दो गोत्वे, प्रयुज्यते चैवं गवयशब्दो गोसदृशे इति तस्यैव वाचक इति ज्ञानमनुमानमेव । यत्तु गवयस्य चक्षुःसन्नि- कटस्य गोसादृश्यज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् । अतएव स्वर्गसा- ण्यायां गवि गवयसादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षम् नह्यनुत् गवि सादृश्यमन्यच्च गवये, भूयोऽवयवसामान्ययोगो हि जात्य- न्तरवर्त्ती जात्यन्तरे सादृश्यमुच्यते सामान्ययोगश्चैकः स चेद्वयमे प्रत्यक्षो गव्यपि तथेति नोपमानस्य प्रमेयान्तरमस्ति यत् प्रमाणमुपमानं भवेदिति न प्रमाणान्तरमुपमानम्” ।

एतन्मतं च मणिकृता विस्तरेण निराकृत्य तस्य प्रमा- णान्तरत्वं समर्थितम् । तदेतत् संचिष्य भाषा० उक्तं यथा “आमीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् । सादृश्यधीर्ग- वादीनां या स्यात् सा करणं मतम् । वाक्यार्थस्याति- देशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते । गवयादिपदानान्तु शक्ति- धीरुपमाफलम्” । अतएव प्राचीनैरपि उपमानस्य शक्ति- आहकता स्वीकृता यथा “शक्तिपहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्रवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विद्वतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः” ।

उपमानचिन्तामणि पु० गङ्गेशोपाध्यायकृते उपमानप्रा- माणव्यवस्थापके ग्रन्थभेदे उपमानशब्दे प्रायेण स ग्रन्थ- उपन्यस्तः स एव ग्रन्थ उपमानखण्डत्वेन प्रसिद्धः ।

उपमारण न० उप-सृ-णिच्-ल्युट् । वरुणप्रवासे यज्ञेऽवध- थोदकसमीपं गत्वा हविषोऽंशु प्रक्षेपे “उपमारणप्रकारश्च शत० ब्रा० २, ५, १, ४६, उक्तः “तृष्णीमेव प्रतिप्रस्थाता स्रुचं

प्रवृत्ताति तद्ये वैश्वदेवेन यजमानयोर्वससी परिहिते
स्यातां ते एवावापि स्यातामथास्यै वारुण्यै पयस्यायै
क्षामकर्षमिन्धमादायावभृथं यन्ति वरुण्यं वा एत-
न्निर्गुणतायै तत्र न साम गीयते न ह्यत्र साम्ना
किञ्चन क्रियते तुष्णीमेवेत्याभ्यवेत्योपमारयति" 'यजमा-
नयोर्यजमानतत्पुत्रयोः । क्षामकर्षमिन्ध' क्षामोऽतिपा-
केन दग्धः पात्रे संसक्तः कृष विवेखने कृष्यत इति कर्षः
क्षामश्चासौ कर्षश्चेति क्षामकर्षस्तेन मिन्धं हविरादाय
अवभृथमुदकं प्रति यन्ति एतत् क्षामकर्षमिन्धं हविः
वरुण्यम् । सौमिकावभृथवत् प्रसक्तं सामगानं निषेधति
तत्र न सामेति न ह्यत्रवरुणप्रवासे साम्ना किमपि प्रयो-
जनं क्रियते अवभृथसमीपमभ्यवेत्य हविरुपमारयति
अश्वमुक्षिपति" भा० । एतादृशोपमारणाभिप्रायेण कात्या०
२०, ८, २१, सूत्रद्वयौ 'अतः कुक्षोपमारणान्तमेव पूर्वयो-
रहोः कर्त्तव्यमित्युक्तम्" कर्त्तव्यम् ।

उपमास्य न० उपमासं प्रतिमासं भवं यत् । प्रतिमासमभ्ये
पितृणां श्राद्धे "विराड् वा इदमग्न आसीत्" इत्युपक्रमस्य
'सोऽनुक्रामत् सा पितृनागच्छतां पितरोऽमृतं सा मासि
समभवत् तस्मात् पितृभ्योमास्युपमास्यं ददति प्र पितृ-
याणं पन्थां जानाति य एवं वेद" अथ० ८, १०, १६ ।

उपमित् त्रि० उपसमीपे मीयते लिप्यते उप+मि-क्लिप् ।
१ उपनिष्ठाते २ उपस्थापयितरि च "स्थूणेव जना उप-
मिदयन्त्य" ऋ० १, ५६, १, "उपमित् उपस्थापयिता यदा
उपमिदुपनिष्ठाता स्थूणेव" भा० । स्थूणायासु "स्तभायदु-
पमिन्न रोधः" ऋ० ४, ५, १, "उपमित् स्थूणा" भा०
'उपमितां प्रतिमितामधोपरिमितासुत शालाया विश्व-
वाराया नङ्गानि वि चृतमसि" शालाभिसन्त्ये, अथ०
६, ३, १ । कर्त्तरि क्लिप् । ४ उपमाकर्त्तरि ।

उपमित त्रि० उप+मि-क्लिप् । १ सादृश्यानुयोगिनि । यथा
चन्द्र इव सुखमित्यादौ सुखं, तस्य चन्द्रसादृश्यानुयोगि-
त्वात् "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" पा०
नरव्याघ्रः नरो व्याघ्र इव वाक्ये व्याघ्र उपमानं नर
उपमितः । अतः समासे व्याघ्रशब्दस्य व्याघ्रशब्दे लक्षणा
व्याघ्रशब्दशेनर इति बोधः उपमितस्य विशेष्यत्वेऽपि समास-
विधिशास्त्रे प्रथमान्ततया निर्देशात् पूर्वनिपातः । अनेन
सूत्रेण विहितसमास उपमितसमास इत्युच्यते ।

उपमिति स्त्री उप+मि-क्लिप् । १ उपमाबद्धारे सादृश्यज्ञान-
जन्ये गवयादिशब्दशक्तिबोधरूपे २ उपमानकले बोधभेदे

"प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दे" भाषा० करणे
क्तिन् । ३ सादृश्ये च "पक्षवोपमितिसाम्यसंपक्षम्" सा०
द० । "तदामनस्योपमितो दरिद्रता" नैष० ।

उपमेत त्रि० उपमासुपमानभावं सर्व्वदृष्टेभ्योदीर्घत्वात् इतः
२त० । शालदृष्टे दृक्षाणां मध्ये तस्य सर्व्वोच्चत्वात् अन्य-
स्योपमानतां प्राप्तत्वात्तयात्वम् । "शालप्रांशुर्महाभुजः"
रघौ तस्योच्चतायासुपमानत्वं वर्णितम् ।

उपमेय त्रि० उपमीयतेऽसौ उप+मि-यत् । सादृश्यानुयोगिनि
यथा चन्द्र इव सुखमित्यादौ सुखम् । "अन्तःपुरञ्चैक
कुलोपमेयम्" कुसा० । "भूयिष्ठमासोऽपमेयकान्तिः" ।
"नवेन्दुना तन्मसोपमेयम्" रघुः "सा पूर्या यदि सामा-
न्यधर्म्म औपस्यवाचि च । उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्य-
मित्यं पुनः" सा० द० ।

उपमेयोपमा स्त्री अर्थालङ्कार भेदे । ३६८ दृष्टे विवृतिः ।

उपयज् पु० उप-यज-भावे भेदे विच् लोके तु क्तिन् । पशु-
यागाङ्गेयागभेदे "तृषि ह वै पशोरेकादशानि एकादश
प्रयाजाः एकादशानुयाजा एकादशोपयजः" शत० ब्रा०
३, ८, ४, ४, इत्युपक्रमे "अथ यद्यजन्तमुपयजति तस्मादुप-
यजोनाम" इति तन्नामनिश्चिन्ति प्रदर्शय एकादश उपयजः
क्रमेण दर्शिताः ।

उपयन्तृ पु० उप+यम-लट् । विवाहकर्त्तरि पत्न्यौ ।
"अथोपयन्तारमलं समाधिना" कुसा० । "अथोपयन्ता
सदृशेन युक्तम्" रघुः । २ संयमनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
उपयन्त न० उपगतं यन्तम् अथा० स० । सुश्रुतोक्ते शल्यो-
द्धारणोपाययन्तभेदे । यथा "तत्र मनःशरीरावाधकराणि
शल्यानि तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि तानि च षट्प्रका-
राणि तद्यथा स्तम्भयन्त्राणि, संदृश्यन्त्राणि,
तालयन्त्राणि, नाडीयन्त्राणि, शलाकायन्त्राणि, उ-
पयन्त्राणि चेति" विभज्य । "उपयन्त्राण्यपि रज्जुवे-
णिका पट्टचर्मनान्वक्तव्यतावस्ताधीलाग्रसुदुर्गरपाणिपादत-
लाङ्गुलिजिह्वादिन्ननखमुखवालास्त्यक्तकशाष्ठीवनप्रवाहण-
हर्षायस्तान्तमयानि क्षाराग्निभेषजानि चेति" तानि
दर्शितानि । "एतानि देहे सर्व्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा ।
सञ्चो कोष्ठे धमन्याञ्च यथायोगं नियोजयेत्" सुश्रु० ।

उपयम पु० उप+यम-अप् । विवाहे । "कन्या त्वजातोप-
यमा सलज्जा नवयौवना" सा० द० । उपयमस्य भेदादिक-
मुद्वाहशब्दे ११८ ईष्ट० उक्तं तत्कालं वरकन्यासिलकादि
विशेषोक्तिरुच्यते । तत्र द्विजातीनां समावर्त्तनानन्तरं

विवाहकालः मनुना “चतुर्थमायुषोभागमुपित्वाद्यं गुरौ द्विजः । द्वितीयमायुषोभागं कृतदारो गृहं वसेत्” आयुर्द्वितीयभागे विवाहकाल उक्तः” कुल्लूकभट्टे न तु पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य ब्रह्मचर्यकालोत्तरत्वस्य समर्थितं यथा “चतुर्थं भागमिति ब्रह्मचर्यकालोपलक्षणा-र्थम् अनियतपरिमाणत्वादायुषश्चतुर्थभागस्य दुर्ज्ञानत्वात् न च “शतायुर्वै पुरुषः” इति श्रुतेः पञ्चविंशतिवर्षपर्यन्तपरत्वम्, “षट्त्रिंशदादिकं चर्यमित्यादिना विरोधात् । आश्रमसमुच्चयपक्षमाश्रितो ब्राह्मण उक्तं ब्रह्मचर्य-कालं जन्मापेक्षया यथाशक्ति गुरौ स्थित्वा द्वितीय-मायुषश्चतुर्थभागं कृतदारो गृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत् “गृह-स्थस्तु यदा पश्येत् बलिपलितमात्मनः । पुत्रेषु दारान् निलिप्य वनं गच्छेत् स ह वै वा” (मनुः) इत्यनियत-कालत्वात् द्वितीयमायुषोभागमित्यपि गार्हस्थ्यकालमेव” । “गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि । उद्वहेत द्विजोभार्यां सर्वथा लक्षणांस्वित्ताम्” मनुना समावर्त्त-नोत्तरमेव विवाहकालो विहितः । समावर्त्तनकालश्च “षट्-त्रिंशदादिकं चर्यं गुरौ त्वैवेदिकं व्रतम् । तदर्दिकं पा-दिकं वा ग्रहाणान्तिकमेव वा” मनुना षट्त्रिंशद्वर्षाद्यु-त्तरकालः उक्तः । स च शत्रुपेक्षया युगभेदेन वा व्यव-स्थाप्यः तथा च सत्ययुगे, ३६ वर्षाः त्रेतायामष्टादश वर्षाणि द्वापरे नव वर्षाणि कलियुगे वेदग्रहणकालपर्यन्तं ब्रह्म-चर्यं कार्यं ततः समावर्त्तनम् । युक्तञ्चेतत् मनुना सत्ये नराणां चतुःशतायुषकत्वेन त्रेतायां त्रिशतायुषकत्वेन द्वापरे द्विशतायुषकत्वेन कलौ शतायुषकत्वेन चोक्तेः आयुर्द्वितीयभागेन व्रतकालाधिक्यादि । अतएव “दीर्घ-कालं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च कमण्डलोः” इत्यादिपुराणे कलौ आयुषोहीनत्वाभिप्रायेणैव दीर्घकालब्रह्मचर्यनिषेधः । तत्वासंभेदः । “केशान्तः षोडशे वा ब्राह्मणस्य विधी-यते । राजन्यवम्भोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः” मनुना स्वस्वोपनयनद्विगुणितकाल एव गोदानाख्यस्य केशान्त-संस्कारस्य विधानात् वेदव्रतरूपस्य वक्ष्यमाणस्य म-हानाम्नादिकेशान्तरूपस्यानन्तरं विवाहस्य कर्त्तव्य-तायाः सर्वनिबन्धुभिर्व्यवस्थापितत्वेन स्वस्वोपनयनद्विगुण कालोत्तरं विवाहस्य कर्त्तव्यता नास्तीति । तथा च ब्राह्म-णस्य १६ वर्षात् क्षत्रियस्य द्वाविंशतेः वैश्यस्य चतुर्विंशते-रुत्तरं विवाहकालः । अतएव रघौ वर्णितम् “अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्त्तयत् पिता”

शूद्राणान्तु “वैश्यवच्छौचकल्पश्चेत्युक्ते वैश्यधर्मातिदेशात् चतुर्विंशतिवर्षोत्तरमेव विवाहकालः “त्रिंशद्वर्षोवहेद्भार्यां हृद्यां द्वादशवर्षाधिकीम् । त्वष्टवर्षोऽष्टवर्षीयां धर्मे सीदति सत्वरः” इति मनुना ब्रह्मचर्यरक्षणाय तौ सत्वरतोक्तेः अशक्तौ ततोऽर्वागपि कर्त्तुं शक्नुते इति भेदः । स तु न श्रेयानिति बोध्यम् । अतएव शु० त० रघुनन्दनेन । “अनूढभार्याः शूद्रस्तु षोडशाद्वत्सरात् परमिति” शङ्ख-वचनार्थमीमांसायां ‘तद्विशेषणेन न्यायवार्त्तिनां शूद्राणां षोडशवर्षोपरि विवाहकालः कल्प्यते” इति व्यवस्थाप्य तत्समर्थनाय वैश्यवच्छौचकल्पश्चेति चकाराह्वंशधर्म-मात्रस्यातिदेशशङ्का अतिदेशेन शूद्रस्याप्युपनयनप्राप्तौ “विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभते सदेति” ब्रह्म-यु० तस्य विवाहस्यैवोपनयनस्थानीयताशङ्का तत्काला-काङ्क्षायां ‘गर्भाष्टमेऽष्टमे वावदे ब्राह्मणस्योपनायनम् । राज्ञामेकादशे सैके विशाभेके यथाकुलम्” या० स्मृतौ । उत्तरोत्तरमधिककालस्योक्त्या वैश्योपनयनकालापेक्षया-धिककालत्वं शूद्रविवाहस्योक्तम् । तत्रापि यथाकुलमित्य-तिदेशेन षोडशाद्वर्षात् प्रागपि विवाहो दृश्यते स तु न प्रकट इत्यन्तेन उत्तरीत्यैव व्यवस्थापितम् । द्विजाति-स्त्रीणान्तु यद्यपि हारीतेन “द्विविधाः तत्र ब्रह्मवादि-नीनामुपनयनं वेदाध्ययनं भिक्षाचर्या च, सद्योबधूनां तु उपस्थिते विवाहे स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योबधूश्च यथा कथञ्चिदुपनयनं विधाय विवाहः कार्यः” सद्यो-बधूनामप्युपनयनं विहितम् । तथापि तथा विधीयमान उपनयनेन वर्षभेदेनोक्तकालापेक्षा उपस्थिते विवाहे इति कथनात् विवाहकालस्यैव तत्कालता । वस्तुतः स्त्रीणा-मुपनयनं कल्पान्तरविषयम् यथाह यमः “पुराकल्पे हि नारीणां भौज्जीवभ्यनमिष्यते । अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीग्रहणतया । पिता पित्रव्यो भ्राता वा नैनाम-ध्यापयेत्तरः । खगृहे चैव कन्याया भैक्ष्यचर्या विधीयते” इति । ननु यद्यपि कलौ सत्यमुपनयनं स्त्रीणां नास्ति तथापि आतिदेशिकमस्ति यदाह मनुः “वैवाहिकोविधिः स्त्रीणाभीपनायनिकः परः । पतिसेवा गुरौ वासोऽ-हार्थोऽग्निपरिक्रियेति” तेन कालभेदः सेतुस्यतीति सत्यम् अतिदेशेयमुपनयनधर्मप्राप्त्यर्थः यथा ब्राह्मणादीनामुपन-यनात् प्राक् कामचारकामवादक्रामभक्षणप्राद्याचाराणामदो-षतास्ति तदनन्तरन्तुपनयनधर्माणां सन्यासानादीनां प्राग् धर्मनिरसनपूर्वकमनुष्ठानपूर्वकं यथास्ति तथा स्त्रीणा-

नमि विवाहात् प्राक् कामचारादिधर्मा न दोषं कुर्वन्ति
विवाहस्य तु दिजत्वमिद्विकारत्वादनुष्ठिते विवाहे काम-
चारादिधर्मनिरासपूर्वकं पतिसेवा गुरौ वास इत्या-
दिकमनुष्ठानं भवेदिति । सर्ववर्णस्त्रीणां षड्वर्षोत्तरं
विवाहकालः वक्ष्यमाणवचनात् । एवं वरकन्ययोः
सामान्यकाले निरूपिते इदानीं विशेषकालोऽभिधीयते ।
तत्र तयोः रव्यादिशुद्धेरावश्यकता यथाह “गुरुशु-
द्धिवशेन कन्यकानां समवर्षेषु षड्वद्कोपरिष्ठात् रविशु-
द्धिवाच्यभोवराणासुभयोश्चन्द्रविशुद्धितोविवाहः” सु० चि०
पी० धा० व्या० “कन्यकानां विवाहः षड्वद्कोपरिष्ठात्
षड्वर्षातिक्रमानन्तरं समवर्षेषु युग्मवर्षेषु सत्सु, गुरुशुद्धौ
सत्यां विवाहः शुभः । अर्थात् पुरुषाणां विषमवर्षेषु रवि-
शुद्धौ विवाहः शुभः । तदाह च्यवनः । “षड्वद्मध्ये-
नोद्वाह्या कन्या, वर्षद्वयं यतः । सोमोभुङ्क्ते ऽथ गन्धर्वस्ततः
पञ्चाङ्गुताशन” इति जन्मानन्तरं वर्षद्वयं सोमः कन्यां
भुङ्क्ते । तदनन्तरं द्वे वर्षे गन्धर्वस्तदनन्तरमग्निस्ततो मनु-
ष्याधिकारः षड्वद्गतः प्राग्विवाहो न कार्यः । तत्र षड्व-
र्षानन्तरं समवर्षे विवाहः शुभः । यदाह नारदः । “यु-
ग्मे ऽव्दे जन्मतः स्त्रीणां शुभदं पण्डितोऽनम् । एतत्-
पुंसामयुग्मे ऽव्दे व्यत्ययेनाशुभनयोरिति” । कश्यपः “वि-
वाहो जन्मतः स्त्रीणां युग्मे ऽव्दे पुत्रपौत्रदः । अयुग्मे
श्रीप्रदः पुंसां विपरोतिं तु ऋत्युदः” इति । एवं च सति
स्त्रीणां विवाहोऽष्टमदशमवर्षयोर्भवतीत्यर्थः । यथाह व्यासः
“अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी । दशवर्षा भवेत्
कन्या द्वादशे वृषणी स्मृत्येति” । अस्य फलभेदमाह वात्स्यः
“गौरी ददद्ब्रह्मलोकं सावित्रं रोहिणीं ददत् । कन्यां
ददत् स्वर्गलोकमतः परमसद्गतम्” । प्राप्नोतीति शेषः ।
“गौरी विवाहिता सौख्यसम्पन्ना स्यात् पतिव्रता । रोहिणी
धनधान्यादिपुत्राढ्या सुभगा भवेत् । कन्या विवाहिता
सम्पत्सम्पदा स्वामिपूजितेति” । ननु नववर्षायां रो-
हिण्या अयुग्मवर्षत्वाद्वािवाहः कथं सम्भवति गर्भतो नववर्ष-
ग्रहणे अयुग्मवर्षत्वापरिहारात् स दोषस्तदवस्थ एव
ये तु “अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेदिति”
चण्डेश्वरवाक्यमभ्यसन्ति तन्मतं सुतरां विवाहाभावः ।
उच्यते । “युग्मे ऽव्दे सम्पदः सौख्यं विद्याधर्मायुषः सदा ।
भर्तुर्दुष्टा भवत्योजे निषेकान्नात्वं संशयः” इति पराशरवा-
क्याद्भर्मग्रहणं यथाऽवसीयते नारदादिवाक्ये तथा ज-
न्मत इत्यपि । तत्र षड्वर्षानन्तरं जन्मतो विषमवर्षीयमा-

सत्ययानन्तरं नव मासाः शुभाः । समवर्षीयसामत्ययञ्च । इदमेव च मासत्रयं नारदादिमते गृह्यते इति युक्ता व्यवस्थेति युक्तसुत्पश्यामः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रीपति-निबन्धे । “मासत्रयादूर्द्ध्वमयुग्मवर्षं युग्मे तु मासत्रयमेव यावत् । विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सन्तोवात्स्थादयो गर्ग-वराहसूत्राः” इति । “अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे तु विधवा भवेत् । तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रतेति” चण्डेश्वरोक्तिस्य सार्धिका । एवं नवमवर्षं स्थायुग्मत्वप्रयुक्तनिषेधोऽष्टमवर्षानन्तरं मासत्रयमेव । एवं विहितवर्षं यस्मिन् काले गुरुशुद्धिर्भवेत् तद्वयेन विवाहः कार्यः । गुरुशुद्धिस्तु “वटुकन्याजन्मराशेस्त्रिकोणायद्विसप्तगः । श्रेष्ठेगुरुः खषट्पत्राद्यो पूजयान्यत्र निन्दित” मु० चि० अभिहिता । यदाह गुरुः “स्त्रीणां गुरुबलेनैव विवाहः शोभनः स्मृतः । वरस्यार्कबलं ब्राह्ममैन्द्वलभूयो-रपीति” “सुरगुरुबलमवलानां पुरुषाणां तीक्ष्णरश्मि-बलमेव । चन्द्रबलं दम्पत्योरवलोक्य विशेषयेत्लग्नमिति” ! वराहोक्तेश्च । एतच्चावश्यकत्वादर्थमभिहितम् । यदा द्वयो-रपि गुरुबलमिष्टं भवेत् तदा पाणिग्रहः शुभदः । द्वयो-रन्यतरस्य गुर्वर्कशुद्धौ विवाहकालान्तरासम्भवे च तत्पिता-दिना पूजाङ्कारयेत् “रविशुद्धौ गृहकरणं रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ । जौरन्ताराशुद्धौ शेषं चन्द्राश्रितं कर्मेति” राजमार्तण्डोक्तोः । वराणां विवाहानां पुंसां रविशुद्धिवशेन विवाहः शुभः । उभयोः स्त्रीपुंसयोश्चन्द्रविशुद्धितोविवाहः शुभः स्मृतः अत्र सम्प्रति प्रागुक्ता । यदा तु कन्या कालातिक्रान्ता भवति तदा गुरुबलमनावश्यकमित्याह व्यासः “दशवर्षव्यतिक्रान्ता कन्या शुद्धिविवर्जिता । तस्या-स्तारेन्दुलग्नानां शुद्धौ पाणिग्रहोमतः” इति । “ग्रहशुद्धिं भवदशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्तुदिवसानाम् । अर्वाक् दश-वर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम्” भुजबलः सा च गुरुरविचन्द्रशुद्धिर्गोचरप्रकरणेऽभिधास्यते । “गोचरबलाभा-वेऽष्टकवर्गादिबलं ब्राह्ममित्याह नारदः “गोचरं वेधजं चाष्टवर्गजं रूपजं बलम् । यथोत्तरं बलाधिक्यं स्थूलं गोचरसार्गजमिति” पी० धा० ।

तत्वादौ अयननिरूपणम् । विवाहोपक्रमे “हरौ प्रभुमे न
च दक्षिणायने तिथौ च रिक्ते शशिनि ज्यङ्गते” राजमा० ।
“उदयगयन आपूर्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूड़ोपन-
यनगोदानविवाहाः, विवाहः सर्व्वकालिक इत्येके” आश्व०
श्रु० १.४.१, सू० । सार्व्वकालिक इति दक्षिणायन-

क्षणपक्षविषयः न तु अशुद्धकालपरस्तस्यानुपस्थितेः
अधनपक्षयोरेव प्रक्रान्तत्वात्तद्विषयता सर्वशब्देन तथैव
परामर्शयोग्यतया अन्यस्य चाप्रक्रान्ततया तेन परामर्शा
योगात् । अत एव भजबलभी० सहशुद्धिमित्वादिकं
प्राशुक्तमभिधाय “एतत्परन्तु विज्ञेयमङ्गिरोवचनं
यथा । कालातप्रे च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ।
मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः । पुंसः प्रति
सदा दोषात् सर्वदैव हि वर्ज्यता” इत्युक्तम् । ततश्च वर-
कन्ययोर्मध्ये कन्याया दशवर्षातीतत्वे सहशुद्ध्यादिनापेक्षः
समयाशुद्धिश्च उभयसाधारणत्वादपेक्ष्यैव । एतदेव भङ्ग-
नरेणोक्तं ज्यो० त० “राजप्रसूते तथा युद्धे प्रितृणां प्राण-
संशये । अतिप्रौढा च या कन्या नानुकूलं प्रतीक्षते ।
अतिप्रौढा च या कन्या कालधर्मविरोधिनी । अविशु-
द्धापि सा देया चन्द्रलग्नबलेन तु” । “एतत्परमेव दश-
मासाः प्रशस्यन्ते चेत्पौषविवर्जिताः” राजसा० वाक्यम्
“सर्वकालिकमिच्छन्ति विवाहं गौतमादय इति मिहिर-
वचनमप्येतत्परम् । वस्तुतः सर्वकालिक इत्येतदासुरा-
द्याधर्म्यविवाहविषयम् । प्रमि० “प्राजापत्यब्राह्मणवैशाख्यः
कालेषूक्तेष्वेव कार्याः विवाहाः । गान्धर्वाख्यसासुरो-
राक्षसश्च पैशाचो वा सर्वकाले विधेयः” श्रीपत्न्युक्तेः
“धर्म्येष्वेव विवाहेषु कालस्यैव परीक्षणम् । नाधर्म्येषु
विवाहेषु” गृह्यपरिशिष्टोक्तेः । तत्र सौरादिमासनिरूपणम्
“मिथुनकुम्भमृगालिष्टपाजने मिथुनगोऽपि रवौ तिलवे
शुचेः । अलिष्टगाजगते करपीडनम्भवति कार्त्तिक-
पौषमधुष्वपि” मु० चि० । “मिथुनकुम्भौ प्रसिद्धौ ।
मृगोमकरः अलिष्टश्चिकः वृषः प्रसिद्धः अजोमेषः ।
एतद्वाशिगते रवौ सति तत्रापि मिथुनस्थिते सूर्येऽपि
शुचैराषाढस्य तिलवे तृतीयांशे आषाढशुद्धप्रतिपदमारभ्य
दशमीपर्यन्तं करपीडनं विवाहो भवति । अर्थादितर-
वाशिगते सूर्ये सति आषाढशुद्धदशम्यनन्तरं हरिश्चयने
च सति विवाहो न स्यात् यदाह कश्यपः । “उत्तराग्रणगते
सूर्ये मीनं चैव च वर्जयेत् । अजगोद्वन्द्वकुम्भालिष्टग-
राशिगते रवौ । मुख्यं करपक्षं त्वन्यराशिगे न कदा-
चनेति” वसिष्ठः । “दिनाधिपे मेषवृषालिकुम्भमृगश्वन-
क्राव्यधटर्क्षसंस्थे । साधव्ये साधवशुकयोश्च मुख्योऽथ वा
कार्त्तिकसौम्ययोश्चेति । धटस्तुला । शुक्रोज्ज्वलः सौम्यो
मार्गशीर्षः मुख्यो विवाह इति शेषः । “आर्द्रादयादूढ-
मिनस्य कार्यं नक्षत्रवन्दे दशमे कदाचित् । मासीक्त-

कर्मेतरमङ्गलाद्यं कुर्याच्च सुप्तेऽपि तथा सुरारौ” । एतेन
हरिश्चयनात्प्राक्कालः साधीयानित्यभिहितं भवति । अत्र
सामान्यतोमासशब्देन चान्द्र एव मासो गृह्यते “इन्द्राग्नी
यत्नं चूयेते” इत्याद्युक्तेः । अत्र तु सौरचान्द्रमासद्वयोपादा-
नादुभयोरैक्ये विवाहफलमविकलं भवति । तदुक्तं केशवाके-
ण । “प्रायःसौरं मानमिष्टं विवाहे केचिच्चान्द्रं मान-
माहुः फलेन । तस्मात् सम्यक् तत्फलमिष्टदैक्ये सौरो-
मासः केवलः किञ्चिद्भूतः” इति । अत्रार्थः । कश्यपा-
दिभिः सौरा एव मासाः उक्ताः तेषां च प्राशस्यम् ।
“विवाहादौ स्मृतः सौरायज्ञादौ सावनोमत” इति वृद्धगर्ग-
स्मरणात् । नारदादिभिस्तु “माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठ-
मासाः शुभप्रदाः । मध्यमाः कार्त्तिकोमार्गशीर्षौ वै नि-
न्दिताः परे” इति चान्द्रा एवोक्ताः । एतत्प्राशस्यं च
वशिष्ठेनोक्तम् । “उद्वाह्यज्ञोपनयप्रतिष्ठातिथिव्रतं
क्षौरमहोत्सवाद्यम् । पर्वक्रियावास्तुगृहप्रवेशः सर्वे हि
चान्द्रेण हि गृह्यते तदिति” । अतोद्वयोः सौरचान्द्र-
मासयोरैक्ये विवाहादि शुभमेकतरपक्षाश्रयणे मध्यममिति
निष्कण्ठोऽर्थः । एवं च मकरसंक्रान्तौ साधः, कुम्भे फा-
ल्गुनोमेघे वैशाखः वृषे ज्येष्ठः, मिथुने आषाढ तृतीयांशः,
तुलायां कार्त्तिको देवोत्थानादुत्तरः, वृश्चिके मार्गशीर्षः,
शुभ इत्यर्थः । केचित्तु चान्द्रमासं मुख्यमाहुस्तैनायमर्थः ।
फाल्गुनो विहित इति मीनसंक्रमणसङ्गादेऽपि शुभः,
चैत्रो निषिद्ध इति मेषसंक्रान्तिसङ्गादेऽप्यशुभः । तदुक्तं
विवाहवृन्दाने । “भूपो न निन्द्यो यदि फाल्गुने स्याद-
जस्तु वैशाखगतो न निन्द्यः । मज्जाश्रितौ ह्यापि वर्ज-
नीयावित्यादिवाचामियमेव युक्तिरिति” “अजस्तु वैशा-
खगतो न निन्द्य इति तु निर्मूलमेव । न हि मेषसंक्रमः
कचित् निषिद्धोऽस्ति । तदेतद्विचारितरमणीयं कुतः ? य-
तोयन्मते सौरमासस्यैव मुख्यत्वं तन्मते मेषः प्रशस्त इति
चैत्रेऽपि विवाहप्रसङ्ग इति विपरीतं तस्यापि वक्तुमश-
क्यत्वात् । उक्तञ्च चूडारत्ने । “पौषेऽपि मकरस्थेऽर्के चैत्रे
मेषगते रवौ । आषाढे मिथुनादित्ये केऽप्याहुः करपीडन-
मिति” । किञ्च वशिष्ठवाक्ये “दिनाधिपे मेषवृषेलादौ, सौर
चान्द्रमासयोरुपादानस्य वैयर्थ्यापातात् । तस्मात् द्वयो-
रैक्ये विवाहः प्रशस्तः । तत्र साधफाल्गुनवैशाखज्येष्ठा-
सख्याः । यत्र तु निषेधानन्तरं प्रतिप्रसवो यथा दक्षि-
णायने विवाहं निषिध्य कार्त्तिकमार्गशीर्षौ विहितौ तत्र
मध्यमतम् अतएव कार्त्तिकसौम्ययोश्च वशिष्ठेन वृथशुक्तं

नारदवाक्ये सप्तमेव मध्यमत्वम् अतो विवाहपटले गगः
 “पुत्रोपेता तु कार्तिके धनधान्यसुतोपेता सौख्ये भर्तृपरा-
 यणा” इत्युक्तवान् तदपि धनुःसंक्रान्तिव्यतिरिक्तविषयं द्र-
 ष्यम् । हरिश्चयनात्प्रागाषाढतृतीयांश्च मध्यमः हरि-
 स्वापान्तर्गताः आषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्तिकाः पौ-
 षश्चैते निषिद्धाः । धनुषि पौषस्त्यन्तं निषिद्धः । “मीने
 धनुषि सिंहे च स्थिते सप्ततरङ्गमे । चौरमन्त्रं न कुर्वीत
 विवाहं गृहकर्म चेति” गान्ध्याक्तेः । अजस्रप्रशसनं वि-
 हितकालातिक्रान्तम्, चौरं चौलञ्च स्वतन्त्रम् “यत्तूपन-
 यनाङ्गं चौरं तस्य न निषेधः” चैत्रे मीनगते रवाविति”
 विहितोपनयनस्य विषयाभावात् । अथोत्तराङ्गं व्याख्या-
 यते । अलीति । अलिस्तृगजाः प्राग्व्याख्याताः । एत-
 द्वाश्रिते स्वर्ये सति कार्तिके कपौषमधुष्वपि करपीडनं भवति
 यथा वृश्चिके कार्तिकः मकरे पौषः मेघे चैत्रोऽपीत्यर्थः
 ऋदं तु सौरमासग्रहिलानां मतम् । अतएवाधुनोक्तचू-
 डारत्नस्यवाक्ये “केषाङ्कः करपीडनं” मित्युक्तिः । श्रीधरो-
 ऽपि । “पौषे च कुर्यान्मकरस्थितेऽर्के चैत्रे भवेन्मेषगतो
 ब्रह्मा स्यात् । प्रशस्तमाषाढकृतं विवाहं वदन्ति गमां मि-
 क्षुनस्थितेऽर्के इति तदेतत्प्रागभिहितन्यायादुपेक्ष्यम् अथवा
 केशवमताङ्गीकारेण मध्यमत्वमङ्गीकृत्य कालान्तरानुपेक्ष-
 यस्तदेवकन्याविषयम्” । पी० धा० । प्रमिता० तु देशभेदात्
 मासभेदस्य ग्राह्यतोक्ता “तपतीक्षणयोर्मध्ये चान्द्रोमासः
 प्रशस्यते । अन्येषु सर्वदेशेषु सौरो व्रतविवाहयोः । विन्ध्या-
 द्देशेक्षिणे भागे चान्द्रोमासः प्रशस्यते । उदग्भागे तु
 विन्ध्यस्य सौरमानं विधीयते । अन्येषु सर्वदेशेषु मिश्रमानं
 प्रकल्पयेत्” । मासभेदे फलभेदमाह ज्यो० त० भुजवलः
 “आषाढे धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजाः श्रावणे वेश्या भा-
 द्रपदे रूपे च मरणं रोगान्विता कार्तिके । पौषे प्रेतवती
 वियोगबहुला चैत्रे मद्गन्मादिनी” निर्ण० सि० व्यासः ।
 “माघफाल्गुनवैशाखे यद्युद्धा मार्गशोषके । ज्येष्ठे वाषाढ-
 मासे वा सुभगा वित्तसंयुता । श्रावणे वापि पौषे वा कन्या
 भाद्रपदे तथा चैत्राश्वयुजकार्तिकेषु याति वैधव्यतां लघु”
 अत्राषाढस्य शुभता दशदिनात् प्राक्, तदुत्तरमशुभत्वम् अत्र
 प्रतिषेधः प्रागुक्तः । अत्र जन्ममासादिनिषेधः
 “आद्यभर्भसुतकन्ययोर्द्वयोर्जन्ममासमतिथौ करग्रहः । नोचि-
 तोऽथ विबुधैः प्रशस्यते चेद्द्वितीयजनुषोः सुतप्रदः” सु० चि०
 “यस्मिन् चान्द्रोमासे जन्म सजन्ममासः जन्मतिथिमास्य-
 त्विंशत्तिथ्यात्मको मासो जन्ममासोवेत्युच्यते । इयमप्या-

द्यप्रकरणे “जन्मर्चमासतिथयः” इति पद्यव्याख्यावसरे विविच्य
 व्याकृतमस्माभिः, यस्मिन्नक्षत्रे जन्म तज्जन्मभं यस्यां तिथौ
 जन्म सा जन्मतिथिः । समाहारद्वन्द्वः आगमशासनस्या
 नित्यत्वानुसभावः । उपलक्षणत्वात्तन्मूर्त्तौऽपि । तत्रा-
 द्यगर्भसुतकन्ययोर्द्वयोः करग्रहो विवाहो नोचितो निषिद्ध
 इत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः । “स्वजन्ममासर्चतिथिलक्षणे
 वैनाशिकाद्युज्जगणेषु चैवम् । नोद्वाहमात्माभ्युदयाभिकाङ्-
 क्षी नैवाद्यगर्भद्वितये कदाचित्” । लणोसुचूर्त्तः नारदोऽपि
 “न जन्ममासे जन्मर्चं न जन्मदिवसेऽपि वा । आद्यगर्भसुत-
 स्याथ दुहितृवां करग्रहः” इति । जन्मदिवसे जन्मतिथौ ।
 आवश्यकत्वेऽपवादो जगन्मोहने “जातं दिनं दूषयते वसिष्ठः
 पञ्चैव गर्गस्त्रिदिनं तथातिः । तज्जन्मपक्षं किल भागुरिश्च
 व्रते विवाहे गमने क्षुरे चेति” पी० धा० । ज्यो० त० तु “चाष्टौ
 च गर्गश्चतुर्वेदोदशाहम् । जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च व्रते
 विवाहे क्षुरकर्णवेधे” तृतीयपादादि पाठः “अथेति द्विती-
 यजनुषोरनाद्यगर्भयोश्चेद्वाहः तर्हि सुतप्रदो विबुधैः
 पण्डितैः प्रशस्यते । एतच्च तृतीयगर्भादावपि द्रष्टव्यम् ।
 सर्वयाद्यगर्भराहित्यं विवक्षितम् । केचित् “चेदनाद्यजनुषो-
 रिति” पठन्ति । यदाह च्यवनः “जन्मर्चं जन्ममासे वा
 तारायामथ जन्मनि । जन्मलग्ने भवेद्दूढा पुत्राढ्या पतिव-
 ल्लभेति” । चण्डेश्वरः “जन्ममासे तु पुत्राढ्या धनाढ्या
 जन्मभेदये । जन्मलग्ने भवेद्दूढा दृष्ट्वा सन्तति सौख्यभागिति”
 एतच्चानाद्यगर्भविषयम् । “आद्यगर्भे साक्षान्निषेधाभिधानात्”
 पी० धा० । ज्यो० त० तु कन्याविषयमिदं न वरविषयम् ।
 “उद्वाहश्च कन्याया जन्ममासे प्रशस्यते” इति श्रीपतिवच-
 नात् इति समर्थितम् । अथ ज्येष्ठमासे विवाहे विशेषः ।
 “ज्येष्ठद्वन्द्वं मध्यमं संप्रदिष्टं त्रिज्येष्ठञ्चैत्र युक्तं कदापि ।
 केचित्पूर्व्यं वज्रिणं प्रोक्ष्य चाङ्गनैवान्योन्यज्जेष्ठयोः स्याद्वि-
 वाहः” सु० चि० “पुत्रोज्जेष्ठः कन्या च ज्येष्ठा मासोऽपि
 ज्येष्ठः इत्येतन्निज्येष्ठम् । इदं ज्येष्ठत्वं यच्छ्रुते । तत् कदापि
 नैव युक्तं नैव प्रशस्तम् । ज्येष्ठे मासे ज्येष्ठवधूवरयोर्नैव
 विवाहः कार्य इत्यर्थः । यदाह कतरज्येष्ठत्वं तदा ज्येष्ठमा-
 सेऽपि भवति । यदाह गुरुः “न ज्येष्ठे ज्येष्ठयोः कार्यं
 नृनार्योः पाणिपीडनम् । तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठमास्यपि
 कारयेत्” इति । एतच्चान्यतरज्येष्ठत्वं द्विविधं ज्येष्ठ-
 मासो ज्येष्ठोवरश्च, ज्येष्ठोमासः कन्या च ज्येष्ठा एतज्जेष्ठः-
 द्वन्द्वं मध्यमं संप्रदिष्टमगतिविषयकमित्यर्थः । एकोज्ये-
 ष्ठोऽन्यद्वयमज्येष्ठसुतममेव यदाह वराहः “द्वौ ज्येष्ठौ मध्य-

सौ प्रोक्तावेक ज्येष्ठः शुभावहः । ज्येष्ठत्वं न कुर्वीत विवाहे सर्वसम्मतमिति । पराशरोऽपि “अज्येष्ठ कन्यका यत् ज्येष्ठः पुत्रो वरो यदि । व्यत्ययो वा तयोस्तत्र ज्येष्ठमासः शुभप्रदः” इति । केचित्तु ज्येष्ठमासभावेऽपि परकन्ययोज्येष्ठत्वमपि मध्यमाहस्तदसत् । वधूरान्यतरज्येष्ठता राहित्यं विवक्षितम् । तदुवाक्यं प्रागुक्तम् । किन्तु जन्ममासज्येष्ठमासयोरभावेऽपि ज्येष्ठयोर्वधूवरयोः सर्वथा निषिद्धो विवाहः । यदाह गर्गः, “ज्येष्ठायाः कन्यकायाश्च ज्येष्ठपुत्रस्य वै मियः । विवाहो नैव कर्त्तव्यो यदि स्यान्निधनं तयोरिति” । तदेतदुक्तं ग्रन्थकृता “नैवान्योन्यं ज्येष्ठयोः स्याद्विवाहः” इति । ज्येष्ठत्वनिषेधस्तत्तिदोषाधिक्यसूचनार्थः । (अतः परं ज्येष्ठशब्दस्य ज्येष्ठवाचकत्वं समर्थितम्) अथास्यापवाद उच्यते केचिदिति । सत्यावश्यकत्वे स्त्रियं वङ्गिगङ्गुत्तिकास्थं प्रोक्ष्य त्यक्त्वा ज्येष्ठमासेऽपि ज्येष्ठस्य वरस्य कन्याया वा विवाहः शुभः इति केचिदूचुः एतच्च तुल्यन्यायत्वाज्ज्येष्ठपत्यस्य न ज्येष्ठे इति सामान्यतो मङ्गलकृत्यनिषेधेऽपि द्रष्टव्यं यदाह भरद्वाजः “ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कुर्वीत भास्करे चानलस्थिते । नोत्सवादीनि कार्याणि दिग्दिनानि च वर्जयेत्” । विशेषमाह स एव । “दशाहञ्चैव गर्गस्तु त्रिदशाहं वृहस्पतिः । अर्कभोग्यानग्निभतो मुनिः त्वाहं पराशर” इति । तन्त्वान्तरपि । “कृत्तिकास्थं रविन्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् । उत्सवादीनि कार्याणि दिनानि दश वर्जयेत् । व्रतबन्धविवाहश्च चूडां कर्णस्य वेधनम् । ज्येष्ठमासे न कुर्वीत कल्याणश्लोष्ठपुल्लगमिति” । अत्र ज्येष्ठपुत्रदुहित्वोर्ज्येष्ठमासवन्मार्गशीर्षेऽपि मङ्गलकृत्यनिषेधमाह वात्स्यः । “मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे विवाहश्चौलमेव च । ज्येष्ठपुत्रदुहित्वोश्च न कुर्वीत व्रतन्तथा” । भरद्वाजोऽपि “मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे शौरं परिणयं व्रतम् । आद्यपुत्रदुहित्वोश्च यत्नतः परिवर्जयेत्” इति । (ज्येष्ठमासः । “आद्यगर्भभवपुत्रकन्ययोः ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलम्” इत्युक्तम्) स्वयं च “ग्रन्थकर्ता ज्येष्ठे कैश्चिन्मार्गेऽपि नेष्यते इत्युक्तं प्राक्, कैश्चिदुपहणं शिष्टाचाराभावं स्तूचयितुं श्रुतम्” पी० धा० । “सुतपरिणयात् षण्मासान्तः सुताकरपीडनं न च निजकुले तद्वद्वा मण्डनार्दपि मण्डनम् । न च सहजयोर्देवे आतोः सहोदरकन्यको न सहजसुतोद्वाहोऽर्द्धां शुभे न पितृक्रिया” सु० चि० । “देहलीदीपन्यायेनात्वापि निजकुल इति सम्बन्धप्रते निजकुले स्वयं

सुतस्य परिणयाद्विवाहात् परतः सौरमासषट्कमध्ये सुतायाः कन्याया विवाहो न स्यात् । उक्तञ्च वसिष्ठेन । “पुत्रोद्वाहान्नैव पुत्राः कदाचिदा षण्मासात्कार्यसद्वाहकमेति” । नारदोऽपि । “पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्वये । कुर्यान्न व्रतसद्वाहं मङ्गलाच्चापि मङ्गलमिति” (ऋतुनां सौरत्वात् सौरषण्मासवर्जनसुक्तम्) अथ च निषेधः कुलपरोद्दृष्टव्यः । यदाह वात्स्यः । “स्त्रीविवाहः कुले निर्गमः कथ्यते पुं विवाहः प्रवेशो वसिष्ठादिभिश्च । निर्गमादादितो न प्रवेशोहितस्तत्र संवत्सरान्तोऽवधिः कीर्त्तितश्च” इति । निजकुल इति । स्वयंशे पुत्रस्य कन्याया वा मण्डनाद्विवाहान्मण्डनञ्चौलसुपनयनं महानान्मृगादिव्रतचतुष्टयं समावर्त्तनं वा तद्वत् षण्मासान्तं कार्यम् । यदाह नारदः । “मण्डनान्मण्डनं कार्यं मण्डनान्नैव मण्डनमिति” । वसिष्ठः “पुत्रीविवाहात् परतः सदैव शुभप्रदं पुत्रविवाहकमेति” नचेति, सहजयोः सोदरयोर्भातोः सहोदरकन्यको न देये नोद्वाह्ये । उक्तं च नारदेन “नचैकजन्मनोः पुं सोदरेकजन्मे तु कन्यको । नूनङ्कदाचिदुद्वाह्ये नैकदा मण्डनद्वयमिति” “एकजन्मे तु कन्ये द्वे पुत्रयोर्नैकजन्मयोरिति” वसिष्ठोक्तेश्च । अत्र चकारोऽनुक्तं ससुच्यार्थः । तेनैकस्मै वराय सहोदरकन्याद्वयमपि न देयमित्यर्थः । “न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्यात् कदाचनेति” वसिष्ठोक्तेः नारदोऽपि । “प्रसुद्वाहो नैव कार्या नैकस्मै दुहितृद्वयमिति” । प्रसुद्वाहो विनिमयविवाहः सत्पुत्राय चेत्यथा कन्या दीयते तदा मयापि तत्पुत्राय कन्या देयेत्येवं पणबन्धरूपः । (परिवर्त्त) एतादृशः पणबन्धो भगिन्यादिदानेऽपि द्रष्टव्यः । सुतश्च सुतश्च सुतौ सङ्गृह्याणामित्येकशेषः । सुता च सुता च सुते पूर्ववदेकशेषः । सुता च सुतश्च सुतौ पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः । सुतौ च सुते च इति कृतैकशेषाणां नन्दः अत्रापि पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः । सहजाश्च ते सुताश्चेति कर्मधारयः । तेषां सोदरभ्रातृणां विवाहः अवर्द्धे वर्षाद्धे सौरषण्मासमध्ये न कार्यः । यदाहनारदः “विवाहस्तेकजन्मानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि । असंशयं त्विभिर्वैस्तत्त्वा विधवा भवेत्” । विवाह इत्युपलक्षणम् । तेन समानसंस्कार एकमाहजयोः पुत्रयोः कन्ययोर्वा पुत्रकन्ययोर्वा न कार्यं

इत्यर्थः । तथा च वृद्धमतुः “एकमाहजयोरेकवत्सरे पुरु-
षस्त्रियोः । न समानक्रियाङ्गुल्यान्माहभेदे विधीयते”
इति । समानक्रिया चूडाकरणादिका एकवर्षमध्ये निषि-
द्धेत्यर्थः । एकवत्सर इति सावकाशकालद्योतनाय ।
प्रत्यासमये तु सर्वथैव न कार्या । “विवाहस्वेक-
जन्यानां प्रत्यासम्यन्तरे यदीति” नारदवाक्यस्वरसात् ।
पराशरोऽपि “एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन् वत्सरे यदि ।
पाणिपद्मोभवेन्नूनं तत्रैका विधवा भवेदिति”
तुल्यन्यायत्वाद्यत्रोपवीतसंस्कार्यत्वात् तयोरन्यतरस्य
नाश इत्यर्थः “नैकदा सुगुणद्वयमिति” वसिष्ठोक्तेः ।
एकदा एकस्मिन्वर्षे सुगुणद्वयौलसुपनयनं वा” “पुत्री-
परिणयादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयम् । पुत्रान्तरस्य
कुर्वीत नोद्वाहमिति स्वरय इति” गर्गवाक्यान्तु भिन्न
माहविषयपूर्वोक्तपराशरवाक्यस्वरसात् । “समाना-
पि क्रिया कार्या माहभेदे तथैव च । विवाहे इहितः
कार्यो न विवाहश्चतुर्दिनमिति” नारदोक्तेः । वसिष्ठेन तु
विशेषोऽभिहितः । “एकोदरप्रसूतानां नाह कार्यत्वयं
भवेत् । भिन्नोदरप्रसूतानां नेति शातातपोऽब्रवीदिति” ।
चौलोपनयनविवाहरूपं कार्यत्वयम् । तदुक्तं च्यवनेन ।
“आदौ चौलं ततो मौञ्जी विवाहश्च शुभप्रदः । माहभेदे
बुधैरुक्तो मातुरैको न कर्हिचिदिति” । एवं स्थिते भिन्नो-
दरमङ्गलं सत्यावश्यकत्वे एकस्मिन् मण्डपे न कार्यम् ।
किञ्च गृहभेदादाचार्यभेदाद्वा कार्यं यदाह वसिष्ठः ।
“द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं शुभं तु पञ्चान्नभिदिनैश्च ।
आवश्यकं शोभनसत्सर्वो वा द्वारेऽप्यवाचार्यविभेदतोऽपि”
इति । द्वारे द्वारभेदे ।

यमलजातयोस्तपत्रयोर्नियतकालानां जातकर्मादिकर्म-
णामेकक्रियानिषेधाभावो वर्षभेदेन तदसम्भवात् । अतो यम-
लजातयोरुक्तनिषेधा नास्ति । “एकस्मिन् वत्सरे प्राप्ते कुर्या-
द्यमलजातयोः । चौरश्चैव विवाहश्च मौञ्जीवन्धनमेव चेति”
पराशरोक्तेः । चौरश्चौलम् । भट्टकारिकायां च “एकस्मिन्
वत्सरे चैव वासरे मण्डपे तथा । कर्त्तव्यं मङ्गलं स्वस्त्रीभ्रा-
तोर्यमलजातयोरिति” । तत्रापि ज्येष्ठानुक्रमेण । “जन्म-
ज्येष्ठेन चाङ्गान् सुवाङ्मन्यास्तपि स्मृतम् । यमयोश्चैव
गर्भेषु जन्मतोज्येष्ठता मतेति” मनूक्तेराद्योत्पन्नस्य ज्येष्ठ-
त्वम् । “यस्य जातस्य यमयोः पश्यति प्रथमं सुखम् ।
सन्तानः प्रथमश्चैव तस्मिन् ज्येष्ठः प्रतिष्ठितमिति” ।
सन्तानोर्वंशः । शुभे इति शुभे विवाहादिमङ्गलकाले पित-

क्रिया आङ्गक्रिया न कार्या विशेषेणानभिधानात् कुलेऽयं
निषेधः मङ्गले नाप्यमङ्गलमिति” नारदोक्तेः । अम-
ङ्गलं आङ्गम् । तु किन्तु समाप्ते एव मङ्गले कार्यमित्यर्थः ।
अथवा आङ्गदिने समीपस्थिते तदनन्तरं लग्नसमवधार्य विवा-
हादिमङ्गलं कथं कार्यमित्यर्थः” पी० धा० । “बध्वा वरस्यापि
कुले त्रिपुरुषे नाशं व्रजेत्कश्चन निश्चयोत्तरम् । मासोत्तरं तत्र
विवाह इष्यते शान्त्याऽथ वा स्मृतकनिर्गमे परैः” मु० चि०
“निश्चयोत्तरं वाग्दानानन्तरं यदि बध्वाः कन्यायास्तथा
वरस्यापि कुले वंशे तत्रापि त्रिपुरुषमध्ये कश्चन सपिण्डो-
नाशं व्रजेत् प्राप्नुयात् तत्र मासोत्तरं सरणदिनादार-
भ्य त्रिंशद्दिनं प्रतिकूलं ततः शान्त्या स्तुतिचन्द्रिकायाम् । “कृते वाङ्म-
स्ये पञ्चानुस्मृत्युर्भवति गोविणः । तदा न मङ्गलं कार्यं
नारीवैधव्यदं भवमिति” । विशेषमाह मेधातिथिः ।
“पुरुषत्वयपर्यन्तं प्रतिकूलं सगोविणाम् । प्रवेशनिर्गमौ
तद्वत् तथा सुगुणमण्डपे” । इदं तु पितादिभिन्नविषयं
यथोक्तं माण्डव्येन “अन्येषां तु सपिण्डा-
नामाशौचं माससंस्मृतम् । तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो-
लग्नं विधीयते” इति । पितादिमरणे तु विशेषमाह
शौनकः । “वरबध्वाः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः ।
एतेषां प्रतिकूलञ्च महाविघ्नप्रदं भवेत् । पिता पि-
तामहश्चैव माता वापि पितामही । पितृव्यः स्त्रीसुतो-
भ्राता भगिनी वा विवाहिता । एभिरेव विपन्नैश्च प्रति-
कूलं बुधैः स्मृतमिति । अन्यैरपि विपन्नैश्च केचिदूर्ध्वं तद्भ-
वेत्” । अन्यैः उक्तेभ्योऽन्यैः । प्रतिकूलस्य नियतं कालमाह-
माण्डव्यः “वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्-
स्मृतिः । तदा संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभो भवेत् । पि-
तराशौचमवदं स्यात् तदूर्ध्वं मातुरेव हि । मासत्रयञ्च
भात्यांयास्तदूर्ध्वं भ्रातृपुत्रयोः” । दैवज्ञमनोहरे विशेषः
“प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् । विवाहस्तु
ततः पश्चात् तयोरेव विधीयते । दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च पि-
त्रोर्वा प्राणसंशये । प्रौढायामपि कन्यायां प्रतिकूलं न दुष्-
तोति” मेधातिथिः । “दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेशस्थितस्य च ।
उदासवर्त्तिनश्चैव प्रतिकूलं न विद्यते । सङ्कटे समनुप्राप्ते
याज्ञवल्केन योगिना । शान्तिरुक्ता गणेशस्य कृत्वा तां
शुभमाचरेत् । अकृत्वा शान्तिकं यस्तु निषेधे सति दारुणे ।
यः करोति शुभं तावद्दिनं तस्य पदेपदे” इति । अथाव-
श्यकत्वेऽपवादमाह धवेति । “स्वस्ववर्णपुरस्कारेणाशौचनि-

गमे मरणाशौचनिर्गमे सति शान्त्या च स्तुतिरित्या
 विवाहः कार्य इति परैराचार्यैरिष्यते । यदाह मेधा-
 तिथिः । “प्रेतकार्याण्यनिर्वर्त्य चरेद्वाभ्युदयक्रियामिति”
 ज्योतिःप्रकाशेऽपि । “प्रतिक्रूवेऽपि कर्त्तव्यो विवाहो मास-
 मन्तरा । शान्तिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेद्बुधः”
 इति । सत्यावश्यकत्वे सत्याशौचादनन्तरं मासमध्येऽपि
 शान्तिं विधाय विवाहः कार्य इत्यर्थः पी० धा० “चूडा
 व्रतञ्चापि विवाहतो व्रताचूडा नेष्टा पुरुषत्वयान्तरे । बधू-
 प्रवेशञ्च सुताविनिर्गमः षण्मासतो वाऽव्दभिभेदात् शुभः
 सु० चि० “चूडा चौलं व्रतमुपनयनञ्च अपिशब्दान्
 महानाम्नादिषमावर्त्तनञ्च विवाहात् परतः पुरुष-
 त्वयान्तर एव नेष्टम् । तथा व्रतादुपनयनाच्चूडा पुरुषत्व-
 पर्यन्तं नेष्टा । तथा बध्वाः स्नुषायाः कन्यायाः वि-
 निर्गमोऽपि पुरुषत्वपर्यन्ते नेष्टः एतन्मूलवाक्यं “पुरुषत्व-
 पर्यन्तमित्यादि” “आदौ चौलं ततो मौञ्जीत्यादि” च प्रा-
 ग्लिखितम् । तस्मान्मूलपुरुषस्य चतुर्थादौ नायं
 दोषः । स चायं दोषः पुरुषत्वये षण्मासपर्यन्तमेव अतः
 षण्मासत इति मासषट्कानन्तरमयं व्यत्यस्तोऽपि विवा-
 हादिः सर्वो विधिः शुभः । एतन्मूलवाक्यम् “कुले
 ऋतुत्वयदर्शकं” इत्यादि प्रागुक्तम् । अत्रापवाद उच्यते
 वेति अथवाऽव्दभिदेदात् वर्षभेदात् षण्मासमध्येऽपि
 शुभः । यथा माघे मासि विवाहो वैशाखे चौलं यत्रो-
 पवीतं वा भवत्येवेत्यर्थः । तदुक्तं संहितासारावल्याम्
 “फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने । भेदादव्दस्य
 कुर्वीत नर्त्तुत्वयविलङ्घनमिति” अत्र फाल्गुनपदं प्रागव्द-
 गतमासान्तरस्याप्युपलक्षणं चैत्रपदं चोत्तरवर्षगतवैशाखा-
 द्युपलक्षणं तत्र कैष्ठिकन्यायेन यत्र सत्यङ्कालान्तरं तत्रा-
 पि निषेधाभावस्ततोऽधिकव्यवधाने किं वाच्यम्, अव्द-
 भेदस्यैव प्रयोजकत्वात्” पी० धा० । अथ प्रसङ्गान्मूलादि-
 पूतपञ्चयोर्वधूवरयोः श्वशुरादिपीडकत्वमाह “अशूविना-
 शमहिजौ सुतरां विधत्तः कन्यासुतौ निर्ऋतिजौ श्वशुरं
 हतस्य । ज्येष्ठमजाततनया स्वधवायजञ्च शक्राग्निजा
 भवति देवरनाशकली” सु० चि० । “अहिजावास्ते भोत्-
 पन्नौ कन्यासुतौ श्वश्रुः साक्षाद्भर्त्सुर्मातृविनाशं विधत्तः
 कुरुतः तथा निर्ऋतिजौ मूलोत्पन्नौ कन्यासुतौ श्वशुरं
 हतोभारयतः । उक्तञ्च वसिष्ठेन “नैर्ऋत्यभोज्जु तसुतः
 सुता वा साक्षादवश्यं श्वशुरं निहन्ति । तदन्यपादे जनितो
 निहन्ति नैवोत्क्रमेणाहिभवः कलत्रमिति” अहिभव

इति पुंस्त्वमविवक्षितम् । सुतः सुतो वेति पूर्वोक्तैः
 “मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनामिति” नारदो-
 क्तेषु तस्य श्वशुरस्याङ्गनां पत्नीम् । वरस्य कन्याया
 वा साक्षान्मातरं न तु सापत्नमातरं हन्तीत्यर्थः । तदेव
 स्पष्टं वसिष्ठेन । “जनकं जननीं हन्ति भर्त्सुर्मूला-
 हिधिष्णुजा” । तल्लन्यायत्वात् कन्याया अपि साक्षा-
 न्मातरम् । ज्येष्ठेति ज्येष्ठमजा भोत्पन्नकनया स्वधवा-
 यजं भर्त्सुर्ज्येष्ठमातरं हन्ति । शक्राग्निजा विशाखा-
 नक्षत्रोत्पन्नकन्या देवरस्य भर्त्सुः कनिष्ठवज्रेनाशकली
 भवति । यदाह वसिष्ठः । “सुरेशताराजनिता धवायजं
 द्विदैवताराजनिता तु देवरमिति” । हन्तीत्यनुवर्त्तते । ना-
 रदोऽपि । “ऐन्द्री पत्ययजं हन्ति देवरन्तु द्विदैवजेति” पी०
 धा० अत्र विशेषः “द्वीशाद्यापादत्वया कन्या देवरसौख्यदा ।
 मूलान्यपादसापाद्यापादजातौ तयोः शुभौ” । सु० चि०
 “द्वीशं विशाखा । यदाह च्यवनः । “विशाखा तुलया-
 युक्ता देवरस्य शुभावहा । विशाखा वृश्चिकोद्भूता देवरं
 हन्त्यसंशयमिति” । वृश्चिकनारदोऽपि “न हन्ति देवरं
 कन्या तुलाभिश्च द्विदैवजा । चतुर्थपादजा त्याज्या दुष्टा
 वृश्चिकपुच्छवत्” । तस्माद्विशाखाचतुर्थपादे निषेधः फ-
 लितः इत्यर्थः । मूलेति । तयोः श्वशुरश्वश्रुः मूल-
 चतुर्थचरणोत्पन्नौ तौ कन्यासुतौ श्वशुरसौख्यदौ ।
 आस्तेषाद्यचरणोत्पन्नौ कन्यासुतौ तयोः सौख्यदौ तदुक्तं
 नारदेन । “सुतः सुता वा नियतं श्वशुरं हन्ति मूलजः ।
 तदन्यपादजनैव तथाऽस्तेषाद्यापादजः” अत्र पुंस्त्वमविव-
 क्षितं हेतुः स एव” पी० धा० । इति बधूवरयोः सामान्य-
 तोगुणदोषविचारः

अथ बधूवरयोर्भेलकम् । तत्र कूटान्यनेकविधानि तत्र
 केचिद्दश कूटान्याहुः । तदाह नारदः । “दिनं गणञ्च
 माहेन्द्रं स्त्रीदीर्घं योनिरेव च । राशिराश्वधिपौ रज्जु-
 वश्यं वेधो दश स्मृताः” । “पुनश्च वणकूटञ्च माहेन्द्रं
 वा ततः परम् । एते द्वादश योगाश्च प्रीतिभेदाः
 प्रकीर्त्तिताः” । अन्येऽष्टादशकूटान्याहुः । यदाह गर्गः
 “माहेन्द्रं गणकूटञ्च दिनकूटञ्च योनिजम् । स्त्रीदीर्घं
 रज्जुकूटञ्च वश्यं वणस्थकूटकम् । राशिराश्वधिपाख्यौ
 च वेधौ नाद्याख्यकूटकम् । मूललिङ्गाख्यकूटञ्च जात्याख्यं
 पक्षिकूटकम् । योगिनीगोलकूटञ्च कूटान्यष्टादशैव तु ।
 दम्भलोष्टिङ्गिकारीणि यत्नाच्चिन्त्यानि शास्ततः” इति । तत्र
 दशादिकूटानां तत्तद्देशविशेषप्रसिद्धत्वात् तानि विहाय

सर्वदेशप्रसिद्धान्यष्टकूटानि सलक्षणाणि व्याहृ पी० धा०

“वर्णोवश्यं तथा तारा योनिश्च ग्रहसैत्वकम् । गणसै-
त्वमष्टकूटञ्च नाडी चैते गुणाधिकाः” मु० वि० ।

“एते राशिकूटभेदवर्णादिमैत्रां सत्यां गुणाधिका
एकादिगुणाधिकाः स्युः । वर्णसैत्वामेकगुणः, वश्यं द्वौ
गुणौ, तारायां त्रयोऽगुणाः, योनिमैत्रां चत्वारः, ग्रहसै-
त्वां पञ्च, गणसैत्वां षट्, सङ्गकूटे सप्त, नाडीभे-
देष्टौ इत्यर्थः । तदुक्तम् “वर्णोवश्यं तारा योनिग्रह-
भकूटनाडिकाश्चेति । ज्ञेया यथोक्तं ते बलिनः स्त्रीपुं-
सयोर्घटन” इति । दैवज्ञमनोहरेऽपि । “नाडीभेदे गुणा
अष्टौ सप्त सद्वाशिकूटके । षट् गुणा गणसैत्वाञ्च सौहार्दे
पञ्चकं तयोः । योनिमैत्राञ्च चत्वारस्तयस्ताराबले
गुणाः । वश्यत्वे द्वौ गुणौ प्रोक्तौ वर्ण एकः प्रकीर्त्ति-
तः इति” पी० धा० । तत्वादौ वर्णकूटमाह

“द्विजाभवालिकर्कटास्ततो नृपा विशोऽङ्घ्रिजाः ।
वरस्य वर्णतोऽधिका बधून् शस्यते बधूः” मु० वि० ।

“मीनद्विचक्रकर्कराशयोर्द्विजाः ब्राह्मणाः । ततोऽनन्तरमन्ये
मेघसिंहधनूराशयोऽनृपाः क्षत्रियाः । इषकन्यामकराविशो
वैश्याः । मिथुनतुलाकुम्भा अङ्घ्रिजाः शूद्राः । ततश्च
बधूवरराशोर्वर्णौ ज्ञात्वा वरस्य वर्णतः ब्राह्मणादिकाद्-
बधूरधिका ज्येष्ठवर्णा बधून् शस्यते । किन्तु समा होना
या शस्यत इत्यर्थः । यदाह नारदः “भवालिकर्कटाविप्रा-
स्तदूर्ध्वाः क्षत्रियादयः । पुं वर्णराशेः स्त्रीराशौ सभे-
हीने तथा शुभम् । वर्णज्येष्ठा तु या नारी वर्णहीनः
स्तु यः पुमान् । विवाहं यदि कुर्वीत तस्या भर्ता विन-
श्यति” । अत्रैको गुणो वर्णाधिके वरे वर्णसमे वा वर्णहीने
तु गुणाभावः तदुक्तं दैवज्ञमनोहरे । “एकोगुणः सट्त्वर्णे
तथा वर्णोत्तमे वरे । हीनवर्णे वरे शून्यं केऽप्याहुः सट्त्वे
दलमिति । दलमद्वैतम् । पी० धा० । अथ वश्यकूटम् ।
“हित्वा मृगेन्द्रं नरराशिवश्याः सर्वे तथैषां जलजाश्च-
भक्ष्याः । सर्वेऽपि सिंहस्य वशे विनालिं ज्ञेयं नराणां
व्यहारतोऽन्यत्” मु० वि० । “नरराशयो मिथुनकन्या
तुलाः एषां सर्वेऽपि मेघादयः सिंहं त्यक्त्वा वश्याः ननु
समुष्णाणां जलचराः कथं वश्याः यत उभयोः सहाव-
स्थानाभाव इत्यत आह तथेति । एषां नरराशीनां
जलजाः कर्कमकरकुम्भमीनास्तु भक्ष्याः किं पुनर्वश्या
इति सूचयितुं तु शब्दः । सिंहस्य वशे अलिं दृष्टिकं विना
सर्वे राशयोवश्याः अन्यदुक्तं चतुष्पदानां स्थलचराणां

चतुःपदजलचराणां वा परस्परं वश्यावश्याः, नराणां
समुष्णाणां व्यवहारतो ज्ञेयं यदाह वसिष्ठः “वश्यास्त्य-
क्त्वा राशयोऽन्ये नृभानां सिंहस्तस्याऽप्येवमन्ये विधेयाः ।
कीटन्यक्त्वा लोकतोऽन्यत्प्रसिद्धम् वश्यावश्यां नैव तो-
यालयाल्योः” तोयालया जलचराः अलिश्च ते पर-
स्परं वश्या नैव स्युरित्यर्थः । अत्र गुणविभागो दैवज्ञम०
“सख्यं तैरं च भक्ष्यं च वश्यमाहुस्त्रिधा बुधाः ।
वैरे भक्ष्ये गुणाभावोदयोः सख्ये गुणद्वयम् । वश्यवैरे
गुणस्त्वेको वश्यभक्ष्ये गुणोऽद्वयक इति” यद्यपीदं बधू-
वरयोः परस्परं तुल्यमेवोक्तं तथापि सत्यावश्यकत्वे
वरं प्रति भक्ष्यत्वं वश्यत्वं वा स्त्रियोऽपेक्ष्यं न तु वि-
परीतं “वर्णज्येष्ठा तु या नारीत्यनेन” समानन्यायत्वात्
“अन्योन्यवश्यत्वे तूत्तममेव” पी० धा० । अथ ताराकूटम् ।

“कन्यार्चाद्वरं यावत् कन्यां वरमादपि । गणयेन्नव-
हृच्छेपे लोपुद्भिभमसत् स्मृतम्” मु० वि० । “कन्याजन्मनक्ष-
त्रात् वरनक्षत्रं यावद्गणयेत्तथा वरनक्षत्रादपि कन्या-
नक्षत्रं गणयेत्ततोऽवगतेऽङ्के नवभिर्भक्तो यदवशिष्टं तच्चेत्
तिपञ्चसप्तमितम्भवेत्तदाऽसत् शुभप्रदं स्मृतमन्यथा
दिवतुःषडष्टनवमितञ्चेत्प्राप्तदा शुभमित्यर्थादुक्तम्भवति
यदाह नारदः “स्त्रीभमारभ्य गणने नवपर्यायतः
क्रमात् । जन्मतिपञ्चसप्तस्यम्भं स्याद्वरनाशनम् ।
पुम्भमारभ्य गणने स्त्रीभज्जन्मादिके स्थले । स्त्रीविनाशो
भवेत्तस्माद्दिनकूटं विवर्जयेत्” दिनकूटं ताराकूटम् ।
शार्ङ्गोऽपि “नरर्चाङ्गणयेद्यावत्कन्यार्चङ्कन्यभादपि । वरं न
वहृच्छेपास्ताराः सन्ति परस्परम् । त्यक्त्वा तिपञ्चसप्तस्थाः
शेषोद्वाहे मिथः शुभाः” इति युक्तं कश्यपेन “गणयेत्कन्य-
काधिष्ण्यादावत्या वरजन्मम् । जन्मतिपञ्चसप्तर्चं हि-
त्वाऽन्यर्चं शुभप्रदमिति” । कन्यानक्षत्रादेव गणनोक्ता ।
अत एव “भीरुभादचलपञ्चतृतीयाः शोकवैरविपदेव च
तारा” इति केशवार्केणाभ्युक्ता सा त्वावश्यकद्योतनार्था । त-
थाहि । इयोरपि परस्परनक्षत्रगणने शुभञ्चैकभवेवाशुभ-
ञ्चेदशुभमेव तत्रैकस्मादन्यतरनक्षत्रगणनयाऽशुभत्वेऽपि स्त्री-
नक्षत्राद्वरनक्षत्रं त्वशुभं नापेक्षितव्यमेवेति भावः । अत्र
गुणविभागो दैवज्ञम० । “एकतोलभ्यते तारा शुभा-
ञ्चैवाशुभाऽन्यतः । तदा शार्ङ्गो गुणश्चैव ताराशुद्ध्या मिथ
स्त्रयः । उभयोर्न शुभा तारा तदा शून्यं समादिशेदिति”
अत्र यद्यपि नारदादिभिर्जन्मतारा निषिद्धेऽप्युक्तम् । तद-
न्यद्वता एकनक्षत्रे तावत् “राशैक्ये चेद्भिन्नसङ्ख्ययोः

स्यान्नक्तक्ये राशिद्युम्नन्तयेवेति” वक्ष्यमाणत्वाद्भोक्तम् ।
 दशमैकोनविंशतितारयोस्तु निषेधो दुष्टभङ्गटे ज्ञेयः ।
 सङ्गकूटे त दोषाभावएव” । पी० धा० योनिङ्कटमाह “अश्वि-
 न्यम्बु पयोर्ह्योनिगदितः स्वात्यर्कयोः कासरः, सिंहोवस्त्र-
 जपाङ्गयोः समदितोयास्यान्ययोः कुङ्कुरः । मेघोदेवपुरो-
 हितानलभयोः कर्णांस्त्रु नोर्वानरः, स्याद्द्वैश्चाभिजितोस्तथैव
 नकुलश्चान्द्राजयोन्योरहिः । ज्येष्ठाभेतभयोः कुरङ्ग उ-
 दितो मूलाद्रयोःश्चा तथा, मार्जारोऽदितिसर्पयोरथ
 मघायोन्योस्तथैवोन्दुः । व्याघ्रोद्गोशमचित्तयोरपि च
 गौरार्थ्यमृणवुभ्रार्थ्ययोर्गौनिः पादगयोः परस्परमहावैरं
 भयोन्योस्तथैव” सु० चि० “अश्विनीशततारयोर्ह्ययः अ-
 श्वयोनिरुक्तः१ स्वातोहस्तयोः कासारोमहिषः२ । वस्त्र-
 जपाङ्गयोर्धनिष्ठापूर्वाभाद्रपदयोः सिंहः३ । यास्यान्य-
 योभरणीरेवत्योः कुङ्कुरोहस्ती४ । पुष्यकृत्तिकयोः मेघः५
 कर्णांस्त्रु नोः अवणपूर्वाषाढयोर्वानरः स्यात्६ । उत्त-
 राषाढाभिजितोर्नकुलः ७ । चान्द्रं मृगः अजयोनिरा-
 ह्ना तङ्गं रोहिणी तयोरहिः सर्पः८ । ज्येष्ठानुराधयोः
 कुरङ्गो हरिणउदितः९ । मूलाद्रयोःश्चा कुङ्कुरः१० । तथा
 पुनर्वसुल्ले षयोर्मार्जारः ११ । मघापूर्वाफल्गुन्योरुन्दु-
 र्मूषिकः१२ । दोशं विशाखा चित्रा तयोर्व्याघ्रः१३ । आर्य-
 मृणम् उत्तरफल्गुनी बुधार्थ्यसुत्तरभाद्रपदा तयोगौः१४ ।
 तत्फलमाह पादगयोरिति । एकस्मिन् पादे श्लोकचरणे
 उक्तनक्तलयोन्योः परस्परं महावैरं भवेदन्यथा नेत्यर्थः ।
 यथा । “अश्विन्यम्बु पयोर्ह्योनिगदितः स्वात्यर्कयोः कासरः”
 इतिपादस्तलोक्तयोन्योरश्वमहिषयोर्महावैरं भवेत् । एवं
 सिंहहस्तिनोरित्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । यदाह वसिष्ठः । “अ-
 श्वे भमेभुजगद्वयकुङ्कुरौतुमेधौतुमूषकमथोन्दुर्गोलुलापाः ।
 शार्दूलमार्हिषगवारिष्टगद्वयं चा कीशोऽथ बभ्रु-
 युगकीशगवाश्चसिंहाः । गौःकुङ्कुराविति यथाक्रममाश्वि-
 नादिभानाम्भवन्ति खलु कल्पितयोनिरूपाः” । लुलापो म-
 हिषः, गवारिव्याघ्रः कीशोवानरः बभ्रुर्नकुलः, बभ्रुरगं
 श्वैर्णसिमेन्द्रसिंहमोत्वास्त्रसंज्ञन्वजवानरौ च । गोव्या-
 प्रमश्वोत्तरमाहिषश्च वैरं न्नार्योर्नृपभृत्ययोश्चेति” एत-
 त्फलं सापवादमाहातिः । “एकयोनिषु सम्पत्यै द-
 म्पत्योः सङ्गमः सदा । भिन्नयोनिषु मध्यः स्यादरिभावो
 न चेत्तयोः । योनेरभावे नोद्वाहः स तु कार्थ्यो
 वियोगदः । राशिर्विश्वश्च यद्यस्ति कारयेत्तु दोषभाक्” ।
 अत्र गुणविभागोद्देशः । “अष्टाविंशतिताराणां योनयस्तु

चतुर्दश । मैत्रं चैवातिमैत्रञ्च विवाहे नरयोप्रिताः ।
 महावैरे च वैरे च स्वभावे च यथाक्रमम् । मैत्रे चैवाति-
 मैत्रे च खेन्दुद्वितितर्गुणाः” पी० धा० । अथ ग्रहमैत्री
 “मित्राणि द्युमणेः कुजेज्यशशिनः शुक्रार्कजौ वैरिणौ,
 सौम्यश्चास्य समो, विधोर्बुधरवी मित्रे, न चास्य द्विषत् ।
 शेषाश्चास्य समाः, कुजस्य सुहृदश्चन्द्रेज्यस्त्रय्या, बुधः
 शत्रुः, शुक्रशनी समौ च, शशश्चतुर्नोः सिताहस्तरौ ।
 मित्रे, चास्य रिपुः शशी, गुरुशनिच्छाजाः समा, गोप्यते-
 मित्राण्यर्ककुजेन्दुबुधसितौ शत्रू समः सूर्यजः । मित्रे-
 सौम्यशनी, कवेः शशिरवी शत्रू, कुजेज्यौ समौ । मित्रे
 शुक्रबुधौ, शनेः शशिरविच्छाजा द्विषोऽन्यः समः” सु० चि०
 एतत्फलं सापवादमाह जगन्मोहने वसिष्ठः
 “अन्योन्यमित्रं शस्तं स्यात् सममित्रं तु मध्यमम् ।
 उदासीनं कनिष्ठं स्यान्मृतिदं शत्रवं स्मृतम् । शत्रु-
 मित्रञ्च विज्ञेयं दम्पत्योः कलहप्रदम् अन्योन्यसमशत्रुत्वं
 दम्पत्योर्विरहप्रदम्” अस्यापवादस्तत्तैव “राशिनाथे विरुद्धे-
 ऽपि सबलावशकाधिपौ, तन्मैत्रेऽपि च कर्त्तव्यं दम्पत्योः
 शुभमिच्छता । अत्र गुणभेदो देवज्ञमः । “ग्रहमैत्र्यं
 सप्तविधं गुणाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः । तत्रैकाधिपतित्वे च
 मित्रत्वे गुणपञ्चकम् । चत्वारः सममित्रत्वे द्वयोः साम्ये-
 त्रयो गुणाः । मित्रवैरे गुणसैकः समवैरे गुणाङ्ककम् ।
 परस्परखेटवैरे गुणभूत्यं विनिर्दिशेद् । असङ्गे सममि-
 त्वादौ व्येका याज्ञा यथोदिताः” पी० धा० । अथ गणकूटम् ।
 “रत्नोन्नरामरगणाः क्रमतोमघाह्विस्त्रिभूलवरुणानलत-
 ज्जराधाः । पूर्वोत्तरातयविधातयमेशभाभि मैत्रादितीन्दुह-
 रिपौष्णमरुल्लूषूनि” सु० चि० ।

“क्रमतः रत्नोन्नरामरगणाः वाक्यतश्चेष्टोच्यन्ते ।
 मघा प्रसिद्धा अहिरक्षेष्ठा वसुधर्निष्ठा इन्द्रोज्येष्ठा
 मूलं प्रसिद्धं वरुणः शततारका अनलः कृत्तिका
 तज्जा चित्रा राधा विशाखा एतानि भाभि रत्नोगणः ।
 पूर्वोत्तरातयं चेत्येवं षड्भाभि विधाता रोहिणी
 यमोभरणी ईशः आर्द्रा एतानि भाभि नरगणोमनुष्यगणः ।
 मैत्रमनुराधा अदितिः पुनर्वसुः इन्दुर्मृगः हरिः अ-
 वणः पौष्णं रेवती मरुत् स्वातिः लघूनि अश्विनोह-
 स्तपुष्याणि एतानि भान्यमरगणो देवगण इति । यदाह
 नारदः । “रत्नोगणः पितृत्वाद्भित्तदेवत्येन्द्रतारकाः । वसु-
 वारोश्मूलाहिकृत्तिकाभिर्द्युतास्ततः । तिस्रः पूर्वोत्त-
 राधातयममाहेशतारकाः । इति मर्त्यगणोच्चेयः स्याद-

मर्त्यगणः परे । हयादित्यार्कवायुन्यमिताश्चीज्येन्दुतारकाः”
पी० धा० । फलमाह । “निजनिजगणमध्ये प्रीति-
रत्युत्तमां स्यादमरमनुजयोः सा मध्यमा संप्रदिष्टा ।
असुरमनुजयोश्चेन्मृत्युरेव प्रदिष्टो दनुजविविधयोः स्याद्वैर-
मेकान्ततोऽयम्” सु० चि० । “असुरमनुजयोः राजसमनु-
ष्यगणयोः स्त्रीपुंसयोः मृत्युरेव प्रदिष्ट उक्तः द्वयोर्वा-
न्यतरस्य वेत्याकाङ्क्षायां प्रबलेन दुर्बलं बाध्यते इति
न्यायेन मनुष्यगणस्यैव नायः, यदाह नारदः । “दम्पत्यो-
र्जन्ममेवैकगणे प्रीतिरनेकधा । मध्यमा देवमर्त्यानां रत्नोत्तमां
तयोर्मृतिः” कश्यपः । “स्वगणे चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमाऽमरम-
र्त्ययोः । मर्त्यराजसयोर्वैरमसुरासुरयोरपीति” अयमर्थः
पुरुषोरत्नोत्तमः स्त्री मनुष्यगणा तदा वैरं, यदि वैपरीत्य-
न्तदा मृत्युः । तथा पुरुषोरत्नोत्तमः स्त्री देवगणा तदा
वैरं वैपरीत्ये मृतिः । उक्तं च । “राजसी यदि वा नारी
नरो भवति सानुषः । मृत्युस्तत्र न सन्देहो विपरीतः
शुभावहः” । शार्ङ्गिणि । “रत्नोत्तमः पुमान् स्याच्चेत्कन्या
भवति मानवी । केऽपीच्छन्ति तदोद्वाहं व्यस्तङ्गोऽपीह
नेच्छतीति” । एतत्तुल्यन्यायत्वाद्देवराजसयोरपि दृष्टव्यम् ।
अत्र गुणविभागो देवत्तमः । “षड्गुणा गणसादृश्ये पञ्च
स्युः सुरमानुषे । नार्या देवोनरः पुंसश्चत्वारो वा गुणा-
स्तथा । देवराजसयोः शून्यं तथैव नररत्नसोः । पुंसी
रत्नोत्तमो यत्र नार्यादेवोऽथ वा नरः । गुणौ द्वौ क्रमतश्चै-
को गुणोऽप्यसौऽन्यथा न हीति” । अस्यापवादमाह गर्गः ।
“महमैत्री च राशीशोर्विद्यते नियतं यदि । न गणाभाव
जनितं दूषणं स्यादविरोधनम्” । अत्रिरपि । “राशी-
शयोः सुहृद्भावे मितत्वे वांशनाथयोः । गणादिदौष्ट्येऽप्यु-
द्वाहः पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनः” । अमुं परिहारं अन्यदृष्ट्यमे-
व व्यति । अनुरपि । “महमैत्री च रज्जुश्च यदि नाडी
पृथक् तयोः । विवाहः शुभदः कन्या राजसी वानरोनरः”
इति पी० धा० । रज्जुकूटमन्यत्र दृश्यम् । अथ मूकूटम् “मृत्युः
षट्काष्टके ज्ञेयोऽपत्यहानिर्नवात्मजे । द्विदादशे निधनत्वं
द्वयोरन्यत्र सौख्यकत्वं” सु० चि० । “स्त्रीपुंसराशयोः परस्परं
षट्कामराशित्वे सति मृत्युर्ज्ञेयः । यथा मेषकन्ययोः
वृषधनुषोः । एवं नवात्मजे नवपञ्चमेऽपत्यानां बालानां
हानिर्नाशः स्यात् । यथा सिंहधनुषोः एवं द्विदादशे
सति निर्जनत्वं दारिद्र्यं स्यात् । यथा मेषवृषयोः अ-
न्यत्र तृतीयैकादशे चतुर्थदशमे समस्तमे वा सति सौख्य-
कत्वापिपीडनं स्यात् । यदाह नारदः “षट्काष्टके

मृतिर्नन्दनवमे त्वनपत्यता । नैस्त्रिं द्विदादशेऽन्येषु दम्पत्योः
प्रीतिरुत्तमेति” । अत्र विशेषो ज्योतिःप्रकाशः । “पुंसी मृहात्
सुतगृहे सुतहा च कन्या धर्मे स्थिता धनवती पतिवत्सलभा
च । द्विदादशे धनगृहे धनहा च कन्या रिप्फे स्थिता धनवती
पतिवत्सलभा चेति” । अन्यच्च । “मृगः कुलीरेण घटेन सिं-
हो वैरप्रदः स्यात् समसप्रकोयम् । तृता मृगेणाथ वृषेण
सिंहो मेषेण कर्कोमिथुनेन मीनः । चापेन कन्या घटमेन
चालिदौर्भाग्यदैत्ये दशतृयैकोऽस्मिनि” पी० धा० अ-
त्रापवादः “प्रोक्ते दुष्टमूकूटके परिणयस्त्वेकाधिपत्ये शुभो-
ऽयो राशीश्वरसौहृदेऽपि गदितो नाड्युत्तशुद्धिर्यदि ।
अन्यत्तु शपयोर्बलित्वसंस्थिते नाड्युत्तशुद्धौ तथा तारा-
शुद्धिश्च राशिवशताभावे निरुक्तो बुधैः” सु० चि० ।
“प्रोक्ते दुष्टराशिगृहे सत्यपि द्वयोः स्त्रीपुरुषराश्वरेका
धिपत्ये एकस्वामित्वे परिणयो विवाहः शुभोगदितः ।
यथा षट्काष्टके मेषवृषिकयोस्तुलावृषयोर्वा । नवपञ्चमे
त्वेकाधिपत्याभावः । द्विदादशे मकरकुम्भयोः । अथ
वा राशीश्वरयोः राशिस्वामिनोः सौहृदे मैत्र्ये परि-
णयः शुभोगदितः । यथा षट्काष्टके मीनसिंहयोरित्या-
दौ, नवपञ्चमे मेषधनुषोरित्यादौ । द्विदादशे मीनमेषयो-
रित्यादौ । यदाह वसिष्ठः “द्विदादशे वा नवपञ्चमे वा
षट्काष्टके राजसयोषितोर्वा । एकाधिपत्ये भवनेशमैत्र्ये
शुभाय पाणिग्रहणं विधेयमिति” राजमा० “भवेत्त्रि-
कोणे बहुपुत्रवित्तं द्विदादशे चाधेमुपैति कन्या । षट्का-
ष्टके सौख्यफलं विधत्ते स्त्रीणां विवाहे मृहमैत्रीभावे”
इति एकाधिपत्येपीति शेषः । अतएव मृहमैत्रीका-
धिपत्याभावे वैरषट्काष्टकमित्यादि वदन्ति । यदाह ना-
रदः “वैरषट्काष्टकं मेषकन्ययोर्धर्ममीनयोः । चापोक्षयो-
र्नृशुकं कीटभयोः कुम्भकुलीरयोः । पञ्चास्रमृगयोर्जन्म-
राशेः प्रोक्तोऽशुभप्रदः” इति । उक्ता वृषः चापोक्षयोरि-
रित्यकारान्तनिर्देशश्चान्दसः । एतद्विज्ञं मितषट्काष्टक
मित्याहुः । तदुक्तं जगन्मोहने “मितषट्काष्टकं कीट-
मेषयोर्धर्मजूकयोः । कर्कचापभयोर्मीनसिंहयोः मृगशुम्भयोः ।
कन्यकाकुम्भयोरन्यत् प्रयत्नादेव वर्जयेदिति” । एवञ्च म-
हमैत्रीभावे वैरनवपञ्चममित्याहुः । तथा च शार्ङ्गधरीये-
शुकः । “मीनालिभ्यां युते कीटे कुम्भे मिथुनसंयुते ।
मकरे कन्यकायुक्ते न कुर्यान्नवपञ्चमे” इति । एता-
दृशस्य नवपञ्चमस्य फलान्तरमुक्तं कैश्चित् यथा
ज्योतिर्निबन्धे शार्ङ्गधरः । “वरबध्नेमांस्त्रिपित्तोर्जीवितो-

सद्दिनाशक्तत् । त्रिकोणमीनकीटादौ न स्यादन्यत्र दोष-
दमिति । एतत्फलमनार्थत्वादुपेक्ष्यम् । इतोऽन्यच्च मेघ-
सिंहादिकं नवपञ्चमं ग्रहमैत्रीसत्त्वान्मित्रं नवपञ्चममिति
ननु मीनकर्कादिकमपि त्रिकोणं ग्रहमैत्रीसत्त्वान्मित्रं नवप-
ञ्चममिव, कथं ? गुरोश्चन्द्रोन्मित्रमेव चन्द्रस्य तु गुरुः
समोऽपि मित्रमिव “अपदोपतैव विगुणस्य गुणः” इति
न्यायात्तथा सति त्रिकोणदोषोच्छेदापत्तिः स्यादिति
चेत् उच्यते यत् ह्येकस्य मित्रत्वमपरस्य समत्वन्तु
दुष्टनवपञ्चममिति व्यवहारः । तादृशं मीनकर्कादिकं
त्रिकोणचतुष्टयमेव सम्भवति । यत् त्वभयोरपि ग्रहमे-
तौ तत्रैव मेघसिंहादिके मित्रनवपञ्चममिति व्यवहृतिः ।
अथ च परिहारो वरबध्नोंर्भाटपिरोरित्यस्यापि दोषा-
न्तरस्य सत्यसति वा समूलत्वे नाशको भवति तल्ल्यन्या-
यत्वात् । नृत्तमातापितृकयोस्तु वरबध्नोंर्नायं दोषो-
च्छेदः एवं द्विदादशेऽपि । तथा जगन्मोहने वसिष्ठ
कश्यपौ । “द्विदादशं शुभं प्रोक्तं मीनादौ युग्मराशिषु ।
मेघाद्युग्मराशौ तु निर्जितत्वं न संशयः । “आयुष्य
सम्पत्त्युत्तमोगसम्पत्पुत्रार्थसम्पत्पतिसौख्यसम्पत् । सौभाग्य
सम्पद्जनधान्यसम्पत् भूषादियुग्मे क्रमतः फलानि ।
अजादियुग्मे क्रमतः फलानि वै वैधव्यमृत्युर्वधवन्धनानि ।
वियोगसन्तापमतीव दुःखं वसिष्ठगर्गप्रसूत्रैः स्मृतानि”
इति । अथैवंविधेऽपि प्रीतिषट्काष्टकादिविषये नाडीदोषः
सर्वथा त्याज्य एवेत्याह नाड्युक्तशुद्धिर्यदीति । वक्ष्यमाणानां
त्रिविधनाडीनक्षत्राणां शुद्धिः स्त्रीपुरुषनक्षत्रस्थितिरे-
कस्यां कस्यामपि नाड्यां यदि न भवति तदा प्रीतिषट्काष्ट-
कादि भवति तदा विवाहः कार्यः । यद्येकस्यां नाड्यां स्त्रीपु-
रुषनक्षत्रस्थितिस्तदा तु नैव विवाहः । उक्तञ्च रत्नमालायाम्
“भवनपतिबुद्धत्वं स्यात्तथैकाधिपत्यं यदि भवनवशित्वञ्चैव
षट्काष्टकेऽपि । शुभकदिह विवाहोऽन्योन्यताराविशुद्धौ
यदि खलु फणचक्रे स्यान्न नाडीसमाज” इति । अपिश-
ब्दान्नवपञ्चमद्विदादशयोरपि । अत्र केचित् षड्दृष्टक-
स्यैव मरणरूपानिष्टफलश्रवणात् तस्यापवादकः षट्काष्टके-
प्रोक्तिः परिहारः, किन्तु निन्दां प्रतिपादयतोऽपिशब्दान्त
स्य वाक्यस्याधिपतिमैत्र्यादिगुणप्रशंसाद्वारा नवपञ्चम-
द्विदादशयोरैव दुष्टभूतयोर्विधानपर्यवसानात्तथोरोवाप-
वादक इति यथा “ब्रह्महापि नरः पूज्यो यदि स्याद्वि-
पुलं धनमिति” अत्र वाक्ये धनस्तुतिर्धनवन्दनपूजापरा न
तु धनवद्विप्रन्नरपूजापरापीति सैवं बोधः, “द्विदादशे वा

नवपञ्चमे वा षट्काष्टके” इत्यादि वसिष्ठादिवाक्यानि दुष्टभ-
भूतापवादभूतान्यधिपतिमैत्र्यादिविशिष्टं षड्दृष्टकादि विद-
धते । षट्काष्टके मृत्युरित्यादीनि निन्दार्थवादावाक्यानि-
ग्रहोत्पत्तिषड्दृष्टकादिविषयाणि अन्यथा दुष्टफलषड्-
दृष्टकनिराकरणस्य नवपञ्चमस्य द्विदादशयोरपि तल्ल्यत्वे-
नापवादकवाक्यानां विषयात्वाभात् । दृष्टान्ते तु ब्रह्म-
हृत्प्रायश्चित्तविधानस्य वैयर्थ्यापातात् धनस्तुतिर्धनवत्
प्रशंसापरैवेति युक्तमुक्तव्यामः । अथ नाडीसमाजप-
दस्यायमर्थः । अश्विन्यादितिकगणनया त्रिविधानां नाडी
नक्षत्राणां वेधो नाडीसमाजः । यदाह श्रीपतिः “ना-
ड्यस्त्रिस्तोन्यस्तनिःशेषधिष्णयास्त्रिभ्यश्चादिभ्य एव प्र-
सूताः । सर्पाकारास्तत्र नाडीसमाजो नक्षत्राणामेकना-
डीसृष्टां स्यादिति” । एवञ्च यत्र भूकूटादयः सप्तभेदाः शुभा
भवन्ति । तत्र नाडीदोषश्चेत्तदा विवाहो न विधेयः ।
उक्तञ्च सप्तर्षिमतं विवाहपटके । “सदा नाशयत्येक ना-
डीसमाजो भूकूटादिकान् सप्तभेदान् प्रशस्तानिति” । अत्र
केचित् । नाडीसमाजशब्देपादानात् समाजशब्दस्य
समुदायवाचित्वात् यदा त्रिचतुःपञ्चपर्वनाडीत्वयसस-
दाये स्त्रीपुरुषनक्षत्रयोरैकनाड्यां पातस्तदा समस्तवश्यादि
गुणसत्त्वे विवाहो नैव भवेत् । यदा त्रिचतुःपञ्चपर्व-
नाडीष्वेकैव नाडी स्त्रीपुरुषयोः स्यात्तदा भवत्येव विवाहः ।
अतएव “भूकूटादिकान् सप्तभेदांश्च ते तामिति” वीपरीतं
वचनमनुकूलम् । अस्यायमाशयः” ते इति बहुत्वात्सप्त
भूकूटादयः शुभास्तामित्येकवचनासुरोधादेकामेव ना-
डीं परिहरेयुः न तु नाडीसमाजमिश्राः । तच्चि-
न्त्यम् । यत्तच्चतुस्त्रिंशद्भिर्भोत्यायाः” इति वाक्याच्चतु-
श्चरणनक्षत्रोत्पन्नायाः कन्याया स्त्रिपर्वैव, त्रिचरणन-
क्षत्रोत्पन्नायाः कन्यायाः द्विपर्वैव द्विचरणनक्षत्रोत्पन्नायाः
कन्यायाः पञ्चपर्वैव नाडी गणनीयेति नियमाद्युपपन्नाडी-
त्वविचारसम्भव एव । किञ्च रत्नमालादिवाक्येषु
पार्थक्येन नाडीत्वविधानात्तत्रयसमाजपदं नाडी-
संस्थनक्षत्रसमुदायपरं तथाहि “अश्वदिभ्यस्त्रिभ्य
एव नक्षत्रेभ्यः प्रसूता न्यस्तनिःशेषधिष्णया सर्पाकारा-
स्त्रिस्तोनाड्यःस्युः तत्रैकनाडीसृष्टां नक्षत्राणां समाजो
नाडी स्यात् इति । ननु “यस्मादनर्थकलहागममृत्यवः
स्युः पाणिपिच्छादनु तयोः खलु नाड्यो गे । तस्माच्चतु-
स्त्रियमलाङ्घ्रिषु भेषु नूनं नाडीसमाजइतिचिन्त्यमनु-
क्रमेणेति” इद्वगर्गवचनाद्नाडीसमाजएव स्थिते दोषः नै-

कस्यां नाद्यामिति चेत् उच्यते । स्वयमेव चतुस्त्रिय
सत्ताङ्गिभेषु इति परिगणितविषयत्वेनाभिधाना-
न्नाडो संस्थानक्षत्रसमुदायविषयकमिति । किञ्च पञ्च
पर्वचतु पर्वनाद्यादेशविशेषविषयत्वेन त्रिनाद्यास्तु
सर्वदेशवपयत्वादेतस्या एव निषेधोयुक्तः । तानि च
देशविशेषवाक्यान्त्यभेदमिधायै । अतः 'भङ्गकृतान् सप्त-
भेदान् च ते तामित्यत्रपाठे प्रशस्तानिति पठन्ति अभियुक्ताः
शाङ्गधरीयज्योतिर्निबन्धकारादयः । तस्मान्नाडोसमाज
प्रदस्य प्राग्वदेव व्याख्यानं न्याय्यम् । ननु यत् नाडीनक्षत्र
शुद्धिरस्ति । यथा भरणोहस्तयोः षट्काष्टकञ्च वर्तते
ग्रहमैत्रपि नास्ति तत् किं कार्यं सत आह । अन्यर्क्षेऽंशे-
षयोरिति । अन्यर्क्षे प्रोक्तषट्काष्टकादिभ्योऽन्यराशौ,
कोर्यः? राशिखलिनोः परस्परं शत्रुत्वे वा समत्वे वा षट्
काष्टकादौ च सति अंगपयोस्तद्वाशिनवांशस्त्रासिनोर्बलित-
सखित्वे चेत् स्याताम् । बलित्वं सबलत्वसुच्चादिस्थितत्वेन,
सखिता परस्परमैत्री ते उभे चेद्भवतः सखिताया उपलक्षण-
त्वादेकाधिपत्यमपि तदा विवाहः शुभो निरुक्तः । उक्तञ्च
जगन्मोहने वसिष्ठेन । "राशिनाथे विरुद्धेऽपि सबलावशका-
धिपौ । तस्मै त्वेऽपि च कर्त्तव्यं दम्पत्योः सुखमिच्छतेति"
नन्वयस्परिहारो राशिनाथे विरुद्धेऽपीत्यनुवादात्केवल
ग्रहदौष्ट्यापवादको न तु दुष्टभङ्गकृतग्रहवैरस्य । उच्यते
'खेटारित्वं नाशयेत् सङ्गकृतम्' अग्रे वक्ष्यति । तत् च
'नभोगारिभावं हरेत् सङ्गकृतमिति' सप्तभिमतविवाहपट-
लीय वाक्यं सम्मतित्वेनास्माभिरभिधास्यते । तदेव केवल-
ग्रहवैरापवादकमस्ति न त्विदमपि । ननु द्वयो-
र्वाक्ययोर्यथाश्रुतग्रहद्वन्द्वस्यैवार्थं जिज्ञासिते एकस्मि-
न्नेव ग्रहदौष्ट्यरूपे परिहारद्वयं दृश्यते । अथैकस्मि-
न्नेव दुष्टभङ्गकृते भवनपतिसुहृत्त्वमित्यादिनानेकपरिहारा-
भिधानमित्यतोऽत्र वचने न किञ्चित्सादृशं विषयं पश्यामः
सत्यम् । "नभोगारिभावं हरेत् सङ्गकृतमिति तु निःसन्देहं
ग्रहवैरस्यापवादकम् परन्तु "राशिनाथे विरुद्धेऽपि मैत्रत्वे
चांशनाथयोः । विवाहङ्कारयेद्वास्मान्दम्पत्योः सौख्यवर्द्धन
मिति' जगन्मोहनस्यवसिष्ठवाक्येन प्रागुक्तवसिष्ठवचः
समानार्थकं दुष्टभङ्गकृतग्रहवैरापवादकम् । तथाहि ।
न्यूनार्थ एकस्मिन्वाक्ये राशिनाथयोः परस्परविरोधे सति-
तद्वाशिनवांशस्त्रासिनोः परस्परमैत्री चेच्छुभो विवाह इ-
त्यर्थः । अत्रांशनाथयोः सबलत्वविचारोनास्ति । यत् त्वंश-
नाथयोरुच्चादिस्थितत्वेन सबलत्वं परस्परमैत्री चेति इयमस्ति

तद्दुष्टभङ्गकृतग्रहवैरापवादकमित्यधिकार्थवचनस्यार्थः ।
एवञ्च 'नभोगारिभावं हरेत् सङ्गकृतमित्यपि' वाक्यं ग्रह-
वैरापवादकन्तुल्यबलत्वाद्गोच्यववत् । अंशनाथसबलत्वा-
भिधायकं तु "राशिनाथे विरुद्धेऽपीत्येतद्वाक्यं सुभयवि-
रोधपरिहारार्थकम् । तथाहि । राशौ च नाथौ च एतेषां
समाहारो राशिनाथत्वस्मिन् राशिनाथे इत्येवं यदि
समाहारद्वन्द्वं आश्रीयेत तथा सत्ययमर्थः । राशौ विरु-
द्धौ षट्काष्टकादिना, नाथौ विरुद्धौ कयोर्नाथावित्याकाङ्-
क्षायां ययोः षट्काष्टकादिविचारस्तयोरेव सन्निहितत्वा-
दुपगृहणमिति तयोः राशयोर्नाथौ विरुद्धौ "मित्राणि द्यु-
मणेरित्यादिना परस्परं शत्रुत्वात् तद्वाशिनवांशस्त्रासिनोः
सबलत्वे मित्रत्वे च समुच्चिते सति विवाहः शुभदः ।
नन्वतिक्रिष्टे समाहारद्वन्द्वे किं प्रयोजनम् ? उच्यते ।
अंशनाथस्य सबलत्वस्याधिककरणमेव । तच्च युगपदुत्प-
न्नस्य दोषद्वैविध्यस्य राशिविरोधग्रहविरोधरूपस्य परि-
हारोऽतएव ज्योतिःशास्त्राभिमुक्ताः एवंविध उभयविरोधे
एवंविधं समाधिमाश्रित्य विवाहङ्कारयन्तीत्यास्तां प्रसक्ता-
नुप्रसक्तम् । अस्मिन्पि पक्षे नाडोशुद्धिरपेक्षितैवेत्याह ।
नाथ्युक्तशुद्धौ तथेति प्रागुक्तप्रकारेण नाडीनक्षत्रेषु स्त्री-
पुरुषनक्षत्रयोरेकस्यां नाद्यामवस्थायभावश्चेत्तदा विवाहः
शुभः । यथा भरणोहस्तयोः सत्युभयविधविरोधे राशि
नवांशयोः क्रमेण पञ्चमचतुर्थयोर्यौ स्त्रासिनौ सूर्य-
भौमौ तयोर्मैत्रप्रयुक्तिं स्वनवांशस्थितत्वात् सबलत्वमपि तत्
विवाहः शुभफलदोनिगदितः । यतोऽत्र स्त्रीपुं-
नक्षत्रयोरेकनाद्यामवस्थायभावः । यदात्वन्निनीहस्ता
ख्ये एव दूयोर्नक्षत्रे स्यातां तदा नाडीनक्षत्रशुद्धिभा-
वात् सकलगुणवत्त्वेऽपि विवाहो न भवति । किं पुनरेवं-
विधविषये इति "सदा नाशययेकनाडोसमाजोभङ्गकृतादि-
कान् सप्तभेदान् प्रशस्तान्" इत्युक्तेः । अथैतत्परिहारा
सम्भवे परिहारान्तरमाह । ताराशुद्धिवशे इति । अ-
त्रान्यर्क्ष इत्यनुवर्त्तते । प्राग्वदेव व्याख्येयमिदम् । एवं-
विधे विषये षट्काष्टकादौ च सति यदि स्त्रीपुंसनक्ष-
त्रयोः परस्परान्तराशुद्धिवशे कन्यार्क्षादुरसं यावदित्यादिना
ताराशुद्धिरूपे वशे वक्ष्यते द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमनवमता-
रासंज्ञके सति बुधैर्विवाहः शुभोनिगदितः । अत्रोदाहर-
णानि बुधैर्व्येयानि । अत्र संमतिः "अन्योन्यताराशुद्धौ"
इत्युक्ता । राजमातृराहुनायमर्थः स्पष्टमभिहितः ।
"मैत्री क्षेत्तपयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि ज्ञेयारा

मित्तुमित्तुजन्मशुभदा क्षेमा च संपत्करी । पठाष्टे नव
पञ्चमे व्ययधने योगेषु पुंयोषितेः प्रीत्यायुःसुतवृद्धि-
वित्तजनकः काय्यो विवाहस्तदेति । चकारात् षष्ठी च ।
जन्मतारा यद्युत्पत्तितारा तदा राशिभेदे चरणभेदे वा
शुभा ध्येया । दशमेकोनविंशतितारे शुभे एव । अत्रापि
पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैव । नाडीशुद्धिभावे विवाहो नैव
भवेत् । उक्तैवात्र संसतिः । अथैतस्यापि परिहारस्या
सम्भवे परिहारान्तरमाह । अथ राशिवशताभाव इति ।
अत्रापि द्वयोः स्त्रीपुंसयोः राशिनयविरोधादिके विषये
षट्काष्टकादौ सति “हित्वा ऋगेन्द्रं नरराशिवश्या” इत्या-
दिना पुरुषराशेः स्त्रीराशिवशताभावे सति विवा-
हः शुभोनिगदितः । “यदि भवनवशित्वमिति श्रीपत्यु-
क्तेश्च अस्मिन्नपि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैवेतादेव-
हेतोः । तदयमत्र निष्कर्षोऽर्थः । षट्काष्टकनवमपञ्च-
मद्विद्वादशाख्येषु दुष्टभूटेषु सत्यं परस्परं ग्रहमैत्र्य-
एकः परिहारः । एकाधिपत्ये द्वितीयः । ग्रहवैरेण्य-
शपयोः सबलत्वे मैत्रे च तृतीयः । ताराशुद्धौ चतुर्थः ।
राशिवशत्ये पञ्चमः । सर्वेष्वपि परिहारेषु नाडी
शुद्धिरपेक्षितैव । नाडीविरोधसत्त्वे तु विवाहो नैव स्यादिति ।
एवञ्च अन्यकर्त्ता “भवनपतिसुहृत्त्वमित्यस्य” श्रीपतिज्ञोक्त-
स्य वाक्यचतुष्टयमङ्गीकृत्य तत्परिहाराभिधानङ्कृतम् ।
तद्गीकाकम्पहादेवाप्येवमेव व्याख्यत् । यत् हि प्रत्येकं
परिहारकम् तत् गुणसमुदायः परिहारकः स्यादिति
किं वाच्यम् । वस्तुतस्तु । “मैत्री क्षेत्तृपयोर्द्वयोरपि तयो-
रेकाधिपत्येऽपि चेत्तारामित्तुमित्तुजन्मशुभदा क्षेमा च
सम्पत्करीत्यादि प्राग्लिखितेन राजमात्तण्डवाक्येन दुष्ट
भूटेषु ग्रहमैत्र्या सह तथैकाधिपत्येन सह ताराशुद्धिरेव
परिहारिका समुचिता । अथादेकस्य मित्तुत्वेऽपरस्य सम-
त्वे वश्यत्वापेक्षा अतएतदुवाक्यं ज्योतिःसारसागरे विष्टम्
“तत्त्वान्योन्यमित्तुत्वे तुल्याधिपतित्वे वा ताराशुद्धिरेव
चिन्त्या । एकमित्ततायान्तु वशित्वादि गुणान्तरापेक्षा ।
शत्रुत्वे तु सर्वथा त्याग इति” । अत एवैतस्मिन् पक्षे
चेत्तदाभिधानादेकवाक्यतावसायः । एवं श्रीपतिवाक्यमपि
व्याकर्त्तव्यमेकवाक्यताबलात् । तत् षट्काष्टके पुनर्भवनपति-
सुहृत्त्वमिति सकलगुणसत्त्वमेव परिहारकम् । अनयो-
र्दुष्टभूटयोर्द्वयमेव । यदाह ज्योतिर्निबन्धे गर्गः “ग्र-
हमैत्र्या शुभा तारा राशिवशे त्रिभिः शुभम् । षडष्ट-
कम्बुधाः प्राङ्मुखाः दूर्गन्तिकोणक मिति” । “दूर्ग-

कन्दिदादशम् । “दिदादशे वा नवपञ्चमे वेत्यादीनि” वसि-
ष्वादीनि त्वपलक्षणपरतया व्याख्येयानि । अत्र यथास-
म्प्रदायं व्यवस्था ध्येयेत्यलमियता” पी० धा०
अत्रापवादः । “मैत्र्या राशिस्वामिनोरंशनाथद्वन्द्वस्यापि
स्याङ्गणानां न दोषः । खेटारित्वं नाशयेत् सङ्गकूटं खेट-
प्रीतिश्चापि दुष्टं भूकूटम्” । सु० चि० “स्त्रीपुंसराशिस्वामि-
नोमैत्र्यां सत्यां तथा राशिनवांशयोर्द्वन्द्वं युग्मं तस्यापि
मैत्र्यां सत्यां गणानां दुष्टगणानां दोषो न स्यात्, स्त्री-
रक्षोगणा पुमान् सनुष्यगणोदेवगणो वा तदा गणदोषो न
स्यादित्यर्थः” । यदाहातिः “राशिशयोः सहज्जावे
मित्तत्वे वांशनाथयोः । गणादिदौष्ट्येषुद्वाहः पुल-
पौतप्रवर्द्धनः” । अथ सङ्गकूटं शुभफलदम्भकूटं राशि-
कूटं तृतीयैकादशादिकं खेटारित्वं ग्रहयोः शत्रुता-
सम्बन्धिनं दोषं नाशयेत् । एवमेव खेटप्रीतिर्यहमैत्री चापि
दुष्टं भूकूटं षडष्टकादिसम्बन्धिनं दोषं नाशयेदित्यर्थः”
तदुक्तं सप्तमिसते विवाहपटले । “नभोगारिभावं हरेत्
सङ्गकूटं विरुद्धं भूकूटं हरेत् खेटमैत्री । सदा नाशय-
त्येकनाडीसमाजोभूटादिकान् सप्तभेदांश्च ते ताम्” ।
(सु० चि०) चतुर्थचरणः “प्रोक्ते दुष्टभूटक इत्यादिना पुन-
रुक्तोऽपि स्मरणाविच्छेदार्थं पठितः” । यत्तु नारदेन
“एकाधीशे मित्तभावे शुभदं पाणिपीडनम् । द्विद्वादशे
त्रिकोणे च न कदाचित् षडष्टके” इति । एतन्नाडीदोषे
सत्येव द्रष्टव्यम् । अधुनोदितवाक्यस्मरसात् । “भवन-
पतिसुहृत्त्वं स्यात् तथैकाधिपत्यं यदि भवनवशित्वं चैव
षडाष्टकेऽपि । शुभकदिह विवाहोऽन्योऽन्यताराविशुद्धौ
यदि खलु फणिवक्त्रे स्यान्न नाडीसमाज” इति श्रीपत्युक्तेश्च
“अन्यथा प्रागभिहितवसिष्ठादिवाक्यान्यनर्थकान्यापदोर-
क्षिति” । पी० धा० । अथ नाडीकूटमाह । “ज्येष्ठार्थम्-
णे शनीराधिपभयुगयुगन्दास्रभञ्चैकनाडी पुष्पेन्दुत्वाद्भि-
त्वान्तकवसुजलभं योनिबुध्नौ च मध्या । वायुग्न्यालवि-
त्रोदुपुगयुगमथोपौष्णमञ्चापरा स्यादस्यत्योरेकनाडां परि-
णयनसमन्वध्यानाडां हि ऋतुः” सु० चि० ज्येष्ठा प्रसिद्धा ।
अर्थमृणसत्तराफलानो । ईश आर्द्रा । नीराधीपोवरुण-
स्तङ्गं शततारका एभ्यो नक्षत्रेभ्यो युगयुगं द्वयं द्वयम् ।
ज्येष्ठा मूलं उत्तराफलगुनीहस्तय । आर्द्रा पुनर्वसुश्च ।
शततारका पूर्वभाद्रा चेत्यर्थः । दास्रभमश्विनी च एतन्-
क्षत्रनवकं परस्परमेकनाडीत्युच्यते । अथ पुष्यः प्रसिद्धः
इन्दुर्भूगः त्वाङ्गं चित्वा मित्तोऽहुराधा अन्तकं भरणी व-

सुर्धनिषा, जलभं पूर्वाषाढा, योनिः पूर्वफाल्गुनी, बुधोऽ-
हिर्बुध उत्तरभाद्रपदा, एतन्नक्षत्रनवकं परस्परं मध्य-
नाडीत्युच्यते । अथ वायुः स्वाती, अग्निः कत्तिका, व्या-
लोऽश्लेषा, विश्वोत्तराषाढा, एथो युगयुगं स्वाती विशाखा
च, कत्तिका रोहिणी च अश्लेषा मघा च उत्तराषाढा-
श्रवणेत्यर्थः । अथ पौषभं रेवती च, एतन्नक्षत्र-
नवकमपरा ततोयनाडीत्युच्यते । एतत्फलमाह ।
दम्भयोः स्त्रीपुंसयोरैकनाडां परिणयनमसदुदफलं
स्यात् । मध्यनाडां हि निश्चयेन न्युर्ध्वोरपि स्यात् । “भूले-
न्द्रार्कमपाश्यजं कचरणादित्यार्यमेशाश्विभैर्याम्ये नोज्यभमित-
भाग्यवसुभवाद्रास्वर्हिर्बुभुभैः । अन्यैर्नाडां ह्यैकना-
डिनवके स्यातां द्विमे चेन्मृतिर्गोदादक्षिणतः क्वचिन्नृपसुखे
पार्श्वैकनाडी हिता” । गोदादक्षिणतः सर्ववर्षेषु पार्श्वैक-
नाडी हिता, क्षत्रियादौ क्वचित्, अन्यकन्याया अलाभे
पार्श्वैकनाडी हितेत्यर्थः” । यदाह गर्गः । “नाडीकूटं
तु संप्राह्यं कूटानां तु शिरोमणिः । ब्रह्मणा कन्यका-
कण्ठसूत्रत्वेन विनिर्मितमिति” । वराहः “आद्यैकनाडी-
कुरुते वियोगं मध्याख्यनाडासुभयोर्विनाशम् । अन्यया
च वैधव्यमतीव दुःखं तस्माच्च तिस्रः परिवर्जनीयाः” इति ।
अत्र चक्रन्यासोपसिद्धे नोक्तः । “आवृत्तिभिर्भैस्त्रिभिरश्वि-
भाद्यं क्रमेत्क्रमत् संगणयेदुद्धूनि । यदैकपर्वण्युभयोश्च
धिष्णो नेष्टा नृनार्योर्भृगुमेकनाडी” । फलेऽपि विशेषमाह
वसिष्ठः “सा मध्यनाडी पुरुषं निहन्ति तत्पार्श्वनाडी
खलु कनकां तु । आसन्नपर्यायसमागतश्चेदुर्ध्वेण सायन्त-
रिता त्रिवर्षैः” । उत्तरार्द्धस्यायमर्थः । आसन्ने समीप-
स्थिते पर्याये आवृत्तौ चेदेकनाडी समागता । यथा-
ऽश्विन्यार्द्रशेर्भरणीश्लगशेरोहिण्याश्लेषयोर्वा सा नाडी व-
र्षैश्चैकेन स्त्रीपुंसयोरुक्ताऽशुभफलदात्री स्यात् । यदा त्वश्वि-
न्युत्तरफाल्गुन्योरितरक्षतव्यवधाना सा नाडी त्रिवर्षै-
रुक्ताऽशुभफलदात्री स्यात् । इयञ्चाश्विन्यादितिकगणना
कन्यायाश्चतुश्चरणे जन्मनक्षत्रे सति यदा तु त्रिचरणं
नक्षत्रं तदा क्षत्तिकामारभ्य साभिजिच्चतुःपर्वगणना
द्विचरणत्वे कन्यानक्षत्रस्य नृगशीर्षतः पञ्चपर्वगणना ।
यदाह नारदः । चतुस्त्रिंशद्विंशतिभ्योऽप्यायाः कन्यायाः
क्रमशोऽश्विभात् । वज्रिभादिन्दुभाद्राडी त्रिचतुःपञ्चप-
र्वसु । गणयेत् संख्यया चैकनाडां न्युर्ध्वुर्न संशयः” । अस-
मर्थं स्पष्टमाह गर्गः । “चतुःपात् कन्यकाश्चत्वं गण-
येदश्विभादिकम् । त्रिभं सव्यापसव्येन भिन्नं पर्वं सुखा-

वहम् । कन्यकर्त्तं त्रिपाञ्चेत् स्याद्गणयेत् क्षत्तिकादिकम् ।
चतुर्भिः पर्वभिस्तद्दभिजित्तरकान्वितम् । कन्यकर्त्तं
द्विपाञ्चेत् स्याद्गणयेत् सौम्यभादिकम् । पञ्चभिस्त्वरोहे
तु पञ्चमात् त्रिकवर्जिते” एतत्फलमप्याह गर्गः । “संस्ति-
ष्टा मध्यनाडी तु पुरुषं हन्ति वेगतः । संस्तिष्टा पार्श्व-
नाडी तु कन्यकां हन्यसंशयम् । आसन्ना त्वेकनाडी
स्यादासन्नमृतिदायिनी । दूरस्था चैकनाडी स्याद्दूरानि-
ष्टस्य कारिणीति” । जगन्मोहने नारदः । “एकनाडी-
विवाहश्च गुणैः सर्वैः समन्वितः । वर्जनीयः प्रयत्नेन
दम्भयोर्निधनं यतः” । आसां नाडीनां देशभेदेन
व्यवस्थामाह जगन्मोहने नारदः । “चतुर्नाडी त्वह-
ल्यायां पाञ्चाले पञ्चनाडिका । त्रिनाडी सर्वदेशेषु वर्ज-
नीया प्रयत्नतः” इति । अहल्यापाञ्चालौ देशविशेषौ ।
तस्माद्वसिष्ठादिभिर्ह्येकभेदेन नक्षत्रभेदेन चानित्यप्रवृत्तिके
चतुःपञ्चनाडावुपेक्ष्य सकलदेशव्यापित्वात् सकलनक्षत्रव्या-
पित्वाच्च त्रिनाडीवाक्ता । नचैतावता चतुःपञ्चनाडौ स्वस्वदे-
शव्यतिरिक्तेषु नैवावलोक्ष्ये किन्तु सर्वेषुपि देशेषु
विचार्यै तत्र स्वदेशे दोषमहत्त्वमन्यदेशे दोषाल्पता त्रिनाडी
तु सर्वत्रैव समानदोषा” यदाह मनुः । “अहल्यायां
चतुर्नाडीसंयोगः कालन्युदः । एष योगोऽन्यदेशेषु ह्यप-
न्युदफलप्रदः । पञ्चनाडीसमायोगः पाञ्चाले कालदण्डदः ।
इतरत्र समायोगो दुःखदारिद्र्यदोषकृत् । त्रिनाडां तु स-
मायोगः सर्वत्रानिष्टकारकः” इति । यत्तु ज्योतिर्निबन्धे
ज्योतिःप्रकाशे अश्विन्यादित्रिनाडीं प्रकृत्याभिहितम्
“निधनं मध्यमनाडां दम्भयोर्नैव पार्श्वयोर्नाडी” अत्र
पार्श्वनाडां न्युर्ध्वुप्रमहादोषाभावं मत्वा विवाहादिकरणं
शुभायेत्यर्थः । तत् क्षत्रियादिविषयं गोदावरोतोदक्षिणदेश-
वासिविषयं वा । तदप्युक्तं तत्रैव । “करग्रहे घृष्टनाडौ
न निन्द्ये इति यद्वचः । तत्क्षत्रियादिविषयं गौतम्याया-
स्यतस्तथेति” । गौतमी गोदावरी । अत्रार्थे आर्षं मूलं नृ-
ग्यम् । “इयं चाश्विन्यादित्रिनाडी गुरुमन्त्रादिष्वप्यनिष्टा प्रभु-
पण्याङ्गनादौ तु शुभैव” । उक्तञ्च स्वरोदये “एकनाडी-
स्थिता यत् गुरुमन्त्राश्च देवताः । तत्र द्वेषं रुजं न्यु-
क्रमेण फलमादिशेत् । प्रभुः पण्याङ्गना मितं देशो ग्रामः
पुरं गृहम् । एकनाडीस्थितं भव्यं विरुद्धं वेधवर्जित-
मिति” । अत्र नाडीवेधे चरणवेधेऽधिकदोषः, आवश्यको स
एव त्याज्यः” एतदप्युक्तं तत्रैव । “आद्यांशेन चतुर्धांशं चतु-
र्थांशेन चादिसम् । द्वितीयेन तृतीयञ्च तृतीयेन द्वितीयकम् ।

एवंभांशव्यधो येषां जायते वरकन्ययोः । तेषां मृत्युर्न सन्देहः शेषांशाः स्वल्पदोषदा इति” तत्ताव्यावश्यकत्वे गुरुः “दोषापनुत्तये नाद्या मृत्युञ्जयजपादिकम् । विधाय ब्राह्मणांश्चैव तर्पयेत् काञ्चनादिना । हिरण्ययीं दक्षिणाञ्च दद्याद्वर्णादिकूटके । गानोऽन्नं वसनं देयं सर्वदोषापहारकमिति” । एवं सर्वसम्मतत्वादष्टौ कूटभेदा अभिहितानाने । “माहेन्द्रं गौडदेशे च मालवे रज्जुसंज्ञकमित्यादिना वादरायणवाक्येनान्यकूटानां तत्तद्देशविषयतापादनात् । ते च कूटभेदावसिष्ठसंहितायां तोडलानन्दे च सामान्यविशेषभावसहिता द्रष्टव्याः” प्रो० धा० । अथ नाडीदोषापवादः “राश्वैक्ये चेद्भिन्नचक्षुः द्वयोः स्यान्नक्षत्रैक्ये राशिगुणं तथैव । नाडीदोषो नोगणानां च दोषो नक्षत्रैक्ये पादभेदे शुभं स्यात्” सु० चि० । “द्वयोः स्त्रीपुंसयोरैकराशित्वे सति यदि भिन्नमृच्छं स्यात् तदा नाडीदोषोगणानाञ्च राक्षसमनुष्यगणानाञ्च दोषो नास्ति । यथा एकस्मिन्नपि कुम्भराशौ शतततारकापूर्वभाद्रपदापादत्वयं च इत्येवं रूपो नक्षत्रभेदः । तथैव नक्षत्रैक्ये राशिगुणं राशिद्वयं चेत् स्यात् तदापि प्रागुक्तो दोषो न स्यात् । उपलक्षणत्वात् तारादोषोऽपि न भवेत् । यथा । एकस्मिन्नेव नक्षत्रे पूर्वाभाद्रपदाख्ये पूर्वाभाद्रपदायाः प्रथमपादत्वयं कुम्भे चतुर्थचरणस्य मीने इत्येवंरूपो राशिभेदः” । यदाह नारदः । “एकराशौ पृथग् धिष्णो दम्पत्योः पाणिपीडनम् । उत्तमं मध्यमं भिन्नराशौ कर्तव्योस्तयोः । एकैर्नैकराशौ च विवाहः प्राणहानिदः” । वसिष्ठः । “दम्पत्योर्जन्मभेदैक्ये राशौ च निधनं तयोः । एकस्य च तथोद्वाहे किञ्चिद्भेदेऽपि वा नशः” । किञ्चिद्भेदे नक्षत्रभेदे राशिभेदे च । गर्गः “एकराशिं विना नाडीयोगमादौ विवर्जयेत् । न दोषस्त्वेकराशिस्थे भूकूटोऽन्येषु मृत्युदेति” । भृगुरपि “दम्पत्योरैकराशिस्थे पृथग्दृष्टं यदा भवेत्” । वसिष्ठोक्तो विवाहः स्वाङ्गणनाड्यौ न योजयेदिति । “अतएवाह केशवार्कः “नक्षत्रमेकं यदि भिन्नराशोरभिन्नराशोर्यदि भिन्नमृच्छम् । प्रीतिस्तदानि निविडा न्दुर्नार्योश्चेत् कृत्तिकारोहिणिवच नाडीति” । चतुर्थचरणस्वायमर्थः चेद्यदि कृत्तिकारोहिणीवत् स्यात् तदापि नाडीदोषो न स्यात् । उपलक्षणत्वाद्गणदोषोऽपि । यथा कृत्तिकारोहिण्योरैकनाडीस्थत्वेऽपि गणदौष्ठ्येऽपि तत्संस्मृतिताऽशुभफलं नैव स्यात् । अत्रापि प्रथमतः पुं तारापेक्षिता द्वितीयतः स्त्रीतारेत्तपि विशेषोध्ययः ।

यदाह गर्गः “एकराशौ पृथग् धिष्णो पुं तारा प्रथमा भवेत् । अतीव शोभना प्रोक्ता स्त्रीतारा चेत्तथोभनेति” । तदेवं कैमुतिकन्यायेन यत् नाडीगणदोषाद्यभावो यथा रोहिण्योऽन्योर्हस्तचित्तयोर्वा तत् पाणिपीडनं शुभं स्यादिति किं वाच्यमित्यर्थः । अथैकराशिनक्षत्रत्वेऽपवादमाह । नक्षत्रैक्ये इति । स्त्रीपुंसयोः राश्वैक्ये नक्षत्रैक्ये च यदि चरणभेदो यथा भरणत्वाः प्रथमपादे पुंसो जन्म द्वितीयपादे स्त्रियास्तदापि शुभं कल्याणं स्यात् । तदुक्तं केशवार्केण । “पराशरः प्राह नवांशभेदादेर्कराशोरपि सौमनस्यमिति” । सौमनस्यं प्रीतिः । वसिष्ठेनापि “एकदृष्टसम्भवाणां भवति विवाहः सुतार्थसम्पत्त्यै । यद्युभयोरैक्यं भवति यदा चांशको भिन्नः इति । एतच्च सङ्कोचविषयं वेदितव्यम् । तथा च जगन्मोहने । “एकैर्नैकराशौ च विवाहस्त्वशुभः स्मृतः । सङ्कोचे तु तदा कार्यो भिन्नपादोयदा तयोरिति” । अत्रापि विशेषो ज्योतिर्निबन्धे विधिरत्ने । “रोहिण्यार्द्रा मघेन्द्राग्नी तिष्यश्रवणपौष्णभस् । उत्तराश्लेषाश्चैव नक्षत्रैक्येऽपि शोभना” इति । इन्द्राग्नी विशाखा तदेतत् स्पष्टमुक्तं तत्रैव विधिरत्ने । “विशाखा कर्द्राश्रवणप्रजेशतित्यन्यतत्पूर्वमघाः प्रशस्ताः । स्त्रीपुंसतारैक्यपरिग्रहे तु शेषाविवर्ज्या इति सङ्गिरत्न” इति । शेषास्तारा इत्यर्थः । अत्र द्वयोरन्यतरस्य वा जन्मराशिनक्षत्राद्यज्ञाने उपायमाह । वसिष्ठः । “अज्ञातजन्मनाचूणां नामभेदपरिकल्पना । तेनैव विनश्येत् सर्वं राशिकूटादि जन्मवत् । जन्मभं जन्मधिष्णोर्न नामधिष्णोर्न नामभम् । अत्ययेन सदा योज्यं दम्पत्योर्निधनप्रदम् । कुर्यात् षोडश कर्माणि जन्मराशौ बलान्विते । सर्वाण्यन्यानि कर्माणि नामराशौ बलान्विते” इति । दृष्टस्तत्परि । “व्यवहारराजसेवा संप्रदायसमैतेषु । ज्ञातेऽपि जन्मराशौ फलमुक्तं नामराशिवशादिति” । नान्नः सकाशाज्जन्मनक्षत्रज्ञानं स्वरोदयाभिहितशतपदचक्रान्तर्गतस्त्रीयनाभादिवर्णवशात् ज्ञेयमिति । यस्तु चक्रारादिवर्ण कथमादिनामसु दृश्यते तत् यथासम्प्रदायं व्यवस्था” प्रो० धा० । नाडीभेदेऽष्टौ गुणाः प्रागुक्ताः ।

ज्यो० त० नाडीचक्रलेखनद्विधेयौ दर्शितौ यथा स्वरोदये । “अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सर्पाकारं त्रिनाडिकम् । तत् वेधवशात् ज्ञेयं विवाहादौ शुभाशुभम् । त्रिनाडीवेधनक्षत्रमश्विन्यार्द्राद्युगोत्तराः । हस्तेन्द्रमूलवा-

कथ्यः पूर्वभाद्रपदादिमा । यास्यः सौम्यो गुरुयोनित्ति-
मित जलाह्वयम् । धनिष्ठा चोत्तरा भद्रा मध्यमाङ्गी व्यव-
स्थिता । कृत्तिका रोहिणी सर्पमेषा स्वातोविशाखके ।
उत्तराश्रवणापौष्णं घृष्टनाङ्गी व्यवस्थिता । अश्रवादि-
नाङ्गीवैधर्मे षष्ठं द्वितीयकं क्रमात् । यास्यादितिक
तथैव कृत्तिकादिषट्ककम् । एवं निरोक्षयेद्द्वेधं कन्या-
मन्त्रे सुरे गुरौ । पण्यस्त्रोस्त्रामितेषु देशे ग्रामे पुरे
गृहे । एकनाङ्गीस्थिषण्णानि यदि सुर्वरकन्ययोः ।
तदा वेधं विजानीयात् सुर्वदिषु तथैव च । प्रकटं यस्य
जन्मर्चं तस्य जन्मर्चं तोव्यधः । प्रणटं जन्मं यस्य तस्य
नामर्चं तोवदेत् । द्वयोर्जन्मयोर्वेधे द्वयोर्नामभयोस्तथा ।
नामजन्मर्चयोर्वेधे न कर्तव्यं कदाचन । एकनाङ्गीस्थिता
चेत् स्यात् भर्तुर्नाशाय चाङ्गना । तस्मान्नाङ्गीवैधोवीक्षो-
विवाहे शुभमिच्छता । प्राङ्नाङ्गी वेधतोभर्ता मध्य-
माङ्गीभयं तथा । घृष्टनाङ्गीवैधे कन्या म्रियते नात्
संशयः । एकनाङ्गीस्थिता यत् गुरुमन्त्रश्च देवता । तत्
द्वेधं रुजं कृत्युं क्रमेण फलमादिशेत् । प्रभुः पण्यङ्गना-
मित् देयोग्रामः पुरं गृहम् । एकनाङ्गीगता भव्या
अभव्या वेधवर्जिताः । अस्यापवादः ज्यो० त० ।
“एकराश्यादियोगे तु नाङ्गीदोषो न विद्यते” एकरा-
श्यादिषु “एकराशौ च दम्भयोः शुभं स्यात् समसप्तके ।
चतुर्थे दशमे चैव तृतीयैकादशे तथा” इत्युक्तः । समपह्णा-
द्विषमसप्तके दोषः । तथा च “योटके सप्तके जेषतुले
युग्महयौ तथा । सिंहघटी सदा वज्र्यौ मृतिं तत्वाव्रवी-
च्छिवः” । श्रीपतिव्यवहारनिर्णये । “सुहृदेकाधिप-
ज्ञोगे तारावले वश्यराशौ वा । अपि नाङ्गादिवेधे भवति
विवाहोहितायां राजभार्तुण्डे च । “न राजयोगे गृहवै-
रिता च न तारशुद्धिर्न गणत्वयं स्यात् । न नाङ्गीदोषो न च
वर्णदुष्टिर्गर्गादयस्ते सुनयोवदन्ति” अत्र देशभेदात् व्यवस्था ।
अन्यतोक्तम् । “लग्ने व्यये च पाताले जामिते चाष्टमे कुजे ।
भर्ता कन्याविनाशाय कन्याभर्तुर्विनाशकत्” । अस्याप-
वादः । “अथ वा गुणबाहुल्ये कुजे वा तादृशे द्वयोः”
प्रागुक्तोक्त्या अष्टानां कूटानां गुणाङ्गानां सङ्गलने अष्टा-
दशतोऽधिकत्वे उभयोर्वरकन्ययोरुक्तलग्नादिस्थाने सङ्गलन्य
स्थितौ च न दोषः एवमन्योऽपि वैधव्ययोगो निन्दनीयः स च
ज्ञातकश्य्दे वध्यते । एवं विवाहे वर्षादिशुद्धिं दम्भयो-
राहकृत्याङ्गं चोक्ते दानां निर्दोषदिनलग्नादि निरूप्यते ।
“तत्रैकविंशतिः सर्वसम्पत्ता दोषान्नारदेन परिगणि-

ताः । “एकविंशतिदोषाणां नामरूपफलानि च । पिता-
महोक्तं संवीक्ष्य तानि वक्ष्ये समासतः । पञ्चाङ्गशुद्धिरहि-
तो दोषस्त्वाद्यः प्रकीर्तितः । उदयास्तशुद्धिरहितो द्वितीयः
स्वर्ग्यसंक्रमः । तृतीयः पापषड्वर्गो षट्गुणः कुजाष्टमः ।
गण्डान् कर्त्तरी रिपुषण्डेन्दुश्च संपहः । दम्भयोरष्ट-
मं लग्नं राशिर्विषघटी तथा । दुर्मुहूर्तो वारदोषः
स्वार्जूरिकसमङ्घ्रिमम् । ग्रहणोत्पातं क्रूरविह्वलं
क्रूरसंयुतम् । कुनवांशो महापातो वैधृतिश्चैकविंशति-
रिति” अन्यैस्तु दश दोषा उक्ताः “वेधश्च १ लग्ना २ च तथा
च पातः, ३ स्वार्जूरयोगो ४ दशयोगचक्रम् ५ । युतिश्च ६ जाभि-
ल ७ समपह्णाश्च दवाणां स्ववज्रौ ८ दश चैव दोषा इति व्यव-
हारोच्चयेऽभिधानात् । तत्र “दुर्मुहूर्तो रवावर्गमेत्यादिः । वार
दोषः कुलिकादिः, क्रूरसंयुतमित्यस्योपलक्षणत्वादकाल-
वृष्टिनामकोऽपि दोषो गृह्यते । यदाह वसिष्ठः । “प-
ञ्चाङ्गशुद्धिरहितास्तोत्पाताऽकालवृष्टिजाः” इति । एवं
दोषाणां कर्मविशेषे फलमाह वसिष्ठः “एकविंशन्-
महादोषास्त्वेते ब्रह्मसुखोदिताः । कदाचिन्नैव सीदन्ति
गुणानां कोटिकोटिभिः । तस्मादेतेषु दोषेषु कदाचि-
न्नाचरेच्छुभम् । विवाहे विधवा नारो मरणं व्रतवधने ।
प्रासनाशः प्रतिष्ठायां सीसन्ने गर्भनाशनम् । नवान्न-
भोजने मृत्युः क्षपौ तत्फलनाशनम् । कर्त्तुर्नाशो गृहा-
रम्भे प्रवेशे पतिनाशनम् । यात्रायां कर्त्तुर्नाशः स्याद्यु-
द्धयाने विशेषतः । लभ्यते सुमहत्पुण्यमेषु आङ्गादिकर्म-
भिरिति” पी० धा० ।

तत्र सर्वकर्मोपयोगिषड्वर्गे वक्तव्ये आदौ ज्ञेयनवांशपावाह
“कुजशुक्रसौम्यशशिस्वर्ग्यचन्द्रजाः कविभौमजीवशनिभौ-
रयोगुरुः । इह राशिपाः, क्रियमृगास्तौलिकेन्दुभतो
नवांशविधिरुच्यते बुधैः” स० चि० ।

“अत्र लग्नादीनां लक्षणं नारदोक्तम् । “विंशद्वा-
गात्मकं लग्नं होरा तस्याहं उच्यते । लग्नलिभागो-
द्वेषकाणो नवमांशो नवांशकः । द्वादशांशो द्वादशांशस्त्रिंशं
शस्त्रिंशदंशकः । षड्वर्गाः कथितास्तैते- तेषामोशा इमे
स्मृताः” इति । तत्रैते भौमशुक्रबुधचन्द्रस्वर्ग्यबुधशुक्र-
भौमशुक्रशनिगुरुः, क्रमेणैह षड्वर्गे राशिपा भेषादिरा-
शीनां स्वामिनः । क्रियेति । क्रियो मेषः मृगास्यो मकरः
तौलिकं तुला इन्दुं कर्कः एभ्यो राशिय्यो द्वादशस्वपि
राशिषु नवांशवर्धुर्बुधैरुच्यते । मेषे मेषादेव, दृष्टे मक-
रादेव मिथुने तुलातः कर्के कर्कादेव, एवं सिंहोऽपि मे-

पादेव एव कन्यादिषु अपि राशिषु सक्तरादित एव ।
 एवमेव धनुरादिषुपि इत्यर्थः । यदाह नारदः । “सिंह-
 स्थाधिपतिर्भातुचन्द्रः कर्कटकेश्वरः । मेघवृश्चिकयोर्मैमः
 कन्यामिथुनयोर्बुधः । धनुर्मीनयोर्देवेज्यः शुक्रोदृष्टलेखरः ।
 शनिर्भरककुम्भेश इत्येते राशिनायकाः” । “नवमांशा-
 मेघसिंहवापे, मेघादयः क्रमात् । क्रमाद्भूमगकन्यासु
 ज्ञेयाः स्युर्मकरादयः । तुलामिथुनकुम्भेषु स्युः क्रमेण
 तुलादयः । अलिकर्कटमीनेषु क्रमात् स्युः कर्कटादयः”
 इति पी० धा० । अथ होरेयकथनम्
 “समष्टहमध्ये शशिरविहोरा विषमभमध्ये रविशशिनोः
 भा” सु० चि० । “पञ्चदशभागात्मकैका होरा समराशि-
 मध्ये प्रथमा चन्द्रस्यापरा स्वर्यस्य । विषमराशिमध्ये प्रथमा
 रवेः परा चन्द्रस्तेत्यर्थः । “होराकैन्दोरोजराशौ समभे
 चन्द्रस्वर्ययोरिति नारदोक्तः” पी० धा० । अथ त्रिंशंश-
 द्रेकाणेशः । “शुक्रज्जीवशनिभूतनयस्य बाणशैलाष्टपञ्च-
 विशिखाः समराशिमध्ये । त्रिंशंशकोविषमभे विपरीत-
 मस्माद्द्रेष्काणकाः प्रथमपञ्चनवाधिपानाम्” सु० चि० ।
 समराशिमध्ये क्रमेण प्रथमतः पञ्चानामंशानां शुक्रः
 स्वामी ततः शैलानां सप्तानां ज्येष्ठः । ततोऽष्टानां
 जीवो गुरुः । ततः पञ्चानां शनिः । ततो विशिखाबाणाः
 पञ्च तेषां भूतनयो भौमः । शुक्रज्ज्येष्ठ्यादिसमाहारद्वन्द्वः ।
 विषमभे तु अस्मात्समराशेर्विपरीतं ज्ञेयम् । यथा प्रथ-
 मतः पञ्चानां भौमः ततः पञ्चानां शनिः ततोऽष्टानां
 गुरुः । ततः सप्तानां बुधः ततः पञ्चानां शुक्रः इत्यर्थः ।
 अयमेव त्रिंशंशकसंज्ञ इति । यथाह नारदः ।
 “कुजाकीर्जश्चशुक्राणां बाणेषुष्टाद्विमागणाः भागाः स्यु-
 र्विषमे ते तु समराशौ विपर्ययात्” इति । द्रेकाणां राशि-
 दशांशाः द्वादशसु राशिषु प्रथमोद्रेष्काणः प्रथमस्य
 स्वराश्याधीशस्य, द्वितीयोद्रेष्काणः पञ्चमराशीश्वरस्य,
 तृतीयः स्वराशितो नवमराशीश्वरस्य । यथा दृष्टे प्रथमो
 द्रेष्काणो दृष्टाधीशशुक्रस्य, स्वामेक्षपञ्चमकन्याधीशबुधस्य
 द्वितीयः, तृतीयः स्वामेक्षनवममकराधीशशनेरित्यर्थः ।
 “सुद्रेष्काणां लग्नपञ्चनवराशीश्वराः क्रमादिति” नार-
 दोक्तः पी० धा० । द्वादशशंशानाह ।

“स्याद्द्वादशंश इह राशित एव गेहं होराय
 द्द्वकनवमांशकस्यभागः । त्रिंशंशकश्च षड्भिरेकधितास्तु
 वर्गाः सौम्यैः शुभं भवति चाशुभमेव पापैः” सु० चि० ।
 “इह षड्वर्गे द्वादशंशः सार्द्धमंशद्वयं तत् स्वराशित एव-

ष्टांशान्तं गणितं सद् यस्तद्वाशिस्वामी स द्वादशंशेश्वरः
 “आरभ्य लग्नराशेस्तु द्वादशंशेश्वराः क्रमादिति” नारदोक्तः ।
 अन्यश्चरणत्वं स्वपतरम् । तदुक्तं षड्भिरे । “लग्नं
 तदर्द्धं ततस्त्रिगागो नवांशकश्च द्विदशांशकश्च । त्रिंशं-
 शकश्चेति हि वर्गषट्कं शुभं शुभव्योमचराधिपत्यम् ।
 यः पापषड्वर्गभवो हि दोषः पञ्चाङ्गसौम्यपहल्लग्न-
 जातम् । गुणौघमन्मोघिममोघवाणः शुष्यत्येषं खलु
 राषवस्येति” । तस्मात् सौम्यपापपहल्लग्नसार्द्धं सति
 सौम्यषड्वर्गस्त्रिभ्योऽधिकश्चेच्छुभः त्रिभ्योहीनश्चेदशुभ
 इत्यर्थः” पी० धा० । अथ गण्डान्तदोषः । “ज्येष्ठा-
 पौष्णमसार्पमान्यषटिकाशुभं च मूलाश्विनीपितृादौ
 षटिकाद्वयं निगदितं तद्वस्य गण्डान्तकम् । कर्काल्य-
 गण्डजमान्तोऽर्धषटिका सिंहश्च मेघादिगा पूर्णान्ते षटि-
 कात्मकं त्वशुभदं नन्दातिथेष्टादिसम्” सु० चि० ।

“गण्डान्तं नाम सन्निविशेषः सचानेकविधः नक्षत्र
 सन्निविशेषसन्निर्लग्नसन्निश्च तथा योगसन्निः करणसन्निर्वर्ष
 सन्निखनसन्निर्वर्षतुसन्निर्सांसन्निः पञ्चसन्निर्दिनसन्नि-
 रातिसन्निमध्याङ्गसन्निः प्रातःसायंसन्निर्निशीथसन्निश्च ।
 तत्र तिथिनक्षत्रलग्नविशेषाणां यः सन्निर्नियतकालः
 स गण्डान्तसंज्ञः । अन्येषां तु सन्निर्नियतकालः
 सन्निश्चब्दवाच्य एव । तत्रादौ नक्षत्रगण्डान्तमुच्यते ।
 ज्येष्ठा प्रसिद्धा पौष्णं रेवती सार्पमन्मेघा एषा-
 मन्ते षटिकाद्वयम् (४दण्डाः) । तथा मूलाश्विनौ
 प्रसिद्धे पितृं मघा । एषामादौ षटिकाद्वयं च
 गण्डान्तमाम । तथा च रेवत्यश्विन्योरक्षेपासमयोज्येष्ठा-
 मूलयोरन्तरालवर्तिषट्चतुष्टयं नक्षत्रगण्डान्तमशुभदम्
 तदुक्तं रत्नमालायाम् । “पौष्णाश्विन्योः सार्प-
 पितृाख्ययोश्च यच्च ज्येष्ठामूलयोरन्तरालम् । तद्वगण्डान्तं
 स्याच्चतुर्नाडिकं हि यात्राज्योद्वाहकालेष्वनिर-
 मिति” । यत्तु षड्भिरेनोक्तम् “यदन्तरालं पितृ-
 सार्पयोश्च मूलेन्द्रयोरश्विनपौष्णायोश्च । ससन्नि गण्डा-
 न्तमिति त्रयं तद्व्यासप्रसायं शुभकर्महन्तु इति” । यामः
 प्रहरो नक्षत्रभोगस्येति शेषः । नारदोऽपि “सार्पेन्द्र
 पौष्णविष्णुपान्ते षोडशंशा भसन्मयः । तदप्यभेष्टाद्य-
 जाताः पापागण्डान्तसंज्ञकाः । उयं सन्निर्नियतयजं ग-
 ण्डान्तनितयं सहत् । सृष्टुदं जन्मयानादिविवाहस्या-
 पनादिषु” षोडशंशो नक्षत्रभोगस्याङ्गप्रहर इति यावत् ।
 आद्यजाताः षोडशंशाः । तदेतद्दोषमहत्त्वात्पत्तुव-

कार्यम् । तथा हि । चतुर्घटिके नक्षत्रगण्डान्ते महान्
दोषः, तदधिके त्वष्टघटिकात्मके मध्यमदोषः । ततोऽधिके
चरणावधिके त्वष्टदोषः । अतएवेतत् सूर्यसिद्धान्ते “सार्पे-
न्द्रपौष्णधिष्णानामन्याः पादा भसन्वयः । तदपभेषु
सार्द्धांशो गण्डान्तं नाम कीर्त्यते । व्यतीपाततयं घोरं
गण्डान्तव्रतयं तथा । एतद्भसन्वित्वयं सर्वकर्मसु व-
र्जयेदिति” । अर्द्धांशश्चरणार्द्धं प्रहर इत्यर्थः । दीपिका-
याञ्च । “आद्ये सघाचतुर्भागे मूलपादाद्य एव च । रेव-
त्यन्त्यचतुर्भागे विवाहः प्राणनाशक” इति । अथ लग्न-
गण्डान्तमुच्यते । कर्कोति कर्कः प्रसिद्धः अलिष्टशिकः
अण्डजोमीनः एषाम्भानां लग्नानामन्तेऽर्द्धघटिका, तथा
सिंहमेघौ प्रसिद्धौ अश्वोधनुः एषां लग्नानामादिभूतार्द्ध-
घटिका गण्डान्तं नाम । तथा च कर्कसिंहयोर्द्वैशिकधनु-
षोमीनमेघयोर्वा लग्नयोरन्तरालवर्त्तिन्येका घटिका लग्नग-
ण्डान्तमशुभदमित्यर्थः । यदाह कश्यपः “सिंहकर्कटयो-
श्चापकीटयोर्मीनमेघयोः । गण्डान्तमन्तरालं तन्नाडिका
निधनप्रदेति” । यत्तु नारदेनोक्तम् “कुलीरसिंहयोः
कीटचापयोर्मीनमेघयोः । गण्डान्तमन्तरालं स्यात् घटि-
कार्द्धं ऋतिप्रदमिति” । वसिष्ठे नापि । “लग्नान्तरालं
घटिकार्द्धमेतत्कुलीरहयोरलिचापयोश्च । मीनाजयोःसर्व-
गुणान्निहन्ति लोभो यथा सर्वगुणान्हरत्येति” । तद्दोषाधि-
क्यसूचनार्थम् । अथ तिथिगण्डान्तमुच्यते । पूर्णान्त
इति । पूर्णाः पञ्चमीदशमीपञ्चदशस्तासासन्ते घटि-
कैका, तथा नन्दाः प्रतिपत्पञ्चम्याकादशस्तासामादिभूतैका
घटिका तिथिगण्डान्तं नाम । तथा च पञ्चमीषष्ट्योर्दश-
स्येकादशयोः, पञ्चदशीप्रतिपदयोर्वा तिथ्योरन्तरालवर्त्ति-
घटोद्वयं तिथिगण्डान्तमशुभमित्यर्थः । यदाह नारदः
“पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथयोः सन्निर्नाडीद्वयं सदा । गण्डान्तं
ऋतुदं जन्मयातोद्वाहप्रतादिषु” इति । यत्तु कश्यपे-
नोक्तम् “पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथयोः सन्निर्नाडीचतुष्टयम् ।
उद्वाहजन्मयानेषु गण्डान्तं निधनप्रदमिति” । तद्दोष-
तारतम्यसूचनार्थम् । एवं गण्डान्तसंज्ञः सन्धिरुक्तः ।
तत्र तिथिलग्नगण्डान्तपरिहारः शाकल्यसंहितायाम् ।
“तथैव तिथिगण्डान्तं नास्तीन्द्री बलशालिनि । तथैव
लग्नगण्डान्तं नास्ति जीवे बलान्विते” इति । अथात्र
प्रसङ्गादन्वेषामपि सन्धिरुच्यतेऽस्माभिः । यदाह गुरुः
“घटिकाद्वयमृत्तान्ते मासान्ते तु दिनत्रयम् । वर्षान्ते व-
र्जयेत्तत्तं मङ्गलादिनसम्प्रकमिति” । तिथ्यादिसन्धि-

स्याह वसिष्ठः “पक्षोऽव्दसन्धिरस्तिदिनञ्च माससन्धिरस्तिना-
ड्यः खलु सन्ध्ययोश्च । नाड्यस्तसन्धिरस्तिधिरुच्ययोगस-
न्धिरुदङ्गं करणस्य सन्धिः” । वर्षेषु विशेषमाह स एव
“सौराव्दान्ते त्यजेत्पक्षं चान्द्रे तु नवमन्यजेत् । सावनान्तेऽ
ष्टमन्याजं नाक्षत्रे पौष्णभात् तत्रहमिति” । अत्रापि
विशेषमाह स एव । “अव्दाः स्युस्तिविधा जीवसौर
चान्द्राह्वयाः सदा । तेषामादौ तथा चान्ते त्रिदिनं
वर्जयेच्छुभे” इति । अथञ्च सर्वकार्यसमाधारणो निषेधः
अन्यथा मीनादित्ये विवाहप्रसङ्गाभावादेव वर्षान्ति-
पेधस्य वैयर्थ्यापातात् । गुरुः “ऋतुान्ते पुननाशः
स्यान्मासान्ते तु धनत्रयः । वर्षान्ते वर्मनाशः स्यादृगृह्णात्
सर्वनाशनमिति” । आवश्यकत्वे तु “नक्षत्रयोगतिथि
सन्धिषु नाडिकैका तिथ्यष्टविंशतिपलैः सहितोभयत्र ।
कर्कालिमीनतनुसन्धिषु दिक्पलानि त्याज्यानि शेष
विवरेषु च पञ्च पञ्चेति” वासनासिद्धं केशवार्कवाक्यमनु
सर्त्तव्यम् । वासना च सिद्धान्तशिरोमणावभिहिता ।
“शशितनुविकलाभ्यश्चन्द्रभुक्तेन्दुभान्त्वोर्गतिविवरकलाभि-
र्भूय एवाभिरेव । पृथगथ गतिगुण्य नाडिकाः सन्धिरा-
प्ता भतिथिकरणयोगानां फलं तत्र मिश्रमिति” । सन्धि-
फलमप्याह केशवार्कः । “सन्धौ पुरम्भो शुभमेति ब्रह्मा मृ-
तप्रजा वा यदि सन्धिसन्धिः । वदन्ति वात्स्या ऋतुना-
विमूढां निशीथमध्यदिनसन्धिषूढाम्” तत्तार्द्धं रात्रिमध्यन्दि-
नसन्धिः “मध्ये निशाङ्गोर्धोतीव्रशम्” सु० चि० । इत्याद्ये
प्रकरणेऽभिहितः । सन्धिसन्धिरु केशवार्कणोक्तः “रवेर्भ-
वेदेकगृहाधिकस्य यदंशष्टन्दं खलु सायनस्य । तदत्र रा-
शिद्वयभागतष्टं स्पष्टं वसन्ताहतवो भवन्ति । तत्सन्ध्ययोगा-
ङ्गघटोसमाः स्युर्द्विसङ्क्रुणाश्चेद्विषुवायनीयाः । स सन्धि-
सन्धिः खलु यत्र शेषं शून्यं भवेदेष विशेष-
पुण्यः” इति मीनसंक्रान्तिमारभ्य वसन्तर्त्तुगणनेति
पक्षमङ्गोक्त्येकगृहाधिकस्येत्युक्तम् । गण्डान्तदोषपरि-
हारमाह वसिष्ठः “गण्डान्तदोषमखिलं सहूर्तोऽभि-
जिदाह्वयः । हन्ति यद्वन्दृगव्याधः पक्षिसङ्क्रुमिवा-
खिलम्” । तदेतद्दोषापवादाख्यस्य प्रकारस्य नियामकत्वा-
द्विवाहविषयं न जातकादौ” पो० धा० । अथ कर्त्तरीदोषः ।
“लग्नात् पापावृज्वृज्जु व्ययार्थस्यौ यदा तदा । कर्त्तरी
नाम सा ज्ञेया मनुदारिद्र्यशोकदा” । सु० चि० “यदा पाप-
सहो लग्नाद्वायार्द्धस्यावृज्वृज्जु द्वादशस्थः पापमहोमा-
नी, द्वितीयस्थः पापमहो वक्रो स्यात्तदा कर्त्तरी नाम दोषः

जन्तति स्त्रीषु संयोः प्राणांश्चेदयतीति कृती च्छेदन इति धात्वर्थानुसारादन्वयां सम्मुखकर्त्तरीयं मृत्युदारिद्र्यशो-
कदा भवेत् । यदाह नारदः “लग्नाभिमुखयोः पाप-
ग्रहयोर्द्वयक्रयोः । सा कर्त्तरीति विज्ञेया दम्पत्योर्ग-
लकर्त्तरी । कर्त्तरीदोषसंयुक्तं यत्लग्नं तत् परित्यजेत् ।
अपि सौम्यग्रहयुक्तं गुणैः सर्वैः समन्वितमिति । ग-
र्गोऽपि । “व्यये मार्गगतिः क्रूरो वक्रो क्रूरो धने यदि ।
तौ च लग्नांशतुल्यौ च तदा धोराख्यकर्त्तरी” । यदा तु
द्वितीये मार्गे द्वादशे च वक्रौ अथ द्वापि क्रूरौ व्यया-
र्थस्यौ सन्तौ शीघ्रिणौ वा स्यातां तदा कर्त्तरी नास्त्येव ।
यदाह वशिष्ठः “लग्नस्य पृष्ठग्रहयोरसाध्योः सा कर्त्तरी
स्याद्वयक्रगत्योः । तावेव शीघ्रौ यदि व्यक्तचारौ न कर्त्त-
री चेति पितामहोक्तिरिति” । इयं कर्त्तरी चन्द्रस्यापि
द्रष्टव्या । यदाह कश्यपः “चन्द्रस्य कर्त्तरी तद्वच्छुभ
दृष्टा न दोषदेति” । परन्तु लग्नस्य चन्द्रस्य वा क्रूरग्रहम-
ध्यगतत्वदोषोऽस्त्येव कर्त्तरीतोऽलफलः कन्यानाशकरत्वात् ।
यदाह वसिष्ठः “क्रूरग्रहमध्यगते लग्ने चन्द्रेऽथ वा कर-
ग्रहणम् । ते यमसदनाभिमुखं गमनञ्चेच्छन्ति कन्यायाः”
इति कर्त्तरीदोषेऽन्यदस्यपवादाल्लरं “पापौ कर्त्तरिकार-
कावित्यादिना स्वयं वक्ष्यति । अत्र लग्नादित्युपलक्षणात्
सर्वेषामपि भावानां कर्त्तरीदोषोऽध्यवसेयः “यो यो भावः
स्वामिदृष्टोयुतोवेत्यादिना” तुल्यन्यायत्वात् । तत्र लग्ने
कर्त्तरी महादोषकरी लग्नभङ्गाधायकत्वात्तस्या अन्यत्र ता-
दृशदोषाभाव इति तु तत्त्वम्” पी० धा० । अतः परं राहुकेत्वोः
पापग्रहत्वं व्यवस्थापितं तच्च केतुशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते ।
अथ युतयोगापरपर्यायसंयुक्तदोषः “चन्द्रे सूर्यादिसंयुक्ते
दारिद्र्यं मरणं शुभम् । सौख्यसापत्न्यवैराग्यं पाप-
द्वययुते ऋतिः” सु० चि० “सूर्ययुक्ते चन्द्रे दारिद्र्यं स्यात् ।
भौमादियोगे मरणादि फलं क्रमेण स्यादित्यर्थः । पाप-
ग्रहराहित्येऽप्यशुभफलं राहुकेत्वोरपि द्रष्टव्यम् । यदाह
नारदः “शशाङ्के ग्रहसंयुक्ते दोषः संयुक्तचक्रः ।
सूर्येण संयुक्ते चन्द्रे दारिद्र्यन्भवति ध्रुवम् । कुजेन मरणं
व्याधिः सौम्येन त्वनपत्यता । दौर्भाग्यङ्कुरणा युक्ते
सापत्न्यम्भागेण तु । प्रव्रज्या सूर्यपुत्रेण राहुणा कलहः
सदा । केतुना संयुक्ते चन्द्रे नित्यं कष्टदरिद्रता । तस्मिन्
संयुक्तदोषे तु विवाहं नैव कारयेत्” । सापत्न्यं
भर्तुरन्या भार्या स्यात् । अत्र गुरुबुधसाहित्यफलमशुभ-
सुक्तम् अन्यकर्त्ता तु वसिष्ठवाक्ये कस्यचिन्मताभिप्रायेण

शुभफलसुक्तम् । यथोक्तं वसिष्ठेन “दारिद्र्यं रविणा
कुजेन मरणं सौम्येन न स्युः प्रजादौर्भाग्यं गुरुणा सितेन
सहिते चन्द्रे समापत्न्यम् । प्रव्रज्याऽर्कसुतेन सिन्दुजगुरौ
वाञ्छन्ति केचिच्छुभं द्वाप्यैष्ट्युरसङ्गहैः शशियुतेर्दोषः
प्रवासः शुभैरिति” । अत एव श्रीपतिनोक्तम् । “शुभञ्च-
दम्भोलिभट्टदीप्यविज्ञाभिति” दम्भोलिभट्टदीप्योजीवः ।
पापेति । पापद्वयेन युते उपलक्षणत्वात्सापत्न्ययादियुते
ऋतिरेव स्यात् । “पापद्वययुते चन्द्रे दम्पत्योर्मरणं भ्रुव-
मिति” नारदोक्तः । बहुसौम्यग्रहयोगे तु बहुकालं
पत्युदेशाल्लरेऽवस्थानं स्यात् तद्वाक्यमधुनैवाभिहितम् ।
अथास्य परिहारो नारदोक्तः । “स्वतेजसः स्त्रीगोवा
मित्येतेषां विधुः । युतिदोषाय न भवेद्दम्पत्योः श्रेयसे
तदेति” । कश्चिद्गोचरमिति पश्यते । कश्यपेनापि ।
“तुल्यमित्येवराशिस्यः शुभयुक्तः शुभप्रदः । एवंविधः क्रूर-
युतः सम्पूर्णफलदः शशीति” पी० धा० ।

अथ जन्मराशिलग्नयोरष्टमलग्नदोषं सापवादमाह ।

“जन्मलग्नभयोर्द्वयराशौ नेष्टः करग्रहः । एकाधिपत्ये
राशीशे मैत्रे वा नैव दोषकत्” सु० चि० ।

“जन्मलग्नजन्मराशयोः सम्बन्धिनिष्ठयु राशावष्टमलग्ने
करग्रहोनेष्टः । यदाह नारदः “दम्पत्योरष्टमं लग्नं त्व-
ष्टमोराशिरेव च । यदि लग्नगतः सोऽपि दम्पत्योर्नि-
धनप्रदः । स राशिः शुभयुक्तोऽपि लग्नं वा शुभसंयुतम् ।
लग्नं विवर्जयेत् यत्नात् तदंशं च तदीश्वरान्” इति । अत्र
जन्मलग्ने जन्मराशौ च विशेषमाह कश्यपः । “इष्टं स्व-
जन्मलग्नं तज्जन्मराशिरनेष्टदः । लग्नगस्तु तयोः स्थाना-
च्छुभान्युपचयानि वै” इति । नारदोऽपि “जन्म-
राश्युद्गमो नैव जन्मलग्नोदयः शुभः । तयोरुपचयस्थानं
यदि लग्नगतं शुभमिति” । अथाष्टमलग्नदोषपरिहार-
माह । एकेति जन्मराशिजन्मलग्नयोरन्यतरस्य विवाह-
लग्नस्य च स्वास्त्येक्ये सति यथा शेषदृष्टिकयोः, तथा
तयोराशीश्वरयोः मैत्रे यथा सिंहमीनयोः । अत्र हि
सूर्यगुरोरन्योन्यप्रीतिरस्ति । एतादृशविषये विवाहो
लग्नाष्टमदोषकत् न स्यात् । यदाह कश्यपः “जन्मशा-
ष्टमलग्ने शौ मिथो मित्रे व्यवस्थितौ । जन्मराश्यष्टमर्क्षो-
त्यदोषो नश्यति भावतः” इति पी० धा० । परिहारात्तरमाह
“मीनोच्चकर्कालिमृगस्त्रियोऽष्टमं लग्नं यदा नाष्टमगेह-
दोषकत् । अन्योन्यमित्ववशेन सा वधूर्भवेत्तु ता युग्मह-
सौख्यभागिनी” । “उक्ता दृष्टः स्त्री कन्या अन्ये प्रसि-

ज्ञाः एते राशयो यद्यष्टमलग्नं स्युः यथा सिंहांम्लीनः
तुलातोषः धनुषः कर्कः मेषात् दक्षिणः मिथुनान्मकरः
कुम्भाकन्याऽष्टमलग्नम् । तदाष्टमगेहदोषकञ्च भवेत् ।
कुत इत्यत आह । अन्योन्येति । प्रागुक्तपरस्परप्रीति
वशे । इदञ्चोपलक्षणम् । मेषदक्षिणयोस्तुलादोषयोरेकाधि-
पत्यात् । एवं सति सा बधूः परिणीता कन्या सुता
युग्महसौख्यभागिनी स्यात् । उक्तञ्च “भगवतुलीरठ-
पालिस्तुगाङ्गना जननराशिबिलग्नदहाष्टमाः । शुभ-
फला भृगुणा कथितास्तयोरधिपती सुहृदौ हि प-
रस्परमिति” । परिहारान्तरमप्याह गुरुः । “लग्नादष्टम-
राशीः केन्द्रगः शुभवीजितः । यद्यष्टमगतस्योक्त
दोषमाशु व्योहति । रन्ने शः स्वशुभांशस्यस्तुङ्गः स्वजेत-
मितृगः । अष्टमस्थानदोषोहि विनश्यति न संशय” इति ।

अथ लग्नेऽष्टमेशादियोगफलम् । “मृतिभवनं शोयदि च
विलग्नं तदधिपतिर्वा न शुभकरः स्यात् । व्ययभवनं वा भवति
तदंशस्तदधिपतिर्वा कलहकरः स्यात्” मु० चि० । “अष्टम-
भवननवांशोयदि विलग्नं स्यादथ वाष्टमभवनस्वामी विलग्नं
स्यात्तदा शुभकरो न स्यात् । यदाह कश्यपः । “दम्पत्यो-
रष्टमे लग्ने राशौ वापि तदंशके । तदोशे वा लग्नगते
तयोर्मृत्युर्न संशय” इति । अथ व्ययभवनञ्जललग्नजन-
राशिभ्यान्नादशमभवनम् अथवा व्ययंशो व्ययस्वामी यदि
लग्ने स्यात्तदा कलहकृत् स्यात् । उक्तञ्च कश्यपेन “तथैव
द्वादशे लग्ने तदंशे वा तदीश्वरे । विवाहे लग्ने नैखा
नित्यं स्यात् कलहोदयोरिति” । नारदेनापि “दम्प-
त्योर्द्वादशं लग्नं राशिर्वा यदि लग्नगः । अर्थहानिस्त-
त्रोक्तस्यात्तदंशसामिन्नन्यजेदिति” ।

अथ विषघटीदोषः । “खरामतो १०ऽन्यादिति विक्रिपित्वाभे
खवेदतः ४० के, रदत ३२ च सार्पभे । खवाणतो ५०ऽश्वे, धृ-
तितो १८ र्यमाश्वपे, कते २० भगत्वाद् भविष्यजीवभे । मनो
१४ दिदैवानिलसौम्यशाक्रमे कुपक्षतः २१ शैवकरोऽष्टि ६
तोऽजमे । युगाश्वितो २४ वध्रभृतोययास्यभे, खचन्द्रतो १०
मित्तमवासवश्रुतो । मूलेऽङ्गवाणाद् ५६ विषनाडिकाः
कृता ४ वर्ज्याः शुभेऽयोविषनाडिकाध्रुवाः । निम्ना भभोगेन
खतर्कदै० भाजिताः स्युतामनेयुर्विषनाडिकास्तथा” मु० चि० ।
“देवतीपुनर्वसुक्रात्तिकामघानक्षत्रेषु खरामतः ति० ग्रहटि-
कोत्तरं कृताश्चतस्रो घटिकाविषनाडिकाः शुभकार्ये वर्ज्याः-
स्थिरिति” तृतीयश्लोकेनान्वयः । एवं सर्वत्र व्याख्येयं के
रोहिण्यां कतेर्विशतेः । अजमे पूर्व भाद्रपदायाम् अन्या-

नि पदानि स्युटानि । तदेवं षष्टिघटीरूपे नक्षत्रभोगे
ध्रुवकाश्चतस्रो विषनाडिकाः प्रोक्ताः न्यूनाधिकत्वे तु
स्युटीकरणमुच्यते । अथो इति । विषनाडीनां ध्रुवाः ख-
रामतः इत्येवमादायो नक्षत्रभोगेनेष्टेन निम्नाः खतर्कैः
षष्ट्या भाजितास्ततोविषनाडिका ध्रुवाः स्युटा भवेयुरित्य-
र्थः । अत्रोपपत्तिस्त्वरारिजेन । यदि घटीषष्ट्यात्मकभभो-
गेनेमे ध्रुवका इमाश्चतस्रो विषनाडिकाश्च लभ्यन्ते । तदेष्ट-
भभोगेन किमपि, ध्रुवाविषनाडिकाश्चोष्टमभभोगेन गुण्याः
षष्ट्या भाज्या फलितम् । यदाह कश्यपः “वियद्वाणा ५०
वेददक्षाः २४ खरामा ३० व्योमसागराः ४० । वेदचन्द्रा १४
चन्द्रदक्षाः १२ खरामा ३० व्योमवाहवः २० । नेता-
ग्नयो ३२ व्योमगुणाः ३० न्यून्यदक्षा २० गजेन्दवः १८ ।
ज्वावाहवो २१ वियदक्षाः २० शक्रा १४ चेन्द्रा १४
खभूमयः १० । वेदचन्द्रा १४ स्तर्कवाणा ५६ वेददक्षाः २४
खवाहवः २० । व्योमेन्द्रवो १० व्योमचन्द्रा १० धृतयः ८
स्तर्कभूमयः १६ वेदाश्विनः २४ खरामाः ३० सुदक्षिणात्
घटिकाः क्रमात् । आभ्यः परस्तत्क्रमशश्चतस्रो विषनाडिकाः ।
चक्राद्यन्तघटीनिम्नाः षष्टिभक्ताः स्फुटाः स्फुटाः । विष-
नाडोदोषदुष्टं लग्नं सर्वगुणान्वितम् । शुभैः सर्वैश्च
संयुक्तमपि पञ्चेष्टकं त्यजेदिति” । वसिष्ठः कुर्वन्त्यु-
द्वाहितां कन्यां विधवां वत्सरत्नयात् । अन्यस्मिन् मङ्ग-
ले ताश्च निधनं वाच निर्जनमिति” । ताः विषनाडिकाः ।

अथ प्रसङ्गात् अन्यान्यलोकास्तिथिवारविषनाडिकाः
प्रोच्यन्तेऽस्माभिः देवज्ञम० । “तिथी १५ षु ५१ नागाऽद्वि०-
गिरी ७ षु ५१ वारिधि ४ गर्जा ८ द्वि० दिक ० पावक ३ विश्व ३
वासवा १४ । सुनोभ ७, दसंख्याप्रथमा तिथेः क्रमात्परं विषं
स्यात् घटिकाचतुष्टयम् । नखा २० द्वयं २ द्वादश १२ दिक ० च
शैला ७ वाणाश्च ५ तत्त्वानि २५ यथाक्रमेण । सूर्यादिवारेषु
परं चतस्रो नाड्योविषं स्यात् खलु वर्जनीयम्” । ज्योतिः सा-
गरे । “विवाहप्रत्यूडासु गृहकारम्भप्रवेशयोः । यात्रादिशु-
भकार्येषु विघ्नदा विषनाडिकेति” । अस्य परिहारमाह देव-
ज्ञम० गुरुः “चन्द्रोविषघटीदोषं हन्ति केन्द्रतिकोणगः ।
लग्नं विना शुभैर्दृष्टः केन्द्रे वा लग्नपस्तथेति” फलप्रदीपे
“विषनाड्युल्लिख्यं दोषं हन्ति सौम्यजगः शशी । मितदष्टोऽथ
वा स्त्रीयवर्गस्यो लग्नदो भवेत्” पी० धा० । अथ सुहृत्तेशाः ।
“गिरिशभुजगमिताः पितृवस्त्वन्वु विश्वेऽभिजिदथ च वि-
धाताऽपीन्द्र इन्द्रानलौ च । निर्द्धतिरुदकनाथोऽप्यर्यमाऽथो
भगः स्युः क्रमश इह सुहृत्तां वासरे वाणचन्द्राः” मु० चि० ।

“अत्र वाणचन्द्रा इत्युक्तेः मुहूर्तस्य पार्थक्येनाल-
लक्षणं नेनात्तम् । गिरिशो महादेवः भुजगः सर्पः मितः
सूर्यविशेषः पितृप्रवृत्तुविश्वे प्रसिद्धाः अष्टमोऽभिजित्
ततो विधाता ब्रह्मा, इन्द्रः इन्द्रानलौ अत्र समुदितयो-
र्व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वम् अत्र त्वय्यमुहूर्तस्वामिनः पितर
इत्यपेक्षितम् पितृप्रमिति नक्षत्रतदीयशरभेदोपचारात्
तस्य स्वामिनि वृत्तिः । निर्द्वितीराक्षसः उदकनाथो
वरुणः अर्यमा भगवन्मौ सूर्यविशेषौ । इत्येतदीया
वाणचन्द्राः पञ्चदश वासरे मुहूर्ताः स्युः यदाह
नारदः “दिशामुहूर्ता रुद्राहिमिताः पितृवस्तदकम् ।
विश्वे विधातृब्रह्मेन्द्रा इन्द्राग्निसुरतोयपाः । अर्यमा-
भगवन्मौ सूर्यविशेषौ दश पञ्च चेति” पी० धा० ।

“शिवोऽजपादादौ सुभेशा अदितिजीवकौ । विष्णु-
कैत्वष्टमरुतो मुहूर्ता निशि कीर्त्तिताः” मु० चि० ।

“प्रथममुहूर्तस्वामी शिवः ततोऽजपादात् पूर्वाभाद्रपदा-
दौ भेशानक्षत्रस्वामिनोमुहूर्तेशाः स्युः । यथा “अजपादः
अहिर्बुध्नः पूषा अश्विनौ यमः अग्निर्ब्रह्मा सोम इत्यष्टौ
भेशाः । ततोदशमेशोऽदितिः जीवको गुरुः । विष्णुकैत्वष्टम-
रुतः प्रसिद्धाः एतदीया निशि मुहूर्ता प्रकीर्त्तिताः यदाह
नारदः “ईशाजपादहिर्बुध्नपूषाश्वियमवक्रयः । घातचन्द्रा-
दितोज्याख्यविष्णुकैत्वष्टवायवः” इति । मुहूर्तलक्षणं कश-
पेनेनात्तम् । “अङ्गः पञ्चदशोभागोमुहूर्तोऽयं तथा निशः”
इति । प्रयोजनमाह नारदः । “यस्मिन्क्षेत्रे हि यत्कर्म
कथितं निखिलञ्च यत् । तदैवत्ये तन्मुहूर्ते” कार्यं याता-
दिकं सदेति” यात्वैत्युपलक्षणं देवस्यापनाद्यपि कार्यम् ।
पी० धा० । एवं मुहूर्तेशे निरूपिते तद्दोषमाह ।

“रवावर्यमा ब्रह्मरक्षसोमे कुजे वज्रपित्रे बुधे वा-
भिजित् स्यात् । शुरौ तोयरक्षो रुद्रौ ब्रह्मपित्रे शना
वीशसापौ मुहूर्ता निषिद्धाः” मु० चि० ।

“रवेवारेऽर्यमा लक्षणया अर्यमस्वामिकवर्तदशसं-
ख्याकोमुहूर्तानिषिद्धः । एवं सोमवारे ब्रह्मरक्षः द्वै-
कवदुभावः । ब्रह्मरक्षस्वामिकौ मुहूर्तौ निषिद्धौ
एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । ईशो महादेवः । यदाह-
नारदः । “अर्यमा राक्षसब्राह्मौ पितृग्नौ यौ तथा-
भिजित् । रक्षःसापौ ब्राह्मपितृग्नौ भोजग्नौ शविनादिषु ।
वारेषु वर्जनीयास्तौ मुहूर्ताः शुभकर्माणि” पी० धा० ।

“अथ वेधदोषं विवक्षुर्विहितनक्षत्रादिकमभिजिन्मानञ्चाह
“निर्वेधैः शशिकरमूलसैतपितृग्नान्धोत्तरप-

वनैः शुभोविवाहः । रिक्तामारहिततिथौ शुभेऽङ्गि वैश्वप्रा-
न्याङ्घ्रिस्तितिथिभागतोऽभिजित् स्यात्” मु० चि० ।

“मृगशिराहस्तमूलानुराधा मघादोहिण्युत्तराफाल्-
गुन्युत्तराषाढोत्तरामाद्रपदास्वातीनक्षत्रैः निर्वेधैः वेधा-
ख्यदोषरहितैः विवाहः शुभः शुभफलप्रदः यदाह
वसिष्ठः । “स्वातीमघायां निर्द्विती भुवान्यमितेन्दुहस्तेषु
च कन्यकानाम् । पाणिपहस्तिरफलप्रदः स्यादविद्वभेष्वेव
गुणान्वितानामिति” । नारदोऽपि “पौष्णधातुत्तरासैतृम-
रुद्रार्कपितृभैः । समूलभैरविद्वैस्तैः स्त्रीकरमह इष्यते”
अर्कोहस्तः पी० धा० । वसिष्ठवाक्ये इदमलदइत्युक्ते अन्ये-
षामपि ग्रहणमापदिष्ये सूचितम् तेन “कुमार्याः पाणिं
मृत्तोयात्तिपूत्तरादिषु” पारस्करसूत्रे चित्वाश्रयणाधनिष्ठा-
श्विनोनां ग्रहणं तच्च तस्य यजुर्वेदीयमृत्तुसूत्रकरत्वेन
तद्वेदिविषयमापदिष्यं वेति ज्यो० रघु० अतएव भीमपरा-
क्रमे अन्यान्यनक्षत्रेऽनिरुक्तं यथा

“पूर्वातये विशाखायां शिवाद्ये भवतुष्टये । जटा चाशु भ-
वेत् कन्या विधवाऽतो विवर्जयेत् । विष्णुभाक्तु त्रिके चित्ते
ज्येष्ठायां जलनेयमे । एभिर्विवाहिता कन्या भवत्येव सु-
दुःखिता” । अत्र चित्वादिवर्जनात् यजुर्वेदिनामप्यत्यन्तापद्येव
ग्राह्यता । तिथिनिर्णयमाह रिक्तैति । रिक्तामाः प्रसिद्धाः
आभिर्वर्जिततिथिषु शुभेऽङ्गि शुभग्रहवासरेऽपि विवाहः
शुभः । यदाह वसिष्ठः । “शुक्लद्वितीयादित एव क्षणे पक्षे
दशस्थानगताः प्रशस्ताः । तास्वष्टमीस्तन्दगणेशदुर्गाचतुर्दशी
चापि तिथिर्विवर्ज्या । वाराः प्रशस्ताः शुभखेचराणां
सूर्याकिवारौ खलु मध्यमौ तु । त्याज्यः सदा भूमिसुतस्य
वारः कामार्कतिथ्योरपि तौ प्रदोषाविति” तौ सूर्याकि-
वारौ त्रयोदशीद्वादश्योः प्रदोषौ प्रकृष्टदोषावित्यर्थः । गणेशश्च-
तुर्थी दुर्गा नवमी । अत्र यदि विचारितविवाहदिनमारभ्य
चतुर्थीकर्मपर्यन्तं पितृग्राह्यावश्यकव्याङ्गदिनममावास्या वा
भवति तदा विवाहो न कार्यः । उक्तञ्च “विवाहमा-
रभ्य चतुर्थिमध्ये व्याङ्गं दिनं दर्शदिनं यदि स्यात् ।
वैधव्यमाप्नोति तदाशु कन्या जीवेत् पतिश्चेदनप-
त्यता स्यादिति । अन्यञ्च “विवाहमध्ये यदि तत्क्षयाह-
स्तत्वाक्षसख्याः पितरो न यान्ति । वृत्ते विवाहे परतस्तु
कुयात् व्याङ्गं स्वधाभिर्न तु दूषयेत् तमिति ।
पी० धा० । तेन क्षणपक्षे द्वादश्यादिदिनचतुष्टये आपद्यपि
विवाहो न कार्यः । रिक्तायां वर्ज्यत्वेऽपि शनिवारयुक्ताया-
स्तस्याः ग्राह्यता इति गौडो अनार्षमूलत्वात्तच्चिन्त्यम् “न

वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ सूर्यावनीस्तुशनेश्चरणांमिति”।
गौडवदन्ति तन्मूलमापि नृश्यम्”। अथाभिजित्प्रमाणम् ।
वैश्वेति पी० धा० “अभिजिच्छब्दे २२७८० तद्विदतिः ।

अथ पञ्चशलाकचक्रे विद्वन्मन्त्राणि । “वेधोऽन्योन्यमसौ
विरिञ्च्यभिजितोर्यास्यासुरार्धयोर्विश्वेहोर्हैरिपितृयो-
र्गृहकतोहस्तोसुराभाद्रयोः । स्वातीवारुणयोर्मवेक्षि-
कर्मिभादित्योस्तथोफान्ययोः खेटे तत्र गते तुरीयचरणा-
द्योर्वा तृतीयद्वयोः” सु० चि० ।

“विरिञ्चिः रोहिणी रोहिण्यभिजितोर्याहैः क्रूराक्रूरैः
कृतोवेधोऽन्योन्यं परस्परं भवेत् । रोहिणीस्य ग्रहे
अभिजिद्विद्वः अभिजित्स्य रोहिणी विद्वेत्स्यर्थः । एवं
सर्वत्र उक्ता उत्तरफल्गुनी । तन्नामसप्रकारमाह नारदः ।
“तित्यक् पञ्चोर्द्धगाः पञ्च रेखे द्वे द्वे च कोणयोः । शुभ-
कोणे द्वितीयेऽग्निधिष्ण्यं चक्रे च विन्यसेत् । मान्यतः सा-
भिजिन्ये करेखाकोणे च विद्वभमिति” । चक्रे तस्मिन्नेकरे-
खास्थितेन तद्विद्वत्त्वं खेचरेण प्रदिष्टम् । क्रूरैर्विद्वं सर्वधिष्ण्यं
विवर्ज्यं सौम्यैर्विद्वं नाखिलं पाद एवेति” । नन्वष्टाविंश-
तिर्नक्षत्राणि चक्रे तत्र द्वयोर्द्धयोः परस्परवेधे चतुर्दश
युग्मानि वक्तव्यानि स्युः कथमष्टावेवाभिहितानि उच्यते
विवाहे ह्येकादशनक्षत्राणामेव प्राशस्त्याभिधानात् तद्वेधो-
पयोगिन्येतावन्त्येव युग्मानि सम्भवन्तीति तावतामेवाभि-
धानम् । अतएव दैवज्ञसः “रोहिण्यभिजितोर्मूला-
दित्येतार्मगवैश्वयोः । रेवत्युत्तरफाल्गुन्योर्मघाश्रवणयोर्म-
वेत् । हस्तोत्तराभाद्रपदोः स्वातीवारुणयोर्मिथः । अतु-
राधाभरण्याश्च वेधोऽयं पञ्चरेखजः” इति तथैवोक्तम् ।
वाराहविवाहपटले प्रत्येकवेधफलानि “रविवेधे वैधव्यं पुत्र-
नाशं करोति कुजवेधे । बन्ध्या पण्डितवेधे दीक्षाकरणं
करोति गुरुवेधः । शृगुस्तुतवेधेऽपुत्रा दासी रविजात-
राक्षसमूते” इति । पण्डितो बुधः दीक्षाकरणं प्रज्ज्याम्
चरणवेधमाह खेट इति । तत्र तस्मिन् नक्षत्रे
विद्यमाने ग्रहे सति यदि चतुर्थपादेऽस्ति तदा विद्व-
नक्षत्रस्य प्रथमपादे वेधः । यदि तृतीयपादे तदा द्वि-
तीयचरणस्य वेधः एवं यदि द्वितीयपादस्य तदा
तृतीयपादे वेधः यदि प्रथमपादे तदा चतुर्थपादस्य
वेध इत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः “अतोऽन्यपादमा-
दिगोद्वितीयगस्तृतीयकम् । तृतीयगोद्वितीयकञ्चतुर्थ-
गस्तु चादिमम् । भिनन्ति वेधकञ्च होनचान्यपादमादि-
शेत्” । एतद्यद्यपि शुभाशुभग्रहाधारणं प्रतीयते तथा

पि सौम्यग्रहपरन्द्रव्यम् । यतोवसिष्ठेनैव खार्जूरदोषा-
भिधानावसरे “विषप्रदिधेन हतस्य पतिषा मृगस्य मांसं
शुभदं क्षताहते । तथैव पादो न शुभोऽवशिष्टपादाः शुभा-
स्येति पितामहेन” इत्याशङ्क्य समाहितम् “पादएव न शु-
भः शुभग्रहैर्विद्व इत्यखिलशास्त्रसंमतम् । क्रूरविद्व
भयुतं न शोभनं शोभनेषु गदितं न पादतः इति ।
नारदः । “पादमेव शुभैर्विद्वमशुभैश्चैव कृत्स्नमम्” इति ।
कश्यपोऽपि । “क्रूरविद्वं युतन्निष्ण्यं क्रूराक्रान्तञ्च कृत्-
स्नमम् । मणिहेममयं हर्ष्यम्भूताक्रान्तमिव त्यजेत्”
इति कृत्स्नमं सकलनक्षत्रम् । तस्मात्क्रूरग्रहविद्वे
संपूर्णनक्षत्रत्यागः शुभविद्वे चरणत्याग इति सिद्धान्तः ।
तत्र विवाहे पञ्चशलाकावेध एव यदाह वसिष्ठः
“पञ्चशलाकाचक्रे पाणिग्रहणे भवेधविधिरक्तः । यस्तः
शुभमितकृतः सप्तशलाकाजइतरत्वेति” । श्रीपतिः “बधू-
प्रवेशने दाने वरणे पाणिपीडने । वेधः पञ्चशलाकाख्योऽ-
न्यत्र सप्तशलाकक” इति पी० धा० । अत्र केचित् सप्त-
शलाकाचक्रवेधमाहुः । तत्र विद्वन्मन्त्राणि यथा “शाक्रोज्ये,
शतभानिले, जलशिखे, पौष्णार्थमर्द्धे, वसुद्वीशे, वैश्वसुधां-
शुभे, हयभगे, सार्पासुराधि, तथा । हस्तोपान्तिमभे, विधा-
तृविधमभे, मूलादिती त्वाष्ट्रभाऽजाङ्घ्री, यात्यमघे, कशा-
सुहरिमभे, विद्वे कुम्भद्वेयके” सु० चि० “कुम्भद्वेयके सप्तशलाके
चक्रे शाक्रोज्येज्येष्ठापुष्यनक्षत्रे मिथः क्रूराधिष्ठितत्वेन
विद्वे ज्ञेये । एवं जलशिखे पूर्वषाढाद्रे विद्वे ज्ञेये एवं
सर्वत्र । वैश्वसुधांशुभे उत्तरषाढासृगशिरसी, हयभगे
अश्विनीपूर्वफाल्गुन्यौ, उपान्तिमभं उत्तराभाद्रपदा,
अत्र मूलवाक्यं स्वरौदयस्यं यज्ञोपवीतप्रकरणे भिहि-
तम् । चक्रोद्धारो व्यवहारसमुच्चये “सप्त सप्त विनि-
पात्य रेखिकास्तिर्यग्ध्वंस्य कृत्तिकादिकम् । लेखये-
दभिजिता समन्वितञ्चैकरेखखगमेन विध्यते” दीपि-
का । “यस्याः शशी सप्तशलाकभिन्नः पापैरपापैरथवा
विवाहे । उद्वाहवस्त्रेण तु संवृताङ्गी प्रसंगानभूमिं
रुदती प्रयाति” । तथा च भोजः । “विद्वे सप्तशला-
काख्ये विधवा लग्नवाससा । पुनर्यात्यचिराच्चारी सुखानौ
सुखचन्द्रिका” । वैधव्यञ्च नक्षत्रसंख्यातल्याज्यैर्ववति
तदुक्तं वराहणे “नक्षत्रजसुद्वाहे फलमर्द्धेस्तारकामितैः
सदसदिति” । अत्रापि तुल्यन्यायत्वात् क्रूरवेधे पूर्णं नक्ष-
त्रत्याज्यम्, शुभग्रहवेधे पादस्थाज्यः इति ध्येयम् ।
पी० धा० । “सप्तशलाकाजइतरत्वेति” प्रागुक्तवचनात्

“भुक्तस्मो ग्यन्तथाक्रान्तं विद्धं पापपहेण च । शुभाशु-
भेषु कार्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः” स्त्रोदयवाक्याच्च अस्य
कर्मकार्येषु वर्ज्यतया चतुर्दशयुष्मानामिहोक्तिः “अत्पापवादः
“अद्व्याणि क्रूरविज्ञानि क्रूरसुक्तादिकानि च । भुक्त्वा
चन्द्रेण सुक्तानि शुभाह्वाणि प्रचक्षते” । सु०चि० “क्रूर-
ग्रहैर्विज्ञानि अद्व्याणि तथा क्रूरैर्भुक्तानि त्यक्तानि । आदि-
शब्दात् क्रूरैराक्रान्तानि क्रूरैर्गन्तव्यानि च त्रिविधोत्पातै-
र्दूषितानि ज्ञेयानि तानि यदि चन्द्रेण भुक्त्वा सुक्तानि
तदा शुभाह्वाणि प्रचक्षते वदन्ति सुनय इति शेषः । यदाह
वाल्मीकिः “भुक्तस्मो ग्यन्तथाक्रान्तं विद्धं पापपहेण भम् ।
मङ्गलेषु च कार्येषु यत्नतः परिवर्जयेदिति” । वसिष्ठो-
ऽपि “उत्पातभङ्गहृणभङ्गूरविज्ञस्थितञ्च यत् । दहत्येव
शुभं कर्म राघवाग्निशरोऽसु धिमिति” । शाङ्गीये “क्रूर-
ग्रितङ्कूरविभुक्तविद्वङ्गन्तव्यधिषण्ये कुमारिकाणाम् ।
वदन्ति पाणिग्रहणे सुनीन्द्रावैधव्यमवदस्तिभिरेवमाहुरि-
ति” । अस्यापवादमाह केशवार्कः । “उत्पातपापग्रहदूषित
म्भं यदोन्दुराकस्य पुनर्भुनक्ति । तदा तदर्हद्विज मङ्गलेषु
त्यजेत्समाक्रान्तधनूरवीन्द्रोरिति” । अयमवधिराक्रान्तनक्षत्र
भिन्नविषयो वेदितव्यस्तत्र हि चाण्डालधृतहस्तस्नानप-
ञ्चभोगस्यानिर्णयकत्वात् । तदुक्तं शाङ्गीये “यद्वि-
ष्णुप्रदोषसंयुक्तं स्यात्तथापोन्दु संयुतम् । शुभकार्येषु त-
त्प्राज्यमन्यकर्मसु सिद्धिदम् । यथा हि चाण्डालधृतैकहस्तो
मज्जन्नागधेऽपि सरित्प्रवाहे । भवेन्न पूतः शशिमोगतोऽपि
तथा न शुध्येदुडु पापयुक्तम् । स्पृष्टा गते तु चाण्डाले शु-
द्धिराश्रवनादपि । तथा भुक्त्वा गते क्रूरे चन्द्रभोगाद्विशो-
धनमिति । अतएवोक्तं वसिष्ठेन “गन्तव्यधिषण्यङ्गुल
भुक्तं यत् क्रूरैर्महोत्पातविदूषितञ्च । चन्द्रोपभोगाद-
मलन्तदानीं शुभेषु कार्येषु शुभप्रदं चेति । एतच्च सामा-
न्यन्यायत्वात् क्रूरविद्धे भे चन्द्रभोगादपि शुद्धिर्नास्तीत्युक्तम्
यत्तु नारदेनोक्तम् “ग्रहणोत्पातभन्याज्यं मङ्गलेषु कल-
तयम् । यावच्च रविणा भुक्त्वा सुक्तन्तर्हृणकाष्ठवदिति”
“तथावद्वचनं वाचनिकमिति” न्यायेन ग्रहणोत्पातभयोः प्र-
त्येकसपर्यन्तं निषेधस्ततोऽपि यावद्रविणा भुक्त्वा न त्यक्त-
न्तावत्यजेत् तत्वापि चन्द्रग्रहण एव सूर्यग्रहणोपयनक्षत्रस्य
तु प्रत्यासानन्तरं सूर्यभोगासम्भवं एव अतो न
क्रूरसुक्तादौ रविभोगापेक्षा उत्पातभस्य चन्द्रोपभोगोऽप्या-
वश्यको वसिष्ठवाक्यालोचनात् । अत्र क्रूरवेधे निखिल-
भं त्याज्यं न चरण एव । तदुक्तं कश्यपेन “क्रूरविद्ध-

युतन्विष्णुः निखिलं नैव पादतः । अन्यैरपि सूर्यैर्युक्तं
सर्वं दोषविवर्जितम् । त्यजेदन्तर्हृणमाख्यं कुलङ्कोपहतं
यथेति” अथ च क्रूरविधित्वे दोषः क्रूरग्रहचन्द्रयो-
रेकराशिस्यत्वे वेदितव्यः । यदा तु चन्द्रः प्रथमपादे
क्रूरग्रहश्च तृतीयपादे एव सति राशिभेदोऽपि जायते
तदा क्रूरग्रहाधिष्ठितत्वदोषोनास्तीति ध्येयम् । उक्तञ्च
ज्योतिर्निबन्धे । “एकस्मिन्नपि धिष्णे भिन्ने राशौ खल
पहे शशिनः । तच्चन्द्रोऽर्थं कुर्याद्विवाह्यात्वादिकं सर्वमिति”
यथा नृगशिरसि प्रथमे पादे चन्द्रः तृतीये क्रूरग्रहः
तत्र सत्यथेकनक्षत्रत्वे राशिभेदोद्वयोरिति पी० धा० ।
अथ लक्षादोषः । “चराक्षुपूर्णन्दुसिताः स्वपृष्ठे
भं सप्तगोजातिशरैर्मितं हि । संलक्षयन्ते ऽर्कशनीज्यभौमाः
सूर्यादतर्काग्निमितं पुरस्तात्” सु०चि० ।

“सप्त प्रसिद्धाः गावोनव जातयोद्वाविंशतिः शराः पञ्च
एतैर्भेदम्भम् स्वाक्रान्तनक्षत्रात् चराक्षुपूर्णन्दुसिताः स्व
पृष्ठे संलक्षयन्ते यथा बुधः सप्तमं, राहुनवमं, पूर्णेन्दुः
पूर्णिमान्तचन्द्रोद्वाविंशम्, तच्च गतक्षणपक्षे पञ्चमी
षष्ठीसप्तमीनामन्यतमायां सम्भवति । शुक्रः पञ्चमं
स्वपृष्ठे लक्षयतीत्यर्थः ऽर्कशनीज्यभौमाः क्रमेण पुरस्तादप्ये-
सूर्यादतर्काग्निमितं संलक्षयन्ते यथा सूर्यः स्वाक्रान्त
नक्षत्राद्वादशं, शनिरष्टमम्, गुरुः षष्ठम्, भौमसृती-
यमम् अपतो लक्षयतीत्यर्थः । यदाह नारदः “पुरतः
पृष्ठतोऽर्काद्या दिनर्चं लक्षितञ्च यत् । अर्काक्षतिगुणाङ्गत्तु-
वाणादनवसङ्गप्रभमिति, सूर्यः पुरतः, चन्द्रः पृष्ठतः एवं
क्रमेण भौमादयोपि पुरतः पृष्ठतश्च लक्षयन्तीत्यर्थः । वरा-
होऽपि “सूर्याद्वादशमृत्तं षडं गुरुवनिजसृतीयन्त ।
संलक्षयति दिवाकरपुत्रोऽष्टममग्रतः पादैः । पश्चाद्द्वा-
विंशतिभस्मोर्ध्वमचन्द्रस्तु पञ्चमं शुक्रः । स्वर्भाहुरपि न-
वमं सप्तमसृचं शशाङ्कसुत” इति प्रत्येकं वेधफलमाह
सएव । “रविस्तत्ता वित्तहरी नित्यद्वौजी विनिर्दिशेन्द्ररणम् ।
चान्द्री नाशङ्कयां द्वौधौ नाशं वदत्येव । सौरी मरणं कथय
ति बन्धुविनाशं दृष्टव्यतेर्लक्षा । मरणं लक्षा राहोः कार्य-
विनाशस्तु गोर्वदन्तीति” नन्वप्रलक्षा वा पृष्ठलक्षा वा वक्त-
व्या किमिति न द्वैरूप्यकथनम् । अत्र समाधत्ते केशवार्कः
“इति सति द्युसदामभिलक्षणे यदल्लक्षनसुक्तमृषिर्भजः ।
तदुडुपश्चिमपूर्वविभागयोरनधिकाधिकदोषविवक्षयेति” ।
अत्र राहोः सदा वक्रिवाक्षवमगणना क्रमेणैव आह्वय
यथाश्विन्यां राहुः तदा अश्वेषां लक्षयति । सम्मुखलक्षा-

वादिमतेऽपि वक्षुगामिना राहुणा सन्मुखमश्विनीरेवतीत्यादिगणनया विंशतिभम् अक्षैषैव नवत्ययाम्प्रयितव्यमिति साम्प्रदायिकाः” पी० धा० ।

अथ पातदोषः । “हर्षणवैष्टिति साध्यव्यतिपातकगण्डशूलयोगानाम् । अन्ते यच्चत्वं पातेन निपातितन्तत् स्यात्” । सु० चि० । “हर्षणेत्यादि षड्योगानां अन्ते यच्चन्द्रनक्षत्रं भवेत् तत्पातेन चण्डीशचण्डायुधाख्येन निपाति तं स्यात् यदाह त्रिविक्रमः “साध्यहर्षणशूलानि वैष्टितिव्यतिपातयोः । षड्भङ्गण्डस्य चान्ते स्यात्तत् पातेन निपातितमिति” । नारदेन प्रकारान्तरेणैतत्प्रकारसम्पादकः पातोऽभिहितः । “सूर्याभाक्षार्पितगान्यत्वाद्, मित्वोडुविष्णुभे । सङ्ख्या दिनभे तावदाश्विभात्यातदुष्टभम्” । वसिष्ठेनापि “रविभादहिपितृमित्रत्वाद्, महुरिपौष्णभेषु गणितेषु । आश्विनभादिन्दुयुतौ तावति वै पतति गणनया पातः । अयमपि पातोदोषचण्डीशचण्डायुधाख्योच्चेयः । अखिलेषु सङ्गलेषुपि वज्र्योयस्मादिनाशदः कर्तुरिति” यद्यथैव हर्षणादीनामुपादानं नास्ति तथाप्यभिहितार्पणदिनक्षत्रसाहित्येन पाताभिधानात्तत्तुल्यसंख्याकेष्वेव योगेषु पातसम्भवे जायते इति मत्वा हर्षणादीनामनुक्तिः । एवञ्च प्रागुक्तेषु दशसु विरुद्धयोगेषु लक्षपातयोः पृथक् कर्त्तनम्” । ज्यो० त० रघुनन्दनेन “चक्रं द्वादशसुप्तरश्मिरवनीस्तुल्यतृतीयं गुरुः षडं चाष्टयमर्कजस्तु पुरतोहन्ति स्फुटं लक्षया” इत्यादि रत्नमालावाक्य सङ्गा “लक्षपातोऽयमिति, यदुक्तं तच्चिन्त्यशूलम् तयोर्विभिन्नदोषत्वात् अन्यथा प्रागुक्तव्यवहारोच्चयवाक्ये-वज्र्यदशसंख्यानुपपत्तेः तद्वाक्ये पातशब्दस्याश्रयणाच्च । अथ क्रान्तिसाम्यम् “पञ्चास्याजौ गोमृगौ तौलिङ्गुमौ क्रान्यामीनौ कर्कशौ चापयुग्मे । तत्त्वान्योन्यञ्चन्द्रभावो-निरुक्तं क्रान्तेः साम्यं नो शुभं सङ्गलेषु” सु० चि० । “पञ्चास्याजौ सिंहमेवौ अन्ये प्रसिद्धाः । एषु राशिभ्युक्तेषु चन्द्रभावोः पाठक्रमेण व्युत्क्रमेण वा स्थितयोः क्रान्तिसाम्यं निरुक्तन्तमङ्गलेषु नो शुभं स्यात् । अत्र पञ्चास्याजा-विष्ये वसादीनाङ्गहणमुदाहरणदिक्प्रदर्शनाद्वत्वात्सर्वथा सूर्याचन्द्रमसोः सायनयोर्योगः षड्राशिमितो द्वादशराशिमितो वा विवक्षितस्तदैव क्रान्तिसाम्यस्य सम्भवात् । अतः सम्प्रतिवाक्यस्यानवसरः जन्मे तावन्त एव षड्राशियोगा द्वादशराशियोगा वा सम्भवन्तीति चेन्न राश्यन्तावच्छेदस्थित्याधिकानामपि सम्भवात् प्रत्यक्ष-

कलाविकलान्स्थितत्वे नानन्तभेदसम्भवाच्चातः प्रागुक्तं व्याख्यानं ज्यायः । क्रान्तिसाम्यस्य च महापात इति नाम । एतस्य निन्द्यतामाह वसिष्ठः “दोषो महापात इति प्रसिद्धः सर्वैष्टतोहन्ति बधूं वरं च । तं रक्षितुं लग्नगुणास्त्यक्ताः स्वभाव्या नाऽश्विनितोऽपवातम्” । अश्वनिर्वज्रम् । नारदोऽपि “यस्मिन् दिने महापातस्तद्दिनं वर्जयेत् शुभे” इति अतएव पतननात्पातः सकलशुभकर्मणामित्यन्वयतापि । सा च स्पष्टा सोमसिद्धान्ते । “यच्छुभानां विनाशाय नदक्षिव पतत्ययम् । व्यतीपातः प्रसिद्धोऽत्र संज्ञाभेदेन वैष्टितिः” इति । महापातशब्दस्य रूढिस्तु रवीन्दुक्रान्तिसाम्य एव नवत्येषां ग्रहाणां क्रान्तिसाम्ये । यथा जलजशब्दस्य रूढिः कमले न तु भेकादौ । क्रान्तिर्नाम ग्रहाणां दक्षिणोत्तरवृत्ते गमनम् । या च सूर्यस्य क्रान्तिः सा यदा चन्द्रक्रान्त्या तुल्यया स्यात् पातमध्यकालः । ततोत्सर्गतोरवीन्दुक्रान्त्योः समानत्वं भुजसामेति सति भवति । भुजोनाम ‘लूग्नं भुजः स्यात् लूप्रिकेन हीनं भाङ्गञ्च भाङ्गादधिकं विभाङ्गम् । नवाधिकेनो नितमर्कमं चेति” लक्षणलक्षितः तत्त्वाम्यं तु सूर्याचन्द्रमसोर्योगे षड्राशितुल्ये द्वादशराशितुल्ये वा सति भवति । अतएव अन्यकृता तादृशयोगा एव पठिताः । “विनाशपातेन्दुमिहायनांशैर्युतेरविः शीतकरश्च गृह्यते । समापमले व्यतिपात वैष्टिताह्वयारुदैको रसभेऽर्कभे क्रमात्” इति भास्कराचार्योक्तिमङ्गीकृत्य सामान्यतः क्रान्तिसाम्यदिवसस्य शीघ्रोपस्थित्यर्थं भुजसाम्यप्रतिपादनम् । तदुक्तं वसिष्ठेन स्वसिद्धान्ते “चक्रे चक्रार्द्धतुल्ये वा किञ्चिद्वागधि-कोनके । सायनार्केन्दुयोगे चेत्तदा पातस्य सम्भवः । शुभमङ्गलकर्माणि लोकानां च विनाशयेत् । स्नानदानादिकं तत् जपश्चाद्धादिकाः क्रियाः । कदापि कुरुते-मर्त्यः सुमहत् फलमश्नुते । सूर्यग्रहे कुरुचेतु कोटिसर्पापिणे फलम् । तत् फलं लभते पाते स्नानश्चाङ्गजा-दिना । उत्पत्तौ लक्षगुणितं भ्रमणे कोटिसङ्ख्यम् । पातेऽथार्बुदसङ्ख्यं पतिते दत्तसङ्ख्यमिति” । तथा सूर्यसिद्धान्तेऽपि । “एकायनगतौ स्थातां सूर्याचन्द्रमसौ यदा । तद्युतौ मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैष्टिताभिः । विपरीतायनगतौ चन्द्रार्कौ क्रान्तिविप्रकाः । समास्तदा व्यतीपातोभगणार्द्धनयोर्युतौ । तुल्यांशुजालसम्पर्कात्तयोस्तु प्रवहाहतः । तादृक् क्रोधोद्भवोवज्रिर्लोकभावाय जायते” इति । अतएवानन्तरोत्पन्नक्रान्तिसाम्ये महापातदोषो

नास्त्येव । तदुक्तं गणेशदेवज्ञैः “पूर्वं तत् स्वात् पातमध्यं द्वितीयं पूर्वैर्नोक्तं तद्यतोनातिदुष्टमिति” । अनेनैवा-
शयेन वसिष्ठेन स्वसंहितायामुक्तम् । “शास्त्रात् समानीत
महातिपातः सर्वैष्टोहन्ति वधूं वरं च । त्रिःसप्तवारा-
निव जामदग्न्यक्रोधोऽचिरात् क्षत्रकुलं समस्तमिति” ।
शास्त्राद्विषयशास्त्रोक्तामहापाताधिकारादित्यर्थः । तत्र
हि योगादेव महापातस्यानित्यत्वात्तस्यैव दोषत्वं नान्य-
स्येत्यर्थादुक्तं भवति । किञ्च पञ्चाङ्गीयोऽपि योगः सूर्याच-
न्द्रमसीर्योगादेव साधितः सप्तविंशत्येव तत्तत्सादेव महा-
पातोऽपि साधयितुमुचित एव”पी० धा० ।

अथ खार्जूरपरपद्यायैकार्गलदोषः

“व्याघातगण्डव्यतिपातपूर्वं शूलान्वयज्जे परिधातिगण्डे
एकागर्गलाख्योऽभिजित्समेतोदोषः शशी चेद्विषमर्चगो-
ऽर्कात्” सु० वि० । “अन्यो वैष्टितिः । अन्ये प्रसिद्धाः । यस्मि-
न्दिने व्याघातादिके विरुद्धे दुष्टयोगे सति अर्कादिकेनक्षत्रा-
न्धशो चन्द्रोऽभिजित्समेतोविषमे विषमसंख्याको कृत्वे नक्षत्रे
स्यात्तदा खार्जूरचक्रोत्पन्न एकागर्गलाख्योदोषः स्यात् ।
यदा समे स्यात्तदा न दोषः इत्यर्थः । यदाह त्रिविक्रमः
“विरुद्धनामयोगेषु साभिजिद्विषमर्चगः । अर्कादिन्दुस्तदा
योगोनिन्द्य एकागर्गलाभिधः” इति वसिष्ठेन तच्च-
क्रममिहितम् । “अन्यातिगण्डपरिषव्यतिपातपूर्वव्याघा-
तगण्डवरशूलमहाशनीषु । चित्वाचुराधपितृपद्मगदस्त्र-
भेषु साहित्यमूनशशिशूरिषु मूर्ध्वभेषु । “रेखाभेकामूर्ध्व-
गां षट् च सप्त तिर्यक् कृत्वाप्यत्र खार्जूरचक्रे । तिर्यग्रेखा
संख्यदोषान्द्रभान्तेऽर्कस्मातोदोष एकागर्गलाख्यः । “खर-
करतुहिनां शोर्द्विष्टस्मात्जातस्वनलमयशरीरस्तूहिरक्षणि
संस्थान् । भुवि पतति जनानां मङ्गलध्वंसनाय शुष-
मणशतसङ्घैरप्यवायोऽग्निर्कोपः” इति अत्र वसिष्ठवाक्योऽ-
भिजित्साहित्यमस्ति न वेति सन्देहः नारदस्त्वभिजिद्विजितं
चक्रमाह “व्याघातशूलपरिषपातपूर्वेषु सत्स्वपि ।
गण्डातिगण्डकुलिशवैष्टित्या सहितेषु च । अद्वितीन्दु-
मवाह्याद्यमूलमैत्रेज्यभानि च । ज्ञेयानि सहचित्राभि-
र्मूर्ध्नि भानि यथाक्रमम् । लिखेदूर्ध्वगतासेकान्तिर्यग्रेखा-
स्त्रयोदश । तत्र खार्जूरिके चक्रे कथितं मूर्ध्नि भं न्यसेत् ।
भान्येकरेखागतयोः सूर्याचन्द्रमसोर्मिषः । एकागर्गलो
द्विष्टपाताञ्चाभिजिद्विजितानि वै । लाङ्गले कमठे चक्रे-
फणिचक्रे त्रिनाडिके । अभिजिद्विषमना नास्ति चक्रे
खार्जूरिके तथेति” । कश्यपेनापि एकागर्गलोद्विष्टपात-

साभिजिद्विजितानि वै” इति । तत्र त्रिविक्रमकोशवार्क-
वाक्ययोः समूलत्वस्य शिष्टसम्मतत्वाच्चादौदोषाः सह
विकल्पः ततोऽनयोः पञ्चयोर्ध्यादेशाचारादव्यवस्थेति
युक्तं प्रतीतः” पी० धा० । खार्जूरवेधे ज्यो० ति०
“एकामूर्ध्वगतं त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः स्थापयेत् ।
रेखाश्चक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्जूरिकं तत्र तु । व्या-
घातादि तु मूर्ध्नि भन्तु कथितं तत्रैकरेखास्ययोः सूर्या-
चन्द्रमसोर्मियोनिगदितो दृक्पात एकागर्गलः” “व्याघा-
तादीति व्याघातयोगसंख्याङ्गस्तयोदशाङ्गः । तथा च
हस्तादीनि नक्षत्राणि देयानीत्यर्थः” इति यद्वाख्यातं
तच्चिन्त्यसुक्तवाक्यैः व्याघातादिदुष्टयोगयुक्तदिग्बिषे एव
खार्जूरवेधप्रतिपादनात् तत्र लेख्यनक्षत्रादीनां च
नारदेन विशेषाभिधानाच्च ।

अथोपग्रहदोषः स च उपग्रहशब्दे १२०२ पृ०
उक्तप्रायः विशेषार्थं पुनरुच्यते ।

“शराददिक्रमनगातिव्यतिथिर्द्विषतिश्च प्रकृतेषु
पञ्च । उपग्रहाः सूर्यभतोऽजताराः शुभा न देशे
कुरुवाह्मिकानाम्” । “सूर्यभतः सूर्यक्रान्तनक्षत्राद-
जताराः चन्द्रनक्षत्राणि पञ्चादशचतुर्दशसप्तैकोन-
विंशतिपञ्चदशादशैकविंशतिद्वाविंशतित्रयोविंशतिचतु-
र्विंशतिपञ्चविंशतिसंख्याकाश्चेत्सुस्तदोपग्रहनामकादोषाः
सुः प्रकृतिरेकविंशतिः ततः पञ्च । यदाह नारदः
“भूकम्पः सूर्यभास्त्रमर्चो विद्युच्च पञ्चमे । शूलोऽ-
ष्टमे च नवमेऽशनिरष्टादशे ततः । केतुः पञ्चदशे द-
ण्डशोल्का एकोनविंशतौ । निर्घातपातसंज्ञश्च ज्ञेयः
स नवपञ्चमे । मोहननिर्घातकम्पाश्च कुलिशं परिवेषकम् ।
विज्ञेयाश्चैकविंशाख्यादारभ्य च यथाक्रमम् । चन्द्रयुक्तेषु
भेष्वेषु शुभकर्म न कारयेदिति” । वराहः “उपग्रहर्चेषु
विवाहिता स्त्री सूर्यर्चतो दुर्भगतामुपैति” । अन्यत्रापि ।
“गृहप्रवेशे दारिद्र्यं विवाहे मरणं भवेत् । प्रस्थाने
विपदः प्रोक्ता उपग्रहदिने यदीति” । एवं सामान्यतो
निषेधसमिधाय देशभेदेन परिहारमाह । शुभा
इति । “वाह्निके कुरुदेशे च वर्जयेद्गुप्तग्रहमिति” कश्य-
पोक्तेः” पी० धा० । अत्रापवादः ।

“पातोपग्रहलक्षणां नष्टोऽङ्घ्रिः खेटपत्समः” सु० वि० ।

“पातश्चण्डिशचण्डायुधाख्योदोषः उपग्रहः प्रायुक्त
एव । लक्षा चराक्ष्णैर्दुःसिताः” इत्यादिनोक्ता, तत्र
खेटपत्समः ग्रहचरणतुल्यो नक्षत्रचरणोऽनित्यः अस्वार्थः

पाते उपग्रहे च रविर्वस्मिन् स्यात्तत्संख्यचरणस्तस्य
नक्षत्रस्य वर्ज्यानाय; लतायान्त लताकारिणोपहा -
यचरणे सुस्तत्संख्य एव पादो वर्ज्यानाय; । उक्तं च
मुहूर्त्तदीपिकायाम् “उपग्रहेषु लतायां तथा चण्डायु-
धाह्वये ग्रहोऽस्ति यत्प्रमाणं विज्ञांशस्तत्प्रमाणकः” इति
उपग्रहचण्डायुधयोः सूर्यगतोऽङ्गिर्माहृस्तस्मै सम्भ-
वात् । अथ च परिहारस्तुल्यन्यायत्वात् खार्जूरकोऽपि
द्रव्यः । सूर्यो यस्मिन् पादे भवेत्तत्समसंख्यचरण एकरे-
खावस्थितचन्द्रनक्षत्रस्य वर्ज्य इत्यर्थः “खार्जूरिकसमा-
ङ्गिर्भूमिति” नारदोक्तः ज्योतिर्निबन्धे गर्गः “पूर्वाह्णे
दण्डदोषः स्यादपराह्णे तु मोहजः । उल्का चैवाङ्गिराले
तु कम्पोऽहोरात्रदूषकः” । तत्रापि “कम्पोऽल्कादण्डयो-
हानासङ्गिर्भूमिति” नारदोक्तः कालभेद एव वर्ज्यः
“खरमासदशर्त्तव ७, १२, १०, ६, आदिता घटिकास्तोषु
वर्जनीयाः पराः शुभा” पी० धा० ।

अथ वारदोषः । स च अर्द्धयामकुलिकयमघटभे-
दात् त्रिविधः । ते च कश्यपेनोक्ताः यथा “शैलान्तश्च-
तयः सूर्ये चन्द्रे षडेदपर्वताः । भौमे वाणाग्निनेलाणि
सौम्ये वेदान्तिशयवः । गुरुवारेऽग्निचन्द्रभाः शुक्रे ने-
लाद्रिवज्रयः । शनौ चन्द्रे भतर्काः स्युः कुलिकोयमघटकः ।
अर्द्धपहरमञ्जस मङ्गलेषु विवर्जयेत् । वारदोषेण दुष्ट-
न्तल्लग्नं सर्वगुणान्वितम् । त्यजेद्यथा पुरोडाशं वायसोप-
हृतन्त्येति” । फलमाह वसिष्ठः “निधनं प्रहराज्ज्ञे तु
निखलं यमघटके । कुलिके सर्वनाशः स्याद्रात्रावेते न
दोषदाः” पी० धा० । दिवसाष्टमभागात्मकाश्चैते । तत्र
अर्द्धयामशब्दे ३७६ घ० अर्द्धयामविशेष उक्तः । मुहू-
र्त्तात्मककुलिकस्तु कुलिकशब्दे वक्ष्यते तत्र कुलिकमुहू-
र्त्तमुपक्रम्य श्रीपतिना “यात्रायां मरणं काले वैध्यस्य
पाणिपीडने । व्रते ब्रह्मवधः प्रोक्तः सर्वं कर्म तत्स्थ-
जेत्” उक्तम् ।

अथ जामित्वदोषः । “लग्नाच्चन्द्रान्मदनभवनेगे खेटे न
स्यादिह परिणयनम् । किं वा वाणाशुगमितलवगे
जामित्वं स्यादशुभकरमिदम्” सु० चि० । “विवाह-
लग्नाच्चन्द्राद्वा सप्तमं भवनं गृहं जामित्वं तत्र गते खेटे
परिणयनं न स्यात् । उक्तञ्च “जामित्वं द्विविधं प्रोक्तं
गर्भगालवगौतमैः । तस्माद्भग्नान् चन्द्राच्च जामित्वं परि-
वर्ज्ययेदिति” । तत्स्वरूपमाह महेश्वरः “लग्नाच्छीत-
करादुपहा द्युनगता नेष्टा विवाहे सृष्टा” इति । वसिष्ठः

लग्नप्रकरणे” सर्वे जामित्वसंस्थाविदधति मरणम्” इत्याह स्म ।

लङ्घः “पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा
यत्नेनापि विवर्जयेन्मुनिमते दोषोऽपि संकथ्यते ।
उद्वाहे विधवा, व्रते तु मरणं, शूलञ्च पुंस्त्वर्म्मणि, यात्रायां
विपदो, गृहेषु दहनः, क्षौरेऽपि रोगो महान्” । भुज-
बलः “चन्द्रात् सप्तमराशिगे दिनकरे त्यक्ता धनैः कन्यका,
भौमे च प्रमदा प्रयाति विलयं, सौरे च बन्ध्या सुरू ।
जीवः शुक्रशयाङ्गजौ शुभकराः केचिद्वदन्ति क्रमात्
भर्तृप्रेक्षितदीक्षितास्तभवने नित्यं प्रवासान्वितेति” । अस्या-
पवादमाह । किं वाशब्दो विकल्पे पूर्वग्रहाधिष्ठितराशेः
सप्तमराशिस्थिततिग्गङ्गागात्रके लग्नेऽपि चन्द्रो निषिद्ध
इत्युक्तमिदानीन्तदधिष्ठितराशिनवांशमारभ्य वाणाशुगाः पञ्च
पञ्चाशत् तन्मिशनवांशगे लग्ने चन्द्रे सति जामित्वं स्यात् ।
यथा मेघराशौ पञ्चमनवांशे भौमेऽस्ति तस्मात् तत्रायां प-
ञ्चमनवांशस्य लग्नं तत्र चन्द्रो वा निषिद्धोऽन्येऽसौ नवांशः
शुभाः । एवंविधं स्वरूपं जामित्वमिदमशुभकरं स्यात् ।
यदाह महेश्वरः “कैश्चित् कामनवांशकादिषु शरैस्तु-
ल्ये नवांशे स्थिताः” इति । केशवार्कस्तु चन्द्रनवांशः-
देवाह । “हिमराशिनवांशकात् खलो यदि खेटः शरः
सायकांशके । अयमन्यगुणैर्न हन्यते निबिडैरत्युपसर्गडम्ब-
रः” अपवादान्तरमाह राजभार्तृशब्दः “तद्गतिकोणभवने
भवने निजे वा सौम्याधिमित्वगृहगोऽपि तदीक्षितो वा ।
जामित्ववेषजनितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः सुखमनेक-
विधं विधत्ते” इति । व्यवहारसमुच्चयेऽपि । “खोजेऽथवा
ख भवने स्फुरदंशुजालः सौम्यालये हितगृहे शुभवर्गगो
वा । जामित्वकारिपरिसञ्चितदोषराशिं हृत्वा ददाति
बृद्धयः सुखमेव चन्द्रः” । कालखण्डे वात्स्यायनः “गुरु-
चन्द्रश्च जामित्वे तिष्ठेद्यदि बलान्वितः । धनसौभाग्य-
पुत्रांश्च लभते नात्र संशयः । मणिसुक्ताप्रयासैश्च सुवर्णम-
रणैः शुभैः । शोभिता तु सदा तिष्ठेद्गुरुणापि निरीक्षिते ।
सा तु भर्तुः प्रिया नित्यं बुधे चन्द्रस्य सप्तमे” पी० धा० ।

“एकार्गलोपग्रहात्तल्लताजामित्वकर्त्तर्युदयास्तदोषाः ।
नश्यन्ति चन्द्रार्कबलोपपन्ने लग्ने यथाकार्कभ्युदये तु दोषा”
सु० चि० । “एकार्गलः खार्जूरचक्रोक्तः उपग्रहः धरा-
हेत्यादिप्रोक्तः पातचण्डायुधचण्डायुधम् लता चराह्वित्या-
दिप्रोक्ता, जामित्वमधुनोक्तम् । कर्त्तरी, लग्नात् पापादि-
त्याद्युक्ता उदयास्तदोषा वक्ष्यन्ते । एवंविधादोषा नश्यन्ति ।
कदा विवाहलग्ने चन्द्रार्कयोर्वलं खोजमितादिराशि-

स्थितत्वरूपं विहितस्थानस्थितत्वं तेनोपपन्ने सहिते सति । अर्कस्य सूर्यस्याभ्युदये दोषा रात्रिर्यथा नश्य-
तीत्यर्थः । गाढाभ्रकारयुक्तापि रात्रिरैकाकिना सूर्यस्यो-
दयेन स्वयमेव नश्यतीति यथा"पी० धा० ।

प्रसङ्गादन्यान्यदोषस्य देशान्तरविषयत्वमाह "उपग्रहार्थं
कुरुवाल्हिकेषु कलिङ्गवङ्गेषु च पातितम्भम् । सौराष्ट्रशाल्वेषु
च ललितम्भं त्यजेत् तं विद्धं किल सर्वदेशे" सु० चि० ।

"कुरुवाल्हिकाश्च पश्चिमदेशास्तेषूपग्रहदोषाक्रान्त-
म्भं त्यजेन्न तदरिक्तसर्वदेशेषु तेषु शुभमेवेत्यर्थः । कलि-
ङ्गोवङ्गश्च प्राग्देशौ बल्लवचनाम्भगाङ्गादयोऽपि । तेषु
चण्डीशचण्डायुधापरपर्यायं पातं त्यजेत् । न तु क्रान्ति-
साध्यरूपं पातं तस्य महापातत्वव्यवहारात् । सौराष्ट्रः
शाल्वदेशः पश्चिमदेशविशेषः बल्लवचनादग्रामबाळल्यं
तेषु ललितं ललतासंजातास्य तद्वत् परित्यजेत् । विद्धं
क्रूरेण शुभेन वा पञ्चशलाकादिवक्रहारा भिन्नम्भं भूत-
लवर्त्तिसर्वदेशेषु त्यजेत् । किल निश्चयेन नत्वस्य देशभेदेन
परिहारः एतदपि वाक्यं सम्भत्यन्तरं नार्हति । विवाह-
पटलेऽपि "ललतामालवके देशे पातः कोशलके तथा ।
एकागलन्त काश्रीरे वेधं सर्वत्र वर्जयेदिति" । वराहः ।
"युतिदोषस्तु विख्यातस्य देशे नान्येषु केषु चेति" । दश-
योगो भवेद्गोडे जामित्यस्य च यासुने । वेधदोषश्च शेषेषु"
इत्यादि वाक्यानां यथादेशाचारात् व्यवस्था"पी० धा० ।

अथ दशयोगः "शशाङ्कसूर्यवर्त्युतेर्भेषे खं भूयुगा-
ङ्गानि दशेशतिथ्यः नागेन्द्वोऽङ्केन्दुमिता नखाश्चेद्
भवन्ति चैते दशयोगसंज्ञाः" सु० चि० । "चेद्यदि
चन्द्रसूर्यनक्षत्रयोर्युतेर्योगाङ्कैः सप्तविंशत्याभक्ताद्युच्छे-
पलक्षितं सूर्यैकवतः पडदशैकादशपञ्चदशाष्टादशैकोन-
विंशतिविंशतिसंख्याके सति एते अङ्काः दशयोग-
संज्ञा भवन्ति नान्ये इत्यर्थः । शिष्टानां दशानामङ्का-
नामभिहितत्वादशयोग इत्यन्वर्थसंज्ञा तदुक्तं दीपिका-
याम् "तिथ्यङ्गवेदैकदिगूनविंशभैकादशाष्टादशविंश-
संख्याः । इष्टोडुना सूर्ययुतोडुना वा योगादमी चेद्दश-
योगदोषः" । लल्लोऽपि "यस्मिन्नक्षत्रे रविस्तिष्ठेद् यस्मि-
न्नक्षत्रे शशी तथा । धिष्णो हयोर्योगहृते शेषः स्यात्
वादितोदश । सूर्यवेदक्षरूपाणि दिग्भूततिथयोद्धतिः ।
"जनविंशानखाश्चेति दश योगाः प्रकीर्त्तिता" इति पी० धा०
तत्फलम् "वाताभ्रान्निमहीपचौरसरणं रुक्मज्जवादाः ल-
तिथैर्माङ्के दलिते समे मनुयुतेऽथौजे तं सैक्रेऽङ्किते ।

भन्दास्तादय सम्मितास्तु मनुभीरेखाः क्रमात् संलिखेद् धो-
ऽस्मिन् ग्रहचन्द्रयोर्न शुभदः स्यादेकरेखास्थयोः" सु० चि० ।

'सूर्यशेषे वातदोषः स्यात् एकशेषेऽभ्रान्निमात्, चतुर्व-
वशिष्टेष्वग्नेः, पटसु महीपाद्रात्रः, दशसु चौरात्, एकाद-
शसु सरणं हयोरन्यतरस्य वा, पञ्चदशसु रुक्, अष्टादशसु
वज्रस्य एकोनविंशतिशेषे वादः कलहः, विंशतिशेषे क्षतिः
द्रव्यनाशः स्यात् । यदाह लल्लः "मरुन्मेघाग्निभूपालचौर-
मृत्युरजोऽग्निः । कलिहर्निर्देशोद्वाहे दोषा स्याज्याः
सदा बुधैः" । विवाहादौ प्रतिष्ठायां व्रते पुंसवने तथा ।
कर्णवेधे च चूडायां दशयोगं विवर्जयेदिति" । अथा-
पवाद उच्यते । योगाङ्क इति । योगाङ्के समे
युग्मसंख्याके सति दलिते सत्यङ्किते मनुमिश्र चतु-
र्दशभिर्युते योगाङ्के तदा दास्तादश्विनीतोभं नक्षत्रं
स्यात् । यथा समाङ्के अङ्कयोगः दशाङ्कः १० अङ्कितः
५ मनुयुतः १८ मूलनक्षत्रं जातम् । अथ योगाङ्के अ-
युग्मसंख्याके सति सैके एकयुक्ते ततोऽङ्किते अश्विनीतोभं
स्यात् । यथा विषमाङ्को योगः पञ्चदश सैकः १६ अ-
ङ्कितः ८ पुष्यनक्षत्रं जातम् । तच्चक्रं यथा अथ मनुभिः
सम्मितास्तदर्थं रेखास्तिर्यक् क्रमात् संलिखेत् । अ-
नेन प्रकारेण यन्नक्षत्रमागतं तत् आरभ्य साभिजिज्ञ-
क्षत्तत्तन्मस्मिंश्चक्रे लेख्यं तत् स्वाक्रान्तनक्षत्रे स्थाप्याः ।
दिननक्षत्रे च चन्द्र एवं सति यदि ग्रहचन्द्रावेकरेखास्थौ
स्यातां तयोस्तादृशयोः परस्परालोकनरूपोवेधोन
शुभदः । उक्तञ्च ज्योतिःसागरे "योगाङ्के विषमे सैके
समे सवसुलोचने २८ दलीकतेऽश्विनीपूर्वदशयोगसदाहृतम् ।
दशयोगे महाचक्रे प्रमादाद्यदि विध्यते । क्रूरैः सौम्य-
ग्रहैर्गोपि दम्भत्योरैकनाशनमिति" दशयोगापवादान्तर-
माह भरद्वाजः । "गुरौ लग्नाधिपे शुक्रे सवीर्ये लग्न-
केन्द्रगे । दश दोषा विनश्यन्ति यथाग्नौ तूलराशयः" ।
व्यासोऽपि "शुक्रेण गुरुणा वापि संयुतं दृष्टमेव च ।
दशयोगसमायुक्तमपि लग्नं शुभावहमिति" पी० धा० ।
अपवादान्तरं ज्यो० त० । "आद्यापादस्थिते सूर्ये तुरी-
यांशः प्रदुष्यति । द्वितीयस्य तृतीयस्यो विपरीतमतोऽ-
न्यथा" । विपरीतं चतुर्थस्य आद्यः तृतीयस्य द्वितीयो
दुष्यति नान्यस्य नान्यपादो दुष्यतीत्यर्थः ।

अथ वाणदोषः "लग्ने नाट्यायाततिथ्योऽङ्कतष्टाः शेषे
नागद्वयवितर्केन्दुसंख्ये रोगोवङ्गीराजचौरौ च मृत्यु-
वर्षाण्चायं दाक्षिणात्यप्रसिद्धः" सु० चि० । "शुक्रपक्षप्रतिप-

दमारभ्य गततिथ्याऽङ्कैर्नवभिस्तथाः शेषे नागसंख्येऽष्टसंख्ये
रोगाख्योवाणः । एवं द्विसंख्ये शेषे वज्राख्यः चतुःसंख्ये
शेषे राजा । तर्काः षट् तत्संख्ये शेषे चौराख्यः एकसंख्ये
शेषे मृत्युसंज्ञोवाणः । अयं च दानिषात्येषु सहाराष्ट्रे-
शेषेषु प्रसिद्धः तेन देशाचारात् व्यवस्थया वाणस्य त्यागः ।
न तु प्राच्यादीच्यपाश्चात्यानाम् । तदुक्तं सप्तभिर्मते विवा-
हपटले । “गततिथियुतलग्नं पञ्चधा स्थापनीयं तिथि
१५ रवि १२ दश १० नागैर्द्वे ४ युक्तं क्रमेण । नवहृत-
शरपू शेषे वाणसंज्ञाः क्रमेण रुगनलवृत्त चौराः पञ्चमो-
मृत्युसंज्ञ इति” पी० धा० अथ प्राच्याख्यवाणापवादौ
“रसगुणशशिनागाव्यभिः प्राङ्मूर्तिरान्तिनातांशकमिति रथ
वटाङ्कैर्यदा पञ्चशेषाः । रुगनलवृत्तचौरा मृत्युसंज्ञश्च
वाणो नवहृतशरशेषे शेषकैक्ये सगल्यः” सु० चि० ।
“रसगुणशशिनागाव्यभिः प्राङ्मूर्तिरान्तिनातांशक-
मिति रथ स्मृतिरन्यनांशसूर्यसंक्रान्तिभुक्तांशानामितिः
खंख्या पञ्चधा स्थाप्या कलादिकमुपेक्षेत् । सा क्रमेण
षट्त्वे प्राङ्मूर्तिरान्तिनाता संयोज्याङ्कैर्नवभिस्तथा सती
यदा पञ्चशेषा यस्मिन् स्थले पञ्चावशिष्यन्ते तत् क्रमेण-
रुगादिवाणो ज्ञेयः । यथा आदौ पञ्चशेषे रोगवाणः द्वितीये
पञ्चशेषेऽग्निवाणः तृतीये पञ्चशेषे राजवाणः चतुर्थे पञ्चशेषे
चौरवाणः पञ्चमे पञ्चशेषे मृत्युवाणः तस्मात्तस्माज्ज्ञेयं भव-
तीत्यर्थः । यदाह कश्यपः “संक्रान्तिनातांशकनन्दशेषस्त-
क्ताग्निहोपाष्टयुगैः समेतः । तद्योग्यै रोगकुताशभूपस्तेना-
मृतिश्चेति च पञ्च वाणाः । इति पञ्चेति प्रथक् प्रथक् पदं
शिष्यन्ते तदा वाणाः स्मृत्यर्थः । तत् वाणोद्विधः
एकः काष्ठशल्योऽपरोलोहशल्यः तत्राभिहितो वाणः
काष्ठशल्य उच्यते । अस्य नाम प्राच्याख्यो वाण इ-
त्याहुः । तेन तादृशे वाणे लग्ने तथा प्रोडा न भवेत्त-
दर्थं तदपवादभूतो लोहशल्यसहितो वाण उच्यते न
वेति । यानि प्रागागतानि शेषाणि तेषामैक्ये नवहृते
पञ्चाक्षरशेषे सति सगल्यः लोहसहितोवाणः स्यात् ।
पञ्चव्यतिरिक्ते शेषे शल्यसहितो दुष्टवाणः । अयं तुल्य-
न्यायत्वात् प्राक् पद्योक्तेऽपि वाणे सगल्यो वाणो ज्ञेयः
ज्योतिश्चिन्तामणावन्यथा वाणोऽभिहितः । “तिथिवारभ-
लग्नाङ्कोरसाग्न्याङ्काष्टवेदयुक् ६, २, १, ८, ४, नन्दाप्र पञ्च-
शेषे रुगवज्रिराट्चौरमृत्युद्विदिति” पी० धा० । अथ
समयादिभेदेन वाणापवादः “रात्रौ चौररुजौ दिवा
ऽग्निनृपतौ त्याज्यौ सदा सन्ध्योर्भृत्युश्चाथ शनौ नृपो-

विदि मृतिर्भौमेऽग्निचौरौ रवौ । रोगोऽथ व्रतगेहगोप-
नृपसेवायानपाणिग्रहे वर्ज्याश्च क्रमतो बुधैरुगनलवृत्ता-
पालचौरा मृतिः” सु० चि० ।

“रात्रौ चौररुजौ वाणौ त्याज्यौ दिवा दिवसेऽग्निनृपतौ
वज्रिराजवाणौ त्याज्यौ सन्ध्योः प्रातःसायंसन्ध्ययोः
सदा मृत्युर्वाणस्याज्यः । ज्योतिःप्रकाशे “रोगचौर-
न्यजेद्रात्रौ दिवा राजाग्निपञ्चकम् । उभयोः सन्ध्य-
योर्भृत्युमन्यकाले न निन्दितः” । अथ शनौ शनिवारे
नृपवाणः, विदि बुधवारे नृतिवाणः, भौमेऽग्निचौरवाणौ
रवौ रोगवाणः त्याज्यः । उक्तञ्च देवज्ञम० “रवौ रोगं,
कुजे वज्रिं, शनौ च नृपपञ्चकम् । वर्जयेच्च कुजे
चौरं, बुधवारे च मृत्युदमिति” । एतेषु शुभकर्मसु एते
वाणा वज्याः यथा व्रते यज्ञोपवीते रुक्, गेहं गृहं
तस्य गोप आच्छादनं तत्तानलोऽग्निः, नृपसेवायां वृत्ता-
पालो राजा, याने यात्रायां चौरः पाणिग्रहे मृतिर्वाणो
वज्र इत्यर्थः । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे “नृपाख्यं राज-
सेवायां गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् । याने चौरं, व्रते रोग-
न्यजेन्मृत्युं करग्रहे इति” । केचिदेवं पाठमाहुः । व्रते
विवर्जगेहो रोगगोपेऽग्निपञ्चकम् । यात्रायां राजचौ-
राख्यौ विवाहे मृतिपञ्चकमिति” पी० धा० ।

अथ लग्नसप्तमयोः शुद्धावयवोनिग्रहद्विभेदः “त्राशं
त्रिकोणं चतुरस्रमस्तं पश्यन्ति खेटाश्चरणाभिदृष्ट्वा । मन्दो-
गुरुभूमिसुतः परे च क्रमेण संपूर्णेशो भवन्ति” सु० चि० ।

“खेटाग्रहायन्तिन् स्थाने तिष्ठन्ति तस्मात् कथ्यमानानि
स्थानानि चरणाभिदृष्ट्वा पाददृष्ट्वा पश्यन्ति तद्यथा
त्राशं तृतीयं दशमं चैकचरणदृष्ट्वा पश्यन्ति त्रिकोणं
नवपञ्चमं द्विचरणदृष्ट्वा पश्यन्ति । चतुरस्रं चतुर्थम्
अष्टमं च त्रिचरणदृष्ट्वा पश्यन्ति । अस्तं सप्तमस्थानं चत-
श्रणदृष्ट्वा पश्यन्ति । अनेन तत्तद्गोहोद्भवशुभफलं चर-
णाभिदृष्ट्वाैव भवतीत्यपि सूचितम् । तदुक्तं वराहेण
“दशमतृतीये नवपञ्चमे चतुर्थाष्टमे कलत्रं च । पश्यन्ति
पाददृष्ट्वा फलानि चैवं प्रयच्छन्तीति” । मन्द इति । मन्दः
शनैश्चरः स्वस्याङ्गात् त्राराशं संपूर्णदृक् चतुश्चरणद्विः । एवं
गुरुस्त्रिकोणं, भूमिसुतः चतुरस्रं, परे चन्द्रबुधसूर्यशुक्राः
क्रमेण सप्तमे संपूर्णेश इत्यर्थः यदाह गार्गीः । “दुश्चि-
क्यदशमान्, सौरिस्त्रिकोणस्थान् दृहस्यतिः । चतुर्थाष्टम-
गान् भौमः शेषाः सप्तमसंस्थितान् । भवन्ति वीक्षणे नित्य-
मेवाधिकफला ग्रहाः” इति । वराहोऽपि “पूर्णं प्रयति

रविजस्तृतीयदशमे त्रिकोणमपि जीवः । चतुरस्रं मृमिषुतः
सितार्कबुधहिमकराः कलत्रं चेति” पी० धा० । अत्रापि
शब्दात् सप्तमस्थानेऽपि पूर्णदृष्टिः एवं शनिकुजयोः । अत-
एव सु० चि० परे चेत्युक्तम् तत्प्रमाणञ्च पञ्चदृष्टिशब्दे वक्ष्यते ।

अथ लग्ननिरूपणम् । दीपिका कन्यातुलाभट्टनिधु-
नेषु साध्वी शेषेषु साध्वी धनवर्जिता च । निन्द्येऽपि
लग्ने द्विपदांश्च इष्टः कन्यादिलग्नेषुपि नान्यभागः ।
कन्यादिलग्नेषुपि द्विपदांश्च इष्टो नान्य इत्यर्थः ।
वक्ष्यमाणवचने चरे चरांशवर्जनात् चरलग्नेऽपि तुला-
तिरिक्तद्विपदांश्च ग्राह्यता “धनुषि कुलटा तत्पूर्वार्द्धे
सतीत्यपरे जगुः” विवाहपटले धनुस्तरार्द्धनिषेधात्
पूर्वार्द्धस्य ग्राह्यता । मासभेदे लग्नभेदानां शून्यत्वात्
तत्तन्मासे शून्यलग्ने विवाहो नेष्टः यदाह व्यव० च० “घट-
मत्स्यदृष्टा युग्ममेव कन्यालयस्तुला । चापः कर्को मृगः
सिंहश्चैतादौ शून्यराशयः” पञ्चादिलग्नानि यानि वक्ष्यन्ते
तान्यपि तत्तत्काले वक्ष्यानि ।

अथ लग्नसप्तमशुद्धौ “यदा लग्नांशेशोलवमथ
तनुं पश्यति युतोभवेत्तादयं वोढुः शुभफलमनल्पं रच-
यति । लवयूनस्वामी लवमदनं लग्नमदनं प्रपश्येद्वा
बध्वाः शुभमितरथा ज्ञेयमशुभम्” सु० चि० । “यदा ल-
ग्नांशेशोलग्नानांशस्तेशः स्वामी लवं नवांशं पश्यति ।
अथ वाऽयं नवांशेन सह युतो वा भवेत्तदा वोढुर्वरखानलं
बहुशुभफलं रचयति । यथा मेषलग्ने मिथुनांशस्तदीशो
बुधः तुलायां मिथुनं पश्यति तत्र तिष्ठति वा अथ-
सुदयशुद्धेः प्रथमः कलः । तदलाभे तु लग्नांशेशस्तनुं
लग्नं पश्यति लग्नेन सह युतो वा भवेत्तदापि वोढुः
शुभफलमनल्पं स्यात् यथा मेषलग्ने एव मिथुननवांश-
स्वामी बुधोमकरे खनवांशं न पश्यति किन्तु लग्नं
पश्यति अथवा मेष एव तिष्ठति । अयं लग्नशुद्धेः
द्वितीयः प्रकारः । लवेति । लवयूनस्वामी लवाक्षवां-
शात् द्यूनं सप्तमनवांशस्तस्वामी लवमदनं लवान्मदनं
सप्तमनवांशं पश्यति तेन सह युतो वा भवेत् तदा बध्वा
अनल्पं शुभं रचयति । यथा मिथुननवांशात् सप्तमो-
धुरंशस्तदधीशो गुरुर्मेधे धनुः पश्यति तत्र तिष्ठति वा
अथमस्तशुद्धेः प्रथमः प्रकारः । तदलाभे तु लवयूनस्वामी
लग्नमदनं सप्तमभवनं पश्यति सप्तमभवनेन सह-
युतो वा भवेत्तदा बध्वाः शुभं यथा मेषलग्ने गुरुः
कर्को सप्तमतुलागतं खनवांशं धनरूपं न पश्यति किन्तु

सप्तमभवनं तुलां पश्यति अथवा तुलायामेवास्ति । अथ-
मस्तशुद्धे द्वितीयः प्रकारः । इतरथेति इतरथा यदा ल-
ग्नांशेशोलवमन्तुं वा न पश्यति तत्र युतो वा न स्यात्तदा
वरखाशुभं मृत्युः स्यात् । यदा त्वस्वांशेशोऽस्तांशमस्त-
भवनं वा न पश्यति तत्र युतो वा न स्यात्तदा कन्याया
अशुभं मृत्युरित्यर्थः । यदाह कश्यपः “स्वस्वशेनोदयास्तांशौ
वीक्षितौ वायु संयुतौ । लग्नं वास्तव्यं तत्तदंशेने-
क्षितं युतमिति” तदाऽशुभमित्यनुषङ्गः । वसिष्ठः इष्टो-
दयांशे निजपत्यदृष्टे वरस्य मृत्युस्तनुसंयुते च । अस्तांशके
ऽप्येवमदृष्टयुक्ते स्वस्वामिना नाशरूपेति कथ्येति” । तुल्य-
न्यायत्वात् लग्नेऽप्यस्तलग्नेऽपि उदयलवांशास्तांशस्वामि-
नोर्दृष्ट्याभावेऽप्येतदेव फलं ध्येयम् । “लवेशोलव”
लग्नपोलग्नगेहं प्रपश्येन्निधौ वा शुभं साद्वरस्य । लव-
द्यूनपोऽंशं द्यूनं लग्नपोऽस्तं मिथोवेक्षते स्याच्छुभं क-
न्यायाः” सु० चि० । “नवांशस्वामी नवांशं प्रपश्ये-
त्लग्नस्वामी लग्नं प्रपश्येत्तदा वरस्य शुभं स्यात् । अथ वा
मिथः परस्परं लवस्वामी लग्नं लग्नेशोलवकं प्रपश्येत्
तदाऽपि वरस्य शुभम् एवं लवद्यूनपोनवांशात् सप्तम-
नवांशस्वामी अंशं द्यूनमंशं सप्तमराशिमीक्षते लग्नपः
लग्नस्वामी अस्तं लग्नात् सप्तमभवनमीक्षते तदा कन्यायाः
शुभं स्यात् । वा अथवा मिथः सप्तमाधीशोलग्नस-
प्तमं वीक्षते लग्नात् सप्तमाधीशस्वांशसप्तममीक्षते तदापि
कन्यायाः शुभं स्यात् । अत्रान्यथात्वे दम्पत्योरशुभमित्यर्थः ।

यदाह नारदः “लग्ननवांशकौ स्वस्वपतिना वीक्षितौ
युतौ । न चेद्वा न्योन्यपतिना शुभमित्येव वा यथा । वरस्य
मृत्युः स्यात्ताभ्यां सप्तमप्रोदयांशकौ । एवन्तौ वीक्षितौ युक्तौ
मृत्युर्बध्वाः करग्रहे” । वसिष्ठोऽपि “उदयांशः स्वस्व-
नाथो भित्तसौख्येन वा युतः । प्रेक्षितो वा तथास्तांशो
दम्पत्योः पुत्रपौत्रदः” इति । परस्परवोक्षणेऽप्येतदेव फलं
ध्येयं नारदवाक्यस्वरसात् पी० धा० ।

“लवपतिशुभमित्वं वीक्षतेऽंशान्तुं वा परिणयन
करस्य स्याच्छुभं शास्त्रदृष्टम् । मदनलवपमित्वं सौख्यम-
शद्युनं वा तनुमदनगृहं चेद्दीक्षते गर्भं बध्वाः” सु० चि० ।
“अथ पूर्वोक्तप्रकारेणोदयास्तशुद्धेऽभावेऽपि तृतीयप्रकार
उच्यते । लवपतीति शुभमित्वं शुभञ्च तन्निवृत्तं चेति कर्म
धारयः । लवपतेर्लग्ननवांशस्य शुभग्रहः सो-
मबुधगुरुशुक्राणामन्यमन्त्रोन्मत्तं स्यात् चेदंशं खनवां-
शान्तुं लग्नं वा वीक्षते तदा परिणयनकरस्य वरस्य

शास्त्रादृष्टं वसिष्ठोक्तपुत्रपौत्रादिप्राप्तिरूपं शुभं फलं
 स्यात् अथ वा एवं सदनलवस्यास्तांशेयस्य मित्वं सौम्यं चेत्
 स्यात्तद्वांशात् द्यूनं सप्रमनवांशं चेद्दीक्षते वा अथ
 वा तत्समदनमृदं लम्नात्प्रमभवन्नश्चेद्दीक्षते तदा बध्वाः
 शास्त्रादृष्टं शुभं स्यात् । यद्युभयत्रापि नवांशस्वामिनो
 मित्वं पापमहश्चेत्तस्य दृष्टिरशुभैवेति फलितार्थः । यदाह
 वराहः “शुद्धिस्तिह स्यान्न यदोदयांशोलम्ने नवां-
 स्तांशसुपैति शुद्धिम् । तदा सुहृत्सौम्यनिरोक्षितोयः
 शुभाय स स्वात्मदन्ति सन्तः” इति । कश्यपः “रा-
 श्यंगौ मित्वसौम्येन वीक्षितौ वाथ संयुतौ । उदयास्तां-
 शयोः शुद्धिस्तिविधा कङ्कलप्रदेति” । वसिष्ठः “लम्ना-
 स्तशुद्ध्या रहितः सदोषः करोति मृद्युं वरकन्ययोश्च ।
 त्वात् तदा लग्नगुणास्त्यक्तस्तं बन्धुगां इव सर्पदण्ड-
 मिति” । केचित्तु विवाहादौ वज्रयोगं निषिद्धमाहुस्त-
 त्तवणम् । “तिथिवारं च नक्षत्रं नवमिष्य समन्वितम् ।
 सप्रमिस्तु हरेद्भागं शेषाङ्के फलमादिशेत् । तिथेये
 तु जलं विद्यात् पञ्चशेषे प्रभङ्गनः । सप्तशेषे वज्र-
 पातोक्षेयं वज्रस्य लक्षणमिति टोडरानन्दे” पी० धा०
 अथ सूर्यसंक्रातिदोषः “विषुवायनेषु परपूर्वमध्यमान्दिव-
 संस्थजेदितरसंक्रमेषु हि । घटिकास्तु षोडश शुभ-
 क्रियाविधौ परतोऽपि पूर्वमपि सन्त्यजेद्बुधः” सु० चि० ।
 “विषुवन्तुलामेषसंक्रान्ती अयनं कर्मकरसंक्रान्ती एव-
 ञ्चतुष्टयं विषुवायनाख्यासु संक्रान्तिषु परपूर्वमध्यमान्
 दिवसानुबुधः शुभक्रियाविधौ विवाहयज्ञोपवीतादि
 शुभकार्येषु त्यजेत् । इतरास्त्रसंक्रान्तिषु संक्रमकाला-
 त्परतोऽग्रेऽपि पूर्वं प्रागपि षोडश घटिकाः मिलि-
 त्वा द्वाविंशद्वटिकास्त्यजेत् । यदाह वसिष्ठः “विषु-
 वतोरयनयोर्दिवसत्रयं हरिपदे षड्शोतिसुखेषु च ।
 पूर्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमाब्जादिकाश्च खलु षोडश त्य-
 जेत् । संक्रान्तिदोषे त्वचिरात् कृतं यदुद्वाहपूर्वाखिल
 मङ्गलाद्यम् । लाक्षासहस्रज्वलितान्निमध्ये बिलीयते
 तद्दशेषमेतदिति” उद्वाहादिगृहणात्स्नानादावनिषेधः ।
 तद्वाक्यानि संक्रान्तिप्रकरणेऽस्माभिरुक्तानि ॥ किल्-
 हिनत्वयं त्याज्यं किं संक्रान्तिकालात् प्राग्द्वितयसुत
 तदनन्तरमुत मध्यमं वेति पञ्चत्वयसम्भवे निर्णयमाह-
 शुक्रः । “अयने विषुवे पूर्वम्परं मध्यन्दिनत्यजेत् । अन्य
 संक्रमणे पूर्वाः पराः षोडश नाडिका इति” । अथ च नि-
 षेधः सायनसंक्रान्तिषुपि ध्येयः । यदाह वसिष्ठः “यदाऽ-

यनप्रवेशः स्यात्तदा तद्वाशिसंक्रमः । तस्मिन्नपि दिने-
 त्याज्या नाड्यः षोडश षोडशेति” । शौनकः “अयनद्वये
 समूढा भर्त्तारं नाभिनन्दते नारो । विषुवद्वयेऽपि विधवा
 षड्शोतिसुखेषु सा स्त्रियते । विष्णुपदेऽपि विगीता कन्या
 विकलेन्द्रिया व्यतीपाते । वैष्टतिविष्टोर्भर्ता सुभगा शेषेषु
 करणेषुति” पी० धा० ।

अथ पङ्कत्यादिलग्नदोषः “वस्त्रे तुलात्नी बधिरौ मृगाश्चौ
 रात्रौ च सिंहजट्टपादिवाभ्याः । कन्यान्धयुक्कर्कटका
 निशाभ्या दिने षटोऽन्त्यो निशि पङ्कसंज्ञः” सु० चि० ।
 “वस्त्रे दिवसे तुलावृश्चिकौ बधिरौ मृगतौ, मृगाश्चौ मक-
 रधनुषी रात्रौ न तु दिवसे, सिंहजट्टपादिवाभ्या
 दिवसे बधिरा न तु रात्रौ । कन्या नृयुक्कर्कटा निशा-
 भ्यारात्राभ्या न तु दिवाभ्याः । षटः कुम्भोदिने पङ्क-
 संज्ञो न तु रात्रौ । अन्त्योमीनो निशि पङ्क संज्ञो न तु
 दिने । यदाह वसिष्ठः “मेघादिचान्द्रिकं षट्कं चत्वारोव-
 धिराः स्रुताः । द्वौ पङ्कूचेति विज्ञेयावित्येतद्वा शिल-
 क्षणम् । मेघो वृषो मृगेन्द्रश्च दिवसेऽभ्याः प्रकी-
 र्तिता । नृयुक्कर्कटकन्याश्च रात्रावभ्याः प्रकीर्तिताः ।
 तुला च वृश्चिकश्चैव दिवसे बधिरौ तथा । धनुश्च मकरश्चैव
 बधिरौ निशि कीर्त्तितौ । कुम्भमीनौ च पङ्कू द्वौ दिव-
 रात्रौ यथाक्रममिति” । कुम्भोदिना पङ्कमीनौ रात्रौ पङ्कूः,
 अनेन यस्मिन्काले लग्नस्य योऽन्धपङ्गवादोषः उक्त-
 स्तस्मिन्नेव काले तद्लग्नन्दोषावहं न कालान्तरे” पी० धा० ।
 तत्फलम् । “दारिद्र्यस्त्वधिरतनौ दिवाभ्यलग्नौ वैधव्यं
 शिशुमरणं निशाभ्यलग्नौ पङ्कूके निखिलधनानि नाश-
 मोयुः सर्वेत्वाधिपयुगदृष्टिर्भिन्न दोषः” सु० चि० ।

“वसिष्ठः “अन्ये वैधव्यमाप्नोति दारिद्र्यं बधिरे तथा ।
 अथ नाशो भवेत् पङ्गाविति धात्वा विनिर्भितम्” । व्यासः
 “मासभ्यान्त्याह्वयास्तोरा राशयो बधिरादयः । गौडमाल-
 वयोस्त्याज्यास्त्यदेशे न गर्हिता इति पी० धा० ।

अथ नवांशशुद्धिः । “कार्त्तिकतौलिककन्यायुग्मलवे भ्रमणे
 वा । यर्हि भवेदुपयामस्तर्हि सती खलु कन्या” सु० चि० ।
 “कार्त्तिकं धनुस्तौलिकं तुला नृयुग्मं मिथुनम् एवासंशे न-
 वांशे भ्रमणे मीनगते वाशङ्कश्चकीयमसूचनार्थः । धनुरादि-
 नवांशाः सर्वसुनिसम्भता इत्यर्थः । तेष्वंशेषु यर्हि यदा उ-
 पयामो विवाहो भवेत्तर्हि कन्या विवाहोत्तरं सती पतिव्रता
 खलु यदाह वसिष्ठः “लग्ने हि सर्वे शुभराशयश्च शुभेक्षिता
 वाथ युताः शुभाः स्युः । नवांशकसौलिनृयुग्मकन्याचापाद्य-

भागः शुभदो न चान्ये । विभर्त्ता मेघनवांशके स्यात् भ-
 पांशके सा पशुशीलयुक्ता । धनान्विता पुत्रवती तृतीये कुली-
 रकांशे कुलटाप्यजस्रम् । सिंहशंशके सा पितृमन्दिरस्था क-
 न्यांशके विस्रयुता सुशीला । तुलांशके सर्व गुणास्पदा सा
 कीटांशके निःस्वतरा विशोला । चापांशकाद्ये धनिनी द्वि-
 तीये भागेऽन्यसक्ता सलिना गदाढ्याः निःस्वा मृगांशे वि-
 गुणा घटांशे विभर्त्ता योगरता विशीर्णा । मीनांशके भर्त्ता-
 सुतार्थहीना शुभपहं युक्तनिरीक्षिते वा । तस्मात्सदैवो-
 क्तनवांशकेषु कुर्याद्विवाहङ्गुणसंघट्टैः । नवांशदोषः
 सकलङ्गुणौघं लग्नोत्पत्तौ सौम्यवियञ्चराणाम् । भुवं निह-
 न्येव वृकोऽजसङ्गं षड्गजं सौम्यवियञ्चराणाम् । पशु-
 शीलयुक्ता पशुचारपरा गदोरोगः एते एव च
 नवांशाः सकलमुनिभिरुक्ताः । “तुलाभिधुनकन्यां-
 शाधनुराद्यार्द्धसंयुताः । एते नवांशाः शुभदा यदि नान्यां-
 शकाः खल्विति” नारदोक्तेः शौनकस्तु मीनांशकमपि
 शुभमाह “सुदती सौभाग्यवती प्रहसितवदना च मीनांशः”
 इति । तत्र निवेधस्य तुल्यवत्त्वात् षोडशीयहाण्यहाण्य-
 वदिकल्प इत्याहुः । तत्र एकवाधेनोपपत्तावनेकबाधेन-
 न्याय्य इति वक्तुमुनिवचनप्रामाण्यात् मीनांशस्याग एवा-
 चितेन त्वेकमुनिवचनादुरोधात्पात्रिकोविकल्पविधिस्त-
 स्याददोषमस्तत्वात् । का तर्हि शौनकाकाक्ष्य गतिरिति
 चेत् गुणवदोपलब्धौ लग्नान्तरासम्भवे मीनांशको निषि-
 द्धोऽपि प्रशस्त इत्येवं विषया गतिरुक्ता” पो० धा० ।
 “अन्यनवांशे न च परिणया काचन वर्गोत्तममिह हित्वा ।
 नो चरलग्ने चरलवयोगे तौलिमृगस्थे शशभृति कुर्यात्-
 त्” मु० चि० । “विहितनवांशेष्वपि यथा मेघलग्ने धनु-
 र्नवांशोऽन्तिम इत्येवं विधिविषये लग्नान्तिमनवांशे काचन
 कन्या न परिणया न विवाहा । परन्तु वर्गोत्तमं नवांशं
 हित्वा तत्र विवाह उचित एव । यथा मिथुनलग्ने मिथु-
 नांशोऽन्तिमोऽपि वर्गोत्तमः । यदाह कश्यपः “अन्यांशका
 अपि श्रेष्ठा यदि वर्गोत्तमास्तु न या-
 ह्या यतस्ते कुनवांशकाः” इति । वसिष्ठोऽपि “वर्गोत्तमं
 विनान्यांशे विवाहो न शुभप्रदः । वर्गोत्तमस्येदन्त्यांशः
 पुत्रपौत्रादिदृष्टिदः” इति । अन्यच्च नो चरलग्ने इति ।
 तौलिमृगस्थे तुलासकरस्थे शशभृति चन्द्रे सति चरलग्ने
 विहितचरलवयोगे नो कुर्यात् । यथा मेघलग्ने तुलांशे
 उक्तञ्च केशवार्कण “चरलवं चरवेष्टगसत्सृजेन्मृगतुला
 धुरगे मृगलक्षणि । युवतिरत्न भवेत् कृतकौतुका मदन-

वत्यनवत्यजनीतुसखीति” । अनयो जीर्णोभर्त्ता तस्य त्यजने
 त्यागे उन्मुखी परपुरुषरता स्यादित्यर्थः” पो० धा० ।

अथ लग्नादिस्थ ग्रहदोषः “व्यये शनिः खेऽवनिजस्तृतीये
 भृगुस्तनौ चन्द्रखला न शस्ताः । लग्नेट् कविग्लौञ्च रिपौ
 मृतौ ग्लौल्लिग्नेट्गुभाराश्च मदे च सर्वे” मु० चि० ।

“व्यये द्वादशस्थाने स्थितः शनिः न शस्तः “सोम-
 पकुलेऽपि हि जातां द्वादशमे सद्यपां कुरुते” इति शौ-
 नकोक्तेः । अत्र रविमुते इत्यनुवर्त्तते । “खे दशमेऽवनिजो
 मङ्गलो न शस्तः । “शाकिनो व्याम्नि वक्र” इति केश-
 वार्कोक्तेः । तृतीयो भृगुः शुक्रः न शस्तः “धन्या धनगे
 शुके क्षपणत्वं प्राप्नुयाद्गारी । दुश्चिक्वगते तु कन्या
 त्र्यब्दाद्भर्तुः कनीयसा-स्रजते” इति शौनकोक्तेः । तनौ
 लग्ने चन्द्रः खलाः पापग्रहाश्च न शस्ताः । “लग्नस्थे-
 ऽर्के कन्या विधवा संवत्सरेऽष्टमे भवति । लग्नस्थो हिम-
 रश्मिर्नृत्युः कुर्यात् त्वयोदशे मासे । भौमः सद्यो विधवां
 लग्नस्थोऽव्दात्त सौम्यद्वयोगात् । कामयति नीचवर्णाङ्ग
 ग्नस्थे रविमुते बहून् पुरुषान् । शनिवद्विधुन्तदस्य
 तु विज्ञेयं सदसदिति विज्ञैरिति” शौनकोक्तेः । लग्नेट्
 लग्नस्वामी, कविः शुक्रः ग्लौञ्चश्च रिपौ षष्ठ्याने
 न शस्तः । “रन्ध्रे कुजे सौम्यखगे च मृत्युः षष्ठाष्टमे
 जग्नपतौ च मृत्युरिति” ज्योतिर्निबन्धोक्तेः । “भृगु-
 षट्काह्वयो दोषोलग्न्यात् षष्ठगते सिते । उच्चगे शुभ-
 संयुक्ते तल्लग्नं सर्वदा त्यजेदिति” नारदोक्तेः । “अव्द-
 चतुष्कान् मृत्युर्दम्पत्योः षष्ठगे चन्द्रे” इति शौनकोक्तेः ।
 ग्लौञ्चः लग्नेट् शुभाश्चन्द्रबुधशुक्रशुक्राः आरोभौम-
 श्चैते मृतावष्टमस्थाने न शस्ताः “मासत्वेण विधवां निधन-
 शश्चन्द्रमाः कुरुते” । मासत्वेण कन्या निधनस्ये याति पञ्च-
 त्वम्” । बुधइत्यनुवर्त्तते । “दम्पत्योर्निधनस्यः सप्तदशाव्दा-
 द्वियोगदो जीवः । पञ्चत्वं नयति भृगुर्निधनस्यः सप्त-
 भिर्बर्षैरिति” शौनकोक्तेः । नारदः “कुजाष्टमो महा-
 दोषो लग्नादष्टमगे कुजे । शुभत्वययुतं लग्नं त्यजेत्
 तत्तुङ्गो यदि” । अत्र सम्मतिः प्रागुक्ता । लग्नेट् च
 पुनः सर्वे स्वर्यादयोऽपहा मदे सप्तमस्थाने न शस्ताः
 निषिद्धाः । “सर्वे जातित्वसंस्थाविधधति मरणमिति”
 वसिष्ठोक्तेः । कश्यपोऽपि “सप्तस्थानगाः सर्वे ग्रहाः
 कुर्वन्ति शीघ्रतः । दम्पत्योर्भरणं यत् स्यादेकस्य च
 ने संशयः” इति अर्थान्तर्येषु स्थानेषु ग्रहाः समी-
 चीनास्तत्र केषुचित् स्थानेषु शुभा एव केषुचिन्नाव्यसा

एवेत्येतदपि वक्ष्यति । अतोऽसमर्थमतिस्लिष्य त्रिवि-
क्रमेण निपिङ्गस्थानान्येवोक्तानि । “त्याज्या लग्नेऽवधयो-
मन्दात्, षष्ठे शुक्रेन्दुलग्नपाः । रन्त्रे चन्द्रादयः पञ्च सञ्चै-
ऽस्तोऽजगुरु समाविति” । (मन्दादवयः चत्वारो मन्दरवि-
चन्द्रकुजा इत्यर्थः) । अजगुरोः समत्वं शौनकमतेन
तादृशविरुद्धफलाभावात् । यदाह “कन्यास्तिष्ठो जनयति
सापत्न्यं चैव सप्तमे शशनि” । “शौलवरितोमेताङ्क-
रोति पत्युः कलत्रगे द्वेष्यामिति” । गुरुरित्यनुवर्तते
अत्र वचनद्वयप्राप्ताख्यादिकल्पः । यत्त्वतिशोक्तं “जा-
मित्वगो यदि भवेदुशना बुधो वा गोर्वाणनाथसचिवः
सितचन्द्रपत्ने । कन्याविवाहसमये परिहृत्य दोषान् सौ-
भाग्यपुत्रसंहितां वर्णितां करोतीति” तच्चन्द्रजामित-
विषयम् । तथा च भुजबलः “स्त्रीणां विवाहे तु
बलैरुपेताः पत्युः प्रणाशं विहगा विदध्युः । त्यक्ता-
बुधं दैत्यगुरुं गुरुं च निशाकरादस्तगृहप्रपन्नाः” इति ।
अतएव दोषिका “रविमन्दकुजाकान्तं सृगाङ्गात् सप्तमं
त्यजेत् । विवाहयात्रा चूडासु गृहकर्मप्रवेशने” इति पौ० धा०
अथ लग्नतः स्थानविशेषे ग्रहेभेदानां शक्तता “त्रायाष्ट-
प्रदसु रविकेतुतमोऽर्कपुत्रास्त्रायाः रितिसुतो
द्विगुणायगोऽजः । सप्तव्याष्टरहितौ जगुरु सितोऽष्ट-
विधुनषड्व्ययगृहान् परिहृत्य शस्तः” सु० चि० ।

“तृतीयैकादशप्रस्थस्थानेषु रविकेतुतमोऽर्कपुत्राः
शस्तः शुभफलदातारः । यदाह शौनकः “बन्धुजनेभ्यः
पूजां त्रिशद्वर्षाणि सहजगे त्वके” । प्राप्नोति धनं षष्ठे
त्राव्दादूर्ध्वं सुताश्चैव । दम्पत्योः सह मरणं निधन-
स्थेऽर्केऽसप्तम्या । कारयति धनविष्टिं त्रव्दादूर्ध्वं तथा
व्रगः सवितेति” (रवेः) धनधान्यपुत्रयुक्तां पञ्चमसं-
वत्सरात्तृतीयस्थः । षष्ठः षड्भिर्मासैरसप्तर्षी कन्यकां
कुरुते । निधनगतार्किः कुर्यादामरणादामयविशुक्ताम् ।
आयगतार्किः कन्यां त्रिवर्गयोग्यां करोति पणसासादिति”
(शनेः) अत्र राहुकेतोश्च फलं शनिवदेवेति “स्वर्भानौ वाप्य-
थ शिखिनि वा लग्नभावादिसंस्थे” इति वसिष्ठोक्तेः त्रा-
यारिगः तृतीयैकादशप्रस्थस्थानस्थितः क्षितिसुतो भौमः
शस्तः । “सहजस्थो भूमिमुखः सौभाग्यकरस्तु यावदायुष्यम् ।
संवत्सरेण विपुलं धनागमं शतु संस्यस्तु । मणिकाञ्च-
नरत्नाढ्यामेकादशगः इजोऽवदष्टकेन” इति शौनकीक्तेः ।
अजसन्दो द्विगुणायगो द्वितीयतृतीयैकादशस्थः शस्तः । “अव-
द्वाहनसंयुक्तां करोति चन्द्रो धने नार्थाः । चन्द्रस्तृतीय

राशौ सौभाग्यकरस्तु यावदायुष्यम् । लग्नादेकादश-
गः कन्यामिन्दुधेनान्वितां कुरुते” इति शौनकीक्तेः । जगुरु
बुधदृष्टस्यती सप्तमद्वादशाष्टमातिरिक्तस्थानस्थितौ शस्तौ ।
उक्तस्थानानाम् अशुभत्वादव्येषां शुभदातृत्वात् । यदाह
वसिष्ठः । “प्रीतिर्द्विजः सगुणनिरतिर्वन्धुपूजा सुताभिः
सद्वैपल्यं तनयरहितं त्वन्यथा भर्तृनाशः । धर्मे बुद्धि-
र्भवति धरणीलब्धिरत्येव दृष्टिर्हानिः स्त्रीणां हिम-
करसुते लग्नभावादिसंस्थे” इति । “लग्नोप्राप्तिर्भवति
सुययाः प्रीतिरन्योन्यद्विद्विरप्राप्तिर्विधमयं चाश्रमाणां
विरक्तिः । पापासक्तिः सुकृतविरतिर्भूरिलाभः कुरेज्ये स्त्रीणां
सौख्यं रिपुकृतभयं लग्नभावादिसंस्थे” इति अयं शुभ-
दैवं अयः शुभावहो विधिहिलमरः । क्लीबत्वं त्वार्षम्
केचिद्विधविधमयमिति” पठन्ति तन्मकारे भवकारभ्रान्तेः
“उभयकुलानन्दकरो करोति न चिराद्गुरुः षष्ठे” इति
षष्ठस्थानस्थितगुरोः शौनकेनापि सस्यकफलाभिधानात् ।
सित इति अष्टमस्तृतीयसप्तमद्वादशस्थानानि परिहृत्य
त्यक्तायेषु स्थानेषु सितः शुक्रः शस्तः । तदुक्तं वसिष्ठेन
“भोगप्राप्तिर्विधविधमयं स्वैरवृत्तिर्महत्त्वं द्युम्नाधिक्यं
भवति निधनं सर्वनाशोऽवसुत्वम् । तथ्यप्रीतिर्विधविध-
गुणाः सर्वसम्पत्समृद्धिरस्त्रीणामुपशान्तिस्तथा लग्न-
भावादिसंस्थे” इति द्युम्न इविषयम् । अवसुत्वं दरिद्रता ।
अस्त्वं दारिद्र्यम् । वसिष्ठः “मृत्युर्नैस्त्वं बहुविधधनं
भ्रातृहानिः प्रजानां व्याधिः सौख्यं बहुविधमतोभर्तृ-
हानिश्चिरायुः । श्रेयोहानिर्भवति हृदयव्याधिरयागमश्च
भानौ स्त्रीणामतिशयरुजा लग्नभावादिसंस्थे । (रवेः) नाशः
सम्पद्बहुविधयशोबन्धुद्विजः प्रजाभिः शस्तान्मृत्युर्भवति न
चिराद्दुर्दोषसापत्यबाधा । प्रव्रज्यात्वं दुहितृजननं वर्जनं
भोगमाकृत्वं दास्यं स्त्रीणां तुहिनकिरणे लग्नभावादिसं-
स्थे (इन्द्रोः) । अत्र चतुर्थचन्द्रस्य प्रजाभिः फलसमिहितम्
श्रीपतिनापि “सुखे तु कथितो बन्धुलवः कैश्च-
नेत्येकीयमतमनुसृत्योक्तमिति ग्रन्थकृता चतुर्थस्थानस्य
मध्यमत्वमङ्गीकृतम् । “बधूँ शशुरविशुक्तां चतुर्थस्थः
शशी त्वाव्दादिति” शौनकः । विरुद्धार्थयोः का गतिरिति
चेत् । बालचन्द्रविषयमशुभफलम् तद्विचन्द्रविषयं
शुभफलम् । उक्तञ्च केशवार्केण “बालोऽजः प्रियविरहं
शनिः स्तनाग्निः सून्यत्वं सृजति सुखे सुवासिनीनामिति”
वसिष्ठः “मृत्युः शोको बहुविधधनं भ्रातृवैरं कुबुद्धिर्लक्ष्मी-
प्राप्तिर्भवति मरणञ्चोभयोर्योगनाशः । स्त्रीणां द्वेषो व्यसननि

रतिः पुत्रपौत्रादिसिद्धिर्भीतिर्भूषेर्वलिनि तनये लग्नभावा-
दिसंस्थे” (कुजस्थ)। स्वच्छन्दत्वं कदम्बरतिर्वल्लभत्वं विशेषं
व्याधिः सुश्रोमृतिरथ सुखं गर्भपातप्रवृत्तिः द्यूतासक्तिर्भ-
वति रविजे वैभवं वल्लारोगं स्वर्भानौ वाप्यथ शिखिनि वा
लग्नभावादिसंस्थे” पी० धा० बुधादीनामनुपदसुक्तम् ।

अथ लग्नादिभङ्गकर्त्तर्यदिदोषापवादः

‘पापौ कर्त्तरिकारकौ रिपुगृहे नीचास्तगौ कर्त्तरी-
दोषो नैव सितेऽरिनीचगृहे तत्पृष्ठदोषोऽपि न । भौ-
मेऽस्ते रिपुनीचगे न हि भवेद्भौमोऽस्तमो दोषकृत्तरो चे नीच-
नवांशके शशिनि रिपुफारिदोषोऽपि न” सु० चि० ।

“तत्र कर्त्तरीयोगलक्षणं लग्नात् पापावित्यादिनोक्तं यौ
क्रूरौ यदौ कर्त्तरिकारकौ रिपुगृहे शत्रुगृहे स्थितौ नी-
चेऽस्तगौ खनीचराशिस्थितौ अस्तं गतौ वा तदा कर्त्तरी-
नैव स्यात् यदाहुः कश्यपनारदवसिष्ठाः “पापयोः कर्त्तरी-
कर्त्तरीः शत्रुनीचगृहस्थयोः । यदा चास्तगयोर्वापि कर्त्त-
री नैव दोषदा” इति इदं विशेषणं शत्रुगृहस्थत्वादिकं
समुच्चितं व्यस्तं समस्तं वा ध्येयम्, अपवादान्तरमुक्तं दैव-
ज्ञसं गणैः । “क्रूरकर्त्तरिसंयुक्तं लग्नं चन्द्रं च न
त्यजेत् । केन्द्रविकोणसंस्थेषु गुरुभार्गववित्तु च” ।
‘विधौ धनोपगे शुभगृहेऽथवान्धगे गुरौ । न कर्त्तरी
भवत्यहोजगाद वादरायणः । क्रूरद्वयस्थानरगं विलग्नं
सृतिप्रदं चन्द्रमसञ्च रोगदम् । शुभैर्धनस्थैरथ वाऽन्यगे
गुरौ न कर्त्तरी स्यादहं भार्गवादिदुरिति” ।

अथ षष्ठशुक्रापवाद उच्यते । “सिते शुक्रेऽरिगृहे नीच-
गृहे वा सति तत्पृष्ठदोषो ऋषुषट्कदोषोऽपि न स्यात्
यदाह कश्यपः “नीचराशिगते शुक्रे शत्रुजेतगतेऽपि
वा । ऋषुषट्कोत्थितो दोषो नास्ति तत्र न संशयः”
अथाष्टममौसदोषापवाद उच्यते । भौमेऽस्ते अस्तं गते
रिपुनीचगे शत्रुगृहे वा खनीचगृहे वा सत्यष्टमो
भौमो न दोषकृत् स्यात् । उक्तं च कश्यपेन “अस्तगे
नीचगे भौमे शत्रुजेतगतेऽपि वा । कुजाष्टमोद्भूतो दोषो
न किञ्चिदपि विद्यते” इति । अथ षडष्टद्वादशस्थान
चन्द्रापवाद उच्यते । शशिनि चन्द्रे नीचनवांशके वा
सति रिपुफारिदोषोऽपि द्वादशाष्टमशत्रुस्थानस्थित
चन्द्रदोषोऽपि न स्यात् । “नीचराशिगते चन्द्रे नीचांश-
कगतेऽपि वा । चन्द्रे षडारिपुस्थे दोषो नास्ति न
संशयः इति” कश्यपोक्तेः पी० धा० ।

अथाव्दाद्यादिदोषापवादः “अव्दायनर्तुतिथिसासभपञ्च

दग्धतिथ्यम्बकाणवाधिराङ्गसुखाश्च दोषाः । नश्यन्ति विदुः क-
सितेष्विह केन्द्रकोणे तद्वच्च पापविधुयुक्तनवांशदोषाः”
सु० चि० ।

“अव्ददोषः १ अयनदोषः २ ऋतुदोषः ३ तिथिदोषो-
रिक्तादिः ४ मासदोषः ५ नक्षत्रदोषः क्रूरसहि-
तादिः ६ । पञ्चदोषस्त्वयोदयदिनात्मकादि ७ दग्धा
तिथिः प्रसिद्धा चापान्यगत्यादिनोक्ताः । अम्बकाण-
वाधिराख्यलग्नदोषः ८ तन्मुखस्तादादयोऽन्ये अकाल-
वृद्ध्याद्या दोषा विदुः कसितेषु केन्द्रकोणे केन्द्रं सप्तमस्या-
नरहितं विवक्षितं जामित्वदोषस्य सत्त्वात् । अतएवो-
क्तमग्रे “विकोणे केन्द्रे वा सदनरहिते” इति कोणे नव-
पञ्चमे सत्यु नश्यन्ति । उक्तञ्च कश्यपेन “अव्दायनर्तु-
मासोक्त्याः पञ्चतिथ्युक्तसम्भवाः । ते सर्वे नाशमायान्ति
केन्द्रसंस्थे शुभग्रहे । काणाम्बवाधिराङ्गता दग्धलग्न-
तिथेर्भवाः । ते दोषानाशमायान्ति केन्द्रसंस्थे शुभ-
ग्रहे” इति । “अकालजात्र नीहारविद्युत्पान्थम्बसम्भवाः ।
परिवेषप्रतिस्वर्यशक्रवापध्वजादयः । दोषप्रदा मङ्गलेषु
कालजात्रेण दोषदाः । गुरुरेकोऽपि केन्द्रस्थः शुक्रो वा
यदि वा बधः । हरेः सृतिर्यथा हन्ति तद्दोषानकाल-
जान् । लक्षोपग्रहचण्डीशचन्द्रजामित्वसम्भवान् ।
तत् केन्द्रगोगुरुर्हन्ति सुदर्शः पञ्चगानिवेति” । तद्वच्चैति
तथा यदि पापः क्रूरोविधुयुक्तराशेर्नवांशे स्याद्यथा
सचन्द्रे जेपे सूर्यनवांशस्तद्दोषोऽभिहितो यज्ञोपवीतप्रकरणे,
तदा तत्कृतदोषो नश्यति । उक्तञ्च संहिताप्रदीपे
“सचन्द्राशेरशुभनवांशः प्रोक्तः सपापोऽपि विलग्नसंस्थः ।
विकोणकेन्द्रेषु गुरुः सितो वा यदा तदाऽसावशुभोऽपि
शस्तः पी० धा० ।

अथ वक्रविधदोषापवादः “केन्द्रे कोणे जीव आये रवौ वा
लग्ने चन्द्रे वा पि वर्गोत्तमे वा । सर्वे दोषानाशमायान्ति
चन्द्रे लाभे तद्वद्दुर्मुहूर्तांशदोषाः” सु० चि० । “केन्द्रं प्र-
सिद्धं कोणं नवपञ्चमं तत्र च जीवो गुरुः स्यात्तदा सर्वे
दोषानाशमायान्ति उपलक्षणत्वाद्बुधशुक्रावपि । यदाह
नारदः ‘उक्तालुक्ताश्च ये दोषास्तात्रिहन्ति बली गुरुः केन्द्र-
संस्थः सितोवापि पञ्चगान् गरुडो यथेति’ सितो बुधस्या-
प्युपलक्षकः । उक्तञ्च कश्यपेन “काव्ये गुरौ वा सौम्ये
वा यदा केन्द्रविकोणगे । नाशं यान्यखिलादोषाः पापा-
नीव हरिश्चतेरिति” तत्रापि लग्नाख्यकेन्द्रस्यातिबलत्वा-
त्तत्र स्थितो जीवः सर्वारिष्टहरः तदुक्तं वसिष्ठेन “कुनवांश

दोषाः ये लग्नदोषाः पापैः कृता दृष्टिनिपातदोषाः। लग्ने
शुक्रस्तान्निमलीकरोति फलं यथान्तः कतकद्रुमस्येति” ।
अथवा आये एकादशे रवौ सति दोषनाशः । “यत्कै-
दशगे सूर्ये दोषा नाशं ययुस्तदा । खरणादेव रुद्रस्य पापं
जन्मशतोद्भवमिति” । अथवा लग्ने वर्गोत्तमे स्वनवांश-
युक्ते यथा मिथुने मिथुनांशः तदा दोषनाशः । अथवा
चन्द्रे वर्गोत्तमे स्वनवांशस्थिते वा सति दोषनाशः । द्वि-
तीयशब्दस्यानुक्तपञ्चमार्थत्वाच्चन्द्रे लग्नादुपचयः, १०, ११
स्थाने चेत् स्यात्तदापि सर्वदोषनाशः । एवं क्रमेण प-
रिहारत्वयुक्तं यदाह कश्यपः “वर्गोत्तमगते लग्ने
वर्गदोषा लयं ययः । चन्द्रे वोपचये वापि श्रीशे कुसरितो
यथेति” । चन्द्रे इति तद्वत्तेनैव प्रकारेण दुर्मुचूर्त्ता र-
वावर्त्यमेत्यादयः, अंशदोषाः पापग्रहणवांशाख्यास्ते सर्वे
चन्द्रे लाभे एकाशस्थानस्थिते सति नाशमायान्ति ।
“सुहृत्लग्नषड्वर्गकुनवांशग्रहोद्भवाः । ये दोषास्तादृहि-
न्येव यत्कैदशगः शशीति” । अन्यदप्याह कश्यपः
“लग्नाद्ःस्थानमव्योमचरोत्यं दोषसञ्चयम् । शुभः केन्द्र-
गतोहन्ति दावान्निर्विषिनं यथेति” पी० धा० ।
“लिकोणे केन्द्रे वा मदनरहिते दोषशतकं हरेत् सौम्यः शु-
क्रोद्विगुणमपि लब्धं सुरगुरुः । भवेदाये केन्द्रे ऽङ्गप उत
लवेषो यदि तदा समूहं दोषाणां दहन इव तूलं शम-
यति” सु० चि० । “लिकोणे ५, ६ केन्द्रे सप्ररहिते
१, ४, १०, यदि सौम्यो बुधस्तिष्ठेत्तदा दोषशतकं
हरेत् । उक्तस्थानस्थितः शुक्रोऽपि द्विगुणं दोषश-
तकं दोषद्विशतीं हरेत् । तथोक्तस्थानस्थितो गुरुरपि
लब्धं दोषान् हरेत् । यदाह नारदः “दोषाणां हि
शतं हन्ति बलवान् केन्द्रगोबुधः । अपहाय द्युनं
शुक्रोद्विगुणं लक्षमङ्गिराः” । अत्र शतशब्देनानेकसंख्या-
त्वं विवक्षितम् । अतएवाह कश्यपः “बलवान् केन्द्रगः सौ-
म्यो हन्ति दोषशतत्रयम् । द्युनं विहाय दैत्येभ्यः सहस्रं
लक्षमङ्गिराः” इति । भवेदिति अङ्गपोलग्नस्वामी उत श-
ब्दोवाये लवेषो लग्नगतांशनाथो वा आये ११ केन्द्रे १,
४, १० यदि भवेत्तदा स दोषाणां समूहं शमयति
तत्र दृष्टान्तः दहनोऽग्नस्तूलं कार्पासमिव शमयति ।
तदुक्तं नारदेन “लग्ने ट् लग्नांशनाथो वा चायगः केन्द्र-
गोऽपि वा । राशिं निहन्ति दोषाणामिन्धनानोव पावकः”
अथ ग्रहवशेन श्वशुरादिशुभाशुभनिरूपणम् “श्वश्रूः सि-
क्रोऽर्कः श्वशुरः, सुसुतः, जामितपः स्याद्व्यति, मनः शशी ।

एतद्वलं संप्रतिभाव्य तान्त्रिकस्तेषां सुखं संप्रवेदेद्विवा-
हतः” सु० चि० । “शुक्रः श्वश्रूः, सूर्यः श्वशुरः, अत्र
कन्यानिमित्तशुभाशुभस्य विचारास्तत्वात्तस्याः कन्यायाः
श्वश्रूर्वरमाता श्वशुरोवरपिता, तनुर्लग्नं तनुः स्वशरीरं, जा-
मितपः सप्रमाधीशोद्व्यति भर्ता ज्ञेयः, शशी मनो-
ज्ञेयम् एतद्वलम् एतेषां शुक्रादीनां बलं विचार्य-
तान्त्रिकः तन्त्रसिद्धान्तवित् विवाहतो विवा-
हादनन्तरं तेषां श्वश्रादीनां सुखं स्यादिति प्रव-
देत् । यदाह शौनकः “श्वशुरः सहस्रकिरणः श्वश्रू-
र्भृगुनन्दनो विनिर्दिष्टः । होरागमार्थकुशलैर्जामितपतिः
पतिः स्त्रीणाम् । शरीरं लग्नवशात् सुखदः खं मानसं-
शशाङ्कवशादिति” । शाङ्गीयेऽपि “श्वशुरोऽर्कः, सितः श्वश्रूः,
स्त्रीणामस्तपतिः पतिः । एभिरुद्धोपगैरेषां शुभं नी-
चादिगैरसदिति” विशेषान्तरमप्युक्तं शाङ्गीये “सूर्या-
न्पतिः, स्त्री च विधो, स्वधाराद्विचं, सुतो ज्ञाच्छुशुरोश्च ।
धर्मः सितादर्कसुताश्च वेश्म, ब्रूयात्सुदाहविधौ स्वयुक्त्या,
एतैर्नीचस्थितैः शत्रुगतेर्वाहादिकं न सत् । स्वगृहोच्च
लिकोणस्थैः शुभमेषां यथोदितमिति” ।

अथ संकीर्णजातीनां विवाहे नियतकालविशेषः “क्षणे
पक्षे सौरिकुजाकेऽपि च वारे वज्ये नक्षत्रे यदि वा स्यात्क-
रपीडा । संकीर्णानां तर्हि सुतायुर्धनलाभप्रोतिप्राप्त्यै सा भ-
वतीह स्थितिरेषा” सु० चि० । “क्षणेपक्षे शनिभौमार्कवारे
विवाहोक्तनक्षत्रादिभिन्ननक्षत्रेषु चकाराद्वाषातम्युल्लेयादि
दुष्टयोगेषुपि यदि संकीर्णानाम् अनुलोमप्रतिलोमजानां
करपीडा विवाहः स्यात् । तर्हि सा करपीडा सुतायुर्ध-
नलाभप्रोतिप्राप्त्यै भवति । एषा स्थितिराचारोऽस्ति, अनु-
लोमजामूर्द्धावसिक्तादयः प्रतिलोमजाश्चाण्डालादयः । वा-
कारग्रहणमेतदभावे विवाहाद्यावश्यकत्वे च प्रागुक्तदि-
नेऽपि स्यादिति सूचनार्थम् । तदुक्तं शाङ्गीये “क्षणेपक्षे
भानुभौमार्कजानां वारे योगे चापि विष्णवे निषिद्धे ।
संकीर्णानां दारकर्म प्रशस्तं प्रीत्यर्थायः प्राप्नोते शौनकाद्याः”
इति । केशवार्कः “प्रायेण सङ्करभुजामशुभमपक्ष
कूरक्षणे शुभमपक्षं करपीडनं स्यात्” इति ।

अथ लग्ने वक्तव्ये तदलाभे गोधूलिनिरूपणप्रशंसं
“नास्याश्च न तिथिकरणं नैव लग्नस्य चित्ता नो वा
वारो न च लवविधिर्नोसुहृत्स्य चर्चा । नो वा योगो
न सृतिभवनं नैव जामितदोषो गोधूलिः सा सुनिभि-
रुदिता सर्वकार्येषु शस्ता” सु० चि० ।

“यद्यनं कृत्तमिच्छादिः स स्तुत्यर्थाद्वाः तेन गोधूल्याः प्रशंसायां तात्पर्यं न तु विधिरन्यथा निषिद्धेषु अमावास्यामद्वाभरणेत्यादिष्वपि गोधूलिलग्नं भवितुं युक्तं स्यात् । सामान्यवैयर्थ्यापत्तेरिष्टापत्तिरपि वक्तुमशक्या । तस्मादभिहिततित्यादिष्वेव यावच्छक्याखिलदोषपरिहारपूर्वकघटीलग्नं कार्यं तदभावे गोधूलिलग्नं कार्यम् । यदाह लल्लः “लग्नं यदा नास्ति विशुद्धमन्यद्गोधूलिकां साधु तदा वदन्ति । लग्ने विशुद्धे सति वीर्यवृत्ते गोधूलिका नैव फलं विधत्ते । शुभाशुभयुतं सर्वं राशेर्दोषान्नुनिन्दितम् । विवाहलग्नवच्छेषद्गोधूलीं प्राह भांगुरिरिति” किञ्च “कुलिकं क्रान्तिसाम्यं च मूर्तौ षष्ठाष्टमः शशी । पञ्च गोधूलिके त्याज्या अन्ये दोषाः शुभावह्वाः” इति दैवज्ञमनहरोयवाक्यमपि सार्थकम् । गोधूल्यधिकारे आह नारदः “प्राच्यानां च कलिङ्गानां सुखं गोधूलिकं स्मृतम् । गन्धर्वादिविवाहेषु वैश्योद्वाहे च योजयेत् । चतुर्थमभिजिज्ञानसुदयर्जास्तु सप्तमम् । गोधूलिकं हि भवति सम्पत्पुत्रादिसौख्यदमिति” । दैवज्ञमं “घटीलग्नं यदा नास्ति तदा गोधूलिकं शुभम् । शूरादीनां बुधाः प्राञ्चं द्विजानां कदाचन । महादोषान् परित्यज्य प्रोक्तधियादिषु च । कारयेद्गोरजोयावत्तावत्लग्नं शुभावहमिति । लग्नशुद्धिर्यदा नास्ति कन्या यौवनशालिनी । तदा वै सर्ववर्णानां लग्नं गोधूलिकं शुभमिति” । अतएव भूपालवक्त्रमे “विप्रेषु घटिकाऽलामे दातव्यं गोरजो बुधैः । संकीर्णं गोरजः शस्तं परेषु द्वितयं शुभमिति” तत्र गोधूलिस्त्र्यसकालसमयः केशवार्केशोक्तः “अलोभयत् घटिकादलसिष्टमाह्वयं ह्यं तदम्बरमणेरपि चार्जविस्वादिति” केचिन्तु यावद्दिनान्ते दिशि पश्चिमायां पश्येत्तृतीयं रविस्वभागम् । तस्मात्परं नाडीकयुगममेक गोधूलिकालं सुनयोवदन्तीति, तदेतयोः पक्षयोर्यथादेशाचारं व्यवस्था पी० धा० । “पिण्डीभूते दिनकति हेमन्तर्तौ स्यादङ्गस्ते तपसमये गोधूलिः । संपूर्णास्ते जलधरमालाकाले तेषां योज्या सकलशुभे कार्यादौ” सु० चि० । “हेमन्ताख्ये ऋतौ हेमन्तशब्देन शीतकाल उपलब्धते मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये इत्यर्थः तत्र दिनकति सूर्ये पिण्डीभूते ओदनगोलकसदृशे सम्यायां नीहाराद्यावत्वेन निःप्रभे इत्यर्थः । तस्मिन् समये गोधूलिज्ञेया तथा तपसमये उष्णकाले चैत्रादिचतुष्टये सूर्येऽङ्गस्ते अर्द्धनिम्बस्य दृश्यत्वं च सति गोधूलिः ।

जलधरमेवास्तेषां मालासमूहस्तथोपादके काले वर्षाकाले आवणादिमासचतुष्टये सूर्ये संपूर्णास्तेऽर्जनं गते सति गोधूलिः । केवलमियं न विवाहे एव किन्तु सकलशुभे समस्तशुभकार्यादिष्वपि ज्ञेया । यदाह वराहः “गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति सुनयो नारीविवाहादिके हेमन्ते शिशिरे प्रयाति ऋतुतां पिण्डीकृते भास्करे । श्रीङ्गेऽङ्गस्ते वसन्तसमये भानौ गते दृश्यतां सूर्ये चास्तमुपागते भगवति प्राट्टशरकालयोरिति” । पी० धा० ।

अथ गोधूलिसमयेऽवश्यवर्ज्यदोषाः “अस्तं याते गुरुदिवसे सौरे साके लग्नान्मृत्यौ रिपुभवने लग्ने चैन्दौ । कन्यानाशस्तनुमदमृत्युस्ये भौमे वोढुर्लाभे धनसहजे चन्द्रे सौख्यम्” सु० चि० ।

“गोधूलिरित्युक्तते गुरुदिवसे दृष्टस्मृतिवारे, सूर्येऽस्तं याते सूर्यास्तादनन्तरं गोधूलिः शुभा स्यात् न तु सूर्यास्तात्पूर्वमर्द्धघटिकद्गोधूलिलग्नं कार्यमर्द्धयामसङ्गावात् । तथा सौरे शनिवारे साके सूर्यदर्शनसहिते गोधूलिः शुभा । न तु सूर्यास्तादनन्तरङ्गुलिकसङ्गावात् । उपलक्षणात्वात् क्रान्तिसाम्यमपि त्याज्यम् तथा लग्नात्पायङ्गालीनलग्नान्मृत्यावत्मे रिपुभवने षष्ठे वा लग्न एव वा चन्द्रे सति कन्यानाशः स्यात् । तदुक्तं दैवज्ञं “कुलिकङ्गान्तिसाम्यञ्च मूर्तौ षष्ठाष्टमः शशी । पञ्च गोधूलिके त्याज्या अन्ये दोषाः शुभावह्वाः” । अत्र कुलिकशब्देन तत्कालसम्भाव्यार्द्धयामाख्योवारदोषो गृह्यते अन्येषामन्वसम्भव एव । लग्नस्ये मदनस्ये मृत्युस्ये वा भौमे सति वोढुर्वरस्य नाशो भवति तदुक्तं उग्रोतःसंहितासारे “षष्ठेऽष्टमे मूर्तिगते शशाङ्के गोधूलिके मृत्युमुपैति कन्या” । कुजेऽष्टमे मूर्तिगतेऽथवास्ते वरस्य नाशं प्रवदन्ति गणाः” अन्योऽपि विशेषस्तत्रैव “षष्ठाष्टमे चन्द्रजचन्द्रजीवे क्षौणीकृते वा शृगुनन्दने वा । मूर्तौ च चन्द्रे नियमेन मृत्युर्गोधूलिकं स्यादिह वर्जनीयमिति” । “धिष्णाङ्गूरयुतत्याज्यं मूर्तौ षष्ठाष्टमः शशी । गोरजस्तत्रशंसन्ति सन्तः शनिदिनं विनैति” । उक्तञ्च “केशवार्केश गोधूलिकेऽपि विधुरष्टमषष्ठमूर्तौ यन्मोचयन्ति तदथो स्वरचिं प्रपन्नाः । पञ्चाङ्गशुद्धिमयमेव विवाहधिष्णैर्यस्यादिदं सततमस्तगते पतङ्गे । नाशो न लग्नमिह दृष्टयुतं स्वभक्तौ नाकारसौरितमसामपि सङ्गभङ्गः । किञ्चन्द्रचारभयमेकमिहास्तु किञ्च नात्र प्रमाणवचनङ्गिमपि श्रुतं नः” । साके शनौ विरविचित्

शिवशिवस्त्रनौतकेवलङ्कुलिकयामदलोपलम्भादिति । चन्द्रे
लाभस्ये वित्ते द्वितीयस्ये सहजस्ये वा सति स्त्रीपु-
रुषयोः सौख्यं स्यात् । तदुक्तं संहितासारे “यत्त्रैका-
दशगणन्दोद्वितीयो वा तृतीयगः । गोधूलिका स वित्ते-
या शेषा धूलिरिति सूत्रेति पी० धा०

ज्यो० त० मासभेदे फलभेदः । “मार्गे गोधूलियोगे प्रभवति
विधवा, माघमासे तथैव, पुत्राशुधनयौवनेन सहिता कुम्भे स्थिते
भास्करे । वैशाखे शुभदा, प्रजावन्नवती, ज्यैष्ठे पतेर्मा-
नदा आषाढे धनधान्यपुत्रवङ्गला, पाणिपहे कन्यका ।

अथ विवाहादौ वर्ज्यदोषसमष्टिः “उत्पातान् सह पात-
दग्धतिथिभिर्दुष्टांशयोगांस्तथा चन्द्रेज्योशनसामथास्तमयनं
तिथ्याः क्षयर्द्धी तथा । गण्डान्तञ्च सविष्टि संक्रमदिनं
तन्वंशपास्तं तथा तन्वंशेशविधून्थाट्टिगान् पापस्य
वर्गांस्तथा । सेन्दुकूरखगोदयांशसुदयास्ताशुद्धिचण्डायु-
धम् । खार्जूरं दशयोगयोगसहितं जामितलत्ताव्यधम् ।
बाणोपग्रहपापकर्तरि तथा तिथ्युत्तयोगोत्थितं दुष्टं योग-
सथाङ्गयामकुलिकाद्यान् वारदोषानपि । क्रूराक्रान्तविस्-
क्तं ग्रहणं यत् क्रूरगन्तव्यं त्वेधोत्पातहतञ्च केतुह-
तं सन्ध्योदितम् तथा । तदञ्च ग्रहभिन्नयुद्धगतं
सर्वानिमान् सन्त्यजेदुद्वाहे शुभकर्मसु ग्रहकतान् ल-
म्भस्य दोषानपि” स० चि० । “उत्पातादीन्दोषासु
दुवाहे यज्ञोपवीतादिशुभकर्मसु च सन्त्यजेदिति तृतीय
श्लोकेनान्वयः । उद्वाहग्रहणं गोबलीवर्द्धन्यायेन मुख्य-
त्वसूचनार्थम् । उत्पातान् त्रिविधान् दिव्यान्तरि-
क्ष्मोमान् लक्षणया तत्सम्बन्धिनः सप्त वर्ज्यदोषांस्त्यजेत् ।
यदाह गुरुः “दिग्दाहे वा महादारुपतने चाभ्युवर्षणे ।
उत्कापाते महावाते महाशनिनिपातने । अनश्वाशनि-
पाते च भूकस्मे परिवेषयोः । आशोत्पाते शिवाशब्दे
दुर्निमित्ते नशोभने । केतवो यत् दृश्यन्ते स धूमा वा
पृथग्विधाः । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव वर्जयेद्दिनसप्तकमिति” ।
प्रातो महापातः क्रान्तिसास्यमिति यावत् तद्वर्णितप्रसि-
द्धम् । दग्धतिथयः “चापाख्ये गोघटने इत्यादिनोक्ताः
एतैः सह त्यजेदिति सम्बन्धः तथा दुष्टान् योगान् व्यतीपात
वैधृतिपरिघाजादीन् । अथ चन्द्रेज्योशनसां चन्द्रगुरु
शुक्राणाम् अस्तमयनमस्तं च तिथ्याः क्षयर्द्धी तिथिचयं ति-
थिष्टिं च पुनर्गण्डान्तं नक्षत्रमिथिलग्नैः त्रिविधं विष्टि-
र्भद्रा संक्रमदिनं तद्विषये वर्ज्या घटिकाः, अयजेषु विषयेषु
च पूर्वापरं तिदिनमिति विशेषोध्येयः । ताभ्यां सहि-

तमिति पूर्वैर्ण सम्बन्धः । तन्वंशन्तर्हपम् अंशोलग्नगत
विहितनवांशः तौ पातः तन्वंशपौ तयोरस्तं लग्नाधीशास्तं
लग्नगतनवांशाधीशास्तं चेत्यर्थः तथा तन्वंशेशविधून्
लग्ननवांशेशवन्दान् अट्टिगान् अट्टमगतान् षष्ठस्थान्
इन्दुश्च क्रूरखगोदयांशसुदयास्ताशुद्धिचण्डायु-
धम् । खार्जूरं दशयोगयोगसहितं जामितलत्ताव्यधम् ।
बाणोपग्रहपापकर्तरि तथा तिथ्युत्तयोगोत्थितं दुष्टं योग-
सथाङ्गयामकुलिकाद्यान् वारदोषानपि । क्रूराक्रान्तविस्-
क्तं ग्रहणं यत् क्रूरगन्तव्यं त्वेधोत्पातहतञ्च केतुह-
तं सन्ध्योदितम् तथा । तदञ्च ग्रहभिन्नयुद्धगतं
सर्वानिमान् सन्त्यजेदुद्वाहे शुभकर्मसु ग्रहकतान् ल-
म्भस्य दोषानपि” स० चि० । “उत्पातादीन्दोषासु
दुवाहे यज्ञोपवीतादिशुभकर्मसु च सन्त्यजेदिति तृतीय
श्लोकेनान्वयः । उद्वाहग्रहणं गोबलीवर्द्धन्यायेन मुख्य-
त्वसूचनार्थम् । उत्पातान् त्रिविधान् दिव्यान्तरि-
क्ष्मोमान् लक्षणया तत्सम्बन्धिनः सप्त वर्ज्यदोषांस्त्यजेत् ।
यदाह गुरुः “दिग्दाहे वा महादारुपतने चाभ्युवर्षणे ।
उत्कापाते महावाते महाशनिनिपातने । अनश्वाशनि-
पाते च भूकस्मे परिवेषयोः । आशोत्पाते शिवाशब्दे
दुर्निमित्ते नशोभने । केतवो यत् दृश्यन्ते स धूमा वा
पृथग्विधाः । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव वर्जयेद्दिनसप्तकमिति” ।
प्रातो महापातः क्रान्तिसास्यमिति यावत् तद्वर्णितप्रसि-
द्धम् । दग्धतिथयः “चापाख्ये गोघटने इत्यादिनोक्ताः
एतैः सह त्यजेदिति सम्बन्धः तथा दुष्टान् योगान् व्यतीपात
वैधृतिपरिघाजादीन् । अथ चन्द्रेज्योशनसां चन्द्रगुरु
शुक्राणाम् अस्तमयनमस्तं च तिथ्याः क्षयर्द्धी तिथिचयं ति-
थिष्टिं च पुनर्गण्डान्तं नक्षत्रमिथिलग्नैः त्रिविधं विष्टि-
र्भद्रा संक्रमदिनं तद्विषये वर्ज्या घटिकाः, अयजेषु विषयेषु
च पूर्वापरं तिदिनमिति विशेषोध्येयः । ताभ्यां सहि-

निषिद्धं तथा महजतान् लग्नस्य दोषान् । “व्यये शनिःखे
ऽनिजइत्यादिकान् लग्नसम्बन्धिदोषान् सन्यजेत्” ।
यो० धा० । ज्यो० त० । ज्योतिःसारसंग्रहाक्षम् “विवाहे
तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता । विरहानलदग्धा
सा नियतं स्वामिघातिनी” एतद्वचनस्यार्थमूलानुपलम्भात्
पाश्चात्यादिभिरप्रामाणिकत्वमुरीकृत्य दिवाऽपि विवाह
आचर्यते । कन्यादानं च रात्रौ अपि कर्तुं शक्यते यथाह
ज्यो० त० । भारतम् “रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चा-
भयदक्षिणम् । विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठाः दीपमन्त्रं प्रति-
श्रयम्” । तत्रैव व्यासः रिक्तास्तु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्
विवाहिता । शनैश्चरदिने चैव यदा रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
तस्यां विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्जिनी” इत्युक्तेः
शनिवारे रिक्तायामपि विवाह इति गौडाः । पाश्चात्यादि-
भिरेतद्वचनमूलकमेवेति मत्वा शनियुक्तरिक्तायां न तदा
चर्यते । अथ विवाहस्त्रीशुभाशुभलक्षणान्युच्यन्ते । वृह०
७० अ० “स्निग्धोन्नतापतदुताम्नस्यौ कुमार्याः पादौ समो-
पतिचचारुनिगूढगुल्फौ । स्निग्धाङ्गुली कमलकान्तितलो च
यस्यास्तासुद्वहेद्यदि भुवो ऽधिपतित्वमिच्छेत् । मत्स्याङ्गु-
शाजयवज्रह्लासिचिह्नावस्त्रेदनौ मृदुतलौ चरणौ प्रश-
स्तौ । जङ्घे च रोमरहिते विशिरे सुवृत्ते जानुद्वयं
सममनुल्लङ्घनसन्निदेशम् । ऊरु घनौ करिकरप्रतिमाव-
रोमायश्चतुर्पत्रसदृशं विपुलं च गुह्यम् । शोणीललाट
मुक्कूर्मसमुन्नतं च गूढो मणिविपुलं श्रियमाद-
धाति । विस्तेर्यमांसोपचितो नितम्बो गुरुश्च धत्ते रशना-
कलापम् । नाभिर्गभीरा विपुलाङ्गनानां प्रदक्षिणा-
वर्तगता प्रशस्ता । मध्यं स्त्रियास्त्रिवलिनाथमरोमशं च
वृत्तौ घनाविषमौ कठिनावुरस्यौ । रोमापवर्जितसुरो
मृदु चाङ्गनानां शीवा च कम्बुनिचितार्थसुखानि धत्ते ।
बभ्रुजीवकुशुभोपमो ऽधरो मांसलो रुचिरविस्वरूपमृदु ।
कुन्दकुड्मलनिभाः समा द्विजा योषितां पतिस्तुस्वामिता-
र्थदाः । दक्षिणयुक्तमशठं वरपुटहंसवल्लुगु प्रभापित-
मदीनमनलसौख्यम् । नासा समा समपुटा रुचिरा प्र-
शस्ता हग्नोलनीरजदलद्युतिहारिणी च । नो सङ्गते
नातिपृथू न लम्बे शस्ते भ्रुवौ बालशशाङ्कवक्त्रे । अङ्गैन्दु-
संस्थानमरोमशं च शस्तं ललाटं न नतं न तुङ्गम् । क-
र्णगुम्भमपि युक्तमांसलं शस्यते मृदु समं समाहितम् ।
स्निग्धनोलमृदुगुञ्जितकजा मूर्धजाः सुखकराः समं शिरः ।
मङ्गलारासनवाजिकञ्जररथश्रीवृत्तयूपेषुभिर्मांसाकुण्डलचाम-

राङ्गुशयवैः शैलैर्ध्वजैस्तेरणैः । मत्स्यस्त्रिकवेदिका-
व्यजनकैः शङ्खातपत्रास्त्रुजैः पादे पाणितले ऽपि वा युवतयो
गच्छन्ति राज्ञीपदम् । निगूढमणिवन्धनौ तरुणपद्म-
गर्भीपमौ करौ नृपतियोषितां तदुल्लङ्घनपर्वङ्गुली ।
न निम्नमति नोन्नतं करतलं सुरेखान्वितं करोत्यविधवां
विरं सुतसुखार्थसम्भोगिनीम् । मध्याङ्गुलिं वा मणिव-
न्धनोत्था रेखा गता पाणितले ऽङ्गनायाः । ऊर्ध्वस्थिता
पादतले ऽथवा या पुंसो ऽथवा राज्यसुखाय सा स्यात् ।
कनिष्ठिकामूलभवा गता या प्रदेशिनीमध्यमिकान्तरालम् ।
करोति रेखा परमायुषः सा प्रमाणमूना तु तदूनमायुः ।
अङ्गुष्ठमूले प्रसवस्य रेखाः पुत्रा वृहदयः प्रमदास्तु तन्त्रः ।
अच्छिन्नदीर्घा वृहदायुषां ताः स्त्रियायुषां क्षिप्रलघु-
प्रमाणाः । इतीदमुक्तं शुभमङ्गनानामतो विपर्यस्तमनि-
ष्टमुक्तम् । विशेषतो ऽनिष्टफलानि यानि समासतस्तान्य-
नुकीर्तयामि । कनिष्ठिका वा तनदन्तरा वा महीं न
यस्याः सृष्टी स्त्रियाः स्यात् । गताऽथवाङ्गुष्ठमतीत्य यस्याः
प्रदेशिनी सा कुलटातिपापा । उद्ग्राभ्यां पिण्डकाभ्यां
शिराले शुष्के जङ्घे रोमशे चातिमांसे । वामावर्तं नि-
म्नमल्यं च गुह्यं कुम्भाकारं चोदरं दुःखितानाम् ।
हस्तयाऽतिनिःस्त्रता दीर्घया कुलक्षयः । शीवया पृथूलया
योषितः प्रचण्डता । नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा
सा दुःशीला श्यावलोलेक्षणा च । कूपो यस्या गण्ड-
योश्च स्त्रितेषु नि सन्दिग्धं बन्धकीं तां वदन्ति । प्रवि-
लम्बिनि देवरं ललाटे श्वशुरं हन्यदुरे स्त्रियोः पतिं
च । अतिरोमचयान्वितोत्तरोष्ठी न शुभा भर्तृरतीश या
च दीर्घा । स्तनौ सरोमौ मलिनोलम्बणौ च क्लेशं दधाते
विषमौ च कर्णौ । स्थूलाः कराणां विषमाश्च दन्ताः क्ले-
शाय चौर्ध्वाय च क्षणमांसाः । क्रव्यादरूपैर्दन्तकाककङ्क-
सरीसृपोलूकसमानविक्रैः । शुष्कैः शिरालैर्विषमैश्च हस्तै-
र्भवन्ति नार्यः सुखवित्तहीनाः । या तुत्तरोष्ठेन समु-
न्नतेन हृत्प्राग्येयी कलहप्रिया सा । प्रायो विरूपास्तु
भवन्ति दोषा यत्राकृतितस्तत्र गुणा वसन्ति । पादौ स-
गुल्फौ प्रथमं प्रदिष्टौ जङ्घे द्वितीयं च सजानुवक्त्रे ।
भेटोरुमुष्कं च ततस्तृतीयं नाभिः कटिश्चेति चतुर्थ-
माहुः । उदरं कथयन्ति पञ्चमं हृदयं षष्ठमतः स्तना-
न्वितम् । अथ सप्तमसंज्ञातुष्ठी कथयन्त्यष्टमोष्ठकम्ब-
रे । नवमं नयने च सप्तुष्ठी सललाटं दशमं शिरस्त-
था । अशुभेषुशुभं दशाफलं चरणाद्येषु शुभेषु शोभनम्” ।

काशोखण्डे ३७ अध्याये स्त्रीणां शुभाशुभलक्षणान्युक्तानि यथा 'सदा गृही सुखं भुङ्क्ते स्त्री लक्षणवती यदि । अतः सुखसम्पन्नार्थमादौ लक्षणमोजयेत् । वपुरावर्त्तोगन्धश्च छाया सत्वं स्त्रोगतिः । वर्षश्चेत्यध्या पोक्ता बुधैर्लक्षणभूमिका । आपादतलमारभ्य यावन्मौलिरुहं कस्मात् । शुभाशुभानि वक्ष्यामि लक्षणानि सुने । गृहम् । आदौ पादतले रेखा ततोऽङ्गुष्ठाङ्गुलीनखाः । पृष्ठं गुल्फद्वयं पाणी जङ्घे रोमाणि जानुनी । ऊरू कटिर्नितम्बः स्निग्धं भगोजघनवस्त्रिके । नाभिः कुक्षिद्वयं पार्श्वौ दरमध्यवलित्रयम् । रोमाणि हृदयं वक्षो वक्षोजद्वयचूचकम् । जलुस्तम्भसंकलादोर्भणिवन्धकरद्वयम् । पाणिपृष्ठं पाणितलं रेखाङ्गुष्ठाङ्गुलीनखाः । पृष्ठं ककाटिकाकण्ठे चित्रकव हनुद्वयम् । कपोलवक्त्रमधरोत्तरोष्ठद्विजजिह्विकाः । घण्टिकातालुहसितं नासिका क्षतमक्षिणी । पक्ष्मभ्रूकर्णभालानि मौलिसीमन्तमौलिजङ्घाः । षष्टिः षडुत्तरा योषिदङ्गलक्षणसत्खनिः । स्त्रीणां पादतलं स्निग्धं मांसलं मृदुलं समम् । अखेदमुष्णमरुणं बद्धभोगोवितं स्युतम् । कृत्वं विषयं परुषं खण्डितप्रतिविम्बकम् । स्पर्पाकारं विशुष्कं च दुःखदौर्भाग्यलक्षकम् । चक्रस्वस्तिकशङ्खालङ्घजमोनातपत्रवत् । यस्याः पादतले रेखा सा भवेत् क्षितिपाङ्गना । भवेदखण्डभोगार्हा या-मध्याङ्गुलिसङ्गता । रेखाखुसर्पाकाभा दुःखदारिद्र्यसूचिका । उन्नतोमांसलोऽङ्गुष्ठो वर्तुलोऽतलभोगदः । वक्रो ह्रस्वश्चिपिटः सुखसौभाग्यभङ्गकः । विधवा विधुलेन स्याद्दीर्घाङ्गुष्ठेन दुर्भगा । मृदयोऽङ्गुलयः शस्ताघनावृत्ताः समुन्नताः । दीर्घाङ्गुलीभिः कुलटा, कशाभिरति निर्जना । ह्रस्वायुष्या च ह्रस्वाभिर्मुग्नाभिर्मुग्नवर्त्तिनी । चिपिटार्भिवेहासो विरलाभिर्देरिद्रिणी । परस्परं समाकृता यदाङ्गुल्यो भवन्ति हि । हत्वा बहूनपि पतीन् परप्रेष्या तदा भवेत् । यस्याः पथि समायान्त्या रजोभूमेः समुच्छेत् । सा पांशुला प्रजायेत कुलत्रयविनाशिनी । यस्याः कनिष्ठिका भूमिं न गच्छन्त्याः परिरस्येत् । सा निहय पतिं पापा द्वितीयं कुरुते पतिम् । अनासिका च मध्या च यस्या भूमिं न संस्पृशेत् । पतिद्वयं निहन्त्याद्या द्वितीया च पतित्रयम् । पतिहीनत्वकारिण्यौ हीने ते द्वे इमे यदि । प्रदेशिनी भवेद्यास्याङ्गुष्ठव्यतिरेकिणी । कन्यैव कुलटा सा स्यादेव विनिश्चयः । स्निग्धाः समुन्नतास्त्राज्यावृत्ताः पादनखाः शुभाः । राज्ञीत्वसूचकं

स्त्रीणां पादपृष्ठं समुन्नतम् । अखेदमसिराट् च मरुणं मृदुमांसलम् । दरिद्रा मध्यनखेण सिरालेन सदाऽध्वगा । रोमाटेन भवेहासी निर्मासेन च दुर्भगा । गूढौ गुल्फौ शुभायोक्तावसिरालौ सुवर्त्तुलौ । सुपुटौ शिथिलौ दृश्यौ स्यातां दौर्भाग्यसूचकौ । समपाणिः शुभानारी पृथुपाणिश्च दुर्भगा । कुलटोन्नतपाणिश्च दीर्घपाणिश्च दुःखभाक् । रोमहीने समे स्निग्धे यज्जङ्घे कमवर्त्तुले । सा राजपत्नी भवति विसिरे सुमनोहरे । एकरोमा राजपत्नी द्विरोमापि सुखास्पदम् । त्रिरोमा रोमकूपेषु भवेद्द्वैधव्यदुःखभाक् । वृत्तं पिशितसंलग्नं जानुयुग्मं प्रशस्यते । निर्मासं खैरचारिण्या दरिद्रायाश्च विज्ञेयम् । विसरैः करभाकारैश्चर्भिमृद्वर्धनैः । सुवर्त्तुरोमरहितैर्भवेयुर्भूषणलभाः । वैधव्यं रोमशैरुक्तं दौर्भाग्यं चिपिटैरपि । मध्यच्छिद्रैर्महादुःखं दारिद्र्यं कठिनत्वचैः । चतुर्भिरङ्गुलैः शस्ता कटिर्विशति संयुतैः । समुन्नतनितम्बाद्या चतुरस्रमृगोदृशम् । विनता चिपिटा दीर्घा निर्मासा सङ्कटा कटिः । ह्रस्वरोमयुता नार्थ्या दुःखवैधव्यसूचिका । नितम्बविम्बो नारीणासुन्नतोमांसलः पृथुः । महाभोगाय संप्रेक्तस्तदन्योऽशर्मणे मतः । कपिलफलवद्वृत्तौ मृदुलौ मांसलौ घनौ । स्निचौ बलिबिनिर्मुक्तौ रतिसौख्यप्रवर्द्धनौ । शुभः कमठपृष्ठाभोगजस्कन्धोपमोभगः । वामोन्नतस्तु कन्याजः उन्नजोदक्षिणोन्नतः । आखुरोमा गूढमांसः सुष्टिः संहतः पृथुः । लङ्काः कमलवर्णाभिः शुभोऽश्वयदलाकृतिः । तरङ्गखुररूपोऽयश्चुल्लीकोटरसन्निभः । रोमशोविटतास्यश्च दृश्यनासोऽतिदुर्भगः । शङ्खावर्त्तौभगोयस्याः सा गर्भमिह नेच्छति । चिपिटः कर्पाकारः किङ्करीपददो भगः । वंशवेतसपत्नाभो गजरोलोपनासिकः । विकटः कुटिलाकारो लम्बगङ्गलथा शुभः । भगस्य भालं जघनं वस्तीर्णं तङ्गमांसलम् । मृदुलं मृदुलोमाटं दक्षिणावर्त्तमीलितम् । वामावर्त्तं च निर्मासं भुग्नं वैधव्यसूचकम् । सङ्कटस्थपुटं कृत्वं जघनं दुःखदं सदा । वस्तिः प्रशस्ता विपुला मृद्वी स्तोकसमुन्नता । लोमशा च सिराला च रेखाङ्गा नैव शोभना । गम्भीरा दक्षिणावर्त्ता नाभी स्यात् सुखसम्पदे । वामावर्त्ता समुन्नता व्यक्तपन्थिर्न शोभना । मृते सुतान् बहून्परी पृथुक्षिः सुखास्पदम् । क्षितीशं जनयेत् उन्नं मण्डूकमेन कुक्षिणा । उन्नतेन बलीभाजा सावर्त्तैर्नापि कुक्षिणा । वस्या प्रव्रजिता दासी

क्रमाद्योषा भवेदिह । समैः समासैर्मृदुभिर्वीषिन्मग्नास्थि-
भिः शुभैः । पाशैः सोभाग्यसुखयोर्निधानं स्यादसं-
शयम् । यस्या दृश्यसिरे पाशे उन्नते रोमसंयुते ।
निरपत्या च दुःखाला सा भवेद्दुःखवेधः । उदरेणा-
तिहृष्टेन विसिरेण मृदुत्वचा । योषिर्भवति भोग्यादग्रा-
नित्यमिष्टान्नसेविनी । कुम्भाकारं दरिद्राया जठरं च
मृदङ्गवत् । कुम्भाण्डाभं यवामं च दुःपूरं जायते स्त्रियाः ।
सुविशालोदरी नारी निरपत्या च दुर्भगा । प्रलम्बज-
ठरा हन्ति श्वशुरं चापि देवरम् । मध्यक्षामा च सुभगा-
भोगादग्रा सबलितया । ऋज्वो तन्वो च रोमाली यस्याः
सा नर्मशर्मभूः । कपिला जटिला स्थूला व्युच्छिन्ना रोमरा-
जिका । वैरवैधव्यदोर्भाग्यं विदध्यादिह योषिताम् ।
निर्लोम हृदयं यस्याः समं निम्नत्वजितम् । ऐश्वर्यं चाय-
वैधव्यं प्रियप्रेम च सा लभेत् । विस्तीर्णहृदया योषा पुंश्च-
ला निर्दया तथा । उद्भिन्नरोमहृदया पतिं हन्ति विनि-
श्चितम् । अष्टादशाङ्गुलतमुरःपोवरमुन्नतम् । सुखाय,
दुःखाय भवेद्दोमशं विषमं पृथ् । धनौ वृत्तौ वृद्धौ पानौ
समौ शस्तौ पयोधरौ । स्थूलापौ विरलौ स्त्र्यक्षौ वामो-
रूपां न शर्मदौ । दक्षिणोन्नतवज्जोजा पुत्रिणीष्वग्नीर्मता ।
वामोन्नतकुचा सूते कन्यां सौभाग्यसुन्दरीम् । अवधदृष्टौ
तल्यौ कुचौ दौःशील्यस्त्रचकौ । पीवरासौ सान्तरालौ
पुथूपान्तौ न शोभनौ । मूलेस्थूलौ क्रमकशावप्येतीक्ष्णौ
पयोधरौ । सुखदौ पूर्वकाले तु पश्चादत्यन्तदुःखदौ ।
सुदृश्यं चूचुक्युगं शस्तं श्यामं सुवर्तुलम् । अन्तर्मग्नं च
दीर्घं च कथं क्लेशाय जायते । पीवराभ्यां च बाहुभ्यां
धनधान्यनिधिर्वधूः । क्षयास्थिभ्यां च बिम्बाभ्यां विषमाभ्यां
दरिद्रिणी । अवस्थावनतौ स्त्र्यव्यवदोर्षावकशौ शुभौ ।
वक्रास्थूलौ च रोमादग्रा प्रेष्यवैधव्यसूचकौ । निगूढसन्धौ
स्रस्ताङ्गौ शुभावंसौ सुसंहतौ । वैधव्यदौ ससृञ्चापौ निर्मा-
णावतिदुःखदौ । कले सुसूक्ष्मरोमे च तङ्गे स्निग्धे च
मांसले । शस्ते, न शस्ते गम्भीरे सिराले खेदमेदुरे ।
स्यातां दौषौ स्त्रिर्दोषौ गूढास्थिपत्निकोमलौ ।
विसिरौ च विरोमाणौ सरलौ हरिणोदशम् । वैधव्यं स्थू-
लरोमाणौ ह्रस्वौ दोर्भाग्यसूचकौ । परिक्लेशाय नारीणां
परिदृश्यशिरभुजौ । अम्भाजमकुलाकारमङ्गुष्ठाङ्गुलि
सन्नखम् । हस्तद्वयं मृगालीणां बल्लभोगाय जायते । मृदु-
मध्योन्नतं रक्तं तलं पाण्योररम्भकम् । प्रशस्तं शस्त-
रेखादग्रमल्परेखं शुभाश्रयम् । विधवा बहुरेखेण विरेखेण

दरिद्रिणी । भिक्षुकी शुषिराटेन नारी करतलेन वै ।
विरोम विसिरं शस्तं पाणिपृष्ठं समुन्नतम् । वैधव्यहेतु
रोमादग्रं निर्मांसं स्नायुमत् त्यजेत् । व्यक्ताव्यक्ता गभीरा च
स्निग्धा पूर्णा च वर्तुला । कररेखाङ्गनायाः स्याच्छुभा
भाग्यानुसारतः । मत्स्नेन सुभागा नारी स्त्रिस्तिकेन च
सुप्रजाः । पद्मेन भूपतेः पत्नी जनवेम्भपूतिं सुतम् ।
चक्रवर्त्तिस्त्रियाः पाणौ बन्द्यावन्तः प्रदक्षिणः । शङ्खा-
तपत्रकमठा देवमाहृत्यसूचकाः । तलामालाकतो रेखा ब-
न्धिकपत्नीत्वहेतुका । गजवाजिदृषाकाराः करे वामे मृगी-
दशम् । रेखाः प्रासादवज्राभा ब्रूयुस्तोर्थकराः शुभम् ।
कषोवलस्य पत्नी स्याच्छकटेन युगेन वा । तोमराङ्गु-
कोदण्डौ राजपत्नी भवेत् भ्रुवम् । अङ्गुलमूलानिर्गत्य रेखा
याति कनिष्ठिकाम् । यदि सा पतिहन्ता स्याद्दूरतस्तां
त्यजेत् सुधोः । त्रिशूलासिगदाशक्तिदुन्दुभ्याकृतिरेखया ।
नितम्बिन्धौ कीर्त्तिमती पादेन पृथिवीतले । कङ्कजम्बू-
मण्डूककटश्चिलभोगिनः । रासभोर्द्रावङ्गालाः स्युः
करस्या दुःखदाः स्त्रियाः । शुभदः सरलाङ्गुष्ठौ
वृत्तौ वृत्तनखोऽष्टदुः । अङ्गुल्यश्च सुपर्व्याणो दोर्षा वृत्ताः
क्रमात् कथाः । चिपिटाच्छपुटा रुक्षाः पृष्ठरोमयुजोऽ-
शुभाः । अतिह्रस्वाः कथा वक्रा विरला रोगहेतुकाः ।
दुःखायाङ्गुलयः स्त्रीणां बह्वपर्वसमान्विताः । अरुणाः
सशिखास्तुङ्गाः करजाः सुदृशां शुभाः । निम्ना विवर्णाः
स्त्र्यक्षामाः पोता दारिद्र्यदायकाः । नखेषु विन्दवः
श्वेताः प्रायः स्युः सैरिणीस्त्रियाः । पुरुषा अपि
जायन्ते दुःखिनः पुष्पितैर्नखैः । अन्तर्निमग्नवंशा-
स्थिः पृश्निः स्यान्मांसला शुभा । पृष्ठेन रोमयुक्तेन वै-
धव्यं लभते भ्रुवम् । भुज्जेन विनतेनापि ससिरे-
नापि दुःखिता । ऋज्वो क्काटिका श्रेष्ठा समांसा च
सुसन्नता । शुष्का सिराला लोमादग्रा विशाला कुटिलाऽ-
शुभा । मांसलो वर्तुलः कण्ठः प्रशस्तश्चतुरङ्गुलः ।
शस्ता मीवा विरेखादग्रा त्वय्यक्तास्त्रिसुसंहता । निर्मांसा
चिपिटा दोर्षा स्थपुटा न शुभप्रदा । स्थूलपीवा च वि-
धवा वक्रपीवा च किङ्करी । बन्ध्या हि चिपिटपीवा
ह्रस्वपीवा च निःसुता । चिबुकं द्वाङ्गुलं शस्तं वृत्तं
पीनं सुकोमलम् । स्थूलं द्विधा संविभक्तमायतं रोमशं
त्यजेत् । हस्तश्चिबुकसंलग्ना निर्लोमा सुघना शुभा । वक्रा
स्थूला कथा दीर्घा रोमशा न शुभप्रदा । शस्तौ कपोलौ
वामाख्याः प्रीनौ वृत्तौ सुसन्नतौ । रोमशौ परुषौ

स्निग्धौ निर्मांसौ परिवर्ज्येत् । समं समांसं सुस्निग्धं
स्नासोदं वत्तुलं सुखम् । जनेदवदनच्छायं धन्या-
नामिह जायते । पाटलो वत्तुलः स्निग्धोरेखामूषितमध्य-
सूः । सीमन्तिनीनामधरो धराजानिप्रिया भवेत् । कशः
प्रलम्बः स्फुटितो रूक्षो दौर्भाग्यसूचकः । श्यावः स्थूलोऽ-
धरौष्ठः स्वाद्वैधव्यकलहप्रदः । सन्धुणोमत्तकाशिन्याश्चो-
त्तरोष्ठः सुभोगदः । किञ्चिन्मध्योन्नतोऽरोमा विपरीतो
विरुद्धकृत् । गोलोरसन्निभाः स्निग्धा हातिशृङ्गनाः
शुभाः । अधस्तादुपरिष्ठाच्च समस्तोकसमन्विताः ।
पोताः श्यावाश्च दशनाः स्थूला दीर्घा दिपङ्कयः ।
शुक्लाकाराश्च विरला दुःखदौर्भाग्यकारिणः । अधस्ताद-
धिकैर्दन्तैर्भर्त्तारं भक्षयेत् स्फुटम् । पतिहीना च विकटैः
कुलटा विरलैर्भवेत् । जिह्वेष्टमिष्टभोजी स्वाच्छोणा-
म्बुदी तथा सिता । दुःखाय मध्यसंकीर्णा पुरोभागसवि-
स्तारा । सितया तोयमरणं श्यामया कलहप्रिया । दरि-
द्रिणो मांसलया लम्बयाऽभक्ष्यभक्षिणी । विशालया रसनया
प्रमदातिप्रमादभाक् । स्निग्धं कोकनदाभासं प्रशस्यं ता-
लु कोमलम् । सिते तालुनि वैधव्यं पीते प्रव्रजिता भवेत् ।
कण्ठोऽपत्यवियोगार्ता रूक्षे चौरकुटुम्बिनी । कण्ठे
स्थूला सुष्ठुता च क्रमतीक्ष्णा च लोहिता । अप्रलम्बा-
ण्डभा घण्टा स्थूला कण्ठा च दुःखदा । अलक्षितद्विजं
किञ्चित् किञ्चित्फुल्लकपोलकम् । स्मितं प्रशस्तं सुद-
शामनिमोलितलोचनम् । समष्टत्पुटा नासा लघुच्छिद्रा शु-
भावहा । स्थूलाया मध्यनखा च न प्रशस्ता ससुन्नता ।
आकुञ्चितारुणाया च वैधव्यक्षेत्रादयिनी । परमेष्ठ्या च
विपिटा ह्रस्वा दीर्घा कलिप्रिया । दीर्घं सक्तं क्षुतं
दीर्घं युगपद्विपिपिण्डितम् । ललनालोचने शस्त्रे रक्तान्ते
कण्ठतारके । गोक्षीरवर्णविशदे सुस्निग्धे कण्ठपक्ष्मणी ।
उन्नताक्षीन दीर्घायुष्टं ताक्षी कुलटा भवेत् । मेषाक्षी महि-
षाक्षी च केकराक्षी न शोभना । कामग्रहिला नितरां
गोपिङ्गाक्षी सुदुष्टता । पारवताक्षी दुःशोला रक्ताक्षी भर्त्तृ-
घातिनी । कोटरानयना दुष्टा गजनेत्रा न शोभना ।
पुंश्लो वामकाणाक्षी बन्ध्या दक्षिणकाणिका । मधुपिङ्ग-
लाक्षी रमणी धनधान्यसम्प्लिभाक् । पक्ष्मभिः सुधनेः स्निग्धैः
कण्ठैः स्तब्धैः सुपुण्यभाक् । कपिलैर्विरलैः स्थूलै-
र्निन्द्या भवति भाविनी । भ्रुवौ सुवर्चुले तन्त्रौ स्निग्धे
कण्ठे सुसंहते । प्रशस्ते स्फुटरोमाणौ सुश्रुवः काम-
काक्षी । खररोमा च पृथुला विकीर्णा सरला स्त्रियाः ।

न भ्रूः प्रशस्ता मिलिता दीर्घलोभा च पिङ्गला । ल-
म्बकक्षीं शुभावर्त्तौ सुखदौ च शुभप्रदौ । शष्कुलीर-
हितौ निन्द्यौ सिरालौ कुटिलौ कशौ । भालः सिरावि-
रहितो निर्लोभाद्वैन्दुसन्निभः । अग्निस्त्राङ्गुलीनायाः
सौभाग्यारोग्यकारणम् । व्यक्तस्वस्तिकरेखञ्च ललाटं
राज्यसम्पदे । प्रलम्बमलिकं यस्या देवं हन्ति सा भ्रुवम् ।
रोमयेन सिरालेन प्रांशुला रोगिणी मता । सीमन्तः
सरलः शस्तोमौलिः शस्तः ससुन्नतः । गजकुम्भ-
निभो वृत्तः सौभाग्यैश्वर्यसूचकः । स्थूलमूर्द्धा च
विधवा दीर्घशीर्षा च बन्धकी । विशालेनापि शिरसा
मवेद्वैर्भाग्यभाजनम् । केशा अलिकुलच्छायाः स्तब्धाः
स्त्रियाः सुकोमलाः । किञ्चिदाकुञ्चितायाश्च कुटिला
अतिशोभनाः । परुषाः स्फुटितायाश्च विरलाश्च शि-
रोरुहाः । पिङ्गलालघवोरुक्ता दुःखदारिद्र्यबन्धदाः ।
तिलकं लाञ्छनं वापि हृदि सौभाग्यकारणम् । यस्या
दक्षिणवृत्तोजे शोणे तिलकलाञ्छने । कन्याचतुष्टयं स्मृते
स्मृते सा च सुतलयम् । भ्रुवोरन्तर्ललाटे वा मसकोराज्य-
सूचकः । वामे कपोले मसकः शोणोमिष्टाक्षदः स्त्रियाः ।
तिलकं लाञ्छनं शोणं यस्या वामकुचे भवेत् । एकं
पुत्रं प्रसूयादौ ततः सा विधवा भवेत् । गुह्यस्य दक्षिणे
भागे तिलकं यदि योषितः । तदा क्षितिपतेः पत्नी
सूते वा क्षितिपं सुतम् । नासाग्रं मसकः शोणो
महिष्या एव जायते । कण्ठः स एव भर्त्तृप्राणः पुंश्ल्याश्च
प्रकीर्त्तितः । नाभेरधस्तात् तिलकं मसको लाञ्छनं
शुभम् । मसकस्तिलकश्चिह्नं गुल्फदेशे दरिद्रकृत् । करे-
कक्षी कपोले वा कण्ठे वामे भवेद् यदि । एषां तया-
णामेकन्तु प्राग्गर्भं पुत्रदं भवेत् । भालगेन त्रिभूलेन
निर्मितेन स्वयम्भुवा । नितम्बिनो सहस्राणां स्वामित्वं
योपिदाप्नुयात् । सुप्ता परस्परं या तु दन्तान् कटकटा-
यते । सुलक्ष्मापि न सा शस्ता यत् किञ्चित् प्रलपेत्
तथा । पाणौ प्रदक्षिणावर्त्तौ धर्म्या वामो न शोभनः ।
त्राभौ श्रुतावुरसि वा दक्षिणावर्त्तौ ईरीतः । सुखाय दक्षि-
णावर्त्तः पृष्ठवंशस्य दक्षिणे । अन्तःपृष्ठे नाभिसमो वृद्धायुः-
पुत्रवर्द्धनः । राजपत्न्याः प्रदृश्येत भगसौलौ प्रदक्षिणः ।
स चेच्च कटिभागे स्याद्वह्मपत्यसुखप्रदः । कटितोगुह्यवेधेन
पत्यपत्यनिपातनः । स्यातामुदरवेधेन पृष्ठावर्त्तौ न
शोभनौ । एकेन हन्ति भर्त्तारं भवेदन्येन पुंश्लो ।
कण्ठगे दक्षिणावर्त्तौ दुःखवैधव्यहेतुकः । सीमन्तेऽथ

कुलटे वा त्याज्यौ दूरात् प्रयत्नतः । सा पतिं हन्ति-
वर्षेण यस्या मध्येककाटिकम् । प्रदक्षिणो वा वामो वा
रोम्णामावर्त्तकः स्त्रियाः । एको वा मूर्ध्नि द्वौ वा वामे
वामगती अपि । आदशाहं पतिघ्नौ तौ त्याज्यौ
दूरात् सुबुद्धिना । कन्यावर्त्ता च कुलटा नाभ्यावर्त्ता
पतिव्रता । पृष्ठावर्त्ता च भर्तृघ्नी कुलटा वाऽथ जायते” ।

अथ कन्यायाः समयविशेषे जन्मवशात् विषकन्यात्व
दोषः यथाह जातकालङ्कारे । “भौजङ्गे ६ कृत्ति-
कायां शतभिषजि तथा सूर्यमन्दारवारे भद्रासंज्ञे
तियौ या ननु जननमियात् सा कुमारी विषाख्या ।
लग्नस्थौ सौम्यखेटावशुभगगनगश्चक्यास्ते ततो द्वौ
वैरिखेटानुयातौ यदि जनुषि तदा सा हि कन्या
विषाख्या । मन्दाल्लेषाद्वितीया यदि तदनु कुजे
सप्तमी वारुणर्क्षे २४ द्वादश्यां वा द्विदेवे १६ दिनमणि
दिवसे यज्जनिः सा विषाख्या । वर्त्मस्थो भूमिस्तनु-
स्तनुसदनगतः सूर्यस्तनुस्तदानीं मार्त्तण्डः सूनु-
यातो यदि जनिसमये सा कुमारी विषाख्या । लग्ना-
दिन्दोः शुभो वा मदनगृहपतिर्दूनयायो विषाख्यं दोषं
चैवानपत्यं तदनु च नियतं हन्ति वैधव्यदोषम्” ।
अन्योऽपि वैधव्यादियोगोऽन्यत्रोक्तः यथा होरागम-
रत्ने “लक्ष्मा धवेनोष्णकरेऽस्तसंस्थे बाल्येऽपि
भौमे विधवा प्रदिष्टा । पापगृहालोकिनवर्गयाते कन्यैव
बन्ध्या भवतीति सूत्रौ । वैधव्यं क्रूरखेटेर्भदनगृहगतै-
र्मिश्रितैः स्यात् पुनर्भूः पापैस्तैर्वीर्ययुक्तैर्भवति परि-
हृता प्रेयसा सौम्यदृष्टे । अन्योन्यांश्चस्यथोश्च क्षिति-
सुतसितयोर्वन्धकी योषिदुक्ता चन्द्रोर्खेटस्तनुशुक्रा यदि
मदनगृहे प्रेयसोऽनुज्ञया सेति” “लग्ने व्यथे च
पाताले इत्यादि” प्रागुक्तम् । एवमन्येऽपि वैधव्यादियोगा
आकरे दृश्याः । सु० वि० तत्पपिहाराय विधि-
रुक्तः यथा “जन्मोत्थं च विलोक्य बालविधवायोगं
विधाय व्रतं सावित्प्रा उत पौपलं हि सुतया दद्या
दिसां वा रहः । सलग्नेऽच्युतमूर्त्तिं पिपपलघटैः कृत्वा
विवाहं, स्फुटं दद्यात्तां चिरजीविनेऽत न भवेद्दोषः
पुनर्भूभवः” संहितासारे “अवैधव्यकरैर्वीर्यैर्विवाहपट-
लोदितैः । वरायायुष्मते देया कन्या वैधव्ययोगजा”
ज्ञानभास्करे “बलवद्विधवायोगे बाल्ये सति गृहे-
क्षणम् । पिता रहसि कुर्वीत तद्भक्तं शास्त्रसम्मतम्”
मार्क० पु० “बालवैधव्ययोगेऽपि कुम्भप्रतिमा-

दिभिः । कृत्वा लग्नं रहः पश्चात् कन्योद्वाहोति
चापरे” । तत्र सावित्पिपपलादिव्रतविष्णुप्रतिमादिविवा-
हप्रयोगादयश्च” पी० धा० विधानपारिजातादौ च दृश्याः ।
उपयमन न० उप+यम-ल्युट् । विवाहेऽसंयमने ३वङ्गे-
रधःस्थापने च । करणे ल्युट् । ४वन्धनसाधने कुशादौ ।
उपयमनी उपयस्यते कर्मणि ल्युट् । अग्न्याधानाङ्गे सि-
कतादौ “उपयमनीरूपकल्पयन्ति” शत० ब्रा० ३, ५,
३, १ । “उप अग्नेरधस्तात् यस्यन्त इत्युपमन्यः सिकताः”
भा० । “उपयमनीरूपनिवपति” कात्या० ५, ४, २० ।
“आहवनीयस्योपयमनीष्वानीधायस्याचोपाज्जने च” ८, ६, ३,
उपयष्टृ पु० उप+यज-हच् । षोडशसु ऋत्विक्तु मध्ये प्रतित-
प्रस्थात्वाख्ये ऋत्विग्भेदे । “मनोमे हार्द्द्विच्छेति ततोहो-
पयष्टात्मानं नानुप्रष्टवन्ति” शत० ब्रा० ३, ८, ५, ५ ।
उपयाचक ति० उपगम्य याचकः उप+याच-ण्वल् । समीपे
आगम्य याच्ञाकर्त्तरि । [दिप्राधने ।
उपयाचन न० उपगम्य याचनम् । देवादिसमीपे अभीष्टा-
उपयाचित ति० उपयाच्यतेऽनेन वा० करणे इतच् ।
अभीष्टसिद्धये देवेभ्योदेये पश्चादौ । “उपयाचितदानेन
यतो देवा अभीष्टदाः” पञ्चत० । कर्मणि क्त । २ उपगम्य
प्रार्थिते च । भावे क्त । ३ उपगम्ययाचने न० “उपयाचि-
ताय हितम् कन् । स्तेऽसिद्धार्थं देवेभ्योदीयमाने पश्चादौ ।
“सिद्धायतनानि कृतविविधदेवतोपयाचितकानि” काद० ।
उपयाज च० उप+यज-घञ् यज्ञाङ्गत्वात् प्रयाजादि-
वत् न कृत्वम् । उपयजि एकादशप्रभेदे, यागाङ्गे याग-
भेदे । २ काश्यपगोत्रे ऋषिभेदे । “तथैव च महाभागः
सोऽपश्यच्छंसितव्रतौ । याजोपयाजो ब्रह्मर्षी शा-
स्यन्तौ परसेडिनौ । संहिताध्ययने युक्तौ गोत्वतश्चापि
काश्यपौ । तौरण्येयौ वीर्ययुक्तौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ” भा०
आ० १, ६, ७ अ० । “ताभ्यामेव याजनेन द्रुपदेन पुत्रयोः-
प्राप्तिः “पुत्रार्थमयजद्राजा वधाय मम भारत । । याजोप-
याजतपसा पुत्रं लेभे स पावकात् । पृष्टदुन्मं द्रौपदीञ्च
वेदिमध्यादनिन्दिताम्” भा० सा० ७, ८ अ० ।
उपयात पु० ति० उप+या-कर्त्तरि क्त । समीपागते ।
“उपयातावार्ध्यमिति कोहनीया” गोभि० । “उपयाता-
याचार्यसमीपमागताय” स० त० रघुनन्दनः ।
उपयान न० उप+या-ल्युट् । उपसर्पणे । “हरोपयाने
त्वरिता बभूव” कुमा० ।
उपयास पु० उपयामयत्यनेन उप+यम-णिच्-अच् । यज्ञाङ्गे

अङ्कुरे पात्रभेदे । “उपयामगृहीतोऽसि” यजु० ७, ४, ११, २० । उपचारात् २तद्देवे च । “वातं प्राणेनापा-
लेन नासिके, उपयाममधरेण” यजु० २५, २ । उप+
यम-घञ् वा ढङिः । २ विवाहे । “यर्हि भवेदुपयामस्तर्हि
सती खलु कन्या” सु० चि० । बला० अस्यर्थे वा मत्तप ।
उपयामवत् तडिशिष्टे ति० । पत्रे इति उपयामिन् तत्रैव
उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

उपयुक्तं ति० उप+युज-क्त । १न्याये, २रचिते, ३भुक्ते च ।
उपयोगं पु० उप+युज-घञ् । आचरणे २भोजने, “पथांगते
मदनफलमज्जवदुपयोगः” सुश्रुतः । ३इष्टसिद्धिसाधने
व्यापारे आतुकुल्ये च । “अथवा कार्यं निवृत्तेरुपयोगो
यथाक्रमम्” सुश्रु० “अनङ्गलेखक्रिययोपयोगम्” कुमा० ।
उपयोगिन् ति० उप+युज-घिणुन् । १इष्टसाधनायातुकुले
२उपयुक्ते च । “तदुपयोगीनि शरीरकसूत्रादीनि” वेदा०
सा० । स्त्रियां ङीप् । तस्य भावः तत् उपयोषिता स्त्री
त्व उपयोगित्व न० आतुकुल्ये ।

उपर ति० वप-करन् । १उप्ते स्थापिते “दिवरज
उपरमस्तभायः”, “उपह्वरे यदुपराः अपिबन्”
ऋ० १, ६, २, ५, ६ । “उपरा उप्ताः स्थापिताः” भा० ।
“विस्त्रोभूमीरुपरा षड्विधानाः” ऋ० ७, ८, ७, ५ ।
उप+रम-वा० आधारे ङ । २उपरमाधारे । “ते नः
पूर्वांस उपरास इन्द्रः” ऋ० ६, ७, ७, ३, “उप-
रासः उपराः उपरता यत्तेत्युपराः” भा० । कर्त्तरि ङ ।
३उपरते “पुरः सतीरुपरा एतशे कः” ऋ० ५, २, ५, “उपरा
उपरताः” भा० । उपरि जन्मसमयत्वेनाख्यस्य अर्थ
आ० अच् । उपरिकालोत्पन्ने । “ये पूर्वोऽस्य उपरा-
सर्जयुः” १०, १५, २, “उपरासः यजमानजन्मन उपर्युत्-
पन्नाः” भा० । डलयोरैक्यात् । ४उपले प्रस्तरे च ।

उपरक्तं पु० उप+रन्ज-क्त । १राज्यपक्षे चन्द्रे सूर्ये च ।
२व्यसनेष्वासक्ते, ३रङ्गनद्वयेण रक्ते ४उपाधिसाधित्राड-
पाधिशुण्वत्तया प्रतीते च ।

उपरक्तं पु० उप+रन्ज-खल् । समीपस्थित्वा रक्तके सैन्यादौ
(वाडिगाड) । [(पहारा)] ।

उपरक्तं न० उप+रन्ज-ल्युट् । रक्षाधे सैन्यादिस्थापने
उपरतं ति० उप+रम-क्त । १विरते, २निवृत्ते, ३मृते,
“पितर्युपरते पुत्राविभजेयुर्धनं पितुः” दा० सू० ।
“पितर्युपरतस्मृहे” या० सू० । “सत्यपि जीवने
निवृत्तस्वदकाशे इत्यर्थः । ५उपरतिशुक्ते “शान्तोदान्त

उपरतस्तित्तुः अज्ञावान् समाहितो भूत्वात्मन्यात्मान-
मवलोकयेत्” श्रुतिः ।

उपरताति स्त्री ताव-कर्मणि क्तिन् । २त० लख्य वा रः ।
१युद्धे “अर्थ उपरताति वन्तु” ऋ० ७, ४, ८, ३ । “उपरै-
रुपलैः पाषाणतल्यः” शरैस्तायते विस्तोर्यते उपरताति
युद्धम्” भा० सप्तम्या लुक् । २उपलरूपकरकैराच्छाद्यो
अन्तरिक्षे च । “स्तरानि ता उपरताति” ऋ० १०, ५, १, ५ ।
उपरताति मेघकरकाच्छाद्यो अन्तरिक्षे सप्तम्या लुक् ।
उपरति स्त्री उप+रम-क्तिन् । १विरतौ, २मृतौ ३लभ्य प्राप्तावौ-
दासीन्ये विषयेभ्य इन्द्रियाणां ४निवारणे, ५विहितकर्मणाम्
विधानतस्त्यागरूपे संन्यासे “पुमर्धः कर्मणा नेति धीर्या सोप-
रतिर्भवेत्” इत्युक्तं रूपयां द्वेबुद्धौ च । सेयुपपरतिर्ब्रह्मवि-
चाराङ्गसाधनचतुष्टयान्तर्गतसाधनविशेषः तानि च साध-
नानि विवेकचूडामणौ सलक्षणमचार्येण दर्शितानि यथा
“साधनान्यत्र चत्वारि कथितानि मनोषिभिः । येषु सत्-
त्वेव सद्भिर्वा यदभावे न सिद्ध्यति । आदौ नित्यानित्य-
वस्तुविवेकः परिगण्यते । इहासत्त फलभोगविरागस्तदन-
न्तरम् । शमादिषट्कसम्पत्तिर्मुमुक्षुत्वमिति स्फुटम् । ब्रह्म
सत्यं जगन्निथ्येत्येवंरूपो विनिश्चयः । सोऽयं नित्यानित्य-
वस्तुविवेकः समुदाहृतः । तद्वैराग्यं जिहासा या दर्शन-
श्रवणादिभिः । देहादिब्रह्मपर्यन्ते ज्ञानित्ये भोग्यवस्तुनि ।
स्वच्छे नियतावस्था मनसः शम उच्यते । विषयेभ्यः परा-
वर्त्य स्थापनं स्वसंगोलेके । उभयेषामिन्द्रियाणां स दमः
परिकीर्तितः । बाह्यानालम्बनं वृत्तेरेषोपरतिरुत्तमा ।
सहनं सर्वदुःखानामप्रतीकारपूर्वकम् । चिन्ताविलाप-
रहितं सा तितित्ता निगद्यते । शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य स-
त्यबुद्ध्यावधारणम् । सा अज्ञा कथिता सद्भिर्न्याया वस्तूपल-
भ्यते । सर्वदा स्थापनं बुद्धेः शुद्धे ब्रह्मणि सर्वदा ।
तत्समाधानमित्युक्तं न तु चित्तस्य लालनम् । अह-
ङ्कारादिदेहान्तान् बन्धानज्ञानकल्पितान् । स्वस्वरूपा-
वबोधेन मोक्तुमिच्छा समुज्जता । मन्दमध्यमरूपापि
वैराग्येण, शमादिना, प्रसादेन गुरोः, सेयं प्रष्टव्या
सूयते फलम् । वैराग्यञ्च समुज्जतं तीव्रं यस्य तु
विद्यते । तस्मिन्नेवार्थवन्तः स्युः फलवन्तः शमादयः ।
एतयोर्भेदता यत्र विरक्तत्वसमुच्चयोः । सौ सलिलवत्
तत्र शमादेर्भान्मात्रता । मोक्षकारणसामग्री भक्तिरेव ग-
रीयसी । स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते । स्वात्म-
तत्त्वानुसन्धानं भक्तिरित्यपरे जयुः । उक्तसाधनसम्पन्न-

स्तत्त्वजिज्ञासुरात्मनः । उपसीदेत् गुरुं प्राज्ञं यतो
बन्धविमोक्षणम्”

उपरञ्जक लि० उप+रन्ज-णिच्-खुल् । उपरागकारके ।

“न बाह्यान्तरयोरुपरञ्जोपरञ्जकभावोऽपि देशव्यवधा-
नात्” सां० सू० । [रागाश्रयतया करणीये ।

उपरञ्ज लि० उ+रन्ज-णिच्-यत् । उपरञ्जनीये उप-

उपरत्न न० उपमितं रत्नेन अवा० त० । मणिसङ्घेषु काचा-
दिषु ‘उपरत्नानि काचश्च कर्पूरोऽस्मा तथैव च । सुक्ता
शुक्तिस्तथा शङ्ख इत्यादीनि बहून्यपि । गुणा यथैव
रत्नानामुपरत्नेषु ते तथा । किन्तु किञ्चित्ततोहीना वि-
शेषोऽयमुदाहृतः” भा० प्र० ।

उपरम पु० उप+रम-घञ् अटद्धिः । विषयवैराग्ये, शनिष्ट-
त्तौ च । “तथैव फेनोपरमे कल्कद्रव्यं नियोजयेत्” वैद्य०
“सन्निगतेऽस्थिवच्चेऽोपरमश्च” सुशु० । “द्विमासोपरमे
काले व्यतीते भ्रवगास्ततः” भा० व० २८१ अ० । भावे
ल्युट् उपरमण । उपरता न० ।

उपरव पु० उप+र-आधारे घञ् । सोमाभिषवाङ्गे गर्त्ताकारे
देशभेदे । तत्करणप्रकारश्च” शत० ब्रा० ३, ५, ४, १-१३
उक्तः यथा “द्वयं वा अभ्युपरवाः खायन्ते । शिरो वै यज्ञस्य
हविर्धानं तद्य इमे शीर्षं चत्वारः कृपा इमावह द्वाविमौ
हौ तानेवैतत् करोति तस्मादुपरवान् खनति । देवाश्च वा
असुराश्च उभये प्राजापत्याः पशूधरे । ततोऽसुरा-
ण्यु लोकेषु कृत्यां वलगान्निखनन्ते तथैव चिद्देवानभि
भवेमेति । तद्वै देवा अस्य खनन्ति । त एतैः कृत्यां वल-
गानुदखनन् यदा वै कृत्यामुत्खनन्त्यथ सालसा मोघा
भवति तद्यो एवैष एतद्यस्या अत्र कश्चिद्विषन् भ्रा-
तृव्यः कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुदुष्यति तस्मा-
दुपरवान् खनति सदक्षिणस्य हविर्धानस्याधोऽधः प्रउगं
खनति । सोऽभिमादत्ते “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्वि-
नोर्वाङ्मयां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्यसीति” समान
एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा एषा यदभिरस्तादाह
नार्यसीति । तान् प्रादेशमात्रं विना परिलिखति ।
इदमहं रत्नसां सीवा अपिक्लन्तीति वज्रो वा अ-
भिरवज्जैवैतच्चाद्राणां रत्नसां सीवा अपिक्लन्ति ।
तद्यावेतौ पूर्वौ तयोर्दक्षिणमेवाग्रे परिलिखेदथापर-
योरुत्तरमथापरयोर्दक्षिणमथ पूर्वयोरुत्तरम् । अ-
थो इतरथाङ्गः अपरयोरेवाग्र उत्तरं परिलिखेदथ
पूर्वयोर्दक्षिणमथापरयोर्दक्षिणमथ पूर्वयोरुत्तरमित्यथो

अपि समीच एव परिलिखेदेतं त्वेवोत्तमं परिलिखेद्य
एष पूर्वयोरुत्तरोभवति तान् यथापरिलिखितमेव यथा-
पूर्वं खनति । दृहन्नसि दृहन्नसि दृहन्नसि दृहन्नसि दृहन्नसि
हयत्येव यदाह दृहन्नसि दृहन्नसि दृहन्नसि दृहन्नसि दृहन्नसि
वाचं वदेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता वैष्णवं हविर्धानं तत्
सेन्द्रं करोति तस्मादाह दृहतीमिन्द्राय वाचं वदेति र-
त्नोद्वहणं वलगहनमिति रत्नसां ह्येते वलगानां बधाय
खायन्ते वैष्णवीमिति वैष्णवी हि हविर्धाने वाक्, तान् यथा-
खातमेवोत्किरति । इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं
मे निष्क्रियममात्यो निचखानेति निष्क्रियोवा अमात्यो
वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति इदमहं
तं वलगमुत्किरामि । यं मे समानो यमसमानो
निचखानेति समानोवा असमानो वा कृत्यां वलगान्नि-
खनति तानेवैतदुत्किरति । इदमहं तं वलगमुत्कि-
रामि । यं मे सबन्धुर्यमसबन्धुर्निचखानेति सबन्धुर्वा
असबन्धुर्वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति ।
इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे सजातो यमसजातो
निचखानेति सजातोवा असजातोवा कृत्यां वलगान्नि-
खनति तानेवैतदुत्किरत्युत्कृत्यां किरामीत्यन्त उ-
द्वपति तत्कृत्यामुत्किरति तान्वाङ्मयात् खनेत् । अन्नो
वा एषोऽन्नो नैवैतत् कृत्यां मोहयति तान्वाङ्मया संतन्द-
न्ति यद्यङ्मया न शङ्कयादपि समीचस्तस्मादिमे प्राणाः
प्रः संतन्नाः तान् यथाखातमेवावमर्शयति” “सोमा
भिषवायोपरवाणां खननं विवक्तुः खननस्योभयार्थता
माह इममिति । कर्णच्छिद्रे द्वे नासिकाच्छिद्रे द्वे । द्वेष्
वधार्थं भूमौ स्थापिताः कृत्याविशेषा वलगाः । अस्य
खनतः हिंसितवन्तः । मध्ये मध्ये प्रादेशमात्रान्तरालं
विहाय समचतुरस्ते खननप्रदेशे चतुरोऽवटान् प्रादे-
शमात्रान् परिलिखेत् खननमपि परिलेखनक्रमेण
कर्त्तव्यम् । खातायाम्बुद उद्वपनेऽपि खननक्रम एव ।
अङ्गुलिप्रादेशाद्यपेक्षया बाहुप्रमाणस्थानत्वम् ततोऽधि-
कात् प्रदेशात् षट्द्वारणस्याश्रयत्वाद्बाहुमात्रस्थान-
त्वम् तान्वाङ्मया संतन्दन्ति पूर्वयोर्दक्षिणस्यापरयोरुत्तरस्य
चान्तरालदेशम् । अन्तःप्रदेशनिम्नोच्चतत्परिहाराय
संस्तृणेत संस्तृणेत परस्परहस्तसंस्पर्शं कुर्याताम्” ।
भा० “उत्तरपूर्वं जुहोत्युपरवे” कात्या० २५, १२, १०,
“उपरवदेशात् स्तम्भयजुर्हरति” ८, ३, १३,

उपरस पु० उपमितोरसेन अवा० त० । पारदल्लेषु गन्धकादिषु ।

“गन्धोहिङ्गुलमभ्रतालकशिलास्रोतोद्भूतं टङ्कणं राजाव-
र्त्तकचुम्बकौ स्फटिकः शङ्खः खटी गैरिकम् । कसीसं
रसकं कपर्देतिक्ताबोलाश्च कङ्कुष्ठं सौराष्ट्री च मता
अमी उपरसाः स्मृतस्य किञ्चिदुपयुक्तैः” भा० प्र० । अथैषां
शोधनविधिः “स्त्र्यावर्त्तौ वज्रकन्दः कदली देवदालि-
का । शिपुः कोषातकी बन्ध्या काकमाची च बाणुकम् ।
एषामेकरसेनैव लिचारेलंवणैः सह । भावयेदस्त्रगैश्च
दिनमेकं प्रयत्नतः । ततः पचेच्च तद्वावर्त्तौलायन्ते
दिनं सुधीः । एवं शुद्धानि ते सर्वे प्रोक्ता उपरसा हि
ये” । विशेषश्च । “कङ्कुष्ठं गैरिकं शङ्खः कासीसं टङ्कणं
तथा । नीलाञ्जनं शुक्तिभेदाः क्षुत्तका सवराटिकाः । ज-
म्बीरवारिणा खिन्नाः जालिताः कोष्णवारिणा । नित्य-
सायान्धमी योज्याभिषगभिर्शोगसिद्धये” भावप्रकाशः ।

उपराग पु० उप+रन्ज-घञ् । १ समीपस्थित्या स्वन-
वगुणादेरन्यत्वारोपे, यथा स्फटिकस्थान्तिकस्थितजवादि
गतलौहित्यं स्फटिके आरोप्यते” स चारोप उपाधि-
कतत्वादौपाधिकः असुसुपरागमाश्रित्यैव सांख्यादयः वेदा-
न्तिनश्च बुद्धिगतकर्तृत्वादेः पुरुषे, पुरुषगतचैतन्यस्य च
बुद्धौ औपाधिकत्वं कल्पयन्ति “उपरागात् कर्तृत्वं चित्-
सान्निध्यात्” सां० सू० “पुरुषस्य यत् कर्तृत्वं तद्बु-
द्ध्युपरागात् बुद्धेश्च या चित्ता सा पुरुषसान्निध्यात् एत-
दुभयं न वास्तवं यथाऽन्यथयोः परस्परसंयोगविशे-
षात् परस्परधर्मव्यवहार औपाधिकः यथा च जलसूत्र्य-
योः संयोगात् परस्परधर्मारोपस्तथैव बुद्धिपुरुषयोः” प्र०
भा० “तद्गुणसारत्वात्” शा० सू० “बुद्धेश्चैतन्येव आत्म-
नोगुणवत्त्वारोप इति समर्थितम्” । बौद्धा अपि बाह्योपरा-
गात् ज्ञानस्य तत्तदाकारता भवतीति मन्यन्ते तत्सर्वं तत्त-
न्मतापसरे वक्ष्यते अनेनैवोपरागेण बाह्यान्तरयोरुपरङ्गो
परङ्गकभावः । २ सतो गुणान्तराधानरूपे वासनारूपे
संस्कारे “नानादिविशेषोपरागनिमित्ततोऽप्यस्य” सां० सू०
“अस्यात्मनः प्रवाहरूपेणानादिर्था विषयवासना न ततो बभूवः”
प्र० भा० । ३ रविचन्द्रयोर्ग्रहणे तत्रापि आदकसान्निध्यात्
चन्द्रार्कयोस्तद्गुणारोप एवेति तस्य तथात्वम् । ग्रहणञ्च
रात्रिषष्ठितमूमिच्छायाया चन्द्रस्य, तदधिष्ठितचन्द्रम-
ण्डलेन च रवेर्मण्डलस्य आदनमिति सिद्धान्ते स्थितम् ।
तत्र सि० शि० ग्रहणं कथं ? भवेदित्येतन्निर्दिष्टं यथा
“पञ्चाङ्गागाज्जलदवदधः संस्थितोऽभ्येत्य चन्द्रो भानोर्विम्बं
स्फुरदसितया आदयत्यात्ममूर्त्या । पश्चात् स्पर्शो हरि-

दिशि ततो सक्तिरस्यात एव कापि च्छन्नः कचिदपिहितो
नैष कक्षान्तरत्वात्” शि० । “अकांक्षश्चन्द्रकक्षा । यथा
मेघोऽधःस्थः पश्चाद्भागादागत्य रविं आदयति एवं चन्द्रो-
ऽपि शीघ्रत्वात् पश्चाद्भागादागत्य रविं आदयति । ततः
पश्चात् स्पर्शः । निःसरति चन्द्रे पूर्वतो मोक्षो रवेः ।
अत एव कक्षाभेदात् कचिदर्कश्चन्द्रो दृश्यते कचिदेष न
दृश्यते । यथाधःस्थे मेघे कैश्चिदूरविने दृश्यते कैश्चिदृश्यते
प्रदेशान्तरस्थैः । इदानीं नतिलम्बयोः कारणमाह” प्रमि० ।
“पूर्वान्तेऽर्कं नतमुत्पतितच्छन्नमेव प्रपश्येत् मूमध्यस्थो न तु
वसुमतीपृष्ठनिवस्तदानीम् । तदृक्कसूत्राङ्गिमरुचिरधोल-
म्बितोऽर्कग्रहेऽतः कक्षाभेदादिह खलु नतिलम्बनं चोप-
पन्नम् । समकलकाले भूभा लगति स्फुगाङ्गे नतस्तया
स्नानम् । सर्वे पश्यन्ति समं समकलत्वाच्च लम्बनावनती ।
पूर्वाभिमुखो गच्छन् कुच्छायान्तर्यतः शशी विशति । तेन
प्राक् प्रगृहणं पश्चान्मोक्षोऽस्य निःसरतः । भानोर्विम्ब-
पृथुत्वादपृथुपृथिव्याः प्रभा हि सूच्यग्रा । दीर्घतया श-
शिकक्षामतीत्य दूरं बहिर्याता । अनुपातात् तद्दृष्ट्यं श-
शिकक्षायाम् च तद्विम्बम् । भूमेक्षोरन्यदिशि व्यस्तः क्षेपः
शशिग्रहे तस्मात्” शि० । “दर्शान्तकाले रविं पूर्वतः पश्चिमतो
वा नतं चन्द्रेण च्छन्नमेव पश्यति मूमध्यस्थो दृष्टा, यतो
दर्शान्ते समौ भवतः । यो भूपृष्ठस्थो दृष्टा स तदाकं दृष्टं
न पश्यति । यतस्तद्दृष्टिसूत्राच्चन्द्रोऽधो लम्बितो भवति ।
अतः कक्षाभेदात्तन्मनं नतिशोपपद्यते । चन्द्रग्रहे तु ल-
म्बननक्षोरभावः । यतः समकलकाले भूभा चन्द्रे लगति ।
तथा दृष्टं सर्वे विदेशान्तरस्था अपि नतमपि तं चन्द्रं
समं पश्यन्ति । यतस्तत्र आद्याच्छादकयोरेकैव कक्षा
याता । तथा भूभा तावत् पूर्वाभिमुखमर्कगत्या गच्छति ।
चन्द्रश्च स्वगत्या । स शीघ्रत्वात् पूर्वाभिमुखो गच्छन् मू-
मां प्रविशति । तेन तत्र प्राक् स्पर्शः । भूभाया निःस-
रतः पश्चान्मुक्तिः । भानोर्विम्बं विपुलं पृथ्वी लघुः ।
अतो भूभा सूच्यग्रा भवति । दीर्घत्वेन चन्द्रकक्षामतीत्य
दूरं गता । तद्दृष्ट्यमनुपातात् साध्यते । चन्द्रकक्षाप्रदेशे
भूभा चन्द्रविम्बं चेति सर्वं ग्रहणे प्रतिपादितामेव ।
(अग्रे स च ग्रन्थोद्देशयिष्यते) इदानीं आदकनिर्णय-
माह” प्रमि० । “आदकः पृथुतरस्ततो विधोरङ्ग-
खण्डिततनोर्विषाययोः । कुण्डता च सहती स्थितिर्यतो
लप्यते हरिणलक्षणेपदे । अर्धखण्डिततनोर्विषाणयो-
स्त्रीक्ष्णता भवति तीक्ष्णदीधितिः । स्यात् स्थितिलघुरतो

लघुः पृथक् छादको दिनकतोऽवगम्यते । दिग्देशकाला-
वरणादिभेदान्न छादको राक्षरिति ब्रुवन्ति । यन्मानिनः
केवलगोलविद्यास्तु संहितावेदपुराणवाङ्मयम् । राक्षः
कुभामण्डलगः शशाङ्गः, शशाङ्गमृच्छादयतीनबिम्बम् । त-
मोमयः शम्भुवरप्रदानात् सर्वांगमानाभिविरुद्धमेतत्” शि० ।
“अर्कच्छादकाच्चन्द्रच्छादकः पृथुतरोऽवगम्यते । कुतः य-
तोऽर्धखण्डितखेन्दोर्विषाणयोः कुण्डता दृश्यते स्थितिश्च
महती । अर्कस्य पुनरर्धखण्डितस्य तीक्ष्णता विषाणयोः ।
स्थितिश्च लघ्वी । एतत्कारणद्वयान्यथानुपप्रत्यार्कस्य छाद-
कोऽल्पः । स च लघुकालः । एवं रवीन्दोर्न छादको राक्ष-
रिति वदन्ति । कुतः दिग्देशकालावरणादिभेदात् ।
एकस्य प्राक् स्वर्गः इतरस्य पश्चात्, रवेः कापि ग्रह-
णमस्ति कापि नास्ति । कापि दर्शनादप्यतः कापि
पृष्ठतः । अतो राक्षकतं न ग्रहणम् । नहि बह्वेव
राहुवः एवं केचन वदन्ति । केवलगोलविद्यास्तदभिमानि-
नश्च । इदं संहितावेदपुराणवाङ्मयम् । यतः संहितासु
‘राक्षरपद्मो ग्रहः’ । ‘स्वर्मानुर्ह वा असुरः सूर्याचन्द्रमसौ
विव्याधेति’ माध्यान्दिनी स्मृतिः । ‘सर्वं गङ्गासमं तोयं
सर्वं ब्रह्मसमा द्विजाः । सर्वं भूमिसमं दानं राहुपक्षे
दिवाकरे’ इत्यादिपुराणवाक्यानि । अतोऽविरुद्धमुच्यते ।
राहुरनियतगतस्तमोमयो ब्रह्मवरप्रदानाद्भूमां प्रविश्य
चन्द्रं, चन्द्रं प्रविश्य रविं, छादयतीति सर्वांगमानाभिविरु-
द्धम्” प्रमि० । अत्र लङ्गः । “ग्रहणे कमलासनानुभावा-
द्भुतदत्तांशभुजोऽस्य सन्निधानम् । यदतः स्फुटिवेदसं-
हितासु ग्रहणं राहुकृतं गतं प्रसिद्धम्” । श्रीपतिः
“भूच्छायायां प्रविष्टः स्थगयति शशिनं शुक्लपक्षावसाने
राहुर्ब्रह्मप्रसादात् समधिगततरस्तत्तमोव्यासतुल्यः ।
जडस्य भानुबिम्बं सलिलमयतनोरप्यधोवर्ति बिम्बं स-
स्तुत्यैव च मासव्युपरतिसमये स्वस्य साहित्यहेतोः” ।
ग्रहणप्रकारस्तज्ज्ञानोपायश्च सू० सि० रङ्गनाथेन
दर्शितो यथा “सार्धानि षट्सहस्राणि ६५०० योजनानि
विवस्वतः । विष्कम्भो मण्डलखेन्दोः सहाशोऽथ चतुःशती
४८० । स्फुटस्वभक्त्वा गुणितौ मध्यभुजोद्धृतौ स्फुटौ । रवेः
स्वभगणायस्तः शशाङ्गभगणोद्धृतः” सू० सि० । “सूर्यस्य
मण्डलस्य गोलरूपबिम्बस्य विष्कम्भोव्यासः । ६५०० यो-
जनानि, चन्द्रस्य गोलकारबिम्बस्य ४८० योजनानि
व्यासः” “व्यासस्यैव गणिते विस्वव्यवहार” र० ना०
“शशाङ्कवागुणितो भाजितो वार्किकक्षया । विष्क-

म्भश्चन्द्रकक्षायां तिथ्याम्ना मानलिपिकाः” सू० सि० ।

“सूर्यस्य विष्कम्भः ६५०० प्रागुक्तः सप्तो व्यासः स्वभगणैः
सूर्यभगणैरुक्तैर्गुणितश्चन्द्रभगणैर्भक्तो वायवा चन्द्रकक्षया
वक्ष्यमाणया गुणितः सूर्यकक्षया वक्ष्यमाणया भक्तश्चन्द्र-
कक्षायां चन्द्राधिष्ठिताकाशगोले सूर्यव्यासः सप्तो भ-
वति । ततो व्यासयोजनसङ्ख्या पञ्चदशभक्ता सूर्यचन्द्रयो-
र्विम्बव्यासप्रमाणकला भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । यदा चक्र-
कलाभिश्चन्द्रकक्षायोजनानि तदैककक्षया कानीति चन्द्रक-
क्षास्थितैककक्षायां पञ्चदश योजनानि । अतश्चन्द्रस्य स्व-
कक्षायां स्थितत्वात् सप्तचन्द्रबिम्बव्यासयोजनानि पञ्च-
दशभक्तानि चन्द्रबिम्बव्यासकला भवन्ति । एवं सूर्यक-
क्षायामेका कला सार्धशतद्वययोजनैरिति सप्तसूर्यव्या-
सस्तैर्भक्तो व्यासकला भवन्ति । तत्र सूर्यस्य लोकेर्दूर-
रानराञ्चन्द्राकाश इव दर्शनात् प्रत्यक्षतो विविक्तान्तरेण
दर्शनाभावाच्च चन्द्रकक्षाप्रमाणेन सूर्यबिम्बव्यासः यदि सूर्य-
कक्षयाऽयं तदा चन्द्रकक्षया कः? इत्यनुपातेन गणिताय-
मवस्तुभूतः साधितः । न तु वस्तुतश्चन्द्रकक्षायां सूर्यम-
ण्डलावस्थानं सूर्यग्रहणे चन्द्रस्य छादकत्वात्तुक्तिप्रसङ्गात्
अथ सूर्यस्पष्टव्यासश्चन्द्रभगणभक्तस्वकक्षारूपचन्द्रकक्षया
भक्त इति स्वकक्षारूपगुणहरयोर्नाशात् सूर्यभगणगु-
णितश्चन्द्रभगणभक्त इति पूर्वं कक्षयोरनुक्तेरयं प्रकारो
सुख्यत्वात् प्रथमसुक्तस्ततश्चन्द्रकक्षासिद्धसूर्यबिम्बव्यासः
पञ्चदशभक्तः सूर्यबिम्बव्यासकलाः सिद्धा इत्युपपन्नम्” रङ्ग०
“स्फुटेन्दुभुक्तिर्भूव्यासगुणिता मध्योद्धृता । लब्धं सूची
महोव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरम् मध्येन्दुव्यासगुणितं
मध्यार्कव्यासभाजितम् । विशोध्य लब्धं सूच्यां तु
तमोलिप्रास्तु पूर्ववत्” सू० सि० ।

“सप्त चन्द्रस्य गतिर्भूव्यासेन गुणिता मध्यया चन्द्र-
गत्या भक्ता फलं सूचीसंज्ञं स्यात् । भूव्यासस्पष्टसूर्य-
बिम्बव्यासयोरन्तरं मध्येन चन्द्रबिम्बव्यासेन ४८०
योजनेन गुणितं मध्येन सूर्यबिम्बव्यासेन ६५००
योजनेन भक्तं फलं सूच्यां प्राक्सिद्धायां
न्यूनीकृत्य तुकाराच्छेवं तमः भूच्छायाारूपं योज-
नात्मकं भाभावस्तम इति छायायास्तमस्त्वात् । अस्य
कलात्मकं मानमाह । लिप्या इति । पूर्ववत् तिथ्या-
म्ना मानलिपिका इति पूर्वाक्तेन भूच्छायायाः कलाः
कार्याः । अत्रोपपत्तिः । “भूव्यासहीनं रविबिम्बमिन्दुक-
र्णाहतं भास्वरकर्णभक्तम् । भूविसृतिर्लक्षफलेन हीना

भवेत् कुभावित्तरितिरिन्द्रमार्गे" इति सि० शि० उक्ता तत्र
 ४६०० भूव्यासो न स रविबिम्बस्य ई५०० स्वल्पान्तराङ्गीका-
 रेण स एगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्णरूप-
 स्पष्टेन्द्रयोजनकर्णो गुणः । तादृशसूर्यकर्णो हरः ।
 तत्रैतत्खण्डस्य कलाकरणार्थं त्रिज्यागुणस्यन्द्रकर्णस्तादृशो
 हर इति चन्द्रस्य मध्यगत्योस्तुल्यगुणहरत्वेन नाशात्
 त्रिज्यामध्येन्द्रयोजनकर्णयोस्त्रिज्यापवर्तनेन हरः पञ्चदश
 पृथगुक्तः । अग्रेऽवशिष्टौ भूव्यासहीनमध्यार्कबिम्बयो-
 जनानां रविस्त्र्यगतिमध्यगतौ गुणहरौ । चन्द्रसूर्य-
 योजनकर्णावपि क्रमेण गुणहरौ । तत्र कर्णस्थाने ला-
 घवात् तयोर्विम्बयोजनानि गृहीतानि । यद्यपि सूर्य-
 चन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णानुसारित्वाभावाद्बिम्बयोजनग्रहण-
 मनुचितं तथाप्यल्पान्तराङ्गीकारेण तददोषः । इन्द्रव्या-
 सार्कव्यासयोर्भूगोलाध्यायोक्तकदा मूकगुणिता महीमण्ड-
 लभाजिता तत्कर्ण इति । तत्कलाव्यासार्धत्वे तु सुत-
 राम् । तत्रापि स्पष्टार्कबिम्बयोजनग्रहणे मध्यार्कयो-
 जनबिम्बं सूर्यस्त्र्यगतिगुणितं सूर्यमध्यगतिभक्तमिति
 सिद्धम् । न चोक्तरीत्या सूर्यस्त्र्यमध्यगती गुणहरौ भू-
 व्यासमध्यार्कबिम्बयोजनान्तरस्योत्पत्तौ न केवलं बिम्बेति
 भूव्यासस्तादृशो महीव्यास इत्यनेन कथं सिद्ध इति वा-
 च्यम् भगवता स्वल्पान्तरेण महीव्यासस्य यथास्थित-
 सैवाङ्गीकारात् । महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरमित्युक्त्या
 मध्यस्फुटपदस्योभयत्वान्वयेनार्कश्रवणसन्निधानेन च सूर्य-
 बिम्बस्फुटरीत्यैव महीव्यासस्य स्फुटत्वसिद्धेश्च । अथैतत्-
 खण्डसिद्धं फलं भूव्यासाहीनं भूमायोजनानि । तत्र
 कलाकरणार्थं भूव्यासस्यापरखण्डस्य त्रिज्या गुणः स्पष्ट-
 चन्द्रगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्णरूपस्पष्टयो-
 जनकर्णो हरः । तत्र त्रिज्यामध्ययोजनकर्णौ गुणहरौ
 गुणेनापवर्त्य हरस्थाने पञ्चदश चन्द्रस्य मध्यगती गुणह-
 राविति सूच्युक्तोपपन्ना । भूमायाः सूच्यनुकारत्वात्
 प्रथमखण्डं द्वितीयखण्डे हीनं भूमायोजनात्मिका सा
 पञ्चदशभक्ता कलादिकेत्युक्तमुपपन्नम् । यदि तु भूव्यास
 हीनं रविबिम्बमित्यादौ मध्यबिम्बानुक्तेः प्रथममेव स्प-
 ष्टार्कबिम्बग्रहणं तदा महीव्यासस्य स्पष्टत्वाप्रसिद्ध्या म-
 हीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरमित्येव यथाश्रुतं सत्यम् ।
 परन्तु तदा भूव्यासो नार्कबिम्बस्य सूर्यमध्यस्पष्टगती हर-
 गुणावशिष्टौ वाच्यावपि भगवता स्वल्पान्तरत्वादनुक्तौ ।
 न चानुपाते सूर्यचन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णावेव गृहीतौ न

स्फुटाविति मध्यस्फुटगती हरगुणावनुत्पत्तौ नोक्ताविति
 वाच्यम् । चन्द्रस्य योजनकर्णस्वरूपग्रहणेनोत्पन्नसूच्या
 अनुक्तत्वापत्तेः । न च चन्द्रकर्णस्य मध्यत्वेन गृहीते
 बह्वन्तरमतः स्पष्टत्वेन तस्य ग्रहे सूच्युपपन्ना सूर्यक-
 र्णस्य मध्यत्वेन गृहीतेत्यल्पान्तरमिति वाच्यम् । मध्या-
 र्कबिम्बयोजनग्रहणेन स्फुटार्कश्रवणानुपपत्तेः । न चो-
 भयत्वागृहीते प्रत्येकमल्पान्तरमपि बह्वन्तरमत एकत्र
 सूर्यगतिग्रहणसंचितमिति वाच्यम् विनिगमनाविरहात्
 पूर्वं सूर्यबिम्बस्यैव सूर्यस्पष्टगती गुणहरौ न महीव्यासस्य
 प्रान्त्ये त्वमथोरिति स्थूलसूक्ष्मविनिगमके तु प्रान्त्ये सूर्य-
 गतिग्रहणस्यैवित्याह । अथ महीव्यासस्य प्रथमखण्डस्य
 चन्द्रगतिग्रहणेन सूच्युक्तावेव द्वितीयखण्डस्य भूव्यासो-
 नस्फुटारविबिम्बस्यार्थात् सूर्यगतिग्रहणं सूचितमिति न
 क्षतिरिति चेन्न व्याख्याप्रसङ्गे सूर्यगतिग्रहणे मानाभा-
 वात् उपपत्तेरप्रसङ्गाच्च । अन्यथात्वापि चन्द्रगतिग्रहणा-
 पत्तेरिति । एतेन यदा चन्द्रमध्यगत्या भूव्यासस्तदा चन्द्र-
 स्पष्टगत्या क ? इति भूव्यासरूपं खण्डं स्पष्टं सूचीसज्जं
 यदा सूर्यबिम्बप्रमाणेनापरं भूव्यासोनस्फुटारविबिम्बखण्डं
 तदा चन्द्रबिम्बप्रमाणेन किमिति स्पष्टं द्वितीयं खण्डं
 तयोः, स्पष्टयोरन्तरं स्पष्टा भूमेति सर्वमुपपन्नमिति निर-
 स्तम् । उक्तानुपाताभ्यां तयोः स्पष्टत्वसिद्धौ मानाभावात् स्पष्ट-
 त्वस्याप्रसङ्गाच्च चन्द्रसूर्ययोर्मध्यबिम्बानुपपत्तेश्च' २० ना० ।

अथ चन्द्रार्कप्रकुण्डलसम्भवमाह ।

‘मानोर्भाधे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा । श-
 शाङ्कपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके’ सू० सि० ।
 ‘सूर्यात् सकाशात् षड्भान्तरे भूच्छाया सूर्यापरदिक्ता ।
 तत्तुल्ये षषड्भार्करूपच्छायाक्षेत्वादिना समे चन्द्रपाते अपि
 वाऽथवा सूर्यतुल्ये चन्द्रपाते सूर्यचन्द्रयोः प्रत्येकं ग्रह-
 णम् । ननु समत्वाभावेऽपि ग्रहणमिष्यत एवेत्यत आह
 कियद्भागेत्यादि । षषड्भार्कादकांक्षा कतिप्रयैर्भागैरधिके
 जनेऽपि चन्द्रपाते ग्रहणम् । तथा च न क्षतिः । भा-
 गाश्चन्द्रग्रहणे द्वादश, सूर्यग्रहणे तु नतां षषडंशं स्कारात्
 सप्तैत्यापाततः । अत्रोपपत्तिः । षषड्भार्कैकैवल्यार्कान्यतर-
 तुल्ये चन्द्रपाते शराभावश्चन्द्रस्य तत्तुल्यत्वात् । तदा चन्द्रो
 भूच्छायायां भवतीति ग्रहणम् । एवं शरसत्त्वेऽपि सानै-
 क्यखण्डादले भूच्छायायां मण्डलैकदेशस्य सत्त्वेन ग्रह-
 णम् । एवं शराभावे सानैक्यखण्डाच्चूनिशरे च चन्द्र-
 मण्डलं सूर्यमण्डलस्याच्छादकं भवति परन्तु तत्र शरो नति-

संस्तुतोऽतः सत्यगुक्तसपपन्नम्” र० ना० । तत्र ग्रहणकालः

“तस्यै राश्यादिभिः स्याताममावास्यान्तकालिकौ” ।
सूर्येन्द्र पौर्णमास्यन्ते भाद्र भागादिकैः समौ” सू० सि० ।

“अमावास्यान्तकालोत्पन्नौ सूर्यचन्द्रौ राश्याद्यवयवैः
समौ भवतः । पौर्णमास्यन्ते भागादिकैः तस्यै सूर्य-
चन्द्रौ षड्भान्तरे स्याताम् । तथा चामान्ते सूर्यचन्द्रयो-
रेकतोऽधोऽधरान्तरेण सत्वात् सूर्यग्रहणम् । पौर्णमा-
स्यन्ते चन्द्रमूढयोरेकत्वावस्थनाच्चन्द्रग्रहणम् । एतेन पूर्व-
ल्लोके शशाङ्कपातइत्यत्र चन्द्रचन्द्रपातौ द्वौ न यास्या-
विति सूचितम् एतच्छ्लोकस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत्रोप-
पत्तिः । अमान्ते सूर्यचन्द्रयोः पूर्वापरान्तराभावेन
योगात् तस्यै सूर्यचन्द्रौ, पूर्णिमान्ते भवक्राधान्तरत्वात्
षड्भाष्यन्तौ भागादिसमाविति” र० ना० ।

“गतेष्वपर्वनाडीनां स्वफलेनोनसंयुतौ । समलिप्तौ भ-
वेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा” सू० सि० ।

अथ पर्वान्ते सूर्यचन्द्रचन्द्रपातानां साधनमाह ।

“तौ सूर्यचन्द्रौ गतेष्वपर्वनाडीनां यत्कालिकौ सूर्यचन्द्रौ
तत्कालाद्भाता एषा वा दर्शान्पूर्णिमान्तान्यतरष्टिका-
स्तासां स्वफलेन स्वगतिस्वस्येन यत् फलम् । “इष्टनाडी-
गुणा मुक्तिः षष्ट्या भक्ता कलादिकम्” इति मध्याधिका-
रोक्तेनानीतम् । तेन गतेष्वक्रमेणोनयुतौ तत्र समकलौ
स्तः । यद्यपि समांशाविति वक्तुं युक्तं तथाप्यन्यतिथ्य-
नीयसाधितौ समकलाविति द्योतनार्थं समकलावित्युक्तम् ।
पातः स्वगत्युत्पन्नफलेनान्यथा गतेष्वक्रमेण युतोन्तात्का-
लिकः पर्वान्तकालिकः स्यात्” र० ना० ।

अथ प्रागुक्तानां विधानां प्रयोजनमाह “छादकोभा-
स्कारखेन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत् । सूच्यायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो वि-
शत्यस्य भवेदसौ” सू० सि० । “सूर्यमण्डलस्याच्छादकचन्द्रः
स्यात् । नन्वाकाशे द्वयोः सत्त्वेन सूर्य एव चन्द्रस्य छादकः
कथं ? न स्यादित्यत आह अधःस्थ इति । वक्ष्यमाणकक्षा-
ध्याये सूर्यकक्षतोऽधःकक्षास्यत्वाच्चन्द्रस्यैवाच्छादकत्वम् । न
ह्यूर्ध्वस्यच्छादको येन सूर्यश्चन्द्रस्य छादकः । ननु विनैकत्वाय
स्थानं छादनं न भवत्यत आह । घनवदिति । यथा-
ऽधःस्थो मेघः सूर्यस्याच्छादको भवति तथा चन्द्रो भवती-
त्यर्थः । प्राङ्मुखः पूर्वाभिमुखो गच्छश्चन्द्रो भूच्यायां
प्रति प्रविशति । अतः कारणादस्य चन्द्रस्यासौ भूमा च्छा-
दिका भवेत् । तथा च सूर्यग्रहणे सूर्यचन्द्रविष्वयोः
प्रयोजनं चन्द्रग्रहणे चन्द्रभूमाविष्वयोः प्रयोजनमिति

भावः । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रो दर्शान्ते सूर्यादधो भव-
तीति चन्द्रः सूर्यस्याच्छादकः । बुधशुक्रयोस्तु मण्डला-
त्पत्नान्नाच्छादकत्वम् । चन्द्रस्याधो ग्रहाभावात् षड्भा-
न्तरे भूम्या प्रतिबद्धाः सूर्यकिरणश्चन्द्रगले न पतन्ति ।
अतो निष्प्रभस्य चन्द्रस्य भूभायां प्रवेश इति चन्द्रस्य भूमा-
च्छादिका” र० ना० । अथ यासानयनमाह “तात्कालिकेन्दु-
विक्षेपं छाद्यच्छादकमानयोः । योगार्धात् प्रोक्ष्य यच्छेषं
तावच्छन्नं तदुच्यते” सू० सि० । “यच्छाद्यते स छादकः सूर्य-
ग्रहणे सूर्यचन्द्रग्रहणे चन्द्रः । यच्छादयति स छादकः ।
सूर्यचन्द्रग्रहणयोः क्रमेण चन्द्रभूमे । तयोः पूर्वोन्नीत-
मानमण्डलयोरेक्यसाधार्त् तात्कालिकचन्द्रात् पूर्वोक्त प्र-
कारेण साधितं विक्षेपं कलादिकं विशोध्य यदवशिष्टं तत्-
प्रमाणकम् कृत्वा छादकेन छाद्यस्य यावान्मण्डलप्रदेश
आच्छादितत्वावत्प्रदेशात्मकं यासरूपं ग्रहणतत्त्वज्ञैः
कथ्यते । अत्रोपपत्तिः । छाद्यच्छादकमण्डलनेमियोगे
ग्रहणाद्यन्तरूपे मण्डलकेन्द्रयोरन्तरं स्वविष्वखण्डयोग-
रूपम् विष्वस्य व्यासमानात्मकत्वात् । तत् तु समत्वाज्जाय-
वाच्च योगार्द्धरूपं धृतम् । ततो यथा प्रवेशस्तथा यासो
भवतीति पर्वान्ते छाद्यच्छादकयोर्विक्षेपान्तरितत्वात् तदूने
विक्षेपे मण्डलयोगस्तदन्तरमितः स एव यासः” र० ना० ।

अथ सम्पूर्णन्यूनग्रहणज्ञानं ग्रहणाभावज्ञानं चाह
“यद्ग्राह्यमधिके तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा । योगार्द्धा-
दधिके न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भवः” सू० सि० ।

“तस्मिन् कृत्स्नमानेऽधिके ग्राह्यमानाधिके यद्यस्मात् कार-
णाद्ग्राह्यमानमस्ति । अतः कारणात् सकलं सम्पूर्णं ग्रहणं
भवति । अन्यथा ग्राह्यमानान्तराद्ग्रासे न्यूनं ग्राह्य-
मानान्तर्गतं ग्रहणं स्यात् । मानैक्यखण्डाद्विक्षेपेऽधिके
सति न ग्राससम्भवः ग्रहणं न स्यात् । अत्रोपपत्तिः ।
ग्राह्यमानादधिके ग्रासे सम्पूर्णग्रहणं न्यूने न्यूनं
मानैक्यखण्डादधिके विक्षेपे मण्डलसर्गासम्भवाद्ग्रह-
णाभावः” र० ना० ।

अथ स्थित्यर्थविमर्दार्थं आह । “ग्राह्यग्राहकसंयोग-
वियोगौ दलितौ पृथक् । विक्षेपवर्गीनीनाभ्यां तद्वर्गीभ्या-
सुभे पदे । षष्ट्या सङ्गुण्य सूर्येन्दोर्भुक्त्यन्तरविभाजिते ।
स्यातां स्थितिर्विमर्दार्थं नाडिकादिफले तयोः” सू० सि० ।

“ग्राह्यग्राहकसानयोर्योगान्तरे अर्धिते पृथक् स्या-
नान्तरे स्याद्ये । अग्निसक्रियायां कदाचिदशुद्धत्वसम्भवे
धुनः क्रियाधर्मेतयोरावश्यकत्वात् । तद्वर्गाभ्यां योगार्द्धा-

निरार्थयोग्यां विक्षेपवर्गेण वर्जिताभ्यासुमे द्वे मूले
पञ्चा गुणयित्वा सूर्यचन्द्रयोर्मन्त्रकलाभिर्भक्ते तयो-
र्थे गवियोगयोः स्थाने पञ्चादिभक्ते क्रमेण स्थित्यर्थविम-
र्दार्थं भवतः । अतोपपत्तिः । ग्रहणारम्भाद्ग्रहणान्तप-
र्यन्तः यः कालः स स्थितिसञ्ज्ञः । तस्य द्वे खण्डे, एकं
ग्रहणारम्भान्मध्यग्रहणपर्यन्तं, सपरं मध्यग्रहणान्त-
पर्यन्तम् । तत्र विभवेनिसर्गकाले मानैक्यखण्डं कर्णः
सर्गमोक्षकालिकशरो भुजः सर्गमोक्षान्यतरकालिकशरा-
ग्रमध्यकालिकशराग्रयोरन्तरं पूर्वापरं कोटिरिति तत्ख-
ण्डसाधकं ज्ञेयम् । एवं सम्पूर्णग्रहणे सम्मेलनोन्मी-
लनकालयोरन्तरकालोविमर्दस्तत्र मध्यग्रहणात् सम्मेलनो-
न्मीलनकालावधिखण्डे तत्साधकं काद्यच्छादकमण्डल-
केन्द्रयोरन्तरं विक्षेपपट्टे पूर्वापरं कोटिरिति ज्ञेयम् ।
सम्मेलनं काद्यमण्डलस्याच्छादनसमाप्तिः । उन्मीलनं
तु काद्यमण्डलादाच्छादितसम्पूर्णच्छाद्यमण्डलस्य निःसर-
णारम्भः । तत्र सर्गमोक्षसम्मेलनोन्मीलनकालानामज्ञा-
नान्मध्यकालिकविक्षेपग्रहणम् । भुजकर्णवर्गान्तरपट्टं को-
टिरिति पूर्वोक्तोक्तमुपपन्नम् । काद्यच्छादकमण्डलके-
न्द्रयोः पूर्वापरान्तराभावे मध्यग्रहणसम्भवाच्छाद्यच्छादकयु-
तिर्गन्धन्तरकलाभिर्द्यदि षट्षटिकास्तदानीतकोटिकलाभिः
का इत्यनुपातेन स्थिति विमर्दखण्डे । तत्र चन्द्रग्रहणे
भूभासतेः सूर्यगन्धनुरोधात् सूर्यगतित्वमित्युपपन्नं द्वि-
तीयोक्तोक्तम्” र० ना० ।

अथ स्थित्यर्थविमर्दार्थं असकृत् साध्ये इत्याह । ‘स्थित्य-
र्थनाडिकाभ्यस्ता गतयः षट्षिभाजिताः । लिप्तादि
प्रगृहे शोध्यं मोक्षे देयं पुनः पुनः । तद्विक्षेपैः
स्थितिदलं विमर्दार्थं तथाऽसकृत् । संसाध्यमन्यथा पाते
तल्लिप्तादि फलं स्वकम्” सू० सि० ।

“सूर्यचन्द्रपातानां गतयः स्थित्यर्थघटीभिर्गुणिताः पञ्चा
भक्ताः फलं कलादि प्रगृहे स्पर्शस्थित्यर्थनिमित्तं सूर्यच-
न्द्रयोर्हीनं मोक्षे मोक्षस्थित्यर्थनिमित्तं सूर्यचन्द्रयो-
र्देयं योज्यम् । चन्द्रपाते तल्लिप्तादि फलं स्थित्यर्थघट्यानीतं
कलादिपूर्वं फलं स्वकं खगलुपद्रवमन्यथा विपरीतं प्रगृह-
स्थित्यर्थनिमित्तं योज्यं मोक्षस्थित्यर्थनिमित्तं हीनमि-
त्यर्थः । तद्विक्षेपैस्तात्कालिकचन्द्रपाताभ्यामानीतशरक-
लाभिः कलानां ब्रह्मत्वाद्विक्षेपैरिति ब्रह्मवचनम् ।
विक्षेपाभ्यामित्यर्थः । पुनः पुनः स्थितिदलं कार्यम्
ल्लैकं पुनः पदं स्पर्शस्थित्यर्थसम्बद्धं, द्वितीयं मोक्षस्थित्य-

र्थसम्बद्धं पुनः पदम् । तेन स्पर्शस्थित्यर्थार्थसाधितचन्द्र-
पाताभ्यामानीतशरेण प्रागुक्तप्रकारेण स्पर्शस्थित्यर्थं संसा-
ध्यम् । मोक्षस्थित्यर्थार्थसाधितचन्द्रपाताभ्यामानीतशरेण
पूर्वाक्तीत्या मोक्षस्थित्यर्थं साध्यमित्यर्थः । तन्त्रोभयमस-
कृत्वारं स्पर्शस्थित्यर्थानीतचालनेन मध्यकालिकौ
चन्द्रपातावुक्तीत्या प्रचाल्य तच्छरेण पूर्वाक्तीत्या स्पर्श-
स्थित्यर्थमस्मादप्युक्तीत्या स्पर्शस्थित्यर्थमेव यावदविशेषः ।
एवं मोक्षस्थित्यर्थानीतचालनेन मध्यकालिकौ चन्द्रपाता-
वुक्तीत्या प्रचाल्य तच्छरेण पूर्वाक्तीत्या मोक्षस्थित्यर्थ-
मस्मादप्युक्तीत्या मोक्षस्थित्यर्थमेव यावदविशेष इत्यर्थः ।
ननु स्थित्यर्थविमर्दार्थयोरैकरीत्युक्तेः कथं विमर्दार्थमस-
कृत् साध्यमिति नोक्तमित्यत आह विमर्दार्थमिति । तथा
च स्पर्शमोक्षस्थित्यर्थसाधनरीत्याऽसकृदविदविशेषस्तावत्
स्पर्शमर्दार्थं मोक्षमर्दार्थं च संसाध्यम् । तथा हि स्थि-
त्यर्थनाडिकाभ्यस्ता इत्यत्र विमर्दार्थनाडिकाग्रहात् स्पर्श-
मर्दार्थमोक्षमर्दार्थं साध्ये । आभ्यां प्रत्येकमसकृत् स्पर्शम-
र्दार्थमोक्षमर्दार्थं स्फुटे स्तः । अतोपपत्तिः । प्रागुक्तं ज्ञेयं
सर्गमोक्षसम्मेलनोन्मीलनकालिकशरवशादिति तदज्ञानान्-
मध्यकालिकशरग्रहणेन स्थूलं स्थित्यर्थं मर्दार्थं चातो मध्यका-
लात् तदन्तरेण पूर्वाग्रिमकालिकयोस्तेषां सम्भवात् तत्का-
लवालितचन्द्रपाताभ्यां विक्षेपस्तात्कालिको भवति परं
स्थूलः स्थूलस्थित्यर्थानीतत्वात् । अतोऽस्मादानीतं
स्थित्यर्थार्थं पूर्वापेक्षया सूक्ष्ममपि स्थूलमित्यसकृत् सूक्ष्म-
मिति । तत्र सम्मेलनोन्मीलनकालयोरकाशस्पर्शमोक्ष-
सम्भवात् स्पर्शमोक्षमर्दार्थमिति ध्येयम्” र० ना० ।

अथ मध्यग्रहणस्पर्शमोक्षकालानाह । “स्फुटतिथ्यव-
साने तु मध्यग्रहणमादिशेत् । स्थित्यर्थनाडिकाहीने
गासो मोक्षस्तु संयुते” सू० सि० ।

“स्फुटतिथ्यन्तकाले तुकारात् तत्पूर्वापरकालनिरासः ।
मध्यग्रहणं गासोपचयसमाप्तिं कथयेत् । मध्यग्रहणसम्ब-
न्धेन मध्यसूर्यचन्द्रानीतमध्यतिथ्यन्ते तत्सम्भव इति कस्य-
चिद्भ्रमस्तद्वारणार्थं स्फुटेति स्थित्यर्थघटिकाभिर्बुधेति तिथ्यन्त-
काले गासः स्पर्शः । संयुते स्थित्यर्थघटीभिर्युतेति तिथ्यन्तकाले
मोक्षः । तुकारः स्पर्शमोक्षस्थित्यर्थार्थं स्पर्शमोक्षकाला-
विति विषयव्यवस्यार्थकः । अतोपपत्तिः । तिथ्यन्तकाले
काद्यच्छादकयोः पूर्वापरान्तराभावाद्योगे मण्डलस्पर्शा
यावान् भवति ततः पूर्वाग्रिमकालयोर्नून एवातोऽत्र
मध्यग्रहणकालः । मध्यग्रहणकालात् पूर्वं स्पर्शस्थित्यर्थ-

घटीभिः स्पर्शः । अग्रिमकाले मोक्षस्थित्यर्धघटीभिर्भोजः ।
स्थित्यर्धयोस्तदनन्तररूपत्वेन सिद्धेः” र० ना० ।

अथ सम्पूर्णग्रहणे निमीलनोन्मीलनकालावध्याह
“तद्वदेव विमर्दार्धनाडिकाहीनसंयुते । निमीलनो-
न्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे” सू० सि० ।

“सम्पूर्णग्रहणे तद्वत् यथा स्थित्यर्धेनाधिके ति-
थ्यान्ते स्पर्शमोक्षौ तथेत्यर्थः । एवकारात् तद्वन्नरीतिव्यु-
दासः । स्पर्शविमर्दार्धमोक्षविमर्दार्धघटीभ्यां क्रमेणोन
युते तिथ्यान्ते क्रमेण निमीलनोन्मीलनसञ्ज्ञे स्याताम् ।
अतोपपत्तिः । मर्दार्धस्य मध्यकालात् तदनन्तररूपत्वेन
तद्वनाधिके तस्मिन् क्रमेण निमीलनोन्मीलने सम्पूर्ण-
ग्रहण एव भवतः । न्यूनग्रहणे तत्स्वरूपव्याघातात्
तदभावः” र० ना० ।

अथेष्टकाले इष्टग्रासज्ञानार्थं कोटिकलानयनमाह ।
“इष्टनाडीविहीनेन स्थित्यर्धेनार्कचन्द्रयोः । भुक्त्य-
न्तरं समाहृत्या पञ्चाभाः कोटिलिपिकाः” सू० सि० ।
“सूर्यचन्द्रयोर्गत्यन्तरं कलात्मकं ग्रहणारम्भाद्या इष्ट-
घटिकाः स्पर्शस्थित्यर्धवक्ष्यनधिकास्ताभिहनेन स्पर्शस्थित्य-
र्धेन गुणयेत् । अस्मात् घटिविभक्तप्राप्ताः कोटिकला
भवन्ति । अतोपपत्तिः । इष्टकाले छाद्यच्छादकमण्डल-
केन्द्रयोरन्तरं विक्षेपवृत्ते कोटिरिति ज्ञेये इष्टघट्यून-
स्पर्शस्थित्यर्धघटिकानां कलाः कोटिः सिद्धाः । पूर्वं स्पर्-
शकालिककोट्याः स्थित्यर्धघटिकानां सिद्धत्वात्” र० ना० ।

“भानोर्गृहे कोटिलिप्रा मध्यस्थित्यर्धसङ्गुणाः । स्फु-
टस्थित्यर्धसम्भक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्रुताः” सू० सि० ।

“अथात सूर्यग्रहणे विशेषमाह । सूर्यस्य ग्रहणे
उक्तप्रकारेण याः कोटिकलाः सूर्यग्रहणोक्तस्य स्थित्य-
र्धानीतस्थित्यर्धेन सङ्गुणिताः स्फुटस्थित्यर्धेन सूर्यग्रह-
णाधिकारोक्तेन भक्ताः सत्यः स्रुताः कोटिकलाः सूर्य-
ग्रहणतत्त्वज्ञैः भक्ताः । अतोपपत्तिः । सूर्यग्रहणे स्पर्श-
मोक्षान्यतरमध्यकालयोरन्तरस्य स्थित्यर्धत्वात् तस्य च स्फु-
टशरोद्भूतस्थित्यर्धलम्बनान्तरैक्यसंस्कारमितत्वात् स्फु-
टस्थित्यर्धलुब्धा उक्तरीत्यानीताः कोटिकलाः । अपेक्षितास्य
स्फुटशरोद्भूतस्थित्यर्धलुब्धाः । एतत् कोटिसम्बद्धं ज्ञेयम्
स्थित्यर्धज्ञेयान्तर्गतत्वात् । स्फुटस्थित्यर्धस्य लम्बनान्तरैक्यसं-
स्कारानुक्तिप्रसङ्गः । अतः स्फुटस्थित्यर्धेनैता आगताः को-
टिकलास्तदा स्फुटशरोद्भूतज्ञेयमध्यमरूपस्थित्यर्धेन का ?
इति स्फुटाः कलाः सिद्धाः र० ना० । ‘क्षेपो भुजस्त-

योवर्गयुतेर्मूलं श्रवस्तु तत् । सानयोगार्थतः प्रोज्झ्य
ग्रासस्तात्कालिको भवेत्” सू० सि० ।

“अथेष्टग्रासनयनमाह । क्षेपो विक्षेपो भुजः, को-
टिभुजयोः कर्णसापेक्षत्वादाह तयोरिति । कर्णस्तु तयोः
कोटिभुजयोर्वर्गयोगान्मूलं सिद्ध एव । तत् कर्णवर्गात्मकं
मूलं ग्राह्यग्राहकमानैक्यार्थादिशोध्य शेषं तत्कालिकः
कल्पितेष्टकालसम्बन्धो ग्रासोऽवान्तरग्रासः स्यात् । अतो-
पपत्तिः ज्ञेयं पूर्वं प्रतिपादितम् । स्पर्शकाले मानैक्य-
खण्डस्य कर्णत्वात् ज्ञेययोर्भयोर्मध्यकालावधित्वादिकर्णानं
मानैक्यखण्डमिष्टग्रास एव” र० ना० । “मध्यग्रहणतत्त्वोर्ध्व-
मिष्टनाडीर्विशोधयेत् । स्थित्यर्धानौक्तिकार्धेन प्राग्व-
च्छेषं तु मौक्तिके” सू० सि० । “अथ मध्यग्रहणानन्तरमिष्टग्रा-
सानयनमाह । “मध्यग्रहणकालादूर्ध्वमनन्तरम् । चकारो
विशेषार्थकस्तुकारपरः । इष्टघटिकाः कर्म । मौक्तिकान्मो-
क्षकालसम्बद्धात् स्थित्यर्धात् । न स्पर्शस्थित्यर्धात् । विशोधयेत्
गणक इति कर्त्तव्येष्टः । शेषं कोटिलिप्रादिग्रासनय-
नान्तं गणितकर्म प्राग्वद्भुक्त्यन्तरं समाहृत्यादित्युक्तप्र-
कारेण कुर्यात् । मौक्तिके मोक्षस्थित्यर्धान्तर्गतेष्टकाले
तुर्विशेषे ग्रासः शेषसुर्वरितो ग्रासोऽवान्तरग्रासो भ-
वति । न पूर्ववद्भवतः । अतोपपत्तिः । मध्यग्रहणात्
पूर्वमिष्टकालस्य ग्रहणारम्भाधिकस्य स्पर्शस्थित्यर्धसम्बद्ध-
त्वादागता ग्रास उपचयात्मकः । नार्वाशष्टः । अवशिष्ट-
मण्डलस्य शुद्धत्वेन ग्रासत्वासम्भवात् । एवं मध्यग्रह-
णानन्तरमिष्टकालस्य मोक्षस्थित्यर्धान्तर्गतत्वाद्भुक्तरीत्यानीतो
ग्रासोऽपचयात्मकः । न शुद्धबिम्बदर्शनात्मकः । ग्रासत्वा-
भावात्” रङ्ग० । “ग्राह्यग्राहकयोगार्थाच्छोड्याः स्वच्छ-
द्वलिपिकाः । तद्वर्गात् प्रोज्झ्य तत्कालविक्षेपस्य ज्ञेयं
पदम् । कोटिलिप्रा रवेः स्फुटस्थित्यर्धेनाहता हृताः ।
मध्येन लिप्रास्तदाद्यः अतिवद्भ्रासनाडिकाः” सू० सि० ।
“अथाभीष्टग्रासादिष्टकालानयनमाह छाद्यच्छादकमानैक्य-
खण्डादभीष्टग्रासकलाः शोड्याः शेषस्य वर्गादिभीष्टग्रास-
कालिकविक्षेपस्य वर्गं विशोध्य शेषस्य मूलं कोटिकलाः ।
सूर्यग्रहणे विशेषमाह रवेरिति सूर्यस्य ग्रहणे इति शेषः
भानोर्गृह इति पूर्वोक्तेः । उक्तप्रकारेण याः कलास्ता
मध्यग्रहणकालस्य मोक्षान्यतरकालयोरन्तररूपेण स्फु-
टस्थित्यर्धेन गुण्याः । स्फुटशरोत्पन्नस्थित्यर्धेन मध्यमेन भक्ताः
फलं कोटिकला भवन्ति । स्थितिर्वत् स्थित्यर्धासाधनरीत्या ।
“पञ्चा सङ्गुण्य सूर्येन्दोर्भुक्त्यन्तरविभाजिताः” इत्युक्तेन

शासं कोटिकलानां घटिका यास्ता अभीष्टग्राससम्बन्धितः स्थितोच्चान्यतरस्थित्यर्धान्तर्गताः क्रमेण मध्यग्रहणाच्छेषा गता वा भवन्ति । अत्रोपपत्तिः पूर्वोक्तयत्नासात् सुगमतरा । परन्तु स्वाभीष्टग्रासकालिकशरत्ताने सूक्ष्मम् । तच्छराज्ञाने मध्यकालिकशरग्रहणेन स्थूलम् । अतएव भास्कराचार्यैः “कालसाधने तत्कालवाग्नेन सङ्गः स्फुट इत्युक्तमिति” रङ्ग० ।

अथ वक्ष्यमाणग्रहणपरिलेखोपयुक्तवलनानयनमाह ।

“नतज्यालज्याभ्यस्ता त्रिज्याप्रा तस्य कर्मिकम् । वलनांशाः सौम्ययास्याः पूर्वापरकपालयोः । राशित्वययुताङ्गाङ्गात् क्रान्त्यंशैर्दिक्समैर्युताः । भेदेऽन्तराज्या वलना सप्तलङ्गुलभाजिता” सू० सि० ।

“यत्कालिकं वलनं कर्तुमिष्टं तात्कालिकं नतं, चन्द्रग्रहणे चन्द्रस्य, सूर्यग्रहणे सूर्यस्य साध्यम् । तद्यथा खोदयात् खास्ताद्वतशेषघटिकाः खदिनार्धान्तर्गताः खदिनार्धादूनाः क्रमेण पूर्वापरनतघटिका भवन्ति । तच्चत नवतिगुणं खदिनार्धभक्तं नतांशास्तेषां ज्या नतज्येत्यर्थः । खदेशाक्षांशज्या गुणिता त्रिज्या भक्ता फलं धनुः कलात्मकं घटिभक्तं पूर्वापरकपालयोः पूर्वापरनतयोः क्रमेणोत्तरदक्षिणा वलनांशा भवन्ति । यत्कालिकं वलनं तात्कालिकाद्ग्राह्याद्राशित्वययुतात् सायनांशाद्यै क्रान्त्यंशास्तैर्दिक्स्थैर्युतास्तेषां ज्या, भेदे भिन्नदिक्तेऽन्तरात् क्रान्त्यंशवलनांशयोरन्तराज्या सप्तलङ्गुलैर्भक्ता शेषदिक्का । अङ्गुलात्मकत्वेन हरस्योद्देशादङ्गुलादिका वलना भवति । अत्रोपपत्तिः । समष्टत्पूर्वापरादिदिग्भ्यः क्रान्तिवृत्तपूर्वापरादिदिशो यावतान्तरेण वलिता उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा वलनांशाः । तदानयनार्थं प्रथमतः समष्टत्तानुवृत्तिदिग्भ्यो विषुवद्वृत्तदिशो यावतान्तरेण वलिता दक्षिणोत्तरयोस्तदाच्चवलनम् । तथा हि समप्रोतचलवृत्तं ग्रहचिह्नस्य समविषुवद्वृत्तयोर्यत् लग्नं तत्प्रदेशाच्चवर्त्यशान्तरे प्राच्योत्तरं वलनं तत्तुल्यमेवेतरदिशामन्तरं पूर्वकपालस्थग्रहे समष्टत्प्राचीतो विषुवद्वृत्तप्राच्या उत्तरादुत्तरम् । पश्चिमकपालस्थे तु समष्टत्प्राचीतो विषुवद्वृत्तप्राच्या दक्षिणत्वादक्षिणम् । तत्र क्षितिजस्थे ग्रहे तदन्तरमक्षांशतुल्यम् । याव्योत्तरवृत्तस्थे ग्रहे तदन्तराभावः । अतो यदि त्रिज्यातुल्यया नतकालज्याऽलज्यातुल्याच्चवलनज्या तदेष्टनतज्याया केत्यनुपातागताच्चज्याया धनुराक्षं वलनमु-

क्तसुपपन्नम् । द्वितीयं तु विषुवद्वृत्तदिग्भ्यः क्रान्तिवृत्तदिशो यावतान्तरेण वलिता दक्षिणोत्तरयोस्तदायनं वलनम् । तथा हि ध्रुवप्रोतवृत्तं ग्रहचिह्नस्य विषुवद्वृत्ते यत्वासन्नं लगति तत्स्थानाच्चतुर्थशान्तरे यत् स्थानं तद्विषुवत्प्राची । तस्या ग्रहचिह्नात् विभान्तरितक्रान्तिवृत्तप्राची यदन्तरेण तदायनं वलनम् । तत्तुल्यमेवेतरदिशामन्तरम् । उत्तरायणस्थे ग्रहे उत्तरं, दक्षिणायनस्थे ग्रहे दक्षिणम् । तत्तु अयनसम्भावभावतात्मकम् गोलसम्भौ परमक्रान्तिवृत्तमतः स विभक्रान्तिवृत्तस्य सतिभग्रहगोलदिक्स्थित्युपपन्नं राशित्वययुताङ्गाङ्गात् क्रान्त्यंशैरिति । द्वयोर्वलनयोरैकदिक्ते समष्टत्प्राचीतः क्रान्तिवृत्तप्राची तद्योगरूपस्फुटवलनान्तरेण वलनदिशि भवति । भिन्नदिक्ते तु वलनान्तररूपस्फुटवलनान्तरेण शेषदिशि भवति । तज्ज्या स्फुटवलनज्या त्रिज्यावृत्ते । अग्रे परिलेख एकोनपञ्चाशन्मितव्यासार्धवृत्ते दानार्थं त्रिज्यावृत्ते यदीयम्, तदैकोनपञ्चाशन्मितज्या केत्यनुपाते प्रमाणेच्छयोरिच्छापवर्तनाद्वरस्थानेऽधोऽवयवव्यागात् सप्ततिः । अतो दिक्समैर्युता इत्याद्युपपन्नम्” रङ्ग० ।

अथ कलात्मकविश्वविधेपादोनामङ्गुलीकरणमाह ।

“सोन्नतं दिनमध्यर्धं दिनार्धाप्तं फलेन तु । क्षिण्याद्विज्ञेपमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु” सू० सि० ।

“दिनमानमङ्गुलनाधिकम् इत्यर्धं स्वर्धयुक्तमित्यर्थः । अभीष्टकालिकोन्नतघटीभिः सहितं दिनार्धेन भक्तं फलेन । तुकारो यद्ग्रहणं तस्य दिनमानोन्नते ग्राहे इत्यर्थकः । विज्ञेपग्राह्याग्राहकविश्वमानानि । तानि पूर्वोक्तानि कलात्मकानि । ग्रासादिकमपि ध्येयम् । भजेत् । तुकारात् फलमेषां कलात्मकानामङ्गुलानि भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । उदयास्तकाले विश्वकिरणानां भूमिगोलावरुद्धत्वेनाल्योर्ध्वस्थकिरणानां नयनप्रतिबिम्बनानर्हत्वाद्विश्वं व्यक्तत्वान्महद्भासते । तत्वाङ्गुलात्मकं विश्वं कलात्वयात्मिकाङ्गुलप्रमाणेन भवति । खमध्यस्थे ग्रहे तु विश्वस्य सर्वकिरणानवरुद्धत्वाच्चयनप्रतिघाताच्च सूक्ष्मं विश्वं भासते । तत्वाङ्गुलात्मकं विश्वं कलाचतुष्टयात्मिकाङ्गुलप्रमाणेन भवति । तत्रोदयास्तकाले शङ्कोरभावात् खमध्यस्थे तस्य त्रिज्यातुल्यत्वात् त्रिज्यातुल्यशङ्कावृत्तकालिकाङ्गुलानस्य कलात्वयस्यैकाङ्गुलसुपचयो लभ्यते तदेष्टशङ्को क? इत्यनुपातेनाभोष्टकाले फलं त्वयमेकाङ्गुलस्य कलात्मकं मानं भवति । अत एव

भास्कराचार्यैरुदयास्तकाले सार्द्धद्वयं कलाङ्गुलमानमङ्गुलकथं “विज्योद्धृतस्तत्समयोद्यशङ्कः सार्द्धद्विगुक्तोऽङ्गुललिप्तिः स्युः” इत्युक्तम् । तत्र भगवता लोका-
नुक्तमया स्वत्यान्तरत्वाच्च मध्याह्नेऽपि कलाचतुष्टयात्मका-
ङ्गुलमङ्गुलकथं दिनाङ्गुलस्य परमोद्धृतकाल एवोपचयस्तदे-
ष्टोद्धृतकाले क इत्यनुपातागतफलसुक्तं त्वयं कला एका-
ङ्गुलमानमभीष्टकाले । तत्र दिनाङ्गुलमोद्धृतकालस्य फल-
स्वरूपत्वात् त्वयाणं समच्छेदतया योजने विगुणितं
दिनाङ्गुलं सार्द्धैकगुणदिनमानरूपमुद्धृतकालयुक्तं दिनाङ्गु-
लमिति सिद्धम् । तत एतत्कलाभिरेकाङ्गुलं यदा तदे-
ष्टकलाभिः किमिलानुपातेन कलात्मकानामङ्गुलैकरणमु-
क्तमुपपन्नम्” रङ्गः । इति चन्द्रगृहणाधिकारः

अथ सूर्यग्रहणाधिकारस्तत्र विशेषः ।

“मध्यलग्नसमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः । अलोदङ्म-
ध्यमक्रान्तिसाग्रे नावनतेरपि” सू० सि० । “सूर्योऽमावास्या-
न्तकालिके मध्यलग्नसमे सति दिनमध्यस्थाने जङ्घयास्यो-
त्तरवृत्ते लग्नः क्रान्तिवृत्तप्रदेशो मध्यलग्नं त्रिप्रश्नाधि-
कारोक्तम् । तत्तुल्ये सति मध्याह्न इति फलितम् ।
हरिजस्य लग्नस्य भूवृत्तजितजवाश्लक्ष्मनोत्पत्तेर्लग्नस्यापि
क्षितिजवाचकहरिजशङ्केनाभिधानात् सम्भव उत्पत्तिर्न ।
तत्र लग्ननाभावः इत्यर्थः । लग्नयोर्द्वयक्षितिजास्तक्षिति-
जप्रदेशयोः संलग्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोर्मध्यम् जङ्घमध्य-
प्रदेशयोस्त्रिभोनलग्नमित्यर्थः । प्रयोगस्तु मध्याह्न इतिवत् ।
तत्तुल्येऽर्के लग्नस्याभाव इति । नयभावस्थानमाह ।

अत्रेत्यादि । अक्षांशा उत्तरा ये मध्यमस्य मध्यलग्नस्य
क्रान्त्यंशाः । अत्र मध्यलग्नशङ्केन दशमभावस्त्रिभोन-
लग्नं वा पाह्यसुभयपक्षेऽप्यदोषः । अनयोस्तुल्यत्वेऽवन-
तेर्नतेः । अपिशब्दात् सम्भवः नाभाव इत्यर्थः । न
त्वप्रिशब्दात् लग्नस्यापि तत्ताभावः । उत्तरक्रान्त्यन्तयो-
स्तुल्यत्वे मध्यलग्नतुल्यार्कत्वाभावेऽपि तदभावापत्तेः ।
अलोपपत्तिः । अमावास्यान्तकाले समौ सूर्यचन्द्रौ ।
तत्र चन्द्रशराभावे भूगर्भाक्षीयमानं सूर्यसर्कस्याना-
वधि चन्द्रं स्मृयत्येवेति भूगर्भेऽष्टादशत्वं चन्द्रस्य सूर्यस्य
ऋदात्वं सम्भवति । तत्र मनुष्याणामसत्त्वाद्भूवृत्ते तेषां
सत्त्वाच्च भूवृत्ताक्षीयमानमर्कोपरि सूर्यं चन्द्रे न लग्येव ।
किन्तु चन्द्राधिष्ठानगोले । चन्द्रचिह्नादूर्ध्वं लगति । तत्र
यदा चन्द्र आयाति तदा भूवृत्ते सूर्यस्य चन्द्रश्चादको
भवति । यदा तु खसम्यगे सूर्यस्तदा भूगर्भसूर्यं भूवृत्त-

सूर्यं च सूर्योपरिगमेकमेव चन्द्रे लगतीति भूवृत्तेऽ-
मानकाले चन्द्रश्चादको भवति । अत एव भूगर्भवृत्त-
सूर्यान्तरं लग्नम् । भूवृत्तसूर्यात् सूर्योपरिगाञ्चन्द्राधि-
ष्ठानाकाशगोले चन्द्रस्य शरसत्वे चन्द्रचिह्नस्य वा लक्षित-
त्वात् । अत एव भास्कराचार्यैरुक्तम् “दृग्गर्भसूर्ययो-
रैक्यात् खसम्यगे नास्ति लग्नम्” इति । अथ चन्द्रा-
धिष्ठानगोले भूवृत्तसूर्यमर्कोपरिगतं चन्द्रचिह्नादूर्ध्वं
चन्द्रदिग्दृष्टे यदंशैर्लगति तल्लग्नं दृग्दृष्टाकारक्रान्ति-
वृत्ते भवति । यदा तु दृग्दृष्टाक्षिप्तं क्रान्तिवृत्तं तदा
भूवृत्तसूर्यं चन्द्राधिष्ठानगोले चन्द्रदिग्दृष्टे चन्द्रादूर्ध्वं यत्र
लग्नं तत्र चन्द्रगोलस्यक्रान्तिवृत्तयास्योत्तररूपकदम्बप्रो-
तवृत्तमानोय चन्द्रगोलस्यक्रान्तिवृत्ते यत्र लग्नं तच्चन्द्रचि-
ह्नयोरन्तरं क्रान्तिवृत्ते पूर्वापरं स्फुटलग्नकलाः कोटिः
चन्द्रस्य क्रान्तिवृत्तानुसारेण गमनात् प्रोतवृत्ते क्रान्ति-
वृत्तदृग्दृष्टयोरन्तरं यास्योत्तरं कलात्मकं नतिर्भुजः ।
भूगर्भवृत्तसूर्यान्तरं दृग्दृष्टे कलात्मकं दृग्लग्नं कर्णः ।
दृग्दृष्टस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारत्वे क्रान्तिवृत्ते तयोरन्तरा-
भावाल्लग्ननाभावः । यास्योत्तरमन्तरं दृग्लग्नं नतिरे-
वोत्पन्ना । दृग्दृष्टाकारक्रान्तिवृत्ते तु दृग्लग्नमेव क्रान्ति-
वृत्ते तयोरन्तरमिति लग्नमुत्पन्नं नयभावश्च ।
तथा च दृग्दृष्टस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारत्वे त्रिभोनलग्न-
स्थानेऽर्को भवति । तद्वृत्तस्य क्रान्तिवृत्तयास्योत्तरत्वे नो-
दयास्तलग्नमध्यवर्त्तित्वेन लग्नस्थानात् त्रिभोन्नरित-
त्वात् । न हि क्रान्तिवृत्ताद्यास्योत्तरान्तरज्ञानार्थं सम-
प्रोतवृत्तमङ्गीकार्यम् । येन दशमभावतुल्यार्के लग्नना-
भाव उपपन्नः स्यात् क्रान्तिवृत्तस्य गोलवृत्तत्वेन सम-
प्रोतवृत्तस्य देशवृत्तत्वेन सम्बन्धाभावात् । अत एव भग-
वता सर्वज्ञेन नतिसाधनार्थमग्रे दृक्क्षेपः कदम्बप्रोत-
वृत्ते त्रिभोनलग्नस्यैव साधितः । दृक्क्षेपाभावे त्रिभो-
नलग्नस्य खसम्यग्यत्वेन तदा तस्य दशमभावतुल्यत्वेन द-
शमभावनतांशाभावादृक्क्षेपाभावः । तदा त्रिभोनलग्नस्य
नतांशाभावश्च । नतांशाभावस्तुक्षांशतुल्योत्तरक्रान्तौ सुखार्थं
स्थूलाङ्गीकारे तु दशमभावस्यैव नतांशोद्धृततत्त्वेन दृक्क्षेप-
दृग्गती नतिलग्नयोः साधनार्थं समनन्तरमेव भगवतोक्ते न
तु वस्तुरूपे । आयासेन दृक्क्षेपसाधनस्योक्तस्य वैयर्थ्या-
पत्तेः” रङ्गः ।

“देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः । लग्नस्यापि
पूर्वान्यदिग्दृष्ट्या तथोच्यते” सू० सि० । “देशविशेषेण काल-

विशेषणावनतिसम्भवो नतिकालोत्पत्तिर्गौलस्थिया यथा भवति । लम्बनस्यापिः ससुच्ये । विभोनलम्बनस्यानात् पूर्वापरदिगदुरोधात् । चकारात् सम्भवो देशकालविशेषेण यथा भवतीत्यर्थः । तथा तत्तुल्येन नतिलम्बने आनयनद्वारा मया कथ्यते" रङ्ग० । ततोपयुक्तासु दयाभिधामाह । "लम्बनं पर्वविनाडिनां कुर्यात् खैरुदयासुभिः । तज्जगान्त्वापक्रमज्यघ्नी लम्बज्याप्रोदयाभिधा" सू० सि० । 'खैः खदेशीयैरुदयासुभी राश्यादयासुभिः पर्ववटिकानां लम्बनं गणकः कुर्यात् । पर्वान्तकालिकं लम्बनं साध्यमित्यर्थः । यद्यपि पूर्व लम्बनाधनं खेदयैरेवोक्तमिति खैरुदयासुभिरिति व्यर्थं तथापि समनन्तरमेव दशमभावसाधनोक्त्या कस्यचित्त्वर्गं व्यक्तोक्त्यैरेवात्र साध्यमिति भ्रमस्य वारणाय पुनरुक्तिः । तस्य लम्बनस्यायनांशसंस्कृतस्य ज्या भुजज्या परमक्रान्तिगुण्या खदेशीयलम्बज्या भक्ता फलसुदयसञ्ज्ञं स्यात् । अत्रोपपत्तिः । लम्बनक्रान्तिज्यासाधनार्थं लम्बभुजज्यायाः परमक्रान्तिजग्रा गुणस्त्रिजग्रा हरस्ततो लम्बज्या कोटी विज्या कर्णस्तदा लम्बनक्रान्तिज्याकोटी कः कर्ण इत्यनुपाते विज्ययोर्नाशालम्बभुजज्या परमक्रान्तिजग्रा गुणलम्बज्याया भक्ता फलं लम्बनस्यापा । इयं भगवतोदयसञ्ज्ञोक्ता लम्बनस्योदयसञ्ज्ञत्वात् उदयसम्बन्धाच्चेत्युक्तपपन्नम्" रङ्ग० । "तदा लङ्कोदयैर्लम्बनं मध्यसञ्ज्ञं यथोदितम् । तत्क्रान्त्यन्तांशसंयोगो दिक्सास्येऽन्तरमन्यथा । शेषं नतांशस्तन्मौर्वी मध्यजग्रा साभिधीयत" सू० सि० । "अत्रोपयुक्तां मध्यज्यामाह । तदा पर्वान्तकाले लङ्कोदयैर्व्यजदेशेयराश्यादयैरेवोदितं पूर्वोक्तप्रकारेण जातकपङ्क्त्युक्तनतघटीभिर्धनदृष्टं यथायोग्यं मध्यसञ्ज्ञं लम्बनं दशमभावात्माकं साध्यम् । अत्र लम्बनसम्बन्धेन खदेशराश्यादयासुग्रहणज्ज्ञावारणाय लङ्कोदयैरित्युक्तम् । तस्य दशमभावस्यायनांशसंस्कृतस्य क्रान्तिः खदेशाक्षांशाः । अनयोर्व्योम एकदिक् कार्यः । अन्यथा भिन्नदिक्तेऽन्तरं तयोरेव शेषं संस्तरादिका नतांशास्तेषां ज्या कार्या सा मध्यलम्बननतांशजग्रा मध्यजग्रीच्यते तत्त्वम्भात्" रङ्ग० । "अथास्यामुपयुक्तं इक्वेषं लम्बनोपयुक्तां दृग्गतिं चाह । 'मध्यादयज्याभ्यस्ता विजग्राया वर्गितं फलम् । मध्यज्यावर्गविस्फटं इक्वेषः शेषतः पदम् । तन्निज्यावर्गविस्फेपान्मूलं शङ्कुः स दृग्गतिः" सू० सि० । 'पूर्वोक्तमध्यज्या पूर्वानीतोदयाभिधयोदयज्या अस्या

ज्यारूपत्वाज्जेयुक्तम् । गुणिता विज्या भक्ता फलं वर्गितं वर्गः सञ्ज्ञातो यस्य तत् । फलस्य वर्गः कार्य इत्यर्थः । मध्यज्याया वर्गे विस्फटं हीनं वर्गितं फलं कार्यम् । शेषान्मूलं इक्वेषः स्यात् । इक्वेषपतिज्यायोर्यौ वर्गौ तयोरन्तरान्मूलं शङ्कुः । स आनीतः शङ्कुदृग्गतिसञ्ज्ञो भवति न तु शङ्कुमात्रम् । अत्रोपपत्तिः । विभोनलम्बनस्य दृग्गज्यानयनार्थं चेत्तम् । मध्यलम्बनदृग्गज्याकर्णस्त्रिभोनलम्बनस्य यास्योत्तरवृत्तात् प्रागपरस्थितत्वेन तत्सखस्तिक्तान्तरस्थिततदीयदृग्गत्तप्रदेशांशज्या कोटिः । मध्यलम्बनविभोनलम्बनान्तरांशज्या क्रान्तिवृत्तस्थो भुजः । अत्र भुजानयनं चेदयलम्बनस्य क्रान्तिवृत्तप्रदेशः प्राक्स्तिक्तात् तदपान्तरेणोत्तरदिक्ष्वो भवति । एवमस्तलम्बनप्रदेशः परस्तिक्ताद्विज्योत्तरः । तददुरोधेन च विभोनलम्बनप्रदेशक्रान्तिवृत्तीययास्योत्तरवृत्तरूपतद्गृह्यत्तं क्षितिजे यास्योत्तरवृत्तक्षितिजसम्पातात् तदापान्तरेण लम्बनमवश्यं भवति । अतस्त्रिज्यातुल्यमध्यलम्बनदृग्गज्या लम्बनापान्तरेण भुजस्तदाभीष्टतद्दृग्गज्या क इत्यनुपातेन स फलसञ्ज्ञः । तद्गौनान्मध्यलम्बनदृग्गज्यावर्गान्मूलं विभोनलम्बनस्य दृग्गज्या इक्वेषपाख्या । एतद्गौनात् विज्यावर्गान्मूलं विभोनलम्बनशङ्कुदृग्गतिसञ्ज्ञः । अत्रेदमवधेयम् । त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण विभोनलम्बनस्य शङ्कुदृग्गज्ये दृग्गतिइक्वेषप्रतुल्ये न भवतः । किन्तु दृग्गतिइक्वेषपाख्यां क्रमेण न्यूनाधिके भवतः सर्वदा धूलोक्तमनुभवत् । अत आनीतोऽयं इक्वेषपस्त्रिभोनलम्बनदृग्गज्यास्थितोऽपि न विज्यातुरुद्धः । किन्तु फलवर्गो न विज्यावर्गमपद्रूपविलक्षणवृत्तव्यासार्धप्रमाणेन सिद्ध इति गम्यते । अतो दृग्गज्यास्त्रिज्यातुरुद्धत्वेन विज्यावृत्तपरिणतो इक्वेषपस्त्रिभोनलम्बनस्य दृग्गज्या स्फुटइक्वेषप्ररूपा । अस्यास्तन्निज्यावर्गव्यादिना दृग्गतिः स्फुटा विभोनलम्बनशङ्कुरूपा । एतदुक्तिः खल्यान्तरत्वाद्गणितसुखार्थं लपालुना कृता । त्रिप्रश्नक्रियागौरवभियैतन्मार्गान्तरं लाघवादुक्तमिति" रङ्ग० ।

अथ लाघवाइक्वेषपदृग्गती गणितसुखार्थमाह ।

"नतांशबाहुकोटिज्ये स्फुटे इक्वेषपदृग्गती" सू० सि० ।

"दशमभावनतांशानां भुजकोट्योर्नतांशतदूननवतिरूपयोरनयोज्ये क्रमेण इक्वेषपदृग्गती अस्फुटे स्थूले । यद्वा स्फुटे प्रागुक्ते इक्वेषपदृग्गती विज्ञाय गणितलाघ-

वार्धं दशमभावनांशभुजकोज्योर्ग्रे तत्स्थानापन्ने स्यात् ।
 अतोपपत्तिः । त्रिभोनलग्नस्य दशमभावसन्तत्वेन
 दशमभावस्य याव्योत्तरवृत्तस्थत्वेन लाघवार्थं दशमभाव-
 मेव त्रिभोनलग्नं प्रकल्प्य तद्वतांशज्या मध्यज्यारूपा
 त्रिभोनलग्नदृक्त्वे पः । उन्नतज्याशङ्कुर्दृग्गतिः । इद-
 मतिस्थूलम् । यैस्तु भगवतोक्तं मध्यलग्नं दशमभावपर-
 तथा व्याख्यातं तेषां मत एतदुक्तमिति । प्रयास-
 साधितदृक्त्वे पटङ्गगती प्रागुक्ते स्वरूपे अत्यतिस्थूले
 इति ध्येयम् । भास्कराचार्यैस्तु “त्रिभोनलग्नस्य दिना-
 र्धजाते नतोन्नतज्ये यदि वा सुखार्थम्” इति यदुक्तं
 तदस्मात् स्वरूपमिति ध्येयम्” रङ्गः ।

अथ लम्बनोपयुक्तक्षेदकथनपूर्वकं लम्बनानयनमाह ।

“एकज्यावर्गसंख्येदो लम्बं दृग्गतिजीवया । मध्य-
 लग्नार्कविक्षेपज्या क्षेदेन विभाजिता । रवीन्दोर्लम्बनं ज्ञेयं
 प्राक् पश्चादृष्टिकादिकम्” सू० सि० ।
 “एकराशिज्याया वर्गात् दृग्गतिजीवया प्रागुक्तदृग्गत्या
 दृग्गतेस्त्रिशङ्कुरूपत्वेन ज्यारूपत्वाज्जीवयेति स्वरूपप्रति-
 पादनम् । भागहरणेन लम्बं क्षेदसज्जं स्यात् । अथ
 मध्यलग्नम् त्रिभोनलग्नं दर्शान्तकालिकं नत दशमभावः
 तात्कालिकः सूर्यः अनशेरन्तरस्य त्रिभोनधिकस्य ज्या
 क्षेदेन प्राक्संशोधितेन भक्ता फलं षटिकादिकं प्राक्
 पश्चात् त्रिभोनलग्नरूपमध्यलग्नस्थानात् पूर्वापरविभागयोः
 सूर्यचन्द्रयोस्तुल्यं लम्बनं ज्ञेयम् । अतोपपत्तिः “त्रि-
 भोनलग्नार्कविशेषशिङ्गिनी कृताहता व्यासद्वयेन भाजिता ।
 हतात् फलाद्विभलग्नशङ्कुना त्रिजीवयाप्रं षटिकादि
 लम्बनम्” सि० शि० सूक्ष्मं लम्बनानयनसुक्तम् ।
 मध्यलग्नस्य त्रिभोनपरत्वेन व्याख्यानान्मध्यलग्नार्कवि-
 क्षेपज्या त्रिभोनलग्नार्कविक्षेपशिङ्गिनीरूपा जाता ।
 इयं चतुर्गुणा त्रिभोनलग्नशङ्कुरूपदृग्गत्या च गुण्या त्रि-
 ज्यावर्गेण भाज्येति लम्बनानयनप्रकारेण सिद्धम् । तत्र
 चतुस्त्रिज्यावर्गयोगुणहरयोगुणापवर्तनेन हरस्थान एक-
 राशिज्यावर्गः सिद्धः । अत्रापि दृग्गत्येकराशिज्यावर्गौ
 गुणहरौ गुणेनापवर्त्य हरस्थान एकज्यावर्ग इत्यादिना
 क्षेद उपपन्नः हरस्य क्षेदाभिधानात् । अतो मध्य-
 लग्नार्कस्याद्युक्तमुपपन्नम् । लम्बनघटीभिरुभयोश्चालनं
 वक्ष्यमाणगणितं आवश्यकमिति सूचनार्थं रवीन्दोर्लम्बन-
 मित्युक्तम् । अन्यथा दर्शान्तकाले सूर्यगतभूषट्सूत्रा-
 च्छन्द्रकक्षायां चन्द्रचिह्नस्य तदुपघटीभिरुभितत्वाद्वयोः

तदुपपत्तिः । त्रिभोनलग्नसंख्येकं लम्बनाभावात् पूर्वा-
 परविभागे सूर्ये सति लम्बनं भवतीति प्राक् पश्चादि-
 त्युक्तम् । अत्रेदमवधेयम् । लम्बनानयने मध्यलग्नस्य
 त्रिभोनलग्नस्येत्यर्थे क्षेदः पूर्वसाधितसूक्ष्मादृग्गत्या सूक्ष्मो
 नतांशेत्यादिदृष्टीतस्य लङ्गगत्या स्थूल इति । एवं मध्य-
 लग्नस्येत्यस्य दशमभावार्थं तु विपरीतमिति” रङ्गः ।

अथ मध्यग्रहणकालज्ञानार्थं तिथौ लम्बनसंस्कारं
 तदसकत् साधयामि च ह ।

“मध्यलग्नाधिके भानौ तिथ्यन्तात् प्रविशोधयेत् । धन-
 मूनेऽसकत् कर्म यावत् सर्वं स्थिरोभवेत्” सू० सि० ।
 “सूर्ये मध्यलग्नं त्रिभोनलग्नं तस्मादधिके सति तिथ्य-
 न्ताद्दर्शतिथ्यन्तकालादागतं लम्बनं शोधयेत् । सूर्ये त्रि-
 भोनलग्नादूने सति तिथ्यन्तकाले लम्बनं धनं युतं
 कार्यम् । एवं कर्म गणितमसकत्तुः कार्यम् । अ-
 यमर्थः । तिथ्यन्तकालिकः सूर्यो लम्बनघटीभिः क्रमेण
 पूर्वाधिमकाले चाल्यो लम्बनसंस्कृततिथ्यन्तोऽर्कं भवति
 तस्मात्तन्लम्बनसंस्कृततिथ्यन्तकाले लग्नदशमभावौ प्रसाधय
 पूर्वोक्तरीत्या लम्बनं साधयम् । इदमपि केवलति-
 थ्यन्ते संस्कार्योक्तरीत्या लम्बनं केवलं तिथ्यन्ते
 संस्कार्यम् । अस्मादपि लम्बनं तिथ्यन्ते संस्कार्यमि-
 सकृदिति । गणितावधिसाह । यावदिति । सर्वं गणितं
 लम्बनादि यावद्यत्परिवर्तवधि स्थिरोभवेत् । अविलम्ब-
 णं यावदविशेष इत्यर्थः । अतोपपत्तिः दर्शान्तकाले-
 रविगतभूषट्सूत्राच्चन्द्रस्याधो लम्बितत्वेन त्रिभोनलग्नादूने
 रवौ क्रान्तिवृत्ते पूर्वोपरान्तराभावेनैकसूत्रस्थितत्वरूपयुति-
 दर्शान्तकालात्तन्लम्बनकालेनाप्ये भवति शेषग्रचन्द्रस्य म-
 न्दगरवितः पृष्ठे स्थितत्वात् । अधिके रवौ चन्द्रस्य पुरः
 स्थितत्वेन दर्शान्तकाले लम्बनकालेन पूर्वं युतिर्भवति । अतो
 दर्शान्तकालो लम्बनसंस्कृतो मध्यग्रहणकालः स्यात् ।
 युतिकालस्य मध्यग्रहणकालत्वात् । परन्तु तावता लम्बन-
 कालेन सूर्यस्यापि क्रान्तिवृत्ते चलनात्तन्लम्बनसंस्कृतदर्शान्त-
 काले रविगतभूषट्सूत्राच्चन्द्रस्य लम्बितत्वं स्यादेवेति मध्य-
 ग्रहणकालस्त्वसिद्धः । न हि सूर्यो धनलम्बनं चणलम्बने
 चन्द्रस्य लम्बनकाले स्थिरो येन तथोद्युतिः सङ्गता स्यात् ।
 अतस्तद्दशकालात् पुनस्तात्कालिकं लम्बनं प्रसाधय दर्शान्त-
 ते पुनः संस्कार्यम् मध्यग्रहणकालः स्यात् । एवं तादृश-
 लम्बनसंस्कृतदर्शान्तेऽपि तथोभूषट्सूत्रस्थत्वाभावात् पुन-
 र्लम्बनं साधयम् । तत्संस्कृतो दर्शान्तो मध्यग्रह इत्य-

सकृद्विधिना यदा लम्बनं पूर्वलम्बनतुल्यं सिध्यति तदावश्यं तादृशलम्बनसंस्कृतदर्शान्तरूपमधग्रहणकाले भूपृष्ठसूत्रे तयोः सन्निवेशः यतस्तदा सूर्यगतभूपृष्ठसूत्रचन्द्रयोरनराभावेन पूर्वागतलम्बनतुल्यलम्बनस्य पुनः सिद्धिः अन्यथा तुल्यलम्बनानुपपत्तिः । तस्मान्मधग्रहालोऽसकृदावदविशेषः साध्या इत्युपपन्नं मधग्रहलम्बनादि” रङ्ग० ।

अथ नतिसाधनम् । “इक्क्षेपः शीततिग्मांश्चोर्मध्यभुक्त्यनराहतः । तिथिघ्नविज्यया भक्तो लब्धं साऽवनतिर्मवेत्” सू० सि० । “इक्क्षेपः प्रागानीतः शीततिग्मांश्चोश्चन्द्रार्कयोर्मधग्रहतीः कलात्मिके तयोरनरेण गुणितया विज्यया भक्तः फलं सा देशकालविशेषाभ्यां या गोले सिद्धा भवति सैवात्र गणिते नतिर्भवैत् । अत्रोपपत्तिः यदा क्रान्तिवृत्तं दृग्दृष्टाकारं तदा नत्यभाव इति प्रागुक्तम् । तत्र त्रिभोनलम्बनस्य सममधग्रहस्थत्वेन इक्क्षेपाभावः । यत्र च पञ्चाक्षांशास्तत्र देशे त्रिभोनलम्बनस्य क्षितिस्थत्वेन परमा नतिः । परमास्तु नतिकला भूमर्धक्षितिजाङ्गपृष्ठक्षितिजस्य मूल्यासाङ्गान्तरेणोच्छ्रितत्वात्, गतियोजनैर्यदि गत्यनरकला लभ्यन्ते तदा मूल्यासार्धयोजनैः का इत्यनुपातेन तत्र मधग्रहगतिभेदानां मूल्यासार्धस्य च नियतत्वाङ्ग्यासाङ्गनापवर्त्तः कृतः । तेन मधग्रहगत्यनरकलानां स्वल्पान्तरेण पञ्चदशशः परमा नतिकलाः अतएव षट्षट्टिकानां पञ्चदशशो षट्टिकाचतुष्टयं परमं लम्बनं सिद्धम् । आभिस्त्वज्यातुल्यइक्क्षेपे सूर्यगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्रस्य दक्षिणोत्तरेणावलम्बनं भवति । अतस्त्वज्यातुल्यइक्क्षेपेण यदि मधग्रहगत्यनरपञ्चदशशो नतिस्तदेष्टइक्क्षेपेण केत्यनुपातेन गत्यनरगुणो इक्क्षेपो हरघातेन पञ्चदशगुणितविजग्रहात्मकेन भक्तो नतिकला इत्युपपन्नम्” रङ्ग० ।

अथ प्रकारान्तराभ्यां नतिसाधनं लाघवादाह ।

“इक्क्षेपात् सप्ततिष्ठताङ्गवेदाऽवनतिः फलम् । अथवा विज्यया भक्तात् सप्तसप्तकसङ्गुणात्” सू० सि० ।

“सप्तत्या भक्तादुक्क्षेपात् फलं कलादिका नतिः प्रकारान्तरेण भवेत् ! अथवा प्रकारान्तरेण सप्तसप्तकसङ्गुणात् सप्तानां सप्तकं सप्तवादमाष्टतिष्ठगं एकोनपञ्चाशदित्यर्थः तेन गुणितादुक्क्षेपात् विजग्रहा भक्ता कलादिका नतिः । अत्रोपपत्तिः इक्क्षेपस्य गत्यनरकलाभित ७३।२७ गुणकपञ्चदशगुणितविजग्रहमितहरौ ५१५ ७० प्रथमप्रकारे गत्यनरापवर्त्तितौ हरस्थाने सप्ततिः ।

द्वितीयप्रकारे पञ्चदशभिरपवर्त्तैः गुणस्थाने स्वल्पान्तरादेकोनपञ्चाशद्वरस्थाने तिजगुणपपन्नम्” रङ्ग० ।

अथ नतेर्दिग्ज्ञानं स्पष्टविज्ञेयं चाह ।

“मधग्रह्या दिग्गतात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ।

सेन्दुविज्ञेयपदिकसाभ्यो युक्ता विज्ञेयिताऽन्यथा” सू० सि० ।

“साऽवनतिर्मधग्रहाया दिग्गुरोधाद्विज्ञोत्तरा मधग्रहा चेद्विज्ञा तदा नतिरपि दक्षिणा चेदुत्तरा तदोत्तरा ज्ञेया । चः समुच्चये । तेन मधग्रहा नतांशदिकेति । सा दक्षिणोत्तरा नतिसन्दुविज्ञेयपदिकसमत्वे तयोरेकदिक्त्वे इत्यर्थः । युक्ता विज्ञेयेण युतेत्यर्थः । अन्यथा तयोर्भिन्नदिक्त्वे विज्ञेयेणान्तरिता शेषदिक्का विज्ञेयसंस्कृता नतिः स्पष्टशररूपा स्यात् । चन्द्रविज्ञेयो मधग्रहगुणकालिक इति धेयम् । अत्रोपपत्तिः नतांशदिकमधग्रहावशादुक्क्षेपस्योत्पन्नत्वात् तदुत्पन्ननतिसिद्धिर्वा युक्तमेव । अथ रविगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्राकाशगोले क्रान्तिवृत्तावधियाभ्योत्तरान्तरस्य नतित्वात् क्रान्तिमण्डलाच्चन्द्रविस्वावधि विज्ञेयत्वाद्भूमितभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्रविस्वावधियाभ्योत्तरान्तरस्य सूर्यग्रहणोपयुक्तनतिसंस्कृतविज्ञेयपक्षद्विज्ञेयत्वाद्दृग्दृष्टयोरेकदिशि योगोभिन्नदिक्ष्यनरमित्युपपन्नम्” रङ्ग० ।

अत्र चन्द्रग्रहातिदेशः “तथा स्थितिर्विमर्दाङ्ग्यासाद्यां तु यथोदितम् । प्रमाणं बलनाभोद्व्यासादि हिमरश्मिवत्” सू० सि० । “अथ चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तया विज्ञेयसंस्कृतया नत्या स्पष्टविज्ञेयरूपेणेत्यर्थः । स्थित्यध्वं विमर्दाङ्ग्यासाः आद्यशब्दात् स्पर्शमोक्षसम्मीलनेन्मीलनं यथोदितं चन्द्रग्रहणे यथोक्तं तथा । तुकारस्तदतिरिक्तोतिव्यवच्छेदाधैतव्यकारपरः । प्रमाणं मतमित्यर्थः । अवशिष्टमप्याह बलनेत्यादि । बलनाभोद्व्यासौ । आदिशब्दादिद्व्यासादिष्टकालानयनम् । हिमरश्मिवत् चन्द्रग्रहणोक्तरीत्या कार्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिरविशेष एव” रङ्ग० ।

अथ स्थित्यध्वं विमर्दार्धं च विशेषः ।

“स्थित्यध्वोनावधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः । यासमोक्षोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम् । प्राक्कपालेऽधिकं मध्याह्नवेत् प्राग् ग्रहणं यदि । मौक्तिकं लम्बनं हीनं पश्चार्धं तु विपर्ययः । तदा मोक्षस्थितिदले देयं प्रग्रहणे तथा । हरिजान्तरकं शोध्यं यत्नैतत् स्याद्विपर्ययः । एतदुक्तं कपालैक्ये तद्भेदे लम्बनैकता । खे खे स्थितिदले योज्या विमर्दार्धेऽपि चोक्तवत्” सू० सि० ।

स्वनमधिकं प्राश्नमकपाले तु मधुप्रकालिकलम्बनात् स्पर्श-
कालिकलम्बनमधिकं भोजकालिकलम्बनं न्यूनं भवती-
त्यर्थः । तत्रैतन्मोक्षस्पर्शमधुप्रकालिकं हरिजान्तरकं ल-
म्बनान्तरं भोजस्थित्यङ्गे, मधुप्रभोजकालिकलम्बनयोरन्तरं
स्पर्शस्थित्यङ्गे मधुप्रस्पर्शकालिकलम्बनयोरन्तरमिति व्यर्थः ।
शोध्मं हीनं कुर्यात् एतल्लम्बनान्तरं योजन् शोध्मं वा
कपालैक्ये द्वयोः स्पर्शमधुप्रयोर्मधुप्रभोजयोर्वैककपाले
स्वस्वकालिकविभोनलग्नात् स्वस्वकालिकसूत्र्य उभयत्नाधिक्ये
न्यूने वेत्यर्थः । उक्तं कथितम् । तद्भेदे तयोः स्पर्श-
मधुप्रयोर्मधुप्रभोजयोश्च भेदे कपालभेदे स्पर्शकालिक-
विभोनलग्नात् तात्कालिकसूत्र्य साधिक्ये मधुप्र-
कालिकविभोनलग्नात् तात्कालिकार्कस्य न्यूनत्वे मधुप्र-
कालिकविभोनलग्नात् तात्कालिकार्कसाधिक्ये भोज-
कालिकविभोनलग्नात् तात्कालिकार्कस्य न्यूनत्वे
इत्यर्थः । लम्बनैकता लम्बनैक्यम् । स्पर्शमधुप्रयोर्भेदे
तात्कालिकलम्बनयोर्योगः मधुप्रभोजयोर्भेदात् तात्कालिक-
लम्बनयोर्योग इत्यर्थः । स्वकीये स्वकीये स्थित्यर्धे संयुता
काया । स्पर्शस्थित्यङ्गे स्पर्शमधुप्रकालिकलम्बनयोर्योगो
योजः भोजस्थित्यङ्गे भोजमधुप्रकालिकलम्बनयोर्योगो
योज इत्यर्थः । स्पर्शस्थित्यर्धे भोजस्थित्यर्धे च स्फुटं
भवति । आभ्यां चन्द्रग्रहणोक्तदिशा मधुप्रग्रहणका-
लात् पूर्वमपरत्वं क्रमेण स्पर्शभोजकालौ स्त इत्यर्थसि-
द्धम् । अथोक्तरीत्या विमर्दार्धेऽपि स्पष्टत्वमिति दिशति ।
विमर्दार्धे इति । स्पर्शमर्दार्धेभोजमर्दार्धे चन्द्रग्रहणाधि-
कारोक्तरीत्या स्पष्टशरेण सकृत् साधिते उक्तवत् 'स्थित्य-
र्धेनाधिकात् प्रागवत् तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः' इत्याद्यु-
क्तरीत्या स्थित्यर्धस्थाने मर्दार्धग्रहणेन यासमोचोद्भवमित्यत्र
सम्बोलनोन्मीलनोद्भवमिति ग्रहणेन प्रागग्रहणमित्यत्र
सम्बोलनग्रहणेन मौलिकमित्यत्रोन्मीलनग्रहणेन स्फुटं
साधेत् । अपिः समुच्चये । चकारात् ताभ्यां सम्बोलनो-
न्मीलनकालौ मध्यग्रहणकालात् पूर्ववत् साध्यावित्यर्थः ।
अत्रोपपत्तिः स्थित्यर्धेनायुतो मधुप्रग्रहणकालः स्पर्शभो-
जकालः मधुप्रकालिकलम्बनसंस्कारात् स्पर्शभोजका-
लिकलम्बनसंस्कारस्यापेक्षितत्वाच्च । न हि यः कालो
लम्बनसंस्कृतः स्फुटः स स्वभिन्नकालिकलम्बनसंस्कृतः स्फुटः
स्यात् सम्बन्धाभावात् पूर्वं स्पर्शभोजकालयोरज्ञानात्
तात्कालिकलम्बनज्ञानाभावाच्च । अतो मधुप्रकालज्ञानार्थं
यथा तिथ्यन्तादसङ्गलम्बनं प्रसाधु तिथ्यन्ते संस्कृत्य

मध्यकालस्तथा स्पर्शभोजस्थित्यर्थहीनयुक्ततिथ्यन्त-
कालाभ्यां स्पर्शभोजतिथ्यन्तरूपमाभ्यां प्रत्येकं लम्बन-
मसकृत् प्रसाधय स्वस्थित्यन्ते संस्कृत्य स्पर्शभोजकालौ
स्फुटौ तन्मध्यकालयोरन्तरं स्फुटं स्थित्यर्थम् । तत्-
र्णलम्बनेन स्पर्शमध्यमोद्योतत्तौ यदा मध्यलम्बनाद-
धिकं स्पर्शलम्बनं भोजलम्बनं च न्यूनं तदा स्पर्शस्थित्य-
र्थानतिथ्यन्तस्याधिकलम्बनानितस्य स्पर्शकालत्वाद्भूतलम्बनो-
नितस्य तिथ्यन्तस्य मध्यकालत्वात् तयोरन्तरे तिथेः स-
मवेन नाशत् स्पर्शस्थित्यर्थं स्पर्शकालिकलम्बनेन युतं
मध्यकालिकलम्बनेन हीनमिति लम्बनयोरन्तरं तत्र धनं
योज्यम् । एवं भोजस्थित्यर्थयुततिथ्यन्तस्य न्यूनलम्बनो-
नितस्य भोजकालत्वान्मध्यमोद्योतकालयोरन्तरे पूर्वीरीत्या
मध्यमोद्योतकालिकयोर्लम्बनयोरन्तरं धनं भोजस्थित्यर्थं यो-
ज्यम् । यदा तु मध्यलम्बनाद्हीनं स्पर्शलम्बनं भोजल-
म्बनं चाधिकं तदा न्यूनलम्बनहीनस्य स्पर्शकालत्वादधिकं
लम्बनम् । हीनस्य मध्यकालत्वाद्भूतरीत्या तदन्तरे स्पर्श-
स्थित्यर्थं लम्बनान्तरं हीनम् । एवमधिकलम्बनहीनस्य
भोजकालत्वान्मध्यमोद्योतयोरन्तरे भोजस्थित्यर्थं लम्बनान्तरं
हीनम् । धनलम्बनेन स्पर्शमध्यमोद्योतत्तौ तु यदा मध्य-
लम्बनाद्भूतं स्पर्शलम्बनं भोजलम्बनं चाधिकं तदा स्पर्शस्थि-
त्यर्थानतिथ्यन्तस्य न्यूनलम्बनाधिकस्य स्पर्शकालत्वादधिक-
लम्बनाधिकस्य तिथ्यन्तस्य मध्यकालत्वात् तयोरन्तरे लम्ब-
नान्तरं स्पर्शस्थित्यर्थं योज्यम् । एवं भोजस्थित्यर्थयुत-
तिथ्यन्तस्याधिकलम्बनाधिकस्य भोजकालत्वान्मध्यमोद्यो-
रन्तरं भोजस्थित्यर्थं पूर्वरीत्या योज्यम् । यदा तु मध्य-
लम्बनादधिकं स्पर्शलम्बनं भोजलम्बनं च न्यूनं तदाऽधि-
कलम्बनाधिकस्य स्पर्शकालत्वाद्हीनलम्बनाधिकस्य मध्य-
कालत्वात् तयोरन्तरे उक्तीरीत्या स्पर्शस्थित्यर्थं लम्बनान्तरं
हीनम् । एवं न्यूनलम्बनाधिकस्य भोजकालत्वात् त-
न्मध्यकालान्तरे भोजस्थित्यर्थं लम्बनान्तरं हीनमिति
सिद्धम् । नन्वयं लम्बनान्तरहीनपक्षो न सङ्गतः बा-
धात् तथाहि ऋणलम्बनस्य क्रमेणापचयात् स्पर्शभो-
जकालानां यथोत्तरं सम्भवाच्च मध्यकालिकलम्बनात्
स्पर्शभोजकालिकलम्बनयोः क्रमेण न्यूनाधिकत्वमसिद्धम्
एवं धनलम्बनस्य क्रमेणोपचयान्मध्यलम्बनात् स्पर्शभो-
जकालिकलम्बनयोः क्रमेणाधिकन्यूनत्वमसिद्धम् । न हि
कदाचिन्मध्यकालात् स्पर्शभोजकालौ क्रमेणापि सपूर्वका-
लयोः सम्भवतो येनोक्तं युक्तम् बाधात् तथा च लम्बन-

नान्तरं योज्यमित्यस्यैवोपपन्नत्वे महतेतावता प्रपञ्चेन
“हरिजान्तरकं शोधयं यत्तैतत् स्याद्विपर्ययः” इति सर्व-
ज्ञभगवदुक्तं कथं निर्वहतीति चेत् भवम् लम्बनसं-
स्कृतस्पर्शभोजकालयोः स्फुटयोरवस्तुभूतयोः सर्वदा म-
ध्यकालात् क्रमेण पूर्वोत्तरावश्यंभावित्वेऽपि लम्बना-
संस्कृतयोः स्थित्यर्थानयुततिथ्यन्तरूपस्पर्शभोजकालयोः
पारिभाषिकत्वे नावास्तवयोः कदाचिन्मध्यकालार्णधनलम्ब-
नाभ्यां स्पर्शस्थित्यर्थभोजस्थित्यर्थयोः क्रमेण न्यूनत्वे म-
ध्यकालादग्रिमपूर्वकालयोः क्रमेण सम्भवात् स्फुटौ
निर्वाहः । परन्त्वृणलम्बने धनलम्बने च मध्यलम्ब-
नात् क्रमेण भोजस्थित्यर्थलम्बनयोरधिकत्वासम्भवः । मध्य-
कालात् पूर्वापिमकालयोर्भोजस्थित्यर्थयोः पारिभाषिकयोः
क्रमेणासम्भवात् । अतः साक्षात् कष्टोक्तेरभावाद्विपर्यय
इत्यनेन विपर्ययविशेषस्यैव विवक्षितत्वम् । पूर्वं तु साधा-
रण्याच्छब्दस्य साधारण्येन व्याख्यानं कृतमित्यदोषः” ।
‘वस्तुतस्तु स्वर्योदयाद्यत्र प्राक् स्पर्शोऽनन्तरं मध्यकाल-
स्तदा मध्यलम्बनात् स्पर्शलम्बनं सतिभलम्बनचतुर्थभावसा-
धितं कदाचिन्न्यूनं भवति । यत्र चोदयात् पूर्वं मध्यः
परतो भोजस्तत्र कदाचित् सतिभलम्बनचतुर्भावातीतम-
ध्यकाललम्बनान्मोक्षकाललम्बनमधिकं भवति । यत्र चा-
स्तात् पूर्वं स्पर्शः परतो मध्यस्तदा मध्यकाललम्बना-
द्वातिसम्भवात् स्पर्शकाललम्बनं कदाचिदधिकं भवति ।
यत्र चास्तात् पूर्वं मध्यकालः परतो भोजस्तदापि
मध्यकाललम्बनान्मोक्षकाललम्बनं रातिसम्बद्धं न्यूनं न
भवति । कदाचिदिति । यस्तोदयपक्षास्तयोः कदाहि-
प्रत्ययसम्भवाद्हरिजान्तरकं शोधयमित्यस्य नाप्रसिद्धिः
विमर्दाद्भिः स्फुटरीतिस्तुल्येति सर्वसुपपन्नम् । भास्कराचा-
र्यैस्तु । “तिथ्यन्ताङ्गितागतात् स्थितिदलेनोनाधिका-
लम्बनं तत्कालोत्थनतीधुसंस्कृतिभयस्थित्यर्थं हीनाधिके ।
दर्शान्ते गणितागते धनमृणं यदा विधायासकृत् ज्ञेयौ
प्रपञ्चमोक्षसंज्ञसमावेकं क्रमात् प्रस्फुटौ । तन्मध्य-
कालान्तरयोः समाने स्पष्टे भवेतां स्थितिखण्डके च ।
दर्शान्तो मर्ददलेनयुक्तात् समीलनोन्मीलनकाल एवम्”
इत्यनेन भगवदुक्तादतिवृत्त्युक्तमित्यलं पक्षवितेन”
रङ्गः । इतः परं परिखेखलनाद्यानयनं तच्च शि०
ग्रन्थेषां विशिष्टं तच्चाग्रे वक्ष्यते इतीह तन्नोक्तम् ।
सिद्धान्तशिरमणौ ग्रहणसम्भवनिरुपार्थमाह यथा ‘कले-
र्गताव्दा रवि १२ भिर्विनिष्ठाश्चैतादिमासैः सहिताः पृ-

यकस्याः । दिघाः स्वनागाङ्गजं ८६८ होनाः प-
ञ्चाङ्ग ६५ भक्ताः प्रथमान्विताः स्युः । मासाः पृथक्
ते दिगुणास्त्रिपूर्णावाणाः ५०३ धिकाः स्वाङ्कन्टपांश १६६
युक्ताः । त्रिभिर्विभक्ताः फलमंशपूर्वं मासौघतुल्यैश्च
गृह्यैर्युतं स्यात् । सपातस्त्रयोऽस्य भुजांशका यदा सन्
१४ नकाः स्यादुपहणस्य सम्भवः" शि० । "कलिसुखादे-
रारभ्य गताव्दा द्वादशगुणाश्चैत्रादिगतमासयुताः पृथ-
क्स्या दिघाः स्वकीयेन गजाङ्काट ८६८ भागेनोनाः
पञ्चषष्ट्या ६५ भक्ताः फलमधिमासाः । तैः पृथक्स्या
युताश्चान्द्रा मासा भवन्ति । अतोपपत्तिस्त्रैराशिकेन ।
यदि युगमविमासैः ५१८४०००० युगाधिमासा ५५६३-
३०० लभ्यन्ते तदैभिः कलिगतैः किमिति । अत्राधि-
मासानामधेनानेन ७६६६५० गुणकभाजकावपवर्त्तितैः
जातं गुणकस्याने द्वयम् भागहारस्याने पञ्चषष्टिः
किञ्चिदभ्यधिका ६५।४।२१। अतः पञ्चषष्टिगुणानाम-
धिमासानां १०३५६४५०० दिगुणानां रविमासानां च
१०३६८०००० यदन्तरं ११५५००। तेन दिगुणा रवि-
मासा भक्ता लब्धमष्टाङ्गजः ८६८। तैर्दिगुणाः कलि-
गतमासा भाज्याः । यत्न्यते तेन तान् वर्जितान् कृत्वा
पञ्चषष्ट्या ६५ भागे हृतेऽधिमासा लभ्यन्त इत्युपपन्नम् ।
तैरधिमासैः पृथक्स्या युताश्चान्द्रमासाः स्युः । ते चान्द्र-
मासाः पृथग्दिनिघ्नास्त्रिपूर्णावाणैः ५०३ सहिताः स्वकी-
येनाङ्कन्टपांशेन १६६ युक्तास्त्रिभिर्भाज्याः । फलमंशाद्यं
प्राप्तम् । तानंशास्त्रिंशता ३० विभज्य फलं राशय-
स्तदुपरि स्थाप्याः । राशिस्थाने मासौघतुल्या राशयश्च
क्षेप्याः । एवमसौ सपातस्त्रयो भवति । तस्य भुजांश
यदि चतुर्दश १४ जना भवन्ति तदा चन्द्रपहणस्य
सम्भवो वेदितव्यः । अतोपपत्तिः । ग्रहणं हि सानैक्यार्था-
दूने विक्षेपे भवति । चन्द्रग्रहे मध्यमं सानैक्यार्थं षट्पञ्चा-
शत् कलाः ६५। सूर्यग्रहे द्वाविंशत् ३२। षट्पञ्चाशत् कलाः
शरो द्वादशभिर्भुजभागैर्भवति (चन्द्रग्रहे) । द्वाविंश-
न्विताः सप्तभिर्भुजभागैर्भवति (रविग्रहे) । अतः स विक्षेपः
सपातेन्दोः साध्यते । दर्शान्ते यावान् विधुस्तावानेव
रविर्भवति । पौर्णमास्यन्ते तु षड्भाधिकस्यापि भुजस्तुल्य
एव । अतः सपातार्काद्विक्षेपः कृतः । अतः सपातस्त्र्य-
साधनेऽनुपातः । तत्पार्कपातयोः कल्पमगणानामैक्यं
द्वादशभिः १२ सङ्कुण्ड राश्यात्मकं कार्यम् । यदि कल्प-
चान्द्रमासैरेभिः ५३४३३३०००० रेतैराशयो ५४६२-

७७३४०१६ लभ्यन्ते तदैकेन किमिति लब्धमेको राशिः ।
शेषं त्रिंशता ३० सङ्कुण्ड तेनैव हारेण भागे ह्रियमाणे
लब्धं पूर्णम् । शेषं भागांशा अधश्छेदश्च ३५८३३०२०
४८०/५३४३३३००००। छेदत्रयेन ७८१११००००
छेदेऽपवर्तिते जातं त्रयम् ३ । तेनैव छेदत्रयेन भाज्य-
राशवर्तिते जातं द्वयम् २ । शेषार्धेन शेषे ३१०८२
०४८०५ पवर्त्तिते जातं द्वयम् २ । पूर्वच्छेदस्य त्रये च
शेषार्धेनापवर्तिते जाता अङ्कन्टपाः १६६। अतो दिगु-
णांमासगणात् स्वाङ्कन्टपां, १६६ शाधिकात् त्रिभिर्विभ-
क्तात् फलं भागादि मासगणतुल्या राशयश्च तत् क्षेप्याः
एवं सपातस्त्रयो भवतीत्युपपन्नम् । यदुक्तं त्रिपूर्णावाणा
५०३ धिका इति । अयं कलियुगादौ पातस्य क्षेप-
स्तथा सपातस्त्रयोमासार्धक्षेपश्चात् योजितः । तथात्
मध्यमः स्त्रयोः सपात आगच्छति । तेन स्फुटेन भवि-
तव्यम् । स्फुटमध्ययोरन्तरं स्थूलं किल भागद्वयम् ।
अत उक्तं मननका इति अन्यथा द्वादशभिरेव भुजभा-
गैर्मानैक्यार्थतुल्यः शर उत्पद्यते । तथा गूढक्रियया फ-
लमानोय सपातस्त्रय इति नामनिर्देशः कृतः । तेन तयो-
र्वीजकर्म सूचितम् । तदथत्वं सपातार्कं कार्यम्" प्रमि० ।
अथ स्त्र्यग्रहाद्यं विशेषः । "गृहार्धयुक्तस्य सपातभा-
सतो भुजांशकान् गोलदिशोऽवगम्य च । ज्योऽर्को-
रविसंक्रमाद्गतदिनैर्दर्शान्तनाडीनताद्दोऽंशेन गृहादिनो-
नसहितः प्राक् पश्चिमेऽस्यापमः । अक्षांशैः खलु संस्कृतौ
रसलवेनास्थाव ते संस्कृताः पाताढ्याकिर्भुजांशका यदि
नगोऽनाः स्युस्तदार्कपहः । रूपं १ वियत् ० पूर्णकृतान्
४० सपादान् १५ क्षिप्त्वा सपाते प्रतिमासमर्कं । तत्सम्भवं
प्रागवलोक्य धीमान् पद्मान् गृहार्थं विदधीत तत्" शि० ।
"अतोक्तवद् यः सपातस्त्रयो ज्ञातः । असौ पञ्चदशभि
१५ भागैरधिकः कार्यः । यदि स्त्र्यग्रहणसम्भवो ज्ञा-
तव्यः । ततस्तस्य भुजांश यदि सपातः सूर्य उत्तरगोले
तदोत्तरा यदि दक्षिणे तदा दक्षिणाः, तद्दिक्चिह्निता
अनष्टाः स्थाप्याः । रविसंक्रमात् सूर्यो ज्ञेयः । रवि-
संक्रमाद्यावन्तो दिवसा गतास्तावन्तो भागा कल्प्याः ।
गतसंक्रान्तिस्तुल्या राशयश्च । ततोऽमाशस्थानकालस्य
स्थूलस्य नतषटिकाः कार्य्याः । तासां चतुर्भि ४ भागे
हृते यत्न्यते तद्वाश्यादिकं फलं प्राप्यम् । तेन रा-
श्यादिना फलेन पूर्वाह्णे रविस्त्रयः कार्योऽपराह्णे युतः
तस्य सायनांशस्य ज्ञान्तिः साध्या । क्रान्त्यक्षांशानां च

तुल्यदिशां योगोऽन्यदिशामन्तरमेव ते नतांशा भवन्ति ।
तेषां रसांशेन ईतेऽनघाः स्थापिता भागाः संस्कृता कार्याः ।
समदिशां योगोभिन्नदिशामन्तरमित्यर्थः । एवं ते भागा
यदि सप्तम्य ७ जना भवन्ति तदा सूर्यगृहणसम्भवो वे-
दितव्यः । अथ सपातसूर्यस्य प्रतिमासञ्चोपः । यदि
तस्मिन् मासे नाकगृहस्तदा सपातसूर्ये राशिस्थाने
रूपम् ? । भागस्थाने पूर्णम् । सपादाश्चत्वारिंशत् क-
लाश्च ४० । १५ । प्रतिमासं प्रक्षिप्य सम्भवो ज्ञेयः ।
ज्ञाते सम्भवे स्फुटार्थं तत्र गृहाः कार्याः । अतोपपत्तिः ।
ये सपातसूर्यस्य भुजांशास्ते शरार्थं पृथक् स्थापिताः ।
अथ च सूर्यगृहे शरो नत्या संस्कृतः कार्यः । तदर्थं
दर्शान्ते या नतघटिकास्तालम्बनेनोनाधिकाः कार्याः
नतघटीनां चतुर्थांशः स्थूलं लम्बनम् । पञ्चभिः
पञ्चभिर्घटिकाभिरेकैकः किल राशिः । याः किल
नतघटिकास्तत्तुर्थांशेन लम्बनेनाधिकाः कार्याः ।
ततः पञ्चभिर्भाज्याः । एवं कृते पूर्वघटिकाश्चतुर्भिर्भक्ता
भवन्ति । अतस्तेन राश्यादिनो नो रविः पूर्वाह्ने विवि-
भासन्नो भवति । पश्चिमकृपावे तु युतः सन् । यतस्तत्ता-
कादप्रतो विविभं वर्तते । एवं विविभलग्नस्य क्रान्ति-
रक्षांशैः संस्कृता नतांशा जाताः । ते यदा नतांशाः
पञ्चचत्वारिंशद् ४५ भवन्ति तदा । यदि त्रिजया परमा-
वनति ४८ । ४६ लभ्यते तदा पञ्चचत्वारिंशदंशानां
जया । २४३१ किमिति । फलं नतिः साधार्थतुल्य-
श्च कलाः ३४ । ३० एतावांम्बरो यैर्भुजभागैरुत्पद्यते
ते ज्ञेयाः । यदि सप्तम्या कलानां पञ्चदश १५ भागा
लभ्यन्ते तदाभिर्नतिकलाभिः ३४ । ३० किमिति लब्धा अंशः
सप्त ७, २४ चतुर्विंशति कलाश्च । एते तु नतलवानां षड-
शेनोत्पद्यन्ते । अत उक्तं रसलवेनास्थाव ते संस्कृता
‘इत्युपपन्नम्’ प्रमि० ।

एवं सिद्धान्तोक्ते ग्रहणसम्भवनियमे स्थिते” ज्यो० त० ।
“भविष्यान्तरे राहोः क्षेत्रोर्वा संस्थितो रविः । चतुष्पादा-
न्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः । यस्मिन्नुत्वे रविस्तस्माच्च-
तुर्दशगतः शशी । पूर्वर्हिमाप्रतिपत्सम्भौ राक्षसा ग्रस्यते
शशी । कृष्णपक्षे तृतीयायां सासन्नं यदि जायते । तत-
स्त्रयोदशे सूर्ये राक्षसा ग्रस्यते रविः” इत्युक्तिर्निर्भूला,
समूलत्वे अतिस्थूलञ्चा तथोक्तिः कथञ्चित्समर्थनीया ।
सिद्धान्तशिरसौ आसाद्यानयने विशेष उक्तो यथा
“समष्टहंशकलाविकलौ स्फुटौ रविविधू विदधीत रवि-

ग्रहम् । समलवावयवौ तु विधूग्रहं समवगन्तुमयं च त-
दोक्तवत्” शि० । “सति संभवे रविग्रहं ज्ञातुमसावास्यायां
रविविधू तमश्च स्फुटं क्त्वा ततोऽर्केन्दू देशान्तरादिस्थ-
टीकरणैः स्फुटौ विधाय तिथिं च क्त्वा यथोक्तं नतकर्म
च । तथा कृते सति तिथ्यन्तकालिकौ तौ कार्यौ तमश्च
एवं चन्द्रग्रहणं ज्ञातुं पौर्णमास्यां च । यतस्ततो ग्रहण-
क्रिया” प्रमि० ।

इदानीमर्केन्दोः कक्षाव्यासार्धे आह । “नगन-
गाग्निनवाष्टरसा ई८८३७७ रवे रसरसेषमहीष ५१५६ ई
मिता विधोः । निगदिताऽवनिमध्यत उच्छ्रितः श्रुतिरियं
किल योजनसंख्यया” शि० । “सप्तार्धम् । अतो-
पपत्तिः कक्षाध्याये चन्द्रार्कयोः किल (४३३१४८७, ३०
रवे, ३२४००० इन्द्रोः) कक्षे कथिते । किन्तु व्यासौ न
कथितौ । ताविदानीं त्वैराशिकेन । यदि भनन्दाग्नि-
मित ३८२७ परिधेः खवाणसूर्ये १२५० मितो व्यास-
स्तदा साधार्द्रिगोमनुसुराव्यमिता ४३३१४८७ । ३०
ऽर्ककक्षायास्तथा सहस्रगुणितजिनरामसंख्याया ३२४०००
चन्द्रकक्षायाः क इति । फलं क्रमेण तयोः (१३७८७५४
र० १०३१३२ च०) व्यासौ । तयोरर्धे एते (स्त्रोकोक्ते)
श्रुतौ । इयं भूमध्यात् कक्षाया उच्छ्रितः” प्रमि० ।

इदानीमस्य योजनात्मककर्णस्य स्फुटोत्तरार्थमाह ।

“सन्दृष्टतिर्द्राक्षुतिवत् प्रसाध्या तथा विभज्या द्विगुणा
विहीना । त्रिज्याकृतिः शेषकृता स्फुटा स्थापिता श्रुति-
स्तिग्मरुचेर्विधोश्च” शि० । “यथा ग्रहस्य शीघ्रकर्षणं कर्णः
साधितस्तथाकर्णस्य विधोश्च पृथक् पृथक् सन्दर्कः साध्यः ।
तं कर्णं द्विगुणायास्त्रिज्याया विशोध्य शेषेण त्रिज्या-
कृतिर्भाज्या । फलं स्फुटः कलाकर्णो भवति । एवं विधो-
श्च । अतोपपत्तिः । इह सटीकरणे ये सन्दर्नीचोच्च
वृत्तपरिधिभागाः पठितास्ते त्रिज्यातुल्ये कक्षाव्यासार्धे
यदा ग्रहस्य कर्ण उत्पन्नस्तदा कर्णो व्यासार्धे ग्रहकक्षा-
याः । अतस्त्वेराशिकेन तत्परिणतास्ते कार्याः । यदि
त्रिज्याव्यासार्धे एते सन्दर्परिधिभागास्तदा कर्णव्यासार्धे
क इति । एवं परिधेः स्फुटत्वं विधायार्धस्तत् कर्णः
कार्यः । स कलाकर्णः स्फुटो भवति । एतदसकलकर्णोप-
संहृत्य सकलकर्षणा कर्णस्य स्फुटत्वं कृतम् । प्रथमं यः
कर्ण आगतस्तमेव त्रिज्यारूपं प्रकल्प्य स्फुटः कर्णोऽत्र
साध्यते । यदा किल कर्णस्त्रिज्यातो ज्यूनो भवति या-
वता न्यूनस्तत् त्रिजया संयोज्य यद्यधिको वर्तते या-

वताधिकस्तत् त्रिजग्राया विशेष्य शेषेणानुपातः । यद्य-
नेन त्रिजग्रा लभ्यते तदा त्रिजग्रा किमिति । अने-
नानुपातेन स्फुटः कर्णः सकृद्वति । अत्र ध्रुवीकर्मणा
प्रत्यक्षप्रतीतिः” प्रमि० ।

“इदानीं योजनात्मककर्णं स्फुटत्वमाह । “लिप्ता-
श्रुतिमस्त्रिगुणेन भक्तः स्रष्टो भवेद्योजनकर्ण एवम्” शि० ।
‘स्फुटार्थम् । अत्रोपपत्तिस्तैराशिकेन यदि त्रिजग्राव्या-
सार्धे’ एतावान् स्फुटः कर्णस्तदा योजनात्मकव्यासार्धे
किमिति । फलं भूमध्याद्ग्रहोच्छ्रितियोजनानि” प्रमि० ।

इदानीं योजनविस्वान्याह । “विस्व” रवेर्द्विद्विशर्तु
६५२२ संख्यानोद्गोः खनागास्तुधि ४८० योजनानि ।
भूव्यासहीनं रविबिम्बमिन्दुकर्णाहृतं भास्वरकर्णं भक्तम् ।
भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना भवेत् कुभावितृतिरिन्दुमार्गे” शि० ।
“रवेर्योजनात्मकं विस्वं मध्यमं” द्वियमवाणषट्कतुल्यानि
६५२२ योजनानि (सौरागमे ६५०० मितविम्बोक्तिः किञ्चिद-
धिकपरत्वपरतया सङ्गमनीया) । इन्दोस्तु शून्यवस्तुवेद ४८०
मितानि । अथ राहोरुच्यते । रविबिम्बं भूव्यासेन हीनं
४८४१ हत्वेन्दुकर्णेन स्फुटेन योजनात्मकेन संयुक्त्य स्फुटेन
रविकर्णेन भजेत् । फलेन भूव्यासो वर्जितचन्द्रकला-
यां भूमाव्यासो भवति । एतानि योजनविस्वानि । अ-
त्रोपपत्तिः । यस्मिन् दिनेऽर्कस्य मध्यतुल्यैव स्फुटा गतिः
स्यात् तस्मिन् दिने उदयकाले चक्रकलाव्यासार्धमितेन
यदिद्वितयेन मूलमितितेन तत्स्यदष्टरा तद्ग्राभ्यां विस्व-
प्रान्तौ विध्येत् । या यष्टगृह्योरन्तरकलास्ता रविबिम्बकला
भवन्ति मध्यमाः । ताश्च द्वालिंशत् किञ्चिदधिकैकालिंश-
द्विकलाधिकाः ३२ । ३१ । ३२ । एवं विधोरपि पौर्ण-
मास्यां यदा मध्यैव गतिः स्रष्टा तदा विध्येत् तस्यैवं
द्वालिंशत् कलाः ३१ । ० । ६ उत्पद्यन्ते । विस्व-
कलानां योजनीकरणयानुपातः । यदि त्रिजग्राव्यासार्धे
एतावत्प्रमाणं विस्वं तदा पठितश्रुतियोजनैः किमित्येव-
मुत्पद्यन्ते द्विद्विशर्तु ६५२२ संख्यानि योजनानि । वि-
धोस्तु खनागास्तुधि ४८० मितानोति । अथ भूमा-
विस्वस्योपपत्तिरुच्यते । अर्कविस्वव्यासाद्भूव्यासो यतोऽऽ-
त्योऽतो भूमा सूच्यया भवति दीर्घतया चन्द्रकलामतीत्य-
दूरं बहिर्गच्छति । अतो भूविस्तृतेः कियत्पत्रये जाते
चन्द्रकलायां भूमाविस्तृतिर्भवतीति ज्ञानायानुपातः । यदि
रविकर्णेन सूर्यविस्वभूव्यासान्तरयोजनानि ४८४१ लभ्यन्ते
तदा चन्द्रकर्णेन किमिति । फलं भूव्यासस्यापचययोज-

नानि भवन्ति । अतस्तैर्भूव्यास जनीकृतचन्द्रकलायां भूमा
व्यासो भवतीत्युपपन्नम्” प्रमि० ।

इदानीं योजनानां कलाकरणार्थमाह । “सूर्येन्दु-
भूमातनुयोजनानि त्रिजग्राहृतान्यर्कशशङ्ककर्णैः ।
भक्तानि तत्कार्कालिप्रिकास्तास्तेषां क्रमान्मानकला
भवन्ति” शि० । स्फुटार्थम् । अत्रोपपत्तिस्तैराशिकेन
यदि योजनात्मकव्यासार्धे एतावन्ति विस्वमानानि तदा
त्रिजग्राव्यासार्धे कियन्तीति फलानां चापानि लघुजग्राभि-
प्रायेणोक्तानि” प्रमि० ।

इदानीं प्रकारान्तरेण विस्वकलानयनमाह “भानो-
र्गतिः खदश १० भागयुताधिता वा विस्वं विधोस्त्रि
३गुणिता युगशैल ७४ भक्ता । तिथ्यष्टि ७१५ हीन-
शशिभुक्तिरिषुद्धि २५ भक्ता नन्दालि २६ युग् भ-
वति वा विधुविस्वमेवम्” शि० “रवेर्गतिः खदशंशेन १० युताऽ-
धिता च रवेः कलाविस्वं भवति । अथ चन्द्रगतिस्त्रि
गुणिता युगशैल ७४ भक्ता तद्विधुविस्वं भवति । अथ वा
चन्द्रभुक्तिस्त्रिषुष्टिभि ७१५ हीना पञ्चविंशत्या २५ भक्ता
फलमेकोनविंशता २६ युतं चन्द्रविस्वं भवति । अत्रोपपत्तिः
त्रिजग्रातो महति कर्णे म्हविस्वं लघु भवति तथा गतिश्च
लघ्वी भूमध्याद्ग्रगतत्वादग्रहस्य । अथात्मे कर्णे विस्वं
पृथु गतिश्च महती तत्वासन्नत्वात् । विस्वगत्योरुपचया-
प्रचययोस्तुल्यकालत्वाद्भूतेरपि विस्वं साधयितुमर्हति
भवति । तद्यथा तत्र तैराशिकम् यदि योजनात्मिकया
गत्या पादोनगोऽक्षधृतिभूमितया ११८५६।४५ द्विद्विशर्तु ६-
५२२ संख्यं विस्वं लभ्यते तदा कलागत्या किमिति । अत्र
गुणकस्य द्विद्विशर्तुसंख्यसैकादशभागेन ५६२ । ५५
गुणकभाजकावपवर्तितौ जाता गुणकस्यान एकादश ११ ।
भाजके विंशतिः २० । अतो रविगतिः सुखार्थं दश-
गुणा विंशत्या ह्वियते तावदधिता भवति यत एकाकश-
भिर्गुण्यातो दशंशेनाधिका कतेत्युपपन्नम् । एवं चन्द्रस्य
खनागास्तुधि ४८० मितो गुणो भागहारो योजनगति-
रेव ११८५६।४५ । एतौ खद्विष्ट ६० रपवर्तितौ जातं
गुणकस्याने त्रयं भागहारस्याने चतुःसप्ततिः ७४ अत्र
परमं विकलावितयं यदन्तरं तत् सुखार्थमङ्गीकृतम् ।
अथ चन्द्रविस्वानयने क्रियोपसंहारः सुखोपायार्थं कृतः ।
तत्र तिथ्यष्टि ७१५ तुल्यस्य गतिखण्डसैकोनविंश २६
नितं विस्वखण्डं लभ्यते । गतिशेषस्य पञ्चविंशत्या
२५ भागे हृते विस्वशेषं कलावितयं २ लभ्यते । अतस्त-

दैक्ये हातिं १२ न्मध्यमं चन्द्रविश्वम् । गतेरुपच-
यापचयवशात् स्फुटत्वे विश्वस्यापि स्फुटत्वमुपपन्नम्” प्रमि० ।

इदानीं राहोः प्रकारान्तरेण कलाविश्वमाह । ‘भानो-
र्गतिः शरः हृता रविभिः १२ विभक्ता चन्द्रस्य लोचनं गुणा
तिथिः १५ भाजिता च । लब्धान्तरं भवति वाऽवनिभाप्रमाणं
भूभा विधुः, विधुरिनं ग्रहणे पिधत्ते” शि० । ‘रविगतिः
पञ्चगुणा द्वादशभक्ता फलं कलात्मकमनष्टं स्थाप्यम् । अथ
शशितिदिगुणिता पञ्चदशभाजिता इदमपि कलात्मकं
फलम् । अनयोः फलयोरन्तरं भूमाविश्वप्रमाणं भवति ।
इदानीं ग्रहणे छाद्यच्छादकसुच्यते भूभा विधुग्रहणे विधुः
छादयति रविग्रहणे तु रविः विधुच्छादयति । अतोप-
पत्तिः । अत्र कर्कष्यासान्तरमितानां योजनानां रवि-
कक्षायां कलाकरणायानुपातः । यदि गतियोजनैः ११८
५८ गतिकला लभ्यन्ते तदा कर्कष्यासान्तरयोजनैः ४६४१
किमिति । अत्र रविगतेः कर्कष्यासान्तरं गुणः ४६४१ ।
गतियोजनानि हरः । एतौ वसुवसुनवभिः ६८८ रपवर्तितौ
जाता गुणस्थाने पञ्च ५ । हरस्थाने द्वादश १२ । फलं
रविगतिसम्बन्धिन्योऽपचयलिप्ताः । अथ भूव्यासस्य
चन्द्रकक्षायां लिप्ताकरणार्थमुपातः । यदि गतियोजनैः
११८५८ चन्द्रगतिकला लभ्यन्ते तदा भूव्यासयोजनैः १५
८१ किमिति । अत्र गुणकार्धेन गुणकभाजकावपवर्तितौ
जातं गुणकस्थाने द्वयम् २ । भागहारस्थाने पञ्चदश १५ ।
फलं भूव्यासकलाः । एताभ्यः पूर्वकलाः शोध्याः । यत
उपर्युपरिगच्छन्त्या भूभाया विस्तृतिरपचयिनो भवति” प्र० ।

इदानीं चन्द्रविश्वेपानयनमाह । “सपाततात्कालिक-
चन्द्रदोर्ज्या खभै २७० हंता व्यासदलेन भक्ता । सपा-
तशीतद्युतिगोलदिक् स्याद्विधेप इन्दोः स च वाणसंज्ञः”
शि० । “यस्मिन् काले विधेपः साध्यस्तस्मिन् काले
तात्कालिकयोश्चन्द्रपातयोर्योगः कर्त्तव्य इति साधारण्ये-
नोक्तम् । इह चन्द्रग्रहणावगमे समकलस्य चन्द्रस्य
तात्कालिकपातस्य च योगः कर्त्तव्यः । तस्य दोर्ज्या
खभै २७० गुण्या विज्याया भाज्या फलं कला-
त्मकचन्द्रविधेपः । स च वाणसंज्ञः । यदि षड्भा-
दूनः सपातचन्द्रस्तदोत्तरो ज्ञेयो यदा षड्भाधिक-
स्तदा दक्षिणो ज्ञेयः । अतोपपत्तिः । चन्द्रो हि वि-
मण्डले भ्रमति क्रान्तिमण्डलस्य विमण्डलस्य च यः
संपातस्तस्य पातसंज्ञा । स पातो मीनान्ताद्विषोमं
गच्छति । तस्मात् पातादप्यतस्मिन्नेतरे तद्विमण्डलं

साद्वैश्वतर्भिः ४,३० भागैः क्रान्तिवृत्तादुत्तरतो भवति ।
पातात् पृष्ठतस्मिन्नेतरे तैरेव भागैः ४,२० दक्षिणतो
भवति । अथ विमण्डलगतस्य चन्द्रस्य क्रान्तिमण्डलेन
सह यदन्तरं स यास्योत्तरो विधेपः । तज्ज्ञानार्धं चन्द्र-
पातयोरन्तरं ज्ञेयम् । तच्च चन्द्रपातयोर्योगे कृते भवति
पातस्य विलोमगत्वात् । तस्य सपातचन्द्रस्य दोर्ज्याया-
नुपातः । यदि विज्यातुल्यया दोर्ज्याया परमः खसुनि-
यम २७० कलातुल्यो विधेपस्तदानया कियानिति ।
फलमिन्दुविधेपः । यतः पातादप्यतः षड्भां क्रान्ति-
वृत्तादुत्तरतोऽन्यदक्षिणतोऽतः सपातशीतद्युतिगोलदिक्
इत्युपपन्नम्” प्रमि० । इदानीं ग्रहणे यासप्रमाणमाह ।

“यच्छाद्यसंछादकमण्डलैक्यखण्डं शरोनं स्थगितप्रमाणम् ।
तच्छाद्यविश्वोदधिकं यदा स्याज्ज्ञेयं च सर्वग्रहणं तदा-
नीम्” शि० । “स्पर्शार्थम् अतोपपत्तिः । रवेरप्यतो भार्धा-
न्तरे क्रान्तिवृत्ते भूभा भ्रमति । अतः पौर्णमास्यन्ते भूभा-
चन्द्रौ समौ भवतः । किन्तु यास्योत्तरमन्तरं विधेपतुल्यं
भवति स विधेपश्चाद्यच्छादकविश्वमध्ययोरन्तरम् । तद्यदा
विश्वार्धैक्यसमं तदा विश्वप्रान्तयोर्योगमात्रं स्यात् । यदा
यावता भानैक्याद्वा दूनं तावच्छाद्यविश्वे छादकविश्वं
प्रविशति । अत उक्तं तत्स्थगितप्रमाणमिति । तत्
स्थगितं छाद्यविश्वोदधिकं यदा भवति तदा सर्वग्रहण-
मित्यपि सुगमम्” प्रमिताक्षरा ।

इदानीं स्थितिमर्दाधेयोरानयनमाह । “मानार्धयो-
गान्तरयोः कृतिभ्यां शरस्य वर्गेण विवर्जिताभ्याम् ।
मूले खषट् ६० सगुणिते विभक्ते भुक्त्यन्तरेण स्थिति-
मर्दखण्डे” शि० । स्पर्शार्थम् । “अतोपपत्तिः । स्पर्श-
काले तु विश्वगर्भयोरन्तरं मानैक्यार्थम् । तच्च कर्णरूपं
भवति । तत्र यः शरः सा कोटिः । कर्णकोट्योर्वर्गान्तर-
रपदं भुजः । तच्च स्पर्शकालमर्दखण्डम् । तत्क्रमण-
कालायानुपातः । तच्चन्द्रार्कयोः प्रागगमनात् भुक्त्यन्तरेण
यदि भुक्त्यन्तरतुल्यकलाभिः षष्टि ६० घटीरर्केन्दुः क्रान्ति-
स्तदा लब्धाभिर्भुजकलाभिः कियत्य इति । फलं स्थि-
त्यर्धघटिकाः । परं स्पर्शकालशरान्तान्मध्यग्रहणशरे-
णैतत् कर्णं कृतमतः स्थूलं स्थित्यर्थं जातम् । अथ म-
र्दाधेयुच्यते । यदा छादकेन छाद्ये समग्रे कर्त्रे संमी-
लनमानं तदा विश्वगर्भयोरन्तरे विश्वार्धान्तरतुल्याः कला
भवन्ति । ताश्च कर्णरूपाः । तस्मिन् काले यावान् वि-
धेपस्तावतो क्रोडिस्तयोर्वर्गान्तरपदं स्पर्शकालमर्दखण्डं भव-

ति । तत्रापि पूर्ववदनुपातेन घटिकात्मकः कालो मर्द-
खण्डं भवति । सोऽपि स्थूलः” प्रमितान्तरा ।

इदानीं घटीकरणमाह । “स्थित्यर्धनाडीगुणिता
स्वभुक्तिः षष्ट्या ६० हृता तद्वह्नितौ युतौ च । कल्पो-
न्मुपातावसकच्छराभ्यां स्थित्यर्धमाद्यं स्फुटमन्तिमं च” ।
“स्पष्टार्थम् । अत्र स्पष्टकालभवाशरेण कोटिरूपेण कर्म
कार्यम् । एवं स्थित्यर्धमसकत् स्फुटं भवतीति सुगमा
वाचना” प्रमितान्तरा ।

“इदानीमेव” विमर्दार्धभपीत्यतिदिशति । “एवं विम-
र्दार्धफलोनयुक्तसपातचन्द्रे ज्ञवसायकाभ्याम् । पृथक् पृथक्
पूर्ववदेव सिद्धे स्फुटे स्त आद्यान्त्यविमर्दखण्डे” शि०
स्पष्टार्थम् । इदानीमिष्टकाले भुजानयनमाह ।

“सर्वापतः स्मार्शिकमिष्टकालं प्राङ्मोक्षतो मौलिकमत
पूर्वैः । वीष्टेन निष्ठाः स्थितिखण्डकेन भुक्त्यन्तरांशा भुज
इष्टकाले । एवं विमर्दार्धहृताः पृथक् ते संमीलनोन्मीलन-
योर्भुजौ स्तः” शि० । पूर्वाङ्गं स्पष्टार्थम् । इष्टोनेन स्थिति-
खण्डेन गुणिता भुक्त्यन्तरभागाः कलात्मको भुजो भवति ।
एवं त एव भुक्त्यन्तरांशाः प्रथमविमर्दार्धगुणाः संमी-
लनभुजो भवति । द्वितीयगुणास्तदोन्मीलनम् । अत्रो-
पपत्तिः । इष्टकाले यत्र याहकविस्वमध्यचिह्नं यत्र
च मध्यशरापचिह्नं तयोरन्तरं याहकमार्गखण्डं भुज
इहोच्यते । तस्यानयनं तैराशिकेन । यदि घटीषष्ट्या
भुक्त्यन्तरकला लभ्यन्ते तदेष्टेनस्थितिदलेन किमिति ।
अत्र गुणकभाजकयोः षष्ट्यापवर्तने कृते जाता भुक्त्य-
न्तरांशा गुणकस्थाने । हरस्थाने रूपम् । एवं विमर्दार्-
धाभ्यां विमर्दभुजौ” प्रमि०

इदानीं कर्णार्थमाह । “कोटिश्च तत्कालशरोऽथ
कोटीदोर्वर्गयोगस्य पदं श्रुतिः स्यात् । सानैक्यखण्डं
श्रुतिवर्जितं सदृशसप्रमाणं भवतीष्टकाले” शि० ।
“इष्टकाले यावान् शरः सा तत्र कोटिः । कोटिभुजवर्ग-
योगपदं कर्णः । कर्णेन सानैक्यार्धमिष्टकाले यासप्रमाणं
भवति । अत्रोपपत्तिः । भुजोऽत्र क्रान्तिवृत्ते प्राच्यपरस्त-
स्यादुयास्योत्तरः शरोऽतः कोटिः । तद्वर्गयोगपदं कर्ण
इत्युचितम् । कर्णो नाम विस्वमध्योरन्तरम् । स या-
वता सानैक्यार्धादूनो भवति तावद्ग्राहकविस्वं ग्राह्ये
प्रविष्टम् । अतस्त्वावानिष्टकाले ग्रास इत्युपपन्नम्” प्रमि० ।

इदानीं ग्रासात् तत्कालज्ञानमाह । “ग्रासेनसानैक्यद-
लस्य वर्गादुविशेषकत्वा रहितात् पदं यत् । गत्यन्तरांशैर्वि-

हृतं फलोनं स्थित्यर्धकं स्तं भवतीष्टकालः । तत्कालवायेन
सुद्धः स्फुटोऽग्रे वक्ष्येऽन्यथा वा परिलेखतोऽस्तुम्” शि० ।
इष्टयासेनानस्य सानैक्यार्धस्य वर्गात् तत्कालविशेषवर्गेशो-
नाम्नूलं गत्यन्तरांशैर्विभजेत् । फलेन सार्धस्थित्यर्धं हीनं यदि
स्मार्शिको यासः । यदि मौलिकस्तदा मौलिकं हीनम् ।
शेषमिष्टकालो भवति । स च स्थूलः । अथ तत्कालश-
रेण य आनीयते स सूक्ष्मासन्नः । एवमसकत् स्फुटः
स्यात् । असमिष्टकालमग्रे परिलेखादेव वक्ष्ये ।
अत्रोपपत्तिर्विलोमगणितेन, यासेनसानैक्यार्धं कर्णस्तत्का-
लशरः कोटिस्तद्वर्गान्तरपदं भुजः । स गत्यन्तरांशैर्विहृतः
फलमिष्टकालस्य मध्यग्रहस्य च सावनान्तरमतः स्वस्थित्य-
र्धाच्छोधितमित्युपपन्नम्” प्रमि० ।

इदानीं सार्धाद्व्यवस्थितिमाह । “मध्यग्रहः
पर्वविरामकाले प्राक् प्रग्रहोऽस्मात् परतश्च सतिः ।
स्थित्यर्धनाडीष्वथ मर्दजासु संमीलनोन्मीलनके तथैव”
शि० । स्पष्टार्थम् । इदानीं वलनानयनमाह ।
“खाङ्का ६० हृतं खद्युदलेन भक्ता सार्धादिकालोत्थनतं
लवाः स्युः । तेषां क्रमज्या पलशिञ्जिनीध्री भक्ता द्यु-
मौर्व्या यदवाप्तचापम् । प्रजायते प्रागपरे नते क्रमादुदग्-
यमाशं वलनं पलोद्भवम्” शि० । “यस्मिन् काले वलनं साध्यं
तस्मिन् काले या नतवटिकास्ताः खाङ्का ६० हृतासन्दृग्-
रात्रार्द्धेन भक्ता अर्कग्रहे दिनार्द्धेन, फलमंशाः स्युः ।
तेषां क्रमज्याऽज्यज्या गुण्या द्युजीवया भक्ता लब्धस्य
चापं पलोद्भवं वलनं जायते । प्राङ्मते सौम्यं, पश्चि-
मतते याम्यम् । वलनानयनसुत्क्रमजया कौचित् कृतं
तच्चिरासार्थमतः क्रमज्येति विशेषणम् । न पुनरेतद्विशेष-
णबलादन्यत् सर्वत्रोत्क्रमज्याः प्राप्नुवन्ति” प्रमि० ।

इदानीमायनं वलनमाह । “युतायनांशोऽप-
कोटिशिञ्जिनी जिनांशमौर्व्या १३६७ गुणिता विभा-
जिता । द्युजीवया लब्धफलस्य कर्मुकं भवेच्छयाङ्गाया-
नदिक्रमायनम्” शि० । “ग्रहस्य सायनांशस्य कोटिज्या
जिनांशज्यया १३६७ गुण्या दुज्यया भक्ता फलस्य चाप-
मायनं वलनं भवति । तच्च यस्मिन्नयने ग्रहो वर्तते
तद्विक् भवति । अत्रोपपत्तिर्गोले” प्रमि० ।

इदानीं स्फुटवलनार्थमाह । “तयोः पलोत्थायनयोः
समाश्रयोयुतेविद्युक्तेस्तु विभिन्नकाष्ठयोः । या शिञ्जिनी
सानदलैक्यानिध्री त्रिज्योद्धृता तद्वलनं स्फुटं स्यात् ।
यैस्तत्क्रमज्याविधिनैतदुक्तं सस्यङ्गते गोलमतिं विदन्ति” शि० ।

‘तयोः पलोद्भायनयोर्वलनचापयोः समाशयोर्योगो भि-
न्नाशयोरन्तरं तस्य ज्या मानैक्याङ्गुण्या विज्यया भक्ता
फलं स्फुटा वलनजग्रा भवति । यैरिदं वलनद्वयसुत्क्रम-
जग्राविधिनोक्तं सम्यङ् न ते गोलगतिं विदन्तीति गोलं
परिभ्राम्य दिशां वलनस्थोत्क्रमजग्रयोपचयः क्रमजग्राया
वेति तैः सम्यक् कापि नावलोकितमित्यर्थः । अलोपप-
त्तिर्गोले सविस्तरा । इह सममण्डलं द्रष्टुः प्राची
सममण्डलादिष्टे न ते काले विषुवन्मण्डलप्राची यावता यत-
श्चलिता तावत् तद्विक् पलोद्भवं वलनं ज्ञेयम् । अथ
विषुवन्मण्डलात् क्रान्तिवृत्तप्राची यावता यतश्चलिता
तदायनं तद्विक् ज्ञेयम् । तयोर्योगवियोगात् स्फुटमिति ।
सममण्डलात् क्रान्तिमण्डलप्राची यावता यतश्चलिता
तत् स्फुटमित्यर्थः । एवं विज्यापरिस्थितं तदवतारुपातेन
मानैक्याङ्गं परिणतं कृतम् । यतोऽत्र मानैक्याङ्गं वृत्ते
वलनं देयम्” प्रमि० । इदानीमङ्गुललिप्रार्थमाह ।

“विज्योद्भूतस्तत्त्वमयोत्थशङ्कुः सार्द्धद्वि२, ३० युक्तोऽङ्गुल-
लिप्रिकाः स्युः । स्थूलाः सुखार्थं द्युदनेन भक्तं समुन्नतं
सार्धयमा२, ३० न्वितं वा” शि० । “मध्यग्रहणकाले ग्रहस्य
विप्रभोक्तग्रा शङ्कुः साध्यः । स शङ्कुस्त्रिज्यया भक्तः ।
फलं सार्धद्वियुक्तमङ्गुललिप्रिका भवति । अथोन्नतवटिका
ग्रहस्य दिनाद्द्विषटोर्भिभक्ताः फलं सार्धद्वियुक्तं सुखार्थं
स्थूला अङ्गुललिप्रिका भवति । अलोपपत्तिः ॥ गगन-
मध्यस्थं यद्व्यग्रहविम्बं तस्य निखिलकरनिकरपिहितप-
रिधित्वात् किञ्चित् सूक्ष्मं दृश्यते । अथोदये क्षितिजस्य
भूयवहिततत्करनिकरविशालमिव प्रतिभाति । तत् सूक्ष्मत्वं
विशालत्वं चोपलब्ध्या बुद्धिमद्भिः कल्पितम् । तच्च गग-
नमध्ये सार्धविकलं ३, ३० । उदये सार्द्धविकलं २, ३०
अङ्गुलं कल्पितम् । अवान्तरेऽनुपातेन । यदि विज्या-
तल्ये शङ्कावङ्गुललिप्रान्तरं रूपं १ लभ्यते तदेष्टेन किमिति
फलं सार्धद्वियुक्तमङ्गुललिप्रिकाः स्युरित्युपपन्नम् । अथवा
स्थूलोऽनुपातः । यदा दिनार्धतुलाभिरुन्नतवटिकाभी
रूपं १ लभ्यते तदेष्टाभिः किमिति” प्रमि० ।

इदानीं वलनादीनामङ्गुलीकरणमाह “आभिर्विभक्ता
वलनेषु बिम्बोऽस्मत्कलिप्राः सूरयाङ्गुलानि । शरा यथाशा
ग्रहणे खराशोश्चन्द्रग्रहे व्यस्तदिशस्तु वेद्याः” शि० ।
आभिरङ्गुलकलाभिर्वलनविशेषविशेषज्ञभुजकोटिकर्णा भा-
ज्याः । फलान्यङ्गुलानि भवन्ति । इह रविग्रहणे शरा
यथागतदिश एव । चन्द्रग्रहणे तु व्यस्तदिशो ज्ञातव्याः ।

अलोपपत्तिः अङ्गुलकरणे तु कथितैव । शराग्रो हि चन्द्रः,
शरमूले भूभाऽतश्चन्द्रविशेषादन्यदिश भूभां वर्त्तते । तत्-
स्थानज्ञानार्थं चन्द्रग्रहणे व्यस्तदिशः शरा वेद्या इत्युप-
पन्नम्” प्रमि० । इदानीं परिशेषमाह ।

“प्राह्यार्धसूत्रेण विधाय वृत्तं मानैक्यखण्डेन च साधि-
ताशम् । बाह्येऽत्र वृत्ते वलनं ज्यावावत् प्राक्चिह्नतः स्पर्श-
भवं हिमांशोः । सव्यापसव्यं खलु यास्यसौम्यं मौक्तं
तथा पश्चिमतश्च देयम् । परिग्रहे पश्चिमपूर्वतस्ते विज्ञे-
पदिक्विह्नत एव साध्यम् । सूत्राणि केन्द्राद्वलनाग्रसूत्रा-
न्यङ्गान्यतः स्पर्शविशुक्तिवाणौ । ज्यावज्ज्याभ्यां वलनाप-
काभ्यां देशौ यथाशावथ मध्यवाणः । केन्द्रात् प्रदेशो वल-
नस्य सूत्रे तेभ्यः पृथग्ग्राहकखण्डकेन । वृत्तैः कृतैः
स्पर्शविशुक्तिसम्यक्साः क्रमेणैवमिहावगम्याः” शि० । “स-
मायामवनौ प्राह्यार्धप्रमाणेन सूत्रेण वेदस्थानकल्पितविन्दोर्वृत्तं
लिखित्वा तस्मादेव विन्दोर्मानैक्यखण्डप्रमाणेन सूत्रेणान्य-
द्वृत्तं कृत्वा तस्य विन्दोरुपरि प्राच्यपरं यास्योत्तरं च सूत्रं
खटिकाया रजसोच्छाद्य रेखे कार्यं । अथ मानैक्यार्धवृत्तैः
वलनं देयम् । तत्र चन्द्रस्य सार्थिकं प्राचीचिह्नतो,
मौक्तिकं प्रतीचीचिह्नतः । रवेस्तु सार्थिकं प्रतीचीचि-
ह्नतोमौक्तिकं प्राचीचिह्नतः । अथ मध्यवलनं यदि विज्ञेपो
दक्षिणतो देयस्तदा दक्षिणचिह्नाद्यदोत्तरस्तदोत्तरचि-
ह्नात् । तत् कथं देयमित्याह । सव्यापसव्यं यास्यसौम्य-
मिति । यदि यास्यवलनं तदा सव्यक्रमेण प्राचीचिह्ना-
द्यास्यं, दक्षिणचिह्नात् पश्चिमं, पश्चिमचिह्नादुत्तरमुत्तरचि-
ह्नात् पूर्वमिति सव्यम् । इतोऽन्यथापसव्यम् । तच्च वलनं
ज्यावदेयं न धनुर्वत् । एवं वलनानि दत्त्वा केन्द्राद्वलना-
ग्रगतानि सूत्राण्यङ्गानि । अथ स्पर्शवलनाप्रात् सार्थि-
को मौक्तवलनाप्राप्तौक्तिको विज्ञेपो देयः । स च ज्यावत् ।
अथ सव्ये विज्ञेपोः केन्द्राद्वलनसूत्रे देयः । तेभ्यः शरा-
ग्रचिह्नेभ्यो ग्राह्यार्धप्रमाणेन सूत्रेण वृत्तान्युत्पाद्य
स्पर्शविशुक्तिसम्यक्साः वेदितव्याः अत्र वाचना । मानै-
क्यार्धवृत्ते प्राह्यार्धवृत्तस्य सार्धं यदा भवति तदा प्राह्य-
प्राह्यकयोर्विम्बप्रान्तौ सङ्गमौ भवतोऽतो मानैक्यार्धवृत्तं
बहिर्लिखितं तच्च दिगङ्कितं तत्र या प्राची सा सममण्ड-
लप्राची ततस्तस्या वलने दत्ते या केन्द्राद्वलनाग्रगा रेखा
सा क्रान्तिवृत्तप्राची । एवं सर्वदिशां वलनम् । अथ
वलनसूत्राणां विज्ञेपः । यतः क्रान्तिवृत्तप्राच्या वि-
ज्ञेपो यास्योत्तरः । एवं स्पर्शमौक्तयोः किल । अथ

मधुशरः केन्द्राद्वलनसूत्रेऽतो दत्तो यतो मधुशरं
नाम तत्कालक्रान्तिवृत्तप्राच्या यास्योत्तरा दिक् । वि-
क्षेपाग्रे याहकवृत्तमधुशरतत्त्व कर्तव्यैः स्पर्शमोलमधुशरा
भवन्तीत्युपपन्नम्” प्रमि० ।

इदानीं निमीलनोन्मीलनेष्टयासपरिलेखमाह ।
“केन्द्राङ्गुलं खे वलनस्य सूत्रे शरं भुजायाच्छ्रवणं च
केन्द्रात् । प्रसार्य कोटिश्रुतियोगचिह्नादुत्ते कृते या-
हकखण्डकेन । संमीलनोन्मीलनकेष्टकालपासाश्च वेद्या
यदि वान्यथाऽमी” शि० । “संमीलनकाले वलनमानीय तत्
प्राक्चिह्नतः प्राग्वद्त्वा केन्द्राद्वलनान्तरां रेखां कृत्वा
तस्यां रेखायां केन्द्रात् पूर्वतो भुजो देयः । भुजायात्
तत्कालशरप्रमाणां शलाकां तथा केन्द्रात् कर्णमितां च
प्रसार्य शलाकाभयोर्युतिचिह्नादुत्तयाहकाङ्गेन वृत्तं विलिख्य
संमीलनस्थानं ज्ञेयम् । एवमुन्मीलनवलनं पश्चिमतो
दत्तोन्मीलनस्थानं ज्ञेयम् । एवमेव तत्कालवलनमिष्टवशेन
प्राक् पश्चिमतो वा दत्तोक्तवदिष्टयासो ज्ञेयः । यदि
वान्यथामी इत्यस्याग्रे सम्बन्धः । अतोपपत्तिः । भुजो हि
याहकमार्गखण्डम् तत्र शरः कोटिश्रुतियोगपदं कर्णः ।
कर्णादुत्तयाहकविम्बे लिखिते संमीलनादिकं भवतीति युक्त-
सक्तम् । ननु याहप्रविम्बमध्याद्वलनसूत्रे भुजो दत्तस्तत्
कथं भुजो याहकमार्गखण्डमित्युच्यते सत्यम् यत्र
कुतश्चिह्नजकोटिकर्णैस्त्रयस्युत्पद्यते तदवश्यमायतवत्तर-
स्त्राङ्गं स्यात् । तदत्र भुजाग्राद्विज्ञेयः कोटिः । एवं भुज-
मूलादपि । विक्षेपमूलयोरन्तरं यावान् भुजस्तावान् विक्षे-
पाभयोरपि । अतोयाहकमार्गखण्डं भुज इत्युच्यते
तदुदष्टम्” प्रमि० ।

इदानीमन्यथा सन्मीलनादिपरिलेखमाह । “ये स्पर्श-
सुक्तयोर्विशिष्टास्यचिह्ने ताभ्यां पृथङ्मध्यशरागृयाते । रेखे
किल प्रगृहमोलमार्गौ तयोश्च माने विगणय्य वेद्ये ।
विम्बान्तराङ्गेन विधाय वृत्तं केन्द्रेऽथ तन्मार्गयुतिद्वयेऽपि ।
भूभाङ्गसूत्रेण विधाय वृत्ते संमीलनोन्मीलनके च वेद्ये”
शि० । स्पर्शशरायान्मधुशरागृयाता रेखा कार्या ।
स प्रगृहमार्गो ज्ञेयः । अथ मधुशराग्राङ्गुलिशरा-
गृया पृथगन्या रेखा कार्या । स सुक्तिमार्गो ज्ञेयः ।
तयोर्भागयोः प्रमाणे अङ्गुलशलाकया मित्वा पृथगनष्टे
स्याथे । अथ विम्बान्तरार्धप्रमाणेन सूत्रेण केन्द्रे वृत्त-
सत्त्वाद्य तस्य वृत्तस्य मार्गद्वयेन यौ योगौ तस्माद्योगद्वय-
चिह्नात् भूभाङ्गसूत्रेण वृत्ते विधाय संमीलनोन्मीलने

ज्ञातव्ये । अतोपपत्तिः । स्वमार्गेणागच्छतो ग्राहक-
मधुशरं यत्र मानान्तरार्धसूत्रः कर्णो भवति तत्रस्थे त-
स्मिन् ग्राहके संमीलनसन्मीलनं च यत्र उत्पद्यते ततो
विम्बान्तरार्धेन वृत्तं विलिख्य ते स्थाने ज्ञातव्ये” प्रमि० ।

इदानीमिष्टग्रासार्थमाह । “मार्गाङ्गुलं स्थितिखण्डभक्त-
मिष्टं स्युरिष्टाङ्गुलसंज्ञकानि । इष्टाङ्गुलानीष्टवशात् स्व-
मार्गे दत्त्वात् च याहकखण्डवृत्तम् । कृते खण्डं यदि
वाऽवगम्यं स्थूलः सुखार्थं परिलेख एवम्” शि० । “इष्ट-
मितोष्टकालो घटिकादिरेनष्टयापितेमार्गाङ्गुलैर्गुण्डः स्व-
स्थित्यङ्गुलौ भिर्भाज्यः फलमिष्टाङ्गुलानि भवन्ति ।
तानीष्टाङ्गुलानि स्वमार्गे दत्त्वा । कथमिति चेत् इष्ट-
वशात् । यदि स्पर्शादयत्त इष्टं कल्पितं तदा स्पर्शशराग्रा
दयत्त इष्टाङ्गुलानि देयानि यदि मध्यात् पूर्वत इष्टं
तदा मध्यशराग्रात् पूर्वतो देयानि । एवं सुक्तिमार्गेऽ-
पीष्टवशादिष्टाङ्गुलाग्रे याहकविम्बाङ्गेन वृत्तं विलिख्ये
ष्टग्रासो ज्ञेयः । एवं वा स्थूलः सुखार्थं परिलेखः ।
अतोपपत्तिस्तैराशिकेन । यदि स्थित्यङ्गुलौ भिर्भाज्य-
लानि लभ्यन्ते तदेष्टघटीभिः किमिति फलमिष्टाङ्गु-
लानि । तदग्रे याहकविम्बमध्यमित्यर्थः । तत्र याहका-
ङ्गेन वृत्ते कृते इष्टग्रासो भवतीति किं चित्तम्” प्रमि० ।
इदानीं यासात् कालानयनं परिलेखेनैवाह ॥ “यासो-
नमानैक्यदलेन केन्द्रे वृत्तात् कृतान्मार्गदले बहिर्ये”
ते संगुणे स्वस्थितिखण्डकेन मार्गाङ्गुलाग्रे पृथगिष्टकालौ”
शि० । “मानैक्याङ्गेन ग्रासोनेन केन्द्रे वृत्तं लिखेत् ।
तस्मादुदस्तादुबहिर्ये मार्गखण्डे भवतस्ते स्वस्थितिखण्डकेन
गुणिते स्वमार्गाङ्गुलैर्भाज्ये । फलं स्पर्शादयत्त इष्ट-
कालो भवति । मोक्षात् पृष्ठतश्च । अतोपपत्तिः । ग्रा-
सोनमानैक्यदलमिष्टकाले ग्राह्यग्राहकविम्बमध्ययोरन्तरं
कर्ण इत्यर्थः । इदं पूर्वमेव कथितम् । तेन कर्णेन केन्द्रे
वृत्तात् कृताद्वये मार्गखण्डे बहिर्भवतस्ताभ्यामिहानु-
पातः । यदि मार्गाङ्गुलैः स्थित्यङ्गुलौ घटिका लभ्यन्ते तदा
बहिर्भूतखण्डाङ्गुलैः किमिति फलमिष्टकाल इति” प्रमि० ।

इदानीं गृहणे वर्णमाह । “खले कञ्चे धूम्रवर्णः
सुधंशोरङ्गे कृष्णः कृष्णरक्तोऽधिकेऽर्धात् । सर्वे कञ्चे वर्ण-
उक्तः पिशङ्गो भानोऽम्बुजं सर्वदा कृष्ण एव” शि० ।

इदानीमादेश्यानादेश्यानाह ।

“इन्दोर्भागः षोडशः खण्डितोऽपि तेजःपुञ्जच्छन्नभावाच्च
लक्ष्यः । तेजस्तैल्लयात् तीक्ष्णगोर्वाद्दशंशो मादेश्योऽतोऽप्यो

ग्रहो बुद्धिमद्भिः” शि० स्पष्टार्थम् इति चन्द्रग्रहणाधिकारः ।

अथ सूर्यग्रहणाधिकारः तद्वादौ नतिप्रयोजनोक्तिः ।
“दर्शान्तकालेऽपि समौ रवौन्द्रेष्टा नतौ येन विभिन्नकक्षौ ।
कथोच्छ्रितः पश्यति नैकसूत्रे तल्लम्बनं तेन नतिं च वच्मि” शि० ।
“अभावाख्यानकाले समकक्षावपि चन्द्रार्कौ नतौ खार्धा-
दन्यत्र यतस्ततोऽपि वा स्थितौ भूयर्द्धोच्छ्रितौ द्रष्टृक-
क्षत्रे न पश्यति । येन कारणेन तौ विभिन्नकक्षौ ।
चन्द्रस्य कक्षा लम्बी अर्कस्य मृदती । यथा चन्द्रग्रहणे यैव
चन्द्रस्य कक्षा सैव भूभाया अपि तत्र तिथ्यन्ते समौ भू-
मेन्दू नतावपि कर्द्धोच्छ्रितोऽपि द्रष्टृकक्षत्रे पश्यति तथार्क-
ग्रहणेऽर्केन्दू न पश्यति भिन्नकक्षत्वात् । तेन कारणेन
तल्लम्बनाख्यमन्तरं नत्याख्यं च वच्मि” प्रसि० ।

इदानीं लम्बनस्य भावाभावं धनर्णत्वं च कथयति ।

“दर्शान्तलग्नं प्रथमं विधाय न लम्बनं विविभलग्नतुल्ये ।
रवौ तदूनेऽभ्यधिके च तत् स्यादेवं धनर्णं क्रमतश्च वेद्यम्” शि० ।
“अत्र लम्बनं ज्ञातुं दर्शान्तकाले लग्नं विधाय तत् वि-
भोर्णं कार्यम् । तेन विभोर्णेन लग्नेन समे रवौ लम्बनं
नास्ति । जनेऽभ्यधिके च स्यादिति वेदितव्यम् । तथा
विविभलग्नमादूने रवौ यल्लम्बनमुत्पद्यते तद्वनसंज्ञं वेदि-
तव्यम् । तिथ्यन्तघटिकास्तु योज्यमित्यर्थः । यदधिके
तद्वनं तिथ्यन्तघटिकाभ्यः शोध्यमित्यर्थः । अथ लम्बन-
स्योपपत्तिस्तावदुच्यते । इह किल सममण्डलयास्योत्तर-
क्रोशवृत्तानामङ्गच्छेदेन परिकरवद्वृत्तं निबध्यते तत्
क्षितिजम् । तत्रस्थं ग्रहं भूगर्भस्यो द्रष्टा पश्यति । भू-
पृष्ठगस्तु भूच्छ्रं तत् क्षितिजमपि न पश्यति । किन्तु
भूयर्द्धं योजनैस्तस्मात् क्षितिजादुपरि समग्रादन्यत् क्षिति-
जं स मन्यते । यतस्तस्माद्भूर्ध्वं स पश्यति । तदधः
क्षितिजं दृक्स्वात्मस्वितं न पश्यति अतो ग्रहकक्षायां
दृग्मण्डले तेषां योजनानां संबन्धिन्योऽपि लिप्तास्ताः
कुच्छन्नलिप्तास्ता एव परमलम्बनलिप्ताः परमावर्तलिप्ताश्च ।
तास्तु ग्रहभुक्तिपञ्चदशांशतुल्या भवन्ति । यतो गति-
योजनानां पञ्चदशांशो भूव्यासार्द्धम् । यदा किल
क्षितिजस्यस्तदा कुच्छन्नलिप्ताभिर्नतत्वं गतः । अथ यदा
खमध्यस्यो रविक्षदा तं भूगर्भस्यो द्रष्टा भूपृष्ठस्योऽपि
खमध्यस्यमेव पश्यति । न कुतोऽपि नतमतस्तत्र लम्बना-
भावः । क्षितिजे तु कुच्छन्नलिप्तास्तस्य परमं लम्बन-
म् अतो ज्ञातं खार्धाद्वते एव लम्बनद्वत्पद्यते । एवं
चन्द्रस्यापि । दर्शान्ते चन्द्रलम्बनलिप्ताभ्योऽर्कलम्बनलि-

प्तास्तु शुद्धास्तु ग्रहं रविकक्षत्राधस्यन्द्रस्य परमा लम्ब-
नलिप्ताः । अथ यदा दृग्मण्डलाकारं क्रान्तिवृत्तं भवति
तदा परमलम्बनलिप्ताणां घटोकरणाद्यनुपातः । यदि ग-
त्यन्तरकलाभिर्घटीषट्चर्लभ्यते तदा गत्यन्तरपञ्चदशांश-
तुल्याभिः किमिति । फलं घटिकाचतुष्टयं परमं लम्ब-
नम् । अतो घटिकाचतुष्टयाद्यनुपातेन लम्बनं साध-
यितुं युज्यते परं यदि दृग्मण्डलाकारं क्रान्तिवृत्तम् ।
यदा तदपि तिरस्त्रीनं तदानुपातद्वयेन । लम्बनं हि
दृग्मण्डलसूत्रेणोत्पद्यते तच्च मध्यमं लम्बनम् । तत्
किल कर्णरूपम् । तत् क्रान्तिवृत्तप्राचीपरिणतं कोटि-
रूपं स्फुटं भवति । यदा दृग्मण्डलमेव क्रान्तिवृत्तं
तदा तदेव स्फुटम् । यतः क्रान्तिवृत्तप्राच्यपरया
लम्बनस्य स्फुटत्वम् । अतः क्रान्तिवृत्तस्य परमनीचस्थाने
लम्बनस्य परमत्वम् । परमोच्चस्थाने लम्बनाभावः । तच्च
तस्य परमोच्चत्वं विविभलग्ने भवति । यदा विविभं ख-
मध्ये भवति तदा तच्छङ्कुस्त्रिज्यातुल्यः स्यात् । तदा म-
ध्यममेव स्फुटं लम्बनम् । यदा तद्विविभं खमध्या-
न्नतं भवति तदा तच्छङ्कुस्त्रिज्यातो न्यूनो भवति तदा
मध्यमलम्बनात् स्फुटं लम्बनं कोटिरूपकरणेन तदल्पतां
याति । अतो विविभलग्नशङ्कोरपचयवशेन लम्बनस्याप-
चयः । अतो विविभलग्नशङ्कुना मध्यमलम्बनस्य स्फुट-
त्वकरणेऽनुपातः कर्तुं युज्यते” प्र० सि० ।

असुमेवार्थं संप्रधार्यानुपातद्वयेन लम्बनमाह । “विभोन-
लग्नं तरणिं प्रकल्प्य तल्लग्नयोर्थः समयोऽन्तरेऽसौ । वि-
भोनलग्नस्य भवेद्दृष्टुयातः शङ्काद्यतस्तस्य चरान्तकार्यः ।
विभोनलग्नार्कविशेषशिङ्गिनी कृताहता व्यासद्वेने भा-
जिता । हतात् फलाद्विविभलग्नशङ्कुना विजीवयाम्नां
घटिकादि लम्बनम्” सि० शि० । “दर्शान्तकाले लग्नं
विधाय तदनष्टं विविभं च कृत्वा तयोर्विविभस्य भोग्यं
लग्नस्य भुक्तमन्तरोदययुतं विविभस्योदितः कालो भव-
ति । तेन कालेन विविभलग्नजनितकुजग्राद्युजग्रा-
न्यादिभिश्च विप्रस्योक्त्या शङ्कुः साध्यः । शङ्कोश्च दृग्-
जग्रा तच्छायाकर्णश्च साध्यः । अथ विभोनलग्नार्कयो-
रन्तरस्य जग्रा साध्या । अथ तथा लम्बनार्थमनुपातः ।
यदि विजग्रातुल्यया विविभलग्नार्कान्तरजग्राया चतस्रो
घटिका लम्बनं तदानयाभीष्टया किमिति फलं मध्य-
मलम्बनम् । अतस्तत्स्फुटीकरणार्थं द्वितीयोऽनुपातः ।
यदि विजग्रातुल्यविविभलग्नशङ्कावेतावलम्बनं लभ्यते तदा

ऽस्मिन्ननन्तरानीते किमित्येवं लम्बनं स्फुटं भवति” प्रमि० ।

इदानीं प्रकारान्तरेण स्फुटीकरणमाह । “फल-
द्रवि १२ घात् विभोन्नलनकर्णेन लब्धं खलु लम्बनं
वा” सि० शि० । “मध्यलम्बनात् द्वादशगुणाद्विवि-
भलनसंभूतच्छायाकर्णेन भक्ताद्यलब्धं तद्वा स्फुटं लम्बनं
भवति । अत्रोपपत्तिस्तराशिकेन । तत्र विवि-
भलनशङ्कोद्भादशांशेन विविभलनशङ्कुस्त्रिज्या चाप-
वर्जिता जाता गुणकस्थाने द्वादश १२ हरस्थाने विवि-
भलनकर्णे इत्युपपन्नम्” प्रमि० ।

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह । “विभोन्नलनस्य
रवेश शङ्कोर्वा दृग्ज्ययोर्वर्गवियोगमूलम् । स्याद्-
ङ्कतिर्वद ४ गुणा विभौय्या भक्ताथवा लम्बननाडिकाः
स्युः” सि० शि० । “विभोन्नलनस्य यः शङ्कुः साधित-
स्तथा दर्शान्कासि रवेः खोपकरणैर्यः शङ्कुरूपयते
तावनष्टौ स्थापयित्वा तयोः दृग्ज्ये साध्ये । अथ तयोः
शङ्कोर्यद्वर्गान्तरपदं तद्दङ्कतिसंज्ञं भवति । प्रथमप्र-
कारोऽयम् । अथ दङ्कनतिर्द्वितीयः प्रकारः । तयोर्दृग्-
ज्ययोर्वर्गान्तरपदं दङ्कनतिमंज्ञं भवति । अथ दङ्कनते-
लम्बनमुच्यते । दङ्कनतिसत्तुर्युगा त्रिज्याया भक्ता फलं
लम्बननाडिकाः स्युः अत्रोपपत्तिः सैव । यदा विविभलनं
खमध्ये भवति तदा दङ्कमण्डलमेव क्रान्तिवृत्तम् । विभो-
न्नलनार्कयोर्नान्तरज्या सैव तदार्कस्य दृग्ज्या । सा चतु-
र्युगा त्रिज्याया प्रा मध्यमं किल लम्बनं भवति । तदेव
स्फुटम् ऊर्ध्वस्थितत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य । अथ यदा
विविभलनं खाध्वंस्तम् तिर्यक्स्थितत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य
तदा तत् प्राच्यपरया स्फुटं लम्बनं कोटिरूपं भवति ।
तच्च विविभलनशङ्कुरुपातेन तथा स्फुटं कोटिरूपं क-
तम् । तत् कथमिति चेत् तदर्थमुच्यते । मध्यलम्बनान-
यने त्रिज्यैव विविभलनशङ्कुः ततः स्फुटत्वाय यः
साधितो विविभलनशङ्कुः स दृक्क्षेपमण्डले स्फुटस्तदृग्-
ज्या भुजस्त्रिज्या कर्णः । विविभलनस्य यद्दङ्कमण्डल-
मिति गोले कथितम् । अतस्त्रिज्यापरिणतया नतज्याया
यदानीतं तज्जातं कर्णरूपं तत् कोटिरूपस्य विविभ-
लनशङ्कुरुपातेन कोटित्वं नीतमित्युपपन्नम् । यदेव
स्फुटलम्बनस्य कोटिरूपत्वमुपपन्नं तदेव प्रकारान्तरेणोप-
पादितम् । रवेर्दङ्कमण्डले दृग्ज्या सा कर्णरूपिणी ।
विविभलनस्य या दृग्ज्या स एव दृक्क्षेपः स भुज-
रूपः । यतः क्रान्तिमण्डलप्राच्याः सम्यग्दक्षिणोत्तरं

खाध्वं द्विविभलनोपरिगतं दृक्क्षेपमण्डलम् । तत्र
विविभलनस्य या दृग्ज्या स दृक्क्षेपः । तज्जनिता न-
तिकलाश्चन्द्रार्कक्षयोर्नान्तरमन्तरं सर्वत्र तल्लभेव दृष्टा
पश्यति । यथोक्तं गोले । “क्षयोर्नान्तरं यत् स्याद्वि-
विभे सर्वतोऽपि तत् । नतिलिप्ता भुजः कर्णो दृग्लम्बन-
कलास्तयोः । कथ्यन्तरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिप्तिः”
शि० । यत् इदं लम्बनक्षेत्रमतो दृक्क्षेपार्कदृग्ज्य-
योर्वर्गान्तरपदतुल्या दङ्कनतिर्भवितुमर्हति । परं यथा
स्थिते गोले क्षेतोपरीयं न दृश्यते । यतो विविभल-
नार्कयोर्नान्तरज्या विविभलनशङ्कुव्यासाद्विपरिणता सतो
दङ्कनतिर्भवति । अत एवानेनापि प्रकारेण नितिलिप्ते-
ऽर्के परमा दङ्कनतिर्विविभलनशङ्कुतुल्या भवति ।
अतोऽयमपि प्रकारः पूर्वतल्लय एव । किन्तु दृक्क्षेपार्क-
दृग्ज्ययोस्तुल्ये शलाके भुजकर्णरूपे समायां भूमौ वि-
न्यस्य तदन्तरे कोटिरूपां दङ्कनतिं दर्शयेत् । एवमने
कविधान्युपपत्त्यनुसारेण क्षेत्राणि परिकल्प्य धूलिकर्मा-
पसंहारमार्याः कुर्वते । अथ प्रस्तुतमुच्यते । अत्र किल
विविभलनस्य रवेश दृग्ज्ययोर्वर्गान्तरपदं तावदेव तच्छ-
ङ्कोरपि भवति । तत् कथमिति चेत् तदुच्यते । अत्र
खखशङ्कुवर्गोणौ त्रिज्यावर्गौ दृग्ज्यावर्गौ भवतः ।
तयोरन्तरे कृते त्रिज्यावर्गयोस्तुल्यत्वात्तयोः शङ्कुवर्ग-
ान्तरेमेवावशिष्यते । एवं यत्र कुलचिद्व्यासाद्विपरिणतं भुज-
ज्ययोर्वर्गान्तरतुल्यं तत्कोटिज्ययोर्वर्गान्तरं भवतीति ।
अत उक्तं विभोन्नलनस्य रवेश शङ्कोर्वा दृग्ज्ययो-
रिति” । दङ्कनतस्त्रिज्यारुपातेन लम्बनस्य घटीक-
रणम्” प्रमि० ।

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह । “शङ्कोस्तयोर्दृग्गुण-
योस्तयोर्वा त्रिज्याचतुर्थ्यांशविभक्तयोः स्यात् । यद्वर्गविक्षे-
पपदं द्विधैवं विलम्बनं तद्वटिकादिकं वा” सि० शि० ।

“तयोरनन्तरकथितयोर्विविभलनार्कशङ्कोस्त्रिज्याचतु-
र्थ्यांशेनापवृत्तिर्योर्वर्गान्तरपदं तल्लम्बनं वा भवति ।
अथ तयोः शङ्कोर्यदृग्ज्ये तयोस्त्रिज्याचतुर्थ्यांशभक्त-
वर्गान्तरपदं वा लम्बनं भवति । अत्रोपपत्तिः ।
अत्र निष्पन्नाया दङ्कनतेः कोटिरूपाया घटीचतुष्टयेन
त्रिज्याया चानुपातः । स तदुपकरणभूतयोः शङ्को-
स्तदृग्ज्ययोर्वा क्रियालाभवार्थं यदि क्रियते तदा घ-
टिकात्तिकैव दङ्कनतिरूपयते । तदेव लम्बनम् ।
अतस्तथा कृते जातमन्यत् प्रकारद्वयम्” प्रमि० ।

लम्बनप्रयोजनमाह । “तत्संस्कृतः पर्वविराम एवं स्फुटोऽसकृत् स महामध्यकालः” सि० शि० । “एवं यद्दर्शान्तकाले लम्बनमुत्पन्नं तद्विविधलग्नाद्नेऽर्के धनमतो दर्शान्तघटिकासु क्षेप्यम् । यदि विविधादधिकोऽर्कं जातं तद्वर्णं दर्शान्तघटीभ्यः शोध्यम् । एवमसकृत् लम्बनसंस्कृताद्दर्शान्तकालालम्बनमानीय विविधं च कालोक्तप्रकारेण लम्बनं साधयाम् । तेन गणितगतो दर्शान्तः पुनः संस्कार्यः । एवं सङ्ख्यावदविशेषः । एवं संस्कृतो दर्शान्तो महणमधप्रकालो भवति । अतोपपत्तिः । अत्र चन्द्रकक्षाया आसन्नत्वाद्भ्रमिकाया दूरत्वात् कूर्ध्वोच्छ्रिताद्द्रष्टुं रविमण्डलगामि यत् स्फुटं तस्मादधश्चन्द्रोऽवलम्बितो दृश्यते तल्लम्बनम् । क्रान्तिवृत्ते परमोच्चस्थाने किल विविधम् । तस्माद्गो यदा रविस्तदार्कादवलम्बितश्चन्द्रः पृष्ठतो भवति । चन्द्रो हि शीघ्रगतिः । शीघ्रे पृष्ठगते युतिरेष्या । अतो लम्बनं त्रिधौ धनम् । यदा विविधलग्नादधिकोऽर्कस्तदा चन्द्रोऽवलम्बितोऽर्कादपगतो भवति । शीघ्रेऽपगते युतिर्जाता लम्बनतुल्येन कालेनातस्तस्य लम्बनमृणम् । एवं लम्बनसंस्कृतो दर्शान्तो गृहणमध्यकालः स्यादित्युपपन्नम् । यदि त्रिजग्राहल्यार्कादङ्गज्या परमा भुजस्तरपञ्चदशांशतुल्या लम्बनलिप्ता ४८ । ४६ लम्बने तदेष्टार्कादङ्गज्या किमिति । फलं दृग्लम्बनकलाः । एवमनेनैवानुपातेन दृक्क्षेपाद्या लम्बनलिप्ता उत्पद्यन्ते ता अवनतलिप्ताः ता भुजरूपाः । दृग्लम्बनकलाः कर्णः तयोर्वर्गान्तरपदं स्फुटलम्बनलिप्ताः । यतो दृङ्मन्यानयनेऽर्कदृग्ज्या कर्णो दृक्क्षेपो भुजः । अतो दृक्क्षेपाज्जनिताऽवनतिर्भुजः । स्फुटलम्बनलिप्ताः कोटिः । इदमस्मिन् गोले लम्बनोपपत्तौ कथितम् । तद्यथा । “यतः कूर्ध्वोच्छ्रितो द्रष्टा चन्द्रं पश्यति लम्बितम् । साध्यते कुदलेनातो लम्बनं च नतिस्तथा । इष्टापवर्तितां पृथ्वीं कले च शशिसूर्ययोः । भित्तौ विलिख्य तन्मध्ये तिर्यग्रेखां तयोर्ध्वगाम् । तिर्यग्रेखायुतौ कल्पं कक्षायां क्षितिजं तथा । ऊर्ध्वरेखायुतौ खर्धं दृग्ज्याचापांशकैर्नतौ । कृत्वाकेन्दुं ससुप्तं लम्बनस्य प्रदर्शयेत् । एकं भूमध्रतः स्फुटं नयेच्चण्डांशुमण्डलम् । द्रष्टुं पृष्ठगादह्यदृष्टिं सूलं तदुच्यते । कक्षायां सूलयोर्मध्ये यास्ता लम्बनलिप्ताः । गर्भसूत्रे सदा स्यातां चन्द्रार्कौ समलिप्ताः । दृक्सूत्रालम्बितश्चन्द्रस्तो न तल्लम्बनं स्फुटम् । दृग्गर्भसूलयोरैक्यात् खमधेयं नास्ति लम्बनम् । अथ यास्योत्तरायां तु भित्तौ

पूर्वोक्तमालिखेत् । ये कश्चि मण्डले ते तु ज्ञेये विच्छेपमण्डले । त्रिभोनलग्नदृग्ज्या या स दृक्क्षेपो द्वयोरपि । तच्चापांशैर्नतौ विन्दुं कृत्वा विविधसंज्ञकौ । प्राग्बहुकृष्णतश्चन्द्रविविधस्य नतिर्नतिः । कक्षयोरन्तरं यत् स्याद्विविधे सर्वतोऽपि तत् । यास्योत्तरं नतिः साऽत्र दृक्क्षेपात् साधयते ततः । यत् तत्र नतादार्कादधश्चन्द्रावलम्बनम् । तद्दृग्मृत्तेऽन्तरं चन्द्रभान्वीः पूर्वापरं तु तत् । पूर्वापरं च यास्योदगजातं तेनान्तरद्वयम् । अत्रापमण्डलं प्राची तत्तिर्यग्दक्षिणोत्तरा । यत् पूर्वापरभावेन लम्बनाख्यं तदन्तरम् । यथास्योत्तरभावेन नतिसंज्ञं तदुच्यते । नतिलिप्ता भुजः कर्णो दिग्ग्लम्बनकलास्तयोः । कालान्तरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिप्ताः । परलम्बनलिप्ता ४८/४६ ली विज्या ३४३८ प्रा रविदृग्ज्याका । दृग्लम्बनकलास्ताः स्युरेवं दृक्क्षेपयोर्नतिः । गत्यन्तरस्य ७३१/२७ तिर्यगः ४८/४६ परलम्बनलिप्ताः गतियोजन ११८५६/४५ तिर्यगः ७६०/३५ कुदलस्य यतो मितिः । स्युर्लम्बनकलानाड्यो गत्यन्तरलवोद्धृताः । प्राग्गतो रवेश्चन्द्रः पश्चात् पृष्ठेऽवलम्बितः । शीघ्रेऽपगते युतिर्जाता मय्या पृष्ठगते यतः । प्राग्गते तद्वनं पश्चात् कथिते लम्बनं त्रिधौ । यास्योत्तरं शरस्तावदन्तरं शशिसूर्ययोः । नतिस्तथा तथा तस्मात् संस्कृतः स्यात् स्फुटः शरः” प्रसि० ।

इदानीं सकलकारेण लम्बनमाह । “त्रिभोनलग्नस्य नरस्त्रिभू १२ गो दनै ३२ विभक्तः परसंज्ञकः स्यात् । लग्नार्कयोरन्तरकोटिदार्जे विधाय दोजग्रापरयोर्विधेयात् । खन्नाद्युतात् कोटिगुणस्य कत्या मूलं श्रुतिः कोटिगुणात् परम्नात् । श्रुत्या कृतास्तत्त्वधनुः कलायास्ते वाऽस्येव लम्बनजाः सकृत् स्युः” सि० शि० । “त्रिभोनलग्नस्य यः शङ्कुः स त्रयोदशगुणो द्वाविंशज्जक्तः फलं परसंज्ञं भवति । दर्शान्तकाले यल्लग्नं तस्मादार्कानाद्भुजकोटिजे साधेयं तत् दोजग्राया अन्तरानीतस्य च परस्य ये विद्योक्तस्माद्दोर्गतात् कोटिज्यावर्गेण युताद्यत् पदं स कर्णः । कोटिज्यापरयोर्गतात् तेन कर्णेन भक्ताद्यत् फलं तस्य चापि यावत्तः कलास्तावन्तो लम्बनासवः सकृदेव भवेयुः । अतोपपत्तिः । यदि त्रिजग्राहल्ये १२० विविधलग्नशङ्कोः परलम्बनजग्राहल्यगुणकेन त्रिज्या हरस्तदा त्रयोदशगुणकेन कः । फलं द्वाविंशत् । तस्य परसंज्ञा कृता । अधोऽधःस्थयोरपि चन्द्राऽर्कयोः क्रियोपसंहारार्थमन्यथा कल्पितं लम्बनमेतम् । तत्र

तावत् परमं लम्बनमुच्यते । चतस्रो घटिकाः किल परमं लम्बनम् । तत् तु विज्ञातुल्ये विविभोगनशङ्कौ । तासां घटोनां यावन्तोऽवस्रावत्य एव चतुर्विंशतिभागानां कला भवन्ति । अतस्त्रिज्यासंभूतक्रान्तेः कलानां तुल्यस्तदा परमलम्बनासवे भवन्ति । यदा पुनर्विबिभलग्नशङ्कुस्त्रिज्यातोऽल्यो भवति तदा तज्जनितक्रान्तेः कलानां तुल्य भवन्ति । अतो विविभलग्नशङ्कुजनिता क्रान्तिज्या तदा परमलम्बनासूनां ज्या भवतीत्यवगन्तव्यम् । अथ पूर्वापर-यताया भित्तेरुत्तरपार्श्वे विज्यामिताङ्गुलकर्केटेन वृत्त-मालिख्य तन्मध्ये तिर्यगेखासूच्य रेखां च कुर्यात् । तत् किल चन्द्रकक्षादृष्टं कल्प्यम् । तन्मध्येऽप्युपरि परमलम्ब-नासुज्यान्तरे भूसंज्ञितं विन्दुं कृत्वा तत् तेनैव कर्केटेना-न्यदृष्टं विलिखेत् । तन्मध्येऽप्यन्या तिर्यगेखा कार्या । ऊर्ध्वरेखा सर्वोपरिता देया । तत् किलार्ककक्षावृत्तम् । ते वृत्ते चक्रार्धैर्घटिकाषष्ट्या चाङ्गे । ऊर्ध्वरेखायुतौ द्वयोरपि विविभलग्नसंघौ विन्दु कार्यौ ततो विविभल-ग्नार्कान्तरभागै रविकक्षायां विविभलग्नान्तरं रविसंज्ञकं विन्दुं कुर्यात् । एवं चन्द्रवित्तिभाच्चन्द्रकक्षायां तैरेव भागेनैव चन्द्रविन्दुं च । ततो भूविन्दोः सकाशाच्चन्द्र-विन्दुपरिगतं सूत्रं प्रसार्यम् । तत् सूत्रं रविकक्षायां लगति तत्सूर्यविन्दोरन्तरे यावत्यो घटिकास्तावत्यस्तस्मिन् काले लम्बनघटिका ज्ञेयाः । एवंविधे ज्ञेतेऽस्य लम्बनस्य साधनोपपत्तिर्गृहीतप्रफलवदुत्पद्यते । तत् रविकक्षां कक्षामण्डलं, चन्द्रकक्षां प्रतिमण्डलं, परमलम्बनासुज्याम-न्धफलज्यां विविभलग्नं सप्तद्वंशीप्रोच्चं प्रकल्प्य शेषा क्रियोह्य । एतदानयनं किञ्चित् स्थूलम्” प्रमि० ।

अथ नत्यर्थमर्कैर्दृक्क्षेपावाह । “दृग्जैत्रव या विवि-भलग्नशङ्कौः स एव दृक्क्षेप इत्यस्य तावत् । सौम्योऽपि विविभजेऽधिकेऽज्ञात् सौम्योऽन्यथा दक्षिणएव वेद्यः । चा-पीकृतस्यास्य तु संस्कृतस्य त्रिभोगनलम्बोऽयशरेण जीवा” शि० । “पूर्वाङ्गं सुगमं प्रागेव व्याख्यातम् । सोऽर्कदृक्क्षेपः सौम्यो यास्यो वेति ज्ञानायेच्यते । तत् विविभलग्नस्यापि सौम्यो-ऽचांशेभ्योऽधिके सति सौम्यो ज्ञेयः । इतोऽन्यथा यास्यः । अथ तस्य दृक्क्षेपस्य धनुः कार्यम् । विविभलग्नं चन्द्रं प्रकल्प्य सपातताकालिकचन्द्रोर्जयत्वेव विक्षेपः साध्याः । तेन विविभलग्नविक्षेपेण तद्दृक्क्षेपधनुः संस्कार्यम् । ए-कदिशोर्योगो भिन्नदिशोरन्तरमित्यर्थः । संस्कृतविश-चन्द्रदृक्क्षेपस्य दिक् । तस्य जीवा दृक्क्षेप इन्दोरित्यग्रे

सम्बन्धः । अतोपपत्तिः । विविभलग्नं क्रान्तिदृष्टे तद्दृ-मवशात् कदाचिद्दक्षिणोत्तरदृष्टात् पूर्वतः कदाचित् प-श्चिमतो भवति । यद्युदयलम्बनसुत्तरगोले तदा पूर्वतो भवति । तदन्यथा पश्चिमत इत्यर्थः । खार्धाद्विबिभलग्नोपरिगतं दृक्क्षेपमण्डलं यत् विविभे लगति तत्खार्धान्तरेऽर्क-दृक्क्षेपचापांशाः । यत् विमण्डले लगति तत्खार्धा-न्तरे चन्द्रदृक्क्षेपचापांशाः । तज्ज्या तयोर्दृक्क्षेपौ । “यदा कक्षामण्डलं खमध्ये भवति तदा तस्य दृ-मण्डलाकारत्वाद्यत् कुल स्थितोऽपि यद्गो लम्बितोऽपि कक्षामण्डलं न त्यजति । अतोऽतावनन्तरभावः । यदा खार्धान्तरं विविभलग्नं दक्षिणतः । तदा तिरश्ची-नत्वात् क्रान्तिदृष्टस्य तत्स्थो रविर्दृ-मण्डलगत्या-वलम्बितः क्रान्तिदृष्टाद्विषणतो यावतान्तरेण दृश्यते ताव-ती तस्य नतिः । एवं विविभलग्नं यदि खार्धान्तरसुत्त-रतस्तदोत्तरा नतिः । एवं चन्द्रस्यापि नतिः । किन्तु चन्द्रकक्षामण्डलं विमण्डलमेव कल्प्यम् । यतश्चन्द्रो वि-मण्डले भ्रमति । अतः खार्धाद्विमण्डलं यावता नतं तावच्चन्द्रदृक्क्षेपस्य चापम् । तज्ज्या तद्दृक्क्षेपः । एवं दृक्क्षेपवशात् तिरश्चीने स्थिते विमण्डले सति दृ-मण्ड-लगत्याऽवलम्बितस्य चन्द्रस्य विमण्डलेन सह यदन्तरं द-क्षिणोत्तरं सा चन्द्रनतितस्य दृक्क्षेपादागच्छति” प्रमि० ।

“दृक्क्षेपाज्ञातिसाधनमाह । “दृक्क्षेप इन्दोर्निज-सधुभक्तिविध्यं शनिघ्नौ विगुणोद्धतौ तौ । नतो रवीन्दोः समभिन्नदिक्षौ तदनन्तरैक्यं तु नतिः स्फुटाऽत” शि० । “तो चन्द्रार्कयोर्दृक्क्षेपौ खस्वमध्यभुक्तिपञ्चदशांशेन गु-णितौ विज्याभक्तौ फले तयोर्नती भवतः । तयोर्नत्योः समदिशोरन्तरं भिन्नदिशोर्योगो रविगृहे स्फुटा नतिर्भ-वति । अतोपपत्तिस्त्वेराशिकेन । यदि विज्यातुल्येन दृक्क्षेपेण परमा भुक्तिपञ्चदशांशतुल्या नतिलभ्यते तदे-ष्टेन किम् । फलं नतिकलाः । अथ तयोर्नत्योर्योगवि-योगकारणमुच्यते । यस्यां दिशि चन्द्रो नतस्तस्यां दिशि यदि रविसदा नत्योरन्तरेण चन्द्रार्कयोर्नतरं ज्ञातं भवति यदा भिन्नदिशौ नतो तदा तयोर्योगेन चन्द्रार्कयो-रन्तरमुच्यते” प्रमि० । इदानीं स्फुटनतैरेवानयनमाह ।

“दृक्क्षेप इन्दोर्द्विगुणो विभक्तः किन्द्रैः १४१ स्फुटै-वावनतिर्भवेद्वा । लघुज्यकोट्यो द्विगुणोऽलम्बतः षष्ठ्यंश-युक्तोऽवनतिः स्फुटा वा” शि० । “चन्द्रस्य दृक्क्षेपो द्विगुणो भूशक्रे १४१ भाजितः फलं स्फुटैवावनतिः । यदि लघु-

जप्रकोटो विधुडक्तेपस्तदा द्विगुणः पञ्चभक्तः क इति फलं
खषष्ट्यं शयुक्तं स्फुटं वा वनतिर्भवेत् । अतोपपत्तिः । तत्र
खल्लान्तरत्वाच्छिडक्तेपतुल्यमर्कडक्तेपं परिकल्प्य
भुक्त्यन्तरपञ्चदशंशेनानुपातः । यदि विजग्रातले ढक्-
लेपे भुक्त्यन्तरपञ्चदशंशमिता स्फुटा नतिर्लभ्यते तदाऽभी-
ष्टेऽस्मिन् किमिति । अत्र भुक्त्यन्तरपञ्चदशंशो गुणस्त्रि-
जग्रा हरः । गुणकहरो गुणकार्धेनापवर्तितौ । जातं
गुणकस्थाने द्वयं २ हरस्थाने किन्द्वाः १४१ । एवं
दृक्जग्राभिः । लघुजग्राभिस्तु गुणकस्थाने द्वयं २
हरस्थाने किंचिन्नूनाः पञ्च ४ । ५५ । ते सुखार्थं
पञ्च कृताः ५ । अतस्तत् फलं खषष्ट्यं शयुक्तं कतम् प्रमि०

इदानीं स्थूले लम्बनावनती सुखार्थमाह । “विभो-
नलग्नस्य दिनार्धजाते नतोन्नतजे यदि वा सुखार्थम् ।
दृक्तेपशङ्कु परिकल्प्य साध्यं खल्लान्तरं लम्बनकं
नतिश्च” शि० । “विभोनलग्नं चन्द्रं प्रकल्प्य तस्य क्रान्तिः
शरश्च साध्यः । तेन शरेण क्रान्तिः संस्कार्या । सा तस्य
स्फुटा क्रान्तिः । पलायलम्बावपमेन संस्क्रुताविद्यादिना
नतांशा उन्नतांशाश्च कार्याः । तज्जो विविभलग्नस्य दि-
नार्धजाते नतोन्नतजे । अतोन्नतजग्रां विविभलग्नशङ्कुं
नतजग्रां चन्द्रदृक्तेपं च परिकल्प्योक्तवलम्बनं खल्लान्-
रमवनतिश्च सुखार्थं साध्या । अतोपपत्तिः । विविभलग्न-
शङ्कोरासन्न एव दिनार्धशङ्कुस्तद्गृजग्रासन्नो दृक्तेपः” प्रमि० ।

इदानीं नतेः प्रयोजनमाह ।

“स्योऽत्र वाणो नतिसंस्कृतोऽस्मात् प्राग्वत् प्रसाध्ये
स्थितिमर्दखण्डे” शि० । “अत्र स्योगृहणे यः पूर्ववच्छर
आगच्छति । असौ नत्या संस्कृतः सन् स्फुटो भवति ।
अत्रैतदुक्तं भवति । गणितागते दर्शान्कालो लम्बने-
नासकत् स्फुटोक्तः स किल गृहमध्यकालः । तत्र तात्-
कालिकं सपातं चन्द्रं कृत्वा विक्षेपः साध्यः । अथ
स्थिरलम्बनकाले यद्विविभलग्नं तस्मादवनतिः साध्या ।
तथा स विक्षेपः संस्कृतः । स मध्यग्रहणविक्षेपः स्फुटो
भवतीत्यवगन्तव्यम् । ततो मानार्धयोगान्तरयोः कतिभ्याम्”
इत्यादिना स्थितिमर्दखण्डे साध्ये । अतोपपत्तिः ।
चन्द्रस्थाने क्रान्तिमण्डलविमण्डलयोनिरालं विक्षेपः ।
चन्द्रो विमण्डले, रविः क्रान्तिमण्डलेऽतस्तयोर्विक्षेपो यास्यो-
त्तरमन्तरम् । परं यदि भूगर्भस्थो दृष्टा । यदा तु कर्धेनो-
च्छितो भूपृष्ठस्थस्तदा रविकक्षाभण्डलाच्चन्द्रकक्षाभण्डल-
प्रधो ढक्तेपवशात्त्वितं भवति । तदास्योत्तरभाजेन या-

वता लम्बितं तावती नतिसदृशाच्छरोऽतस्तथा शरे संस्कृते
स्फुटमर्कद्वोरन्तरं भवति स एव स्फुटशरः । यद्योक्तं गोले
“यास्योत्तरं शरस्तावदन्तरं शशिसूर्ययोः । नतिस्यथा
तथा तस्मात् संस्कृतः स्फुटः शरः” शि० ।

इदानीं स्योऽस्तिस्मोलनादिकालार्थमाह । “तिथ्यन्ताह-
णितागतात् स्थितिदलेनोनाधिकालम्बनं तत्कालोक्त्यनतीव-
संस्कृतिर्भवस्थित्यर्धहीनाधिके । दर्शान्ते गणितागते धनमृणं
वा तद्विधायासकज्ज्ञेयौ प्रगृहमोक्षसंज्ञसमयावेवं क्रमात्
प्रस्तुतौ । तन्मध्यकालान्तरयोः समाने स्योऽभवेतां स्थिति-
खण्डके च । दर्शान्तो मर्ददलेनयुक्तात् स्मोलनोन्मीलन-
कालः एवम् । सकृत्प्रकारेण विलम्बनं चेत् सकृत् स्फुटो प्र-
ग्रहमोक्षकालौ । किंत्वत्र वाणान्वनती पुनश्च तात्कालिका-
भ्यां विधिविधिभाष्याम्” शि० । “प्रथमं यो गणितागतेस्ति-
थ्यन्तस्तस्मात् स्थितिदलेनोनाधिकालम्बनं साध्यम् । स्यो-
स्थितिदलेनोनात्, मोक्षेऽधिकादित्यर्थः । अत्र किल स्यो-
कालः साध्यते । तत्र गणितागतेतिथ्यन्तात् स्थित्यर्धेनात्
प्राग्वलम्बनमानीय तदनष्टं स्थापयित्वा तद्विधायागते तिथ्य-
न्ते स्थितिदलेनोने धनमृणं वा कार्यम् । स स्थूलः
स्योऽर्धकालः । तन्मध्यकालयोरन्तरं स्थूलं स्थित्यर्धम् ।
तज्जनितफलानात् समकलेन्दोः शरस्तत्कालविविभकाल-
जनितया नत्या संस्कृतः स्फुटः । स्फुटविक्षेपात् पुनः
स्थित्यर्धम् । तेन स्थित्यर्धेन गणितागते दर्शान्ते जने
तल्लम्बनं धनमृणं वा कार्यम् । एवं कृते सति यावान्
कालस्तावान् स्योऽर्धकालः । एवमसकृदिति । स्योऽर्धमध्य-
ग्रहकालयोरन्तरं स्योऽर्धकालं स्थित्यर्धं ज्ञेयम् । स्यो-
कालात् पुनर्लम्बनमानीयानष्टं स्थाप्यम् । अथ स्योऽर्धक-
स्थित्यर्धघटीफलेन चन्द्रमूनीकय शरः साध्यः ॥ अ-
नन्तरातीतविविभलग्नान्नतश्च । तथा स्फुटोक्तच्छरात्
पुनः स्थित्यर्धम् । तेनोन्ते गणितागते दर्शान्ते त-
ल्लम्बनं धनमृणं वा कार्यम् । एवं स्फुटः स्योऽर्धकालः ।
असकृदिति यावद्विशेषः । मौक्तिकार्थं मध्यग्रहकालो-
त्थस्थितिः समकालोत्थित्यन्ते योज्या । तत्रासकल-
म्बनान्तरशरोत्थस्थित्या वारं वारं
पूर्वदर्शान्तोयोज्या । एवं स्थिरलम्बनान्तरशरोत्थस्थिति-
मौक्तस्थितिर्ज्ञेया । सैव मौक्तिकम् । एवं स्थितिदले-
नाट्याहणितागतामोक्षकालोऽपि । तत्र चन्द्रपाततात्का-
लिकीकरणे फलं धनम् । एवं मोक्षमध्यग्रहकालयो-

रन्तरं मौक्तिकं स्थित्यर्जम् । एवं मर्ददलेनोनाङ्गि-
तागतात् सम्मिलनकालः । मर्ददलेन युक्तादुन्मीलन-
कालः । सम्मिलनमध्यग्रहकालयोरन्तरं प्रथमं स्फुटं
मर्दार्जम् । उन्मीलनमध्यग्रहकालयोरन्तरं द्वितीयम् ।
यद्यसकद्विधिना लम्बनं क्रियते तदैवम् । यदा पुनः
सकद्विधिना लम्बनं तदा स्पर्शकालो मोक्षकालोऽपि स-
कदेव स्फुटो भवति । किन्तु तत्रायं विशेषः । स्पर्श-
काले मोक्षकाले वा पुनर्विभलग्नं कृत्वा तस्माच्चतिः
साध्या । तथा तत्कालभवो विक्षेपः संस्कृतः सन् स्फुटः
स्पर्शिकः । मौक्तिको वा स्फुटो भवति । नचेदेवं तदा
स्थूलः । अत्रोपपत्तिः स्थित्यर्धानयने पूर्वी-
क्तैव । तत्स्फुटीकरणे प्रोच्यते । गणितागतो हि दर्श-
नकालो मध्यग्रहकालो भवितुमर्हति चन्द्रार्कयो-
स्तत्र तुल्यत्वात् । स्थित्यर्धेनो नो दर्शनकालः स्पर्शकालो
भवति । युतो मोक्षकालः । अथ च द्रष्टुः कर्षोच्छ्रित-
त्वान्मनसुप्तज्ञम् । अतस्तेन संस्कृतो दर्शान्तो मध्यग्रह-
कालः स्फुटो भवति । एवं स्पर्शकालोऽपि तत्काल-
जनितलम्बनेन संस्कृतः स्फुटो भवितुमर्हति । या युक्ति-
र्मध्यग्रहकालस्य लम्बनसंस्तारे सैव स्पर्शमोक्षसम्मिल-
नोन्मीलनकालानां, किन्तु स्पर्शमोक्षकालस्य लम्बनसंस्तारे
क्रियमाणे कालान्यत्वाच्चरः किञ्चिदन्यथा भवति ।
नतिश्च किञ्चिदन्यादृशी । तत्संस्कृतिभवं स्थित्यर्धमपि
किञ्चिदन्यादृशम् । अतस्तेनो नो गणितागते दर्शान्ते तत्त-
लम्बनं धनमृणं वा कर्तुं युज्यते । अत उक्तं तत्का-
लोत्पन्नतीव्रसंस्कृतिभवंस्थित्यर्धहीनाधिक इत्यादि । यद्य-
सकद्विधिना लम्बनं तदा पुनः पुनर्लम्बनं नतिश्च । तथा
तत्कालशरः स्फुटः स्थित्यर्धार्थं किल क्रियते । तदा
स्थित्यर्धं स्फुटं भवति । तदा तत्कालशरोऽपि स्फुटो
भवति । स एव स्पर्शिकः शर इति वेदितव्यम् । यदा
पुनः सकद्विधिना लम्बनं तदा पुनः पुनः शरस्य नतिश्चा-
करणात् स्पर्शिकः शरः पुनः कर्तुं न युज्यते । अत
उक्तं किन्त्वत् वाणावनती पुनश्च तात्कालिकाभ्यां विधु-
वितिभाष्यामिति” प्रमिताक्षरा ।

इदानीं विशेषमाह ।

“शेषं शशाङ्कग्रहणोक्तमतं स्फुटेषुजेन स्थितिखण्ड-
केन । हतोऽथ तेनैव हृतः स्फुटेन बाहुः स्फुटः स्याद्-
ग्रहणेऽत्र भानोः । यासाञ्च कालानयने फलं यत् स्फु-
टेन निघ्नं स्थितिखण्डकेन । स्फुटेषुजेनासकदुद्धृतं तत्

स्थित्यर्धं शुद्धं भवतीष्टकालः” इति शिद्धान्तशिरोमणिः ।

“अत्र रविग्रहणे विस्ववलनभुजकोट्यादीनामानयनं श-
शाङ्कग्रहणोक्तवत् वेदितव्यम् । किं त्वत् भुजसाधने विशेषः
अत्र पूर्वानयनेन यो भुज आगच्छति । असौ तत्कालस्फु-
टशरजनितेन स्थित्यर्धेन गुण्यः स्फुटेन स्थितिखण्डकेन
भाज्यः । स्पर्शमध्यकालयोरन्तरेण भाज्यः इत्यर्थः । फलं
स्फुटो भुजो भवति” । “ग्रासीनमानैक्यदलस्य वर्गाद्विक्षेपकृत्या
रहितात् पदं यत् । गत्यन्तरार्थैर्विहृतमिति” यत् फलं
लभ्यते तस्य स्फुटीकरणम् । तत् फलं स्फुटेन स्थित्य-
र्धेन स्पर्शमध्यकालयोरन्तरेण गुणितं तत्कालस्फुटशरज-
नितेन स्थित्यर्धेन भक्तं स्फुटं भवति । तत् स्थित्यर्धार्थ-
च्छुद्धिमिष्टकालो भवति । स च स्पर्शादग्रतो मोक्षात् पृ-
थतः । तस्मिन् काले नतिसंस्कृतं शरं पुनः कृत्वा ग्रासी-
नमानैक्यदलस्य वर्गाद्विक्षेपकृत्यादिना फलं साध्यम् ।
तत् फलं पुनः स्फुटं कर्तव्यम् । एवं यावद्विष्टकालः-
स्फुटो भवति तावदसकृत्कर्म । अत्रोपपत्तिः । भुजा-
नयने पूर्वोक्तैव । तत्स्फुटीकरणे प्रोच्यते । यथा चन्द्र-
ग्रहणे स्थित्यर्धं शरमानैक्यार्जयोर्वर्गान्तरादुद्धृतं तथेहा-
प्यानीतम् । तदस्फुटम् । लम्बनसंस्तारे कृते स्पर्शमध्यग्र-
हकालयोरन्तरं तत् स्फुटं स्थित्यर्जम् । लम्बनान्तरसंस्कृ-
तमित्यर्थः । भुजो हि स्थित्यर्धसम्बन्धेनागच्छति । यथा
चन्द्रग्रहे मध्यममेव स्थित्यर्जम् । तत्सम्बन्धेन यादृशो
भुजस्तत्रागच्छति तादृशेनेहापि भवितव्यम् । वासनाया-
स्तुल्यत्वात् । अथ च “वीष्टेन निघ्नाः स्थितिखण्डकेनेत्येवम्”
यदानीयते तदा स्फुटस्थित्यर्धं वीष्टं कृत्वा गुणक आनीयते
तदा स्फुटस्थित्यर्धसम्बन्धो भुजः स्यात् । असावस्यक् ।
अतस्तस्य तत्कालस्फुटशरजनितस्थित्यर्धसम्बन्धीकरणायाचु-
पातः । यदि स्फुटस्थित्यर्धेनैतावान् भुजस्तदा तत्कालज-
नितस्फुटशरभवस्थित्यर्धेन किमिति । फलं स्फुटो भुजो
भवति । एतदेव विपरीतं कर्म ग्रासात् कालानयने ।
“ग्रासीनमानैक्यदलस्य वर्गात्” इत्यादिना यत् फलमाग-
च्छति तन्मध्यमं स्थित्यर्धं वीष्टम् । तत् स्फुटस्थित्यर्धा-
द्यावद्विशोध्यते तावदस्यगिष्टं भवति । अतस्तस्य फलस्य
स्फुटस्थित्यर्धपरिणामायानुपातः । यदि मध्यमस्थित्यर्ध-
नैतावत् फलं तदा स्फुटस्थित्यर्धेन कियदिति । अत्र य-
ल्लभ्यते स्फुटं फलं तस्मिन् स्फुटस्थित्यर्धाच्छोधिते स्फुटमिष्ट-
मवशिष्यतः” इति प्रमिताक्षरा ।

इहलङ्घितायां ग्रासप्रकारस्तद्भेदः सत्फलानि चोक्तानि यथा

“अन्धसाखादविशेषाच्छिन्नमपि शिरः किलासुर-
स्येदम् । प्राणैरपरित्यक्तं गृह्यतां यातं वदन्त्येके ।
इत्थं कर्मण्डलाकृतिरसितत्वात् किल न दृश्यते गगने ।
अथ तत्पर्वकालाद् वरप्रदानात् कमलयोगेः । सुखपुच्छ-
विभक्ताङ्गं भुजङ्गमाकारमुपदिशन्त्ये । कथयन्त्यमूर्त-
मपरे तमोभयं सैहिकेयाख्यम् । यदि मूर्तौ भविचारो
शिरोऽथवा भवति मण्डली राहुः । भगणार्धमन्तरितो
गृह्णाति कथं नियतचारः । अनियतचारः खलु चेद्
उपलब्धिः सङ्गया कथं तस्य । पुच्छाननाभिधानोऽन्त-
रेण कस्मान्न गृह्णाति । अथ तु भुजगेन्द्ररूपः पुच्छेन
सुखेन वा न गृह्णाति । सुखपुच्छान्तरसंस्थं स्थगयति
कस्मान्न भगणस्याङ्गम् । राहुद्वयं यदि स्याद्गुप्तेऽस्मिन्ने
ऽथोदिते चन्द्रे । तत्समगतिनाम्येन गृह्णतः सूर्योऽपि
दृश्येत । भूच्यायां स्वगृह्ये भास्करमर्कपदे प्रविशतीन्दुः ।
प्रपङ्कममृतः पञ्चाद्वेन्दोर्भानोश्च पूर्वाधात् । दृक्ष्य
स्वच्छाया यथैकपाश्वर्णेन भवति दीर्घा च । निशि निशि
तद्वद् भूमेरावरणशङ्कितेश्च । सूर्यात् सप्तमराशौ यदि
चोदग्दक्षिणेन नातिगतः । चन्द्रः पूर्वाभिमुखच्छाया-
मौर्वीं तदा विधति । चन्द्रोऽधःस्थः स्थगयति रविमम्बु-
द्वत् समागतः पश्चात् । प्रतिदेशमतश्चित्तं दृष्टिवशाद्भा-
स्करमप्यहम् । आवरणं सहदिन्दोः, कुण्ठविषाणस्ततो-
ऽर्द्धसंक्षन्तः । स्वस्यं रवेर्यतोऽतस्तीक्ष्णविषाणो रविर्भवति ।
एतत्परागकारणमुक्तमिदं दिव्यङ्गभिराचार्यैः । राहु-
रकारणमस्मिन्निष्पन्नं शास्त्रसङ्गातः । योऽसावसुरो राहु-
स्तस्य वरो ब्रह्मणायमाक्षप्रः । आप्यायनमुपरागे दत्त-
क्षुतांशेन ते भविता । तस्मिन् काले साद्विध्यमस्य तेनो-
पचर्यते राहुः । आस्योत्तरा शशितिर्गणितेऽप्युपचर्यते
तेन । न कथञ्चिदपि निमित्तैर्पह्णं विज्ञायते विना-
तैस्तु । अन्यस्मिन्नपि काले भयन्त्यथोत्पातरूपाणि । पञ्च
पहसंयोगाच्च किल पङ्कस्य सन्भवो भवति । तैर्न च
विनाऽऽप्यायनं न विचिन्त्यमिदं विपश्चिद्भिः । अवनत्याकौ
प्राप्तौ दिग्ज्ञेया वलनयावनत्या च” अथ वेलाभेदे फलम् ।
“तिथ्यवसानाद्द्वेला करणे कथितानि तानि भवा । सप्तमा-
सोत्तरद्वया पर्वेशः सप्त देवताः क्रमशः । ब्रह्मशशीन्द्र-
कुबेरा वरुणाग्नियमाश्च विज्ञेयाः । ब्राह्मे द्विजपशुद्वि-
क्षेमारोग्याणि शस्त्रसम्पत् । तद्वत् सौम्ये तस्मिन् पीडा
विदुषामदृष्टिः । ऐन्द्रे भूपविरोधः शारदशस्त्रजयो न च
क्षेमम् । कौबेरेऽर्धपतीनामर्धविनाशः सुभिक्षं च ।

वारुणमवनीशाशुभमन्येषां क्षेमसखद्विकरम् । आग्नेयं
मित्राख्यं सखारोग्याभयान्मुकरम् । वास्यं करोत्यदृष्टिं
दुर्भिक्षं सङ्ख्यं च सखानाम् । यदतः परं तदशुभं क्षुन्ना-
रादृष्टिदं परं । वेलाहोने पर्वणि गर्भविपक्षिणं शस्त्रकोपम् ।
अतिवेले कुसुमफलजयो भयं सखनाशश्च । हीनातिरिक्तकाले
फलमुक्तं पूर्वशास्त्रदृष्टत्वात्” ।

अथ एकमासे ग्रासऽयस्य ग्रासभेदस्य च फलम् ।
‘स्फुटगणितविदः कालः कथञ्चिदपि नान्यथा भवति ।
यद्येकस्मिन् मासे पङ्कसं रविमोमयोस्तदा क्षितिपाः ।
स्वबललोभैः सङ्ख्यमायान्यतियस्तुकोपैश्च । यस्ता-
वुदितास्तमितौ शारदधान्यावनीश्वरजयदौ सर्वपक्षौ
दुर्भिक्षमरकदौ पापसंहारौ” अथ दिनाट्यंशभेदे ग्रासफलम् ।

“अर्धोदितोपरक्तो नैकतिकात् हन्ति सर्वयज्ञांश्च ।
अग्नौ पञ्चविशुणाधिपविप्राश्रमिणोऽशुभाभ्युदितः । कर्ष-
कपाशखण्डवणिकवृत्तियबलनायकान् द्वितीयेऽंशे । कारुक-
म्यूद्रस्तेच्छान् खलतीयांशे समन्तिजनान् । मध्याह्ने
नरपतिमध्यदेशहा शोभनश्च धान्यार्घः । दृष्टभुगमात्या-
न्तःपुरवैश्यधुः पञ्चमे खांशे । स्त्रीमूद्रान् षष्ठेऽंशे द-
स्युप्रत्यन्तहाऽस्तमयकाले । यस्मिन् खांशे मौलस्तत्प्रोक्ता-
नां शिवं भवति” ।

अथायनादिभेदे फलम् “द्विजन्तपतीनुदगयने विट्कूटान्
दक्षिणायने हन्ति । राहुदग्गादृष्टः प्रदक्षिणं हन्ति
विप्रादीन् । स्तेच्छान् विदिकस्थितोऽध्यायिनश्च हन्या-
दुताशसक्तांश्च । सखिलचरदक्षिणातो यास्येनोदग्गवास-
शुभः । पूर्वेषु सखिलपूर्णां करोति वसुधां समागतो दैत्यः ।
पश्चात्कर्षकसेवकवीजविनाशाय निर्दिष्टः । पाञ्चाल-
कलिङ्गमूरसेनाः कास्वोजोडकिरातश्चस्त्रवार्ताः”

अथ मेषादिराशौ ग्रासफलम् । “जीवन्ति च ये
क्षुताशयत्त्या ते पीडासुपयानि मेवसंस्थे । गोपाः
पशवोऽथ मोमिनो मनुजा ये च सहस्रसमागताः ।
पीडासुपयानि भास्करे गृह्णे शीतकरेऽथवा वृषे । मिथुने
प्रवराङ्गना नृपा नृपमात्रा बलिनः कलाविदः । यश-
नातटजाः सवाहिका भवगाः सुहृजनेः समन्विताः ।
आभीराच्छ्वरान् सपह्णवान् सह सज्जान् मत्स्यकुच्छ-
कानपि । पाञ्चालान्निकलांश्च पीडयत्यज्ञं चापि निहन्ति
कर्कटे । सिंहे पुलिन्दगणमेकलसत्वयुक्तान् राजोपमानरप-
तीन् वनगोचरांश्च । षष्ठे तु सखकविलेखकोयसक्तान्
हन्यप्रसकविपुरशालियुतांश्च देशान् । दलाधरेऽवन्यपरा-

नसाधून् बणिग्दशाणीन् मरुकच्छपांश्च । अलिन्यथोदम्ब-
रमद्बोलान् ह्रमान् सयौधेयविषायुधीयान् । धन्विन्यमा-
त्यवरवाजिविदेहमल्लान् पाञ्चालवैद्यवणिजो विषमायुध-
ज्ञान् । हन्यान्मृगे तु भक्षमन्त्रिजालानि नीचान् मन्त्रौष-
धिषु कुशलान् स्थविरायुधीयान् । कुम्भेऽन्तर्गिरिजान् स
पश्चिमजनान् भारोद्ग्रहस्तस्करान् आभोरान्दरदार्यसिंह-
पुरकान् हन्यात्तथा बर्बरान् । भीमे सागरकूलसागरज-
लद्रव्याणि मान्यान् जनान् प्राज्ञान् वायुपजोविनश्च भफलं
कूर्मोपदेशाद्देत् । ताराफलं कूर्मविभागयद्दे वक्ष्यते ।

अथ यासभेदनामतत्फले “सव्यापसव्यलेहप्रसन-
निरोधावमर्दनारोहाः । आघ्रातं मध्यतमस्तमोऽन्य इति
ते दश प्रासाः । सव्यगते तमसि जगज्जलभूतं
भवति सुदितमभयं च । अपसव्ये नरपतितस्कराव-
मर्दैः प्रजानाशः । जिह्वेव लेढि परितस्तिमिरनुदो
मण्डलं यदि स लेहः । प्रसुदितसमस्तभूता प्रभूततोया
च तत्र मही । पसनमिति यदा त्रयः पादो वा
गृह्यतेऽथवाप्यर्द्धम् । स्त्रीतन्त्रपवित्रहानिः पीडा च
स्त्रीतदेशानाम् । पर्यन्तेषु गृह्यत्वा मध्ये पिण्डीकृतं
तमस्तिष्ठेत् । स निरोधो विज्ञेयः प्रमोदकत् सव्यभूता-
नाम् । अवमर्दनमिति निःशेषमेव सव्यद्वयं यदि चिरं
तिष्ठेत् । हन्यात् प्रधानदेशान् प्रधानभूपांश्च तिमिरमयः ।
वृत्ते गृहे यदि तमस्तत्क्षणमावृत्य दृश्यते सूर्यः । आ-
रोहणमित्यन्योऽन्यमर्दनमभयकरं राक्षसम् । दर्पण इवैक-
देशे सवाष्पनिःश्वासमारुतोपहतः । दृश्येताघ्रातं तत् सु-
दृष्टिद्वारावहं जगतः । मध्ये तमः प्रविष्टं वितमस्तं स-
ण्डलं च यदि परितः । तन्मध्यदेशनाशं करोति कुक्ष्या-
मभयं च । पर्यन्तेष्वतिबज्जलं खलं मध्ये तमस्तमोऽन्या-
ख्यम् । सस्यानामीतिभयं भयमस्तिस्तस्कराणां च ।

अथौत्पातिकराक्षसभेदे फलम् । “श्वेते जेमसुभिजं
ब्राह्मणपीडां च निर्दिशेद्वाहौ । अग्निभयमनलवर्णं
पीडा च ऊताशट्सीनाम् । हरिते रोषोल्लसता
सस्यानामीतिभिश्च विध्वंसः । कपिले शीघ्रगसत्वस्ते च्छ-
ध्वंसोऽथ दुर्मिजम् । अरुणकिरणानुरूपे दुर्मिजादृष्टयो
विहगपीडा । आधूमे जेमसुभिजमादिशेन्नन्ददृष्टिं च ।
कापोतारुणकपिलश्यावामे क्षुद्रयं विनिर्देश्यम् । कापोतः
शूराणां व्याधिकरः क्षणवणश्च । विमलकमणिपीतामो
वैश्वध्वंसो भवेत् सुभिजाय । सार्चिष्मत्यग्निभयं गौरिकरूपे
तु युवानि । दूर्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्दिशे-

नरकम् । अग्निभयसम्प्रदायी पाटलिपुत्रमोपमो-
राक्षः । पांशुविलोहितरूपः क्षत्रध्वंसाय भवति दृष्टेः ।
बालरविकमलसुरचापरूपमृच्छरूपकोपायः । शिरोमण्युक्तो
ग्रासभेदे ग्रासवर्णभेदस्तु स्वाभाविक इत्यविरोधः ।

अथ गृहभेदैर्दर्शने फलभेदः । “पश्यन् यस्तं
सौम्यो हृतमधुतेलचयाय राक्षसं च । भौमः सभ-
रविसर्दं शिखिकोपं तस्करभयं च । शुक्रः सस्य-
विसर्दं नानाकृतेषां जनयति धरित्रग्राम् । रविज-
करोत्यदृष्टिं दुर्भिक्षं तस्करभयं च । यदशुभमवलोकना-
भिरुक्तं ग्रहजनितं गृहणे प्रमोदणे वा । सुरपति-
गुरुणावलोककं तच्छुभमुपयाति जलैरिवान्धिरः ।”

अथ ग्रासोत्तरपक्षासाध्यन्तरे पुनर्ग्रासे भूकम्पादौ स-
पातेन्दुना सूर्यस्येव भौमादिपञ्चकस्याप्याच्छादसम्भवेन त-
थात्वे औत्पातिकं गृहणं तेज्वनिदृष्टानि चोक्ताणि यथा ।
“गस्ते क्रमाद्विमितैः पुनर्गृहो मासषट्कपरिदृष्टा ।
पवनोत्कपातरजःक्षितिकम्पतमोऽग्निनिपातैः । आवन्तिका
जनपदाः कावेरीनर्मदातटाश्रयिणः । दम्नाश्च मनुजपतयः
पीड्यन्ते क्षितिमुते गस्ते । अन्तर्वेदो सरयूः नेपालं पूर्व-
सागरं शोणम् । स्त्रीतन्त्रयोधकुमारान् सह विद्वद्भि-
र्बुधो हन्ति । गृहणोपगते जीवे विद्वद्वृषमन्त्रिगजहय-
ध्वंसः । सिन्धुतटवासिनामप्युदग्दशं संश्रितानां च ।
भृगुतनये राक्षगते दसेरकाः सेकैकयाः सयौधेयाः । आ-
र्यावर्त्ताः शिबयः स्त्रीसचिवगणाश्च पीड्यन्ते । सौरे मरुभव-
पुष्करसौराष्ट्रा धावतोऽर्बुदान्यजनाः । गोमन्तपारियात्रा
श्रिताश्च नाशं व्रजन्त्याशु” ।

अथ मासभेदे यासफलम् । “कार्त्तिक्यामनलोपजीविम-
गधान् प्राच्याधिपान् कोशलान् कल्माषानथ स्वरसेनस-
हितान् कार्गो च सन्तापयेत् । हन्यान्नाशु कलिङ्गदेशन्द-
पतिं सामात्यभृत्यं तमो दृष्टं क्षत्रियतापदं जनयति जेमं
सुभिजान्वितम् । काशीरकान् कोशलकान् सपुण्ड्रान्
मृगांश्च हन्यादपरान्तकांश्च । ये सोमपाक्षांश्च निहन्ति
सौमे (मार्गं) सुदृष्टिकत् जेमसुभिजज्ञश्च । पौषे द्विजक्षल-
जनोपरोधः ससैन्धवाख्याः कुकुरा विदेहाः । ध्वंसं
व्रजन्त्यत्र च मन्ददृष्टिं भयं च विन्द्यादसुभिजयुक्तम् ।
माघे तु मातृपितृभक्तवसिष्ठगोत्रान् साध्यायधर्मनिरतान्
किरणस्तुरङ्गान् । वज्राङ्गकाशिमनुजांश्च हुनोति राक्षदृष्टिं
च कर्षकजनानुमतां करोति । पीडाकरं फाल्गुनमासि पर्जन्या
वज्राङ्गकावन्तकमेकलानाम् । नृत्यसस्यप्रवराङ्गनां ध-

सुधूकरजलतपस्विनां च । चैत्रे तु चित्रकरलेखकगेयस-
क्तान् रूपोपजीविनिगलजहिरग्यपण्यान् । पौण्ड्रो-
कैकयजनानथ चाशुकांश्च तापः स्मृशत्यमरपोऽत्र विविव-
वर्षी । वैशाखमासि गृहणे विनाशमायान्ति कर्पासतिलाः
समुद्गाः । इक्ष्वाकुयौधेयशकाः कलिङ्गाः सोपद्रवाः किन्तु
सुभिक्षमस्मिन् । ज्यैष्ठ्ये नरेन्द्रद्विजराजपत्न्याः सखाणि
वृष्टिश्च सहागयाश्च । मध्वसमायान्ति नराश्च सौम्याः
साल्वैः समेताश्च निषादसङ्गाः । आप्रादपवेणुदपानव-
प्रनदीप्रवाहान् फलमूलवात्तान् । गान्धारकाश्शौरपुलि-
न्दचीनान् हतान् वदेन्मण्डलवर्षमस्मिन् । काश्मी-
रान् सुपुलिन्दवीनयवनान् हन्यात् कुरुक्षेत्रकान्
गान्धारानपि मध्यदेशसहितान् दृष्टो ग्रहः आवणे ।
काम्बोजैकशफांश्च शारदमपि त्यक्त्वा यथोक्तानिमान्
अन्यत्र प्रचुराक्षुब्धमनुजैर्धार्तां करत्याहताम् । कलिङ्ग-
सङ्गान् मगधान् सुराष्ट्रान् स्वेच्छान् सुवोरान् वरदाच्छ-
कांश्च । स्त्रीणां च गर्भानसुरो निहन्ति सुभिक्षङ्गाद्रपदे-
भ्युपेतः । काम्बोजचोनयवनान् सह शल्यहृद्भिर्वाह्लीक-
सिन्धुतटवासिजनान्श्च हन्यात् । आनर्त्तपौण्ड्रभिशजश्च तथा
किरातान् दृष्टोऽसुरोऽश्वयुजि भूरि सुभिक्षकश्च ।

अथ भोक्षभेदानमतत्फलानि “हनुकुक्षिपायुभेदाद्वि-
सृक्छर्दनं च जरणं च । मध्यान्त्ययोश्च विदरणमिति दश
शशिक्ष्य योमोक्षाः । आग्नेय्यामपगमनं दक्षिणहनुभेद-
संज्ञितं शशिनः । सखविमर्दो मुखरुग् नटपपीडा स्यात्
सुवृष्टिश्च । पूर्वोत्तरेण वामो हनुभेदो नटपकुमारभयदायी ।
मुखरोगं शस्त्रभयं तस्मिन् विन्यात् सुभिक्षश्च । दक्षि-
णकुक्षिभेदो दक्षिणपाश्वरेण यदि भवेन्मोक्षः । पीडा
नटपकुक्षिपायुभेदो दक्षिणपाश्वरेण रिपवः । वामस्तु कुक्षि-
भेदो यद्युत्तरमार्गसंस्थितो राज्ञः । स्त्रीणां गर्भविपत्तिः
सखानि च तत्र मध्यानि । नैर्ऋतवायव्यस्थौ दक्षिणवामौ
त पायुभेदौ द्वौ । गुह्यरुगत्या वृष्टिर्द्वयोस्तु राज्ञीजयो
वामे । पूर्वोत्तरेण गृहणं कृत्वा प्रागेव चापसर्पेत । स-
सृक्छर्दनमिति तत् क्षेमसखहृदिप्रदं जगतः । प्राक्पुण्ड्र-
गृहणं यस्मिन् पश्चादपसर्पणं त तज्जरणम् । कुच्छस्त्र-
भयोद्विग्नाः क शरणमुपयान्ति तत्र जनाः । मध्ये
यदि प्रकाशः प्रथमं तन्मध्यविदरणं नाम । अन्तःको-
मकरं स्यात् सुभिक्षदं नातिवृष्टिकरम् । पर्यन्तिषु वि-
सृजताबलं मध्ये तमोऽनलदरणाख्यम् । मध्याख्यदेश-
नाथः शारदसखजयश्चास्मिन् । एते सर्वे भोक्षा वक्तव्या

भास्करेऽपि किन्त्वत्र । पूर्वा दिक् शशिनः यथा तथा
रवौ पश्चिमा कल्प्या” ।

अथ ग्रासोत्तरं सप्तदिनमध्ये पांशुपातादौ फलम् ।
“सुक्ते सप्ताहान्तः पांशुनिपातोऽन्नसंक्षयं कुरुते ।
नीहारो रोगभयं भूतस्यः प्रवरन्दपण्ड्यम् ।
उल्का मन्त्रिविनाशं नानावर्णा घनाश्च भयमनुलम् ।
स्तनितं गर्भविनाशं विद्युन्मृपदं द्विपरिपीडाम् । परि-
वेधो रुक्पीडां दिग्दाहो नृपभयं च साग्निभयम् ।
रुहो वायुः प्रबलश्चौरसमुद्यं भयं धत्ते । निर्वातः सुर-
चापं दण्डश्च कुड्मं सपरचक्रम् । ग्रहयुद्धं नृपयुद्धं केतुश्च
तदेव संदष्टः । अविकृतसलिलनिपाते सप्ताहान्तः
सुभिक्षमादेश्यम् । यज्ञाशुभं ग्रहणजं तत् सर्वं नाश-
मुपयाति । सोमग्रहे निवृत्ते पक्षान्ते यदि भवेद्ग्रहो-
ऽर्कस्य । तत्रानयः प्रजानां दम्भयोदैरसन्धोऽन्यम् ।
अर्कगृहात् शशिनो गृहणं यदि दृश्यते ततो विप्राः ।
नैककृतफलभाजो भवन्ति सुदिताः प्रजासर्वे” इ०स० ।

ज्यो०त० “रविभौमनवांशे तु निरभ्रं ग्रासमादिशेत्
बुधसौरिनवांशे तु मलिनं क्षुद्रवर्षणम् । गुरोरंशकमा-
साद्य दृश्यते सवलाहकः । शशिशुकनवांशे तु प्रावृट्-
कावे महज्जलम् । अन्यताव्यक्तभूतौ तौ दृश्येते आदि-
ताम्बरौ” । “अन्यत्र वर्षे तरल तौ चन्द्रार्कौ ।

एवं गृहणस्य कालभेदेन शुभाशुभसूचकत्वे सामान्यतः स्थिते
इदानीं व्यक्तिभेदेन जन्मादिराशिभेदेन गृहणस्य दर्शननिषेध-
स्तत्फलञ्चोच्यते । राजसा० “सप्ताष्टजन्मशेषेषु (१२) चतुर्थे
दशमे तथा । नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम् ।
श्रीपतिव्यवहारनिर्णये वर्षाष्टः । “जन्मभे जन्मराशौ च षष्ठा-
दमगते तयोः । चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम् ।
प्रासदर्शनमात्रेण चार्थहानिर्भहल्यम् । जायते नात्र
सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्जयेत्” । “जन्मनक्षत्रामेक्षया षष्ठे
सप्तमे अर्थात् निधनतारायाम्” ज्यो०रघु० । “जन्मसप्ता-
ष्टरिपक्षाद्दशमस्य निशाकरे । दृष्टोरिष्टप्रदोराहु-
र्जन्मर्त्ते निधनेऽपि च” । “वैनाशिक ऋते दृष्टं गृहणं
सुधांशुभास्करयोः । जनयति रोगं बहुधा क्षेपं वित्त-
क्षयं चाशु” वराहः । तच्छान्तिरप्युक्ता ज्यो०त० तत्रैव
“जन्माष्टजायान्त्यखधर्मसंस्थे निशाकरे जन्मसु तार-
कासु । दृष्टा तमश्चन्द्रमसं प्रयत्नादभ्यर्च्य दद्यात्
कनकं द्विजाय” चन्द्रमसमितुपलक्षणं चन्द्रग्रहे
चन्द्रं सूर्यग्रहे सूर्यमभ्यर्च्य त्र्यर्थः” ज्यो०रघुनन्दनः ।

ग्रहणं च खराशेः स्थानभेदेन शुभादिस्तृचकं यथाह ज्यो-
तिषे । “विषड्दशायोपगतं नराणां शुभप्रदं स्याद्ग्रहणं
रवीन्द्रोः । द्विसप्तन्देषु मध्यमं स्याच्छेषेणितं कथितं
कुनीन्द्रैरिति” । दृष्टोचन्द्रोदये विष्णुधम्मो “यन्नत्नगतो-
राज्जुर्गते शशिभास्करौ तज्जातानां भवेत्पीडा ये नराः
शान्तिवर्जिताः” तत्रैव पुरा० “सूर्यस्य संक्रमोवापि
ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । यस्य विजन्मनक्षत्रे तस्य रोगो-
ऽथवा मृतिः । तस्य दानं च होमं च देवाचेनजपौ
तथा । उपरागाभिषेकं च कुर्याच्छान्तिर्भविष्यति ।
स्वर्णेन वायु पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य चाकृतिम् । ब्राह्मणाय
ददेत्तस्य न रोगादिश्च तत्कृतः” । विजन्मनक्षत्रम्
जन्मदशमैकोनविंशति तारा इति । सर्पस्य तदाकारस्य राजो-
रित्यर्थः । अङ्गुतसागरे भार्गवः । “यस्य राज्यस्य नक्षत्रे
स्वर्भानुरपरज्यते । राज्यभङ्गं सुहृन्नाशं मरणं वात
निर्द्दिशेत्” तच्छान्तिश्च निर्णयसिन्धौ दर्शिता तत एवावगम्या

चन्द्रार्कयोगग्रहणे यस्य पुंसोदर्शनं न पर्युदस्तं तस्यैव
आज्ञाद्यधिकार इति ति०त० रघुनन्दनेन समर्थितं यथा
“ननु ज्योतिःशास्त्राद्युक्तनिषेधो हि सावद्व्यादृच्छिकपर-
ोऽस्तु न तु वैधपरः सैवम्” राज्जुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्यय-
द्विषु । स्नानदानादिकं कुर्यान्निशि काश्यपतेषु च”
इति देवलवचने दर्शनपदश्रवणादर्शने सति स्नानादेर्भ-
हाभ्युदय हेतुत्वादुदर्शनमपि विधेयम् । तथा च सवत्-
सरप्रदीपे मार्कण्डेयः । “एकरात्रमुपोष्यैव राज्जुं दृष्ट्वाऽ-
क्षयं नरः । पुण्यमाप्नोति कृत्वा च दानं आङ्गं विधा-
नतः” । ततश्च तस्यैव प्रकृतत्वेनोपस्थितस्य वैधदर्शनस्य
पर्युदासो न तु रागप्राप्तिदर्शनस्य निषेधोऽप्रकृतत्वेनानुप-
स्थितेः । एवञ्च पदार्थान्तरसाक्षात्त्वविशेषविधिं संप्रहाय
तदितरत्वं सामान्यमन्वेतीति सर्वत्र पदाह्वनीयादौ सामा-
न्यस्य विशेषेतरपरत्वे बीजम् । यथा “अहरहर्दद्यात्” इति
“दीक्षितो न ददातीति” प्रतिषेधात् दीक्षितेतरपरं न राग-
प्राप्तिनिषेधकम् । तदुक्तं “विधैव ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण
प्रतिक्रियम् । योग्यत्वं प्रतिषिद्धत्वं विशेषणप्रदान्यैः”
“यजमानः पठतीति श्रुत्या तद्दुयोग्योविद्वान्, दीक्षितो न
ददातीति प्रतिषेधाद्दीक्षितेतरः, “स्वर्गकामोऽग्निहोत्रेन
यजेत” इत्यत्र विशेषणान् स्वर्गकामः कर्त्तेति तेन
सप्तमचन्द्रादीतरो राज्जुं दृष्ट्वा स्नायादिति लभ्यते ।
एवं वैधदर्शनपर्युदासोऽपि निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणाद्वा-
गप्राप्तदर्शनस्य प्रसज्यप्रतिषेधः कृत्वभिगमननियमे पर्वणः

पर्युदस्तत्वेऽपि तत्र रागप्राप्तिगमनस्य प्रसज्यप्रतिषेधवदिति”
तदेतन्निर्णयसिन्धुता निराकृतं यथा “केचिद्वौद्ध-
तल्या राज्जुग्रहणस्य निमित्तत्वेन तद्विषयस्य प्रयो-
जकत्वात् ज्योतिःशास्त्रादिना जातस्य ज्ञानस्य निमि-
त्तत्वे प्राप्तेऽपि “स्नानं दानं तपः आङ्गमनन्तं रा-
ज्जुदर्शने । चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचर” इति जा-
बाल्यादिवचनेषु दृष्टिप्रयोगाच्चानुषज्ज्ञानस्यैवोपसंहारन्या-
येन निमित्तत्वम् । अन्यथा दृष्टौ लक्षणा स्यात् । तेन
मेधाच्छादने ऽन्वादीनां, जन्मसंप्राप्तेत्यादिनिषिद्धदर्श-
नानां च स्नानआङ्गादौ नाधिकार” इति । कल्पतरु-
स्याह । “दर्शनशब्देन चाक्षुषज्ञानं गृह्यते । न ज्ञान-
भावम् अज्ञातस्य निमित्तत्वासम्भवाद्निमित्तमहिम्नैव ज्ञा-
नलाभेन दर्शनपदवैयर्थ्यापत्तेः । तेन चाक्षुषधीयोग्यः
कालः पुण्यः । योग्यत्वं च प्रयत्नानपनेयचाक्षुषज्ञान-
प्रतिबन्धकराहित्यं तेन मेधच्छेदे योग्यताभावाच्च स्नाना-
दीति” निर्णयान्तेऽप्येवम् । तदेतत्तुच्छम् । यदि चाक्षु-
षज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा “सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा
चन्द्रग्रहस्तथा तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च कचि-
दिति” वाक्यं व्यर्थं स्यात् । चाक्षुषज्ञानाभावेन प्राप्त्य-
भावात् तत्पूर्वकत्वाच्च निषेधस्य । न चेदं गृस्तास्तपरम्
रविचन्द्रयोरस्तानन्तरं रात्रिदिवाग्रहत्वादिति वाच्यम्
तत्रपदस्य ग्रहपरत्वेऽधिकरणत्वायोगाद्निमित्तपरत्वे च
तद्गृह्णनिमित्तकज्ञानादेरस्तात्मागम्यभावापत्तेः । अथ
तत्रेति रात्रिदिने उच्येते वैश्वदेवीतिवद्दुशुणभूते
अपि तत्र ताडनमन्त्रलिङ्गाभावात् । तयोर्निमित्त-
त्वेऽधिकरणत्वे वाऽन्यप्रयुक्तज्ञानाद्यभावापत्तेश्च । किञ्च
“नेचेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यत्नं कदाचन । नोपरक्तं
न वारिष्यन्मध्यं नभसोगतमिति” मनुवचनं बाध्यते
“दृष्टोऽरिष्टप्रदो राज्जुरित्यादि” च । न चात्र विहिते द-
र्शने निषेधाप्रवृत्तिवत्पर्युदसनीयतापि न युक्तेति वाच्य-
म् दर्शनस्यानुवादेन विधेयत्वाभावात् । एतच्चाग्रे व-
क्ष्यामः । तत्त्वे वा विरुद्धतिकद्वयापत्तेः अस्तु सकृद्दर्शन-
विधानेन सङ्कोच इति चेत् न “सक्तिं दृष्ट्वा ततः स्नाया-
दिति” सक्तिज्ञानेऽपि चाक्षुषज्ञानस्य निमित्तत्वापत्तेः
अस्तु किं नमिच्छन्नमिति चेत् न गृस्तास्तो “तयोः परेद्यु-
रुदये दृष्ट्वाभ्यवहरेच्छुचिरिति” दर्शनोत्तरं भोजनविधाना-
दभ्यस्य पूर्ववेधकाल इव यावद्दर्शनं भोजननिषेधापत्तिः
मध्येऽन्वीभूतस्य सुतरां यावच्चक्षुःप्राप्त्युपवासप्रसङ्गश्च ।

अथात्रबोलुपतया तत्र ज्ञानमात्रं विवक्ष्यते तत् तत्पूर्वमपि
 निर्लज्जेन स्वीक्रियताम् । एतेन यत्तु कैश्चिदुक्तं स्वर्गज्ञाने
 सुक्तिज्ञाने च यस्य दर्शनं विहितं तेनैव कार्यं नान्येन ज्ञा-
 प्रत्ययेन समानकर्तृत्वावगतेरिति तन्निरस्तम् । का तर्हि तस्य
 गतिः दृश्येष्टुविशेषणत्वाद्गृहकैवल्यवदविवक्ष्यार्थतः सिद्ध-
 ज्ञानमात्रानुवादात् सर्वं सुखम् । अङ्गल्याद्यानादेश्यगृह्या-
 ट्यै वा दर्शनस्यार्थवत्त्वम् । न चोक्तयोग्यतापि सा-
 ध्वी दर्शनोत्तरं भेषच्छब्दे योग्यताभावापत्त्या दानाद्य-
 भावापत्तेः । तेन तत्तद्रेखावच्छेदेन ज्योतिःशास्त्रावेदात्ममेव
 योग्यता । किञ्च “रजसोदर्शने नारो त्विरात्मशुचिर्भवेत्”
 इत्याद्यन्वस्त्रीणांमाशौचाभावप्रसङ्गः । यत्तु वर्द्धमानेनो-
 क्तम् “ज्ञानोत्तरं ह्यधिकारो न ज्ञानकाले, ज्ञानकाले
 ज्ञानाभावात् । एवं दर्शनोत्तरं सुक्तिपर्यन्तमस्यैव
 योग्यतेति” तदपि प्रतिज्ञामात्रम् । किञ्च यस्तास्ते
 ‘तयोः परेद्यु रुदये दृष्टाभ्यवहरेच्छुचिरित्यादि” वाक्य
 वैयर्थ्यापत्तिः । चाक्षुषज्ञानान्यथानुपपत्त्यैवार्थादुदये
 ज्ञानसिद्धेः ननु सुक्तिज्ञाने शास्त्रोपमेव ज्ञानं निमित्तं
 न चाक्षुषम् “चन्द्रसूर्यपहे नाद्यात् तस्मिन्नहनि
 पूर्वतः । राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय ज्ञात्वा कुर्वीत भोजनमिति”
 दृष्टगौतमेन विज्ञायेति ज्ञानमात्रोक्तेः । यत्तु “मुक्तिं
 दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं ज्ञानं कृत्वा ततः परमिति” तदपि
 ज्ञानमात्रपरम् । “भेषमात्रादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृ-
 श्यते । आकलय्य तु तं कालं ज्ञात्वा भुञ्जीत वाग्यतः” ।
 इति गौडनिबन्धे दर्शनात् नैवम् अज्ञानस्य निमित्त-
 त्वाभावेन निमित्तमहिम्नैव ज्ञानलाभे वाक्यवैयर्थ्यात् ।
 यस्तास्तेऽपि तदापत्तेः । किञ्च दर्शनं पुंसोविशेषण-
 मुपलक्षणं वा, नाद्यः दर्शनापेक्षया काले ज्ञानतुलादे-
 र्बाधात् । दर्शनविवच्छेदे कृतमपि ज्ञानादि न ग्रहण
 निमित्तं स्यात् । नान्यः, “यावद्दर्शनगोचर” इति यावत्
 पदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् दृष्टग्रहणोत्तरमपि ज्ञानाद्यापत्तेः ।
 ज्ञानपक्षेऽप्येष दोषस्तुल्य इति चेत् । सूत्रोऽसि । यदि
 ज्ञानवाचकं पदं श्रूयते ततस्तत्त्वान्वयो विचार्येत ।
 दृष्टिस्तु श्रूयते इति वैषम्यात् कथं तर्हि ज्ञानं लभ्यते ।
 संक्रान्तौ ज्ञायादिति वदर्यादित्येहि । अश्रुतत्वादेव-
 नोद्देश्यविशेषणविवक्षाकृतो वाक्यभेदोऽपि । अस्तु तर्हि
 दृष्टग्रहणं निमित्तमिति चेत् । यस्तास्तेऽस्तोत्तरं ज्ञा-
 नापत्तेः । विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदाच्च तत्राप्येतत्तुल्य-
 मिति चेत् “यावद्दर्शनगोचर” इति वचनेन तन्निषेधात् ।

तत्र त्वन्यग्रह इव यस्तास्तेऽपि स्यात् । किञ्च दर्शनस्य
 विधिरनुवादो वा । आद्ये ग्रहणोद्देशेन दर्शनविधिरुत-
 दर्शनविशिष्टज्ञानविधिः । नाद्यः, ग्रहोद्देशेन ज्ञान-
 विधाने दर्शनविधाने च वाक्यभेदात् । एतेन द्विती-
 योऽपि परास्तः दर्शनस्य निमित्तत्वेनाविधेय-
 त्वात् ज्ञानस्याप्राप्तेः । अन्यथा सोमवसनादौ
 प्रसङ्गनविधिः केन वाच्येत । अथ नानावाक्येषु कचि-
 दर्शनविशिष्टज्ञानविधिः । कचिच्च प्राप्तदर्शननिमित्ती-
 कस्य ज्ञानमात्रविधिः । तत्र ज्ञानस्य प्रधानस्य प्राप्तौ
 तदङ्गदर्शनप्राप्तिः, तस्यां च निमित्ते सति ज्ञानमित्यन्यो-
 न्याश्रयात् । एवं दर्शनविधौ सति तन्निमित्तकज्ञान-
 विधिः सति च प्रधानज्ञानविधौ तदङ्गदर्शनविधिः ।
 एवमधिकारे प्रयोजकत्वे च योज्यम् । क्लृप्तपूर्वकाल-
 त्वविधौ चास्ते च वाक्यभेदः । अन्यथा ज्ञानोत्तरमपि
 दर्शनमङ्गं स्यात् । न द्वितीयः । तत्रापि दर्शनग्रहणयो
 निमित्तत्वे ज्ञानद्वयापत्तेः दर्शनादृष्टौ नैमित्तकादृष्टि-
 प्रसङ्गात् । दर्शनविशिष्टग्रहणस्य विशिष्टस्यानुवादे वाक्य-
 भेदापत्तेः । न च हविरात्तिवद्विशिष्टं निमित्तमिति
 वाच्यं आर्त्तिमात्रस्य हि निमित्तत्वे निषेधाद्या-
 त्तेरपि तत्त्वापत्तेर्नैमित्तिकत्वभङ्गाद्युक्तं विशिष्टोद्देश्य-
 त्वम् । इह तु ग्रहणमात्रस्य निमित्तत्वे न काचित्
 क्षतिः । तस्माद्दर्शनवाक्यानां ग्रस्तास्तेविषयत्वात् अना-
 देश्यग्रहपरत्वाद्वा ज्ञानस्य चार्थतः प्राप्तेस्तदेव निमि-
 त्तम् । तेन भेषाच्छादनेऽन्वादेश्य ज्ञानादि भवत्येवे-
 त्यलं वेदवाच्यैः संभाषेन” ।

“प्रागुक्तमनुवचनेनोपरक्तं दिवाकरदर्शननिषेधः साक्षाद्-
 दर्शनपरः । अतएव ब्रह्मसिद्धान्ते “सर्वैः पटस्थितं वीक्ष्य”
 स्मर्यतेति शब्दोद्देशः । ग्रहणं गुर्विणी जातु न पश्येत्तु
 पटं विना” पटदिश्यतयैव ग्रहणदर्शनमुक्तम् ।

अत्र पूर्वापरवेषः हेमाद्रौ दर्शितो यथा “त्वयोदश्या-
 दितो वज्रं दिनानां नवकं ध्रुवम् । साङ्गल्लेषु समस्तेषु ग्र-
 हणेषु चन्द्रसूर्ययोः” । प्रकारान्तरं तत्रैवोक्तम् । “द्वादश्यादि
 तृतीयान्तो वेध इन्द्रगृहे स्मृतः । एकादश्यादिकः सौरे
 चतुर्थान्तः प्रकीर्त्तितः” इदं च पूर्णग्रासे, “त्रयहं खण्डग्रहे
 तथोरिति” तत्रैवोक्तेः इदञ्च “ग्रस्तास्ते त्रिदिनं पूर्वमिति
 नारदेन ग्रस्तास्ते विशेषोक्तेर्ग्रस्तास्तभिन्नग्रहणपरम् ।
 ज्योतिर्निबन्धे च्यवनः ग्रहणोत्पातभं त्याज्यं मङ्गलेषु
 स्मृतत्वम् । यावच्च रविणा भुङ्क्ता मुक्तं भं दग्धकाष्ठवत्”

चन्द्रार्कग्रहणस्य भूच्छायाचन्द्राभ्यामावरणरूपस्याऽपि
अभावास्यासंक्रान्तिकालवत् तत्र स्नानदानादौ बद्धपु-
ण्यसाधनत्वं स्मृत्यादिषु प्रसिद्धम् तत्रादौ कालमाधवीये
यथा निधीतं तत् प्रदर्श्यते दृष्टगम्यः “पूर्णिमाप्रति-
पत्सन्धौ राहुः सम्पूर्णमण्डलम् । यसते चन्द्रमर्कश्च द-
र्शप्रतिपदन्तरे” इति तत्र पर्वण्योऽन्तिमोभागः स्पर्शकालः
प्रतिपद आद्योभागोमोक्षकालः तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते “या-
वत्कालः पर्वण्योऽन्ते तावान्प्रतिपदादिमः । रवीन्दुग्रह-
णानेहाः स पुण्योमिच्छणाद्भवेदिति” ग्रहणानेहाः राहु-
ग्रहणकालः तत्र कर्त्तव्यमाह दृढवसिष्ठः “गङ्गातोये च
संप्राप्ते इन्द्रोः कोटी रवेर्दश । गवाङ्कोटिप्रदानेन सत्यम्-
त्तेन यत् फलम् । गङ्गास्नाने तत् फलं स्याद्राहुग्रहे नि-
शाकरे । दिवाकरे पुनस्तत्र दशसंख्यसुदाहृतमिति” अस्य
श्लोकद्वयस्य प्रथमार्द्धमपेक्षितपदाध्याहारेण योजनीयं
इन्द्रोऽग्रहणे संप्राप्ते सति गङ्गातोये अवगाहनं श्लोको-
टिदानसमं भवति रवेर्ग्रहणे ततो दशगुणं फलम् अयमे-
वार्थ उपरितनेनार्द्धत्वेण स्पष्टीकृतः । व्यासोऽपि “इन्दो-
र्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः । गङ्गातोये तु संप्राप्ते
इन्द्रोः कोटीरवेर्दश । गवाङ्कोटिसहस्रस्य यत् फलं लभ-
ते नरः । तत् फलं जाङ्गवोस्नाने राहुग्रहे निशाकरे ।
दिवाकरे तु स्नानस्य दशसंख्यसुदाहृतम् चन्द्रसूर्यग्रहे चैव
सोऽवगाहेत जाङ्गवीम् । स स्नातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते म-
हीमिति” गङ्गाव्यतिरिक्तमहानदीतोये लक्षगुणदशलक्षगुण-
त्वं गङ्गातोये तु कोटिगुणदशकोटिगुणत्वम् । ब्रह्मपुराणोऽपि
“तिस्रो नद्यो महापुण्या वेणा गोदा च जाङ्गवी । सां हरी-
श्चाङ्घ्रिकात् प्राप्ता गङ्गा इति हि कीर्त्तिताः”
हरेः पादादीश्वरस्य शिरसश्च गाम्भीर्यं प्राप्ता गङ्गा । य-
द्यपि जाङ्गव्येव तादृशी न तु वेणागोदे तथापि क्षत्रियो
गच्छन्तीति न्यायेन जाङ्गव्या सह निर्दिष्टयोस्तयोरपि
गङ्गात्वमविरुद्धं यद्वा जाङ्गवीजलमेव केनचिन्निमित्तेन
ब्रह्मगिरिवायुगिर्योरुद्भूतमिति क्त्वा तयोरपि मुख्यमेव
गङ्गात्वन्नासु गङ्गासु स्नानं मुख्यं तदसम्भवे नद्यन्तरेषु
स्नायात् तदुक्तं महाभारते “गङ्गास्नानं तु कुर्वीत गृह्ये
चन्द्रसूर्ययोः महानदीषु चान्यासु स्नानं कुर्याद्यथावि-
धीति” माहानद्यो ब्रह्मपुराणे दर्शिताः “गोदावरी भीम-
रथी तुङ्गभद्रा च वेणिका । तापो पयोषो विन्ध्यस्य दक्षिणे
तु प्रकीर्त्तिताः । भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।
विशोका च वितस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतस्तथेति” महानद्यस-

म्भवे जलान्तराख्याह शङ्खः “वापीकूपतडागेषु गिरिप्र-
सवण्येऽपि च । नद्यान्तरे देवखाते सरसीषूतः स्नुनि ।
उष्णोदकेन वा स्नायात् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोरिति” एतत्
सर्वमभिप्रेत्याह व्यासः “सर्वं गङ्गासमन्तोयं सर्वं ब्रह्म-
समो द्विजः । सर्वं भूमिसमं दानं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोरिति”
उष्णोदकस्यातुरविषयत्वमाह व्यासः “आदित्यकिरणैः पूतं
पुनः पूतं च वज्रिना । अतोव्याध्यातुरः स्नायाद्ग्रहणेऽ-
प्युष्णवारिणेति” गङ्गातोयमारभ्योष्णोदकान्ते पूत्तरोत्तरस्या-
नुकल्पत्वमुक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्योष्णादकादिषु समुद्रजलान्ते
पूत्तरोत्तरस्य प्राशस्त्यमाह मार्कण्डेयः “शोतुष्णोदका-
त्पुण्यमपारक्यं परोदकात् । भूमिषु सुदृतात्पुण्यं ततः
प्रसवणोदकम् । ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदी-
जलम् । तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बुपावनम् । ततस्त-
तोऽपि गङ्गासु पुण्यं पुण्यस्ततोऽम्बुधिरिति” मासविशेषे-
ण ग्रहणे नदीविशेषो देवीपुराणेऽभिहितः “कार्तिके ग-
्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायामुनसङ्गमे । मार्गे तु ग्रहणं प्रोक्तं
देविकायां महामुने । पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्नि-
हिता शुभा । फाल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती ।
वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिदरा । ज्येष्ठे तु कौ-
शिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी । आश्विने सिन्धुनामा
तु तथा भारे तु चन्द्रिका । आश्विने सरयूः श्रेष्ठा तथा
पुण्या तु नर्मदेति” ग्रहणविशेषे नदीविशेषस्तत्रैवाभिहितः ।
“गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते । सूर्ये च राहु-
णा यस्ते तमोभूते महामुने ! । नर्मदातोयसंस्पर्शं क्षतकल्पा
भवन्ति हीति” स्नानवत् स्मरणादिष्वपि पुण्यमाह “स्मृत्वा-
शतक्रतुफलं दृष्ट्वा सर्वाधनाशनम् । सद्वा गोमेधपुण्यं तु पीत्वा
सौत्वासण्यैर्लभेत् । स्नात्वा वाजिमखे पुण्यं प्राप्नुवाद्दिवचारतः
रविचन्द्रोपराने च अयने चोत्तरे तथेति” । क्षेत्रविशेष
माह । “गङ्गा कनखलं पुण्यं प्रयागः पुष्करं तथा ।
कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुयस्ते दिवाकरे” इति ग्रहणे
आह्वं विहितं लिङ्गपुराणे “व्यतीपातक्षणे यावांचन्द्र-
सूर्यग्रहक्षणेः । गजच्छाया तु सा प्रोक्ता पितृणां
दत्तसन्धयम्” इति महाभारतेऽपि “सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं
आह्वं वै राहुदर्शने । अकुर्वाणस्तु नास्ति कथात्पङ्के
गौरिव सीदतीति” । ऋष्यशृङ्गोऽपि “चन्द्रसूर्यग्रहे
यस्तु आह्वं विधिवदाचरेत् । तेनैव सकला पृथ्वी
दत्ता विप्रस्य वै करे” इति । विष्णुरपि “राहुदर्शनं दत्तं
हि आह्वमाचन्द्रतादृकम् । शुश्रूष्य सर्वकामीयं पितृणा-

सुपतिष्ठते” इति ग्रहणे रात्रावपि स्नानादेन निषेधः ।
 तथा च शातातपः “स्नानं दानं तपः आहुमनन्तं
 राहुदर्शने । आहुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जये-
 दिति” देवलः “यथा स्नानं च दानं च सूर्यस्य ग्रहणे
 दिवा । सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधी-
 यते” आहुं प्रकृत्य कूर्मपुराणे “नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं
 ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । बाधवानां तु मरणे नारकी स्याद-
 तोऽन्यथा । कास्यानि चैव आह्वानि शस्यन्ते ग्रहणा-
 धिति” वारविशेषे योगफलानि शयमाह व्यासः “रवि-
 ग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा । चूडामणिरिति
 ख्यातस्तत्र दत्तमनन्तकम् । धारेष्वन्येषु यत् पुण्यं ग्रहणे
 चन्द्रसूर्ययोः । तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रासे चूडामणौ
 स्मृतमिति” अतिथिप्राप्त्यादिब्रह्मणस्यापि आहुकालत्व-
 माह मार्कण्डेयः “विशिष्टे ब्राह्मणे प्राप्ते सूर्येन्दुग-
 र्हणे दिने । जन्मर्तुगृहपोडासु आहुं कुर्यात् तथेच्छ-
 येति” । अत्र च आहुं नाम्नेन किन्तु हेमादिना तदाह
 बौधायनः “अज्ञाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मानि ।
 हेमश्चाहुं संग्रहे च कुर्याच्छूद्रः सदैवहोति” शाता-
 तपोऽपि “आपद्यन्मनौतीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । आ-
 मश्चाहुं प्रकुर्वीत हेमश्चाहुमथापि वेति” अशौच-
 जोऽपि ग्रहणे स्नानादि न निषिद्धं तथा च वृहवसिष्ठः
 “सूतके ऋतके चैव न दोषो राहुदर्शने । तावदेव
 भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते” इति इत्यञ्च शुद्धिः
 सर्वकार्त्तकर्मविषया अविशेषोक्तेः एतदेवाभिप्रेत्य व्याघ्रपा-
 दाह “स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र ऋतके । औते
 कर्मणि तत्कालस्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति” यत्तु
 ग्रहणनिमित्तमाशौचं तत्स्नानेन निवर्त्यन्तदुक्तं ब्रह्म-
 पुराणे “आशौचं जायते नृणां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 राहुस्थे तयोः स्नात्वा दानादौ कल्पते नरः” इति यद्-
 त्तिशम्भतेऽपि “सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।
 स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत श्रुतमज्ञं विवर्जयेदिति” ग्रहणस्य
 आद्यन्तयोः स्नानं विहितं स्मृत्यन्तरे “ग्रहमाने
 भवेत् स्नानं गृह्णे होमो विधीयते । सच्यमाने भवेद्-
 द्वावं सुक्ते स्नानं विधीयते” होमदानवद्देवार्चनमपि
 स्नानद्वयमध्ये कार्यं तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते “स्नानं स्याद-
 प्रागादौ मध्ये होमः सुरार्चनमिति” तत्काले स्वा-
 पादिकं न कुर्यात् तदुक्तं शिवरहस्ये “सूर्येन्दुग्रहणं
 यावत् तावत् कुर्याज्जपादिकम् । न स्वपेक्षं च भुञ्जीत-

स्नात्वा भुञ्जीत सुक्तयोरिति” भोजनान्तरभावि यत् स्नानं
 तस्य शुद्ध्यर्थतया तत् सचेलं विधेयं तदाह वृहवसिष्ठः “सर्वेषां
 मेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । सचेलं तु भवेत् स्नानं
 सूतकान्नञ्च वर्जयेदिति” ग्रहणकाले ततः पूर्वं वा
 यावत् पक्वं तत्सूतकान्नं तत्तु पश्चादपि न भुञ्जीत” ।
 अत्र विशेषोऽभिव्यक्त्यर्थे २८०५० उक्तस्नातावसेयः
 “आदिमध्यावसानेषु यद्यदिहितं तस्य फलातिशय उक्तो
 ब्रह्मपुराणे “उपमर्द्दे लक्षणं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 पुण्यं कोटिगुणं मध्ये सुक्तिकाले त्वनन्तकमिति” अत्र
 ग्रहणे यद्दानं तत् सूतपात्रे कर्त्तव्यं तदुक्तं महा-
 भारते । “अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । पात्र-
 भूताय विप्राय भूमिं दद्यात् सदक्षिणामिति” पात्र-
 लक्षणमाह याज्ञवल्क्यः । “न विद्यया केवलया तपसा
 वापि पात्रता । यत्र दत्तमिमे चोमे तद्वि पात्रं प्रकीर्त्तित-
 मिति” पात्रे सुखानुकल्याणाह बौधायनः “श्रोत्रियो-
 ऽश्रोत्रियो वापि पात्रं वाऽपात्रमेव वा । विप्रत्रुजोऽपि
 वा विप्रो ग्रहणे दानमर्हतीति” अङ्गि सूर्यग्रहणं
 निशि चन्द्रग्रहणमिति हि प्रसिद्धिः सर्वजनीना, तादृशे
 ग्रहणे यद्वक्तव्यं तदुक्तं यत्तु कालविपर्ययासेन ज्ञाप्य
 मानं ज्योतिःशास्त्रमात्रप्रसिद्धं ग्रहणं तत्र स्नानादिकं न
 कर्त्तव्यं तदुक्तं निगमे “सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा
 चन्द्रग्रहस्तथा । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च
 कचिदिति” यस्मात्समये जावालिराह “संक्रान्तौ
 पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः । चन्द्रसूर्योपरान्ते तु
 तु यावद्दर्शनगोचरं” इति यस्मात्समस्तमप्यर्थेन दर्शन-
 गोचरत्वात् तावत् पुण्यकालो भवति ग्रहणे भोजनव्यवस्था-
 माह मनुः । चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः ।
 असुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनीति” ग्रहे ग्रहणकाले
 स्वर्गभारभ्य भोजनपर्यन्तोग्रहणकालः तस्मिन् काले न भुञ्जी-
 त किन्तु राहुणा चन्द्रसूर्ययोर्मुक्तयोः सतोः पश्चात् स्नात्वा
 भुञ्जीत यदा तु यस्मात्समयस्तदा परेद्युस्तौ विमुक्तौ दृष्ट्वा
 स्नात्वा भुञ्जीत । न केवलं ग्रहणकाल एव भोजनाभावः किन्तु
 ग्रहणात्प्रागपि तदाह व्यासः “नाद्यात् सूर्यग्रहात् पूर्वं
 मज्जि सायं शशिग्रहात् । ग्रहकाले च नाश्रीयात् स्नात्वाश्री-
 याद्विमुक्तयोः । सुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न खान्महानिशा ।
 असुक्तयोरस्तगयोरद्यात् दृष्ट्वा परेऽहनीति” । पूर्वकाले भोज-
 ननिषेधे विशेषः अभिव्यक्त्यर्थे २८०५० उक्तस्नातावसेयः ।
 “समर्थस्य भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन” चन्द्रसूर्य-

हे भुक्ता प्राजापत्येन शुध्यति”। यस्तास्तसमये विशेषमाह भृगुः
 ‘यस्तावेवास्तमानं त रवीन्दू प्राप्नुतो यदि । परेद्युदये दृष्ट्वा
 स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः” इति दृष्ट्वागार्ग्योऽपि “सन्ध्याकाले यदा
 राक्षस्यसते शशिभास्करौ । तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि
 कदाचनेति”। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि “अहोरात्रं न भोक्तव्यं
 चन्द्रसूर्यग्रहे यदा । स्मृतिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा
 ततः परमिति” ननु मेघाद्यन्तर्धाने चाक्षुषदर्शनं न सम्भवतीति
 न दर्शनशब्देन शास्त्रीयज्ञानस्य विवक्षितत्वात् तदाह दृष्ट्वा
 गौतमः “चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः । तयोर्वि-
 स्मृतिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनमिति” एवं तर्हि परे
 द्युदयात् प्रागपि शास्त्रीयविज्ञानसम्भवात्तदैव भोजनं
 प्रसज्येतेति चेत् “परेद्युदये दृष्ट्वा स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः” अहो-
 रात्रं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयेन तदप्रसङ्गः यत् “स्कन्द-
 पुराणे” यदा चन्द्रग्रहस्तात निशीथात्परतो भवेत् । भोक्तव्यं
 तत् पूर्वाह्णे नापराह्णे कथञ्चन । पूर्वं निशीथादुपहणं यदा
 चन्द्रस्य वै भवेत् । तदा निशि न कर्त्तव्यं भोजनं शिखिवाह-
 नेति” तदिदं यामलयाभिप्रायं “चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीनिति”
 विशेषस्य दृष्ट्वागौतमेनाभिधानात् । पापक्षयकामोपहण
 दिने उपवसेत् तदाह दत्तः “अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्र-
 सूर्ययोः । अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रसज्यते” इति
 पुल्लौ तु नोपवसेत् तदाह नारदः “संक्रान्त्या उपवासश्च क-
 ण्णैकादशिकादिने । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात् पुलवान्
 गृहीति” यस्तास्तसमये तु पुत्रिणोऽप्युपवास एव “अहोरात्रं
 न भोक्तव्यमिति, भोजनप्रतिषेधात्” । कान्धमा० ।

ग्रहणश्राद्धे विशेषः नि० सि० “सैहिकेयो यदा सूर्यं
 ग्रसते पर्वसन्धिषु । गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं
 प्रकल्पयेत् । एतेन भोजयेद्विप्रांश्च घृतं भुञ्जीत समुत्सृजेत्”
 इति वाशुपु० विज्ञानेश्वरोप्याह “ग्रहणश्राद्धे भोक्तुर्दोषो
 दातुस्त्वभ्युदय इति । “स्मृतके स्मृतके भुङ्क्ते गृहीते शशि-
 भास्करे । छायायां हस्तिनश्चैव न भूयः पुरुषो भवेत्
 इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधात् अयं च निषेधः श्राद्ध-
 भोक्तुः । अत्र ग्रहणनिमित्तकश्राद्धे नैवामासंक्रान्त्या-
 दिनिमित्तकानां सिद्धिः” । प्रागुक्तवचनैरशौचाभ्यन्तरेऽपि
 स्नानादिकर्मविधानात् “स्नानमात्रं प्रकुर्वीत दानश्रा-
 द्धविवर्जितमिति” निर्मूलं वदन्तो गौडाः परास्ताः
 नि० सि० । अशौचिनां ग्रहणकाले शुद्धिरविशेषान्त्वदी-
 क्षापुरश्चरणादिसर्वस्नानकर्मविषया मदनरत्नेऽप्येवम् । रज-
 खलायास्तु भार्गवाचनदीपिकायाम् भेदः । “न स्मृतकादि

दोषोऽस्ति ग्रहे होमजपादिषु । यस्ते स्नायादुदकापि
 तीर्थादुद्धृतवारिणेति” अत्र “स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी
 यदि रजखला । पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं
 चरेत्” । इत्यादि मितान्तरोक्तो विधिर्ज्ञेयः” नि० सि० ।

ग्रहणदिने वार्षिकं श्राद्धं हेमादिना कार्यम्
 यथाह प्रयोगपारिजाते गोमिलः । “दर्शे रविग्रहे पितोः
 प्रत्यादिकमुपस्थितम् । अन्नेनासम्भवे हेन्ना कुर्या-
 दामेन वा सुतः” इति । अत्र दर्शरविपितसुतशब्दाः प्रदर्श-
 नार्थाः न्यायसाम्यात् । तेन चन्द्रग्रहेऽपि सपिण्डादि वा-
 र्षिकमन्नादिना तद्दिन एव कार्यमिति” मदनपारिजाते
 व्याख्यातम् । ग्रहचन्द्रोदयेऽप्येवं तेन यानि “यामश्राद्धं
 तु कुर्वीत माससंवल्लराहतम्” इति । “अन्नेनैवावर्त्तकं कुर्या-
 द्भेन्ना वाऽमेन न क्वचिदिति” मरौचिलौगाख्यादिवचना
 नि तानि ग्रहणदिनातिरिक्तविषयाणि निरर्थकान्ते-
 ऽप्येवम् । यानि तु “ग्रहणात्तु द्वितीयेऽङ्गि रजोदोषात्तु
 पञ्चमे” । तथा “ग्रस्तावेवास्तमानन्तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि ।
 प्रत्यवर्त्तं तु तदा कार्यं परेऽह्नयेव सर्वदा” । “चन्द्रसूर्यो-
 परागे च तथा श्राद्धं परेऽहनि” इत्यादीनि वचनानि तानि
 संहानिबन्धेषु काप्यनुपलभ्यान्निर्मूलानि । प्रत्युत पूर्वोक्त
 वचनेऽप्येतत्तद्दिन एव श्राद्धसक्तमित्यलम्” नि० सि० ।

“ग्रहणादिसप्तदिनपर्यन्तमागमे दीक्षोक्ता शिवार्चन
 चन्द्रिकायां ज्ञानार्थवे । “मन्त्राद्यारम्भणं कुर्यादुप-
 हणे चन्द्रसूर्ययोः । ग्रहणाद्यापि देवेशि कालः सप्त-
 दिनावधीति” । रत्नसागरे “सत्तीर्थैर्कविधुपासे तन्तु-
 दामनपर्वणि । मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वीतोभासर्वादीषु शो-
 धयेत्” । अत्र सूर्यग्रहणमेव मुख्यम् । “सूर्यग्रहण-
 काले तु नान्यदन्वेषितम्भवेत् । सूर्यग्रहणकालेन समो नान्यः
 कदाचन । न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्यपर्वणीति”
 तत्रैव कालोत्तरवचनात् । “चन्द्रग्रहे तु या दीक्षा या दीक्षा
 व्रतचारिणाम् । वनस्थस्य च या दीक्षा दारिद्र्यं सप्त-
 जन्मसु” इति तत्रैव योगिनोतन्त्रे निषेधाच्च” नि० सि०

‘पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् । “चन्द्रसूर्योपरागे च स्नात्वा
 प्रयतमानसः । स्वर्गादिभोक्तृपर्यन्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ।
 जपाद्दशांशतो होमस्तथा होमात्तु तर्पणम् । तर्पणस्य
 दशंशेन सार्जनं कथितं किञ्च । सार्जनस्य दशंशेन ब्राह्म-
 णानपि भोजयेत् । जपार्चापूर्वकोहोमस्तर्पणञ्चाभिषेचनम् ।
 भूदेवपूजनं पञ्चप्रकारोक्ता पुरस्त्रिया । होमाशक्तौ जपं
 कुर्यान्नोमसंख्याचतुर्गुणम्” । विशेषणतया सम्बन्धमात्रे च ।

४ निन्दायाम् हेम० पृथक्काले ईव्यसने ७ दृष्टनीतो
च मेदि० उपरज्ये मिथ्या स्वयं न सम्बध्यते जनेन क
रणे घञ् । आध्यात्मिकसम्बन्धेन सम्बद्धे ऽविशेषणभेदे ।
यथा घटलोपरागेण पटमानम् । घटत्वं हि पटस्य
आध्यात्मिकसम्बन्धेन सम्बद्धं विशेषणम् ।

उपराज अव्य० सामीप्ये व्ययी० अच् समा० । १ राज्ञः सा-
मीप्ये उपगतो राजानं सादृश्येन अया० स० टच् समा० ।
२ राजतल्ये ति० स्त्रियां ङप् । ततः काश्या० भवार्थे
ठञ् (औपराजिकः तद्वत् ति० स्त्रियां ङप् । तदर्थं
जिठोऽपि रूपमेकं स्त्रियां ङ टाप् इति भेदः

उपराधय ति० उप+राध-णिच्-बा० श् । उपसेवके ।
ततः ब्राह्मणा० भावे कर्षणि च घञ् । औपराधय
तद्वत् तत्कर्मणि च न० ।

उपराम पु० उप+रम-घञ् वा वृद्धिः । १ उपरतौ २ मृत्यौ
३ निवृत्तौ ४ संन्यासे च । अव्ययी० । पराससामीप्ये अव्य०

उपराव पु० उप+र-घञ् । समीपोच्चारितशब्दे

उपरि अव्य० ऊर्ध्वपरि उपदेशश्च । प्रथमापञ्चमीसप्तम्य-
न्तार्थवृत्तेः ऊर्ध्वशब्दात् । ऊर्ध्वपुरम् ऊर्ध्वा वा वसतिः
ऊर्ध्वात् पुरात् ऊर्ध्वावा वसते रागतः ऊर्ध्वपुरे ऊर्ध्वायां
वा वसतौ वसति इत्याद्याः सव्यत् उपरात्येव । “तदु-
पर्यपि वादरायणः” शा० सू० । “नीचानाः स्वरुपरि
बुभ्रणमस्य” ऋ० १.२४.७. “अधः खिदासीदुपरि
खिदासीत् । १०.१.२८.५, “तत्पाणिभाक्तोपरिपातुकन्तु”
नेष० । “त्वय्यासने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाख्याः”
नेष० । “अथाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः” “परस्पर-
स्योपरि पर्यचीयत” रघुः । “क्षित्वा मांसानि-
शस्त्रेण यदिोपरिजोभवेत् कुशु० । “उपरिजतस्त्रजानि
वाचमानाम्” किरा० । “मिथ्या तत्सत्यादुपरिपुता भङ्गेन”
यजु० ७.१, अस्वसामीप्ये हित्व उपर्युपरि समीपोर्ध्वे
अव्य० “उपर्युपर्यस्त्वमुचं विताने” साधः । “अभिस-
र्व्वतकोः कात्या० धिक्पुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाच्चेष्टितानेषु
तथान्यत्रापि दृश्यते” इत्युक्तेः तद्योगे सम्बन्धिनि
द्वितीया । “उपर्युपरि लोकं हरिः” सि० को० । उपर्यु-
परि गच्छन्तः शैलराजमदङ्गुखाः” भा० आ०
४१४ अ० । बाहुलकात् कचिच्च । “उपर्युपरि बुद्धीनां
चरन्तीश्वरबुद्धयः” ।

उपरिचर ति० उपरि+चर-ट । १ ऊर्ध्वचरे विहगादौ । २ रा-
जभेदे पु० । स च बहुनामा चेदिदेशपतिः शक्रध्वजपूजा-

प्रवर्त्तकः । तस्येतिवृत्तं च भा० आ० ई३ अ० । “राजो-
परिचरनाय धर्मनित्योत्सृष्टपतिः” इत्युपक्रम्य त-
देन शक्रेण तस्मै आकाशग विमानं दत्तं तत्र चरणादु-
परिचरनामित्युक्तं यथा “देवोपभोग्यं दिव्यञ्च आकाशे
स्फाटिकं महत् । अकाशग त्वं महत् विमानमुपपत्-
स्यते । त्वमेकः सर्वमर्थेषु विमानवरमास्थितः । चरिष्य-
स्युराजो हि देवो विप्रह्वानिव । ददासि ते वैजयन्तीं
मालामन्त्रानपङ्कजाम् । धारयिष्यति संपासे या त्वं
शस्त्रैरविवृतम् । लक्षणं चैव देवेभ्यः भविता ते नराधिप ।
इन्द्रमलेति विख्यातं धन्यमप्रतिमं महत् । वैजम्पायन
उवाच । यद्विष्णु वैष्णवी तस्मै ददौ वृत्तनिरुद्धनः । इष्ट-
प्रदं न हि श्य शिष्टानां प्रतपालनोम् । तस्याः शक्रस्य
पूजार्थं भूमौ भूमिपतस्तदा । प्रवेशं कारयामास मते
संवत्सरे तदा । ततः प्रवृत्तिं चाद्यापि यष्टेः चित्तिप-
सक्तमैः । प्रवेशः क्रियते राजा । यथा तेन प्रवर्त्तितः ।
अपरेद्युस्ततस्तस्याः क्रियतेऽत्युच्चयो नृपैः । अलङ्क-
तायाः पिटकैर्गन्धैस्त्र्यैश्च भूषणैः । माल्यदामपरिविभ्रा
विधिवत् क्रियतेऽपि च । भगवान् पूज्यते चात्र हंस-
रूपेण शङ्करः । स्वयमेव गृह्णीतेन वसोः प्रीत्या महा-
त्मनः । स तां पूजां महेन्द्रस्तु वृक्षा देवः कर्ता शुभाम् ।
बहुना राजसुखेन प्रीतिमानब्रवीत् प्रभुः । ये पूजयि-
ष्यन्ति नरा राजानश्च महं मन । कारयिष्यन्ति च सुदा
यथा चेदिपतिर्नृपः । तेषां श्रोत्रियस्यैव साराङ्गाणां
भविष्यति । तेषां स्फुटो जनपदो सुदितश्च भविष्यति ।
एवं महात्मना तेन महेन्द्रेण नराधिपः । बहुः प्रीत्या
मघवता महाराजोऽभिसत्कृतः । उत्सवं कारयिष्यन्ति
सदा शक्रस्य ये नराः । भूमिरत्नादिभिर्दानैस्तथा पूज्या
भवन्ति ते । वरदानमहायज्ञैस्तथा शक्रोत्सवेन च ।
संपूजितो मघवता बहुशेदीश्वरो नृपः । पालयामास
धर्मोऽपि चेदस्यः दृष्टिवीमसाम् । इन्द्रप्रीत्या चेदिपति-
शकारेन्द्रमहं वसुः । पुत्राश्चास्य महावीर्याः पद्मासन्न-
मितौजसः । नानाराज्येषु तान् पुत्रान् स सम्पादयिष्ये-
चयत् । महारथो मागधानां विश्रुतो यो वृहद्भयः ।
पुत्रपुत्रः कुशास्त्रव यमाङ्गर्भणशहनम् । मावेक्ष्य
यदुशैव राजन्यस्यापरजितः । एते तस्य कृता राजाना-
जर्षभैरितेजसः । न्यवेशयन्नासभिः स्त्रैस्ते देशांश्च पुराणि
च । वासवाः पञ्च राजानः पृथग्वंशाश्च शाश्वताः ।
वसन्तिमिन्द्रप्रासादे आकाशे स्फाटिके च तम् । उपतस्थु-

महात्मानं गन्धर्वाभिरुच्यते । राजोपरिचरेतेषां नाम
तस्याय विद्युतम् । पुरोपवाहिनीं तस्या नदीं शुक्तिमतीं
गिरिः । अरौत्सीञ्चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः किल ।
गिरिं कोलाहलं तन्तु पदा वसुरताडयत् । निष्क्राम
ततस्तेन प्रह्वारविरेण सा । तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं
पर्वतः स्वयम् । तस्माद्विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवे-
दयत् । यः पुमानभवत्तत्तं स राजर्षिसत्तमः । वसुवसु-
प्रदक्षक्रे सेनापतिमरिन्दमः । चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा
तां गिरिकां नृपः । [जर्जभवे ।

उपरितन त्रि० उपरि भवः अणुत् तट् च स्त्रियां डीप् ।
उपरिमर्त्य अय्य० वेदे वा० अय्ययी० । मर्त्यस्योपरीत्यर्थे
“अवोदेवमुपरिमर्त्यं कधि” ऋ० ८, १८, १२, “उपरि
मर्त्यं मर्त्यानामुपरि” इति भा० । लोके तु वा ईत० ।
मर्त्यापरीत्येव । अतएव “तदुपर्यपि वादवरायणः”
शा० सू० । “आत्मोपरिपातकन्तु” नै० इत्यादौ वा
षष्ठीसमासप्रयोगः ।

उपरिमेखल पु० उपरि जङ्घां मेखला यस्य । गोत्वप्रवर्त्तके
ऋषिभेदे ततः गोत्वार्थे इज् औपरिमेखलि तद्गोत्वे पुंस्त्री
बहुषु तु अस्त्रियाम् यस्कादि० तस्मै लुक् । उपरिमेखलाः
उपरिवृहती स्त्री वैदिके वृहतीच्छन्दोभेदे “चतुर्थं वृहती
तृतीयो द्वादशकः । आद्यश्चेत् पुरस्ताद्वृहती द्वितीयश्चे-
न्नाङ्कुमारिणी उपरिवृहती स्तम्भगीवा वा अन्यश्चेदुप-
रिष्टाद्वृहती” सर्वानुक्रमणिका० ५ अ० । एवमुपरिष्टाद्वृ-
हतीत्यपि वैदिके वृहतीच्छन्दोभेदे ।

उपरिष्टात् अय्य० जङ्घां नि० रिष्टात् लि० उपादेशश्च । उपरिश्च-
ङ्गस्थार्थे “उपरिष्टादाज्यस्याभिधानयति” शत० ब्रा० १,
६, १, २१, “पुरुष उपरिष्टात् पशून्ततिष्ठति” १३, ३, ६, ४,
“तस्योपरिष्टाद् वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत” भा० व०
२०५ अ० क्षिप्रस्योपरिष्टादुभयतः कूर्चः” सुश्रु० ।

उपरिसद् पु० उपरि सीदति सद-क्लिप् । राजस्त्वयज्ञे सो-
मनेतृके द्रुवस्त्वज्ञासके । देवभेदे । “सोमनेतेभ्यो देवेभ्य
उपरिषद्भ्यो द्रुवस्त्वज्ञाः स्वाहा” “ये देवा सोमनेत्रा उपरि-
सदो द्रुवस्त्वस्तेभ्यः स्वाहा” यजु० ८, ३५, ३६ । २ जङ्घस्थे त्रि०

उपरिसद्य न० उपरि सद्यं सदनस्यवेशनम् सद-भावे वा०
यत् । जङ्घां पवेशने अन्तरिक्षोपवेशने “उपरिसद्यं वा
एष जयति योजयन्तरित्यक्षसद्यम्” शत० ब्रा० २, १,
२२, उपरिसद्यम् अन्तरिक्षसद्यमाकाशे उपवेशनम्” भा० ।
उपरीतक पु० “एकपादनुरौ कृत्वा द्वितीयं स्तम्भसंस्थितम् ।

नारीं कामयते कामी बभ्रुः स्यादुपरीतकः” रतिम० उक्ते
शङ्कारवन्धभेदे

उपरुद्ध त्रि० उप+रुध+क्त । १ निरुद्धे २ आद्यते च “अलघुवि-
लम्बिपयोधरोपरुद्धाः” माघः “उपरुद्धाः निरुद्धा आद्यताश्च”
मल्लि० ३ प्रतिरुद्धे च । “वृत्तं हि राज्ञामुपरुद्धवृत्तम्”
रघुः ४ मूलादिवैगयुक्ते च ।

उपरूपक न० उपगतं रूपकं दृश्यकाव्यम् सादृश्येन अत्या० सं० ।
नाटकभेदे तद्भेदाच्च अष्टादश यथाह सा० द० “नाटिका
त्वादकं गोष्ठी सदृकं नाट्यरासकम् । प्रस्थानोल्लासका-
व्यानि प्रेक्षणं रासकं तथा । संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च
विलासिका । दुर्भल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाषिकेति च”
अष्टादश प्राङ्गुरूपरूपकाणि मनीषिणः । विना विशेषं
सर्वेषां लक्ष्यं नाटकवन्मत्तम्” तल्लक्षणाणि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते
उपरोध पु० उप+रुध+घञ् । १ आवरणे “शरत्प्रवृष्टास्वधरोप-
रोधम्” रघुः । २ प्रतिबन्धे च “अन्येषामपि भैक्षोपजी-
विनां वृत्त्युपरोधं करोषि” भा० आ० ३ अ० । “तपोधन
निवासिनामुपरोधो मा भूत्” शकु० ३ अतुरोधे च । भावे
ल्युट् उपरोधनमस्युक्तायेषु न० ।

उपरोधक न० उप+रुध+ण्वल् । १ वासव्ये शब्द रत्ना० ।
२ उपरोधकर्त्तरि ३ आवरणके ४ प्रतिबन्धके ५ अतुरोधकर्त्त-
रि च त्रि० स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।

उपल पु० उप+ल-आदाने क उपलीयते गिरिरिक्त्वा
वा ली वा० ड, पल-गतौ अच् पलः ओः शिवस्य पलः
बोधक इत्यपरे । १ पाषाणे “देवां दृष्ट्यस्य पलविषमे विन्ध्य-
पादे विशीर्णाम्” मेघ० “परिदृष्ट्वा शतशोऽथ सचक्राः
सङ्गुलोपलाः” भा० व० २८ ३ अ० २ शालुकायाम् “भिषगुपल-
प्रक्षिणो नना” ऋ० ८, ११२, ३ । “उपलेषु वालुकासु
प्रक्षिणन्ति” भा० ३ रत्नमात्रे मेदि० “वलयापितासितमहो-
पलप्रभाः “शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानाम्” “नीलोपल-
सूतविचित्रधातुः” माघः “मध्यमोपलनिभे लसद्गौ”
किरा० । ४ शर्करायां स्त्री । उपराति वारि-रा-दाने
क वा रस्य लः । ५ मेघे निरु० । लत्वाभावे उपरोऽपि मेघे
उपलक्षक त्रि० उप+लक्ष+ण्वल् । १ उद्भावे “मेधावी वाक्-
पटुः प्राज्ञः परचित्तोपलक्षकः । धीरो यथोक्तवादी च
एष दूतो विधीयते” नीतिः उपादानलक्षणया स्वस्वतर
बोधके २ शब्दे च यथा काकेभ्योरव्यतामन्नमित्यादौ काक-
शब्दः उपधातकत्वेन काकतदितरबोधकत्वात् उपलक्षकः ।
उपलक्षण न० उपलक्ष्यते स्वस्वतरज्ञानेन उप+लक्ष+करणे

ल्युट् । स्वस्य स्वान्यस्य च अजहत्स्व र्थया लक्षणया बो-
धके शब्दे यथा काकेभ्योदधि रक्ष्यतामित्यत्र काकपदं स्वस्य
स्वान्यस्य आदेश बोधकम् । तल्लक्षणञ्च स्वप्रतिपादकत्वे
सति खेतरप्रतिपादकत्वम् । भवति चोक्तोदाहरणे
उपघातकत्वेन काकाकाकोभयवृत्तित्वं काकशब्दस्येति
तथात्वम् ततश्च शक्यतावच्छेदकधर्मपरित्यागेन इतर
धर्मरूपेण स्वखेतरबोधकं हि पदसुपलक्षणं भवति “म-
न्त्रपहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम्” सि०कौ० । उप+
लक्ष-भा वे ल्युट् । २तादृशज्ञाने । “क्वणपहणं नियो-
गोपलक्षणार्थम्” सि०कौ० । ऋगभेदे राजनि० ।

उपलधिप्रिय पु० बालधिः प्रियोऽस्य प्रुषो० । वसरनाम-
उपलब्ध वि० उप+लभ-क्त । १प्राप्ते, २ज्ञाते च । आख्या-
यिकोपलब्धार्था अमरः । क्तवत् । उपलब्धवत् प्राप्तिरि-
ज्ञातरि च स्त्रियां ङोप् “उपलब्धती दिव्युतम्” रघुः ।
उपलब्धि स्त्री उप+लभ-क्तान् । १प्राप्ते “इथा हि मे स्यात्
स्वपदोपलब्धिः” रघुः । २प्रत्यक्षादिज्ञाने च । “नाभाव
उपलब्धेः” शा०सू० । योग्यानुपलब्धिः “अनपायिपदो-
पलब्धये” रघुः ।

उपलभ्य वि० उप+लभ-लृच् स्त्रियां ङोप् । १प्राप्तिरि २ज्ञातरि
ज्ञानाभ्ये ३आत्मनि पु० । [षाणभेदे वृत्ते राजनि० ।

उपलभेदिन् पु० उपलं भिनत्ति भिद-णिनि इत० । पा-
उपलभ्य वि० उप+लभ-कर्मणि यत् । १प्राप्ये “आरम्भसिद्धौ
समव्योपलभ्यम्” रघुः । २ज्ञेये च प्रशंसायां सुम् उपलभ्याः
उपलभ्य पु० उप+लभ-घञ् सुम् च । १लाभे, २ज्ञाने च ।
“कर्तृता तदुपलभ्यतोऽभवत्” माघः । “ज्ञातो सुतस्य-
सुखोपलभ्यात्” रघुः ।

उपलिङ्ग न० उपमितं लिङ्गेन अवा०स० । लोकनिङ्गसाधन-
भावेन लिङ्गेनानुमापकेन सदृशे अलौकिकसाधनभावके
अरिष्टसूचके मूकम्पादौ उपलङ्गे ।

उपलेप पु० उप+लिप-घञ् । १गोमयादिना आलेपने “गात्रे पु
सर्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽवसादनमिति” सुश्रुतोक्ते २सर्वेन्द्रि-
यावसादने च । “कासोपलेपस्वरभेदनिद्रातन्त्रास्यदौ-
र्गन्ध्यविषोपसर्गाः” सादोपलेपबलकत्” सुश्रु० । भावे ल्युट्
उपलेपन गोमयादिना आलेपने न० “मण्डलालेपनादिकं
कर्म समाप्तापयति” पञ्चत० ।

उपवक्तृ पु० उपवक्ति उपदिशति उपपश्यति वा उप+वच्
लृच् । यत्ने कृताकृतावेत्येके ऋत्विग्भेदे १ब्रह्मणि २सदस्ये
च “वेदि ह्यध्वरीयतामुपवक्ता जनानाम्” ऋ० ४, ६, ५,

“उपवक्ताऽध्वर्युप्रभृतो नो सर्वेषां कर्मणामनुज्ञार्थमिदं
प्रणयेत्यादिरूपस्य वाक्यस्य वक्ता सन् ब्रह्मासि, सर्वेषां कर्म-
णामवैकल्यार्थमुपद्रष्टा सदस्यो वासि” भा०

उपवङ्ग पु० उपगतोऽवङ्गम् अत्वा०स० । वङ्गदेशसमीपस्थे देशभेदे
देशशब्दे विवृतिः । [वृत्ते राजनि०

उपवट पु० उपमितो वटेन अवा०स० । वटवृक्षसदृशे प्रियासाल-
उपवन न० उपमितं वनेन अवा०स० । वनतल्ले कृतिमे आरो-
पितवृक्षसमूहे ऽउद्याने । “पाण्डुच्छायोपवनवृत्तयः केतकैः
सूचिभिर्नैः” मेघ० “साकेतमालोपवना वृहन्ति” रघुः
आरामशब्दे वृ० ८०१ विवृतिः वनस्य सामीप्यमु वने वा
अव्ययी० । २वनसामीप्ये ३वने इत्यर्थे च अव्य० “कुसुम-
यन् फलिनीरलिनीरवैर्मदविकाशिभिराहितलङ्घ्रुतिः ।
उपवनं निरभर्तस्यत प्रियान्” माघः ।

उपवर्णन न० उप+वर्ण-ल्युट् । सम्यक्कोर्तने स्वरूपलक्षण-
गुणादिभिः प्रतिपादने “अतिशयोपवर्णनं व्याख्यानम्” सुश्रु०
उपवर्त्तन न० उपेत्य वर्त्तन्तेऽत्र उप+वृत्-आधारे ल्युट् ।
जनपदे ऽविषये “तस्योपवर्त्तनेऽप्येको न श्रुतो गोत्रमित्
कचित्” काशी० तदेकदेशे २सजलस्थले भरतः ।

उपवर्ष पु० पाणिनिकातप्रायनव्याङ्गिप्रभृतोनामध्यापके
ऋषिभेदे तत्कथा दृष्टकथायाम् दृष्टव्या “वर्षा एव तु
भगवानुपवर्षः” शा०सू०

उपवर्ह पु० उप+वृह-उद्ययने करणे घञ् । शिरोधाने
(वालिश) हेम०तत्र हि स्थापयित्वा शिर उद्यस्यते इति
तस्य तथात्वम् । ल्युट् । उपवर्हणमस्यत्व न० [राजनि० ।

उपवस्त्रिका स्त्री उप उल्कायै प्रादिष० । अमृतस्रवततायाम्
उपवल्ह पु० उप+वल्ह-प्राधान्ये घञ् । प्राधान्ये उल्कायै
“तत् पूर्वेषां वृत्तानां धारयतामेव धनमुपाहितं भवत्युपव-
ल्हाय विभ्यताम्” शत०ब्रा० १, ४, २, १,

उपवसथ पु० उपेत्य वसत्यत्र उप+वस-आधारे अथ । १प्राप्ति
हेमच० । “यद्याहिताग्निरुपवसथे क्रियते कथमस्य यज्ञः
स्यात्” ऐत० “यजमानस्य समीपे वसन्ति देवा अस्मिन्नहि
आधारे अथ । २यागपूर्व दिवसे । तन्निर्वचनादिकं शत०
ब्रा० १, ११, १, ७, २, दर्शितं यथा
“अथातोऽशनानशनस्यैव । तदुहावादः सावयसोऽशनशन
मेव वृतं मेने मनोहवै देवा मनुष्यस्याजानन्ति तत् एन-
मेतद्गतंमुपयन्तं विदुः प्रातर्नो यज्यत इति तेऽस्य विश्वे
देवा गृहानागच्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति स उपवस-
थः । तच्छेवानवक्तुप्रम् । वो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वोऽ-

श्रीयादयः किम् यो देवेभ्यः श्रुतः पूर्वीः श्रीयात्तन्नादु
नैवाश्रीयात् । तदुक्तोच याज्ञवल्क्यः । यदि नाश्रुति
पितृदेवस्योभवति यद्यु अश्रुति देवानल्यश्रुतीति स
यदेवाश्रितमनश्रितं तदश्रुत्यादिति यस्य वै हविर्न
गृह्णन्ति तदश्रितमनश्रितं स यदश्रुति तेनापितृदे-
वो भवति यद्यु तदश्रुति यस्य हविर्न गृह्णन्ति तेनो
देवानल्यश्रुति । स वा अरण्यमेवाश्रीयात् ” व्रत-
प्रसङ्गादागतं तद्विसर्जनं समाप्य पूर्वैर्युज्यमानेन
व्रतानन्तरं यत् कर्तव्यं तद्वक्तव्यं एतिजानंते अयेति ।
यतो व्रतानन्तरमशनानशनप्राप्तनामकारणयाद्यशनमेव
यजमानेन कर्तव्यम् अतस्तदनन्तरमेव तस्य निरूपणं
क्रियत इत्यर्थः । प्रतिज्ञातस्याशनानशनपक्षस्य प्रशंसायाम् ।
केवलानशनपक्षं निरसितुमप्युच्यते तदु हेति । तत्त-
स्मिन्नशनानशनपक्षे अशनं सर्वात्मना अशनतप्रागम् ।
उपवस्यनामनिर्वाचनेन देवानामागमनं दृढयति तेऽस्येति
उपवस्ये यजमानस्य वसन्ति देवा अस्मिन्निति पूर्व
दिवस उपवस्यनामक इत्यर्थः । गृहे मनुष्येष्वगतेषुन
अतस्तु पूर्वोऽश्रुत्यादिति यत्तत्प्राप्तवक्तुमिः किम् वक्तव्यम् ?
अथाङ्गेन चेन्मनिना निर्णीतोऽशनशनपक्षः तर्हि स एव
परमार्थः । कथमशनानशनपक्षः ? इति चेत् अनेन सु-
निर्णय स्वमतसमर्थनाय प्रत्येकपक्षो दूषयित्वा याज्ञवल्केन
सोपपत्तिना नोभयवित्युक्तम् । यदिति अशनानशनपक्षं
यदीति । देविके हि कर्माणि देवान् प्रत्युद्दिष्टस्यैव हविषः
प्रथममनुपयोगः काममन्यस्य, पितॄन् पुनरनिय-
माहविषोऽन्यदपि अहण्योऽन्यमिति पितृदेवव्यतामापा-
दयतीति याज्ञवल्क्यस्यार्थः । तत् किं देविके कर्माणि
प्रागपि भोक्तव्यमिति यस्तमाशयमजानानः शङ्कते त-
माह यद्यु इति यदि तु अश्रुति तदा अश्रितमनो
देवानतिक्रम्य स्वयं भूक्तवान् स्यात् । अशनानशनप-
क्षयोर्द्वयोरपि दोषचेत् का गतिरिति यदुद्रव्यमश्रित
मशनश्रितवद्भवति तदश्रुत्यात् । यस्य द्रव्यस्य संभ्र-
मं हविर्देन देवा न गृह्णन्ति तदश्रितमपि सदनश्रित
वद्भवति । तथात्वे यथोदीरितदोषद्वयाभावमाह स यदिति ।
आरण्यपक्षं प्राक्तनदर्शपूर्णमासहविर्यतिरिक्तोपल-
णम् भा० । तत्र विहितः ऋग्भावे अथ । वैदिके कर्मभेदे
तच्च कर्म कात्या० ८.८.८ दर्शितम् । नवमाध्यायादौ
“उक्तमौपवस्यं कर्म” कर्मः । [उपवासे अमरः ।
उपवस्यत् ४० उप+वस-ञञ् उपसृष्टत्वादभोजने भावे क्त ।

उपवस्यत् स्तो उप+वस-ञञ् भावे क्त । उपसृष्टो आल-
म्बने तेन जिवति वेतना० ऋग् । औपवस्यत् तदुपजी-
विनि लि० ।

उपवाक पु० उप+वच-ञञ् कृत्वम् । उपेत्य वचने उप-
सृष्टात्वापि “नमस्त्वन इदंपवाकमोयुः” ऋ० १.१६४, ८,
“उपवाकमपेत्य वचनं परस्परवचनम्” भा० । उपवाति
उप+वा-भावे क्तिप् तस्यै कां जलं यत् । २यवे पु० “स-
क्तूनां रूपं वदरमुपवाकः करम्भस्य” यजु० १८०, २२,
“सरस्वत्युपवाकैर्यानिम्” १८.८०, “उपव का यवाः” वेददी०
“अथ नासिकयोर्लोमानि तान्युपवाकमन्त्रस्य वदरस्य-
वश्च ओत्ते एषासोन्द्रौ यजौ” शत० ब्रा० १२, ८, १, ५,
अथर्ववेदि जलस्य शेषणात् तथात्वम् । २२.२२यवे स्त्री
ङीप् “वदरैरुपवाकीभिर्भोजं तोक्ताभिः” यजु० २१, २०,
तस्मिन् हितः यत् । उपवाक्य तत्प्राधाने वक्तौ उप+वच-
कर्मणि खलत् कृत्वम् । सम्भाषणीये “अयमग्निर्भ्रातृस्य
एतद्वा सनकात् प्रोद्धो नमसोपवाक्यः” ऋ० १०, ६६, १२,
कृत्वाभावे उपवाच्य स्तुते प्रणम्ये च “अहन्निष्पु यथा
विदे शीष्णीशोष्णीपवाच्यः” ऋ० २, १, १३२,

उपवाद पु० उप+वद-ञञ् । अपवादे निन्दायाम् “पशुप-
वादश्च” कात्या० “पशुपवादः पशुदाननिन्दा” कर्मः
णिनि उपवादिन् । तत्कारिणि “तस्मान्नोपवादी स्यादुत
होर्वित्परो भवति” ऐत० “येऽस्याः कर्त्ताहिनः पिशुना
उपवादिनः” आ० ८० ।

उपवास पु० उप+वस-ञञ् । भोजनाभावे भोजननिवृत्तौ
स च वैधः अवधेय इति भेदात् द्विविधः । तत्र वैधस्य व्रत-
रूपत्वम् । तस्य संकल्परूपत्वं निरस्य एका० त० संकल्प-
जन्यत्वमुक्तम् यथा “दीर्घकालानुपालनयः सङ्कल्पोऽव्रत-
मिति नारायणोपध्यायानां स्वरसः । स्वकर्त्तव्यविषयो-
नियतः सङ्कल्पोऽव्रतमिति श्रीदत्तहरिनाथवर्द्धमानप्रभ-
तयः । सङ्कल्पस्य भावे मयैतत् कर्त्तव्यमेव, निषेधे न
कर्त्तव्यमिति ज्ञानविशेषः अतएव सङ्कल्पः कर्म्ममानस-
मित्याभिधानिकाः । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तवराहपुराणवचने-
नैकादशुपवासस्य व्रतत्वाभिधानात् “एकभक्तेन नक्तो न
तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकच्छ उदा-
हृतः” इत्यादियाज्ञवल्क्याद्युक्तेषु एकभक्तनक्ताया-
चितभोजनोपवासादिषु पादकच्छादित्वाभिधानाच्च न स-
सङ्कल्पोऽव्रतं किन्तु सङ्कल्पविषयतत्तत्कर्मैव व्रतमिति ।
अतएव व्रतानां सङ्कल्पसम्भवत्वमाह मनुः “सङ्कल्पमूकः

कामोवै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । अतनियमधर्माश्च सर्वे
सङ्कल्पजाः स्मृताः । अनेन कर्माणा इदमिदं फलं
साध्यते इत्येवंविधया बुद्धिः सङ्कल्पस्तदनन्तरमिदसाधन
तथा अवगते तस्मिन् इच्छा जायते ततस्तदर्थं प्रयत्नं
कुर्वीत इत्येवं यज्ञा सङ्कल्पसम्भवाः । अतनियमरूपाध-
र्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः । सर्वे इत्यनेन अन्येऽपि
शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव जायन्त इति कुल्लूकभट्टः । सङ्क-
ल्पमाह ब्राह्मपुराणम् । “प्रातःसङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रता-
दिकम् । नापराह्णे न मध्याह्ने पितृगौ कालौ हि तौ
स्मृतौ” अत्र संकल्पोव्रतारम्भः । तत्र भोजनाभावश्च अहो-
रात्रकालावच्छिन्नः । यद्योक्तं स्मृतौ “तपनोदयमारभ्य
यामाष्टकमभोजनम् । उपवासः सविज्ञेयः प्रायश्चित्ते
विधीयते” प्रायश्चित्ते इत्युपलक्षणम् । प्राजापत्यादौ
तिरात्वाद्युपोषणमसौवाट्या बोध्यम् । उपवासश-
ब्दस्य निरुक्त्यन्तरं भवि० पु० दर्शितं यथा “उपा-
वसस्य पापेभ्योयश्च वासोगुणैः सह । उपवासः स विज्ञे-
यः सर्वभोगविवर्जितः” वैधोपवासस्य यथा निवृत्ति-
रूपं यत्र परतया भावरूपत्वं तथा एका० त० समर्पितम् यथा
एवञ्च सङ्कल्पविषयस्य स्वनन्तं पूजयेद्भरिमित्यादौ भावत्वं,
नेत्रेतोद्यन्तमादित्यमित्यादौ चाभावरूपत्वम् । ननु तर्हि व-
त्त्वस्य क्विदस्य भावरूपात्वात् “निषेधः कालमात्रके” इत्यस्यैव
विषयत्वं स्यादिति चेन्न तस्य केवलनिषेधविषयकत्वात् अस्य
तु सङ्कल्पादौ तिकर्तृव्यतायोगित्वेन भावघटितत्वात् “तत्र पूज्य
विधेर्दत्तिः” इत्यत्रैव विषयत्वमिति । जोमूतवाहनेनापि
“एकादश्यां भोजने दोषं दर्शयन्नुपवासं नियमयति । न-
चायं निषेधः इतिकर्तव्यताविधानात् निषेधे चेतिकर्तव्यता-
विरहाद्भूतपदाप्रयोगाच्च” इत्युक्तम् । यत्तु निषेधपूकरण-
स्थदेवत्ववचने “न शङ्केन पिबेत्तोयं न खादेत् कूर्म-
न्युकरौ । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि” इत्यत्र
नजोनिषेधे सुखत्वाद्भोजनाभावः प्रतीयते नत्वभोज-
नसङ्कल्परूपं व्रतं लक्षणाप्रसङ्गात् । मत्स्यपुराणे
“दशस्यां नियताहारो मांसमैथुनवर्जितः । एकादश्यां
न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि” इति दशमीनियमपूर्वकं
व्रतमभिधाय “रटनीह पुराणानि भूयोभूयोवरानने ! ।
न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे” इत्यादिविधे-
रनन्यगतिकतया निषेधकत्वमवश्यं वाच्यम् । तथाच नि-
षेधे भोजने दोषश्रवणं निषेधातिक्रमजन्यतयैवोपपद्यमानं
न फलश्रुत्या कास्यतया निरुद्धस्य व्रतस्य नित्यत्वे प्रमाण-

मिति तद्विन्यं न खलु “न शङ्केन पिबेत्तोयमित्यादिभिः”
प्रतिपक्षनिषेधभावैः साहचर्य्येणैकादशीभोजननिषेधकमात्र-
मुत्तराङ्गं किन्तु “एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।
वनस्थयातिघर्मोऽयं शुक्लामिव सदा गृही” इति गोभिल-
वचने धर्माशब्दसमभिव्याहारेणैकादश्यासुपवसेदित्यनेनैक-
वाक्यतया चोपवासविधायकमपि नहि निषिद्धानां ब्रह्म-
हत्यादीनां त्यागेन कश्चिद्धर्माजायते किन्तु भावरूपाङ्गातु-
गृहीतोनिषिद्धोधर्माभवेदिति, वैधोपवासे च “उपावसस्य
पापेभ्योयश्च वासोगुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः
सर्वभोगविवर्जितः” इति भविष्यपुराणवचनेन भोग-
मात्रस्यैव वर्जने प्राप्ते वचनान्तरादहोरात्राभोजनस्यैव
पापनिवृत्तगुणवासयुक्तस्य प्राधान्यमन्यभोगवर्जनस्याङ्गत्वम् ।
तथाच “स्मृतके स्मृतके चैव प्रणस्य जनसा हरिम् । एका-
दश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतद्वि वैष्णवम्” । अत्र एकादश्या-
सुपवासमात्रस्य व्रतत्वमुक्तम् एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यस्य व्रत-
परत्वेन नाभोजनपरता तस्याश्च पूर्वं दूषितत्वात् । ततश्च
यथा एकादश्यां न भुञ्जीत इत्यत्र वचनान्तरादुपवासरूप-
व्रतपरत्वं तथा न भोक्तव्यमित्यत्रापि । वस्तुतस्तु ब्राह्म-
पुराणे एकादशीव्रतसन्दर्भे “न शङ्केन पिबेत्तोयमिति”
न भोक्तव्यं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयमभिधाय व्रताकरणे
प्रत्यधाय उक्तः । नच पौनरुक्त्यभिया तस्य निषेधकत्व-
मिति वाच्यम् तथात्वे एतद्वचन एव न भोक्तव्यमिति
पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात् किन्तु वीक्ष्यया तस्यैव व्रतस्य
नित्यत्वख्यापनमिति । अन्यथा “निषेधः कालमात्रके”
इत्यनेनैव एकादशीक्षण एव भोजननिषेधः स्यात् ।
“एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः” इति भवि-
ष्यपुराणे उपवासपदान्निराहारपदं नैकादशीकालमा-
त्राभोजनपरम् किन्तु तद्व्युक्ताहोरात्राभोजनपरम् ।
तत्रैवोपवासपदव्यवहारात् । नच वैपरीत्यम् उपवास-
पदस्याहारभावमात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । निराहार-
पदस्योपवासपरत्वे तु न लक्षणा सामान्यशास्त्रस्य विशेष-
तात्पर्यकत्वात् । तथाच कात्यायनः “नित्योपवासी
योमर्त्यः सायं प्रातर्भुजिक्त्रियाम् । सत्यजेन्मतिमान्
विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे” । सायं प्रातरिति रात्रिदिवो-
पलक्षणम् “सुनिभिर्द्विरशनसुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
नित्यम् । अहनि च तथा तमस्त्रिन्यां सार्द्धमहरयासान्”
इति ऋग्वेदोपनिषद्वैकवाक्यत्वात् । अतएव सुखद्वितीयेर-
व्यहोरात्रत्वकीर्तनम् अहोरात्रसाध्यकर्माङ्गत्वार्थम् । तथाच

विष्णुधर्मोत्तरे । “सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो-
रविः । तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यसदृशी न कारणम् ।
सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितोरविः । तथा कर्माणि
कुर्वीत ह्यसदृशी न कारणम् । शुक्लपक्षे तिथिर्मासा
यस्यामभ्युदितोरविः । कृष्णपक्षे तिथिर्मासा यस्यामस्त-
मितोरविः” । तच्च तिथ्यन्तरसहायभावं विना प्रायेण
सम्भवति अतएव गृह्यपरिशिष्टे युष्माग्नीत्यादिभिर्वायु-
“ति-
थ्योयुग्मं महाफलम्” इत्युक्तं अस्य प्रयोजनन्तु तिथेः खण्ड-
विशेषनियमनम्, स्वतिथ्या कर्मानिर्वाहे सहायभावेनान्य-
तिथ्यनुप्रवेशेन होरात्रसाध्योपवासाद्याचरणञ्च । एवञ्च
प्रातःकाले तत्तिथ्यलाभे तिथ्यन्तरेऽप्युपवाससङ्कल्पः अहो-
रात्राभोजनरूपस्य तस्य प्रातरारम्भाह्त्वात् । सवत्सर-
प्रदोषेऽपि “प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आच-
रेत्” इत्युक्तम् । अत्र च कर्मणस्तावदपूर्वजनकत्वेन वि-
धियत्वेन प्राधान्यम् तिथ्यादेर्गुणत्वे न कचिदुपलक्षणत्वमाह
गर्गः । “तिथिनक्षत्रादि साधनं पुण्यपापयोः । प्र-
धानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः” इति प्रधानस्य
कर्माणोगुणभावेनाङ्गत्वेन । एवञ्च निराहारपदस्योपवास-
परत्वे न कलङ्गाधिकरणन्यायाद्वैकादश क्षणमतिवाञ्छा भो-
जनम् । किन्त्वेकादश्यामिति विहितैकादशयुक्ताहोरा-
त्रपरम् । अथ कलङ्गाधिकरणम् । तत्र श्रुतिः “न
कलङ्गं भक्षयेत्” इति कलङ्गभक्षणाभावावश्यकं कार्य-
मित्यर्थः । तत्र कालविशेषानुपादानाद्विषयभानक्रिया-
यां प्रवृत्तिमत्तो निषेधविधावधिकाराद्यावत्कालमेव तस्यां
तस्य निवृत्तिः । न हि कलङ्गभक्षणादयतः कुतश्चित् का-
रणाद्विद्वत्तस्य निषेधानुपादनं सङ्कटं तस्मिन् कलङ्ग-
भक्षणनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्तयति किन्तु भक्षणप्र-
वृत्तिमत्तामात्रमधिकारिविशेषणं यदा यदा भवति तदा
तदा एव निषेधविधिरपि तं निवर्त्तयति । न हि कल-
ङ्गस्य भक्षणमुपक्रम्य यावत्कालं तद्वर्त्तयति । अतस्त-
दितरकाले निवृत्तिः सिद्धैवेति भवति विफलो विधिः ।
ननु नासौ निवृत्तिरप्रवृत्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः, सत्यं
प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्नुयान् प्रागभावएव प्रवृत्ति-
निराकरणात् साध्यमानो निवृत्तिरुच्यते न तु प्रवृत्ति-
रपि साध्यतयोपदिश्यते किन्तु प्रागप्रवृत्तिमत्तएव नि-
षेधविधावधिकारः । यत्तु “मनसा तु प्रवृत्तस्य भूतचेष्टा-
वतोऽपि वा । यदनागतभावस्य वर्ज्जनं तद्विवर्त्तनम्” इति
तत्प्रापिशब्देनाप्रवृत्तमात्रसङ्ख्यया च विरोधः भूतचेष्टावत्

इति । “भूतं ज्ञादौ पिशाचादौ जनौ क्लीवं त्रिषू-
चिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना” इति
भेदित्युक्तेः भूते प्राप्ते निषेधे चेष्टावत् इत्यर्थः । त-
तश्च प्रागभाव एव कालान्तरसम्बन्धितया साध्यत्वमोप-
दिश्यते । प्रागभावस्यानादसंसर्गाभावमात्रपरः सचाप्रवृ-
त्तस्य भक्षणकारणमननुतिष्ठतः सिध्यत्येव । तस्मात् स-
कृत्क्रियापर्यवसायित्वे विफलो विधिः कादाचित्का-
करणस्य निषेधमन्तरेणापि प्राप्तेः । न च स्वर्गकामादिवत्
साध्यतया प्रवृत्तिमत्कर्तृकत्वमप्यङ्गं विषयमात्राननुष्ठाना-
धीनसिद्धत्वादिनिषेधनियोगानामितिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षावि-
रहात् अतएव शुचित्वमपि तत्र नाङ्गम् । तस्माद्विषे-
धविधौ काकवन्तो देवदत्तस्य गृहादित्यादिवत्सत्यत्वेना-
धिकारिविशेषणीभूतायाः प्रवृत्तेर्भावत्कालमनुवृत्तिस्ता-
वत्कालमेव निवृत्तौ साफल्यं पुनर्निमित्तान्तरवच्च सङ्क-
दनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिः । गदाधरस्तु विधिसङ्कल्पे
उपवासादिद्रव्यादेर्निषेधविधिविधौ तया वैधत्वं कलङ्ग
भक्षणादेश निषेधविषयतया निषिद्धत्वमङ्गीचकार । तस्या-
यमाशयः । विधिप्रत्ययार्थस्येष्टसाधनत्वादर्धात्तर्धे एवान्वय
व्युत्पत्तेः एकादश्यामुपवसेदित्यादवाक्येन उपवासे लि-
ङ्गाद्याद्यैः साधनत्वस्यान्वयबोधनात् भोजनाभावरूपोपवासस्य
निषेधरूपतया तत्र च विध्यर्थान्वयात् निषेधविधित्वम् तदेक-
वाक्यतया च एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यादौ भुजधानोप-
वासपरत्वकल्पनं नञ् तु तत्र तादृशलक्षणायाहकः एवञ्च
तत्र निषेधरूपभोजनाभावे इष्टसाधनत्वबोधनाद्विधिवि-
धित्वम् । प्रकृत्यर्थे एव प्रत्ययार्थान्वयनियमेन तथान्वयस्यैवौ
चित्वम् । न कलङ्गं भक्षयेदित्यादौ तु यज्जा कलङ्गभक्षण
एव विध्यर्थेष्टसाधनत्वस्याभावबोधनात् निषेधरूपत्वम् । नञ-
समभिव्याहृतस्यले यत् यस्यान्वयः तत्समभिव्याहारे तु तत्र
तस्याभावान्वयनियमात् मैत्रः पचतीत्यादौ मैत्रे पाचकर्तृ-
त्वान्वयेन मैत्रो न पचतीत्यादौ तत्रैव कर्तृत्वाभावान्वयदर्श-
नात् । ननु एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यत्रापि कुतो न तथान्वयः
इति चेत् तत्र तथान्वयसम्भवेऽपि एकादश्यामुपवसेत् इ-
त्यादौ तथान्वयासम्भवात् तत्र धातुनैव भोजनाभावस्यो-
पस्थापनात् तत्रैव विध्यर्थान्वयौचित्यात् न च तत्र स्था-
तन्त्रेणाभावबोधकपदमस्ति येन विध्यर्थान्वयस्तत्र स्यात् ।
तदेकवाक्यतया च न भुञ्जीतेत्यादौ उक्तनिषेध विधि-
त्वमुचितमिति । निषेधविधेः इष्टसाधनताज्ञानजननद्वारा
प्रवर्त्तकत्वम् निषेधस्य तु उदीच्यानिष्टसाधनत्वज्ञाबोधक

नात् निवर्त्तकत्वमिति भेदः विस्तरस्तु विधिसंख्ये दृश्यः ।
 प्रागुक्त भवि० पु० वाक्याख्यायाम् एका० त० रघु०
 “उपावृत्तस्य निवृत्तस्य पापेभ्यः पापकर्मभ्यः । मैथि-
 छास्तु दोषेभ्य इति पठित्वा दोषेभ्योरागद्वेषमात्-
 स्यादिनिषिद्धात्मधर्माभ्य इत्यर्थमाहुः । गुणानाह गौत-
 मः । “दया सर्वभूतेषु चान्तिरनसूया शौचमनाया-
 सोमङ्गलमकार्पण्यमसृहा चेति” । दयादिलक्षणायाह
 वृहस्पतिः । “परे वा बन्धुर्वर्गं वा मिले द्वेष्टि वा सदा ।
 आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैवैषा प्रकीर्त्तिता” । परे उदासीने ।
 आत्मवदित्वा आपत्तु रक्षितव्यमितिकल्पतरौ पाठः ।
 व्यक्तमाह दत्तः । “यथैवात्मा परस्मैद्वेष्ट्यः सुखमि-
 ष्यता । सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे” । वृह-
 स्पतिः । “बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् ।
 न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता । न गुणान्
 शुषिनीहन्ति क्षीति मन्दगुणानपि । नान्यदोषेषु रमते
 साऽनसूया प्रकीर्त्तिता । अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गसाध-
 निन्दितैः । स्वधर्मं च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्ति-
 तम् । शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा । अत्यन्तं
 तच्च कुर्वीत अनायासः स उच्यते । प्रशस्ताचरणं नित्य-
 मप्रशस्तविवर्जनम् । एतच्च मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वद-
 र्शिभिः । श्लोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना । अ-
 हन्यहनि यत् किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्तुतम् । यथोत्-
 पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽप्यल्पवस्तुना । परस्यार्चनार्थि-
 त्वार्थं साऽसृहा परिकीर्त्तिता” । देवीपुराणम् । “व-
 द्वापानं तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम् । उपवास-
 कृते ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनोषिभिः” सर्वभोगविवर्जतः
 शास्त्रानुमतवृत्तगीतादिमुखरहितः” अत्र दन्तधावने
 मैथिलमतमुत्पाद्य दूषितं तत्रैव । “अत्र मतिज्ञाः वृह-
 द्वातातपोभोगविशेषान् प्रतिपृच्छते । “गन्धालङ्कारवस्तूनि
 वृष्यमाख्यातुलेपनम् । उपवासे न दुष्येत् दन्तधावनमञ्ज-
 नम्” । गौडोयस्मृतितः “उपवासे तथा श्रद्धे न स्वादेहल-
 धावनम् । दन्तानां काष्ठसंयोगोदहत्यासप्तमं कुलम्” तत्र
 योगेश्वरः “तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम्” इत्यभि-
 धाय दन्तकाष्ठसंयोगं निषिध्य दन्तोद्घादिना दन्तधावनमिति
 विरोधं परिजहारेति वदन्तीत्यर्थं व्याचक्रुः तच्च वृद्धशा-
 तातमेन “सुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयत्नेनरः । तस्मात्
 सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम्” इत्यभिधाय तद्वचना-
 मिधानेन दन्तधावने दोषएवोक्तः । अन्यथा पौनरुक्त्या-

पत्तेः “अङ्गनं रोचनञ्चापि गन्धान् सुमनसस्तथा । पुष्पलके
 चोपवासे च नियमेव विवर्जयेत्” इति हरिवंशात् मित्ता-
 चरायाम् । “गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चातुले-
 पनम् । व्रतस्थोवर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद्वलरागकृतम्” इत्यु-
 नेनानुलेपनरागद्वेषेधाञ्च । अतएव प्रायश्चित्तविवेक-
 कङ्गिः सुवृत्तसुपवासेन हेतुनेति” ।

जोमूतवाहनेनापि उपवासे चेति पठित्वा चकार दन्त-
 क्तादिषुपीति व्याख्यातम् । तस्माद्वन्ध्यादि सर्वभोगसंग्रह
 पृदर्शकं तेन विलासार्थगन्धादिवर्जनं काव्यम् । देव-
 लः “उपवासः प्रशस्येत दिवास्नापानमैथुनैः । अत्य-
 ये चास्तुपाने च नोपवासः प्रशस्यति” । उपवासोऽपि
 नश्येतेति कल्पतरुपाठे अपिनान्यद्वत्तं ससञ्जीयत इति
 विशेषः । अचैर्दूरतैः । अतएव नाशे सम्भाव्यमाने ।
 मैथुने विशेषमाह देवलः । “उपवासे तथा यौनं हन्ति
 वृष्यकुलानि वै । स्त्रीणां संप्रेक्षणात् स्पर्शान्ताभिः सङ्ग-
 यनादपि । ब्रह्मचर्यं विपद्येत न दारेष्वृतसङ्गमात्”
 संप्रेक्षणात् संकथनादित्यात्र सरागत्वं संशब्दस्यार्थः साह
 चर्यात् स्पर्शोऽपि तथेति प्रायश्चित्तविवेकः । कातप्राय-
 नोऽपि “रेतःसिकात्मकं भोगकृतेऽप्यल्पं जयः स्तुतः ।
 तथाच दत्तः । “स्पर्शं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं युद्ध-
 भाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ।
 एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । अतुरागात् कृतञ्चैव
 ब्रह्मचर्यं विरोधकम्” ।

अनुकल्पपक्षप्रधानपक्षयोर्यथायोगम् अन्यान्यपि
 वर्ज्यानि कालमा० उक्तानि यथा “कांसं मांसं मसूरांश्च
 चणकान् कोरदूषकान् । शकं मधु पराजञ्च त्वजेऽपवसन्
 स्त्रियम्” कूर्मपुरा० । “असद्वज्जलपानञ्च दिवास्नापञ्च
 मैथुनम् । ताम्बूलचर्वणं मांसं वर्जयेद्ब्रतवासरे” विष्णु-
 ध० । “पतितपाषाण्डिनास्तिकसम्भाषणमन्वतास्त्रीला-
 दिकमुपवासादिषु वर्जयेत्” हारीतः । “बहिर्प्रीमान्ध-
 जान् स्मृतिं पतितं च रजस्वलाम् । न स्युश्चेन्नाभिभाषेत्
 नेचेत् व्रतवासरे” कूर्मपुरा० । “स्तुत्यालोकनगन्धादिविवनं परि-
 कीर्त्तनम् । अन्नस्य वर्जयेत् सर्वं पासानाञ्चाभिकाङ्क्षम् ।
 गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चातुलेपनम् । व्रतस्थो-
 वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यत् निराकृतम्” विष्णुर० । तत्रै-
 कादस्युपवासे “यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादि-
 कानि च । अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे, इति
 भवि० पु० अन्नमात्रस्य निषेधेऽपि मासमसूरादिनिषेधोऽ-

नुकल्पपक्षेऽधिकदोषाय । अतएव “अन्नं तु धान्यं संभूतं गिरिजे ! भुवि जायते । धान्यानि विविधानीह-जगत्यां शृणु यत्नतः । श्यामसामसहस्राश्च धान्यकोट्यव सर्षपाः यवगोधूममुद्गाश्च तिलकल्ककुलत्पकाः” इत्यादीन्यष्टादश धान्यान्युक्ता “एतैरेव समुद्भूतमन्नं भवति शोभने ! । अन्नत्यागे व्रते भक्ष्ये ज्वेताम्येव विवर्जयेदिति” शास्त्रोत्तरखण्डे धान्यमात्रसंभूतान्नस्य निषेधात् । अतएव नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वेत्यनेन अनोदनपदेन सिद्धान्नमात्रभिन्नस्यानुकल्पतोक्ता ।

एकादश्यावासेऽधिकारिण एकादशीशब्दे वक्ष्यते । सम्भर्तृकायान्तु भर्तृनुमतिं विनोपवासे नाधिकारः । “नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गं महीयते” मनुक्तेः सावित्रीव्रतादौ विशेषविधानात् भर्तृनुमत्याऽधिकारः । अतएव शब्देन सामान्यत उक्तम् “कामं भर्तृनुमत्या व्रतोपवासनियमेज्यादीनामभ्यासः स्त्रीधर्मः” “पत्न्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतसाचरेत् । आयुः संहरेते पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत्” इति विष्णुवाक्यान्तु अनुमत्यभावविषयकम् ।

स च उपवासः नित्यः कास्यः नैमित्तिकश्चेति त्रिधा तलैकाशीशिवरात्र्याद्युपवासेनित्यः । एकादशीशब्दे शिवरात्र्यादि शब्दे च तत्प्रमाणं दृश्यम् । कास्यस्तु “अमावस्या द्वादशो च संक्रान्तिश्च विशेषतः । एताः प्रशस्तास्तिययो भानुवारस्तथैव च । अत्र स्नानं जपोहोमो देवतानाञ्च पूजनम् । उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम्” संव० “सप्त वाराणुपोष्यैव सप्तधा संयतेन्द्रियः । सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नाशयेत्” सं० प्रदी० “नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विष्वतोर्द्वयोः । चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्वेषु । अहोरात्रोषितः स्नानं दानं होमं तथा जपम् । यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादन्नयश्च तत्” ब्रह्मपु० इत्यादौ विहितः तत्वायनविषयस्तु नित्य इति भेदः । नैमित्तिकः प्रायश्चित्तरूपः “त्र्यहं प्रातस्तत्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयचितम् । त्र्यहं परञ्च नाश्रीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः” मन्वादिविहितः एवमन्यान्यपि प्रायश्चित्तविधायकानि वाक्यानि स्मृतितोत्रेयानि

तत्र कास्ये सर्वशक्तिमानधिकारी भवतीत्युक्तेः सर्वाङ्गोपेतस्यैवाधिकारः । नित्ये तु यथाकथञ्चिदनुष्ठानमिति समर्थितम् एका० त० “एवञ्चैकादशीव्रतस्य नित्यत्वात् किञ्चिदङ्गवैकल्येऽपि प्रधानोपवासादेराचरणं यावज्जीवा-

धिकरणन्यायात् । स च न्यायोयथा ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रूयते तत्र किं सर्वाङ्गोपसंहारेणैवाधिकारः उत यावज्जीवपदेन यावन्ति शक्नोतीत्युपसंरक्तं’ यदा तदा तावद्भिरङ्गैरूपेत प्रधानं कुर्वन्धिकरोतीति संशयः । तत्राद्ये सर्वाङ्गोपेतस्य प्रधानस्य फलसाधनत्वादङ्गवैकल्ये फलानुदयात् सर्वाङ्गोपसंहार इति पूर्वपक्षः तत्र सिद्धान्तः ‘सायं प्रातर्जुहोतीति’ श्रुतेः सायं प्रातःकालावच्छिन्नं जीवनमग्निहोत्रस्य निमित्ततया श्रूयते नत्वङ्गानां, सति निमित्ते नैमित्तिकमवश्यं भावि अन्यथा निमित्तत्वासम्भवात् । अतोऽशक्याङ्गपरित्यागेन प्रधानं कर्त्तव्यम् तावदेव शास्त्रवशात् फलसिद्धिरिति अतएव नैमित्तिकाधिकारे श्रीधरस्वामिष्ठता श्रुतिः “यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादिति” । बौधायनोऽपि स्मरति । “यथा कथञ्चिन्नित्यानि शक्यवस्तुनिरूपतः । येन केनापि कार्याणि नैव नित्यानि लोपयेत्” ।

असमर्थस्यानुकल्पे नाप्यचरणम् अनुकल्पश्च कर्त्तृद्रव्यादिषु प्रतिनिधिरूपः तत्राह मनुः । “विश्वे च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च सहर्षिभिः । आपत्यु मरणाङ्गीर्तैर्विधिः प्रतिनिधिः कृतः । प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते । न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्” । अत्रापत्प्रतिनिध्यनुकल्पानां पर्यायता । कालविवेकधृतराष्ट्रपुराणे “उपवाससमर्थस्तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रयोजयेत्” तथा एकादशीमधिकतया स्मृतः “एकभक्तेन नक्तेन भक्षन् वृद्धातरः क्षिपेत्” नारदीये “अनुकल्पोऽन्वेषां प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि । मूलं फलं पयस्तोयसुषभोग्यं भवेच्छुभम् । नत्वेव भोजनं कौशिकेकादश्यां प्रकीर्तितम्” । एवमनुकल्पासामर्थ्ये ब्रह्मवैवर्तेः । “उपवाससमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत् । तावद्जनानि वा दद्यात् यज्ञताद्विगुणं भवेत् । सहस्रसंस्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् । कुर्याद्द्वादशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः” । देवीं गायत्रीम् । वायुपुराणे “उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत् । न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं भवेत् । नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथान्बु वाज्यम् । यत् पञ्चगव्यं यदि वाथ वायुः पुशस्तमलोत्तरस्तरञ्च” । उपवासनिषेधे तु असमर्थग्रहव हविष्यादिरनुकल्पः । तानि च “अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि ह्यापोमूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मणकास्या च गुरोर्वचनमौषधम्” बौधायनः । एकादश्यातिरिक्तोपवासे अनुकल्पपक्षे विशेषः नि० सि० । “नित्य-

स्नायी मिताहारो गुरुदेवद्विजार्चकः । चारं चौरञ्च लव-
णम् सधुमांसानि वर्जयेत्” ग्रन्थीच० अग्निपु० । चाराश्च
तत्रैवोक्ताः “तिलसुतादते शिख्यः शस्ये गोधूमकोद्वौ ।
धन्याकं देवधान्यञ्च शमीधान्यं तथैव च । खिन्नधान्यं
तथा पण्यं मूलं चारमणाः सुताः” गोधूमस्य चारत्वे-
ऽपि उपवासानुकुले प्रतिप्रसवस्तत्रैव “व्रीहिप्रष्टिकसदृगाश्च
कलायः सतिलं पयः । श्यामाकश्चैव नीवारा मोधूमाद्या
व्रते हिताः” । कुशाण्डालाववाक्कुपालङ्गज्योत्स्निका-
स्त्यजेत् । चतुर्भैक्षं सक्तुकणाः शाकं दधि घृतं मधु ।
श्यामाकशालिनीवारा यावकं मूलतत्फलम् । हविष्यं
व्रतनक्तादावग्निकार्यादिके हितम् । सधुमांसं विहा-
यान्यव्रते वा हितमीरितम्” । “चतुर्भैक्षं सक्तुकणाया-
वकशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरं प्रश-
स्तानि” मिता० गौत० । निर्णया० संय० । स्नेहसंकयोः
सख्यम् कृत्वा सैन्यञ्च हिनम् । प्रायश्चित्तं व्रती कुर्यात्
जपन्नामशतत्रयम् । मिथ्यावादे दिवास्त्रापे बद्धशोऽम्बु-
निषेवणे । अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः” ।
अतएव समर्थस्य किञ्चिद्भक्षणमपि भङ्गा निषिद्धम् । “उप-
वासो यदा राम । आङ्गं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा
कुर्यादाप्रायः पितृसेवित मिति” कात्या० ।

अथ कर्तृप्रतिनिधिः स्वयमशक्तौ प्रतिनिधिनाऽपि
उपवासादिव्रतं कार्यमित्याह स्कन्दपुर० । “पुत्रञ्च विनयोपेतं
भगिनीं भ्रातरन्तया । एवासभाव एवान्यं ब्राह्मणं विन-
योजयेत्” मरुदपुरा० । “भाष्यं भर्तुर्व्रतं कुर्याद्भाष्यायाश्च
यतिस्तथा । असामर्थ्यं द्वयोस्ताभ्यां श्रतभङ्गो न जायते” ।
वराहपुराणे “पितृमातृपतिभ्रातृस्वसृगुर्वादिभूभुजाम् ।
अष्टष्टार्थुषोऽथैव स्वयञ्च फलभागभवेत्” ।
अत्र नि० सि० त्रिकाण्डमण्डने विधेयः “काव्ये प्रतिनिधि-
र्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः । काव्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वं
केचित् प्रतिनिधिं विदुः । न स्यात् प्रतिनिधिर्मन्त्रस्वामि-
देवान्निकर्म्मसु । स देवकालयोर्नास्ति नारणेरग्निरिव सा ।
नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुतचित्” । ततश्च
शक्तौ उपोषणादिकमनुकम्पादिना कार्यं पूजादिकं तु
स्वयमसांमार्थ्ये अन्येन कारयेदिति एका० त० रघु० ।

नित्यकाव्ययोरुपवासयोरयं भेदः “उपवासफलं प्रेषुस्त्य-
जेत् भक्तचतुष्टयमिति” कालसा० भारतम् “जह्याङ्गद्वयं
नित्ये काव्ये भक्तचतुष्टयम् । सायमाद्यन्त्योर्भक्तमेकैकं
सम्यमेव द्वयम्” एका० त० स्मृतिः । अत्र सायमित्यस्य

एकभोजनमात्रपरत्वम् तेन देवात् पूर्वदिने दिवाऽ-
भोजने रात्रिभोजनेऽपि न फलाप्राप्तिः “अङ्गोराद्य-
न्त्योरुक्तमेकैकं सम्यतो द्वयम् । उपवासफलं प्रेषोर्ज्यं
भक्तचतुष्टयमिति” वाराहात् ।

उपवासव्रतस्य वैधतया तत्तत्तिथेः पूज्यखण्डेन कर्तव्यता
तन्निरूपणाय प्रतिपदमारभ्य खण्डविशेषनियमनं
कालसा० दर्शितं तत्रादौ प्रतिपदप्रकरणे यथोक्तं तदुच्यते
ततो ‘भाग्यिरे भासि प्रतिपदपरेऽहनि । इद्वा गुरुद्वोपव-
सेन्महादेवं स्मरन्मुहुरिति’ । ननु पूर्वविद्धायां शुक्ल-
प्रतिपदि योऽयदुपवासो विहितस्तस्य संकल्पः किं प्रातः
कार्यं किं वा परत्र, नाद्यः प्रातस्तदभावेन संकल्पायोगा-
त् । अतएव बोधायनः “योयस्य विहितः कालः कर्मण-
स्तमुपक्रमे । तिथिर्याऽभिमतता सा तु कार्या नोपक्रमोऽभि-
तेति” स्कन्दपुराणेऽपि “योयस्य विहितः कालः कर्मणस्त-
दुपक्रमे । विद्यमानो भवेदङ्गं नोज्झितोपक्रमेण तु” (सन्धि-
रार्थः) । न द्वितीयः प्रातःकालस्यैव संकल्पाङ्गत्वात् तथा च
स्मर्यते “प्रातः संकल्पेद्विद्वानुपवासव्रतादिकमिति” । तथा
“प्रातरारभ्य मतिमान् कुर्याच्चक्रव्रतादिकम् । नापराह्णे न
सम्याह्णे पितृगौ कालौ हि तौ स्मृताविति” । अत्रोच्यते
यथोक्तवचनबलात् प्रातरेव संकल्पः कार्यः तदानीं ज्योतिः-
शास्त्रप्रसिद्धप्रतिपदभावेऽपि स्मृतिभिरापदितायाः प्रतिपदः
सत्त्वात् अतएव देवलः “यान्तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति
दिवाकरः । तिथिः सा सकला चोया दानाध्ययनकर्मस्विति”
अत्र दानाध्ययनयोरुपवासादिनिखिलदैवोपलक्षणार्थत्ववि-
वक्षया कर्मस्विति बद्धवचनं निर्दिष्टम् । अत्रास्तमयात् पूर्वं
सुहूर्त्तत्वव्यापिनीं तिथिं समनुप्राप्येति व्याख्येयम् ।
न तु ततोऽप्यव्याप्तिर्विवक्षिता तथा सति पूर्वोत्तरवे-
धाभावेनोत्तरतिथेरेव ग्राह्यत्वप्रसङ्गात् तथा च त्रिसुहूर्त्त-
व्याप्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता । “यान्तिथिं समनुप्राप्य-
यात्यस्तं पद्मिनोप्रियः । सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिसु-
हूर्त्ता यदा भवेदिति” । शिवरहस्यसौरपुराणयोरपि
“यां प्राप्यास्तसुपैत्यर्कः सा चेत् स्यात्त्रिसुहूर्त्तिका । धर्म-
कृत्येषु सर्वेषु संपूर्णां तां विदुर्विधाः” इति । एहद्वि-
ष्टोऽपि “यस्यान्तिथावस्तिमयात् सूर्यस्तु त्रिसुहूर्त्तकैः ।
यागदानजपादिभ्यस्तमेवोपक्रमेत् तिथिमिति” । ननु
सातन्त्रत्रिसुहूर्त्तशुक्लप्रतिपदपेतायां तिथौ प्रातरेव
संकल्प्य प्रतिपदुपवासः कार्य इति युष्मादिवचनमाश्रि-
त्य निर्णीतं तत्तिथिचक्षे तथाऽस्तु ह्यासष्टयोस्तु खर्वादि

वाक्यात्यरेद्युपवासः प्रोप्नोतीति चेत् सर्वं खर्वादिवा-
क्यस्यैकोद्दिष्टादिविषयत्वात् तथा च व्यासः “द्वितीयादिक
युग्मानां पूज्यता नियमादिषु । एकोद्दिष्टादि वृद्धादौ ह्यस
वृद्धादि नोदनेति” नियमादिष्वित्यादिशब्देन पितृ-
कर्मव्यतिरिक्तव्रतोपवासादिसकलकर्मणोपहणम्, एकोद्दि-
ष्टादीत्यादिशब्देन विवाहादिमङ्गलाङ्गभूतश्राद्धव्यतिरिक्त-
पार्वणश्राद्धस्य, वृद्धादावित्यादिशब्देन साङ्गलिकश्राद्धस्य,
ह्यसवृद्धादीत्यादिशब्देन ययास्तमित्यादिशास्त्रस्य” ।
पूर्वाह्णवाक्यस्य सामान्यरूपत्वेन परविज्ञोपवासविषय-
तया संकोचनीयत्वादिति तत्रोक्ते न पूर्वाह्णादिशास्त्र
वैयर्थ्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य निगमे श्रूयते । “पूर्ववि-
ज्ञासु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना । उपोष्य विधि
वत् कुर्यात्तदन्ते चैव पारणमिति” । भेषु नक्तेशु स्ना-
न्दपुराणेषुपि । “तिथीनामेव सर्वासासुपवासव्रतादिषु । ति-
थ्यन्ते पारणं कुर्याद्दिना शिवचतुर्दशीम्” । अतोपवास
व्रतादिष्वित्यादिशब्देनैकभक्तानक्तयाचितानि गृह्यन्ते । या-
न्तिथिमुद्दिश्यैतानि पूर्वोद्दिष्टानि परेद्युस्तत्तिथिभागे
समाप्ते पञ्चाङ्गोजनं कार्यम् अन्यथा पूर्वदिनानुष्ठितै-
कभक्तादिव्रतानां वैकल्यं स्यादित्यभिप्रायः । अस्य च ति-
थिभान्तपाणस्यापवादः क्वचित् स्मर्यते । “तिथ्यन्ते चैव
भान्ते च पारणं यत् नोद्यते । यामत्वयोर्द्विगामिन्यां प्रात-
रेव हि पारणमिति” । तदन्ताभे उदयगामिन्याः पूज्यता
यथाह तत्रैव देवलः । “यान्तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति
भास्वरः । सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिपूति”
व्यासोऽपि “उदयश्चैव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते । सा
तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्म्मस्थिति” । भविष्यो-
त्तरपुराणेषुपि । “व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदोदये ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृर्थे चापराह्णिकीति” । पद्म-
पुराणेषुपि “व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् । उदये
सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैटक” इति । स्कन्दपुराणेषुपि
“व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा-
तिथिर्माह्या विपरीता तु पैटक” इति । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि
व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा
तिथिर्माह्या श्राद्धादावस्तगामिनी” । बौधायनोऽपि
“आदित्योदयवेलायां याऽत्यापि च तिथिर्भवेत् पूर्णा इत्येव
सा ज्ञेया प्रभूता नोदयं विनैति” अत्रमा० । “नन्वस्त्वेव
कृत्स्नदिवसाभ्युज्जा । तथाप्युत्तरविज्ञायास्तियेर्हणे कि-
ञ्चनरिमाणमुदयेऽपेक्षणीयमिति विवेचनीयम् । तत्र

बौधायनेनात्यापीत्यभिधानात् निमेषमात्रं प्रतिभाति ।
तथा व्यासवाक्येऽपि प्रतिभाति उदयश्चैवेत्यभिधानात् ।
भविष्यत्पुराणादिवचनेषु घटिकामात्रं प्रतीयते ।
वचनान्तरे तु विष्णुधर्मोत्तरबौधायनप्रोक्तं घटिकाचतु-
ष्टयं प्रतिभासते । तथा च पद्यते । “उदिते दैवतं भानौ
पितृं चास्मिन्ते रवौ” द्विसहस्री तिस्रहस्री सा तिथिर्हव्य-
कव्ययोरिति” । अस्यार्थः । भानावुदिते सत्युत्तरकालेऽ-
ङ्को मुहूर्त्तद्वयं दैवत्यं तस्मिंश्चास्मिन्ते ततः पूर्वकालीन-
मङ्गोमहूर्त्तत्रयं पितृदैवत्यम् अतस्तावत्कालव्यापिनी या-
तिथिर्भवति सैव क्रमेण हव्यकव्ययोर्माह्या भवतीति” ।
तत्रैवान्यत्र “पूर्वह्णिकादिवचनेन दैवे पूर्वाह्णव्या-
प्रायास्तिस्रहस्रपरिमितायास्तियेर्हणं तिस्रहस्रं न्यूना-
यास्तियेः पूर्वाह्णव्याप्राभावात् पूर्वाह्णस्य पञ्चधा विभक्त-
स्य मुख्यत्वादुदिते भानौ तिस्रहस्री तिथिर्माहीतव्या । यत्तु
दक्षेणोक्तं “तिस्रहस्रीऽपि नोकाख्यां यातिश्रुदयगामिनीति”
न तत् तिस्रहस्रं व्याप्तेर्बाधकं प्रत्यतोपोद्भवकमेव । तथा हि
प्रतिषेधः सर्वत्र प्रसक्तिपूर्वकः प्रसक्तिश्च यथोक्तरीत्या
पौर्वाह्णिकवाक्याद्वा तिस्रहस्रं वेधविधायिपैठोनसिवाक्याद्वा
भवति तच्च प्रसक्तं तिस्रहस्रं समतिथौ बाधका-
भावात्तथैव व्यवतिष्ठते तिथिचये त्वधिकव्याप्तिविवक्त-
या प्रतिषिध्यते । अतश्च तत्र चतुर्थमुहूर्त्तस्यार्थिकी
तिथिर्माह्या तिथिसाम्यवर्त्ततिवृद्धावपि मुहूर्त्तैवत्यमेक
मुख्यं मुहूर्त्तद्वयं त्वनुकल्पः । एतदेव सूचयितुं तिस्र-
हस्रीपीत्यपिशब्दः पद्यते” । तत्रैव स्थलान्तरे सत्युत्तरे
“एकादशी तथा षष्ठी अमाश्राया चतुर्थिका । उपोष्याः
परसंयुक्ताः पराः पूर्वैश्च संयुताः” । शिवकीर्त्याम् वृह-
द्दिशः “द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी । चतु-
र्दशी चोपवावे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी” द्वितीयादयः स्ववेधेन
पूर्वमुत्तराञ्च हन्युरित्याह । तेन प्रतिपद् द्वितीयायुक्ता
उपवासे निषिद्धा । “प्रतिपत् सद्वितीया स्याद् - द्वितीया
प्रतिपद्यतेति” आपस्तम्बवाक्यं कृष्णप्रतिपद्विषयम् उपवासा-
तिरिक्तदैवकर्म परं चेति साधवः । उपवासस्याहोरात्र
साध्यत्वेन खण्डित्यौ संपूर्णकालव्याप्राप्तसम्भवेन व्याप्ति-
बाहुल्यं पूर्वविज्ञायामेव सम्भवति अङ्गोपरभागे सकल-
रात्रौ च तद्भाभिः । “उदये सा तिथिर्माह्येति सामान्य-
शास्त्रस्य विशेषशास्त्रादुद्बलत्वम् ततश्च अपराह्णद्वि-
मुहूर्त्तव्यापिन्येव पूर्वविज्ञा उपोष्येति साधवसते स्थितम् ।
रघुनन्दनसते तु “पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नमो चैव कर्त्तव्या साम्मुखी तिथिः” । पैठी० उक्तेः
 “साम्मुख्यं नाम सायाङ्गव्यापिनी दृश्यते यदा” इति स्कन्द-
 पुराणोक्तसाम्मुख्ययुक्तायाः प्रतिपदोपाहता सायाङ्गव्या-
 प्रिष मूक्तान्यूनत्वेन ग्राह्यमिति । उभयदिने तत्प्राप्तौ
 तिस्र्यव्यापित्वे तु परैवोपोष्या “तिस्र्यव्यापिनी या
 तु सैव पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युष्मादरण्यमन्यत्र हरि-
 वासरादिति” पराशरवाक्येन तदपवादः एतच्च ज-
 यन्तीश्वरात्प्रादि विशेषेतरपरमिति ति० त० तेनोक्तम् ।
 अत्र प्रागुक्तविशेषवचनानुसारिमाध्वमतमेव ज्यायः ।
 गौडाहतमपि रघुनन्दनमतन्तु सामान्यशास्त्रानुसारित्वाद्
 दुर्बलमिति सुधीभिरपक्षपातिभिर्विवेच्यम् ।
 अन्यासु तिथिषु व्यवस्था तु तत एवावगन्तव्या दिङ्-
 मात्मसिद्धिर्दर्शितम् तिथिशब्दे विवृतिः । उपवासे दीयते
 कार्यं वा व्युष्टा० अण् । औपवास तत्र देये तत्र कार्ये च
 ति० । तस्मै प्रभवति विमुक्ता० ठञ् । औपवासिक तस्मै
 पर्याप्तै ति० ।

उपवासक ति० उप+वस-खुल् । १ अनाहारकारिणि ।
 उपवासे हितम् कन् । २ व्रतभेदे ति० “नैव यत्क्रियायाः
 काश्चिन्न आह्नं नोपवासकम्” भा० २०४ अ० ।

उपवासन न० उप+वास-उपसेवायाम् भावे ल्युट् । उप-
 सेवने । “यदा सन्ध्यासुपाधाने यज्ञोपवासने कृतम्” अथ०
 १४, २, ६३ ।

उपवासिन् ति० उप+वस-णिनि । अनाहारकर्त्तरि “दि-
 नोपवासी तु निशासिषासो जटाधरः सन् कुलटाभिलाषी”
 ह्यास्याख्यः “विमानैर्हंससंयुक्तर्यान्ति मासोपवासिनः”
 भा० व० १६६ अ० ।

उपवाहन न० उप+वह-णिच्-भावे ल्युट् । समीपनयने ।
 उपवाह्य यु० उप उक्त्वे प्रा० स० । राजवाह्यहस्तिनि हेम०
 उपविद् स्त्री उप+विन्दतेः क्त्वेर्वा सम्प्र० क्तिप् । १ उप-
 लब्धे प्राप्ता २ ज्ञाने च “उपविदा वज्रिर्विन्दते वसु” ऋ०
 ८, २३, ३ । “उपविदा उपवेदनेनैते हवींषि देवार्थं
 न प्रयच्छन्तीत्येतज्ज्ञानेन” भा० । कर्त्तरि क्तिप् ।
 ३ प्राप्तरि षोडशरि च ति० ।

उपविन्दु पु० उपगतो विन्दुम् अत्या० स० । राजभेदे तस्याप-
 लम् बाह्या० इज्ज । औपविन्दवि तदपत्ये पुंस्त्री० ।

उपविष पु० उपमितं विषेण अवा० स० । “अर्कक्षीरं सुही-
 क्षीरं तथैव कलिहारिका । धस्तूरः करवीरश्च पञ्च चोप-
 विषाः स्युताः” इत्युक्तेषु १ अर्कक्षीरादिषु २ कलिमविष

न० हेम० । ३ अतिविषायां (आतद्च्) स्त्री ।

उपविष्ट ति० उप+विश-कर्त्तरि क्त । कृतोपवेशने “उपविष्ट
 होमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः” कात्या० १, २, ७ ।
 उपवीणि वीणया उपगायति उप+वीणा+णिच् नामधातुः
 सक० उभ० सेट् । उपवीणयति ते उपाविवीणत् त । उप-
 वीणयाम् बभूव आस चकार चक्रे उपवीणितः “श्रितगो-
 कर्णनिकेतमोश्चरम् उपवीणयितुं ययौ रवेरुदयादृत्ति-
 पथेन नारदः” रघुः ।

उपवीत न० उप+व्ये-क्त संप्र० । बहिर्भूतदक्षिणहस्त-
 तथा वासांसस्थापिते कार्पासादि शयनस्थले । तच्च त्रि-
 गुणोक्तस्य सूत्रस्य पुनस्तैर्गुण्ये भवति यथाह कन्दो०-
 प० “जडं तु त्रिवृतं कार्यं तन्तुत्वयमधोवृतम् । त्रिवृत-
 च्छोववीतं स्यात् तस्यैकोपन्यिरिष्यते” । तथा च
 प्रथमं जड्वीचनेन सूत्रत्वयमेकोक्त्य पुनस्तथाभूतसूत्र-
 त्वस्याध आवर्त्तनेन नवमूलात्मकमेकत्वं पिण्डोक्तं भवति
 तच्च पुनस्त्रिवृतमसंहतरूपेण पिण्डोक्तमेकपन्यिरुक्तमेक-
 म् उपवीतं भवति । व्यक्तमाह देवलः “यज्ञोपवीतकं कुर्व्या-
 त् सूत्राणि नव तन्त्रवः” इति । तद्गुणमेव सर्वदा धार्यं
 मुत्तरीयवस्त्रालाभे तु तत्तत्त्रयं धार्यम् “यज्ञोपवीते द्वे
 धार्येऽथैते स्नात्ते” च कर्मणि । तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्रा-
 लाभेऽतिदिश्यते” आ० त० सूत्रेः । तद्गुण्यस्य सावि-
 त्रीमन्त्रेण कार्यः “सावित्रीमन्त्रिसंयुक्तमुपवीतं तवा-
 च्यत” विष्णुपूजने ब्रह्मपुराणात् “लौकिकास्तु सावित्री
 मन्त्रिः प्रवरसंख्यया वेदितमन्यिरित्याहुः” आ० त० रघु०
 अत्र सावित्रीमन्त्रिरित्युक्तेः देवपूजादौ सावित्रीमन्त्रिः
 रेवान्यत्र सावित्रीमन्त्रि ब्रह्ममन्त्रिर्वैति शास्त्रभेदाद्व्यवस्था ।
 तत्सूत्रभेदश्च मनुना वर्णभेदेन उक्तः “कार्पासमुपवीतं स्यात्
 विप्रसोर्द्धवृतं त्रिवृतं । शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्या-
 विकसौत्विकम्” । “जडं वृतं दक्षिणावर्त्तितम्” कुल्लू० ।
 इदञ्चोपनयनकाले उत्तरकाले तु सर्वेषामेव कार्पासमय-
 मिति भेदः । ऋषीणान्तु यथेच्छसूत्रमयम् अत एव साधे
 “विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैर्हिरण्ययोर्वीरुहवज्रितन्तु-
 मिः । कृतोपवीतं हिमशुभ्रसुवैकैः” “मुक्तायज्ञोपवीतानि
 निभ्रतो हैमवल्कलाः कुमारे च वर्णितम् ।
 यद्यप्युपनयनप्रकरणे उपवीतधारणं गृह्यसूत्रादौ न विहितं
 तथापि प्रागुक्तमनुवचने “मिश्रलामजिनं दण्डमुपवीतं कम-
 ण्डलुम् । अस्मू प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्”
 इति मनुवचने समन्त्रधारणविधानात् “सदोपवीताना भाव्य

मिति स्मृते: “दण्डाजिनोपवीतञ्च मेखलाञ्चैव धारयेत्”
याज्ञ० वाक्यात् “पवित्वं चास्मै प्रयच्छतीति” जातू-
कर्षवाक्यात् तद्धारणमवश्यं कार्यमिति गम्यते ।
किञ्च गृह्यकारेणापि कर्मविशेषे यज्ञोपवीतधारण-
नियमोऽभिहितः “यज्ञोपवीतशौचे च” आश्व० गृ० १, १,
१० “मातृषण्डैकव्यतिरिक्ते कर्ममात्रे उपवीतधारणनियमः”
ना० वृ० । “यज्ञोपवीतिना आचान्तेन कृत्यमिति” गोभिल
स्मृतौ च तथा नियम्यते । “यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य
त्वोपवीतेनोपनेह्यामि” भट्टभाष्येष्टतमन्त्रलिङ्गात् “यज्ञो-
पवीतनिं कुर्यादिति” सांख्यायनगृह्याच्च “वेणुवीं धार-
येद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे
रौक्मे च कुण्डले” इति मानवाच्च तद्धारणविधिः ।
“यज्ञोपवीतं परमं पवित्वं दृष्टव्यं तैर्यत् सहजं पुरस्तात् ।
आयुष्यमग्रं पतिसुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः”
इति मन्त्रोक्तफलमेव तद्धारणे ज्ञेयम् । तथाष्टते स्वस्ते च
न केवलं यज्ञस्मृत्यैव तथात्वं तथानिवेशितस्य वस्त्र-
स्यापि तथात्वम् “दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽव-
धाय सव्येऽंसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बनं भवति
एवं यज्ञोपवीती भवति सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय
दक्षिणेऽंसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बनं भवत्येवं
प्राचीनावीती भवति, निवीती कण्ठसज्जन इति” गोभिलेन
सामान्यतोऽभिधानात् “शिरोऽवधाय दक्षिणादिपाणाव-
नुद्धृते कण्ठादेव सज्जने ऋजुपालम्बे यज्ञस्मृतौ वस्त्रे च
निवीती भवति” कुल्ल० उक्तेः मनुना “उद्धृते दक्षिणे पाणा
वुपवीलुच्यते द्विजः । सव्येऽहं प्राचीनावीती निवीतो
कण्ठसज्जने” इति सामान्यतोऽभिधानाच्च । उपवीतमस्या-
स्ति इति । उपवीतित् तयासन्निवेशितस्मृतवस्त्रधारिणि ।
उपवीतस्य वस्त्रादिसंनिवेशविशेषरूपस्य प्राकरणिकाङ्गता
मोमांसायां ३ अ० १ पादे निश्चीता यथा “दर्शपौर्णमा-
सयोः ७ । द्वाह्यानुवाकयोः सामधेन्य उक्ता नवमे
निविदः दशमे कात्या सामधेनीकल्पः, एकादशे यज्ञोप-
वीतमाह्नातम् । “उपव्ययते देवचक्ष्वैव तत् कुरुते” इति
श्रुतिवाक्यार्थस्य उपवीतं सामधेनीनां प्रकरणे निवृत्तेऽ-
निवृत्ते वा इति सन्देहे सामधेनीप्रकरणमनिवृत्तं तत्र
उपवीतं समाह्नातमिति कुतः ? कात्यानां सामधेनीक-
ल्पानामानन्तर्यवचनात् हृदयमनुविपरिवर्त्तमानासु
सामधेनीषु उपवीतसामनन्ति कर्तुं वासो विन्यासमात्रं
शुषो भवति उपवीतं ना, किं कुर्वता तत्कर्त्तव्यमिति ?

भवति तत्र पदार्थाकाङ्क्षा तत्र बुद्धौ सन्निहितेनाविप्र-
कटेन सामधेनीवाक्येन एकवाक्यतारुण्यस्य सामधेनीषु
उपवीतम् उपव्ययते इति शब्दोविदधाति इति गम्यते
इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्ते तु निविदा व्यवधानात् बुद्ध्या
विप्रकटत्वाच्च वाक्यभेदभिया च न सामधेनीभिः सहैकवा-
क्यतोपवीतस्य, तस्मात् दर्शादिप्रकरणे यदनुष्ठेयं तदुप-
वीतिना कार्यम् इति । श्रुतौ उपव्ययते इति श्रवणात्
उपपूर्वकात् व्यजे एव रूपमुपवीतमिति तु न्याय्यमित्यन्य-
दुपेक्षितम् । अजघातुरूपोक्तिः श्रुत्यदर्शनात् प्रासादिकी ।
उपवृत्तं हितं ति० उप+वृत्-णिच्-कर्मणि क्त । १ बर्द्धिते
बहुलं करोति बहुल+णिच्-बृ+हादेशे क्त । २ बहुलीकृते
अत्रार्थे वर्ग्यवादिरयमिति भेदः ।
उपवेणा स्त्री उपगता वेणाम् अत्या० स० । नदीभेदे ‘वेणोप-
वेणा मोमा च बहुला चैव भारत’ ! भा० व० २२१ अ० ।
उपवेद् पु० उपमितः वेदेन अवा० स० । वेदसङ्ग्रेहे आयुर्वे-
दादौ । स च वेदभेदेन चतुर्धा “तत्तर्ग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदः,
यजुर्वेदस्य धत्तुर्वेदः, सामवेदस्य गान्धर्ववेदः, अथर्ववेदस्य
शस्त्रशास्त्रार्थीति” शौनकोक्तचरणव्यूहोक्तदिशवसेयः । भा-
वप्रकाशमते तु “विधाताथर्वसर्वस्मायुर्वेदं प्रकाशयन्” इ-
त्युक्तेः अथर्ववेदोपवेदत्वमायुर्वेदस्येति भेदः । अतएव सुरुते
“इह खल्यायुर्वेदोनाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्येत्युक्तम्”
उपवेश पु० उप+विश-भावे घञ् । (वसा) १ स्थितौ “प्रातः स
वने जुहोति संवेशायोपवेशाय गायत्रौ छन्दसेऽभिमूत्यै
स्वाहा” कात्या० २५, ४, १६, उपमितोवेशेन अवा० स० ।
अर्ह्यारूपवेशसङ्ग्रेहे २ वेशे । तेन जीवति श्वेतनादि० ठञ् ।
औपवेशिक तेनोपजीविनि ति० स्त्रियां ङीप् ।
उपवेशन न० उप+विश-भावे ल्युट् । (वसा) १ आसने ‘प्रा-
योपवेशनमतिर्दृष्टिर्विभूय’ रघुः । “अन्वासितमरुन्धत्या”
रघुव्या० “पश्चादुपवेशनेनोपसेवितम्” मल्लि० । ‘प्रादे-
शोपवेशने’ आश्व० श्रौ० ४, ८, ३, “ब्रह्मोपवेशने विनि-
योगः” भवदेवः णिच्-भावे ल्युट् । निवेशने २ स्थायने च
उपवेशि पु० उप+विश-इन् । यजुर्वेदसम्प्रदायप्रवर्त्तके ऋ-
षिभेदे “अरुणादरुण उपवेशेरुपवेशिः” शत० ब्रा० १४,
६, ४, ३३, वंशवर्णने उक्तम् । [पविष्टे ।]
उपवेशिनं ति० उप+विश-णिनि । उपवेशनकर्त्तरि उ-
पवेशि पु० उप+विश-करणे घञ् । अङ्गारविभजनार्थं काठे
‘स उपवेशमादत्ते छटिरसीति’ १० ब्रा० १, २, १३, अङ्गार-
रविभजनार्थं काठविशेष उपवेशः । भा० संचारलिमात्रः प्रा-

देशमात्रो वा तत्करणप्रकारः “मूलादुपवेशं करोति” का० ४, १, १२, दर्शितः “प्रथमं तृणीं शाखामूलमरत्निप्रमाणाधिकप्रमाणं कृत्वा पृथक् कार्यं ततस्तस्मादुपवेशं करोति उपवेशशरत्निमात्रः प्रादेशमात्रो वा पराशरोक्तः” कर्कः । स च हस्ताकृतिः “धृष्टिरसीत्युपवेशमादायापान इत्यङ्गारान् प्राचः करोति” कात्या० २, ४, २६, व्या० उपवेशोऽङ्गारापोहनसमर्थे हस्ताकृति काष्ठम्” कर्कोक्तेः “श्रुतावभिवसायति भक्षना वेदनोपवेशेण वा” कात्या० २, ५, २५, उपवेशेण न० उपवेशु-अच् उत्तरपदद्वयः । तिस्रस्य हेम० उपव्याख्यान न० उप+वि+आ+ख्या-ल्युट् । फलमाहात्म्योपासनप्रकारादिकथने । “ओमित्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम्” छा० उ० “तस्याक्षरस्योपव्याख्यानम् एवमुपासनम्, एवं विभूति, एवं फलमित्यादिकथनम्” शा० भा० । “आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानम्” “ओमित्येतदक्षरं सर्वं तस्योपव्याख्यानम्” इति च छा० उ० ।

उपव्याघ्र पु० उपमितो व्याघ्रेण अवा० स० । व्याघ्रतुल्ये मृगान्तके (चितावाघ) चितकाख्ये पशुभेदे । सामीप्ये अव्ययी० । २ व्याघ्रसमीपे अव्य० ।

उपव्युषस अव्य० विगता उषाः व्युषाः प्रा० स० ततः विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी० अच् समा० । विगताया सुषसीत्यर्थे “उपव्युषसं सशरीरा दक्षिणा गच्छन्ति” कात्या० २, १, २, १२, “उपसि विगच्छन्त्याम्” कर्कः । २ विगच्छत्या उपसः समीपे च ।

उपशम पु० उप+शम-घञ् अष्टद्विः । इन्द्रियाणां निग्रहे २ लक्षणानां, शरीरोपद्रवशान्तौ च । “तेषां पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते, स्त्रैश्चिकाणां, निदाघे वातिकानां घनाख्ये स्वभावत एव त एते सञ्चयप्रकोपोपशमाः” “तत्कालमेव क्षतोष्णः प्रवृत्तस्योपशमार्थम्” इति च सुश्रु० । ४ निवृत्तौ “जगत्युपशमं याते नष्टयज्ञोत्सवाकुले” भा० व० २० अ० ।

उपशमन न० उप+शम-भावे ल्युट् । उपशमार्थे “व्याधीनामुपशमनार्थम्” सुश्रु० । उप+शम-णिच्-ल्युट् । अष्टद्विः २ निवारणे । तस्मै हितम् क्व । उपशमनीय रोगशान्तिहेतौ आशुवेदे । कर्मणि अनीयर् । निवारणीये । “कटुकौषधिशमनीयस्य” सा० द० ।

उपशय पु० उप+शो-अच् । समीपशयने । “हेतुव्याधिविपर्ययसि विपर्ययस्तार्थकारिणाम् । औषधान्नविहाराणां मुपयोगं सुखावहम् । विद्यादुपशयं व्याधेः सह सात्मा-

मिति स्मृतः” इति निदानोक्ते व्याधिहेतुविपरीतौषधादितः २ सुखावहोपयोगे । शयः, हस्तः तस्मिन् तत्सामीप्ये वा अव्ययी० । ३ हस्ते इत्यर्थे ४ हस्तसमीपे च अव्य० ।

उपशरद् अव्य० विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी० अच् समा० । १ शरदि इत्यर्थे २ शरत्समीपे च

उपशल्य न० उपगतं शल्यम् अस्थिस्थानं (भागाङ्ग) अत्या० स० । ग्रामान्ते “स्ममंश्च विशालोपशल्ये कमप्याक्रीडमासाद्य” दशकुमा० । “उपशल्यनिविष्टैस्तैः” “अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्यः” रघुः । उपचारात् २ ग्रामभागे च । “शैलोपशल्यनिपतद्भयनेमिधारा” इति माघः ।

उपशान्ति स्त्री उप+शम-क्तिन् । निवृत्तौ उपशमे । “बलमार्त्तभयोपशान्तये” रघुः “वेदनोपशान्तिरसृक्प्रसादोमाह्वयश्च” सुश्रु० । [“निशोपशायः कर्त्तव्यः” भट्टः ।

उपशाय पु० उप+शी-घञ् । यासिकभटानां पर्यायेण शयने ।

उपशायिन् त्री० उप+शी-णिनि । समीपशयनशीले “ब्रह्मचार्यग्नित्यधारी क्षीरहोस्यग्निमुपशायी हादशरात्रं षड्रात्रं तिरात्रमन्तः” कात्या० ४, १०, १६, अग्निमुपशायी अग्निसमीप एव भूमीशयः” कर्कः । शीलार्थत्वात् नात्र कर्मणि षष्ठी । “आहूताध्यायी गुरुकर्मस्वचोद्यः पूर्वोत्थायी चरमं चोपशायी । मृदुर्हान्तो धृतिमानप्रमत्तः स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी” भा० आ० ६, १ अ०

उपशिक्षा स्त्री उप+शिक्ष-अच् । सम्यक्शिक्षणे “उपशिक्षाया अभिप्रश्नितम्” यजु० ३०, १०, ल्युट् । उपशिक्षणं तत्त्वार्थे न०

उपशिक्षन न० उप+शिक्षि-आघ्राणे ल्युट् । १ आघ्राणे । णिच्-ल्युट् । २ आघ्रापणव्यापारे च । (शोजान) “तीक्ष्णाञ्जनावपीडभ्यां तीक्ष्णगन्धोपशिक्षनैः । वृत्तिप्रयोगैरथ वा क्षवशक्तिं प्रवर्त्तयेत्” सुश्रु० । तत्र सिद्धनैः शिंहनैरिति वा पाठः प्राप्तादिकः गणपाठे शिषिधातोरेव पाठात् शिषिधातोर्हान्तिशिंहधातोश्चाभावाच्च ।

उपशिष्य पु० उपगतः शिष्यम् अत्या० स० । शिष्यशिष्ये “स्वतः प्रमाणं परतः प्रमाणं शुकाङ्गना यत्र समुद्भिरन्ति ।

शिष्योपशिष्यैरुपगीयमानसवेहि तन्मण्डनमिन्द्रधाम” उद्ग०

उपशुन अव्य० शुनि, तस्य समीपे वा अव्ययी० अच् समा० । १ कुकुर इत्यर्थे २ कुकुरस्य सामीप्ये वा ।

उपशोभ स्त्री उपगता शोभां सादृश्येन अत्या० स० । आरोपितशोभायाम् “विहितोपशोभमुपयाति साधवे” माघः ।

उपशोषण न० उप+शुष-णिच्-ल्युट् । १ शोषणसाधने व्यापारे । उपशोषयति कर्त्तरि ल्युट् । २ तत्कारके ति०

(कटुकः) “विण् लक्तेदमेदोवसापूयोपशोषणञ्चेति”
 (कषायः) “क्तेदोपशोषणञ्चेति” सुशु० । शोषणञ्चान्तः-
 स्थितजलादेर्वातोष्मादिना नाशनम् ।

उपश्रुत् पु० श्रूयते श्रु+सम् ० क्तिप् श्रुत् स्तुतिः उपगत
 श्रुद् यस्मिन् । यज्ञे “आ नो यातमुपश्रुत्यश्विना ऋ० ८,
 ८, ५, “उपश्रुति यज्ञे” भा० ।

उपश्रुति स्त्री उप+श्रु-क्तिन् । १ समीपश्रवणे “सुश्रुतिश्च मो-
 पश्रुतिश्च मा हासिष्टास्” अथ० १६, २, ५, “समीपा
 गिरामुपश्रुतिः” ऋ० १, १०, ३, “उपश्रुतिः समीपे श्रवणम्”
 भा० श्रुतिः श्रवणम् समीपे अव्ययी० । २ श्रवणसमीपे
 “आ नो याहुपश्रुत्युक्थेषु” ऋ० ८, ३४, ११, उपश्रुति
 श्रवणसमीपमायाहि” भा० “नक्तं निर्गत्य यत्किञ्चित्
 शुभाशुभकरं वचः । श्रूयते तद्विदुर्धीं रादेवप्रश्नमुपश्रुतिम्”
 हारावल्युक्ते ३ देवं प्रति कृतशुभाशुभप्रश्नस्य तदाविष्टबाला-
 दिभिर्हठाद्युक्ते उत्तरवाक्ये च “परिजनोऽपि चास्याः सतत-
 मुपश्रुत्यै निर्जगाम” काद० । उपश्रुतिश्रवणप्रकारस्य विधा-
 नपा० यज्ञकाण्डे दर्शितो यथा “उपश्रुतौ विधानं तु यथा
 कार्यं फलार्थिना । ज्ञातव्या यज्ञकर्मान्ते सा पौरमुखजा
 दुः । अत्यजानां गृहे वाक्यं पूर्वात्वे यदुच्यते । स्त्रिया
 वा बालकैर्वापि तथा पुंभिः परस्परम् । विचार्य तद्वच-
 स्तत्त्वमादेष्टव्यं फलं बुधैः । निर्णयकालये पश्येत् प्रतिपद्यैव
 बुद्धिमान् । मद्यक्तुसदने पश्येत् द्वितीयायां न संशयः ।
 तैलविक्रयिणो गेहे पुक्कसस्य तथालये । लोहकलदने चैव
 किंशुकानां गृहे तथा । मद्यकारिगृहे चैव तथा वैश्य-
 गृहेऽपि च । योगिजातिकुले पश्येत्तथा पौष्कलगेहके ।
 सिन्दूरकगृहे पश्येत् कुम्भकारगृहे तथा । स्वर्णकारालये
 चैव कापालिकदिजन्मनोः । हतीयादितिथौ ज्ञेया क्रमे-
 षोपश्रुतिर्भवेत् । अमायां श्रुद्जातीनां गृहे पश्येदुपश्रु-
 तिम्” । पश्येत् शुभाशुभमालोचयेत् । तत्र क्रमश्च ।
 “उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां स्मरन्नात्महितं सुधीः ।
 स्वस्तिवाच्यं द्विजान् गच्छेद्ब्रह्मण्यमूर्दान्वितः । चन्द-
 नेनालुलिप्राङ्गः श्वेतमाल्यधरः शुचिः । श्वेतवस्त्रस-
 मायुक्तो धृतहेमविभूषणः । अक्षतानञ्जलौ धृत्वा मन्त्रे-
 णानेन मन्त्रितान् । ओं ऐं ह्रीं श्रीं महादेवि ! म-
 हादेवस्य वल्लभे ! । विमोहय जनान् सर्वान् ममात्त वश-
 गान् कुरु । वस्त्रेण बद्धनेत्रः सन्नीयतेऽन्येन तद्गृहम् ।
 गृहोपरि परिचिप्य मुक्तनेत्रः श्रुतिर्भवेत्” । “तद्गृहे स-
 लुप्यशब्दान् यदि शृणुयात् । तच्छुभमशुभं वा विचार्यादे-

ष्टव्यम् । तेषु शब्देषु कसरान्वर्जितान्यशब्दादिवर्णाः
 श्रेष्ठाः । प्रयाहि गृह्णाण गच्छ भवति अयार्जनार्था दाना-
 र्था लाभार्थाः साधुशब्दाः प्रशस्ताः तेष्वपि काकार्था दुष्टाः
 न याहि न गच्छ नास्ति भवत्यर्था अयानशब्दाश्च गमने
 दुष्टाः तच्छब्दान् शृण्वन् यातां निवर्त्तयेत् । अत्युक्तकार्ये
 तु द्विराचस्य कुलदेवतां संस्तुत्य मुहूर्त्तं तिष्ठन् गच्छेत् ।
 वैद्यं पृथुं हैहयमित्यादि पठन् पुनरपि निषिद्धप्रयाण-
 षेत् क्षुतादिभिस्तदा सिद्धिविनायकत्रतोपयाचितं मङ्गल्य
 गच्छेत् । तत्रापि निषिद्धसंज्ञं गच्छेदेव” वि० पा० ।

उपश्लेष पु० उप ईपदर्थे एकदेशेन श्लेषः संबन्धः । आधारा-
 धेययोरेकदेशसंबन्धे । यथा गृहघटयोः । उपश्लेषे साधु-
 ठक् । औपश्लेषिक आधारभेदे “औपश्लेषिकोवैषयिको-
 ऽभिव्यापकसौत्वाधारस्तिथौ” सि० कौ० । भावे ल्युट् ।
 उपश्लेषण तत्रैव न० “अत्याधानमुपश्लेषणम्” सि० कौ० ।
 उपश्लोकि श्लोकैरुपलौति उप+श्लोक+णिच् नामधातुः
 उभ० सक० सेट् । उपश्लोकयति-ते उपाश्लोकात्-त उ-
 पश्लोकयाम्-बभूव-आस-चकार-चक्रे उपश्लोकयन् उपश्लो-
 कितः उपश्लोकयितुम् उपश्लोकनम् ।

उपश्लम् पु० उप+स्तम्भ-घञ् बा० षत्वम् । १ पतनप्रतिरोधे
 (यामान) २ आलम्बने ३ आलम्बरे च स्थायै कन् । तत्रार्थे
 ३ आधिक्ये च । उपस्तम्भाति ल्वल् । उपश्लम्भक पतन
 प्रतिरोधके, स्थूणायां न० “सर्व एव द्विप्रकारोऽन्तःप्राणः
 उपश्लम्भकः” व० उ० “उपश्लम्भकः गृहस्थेव स्तम्भादि-
 लक्षणः” भा० ।

उपश्रुत् वि० उप+श्रु-कर्मणि क्तिप् वा० षत्वम् । उपश्रुयमाने
 “शचीवस्तवता उपश्रुत्” ऋ० ८, ८७, ६,

उपसं(सङ्ग)क्रमण न० उप+सम्+क्रम-भावे ल्युट् वा ङः ।
 १ सन्निवेशे कस्यचित् वस्तुनः पूर्वाधारत्वागेन समीपस्थित-
 वस्तुनि संक्रमणे “सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषण-
 सपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे” इत्यादौ विशिष्टे विधि-
 निषेधबाधे तद्वर्गविशेषणे उपसंक्रमणं भवतीत्युक्तं यथा
 शिखी विनष्टः पुरुषो न नष्ट इत्यत्र विशेषणोभूतशिखा-
 यामेव नाशशोपसंक्रमणम् । उपसंक्रमणे दीयते कार्यं
 वा व्युष्टा० अण् । औपसंक्रमण तत्र देये कार्ये लि० ।
 स्त्रियां ङीप् ।

उपसं(सङ्ग)ग्रह पु० उपसंगृह्यते पादावल्ल उप+सम्-ग्रह-
 आधारे अच् वा ङः । १ पादग्रहणपूर्वकमभिवादाने उपसं-
 गृह्यतेऽनेन करणे अच् । २ उपकरणे “उपातिष्ठत मेघामः

पर्यङ्के सोपसंयहे भा० वि० १७ अ० । भावे अच् । ३सस्यक्
संयहे 'बलानामुपसंयहः' रामा०

उपसं(सङ्ग्रह)ग्रहण न० उप+सम्+ग्रह-आधारे ल्युट्
वाङ् । पादग्रहणपूर्वकप्रणामे 'उपसंयहणं कृत्वा द्रो-
ण्याय स विशंपते ।' भा० द्रो० ७४ अ० । 'वृत्त्यस्तपाणिना
कार्यमुपसंयहणं गुरोः' मनुः । २सस्यक् संयहणे च ।

उपसं(सङ्ग्रह)ग्राह्य ति० उप+सम्+ग्रह-कर्मणि गत्यत्
वाङ् । पादग्रहणेन अभिवाद्ये 'भ्रातृभार्योपसंयह्या
सवर्णाऽहन्यहन्यपि । विप्रोष्य त्वपसंयह्या ज्ञातिसम्ब-
न्धयोषित' मनुः । [२सस्यग्नियमे ३वन्ने च ।

उपसंयम पु० उप+सम्+यम-घञ् अट्ठिः । १उपसंहारे ।
उपसंयमन न० उप+सम्+यम-णिच् ल्युट् । १सस्यग्बन्ने
करणे ल्युट् । २तत्साधने ।

उपसंयोग पु० सामीप्येन संयोगः । समीपसंबन्धे । 'नामा-
ख्यातयोस्तु कस्योपसंयोगद्योतका भवन्ति उपसर्गाः' व्या०
उपसंरीह पु० उपगतः संरीहः प्रा० सं० । समीपप्ररीहे
'यल्लमार्गानुपसंरीहः' सुशु० ।

उपसंवाद पु० उपेक्ष्य अङ्गीकृत्य संवादोवदनम् । पणबन्धे-
नाङ्गीकारपूर्वककथने उपसंवादाशङ्कयोश्च पा० । 'उ-
पसंवादः पणबन्धः' सि० कौ० । स च 'यदि भवानिदं
कुर्यात् तर्हि इदमहं ते दास्यामीत्येवं वाक्यरूपः ।

उपसंव्यान न० उपसंवीयतेऽनेन उप+सम्+व्यञ्-संयतो
करणे ल्युट् । परिधानवस्त्रे 'अन्तरं बहिर्योगोपसं-
व्यानयोः' पा० ।

उपसंहार पु० उप+सम्+ह-घञ् । १समाप्नो, स च पन्थ-
तात्पर्याविधारकलिङ्गभेदः 'उपक्रमोपसंहारौ-हेतुस्तात्प-
र्यनिर्णये, इत्युक्तेः । तत्रोभयोरप्येव तद्धेतुत्वं न तु प्रत्ये-
कस्थेयुक्तमुपक्रमशब्दे । २संयहे च । ३सस्यग्रहणे ४एकल
श्रुताथेस्थान्यत्रान्वयार्थमुपक्षेपे यथा गुणोपसंहारः । तच्छ-
ब्दे विवृतिः । ५साकण्येन सम्बन्धे 'सर्वोपसंहारवत्या-
व्याप्तेर्दुर्ज्ञानत्वात्' सर्व० सं० ।

उपसंहारिन् ति० उप+सम्+ह-णिनि । १उपसंहारके
साकल्येन सम्बन्धेन व्याप्ते अनुपसंहारिशब्दे उदा० ।

उपसंहारान् न० उपरि स्मृतोक्तादतिरिक्तार्थः संख्यायते
अनेन उप+सम्+ख्या-करणे-ल्युट् । स्मृतानुक्तार्थस्य
वार्त्तिकीकादिभिः कथने वाक्यभेदे । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसं-
ख्यानमित्यादि' वार्त्तिके भूरिप्रयोगः । इष्टुपसंख्याननै-
रपेक्षेण' २, ११२, माषव्या० मन्त्रिनाथः ।

उपसत्ति स्त्री उप+सद्-भावे क्तिन् । १नैकक्येन सम्बन्धे २आ-
लुग्ये ३सम्बन्धभावे च । करणे क्तिन् । ४सेवायाम् भेदि० ।
उपसत्तृ ति० उप+सद्-टच् । १आसन्नं निकटस्थिते २अनु-
गते ३सेवके च । 'मा च रिषदुपसत्ता ते अग्ने ।' 'क्षत्त-
मग्ने सुयममस्तु त्वभ्यमुपसत्ता' यजु० २७, २, ४, उपसत्ता
सेवकः वेददी० ।

उपसद् ति० उपसीदति उप+सद्-क्लिप् । १समीपस्थिते ।
'प्रक्रमोद्यावोपसदम्' यजु० २०, ६, करणे क्तिप् । २इष्टि-
भेदे स्त्री । सा चेष्टिः 'अथोपसद्' आश्व० श्रौ० ४, ८, १,
आरभ्य पाण्योश्चोपसदः' इत्यन्तेषु १ १स्त्रितेषु उक्ता इष्टव्या ।
'अथोपसद्भिः प्रचरति' 'यदोपसद्भिः प्रचरति' अर्थतानि
हवींषि निर्वपति आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशं सौम्यं
चरुं वैष्णवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन यथेष्टैर्ब्र-
ह्म यजते । तदु तथा न कुर्यात् हलति वा एष यो यज्ञ
पथादेत्येति वा एष यज्ञपथाद्य उपसत्पथादेति तस्मा-
दुपसत्पथादेव नेयात्' शत० ५, ४, ५, १ ई, 'अथ दशपेये
तं ब्रह्मण्डहे स्थापितं सोममाह्वयासन्द्गामासद्यातिथ्यया
प्रचरेयुः तदनन्तरमुपसद्यागः तत्राग्निं सोमं विष्णुं देवता
कोपसत्प्रतिनिधित्वेन संस्तव्यागसम्बन्धिनासुत्तमानां
तत्राणामग्नेय सौम्यवैष्णवानामेव निर्वापं पूर्वपक्षयति
यदोपसद्भिरिति । तेन यथेष्टीति एकैकोपसत्स्थाने तेन
एकेन हविषा यथेष्टि इष्टितन्त्रेण कुर्यात् उपसत्त्वयार्थ-
मेतद्विस्तृत्य कर्त्तव्यमिति शाखान्तरीयः पक्षः तस्मिन्
निराकरोति तदु तथेति । नेयात् न प्रच्युतोभवेत् तत्
उपसदः पृथक् कुर्यात् तदन्त एतानि संस्तपामन्तिमानि
त्रीणि हवींषि चेष्टितन्त्रेण पृथक् कुर्यात् स एष दशपेयः
क्रतुः सप्तदशसोमसाध्याऽग्निं सोमसंस्थोभवति' भा० । 'उ-
पसद्भिश्चरित्वा मासमेकसमिहोत्वं जुहोति' श्रुतिः ।
'रूपमुपसदामेतत्तिस्त्रोरात्रीः यजु० १६, १४, 'उपसत्-
सु रौहिणौ कुर्यात्' कात्या० ४, ६, ४४, 'उपांशुपसदः ।
७, २, ३२, । ज्योतिष्टोमे ३प्रवर्ग्याहमसिद्धयामिष्टौ
४गार्हपत्यादिभिर्द्वेऽग्नौ च । 'गार्हपत्योदक्षिणाग्नि-
स्तथैवा हवनीयकः । एतेऽग्नयस्तयो सुख्याः शेषाश्चो-
पसदस्तयः' अग्नि पु० गणभेदनामाध्याये । उपसद् तच्छ-
ब्दोऽस्यस्मिन् विभक्ता० अस् । औपसद तच्छब्दयुक्ते स्ना-
ध्याये अनुवाके च पु० ।

उपसद् पु० उपसीदत्यस्मिन् उप+सद्-वेदे बा० घञर्थे क ।
उपसद्वागे 'अथ यदन्नाति यत् पिबति यदमते तदुपसदै

रेति" का० उ० । "यद्भस्ते रतिश्चातुभवति इटादि संयोगात्तदुपसदः समानतामेति उपसदाञ्च पयोव्रत- निमित्तं सुखमस्ति अल्पभोजनीयानि चाहानि आसन्ना- नीति प्रश्नासोऽशनादीनामुपसदाञ्च सामान्यम्" शा० भा० । "पयोव्रतत्वं पयोभक्षणं कृतम् यज्ञे यान्यहान्यभोज- नीयानि तानि प्रसिद्धानि उपसत्सु क्रियमाणासु प्रश्नासः स्वास्थ्याविशेषः अशनादिषु सोऽस्तीति प्रसिद्ध- मित्यङ्गसुखनिमित्तत्वं क्लेशहेतुत्वञ्च सामान्यम्" आ० गि०

उपसदन न० उप+सद-ल्युट् । १सेवायामुपसेवने २आनुगत्या दिना प्राप्नोति "ततोपसदनं चक्रे द्रोणस्येष्टकर्मणि" भा० व० ३०८ अ० । "प्रतिगृह्य च तान् सर्वान् द्रोणश्चैवं समब्रवीत् । रहस्येकः प्रतीतात्मा कतोपसदानांस्तथा" आ० १३२ अ० । सामीप्ये अव्ययी० । ३गृहसमीपे अव्य० । "धन्योऽस्मिन्नुपसद्गीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव । यज्ञो- पसदनं ब्रह्मन् प्राप्नोऽसि मुनिभिः सह" रामा० । अत्राव्ययीभावस्यापि यज्ञेन समासः आर्षः ।

उपसदी स्त्री उप+सद-घञर्थे क गौ० ङीप् । सन्ततौ धारायाम् । "स्रग्दृष्टोपसद्यां मा च्छैसीत् प्रजाता च पशुभिश्चाश्रितम् पत० १४, ६, ४, १२ । अस्य यजमानस्य उप- सद्यां सन्ततौ" भा० । सन्ततिश्च द्वेधा कालिकी दैशिकी च । तत्र समानानेककालिककार्यमात्रधर्मत्वं कालिकसन्तति- त्वम् । विभिन्नकालीनघटपटादिकार्यमात्रवृत्तिधर्मघटत्वादौ सन्ततित्ववारणाय समानेति सामान्यज्ञानव्यतिरागच्छेदक- धर्मेण । तेन सत्त्वद्रव्यत्वादिना घटपटयोः समत्वेऽपि न क्षतिः । सत्त्वद्रव्यत्वादिकमादाय तद्वारणाय कार्य- मात्रेति । एककालीनघटपटेषु बहुषु घटेषु तद्वारणाय अनेककालिकेति । दैशिकसन्ततित्वञ्च समानानेकवृत्ति- कार्यमात्रधर्मत्वमितिभेदः । तत्र कालिकसन्ततेः प्रवा- हादिप्रदेन व्यपदेशः यथा ज्ञानप्रवाहः, दुःखप्रवाहः इत्यादि दैशिकसन्ततौ तु त्रिणिप्रभृतिशब्दव्यवहारः यथा वृक्ष- अणौ वृक्षपङ्क्तिरित्यादि । उभयसन्ततौ तु सन्ततिधारादि शब्दप्रयोगः यथा ज्ञानधारा सुखधारा दुःखसन्तति- रित्यादि एवं जलधारा तैलधारा तैलसन्ततिरित्यादि । तादृशधर्मस्य सुखदुःखत्वज्ञानत्वादिकं वृक्षत्वतैलत्वादिकञ्च । उभयविधापि सन्ततिः पुनर्द्विविधा अविच्छिन्ना विच्छिन्ना च देशकालयोरव्यवधानेऽविच्छिन्ना यथा धारावाहिक स्थले ज्ञानादिधारा । तयोर्व्यवधाने विच्छिन्ना यथा विच्छिद्य वि- च्छिद्य जायमानदुःखानाम् । विच्छिन्नसन्ततिमादायैव वृष्टि-

प्रवाहः । सुखदुःखसन्ततिरित्यादिव्यवहारः ।

उपसद्य लि० उपसदं सेवामर्हति यत् उप+सद-कर्मणि बा० यत् वा । १सेवनीये २नैकस्थेन प्राप्ये च "भरेषु हव्यो नम- सोपसद्योगन्ता" ऋ० २, २३, १३ । "उपसद्याय मीढुष आस्ये जुहुता हविः" ऋ० ७, १५, १ ।

उपसदन् लि० उप+सद-ङ्निप् स्त्रियां ङीप् वक्षान्तादेशः । १उपसन्ने २सेवके च । कर्मणि ङ्निप् । ३सेव्ये च । "नमस्ते अस्तु मीढुषे नमस्त उपसदने" आ० श्रौ० २, ५, ६ । **उपसद्व्रत** न० उपसदसु विहितं व्रतम् । उपसद्विहिते पयोव्रते । "आपूर्यमाणपक्षस्य द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वा" वृ० उ० । "उपसत्सु व्रतमुपसद्व्रतमुपसदः प्रसिद्धाः ज्योतिष्टोमे । तत्र स्तनोपचयापचयद्वारेण पयो- भक्षणं व्रतं तत्र च तत्कर्मानुपसंहारात् केवलमिति कर्त्तव्यताशून्यं पयोभक्षणमात्रमुपादीयते । उपसद्व- व्रती पयोव्रती सन्नित्यर्थः शा० भा० ।

उपसन्न लि० उप+सद-क्त । १उपस्थिते, २निकटागते ३उ- पसेवके च ४आनुसगुण्येन नैकश्याप्राप्ते "ब्रवीतु भगवांस्तन्मे उपसन्नोऽस्मिन्धीहि भोः" भा० शा० २, ८६ अ० । "भगवन्नु- दधौ ऋतिजन्मजले सुखदुःखवडवे पतितं व्यथितम् । क्षप- या शरणागतमङ्गुर मामनुशाध्य उपसन्नमन्यगतम्" "तस्मै स विद्वानुपसन्नाय-प्रोवाच तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" श्रुतिः ।

उपसमाधान न० उप+सम-आ-धा-ल्युट् । राशीकरणे, "निवासचितिशरीरोपसमाधानेत्यादि" प्रा० । "उपसमाधानं राशीकरणम्" सि० कौ० । २समिधः प्रक्षिप्य ज्वालने । "वि- वाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याः" आश्व० गृ० १, ८, ६, "उपसमाधाय समिधः प्रक्षिप्य प्रज्वाल्य" ना० वृत्तौ । अग्निमुपसमाधाय गो० सू० "उपसमाधाय ज्वालयित्वेति सं तत्त्वे च समापूर्वधाज्जातोस्तथार्थदर्शनात् तथार्थत्वम् । **उपसमिध** (ध्) अव्य० समिधः समीपे अव्ययी० वा अच्समा० । समिधः समीपे ।

उपसम्पत्ति स्त्री उप+सम्+पद-क्तिन् । अभिनवत्वेन सम्पत्तौ । "प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ" पा० "अभिसम्पत्तौ अभिनवत्वे" सि० कौ० । सम्पत्तिशब्दरूपात्मभावः सि० कौ० । **उपसम्पन्न** लि० उप+सम्+पद+क्त । १प्राप्ते २कृते च हेम० । "ओतिये तूपसम्पन्ने विरातमशुचिर्भवेत्" मनुः ।

उपसम्भाषा स्त्री उप+सम्+भाष-भावे अ । उपसास्त्रने । "भाषणोपसंभाषाज्ञानयत्नेत्यादि" पा० "उपसम्भाषा उपसान्वनम्" सि० कौ० ।

उपसर पु० उप+सृ 'प्रजनने सत्तेः' पा० अच् । गर्भपङ्क-
णार्थं स्त्रीपशुषु पुम्यशुगमने । 'प्रजननं प्रथमगर्भपङ्कणम् ।
गतासुपसरः' सि० कौ० । उपचारात् नैरन्तर्येण निगमने
'वीनासुपसरं दृष्ट्वा' भट्टिः 'वीनासुपसरं नैरन्तर्येण निर्ग-
मनम् दृष्ट्वा उपसर इव उपसरः नैरन्तर्यमात्रेणोपलक्षित-
त्वात् उपसरो हि स्त्रीग्रीष्म पुङ्गवानामभिगमनमुच्यते स
च नैरन्तर्येण भवति' जयभङ्गलः ।

उपसरण न० उप+सृ-ल्युट् । १ उपसरार्थं २ समोपगमने च ।
'यस्तु भूयो वा भेषजवेगं प्रवृत्तमज्ञत्वादिनिहन्ति तस्यो-
पसरणं हृदि कुर्वन्ति दोषाः' 'परिस्त्रावः प्रवाहिका
हृदयोपसरणं विवस्वः' सुश्रु० कर्मणि ल्युट् । २ उपसर्त्तव्ये
उपगम्ये च । 'अथ खलायोः सृष्टिरुपसरणानीत्युपा-
सीत' छा० उ० । 'उपसरणानि उपसर्त्तव्यानि उपग-
न्तव्यानि ज्ञेयानि' भा० ।

उपसर्ग पु० उप+सृज-घञ् । १ रोगविकारे २ उपद्रवे, शुभा-
शुभसूचके इदिव्यादिविकाररूपे उत्पाते, व्याकरणोक्तेषु
'निपाताश्चादयो ज्ञेयाः प्रादयस्तूपसर्गकाः । द्योतकत्वात्
क्रियायोगे लोकादवगता इमे' इत्युक्तलक्षणेषु क्रियायोगे
४ प्रादिषु च । 'उपसर्गाः क्रियायोगे' पा० । 'यत् प्रा-
दीनामन्वयस्तं प्रत्ययोपसर्गतेति द्योतनाय योग्यपङ्कणम् ।
तेन निर्गतः सेवको यस्मादिति वाक्ये निःसेवक इत्यादी न
षत्वम्' शब्देन्दु० । ते च द्वाविंशतिविधा यथा, प्र, परा
अप, सम्, अतु, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर्, वि, आङ्,
नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अति, प्रति, परि,
उप एते प्रादयः । निस्, दुस् इति सान्त्वो 'निसस्तपता
वनासेवने' पा० सूत्रे निस् इति निर्द्देशात् । निष्कृतं
दुष्कृतमित्युदाहृत्य इदुदुपधस्य रो विसर्जनीयः' इति
भाष्योक्ते च 'निरःकुष इति' 'सुदुरोरधिकरणे' इति च
पा० निर्द्देशात् रान्तावपि' मनो० । निर्दुरोरभेदारोपेण
क्वचिद्विंशतिधाकथनं द्रष्टव्यम् । 'तस्य विधा प्रवृत्तिः
'धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तनुवर्त्तते । तमेव विशि-
नञ्चन्य उपसर्गगतिस्त्विधा । क्रमेणोदाहरणानि यथा ।
आदत्ते प्रवृत्ते प्रथमतीति । अपि च । 'उपसर्गेण धात्वर्थो
ब्रह्मादन्यत्र नीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहार
वत्' । 'विभाषोपसर्गे' 'द्व्यन्तरूपसर्गेभ्योऽपईत्' पा० ।

प्रादयस्तूपसर्गा न सार्थकाः, सार्थकाश्च चादयो निपाता
वाचकत्वात् उपसर्गास्तु न तथा किन्तु द्योतका इति नैयायि-
काः । वैयाकरणास्तु उभयेऽपि द्योतका इति मेनिरे तदेतत्

वै० भू० दर्शितम् 'प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचका इति नै-
यायिकमतमनुक्तम् वैषम्ये योजाभावादिति ध्वनयन्निपातानां
द्योतकत्वं समर्थयते । 'द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चा-
दयस्तथा । उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा'
येन हेतुना प्रादयो द्योतकास्तेनैव हेतुना चादयो निपाता-
स्तथा द्योतका इत्यर्थः । अयं भावः । ईश्वरमनुभव-
तोत्यादावनुभवादिः प्रतीयमानो न धात्वर्थः भवतीत्यत्रा-
ध्यापत्तेः । नोपसर्गार्थः तथा सत्यप्रत्ययतया तत्राख्याता-
र्थानन्वयापत्तेः प्रत्ययानां प्रत्ययार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्प-
त्तेः अनुगच्छतीत्यादौ अनुभवादिप्रत्ययापत्तेः । न विशि-
ष्टार्थः गौरवात् । तथा च धातोरेव विद्यमानत्वादवाचकस्य
लक्षणा उपसर्गस्यात्यर्थमाहक इत्यस्तु । तथा च तात्पर्य-
माहकत्वमेव द्योतकत्वमिति । तच्च चादिष्वपि तुल्यम्
चैवमिव पश्यतीत्यादौ सादृश्यविशिष्टं चैवपदलक्ष्यम्
इव यद्वत्तात्पर्यमाहक इत्यस्य सुवचत्वादिति । स्वयं
युक्तान्तरमाह । उपास्येते इति । अत्र ह्युपासना
किमुपसर्गार्थः ? विशिष्टस्य ? धातुमात्रस्य ? वा । नाद्यः
तथा सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसकर्मक-
त्वस्याऽऽसधातोः उपासनारूपफलवाचकत्वेनाभावादकर्मकत्वाप-
त्तेस्ततः कर्मणि लकारेण स्यात् । न द्वितीयः गौरवात् ।
तृतीये त्वागतं द्योतकत्वं तात्पर्यमाहकत्वलाभात् इति
भावः । दृश्यते इत्यत्र कर्मण्येति शेषः । तच्चादिष्वपि तुल्य-
मित्याह । 'तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्मवाचकः ।
विशेषणत्वाद्योगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः' । (अन्यत्र)
साक्षात्क्रियते अलङ्कियते उरीक्रियते शिव इत्यादौ । अ-
त्रापि धातोस्तत्तदर्थं कर्मणि लकारसिद्धयर्थं तत्तदर्थवाच-
कत्वं वाच्यमित्युपसर्गवद्देहातकत्वमपीषामपीत्यर्थः । यद्यपि
द्वधातोः सकर्मकत्वमस्यैव तथाप्येष्वर्थेषु सकर्मकता न
स्यात् । अन्यथा वायुर्विकुरुते सैन्धवा विकुर्वत इत्यत्रापि
स्यादिति भावः । अथोपासनासाक्षात्कारादि निपाता-
र्थोऽस्तु 'साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोरिति' कोषसरसात् तदनु-
कूलो व्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु स्वस्युक्तनिपातान्यतरार्थ-
फलव्यधिकरणव्यापारवचनं सकर्मकत्वमपि सुवचमिति
दृष्टान्तादार्ष्टान्तिकावयुक्ताविति नेदं साधकमिति चेन्न
नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयासम्भवेन निपातधात्व-
र्थयोरन्वयासम्भवात् । अन्यथा तण्डुलः पचतीत्यत्रापि
कर्मतया तण्डुलानां धात्वर्थेऽन्वयापत्तेरिति । किञ्च
प्रादीनां वाचकत्वे भूयान् प्रकर्षः कीदृशो निश्चय इति वदन्

यान् प्र, कीदृशो निरित्यपि स्यात् । अस्मन्मते प्रादेरनर्थ-
कत्वाच्च तदन्य इत्यत एव द्योतकता तेषां स्यादिति ।
साधकान्तरमभिप्रेत्याह । विशेषणैति । शोभनः समुच्च-
योद्भूत इति वक्ष्योभनश्च द्रष्टव्य इत्यस्यान्वयापत्तेरुल्लेख-
साधेयत्वादिति भावः । अपि च निपातानां वाचकत्वे प्राति-
पदिकार्थयोर्विना षट्प्रादिकं भेदेनान्वयासम्भवः । अन्यथा
राजा पुरुष इत्यस्य राजसम्बन्धी पुरुष इत्यप्यापत्तेरित्य-
भिप्रेत्याह आदीति । ध्वखदिरयोः समुच्चय इति वक्ष्यस्य
च खदिरस्य चेत्येव स्यादिति भावः । ननु प्रातिपदिकार्थ-
योरभेदान्वयबोधे विभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य-
कारणभावो विपातातिरिक्तविषय एवेति नोक्तदोष इत्या-
शङ्काह । “पदार्थः सट्शान्वेति विभागेन कदाचन । नि-
पातेतरसङ्कीर्णं प्रमाणं किं विभावय” । (सट्श) सट्शेन
समानाधिकरणेनेति यावत् । (अन्वेति) अभेदेनेति शेषः ।
(विभागेन) असट्शेन असमानाधिकरणेनेति यावत् ।
अयमर्थः समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्ति-
निपातातिरिक्तविषयेति कल्पने मानाभावो गौरवञ्च । अ-
स्माकं निपातानां द्योतकत्वादन्य एव नास्तीति नायं
दोषः अतएव षटोक्तास्तोत्यादौ षट्पदं तत्प्रतियोगिते
ल्लाक्षिकमिति नैयायिकाः । अपि च निपातानां वाचकत्वे
काव्यादावन्वयोन स्यादिति साधकान्तरमाह । “शरैरस-
रिवोदीच्यान् उद्धरिष्यन् रसानिव । इत्यादावन्वयोन
स्यात्पाञ्च श्रवणं ततः” । अतोऽससट्शैः शरैः रससट्-
शानुदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्यर्थः । अयञ्चोस्मादिशब्दानां त-
त्त्वदृश्यपरत्वे इवशब्दस्य द्योतकत्वे च सङ्गच्छते । अन्यथा
प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः ।
तथाहि । उच्चैरिति करणे तृतीया । न चोक्तोत्त-
रणम् इवार्थसट्शस्य करणत्वेऽपि तस्य करणत्वं नानेन
बोधयितुं शक्यम् अप्रकृत्यर्थत्वात् । इवशब्दस्य चास-
त्वार्थकतया तदुत्तरतृतीयाया असम्भवात् । सम्भवे वा
श्रवणप्रसङ्गात् । उत्तरपदोत्तरतृतीयानन्वयप्रसङ्गाच्चेत्याह ।
सुपां चेति । सुपां श्रवणञ्चेत्यर्थः । चकारादुत्तरपदोत्तर-
तृतीयानन्वयः समुच्चयते इत्यादावित्यादिपदात् “वाग-
र्थविषयं सम्पृक्तौ वन्दे पार्वतीप्रसेनश्चरौ” इत्यत्र वागर्थयो-
र्वन्दिर्कर्मत्वाभावात्तदुत्तरद्वितीयाया अनन्वयः इवार्थस्य
कर्मत्वान्वयबोधसम्भवश्च संगृह्यते । यदि च विशेषण-
विभक्तिरभेदार्था साधुत्वमात्रार्था वा तदापि इवशब्दस्य
वाचकत्वेऽनन्वय एव उत्तरसट्शशब्दाणां समानाधिकरणपदो-

पस्थाप्यतया भेदेनान्वयायोगात् । बाधादभेदेनापि न
सः । नह्युस्माभिन्नसट्शभिन्नः शर इत्यर्थ एष्टव्यः” ।

उत्पातरूप उपसर्गश्च द्विविधः “अतिलोभादसत्याद्वा
नास्तिक्याद्वाऽप्यधर्मतः । नरापचाराद्वियतसुपसर्गः प्रवर्तते ।
अतोऽपचाराद्वियतसुपसर्गानि देवताः । ताः सृजन्यद्भुता
स्तावद्विद्यनामसभूमिजान् । तएव त्रिविधा लोके उत्-
पाता देवनिर्मिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्भा-
वयन्ति च” गर्गः । “उपसर्गं नृते चैव सद्यः शौचं विधी-
यते” पराशरः । उपद्रवरोगकृताश्चोपसर्गाः सुशुः उक्ताः “दैव-
बलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिगच्छन्ता अर्थकृता उपसर्गकृता-
श्च तेऽपि द्विविधा विद्युदग्निजताः पिशाचादिकृताश्च पुनश्च
द्विविधाः संसर्गजा आकस्मिकाश्च” “उपसर्गादयोरोगा-
ये चाप्यागन्तवः सृताः” जीष्मं हन्युश्चोपसर्गाः प्रभूताः”
सुशुतः उपद्रवशब्दे विवृतिः । “उपसर्गान्शेषांस्तु महा-
मारैः समुद्भवान् । तथा त्रिविधसुत्पातं माहात्म्यं
शमयेन्मम” देवीमा० । तस्मै प्रभवति सन्तापा० तेन
निर्दृष्टम् वा ठञ् । औपसर्गिकतत्वं पथ्यां प्रे तेन निर्दृ-
ष्टं च लि० । औपसर्गिकात्यन्तमरकपोडायाम् शु० त० ।
उपसर्जनं लि० उप+सृज-ल्युट् । १ दैवाद्युपद्रवे “निर्घाते
भूमिचलने ज्योतिषासुपसर्जने” मनुः । २ अपधाने गौणे-
विशेषणे “वोपसर्जनस्य” “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” पा० ।
“उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते” मनुः “उप-
सर्जनमप्रधानम्” कुल्लू० । “अनुपसर्जनात्” “आचा-
र्योपसर्जनश्चान्तवासी” पा० उपसृजत्यनेन करणे ल्युट् ।
३ संसर्गसाधने लि० स्त्रियां ङीप् । “अथैक उपसर्जनी-
भिरेभिः” शत० १, २, २, २, “पिष्टसर्जनायांस्तु अप्सु
पिष्टसर्जानार्थञ्चोपसर्गं साधनानि उपसर्जन्यः” भा०
“प्रथमानिर्दिष्टसुपसर्जनम्” पा० उक्ते । समासविधायकशा-
स्त्रे ४ प्रथमान्तपदनिर्दिष्टे । “एकविभक्ति चापूर्वणिनिपाते”
बिप्लववाक्ये वद्वियंतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञम् इत्यर्थक
प्राणिनिह्रतोक्ते ५ शब्दभेदे च “उपसर्जनं पूर्वं” पा०
समासे उपसर्जनस्य पूर्वं प्रयोगः यथा “द्वितीया श्रिते-
त्वादि” पा० सूत्रे द्वितीयेति प्रथमान्तस् पदं तदेव प्राक्-
प्रयोज्यम् यथा कष्टं श्रित इत्यादि वाक्ये कष्टश्रित इत्यादि
उपसर्पणं न० उप+सृप-भावे ल्युट् । समीपगमने “न ताव-
दयमुपसर्पणकालः” विक्र० । “सत्त्विकोपसर्पणमालस-
मित्यादि” सुशु० ।

उपसर्पिन् लि० उप+सृप-गतौ णिनि । समीपगमनं

“एकमेव दह्यन्निर्नेमं दुरुपसर्पिणम्” मनुः । “युक्तं माता
कृतं तेषां परपीडोपसर्पिणाम्” भा० अ० २० अ० ।

उपसर्प्या स्त्री उपस्रियतेऽसौ स्त्र-कर्मणि यत् । गर्भग्रहण-
योग्यायाम् ऋतुसत्यां स्त्रीगत्यादौ । अप्रजनार्थं तु यद्यत्
उपसर्प्य प्राप्येति ० ।

उपसि अय० उप+सि वा० कि । समोपस्थाने “आसीन
जुह्वंसपसि लिखति” ऋ० १०, २७, ३ । “उपसि समो-
पस्थाने” भा० “पिर्न पुन उपसि प्रेष्टः” ऋ० ५, ४३, ७ ।

उपसीर अय० सीरे हले तत्सामीप्यं वा अय० । १ हले
इत्यर्थे २ हलसमोपे वा । ततो भवार्थे परिसुखा० ज्ञा ।
उपसीर्य तत्त्वमेवेति ० अल्पा० स० । हलोपगतेति ०
ततोभवार्थेऽप्येव । औपसीर तद्भावेति ०

उपसुन्द पु० दैत्यभेदे तत्कथा भा० आ० “महासुरस्या-
न्वाये हिरण्यकशिपोः पुरा । निरुम्भो नाम दैत्येन्द्र-
स्तेजस्वी बलवानभूत् । तस्य पुत्रौ महावायौ जातौ भीम-
पराक्रमौ । सुन्दोपसुन्दो दैत्येन्द्रौ दारुणौ क्रूरमानसौ ।
तावेकनिश्चयो दैत्यावेककृत्यायिसम्मतौ । निरन्तरमवर्त्तन्तां
समदुःखसुखानुभौ । विनान्योन्यं न भुञ्जाते विनान्योन्यं
न गच्छतः । अन्योन्यस्य प्रियकरावन्त्योन्यस्य प्रियंवदौ ।
एकयोग्यसमाचारौ द्विधेके यथा कृतौ । तौ विद्वद्भौ
सङ्गोष्ठ्यौ कार्येष्वेकनिश्चयौ । त्रैलोक्यविजयार्थाय
समाधायैकनिश्चयौ । दोषां कृत्वा गतौ विभ्यं तावुप-
तेपतस्तपः । तौ तु पूर्वेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतः ।
सुतृपिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ । मलोप-
चित्तसर्वाङ्गौ वायुभक्षौ बभूवतः । आत्ममांसानि जुह्वन्तौ
पादाङ्गुष्ठाय धिष्ठितौ । जर्द्धवाहू चानिमिषौ दीर्घकालं
धृतव्रतौ । तयोस्तपःप्रभावेण दीर्घकालं प्रतापितः । धूमं
प्रसृज्ये विन्ध्यस्तदङ्गुतमिवभवत् । ततो देवा भयं ज-
म्भुरूपं दृष्ट्वा तयोस्तपः । तपोविवातार्थमथो देवां विज्ञानि-
चक्रिरे । रत्नैः प्रलोभयामासुः स्तोभिश्चोभौ पुनः पुनः ।
न च तौ चक्रतर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ । अथ सायां
पुनर्देवास्तथोश्चक्रुर्महात्मनोः । भगिन्यो मातरो भार्या-
स्तथोऽन्तात्मजनस्तथा । प्रपात्यमाना विलस्ताः शूलहस्तेन
रत्नसा । भ्रष्टाभरणकेयान्ता भ्रष्टाभरणवाससः । अभि-
भाष्य ततः सर्वास्तौ त्राहीति विचक्रुः । न च तौ
चक्रतर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ । यदा क्षोभं नोपयाति
आर्त्तिसम्यतरस्तयोः । ततः स्त्रियस्ता भूतञ्च सर्वमन्तरधो-
हृत । ततः पितामहः साक्षादभिगम्य महासुरौ । वरेण-

च्छन्द्यामास सर्वलोकहितः प्रभुः । ततः सुन्दोपसुन्दौ
तौ भ्रातरौ दृढविक्रमौ । दृष्ट्वा पितामहं देवं तस्यतः
प्राञ्जली तदा । जचतुश्च प्रभुं देवं ततस्तौ संहितौ
तदा । आद्ययोस्तपसाऽनेन यदि प्रीतः पितामहः । मा-
याविदावस्त्वविदौ बलिनौ कामरूपिणौ । उभावप्यमरौ
स्वाव प्रसन्नौ यदि नौ प्रभुः । ब्रह्मोवाच । ऋतेऽमरत्वं
युवयोः सर्वसुक्तं भविष्यति । अन्यद्वृणीतं नृत्योश्च विधान-
ममरैः समम् । प्रभविष्याव इति यन्महदयुद्यतं तपः ।
युवयोर्हेतुनानेन नामरत्वं विधीयते । त्रैलोक्यविजया-
र्थाय भवद्भ्यामास्थितं तपः । हेतुनानेन दैत्येन्द्रौ न वां
कामं करोम्यहम् । सुन्दोपसुन्दावूचतः । त्रिषु लो-
केषु यद्भूतं किञ्चित् स्यावरजङ्गमम् । सर्वस्यान्नो भयं स
स्यादृतेऽन्योन्यं पितामह ! । पितामह उवाच । यत्प्रा-
र्थितं यथोक्तञ्च काममेतं ददानि वाम् । नृत्योर्विधान-
मेतच्च यथावद्व्यां भविष्यति । नारद उवाच । ततः पि-
तामहो दत्त्वा वरमेतत्तदा तयोः । निवर्त्य तपसस्तौ च
ब्रह्मलोकं जगाम ह । लब्ध्वा वराणि दैत्येन्द्रावथ तौ भ्रात-
रावभौ । अवध्यौ सर्वलोकस्य स्वमेव भवनं गतौ २११० अ०
“तावन्तरोक्षमुद्भूत्य दैत्यौ कामगमावभौ । देवानामेव
भवनं जग्मत्युद्भुद्भुदौ । तयोरागमनं ज्ञात्वा वरदानञ्च
तत् प्रभोः । हित्वा त्रिपिष्टं जग्मुर्ब्रह्मलोकं ततः सुराः ।
ताविन्द्रलोकं निज्जित्य यज्ञरक्षोणस्तथा । खेचराख्यपि
भूतानि जग्मतुस्तीव्रविक्रमौ । अन्तर्भूमिगतान् नागान्
जित्वा तौ च महारथौ । समुद्रवासिनोः सर्वां स्तेच्छ-
जातीर्विजिग्यतुः । ततः सर्वां महौ जेतुमारवावुप-
शासनौ । सैनिकांश्च समाहूय सुतीक्ष्णं वाक्यमूचतुः ।
राजर्षयो महायज्ञैर्हव्यकथैर्द्विजातयः । तेजो बलञ्च
देवानां वर्द्धयन्ति श्रियं तथा । तेषामेवं प्रवृत्तानां सर्व-
ेषामसुरदिषाम् । सम्भूय सर्वैरेखाभिः कार्यैः सर्वात्मना
बधः । एवं सर्वान् समादिश्य पूर्वतीरे महोदधेः ।
क्रूरां मतिं समास्थाय जग्मतुः सर्वतोमुखौ । यज्ञैर्यज-
न्ति ये केचिद्याजयन्ति च ये द्विजाः । तान् सर्वान् प्र-
सभं हत्वा बलिनौ जग्मतुस्ततः । आश्वमेधमिहोत्वाणि
सुनीनां भावितात्मनाम् । गृहीत्वा प्रक्षिपन्त्यसु विश्वं
सैनिकास्तयोः । तपोधनैश्च ये क्रुद्धैः शापा उक्ता महा-
त्मभिः । नाक्रामन्त तयोस्तेऽपि वरदाननिराकृताः ।
नाक्रामन्त यदा शापा वाणा सक्ताः शिलाखिव । निय-
मान् सम्परित्यज्य व्यद्वन्त द्विजातयः । पृथिव्यां ये

तपःसिद्धा दान्ताः शसपरायणाः । तयोर्भयाद्दुष्टवृत्ते
 वैनतेयादिशोरगाः । मथितैराश्रमैर्भग्नैर्विकीर्णकलसस्रवैः ।
 मूल्यमासीत् जगत् सर्वं कालेनेव हृतं तदा । ततो राजन्-
 दृश्यं द्विर्द्विभिष्य महासुरौ । उभौ विनिश्चयं कृत्वा
 विक्रुवांते बधैषिणौ । प्रभद्रकरटौ मत्तौ भूत्वा कुञ्जर-
 रूषिणौ । संलीनमपि दुर्गेषु निन्यतुर्यमसादनम् । सिंहौ
 भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पुनश्चान्निहितावभौ । तैस्तैरुपायैस्तौ
 क्रूरावधौन् दृष्ट्वा निजम्लतः । निवृत्तयज्ञस्त्राध्याया प्रनष्ट-
 पतिद्विजा । उत्सन्नोत्सवयज्ञा च बभूव वसुधा तदा ।
 हाहाभूता भयात्तां च निवृत्तविपण्यापणा । निवृत्तदेव-
 कार्थ्या च पुण्योद्वाहविवर्जिता । निवृत्तकपिगोरक्षा
 विध्वस्तनगराश्रमा । अस्थिकङ्कालसङ्कीर्णा भूर्भूवोपदर्शना ।
 निवृत्तपितृकार्यञ्च निर्वधटकारमण्डलम् । जगत् प्रति-
 भयाकारं दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा । चन्द्रादित्यौ यहास्तारा
 नक्षत्राणि दिवौकसः । जम्बु विषादं तत् कर्म दृष्ट्वा सुन्दो-
 पसुन्दयोः । एवं सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा ।
 निःसपत्नौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिमक्रतुः” २१:अ० । तत
 स्तिबोत्तमाष्टष्टिमुपवर्ण्य तस्यास्तत्समीपयानं तयोस्तदा-
 सक्तत्वमुक्त्वा तत्त्वान्योन्ययुद्धे नान्योन्यबधः २१:अ० उक्तः
 यथा “ततस्तिबोत्तमा तत् वने पुष्पाणि चिन्वती । वेश-
 माक्षिप्रमाधाय रक्तेनैकेन वाससा । नदीतीरेषु जातासु सा
 कर्णिकारान् प्रचिन्वती । शनैर्जगाम तं देशं यत्नास्तं
 तौ महासुरौ । तौ तु पीत्वा परं पानं मदरक्तान्तलो-
 चनौ । दृष्ट्वा तां वरारोहं व्यथितौ सम्बभूवतुः । तावु-
 त्यायासनं हित्वा जम्बुतुर्यत्वं सा स्थिता । उभौ च
 कामसम्पत्तावभौ प्रार्थयतश्च ताम् । दक्षिणे तां करे सुभ्रूं
 सुन्दो जगाह पाणिना । उपसुन्दोऽपि जघाह वामे
 पाथौ तिबोत्तमाम् । वरप्रदानमत्तौ तावौरसेन बलेन
 च । धनरत्नमदाभ्याञ्च सुरापाणमदेन च । सर्वैरेतैर्भेदै-
 र्मत्तावन्योन्यं भ्रुकुटीकृतौ । मदकामसमाविष्टौ परस्पर-
 मथोचतुः । सम भार्या तव गुरुरिति सुन्दोऽभ्यभाषत ।
 सम भार्या तव वधूरुपसुन्दोऽभ्यभाषत । नैषा तव ममे-
 पेति ततस्तौ मन्थुराविशत् । तस्या रूपेण संमत्तौ विग-
 तज्ज्ञेसौहृदौ । तस्या हेतोर्गदे भीमे संगृहीतासुभौ तदा ।
 प्रगृह्य च गदे भीमे तस्यां तौ काममोहितौ । अहर्पूर्व-
 महर्पूर्वमित्यन्योन्यं निजम्लतः । तौ गदाभिहतौ भीमौ
 पेततुर्धरणीतले । रुधिरैषावसिक्ताङ्गौ द्वाविवाकौ नभ-
 श्रुतौ । सुन्दोपसुन्द्यायः ।

उपसूर्यक न० उपगतं सूर्यं चन्द्रं वा संज्ञायां कृत् । चन्द्रा-
 कंसमीमे मण्डलाकारे परिधौ ।

उपसृष्ट न० उप+सृज-क्त । १ मैथुने । २ व्याकरणोक्ते प्राद्यु-
 पसर्गयुक्ते, “क्रुधद्, होरुपसृष्टयोः” पा० । ३ विस्मृते
 ४ उपसृष्टे च लि० । ५ यहीपरक्ते चन्द्रे ऽर्के पु० “नेष्टेतोद्य-
 न्तसादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं
 न मध्यं न भसोगतम्” मनुः ६ कासुके “उपसृष्टा इव
 क्षुद्राधिष्ठितभवना” काद० । ७ व्याप्ते च रोगोपसृष्टत-
 तुदुर्वसतिं मुमुक्षुः” रघुः । [करणे ।

उपसेक पु० उप+सिच-भावे षञ् । जलादिसेचनेन सृष्टू
 उपसेचन लि० उप+सिच-ल्यु । उपसेककर्त्तरि “त्वयः
 कोशस उपसेचनासः” ऋ० ७, १०१, ४, ढच् । उपसेकृ
 तत्त्वार्थे लि० “लोकेभ्य उपसेक्तामवक्तव्यं” यजु० ३०,
 १२, स्त्रियां ङीप् । भावे ल्युट् । २ उपसेके न० दुहन्त्य-
 धरुपसेचनाय कम्” ऋ० १०, ७६, ७, “षर्थ्यहृणाद्योप-
 सेचनात् क्त्वा” कात्या० ८, ५, २६, वा० कर्त्तरि ल्युट् ।
 ३ उपसेचके लि० स्त्रियां ङीप् “वेति त्वामुपसेचनी”
 ऋ० १०, २१, २, उपसेचनी उपरिचरणशीला आकृतिः
 भा० । करणे ल्युट् । ४ तत्त्वाधने

उपसेवक लि० उप+सेव-ल्युल् । उपभोगादिना ऽसेवनासक्ते
 २ भोगप्रसक्ते । “अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः”
 याज्ञ० ३ उपेत्य सेवके च ।

उपसेवन न० उप+सेव-भावे ल्युट् । १ उपभोगप्रसक्ते ।
 “नहीदृश्यमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते । यादृशं पुरु-
 षस्येह परदारोपसेवनम्” मनुः २ समीपस्थित्या सेवने च ।
 “निरताहं सदा सत्ये ! भर्त्तृणासुपसेवने” भा० व० २३२
 अ० ३ तत्तत्कर्मणि अग्रन्तासक्तौ “अजीर्णाध्यशनाया-
 सविरुद्धाक्षोपसेवनात्” “एवंविधानां द्रव्याणामन्येषाञ्चो-
 पपेवनात्” सुश्रु० । भावे अ उपसेवा । तत्त्वार्थे स्त्री ।
 “गोभिरश्चैव यानैश्च कथा राजोपसेवया” । “परदारोपसेवा
 च शरीरं त्रिविधं स्रुतम्” “विषयोपसेवा याऽजस्रम्” मनुः ।

उपसेविन् लि० उप+सेव-णिनि । उपसेवके “अभिव्रा-
 दनशीलस्य नित्यं दृष्टोपसेविनः । तेषां सततमज्ञानं
 विषयान्मुपसेविनाम्” मनुः । “ये हितं वाक्यसृष्टञ्च
 विपरीतोपसेविनः” पञ्चत० । “हृष्टात्मा पुलिनवनान्त-
 रोपसेवी” सुश्रु० । स्त्रियां ङीप् ।

उपसोम पु० उपगतः सोमम् अत्या० स० । सोमोपगते
 सोमयाजिनि । अत्र तत्पुरुषत्वात् इत्तृकत्वादन्तोदा-

त्तता । उपगतः सौमोऽनेन प्रा० ब० । तत्रार्थे सामीप्ये
अव्ययी० । ३सोमसामीप्ये अव्य० एतयोर्नान्नीदात्ततेति भेदः
उपस्कार पु० उप+कृ-भावे अप् हिंसने सुट् । १हिंसने उप-
स्कारोति उप+कृ-अच् भूषणे समवाये प्रतियत्ने
विकारे अध्याहारे च सुट् । २भूषके कटकण्डलादौ
३संसृदिने संहृते । ४व्यञ्जनसंस्कारकपिष्टधन्याकादि-
द्रव्ये (वाटना) । गृहसंस्कारके ५सम्भार्ज्यादौ ।
६विक्रते अध्याहारेण ७कण्ठके च “पञ्च श्रुना गृहस्थस्य
चूला पेयग्युपस्कारः” । “वको भवति हृत्वाग्निं यज्ञ-
कारी ह्युपस्कारम्” मनुः ।

उपस्कारण न० उप+कृ-भावे ल्युट् हिंसने सुट् । १हिंसने ।
उप+कृ-भावे ल्युट् उपस्कारशब्दोक्तभूषणादौ सुट् ।
२भूषणे ३संवाते ४सतोयुष्मान्तराधानरूपसंस्कारे ५विकारे
६वाक्याध्यारे च । उभाभ्यां करणे ल्युट् । उक्ततत्तदर्थेषु
सुट् । ७हिंसासाधने ८भूषणादिसाधने कटकादौ च न० ।
उपस्कार पु० उप+कृ-भावे घञ् उपस्कारशब्दोक्त भूषणादौ
सुट् । १भूषणे २संवाते ३प्रतियत्नरूपसंस्कारे ४विकारे
५अध्याहारे च । “वाकाङ्गमनुपस्कारं विष्वग्गति निरा-
कुलम्” किरा० ।

उपस्कीर्णं त्रि० उप+कृ-क्त हिंसने सुट् । हिंसिते
उपस्कृतं त्रि० उप+कृ-क्त उपस्कारशब्दोक्तभूषणादौ सुट् ।
१भूषिते २संहृते ३संस्कृते ४विक्रते ५अध्याहृते च ।
भावे क्तिन् उक्तार्थेषु सुट् । उपस्कृति उपस्कारशब्दार्थे
स्त्री । उप+कृ-भावे क्तिन् हिंसने सुट् । उपस्कीर्णं
हिंसने स्त्री ।

उप(ष्ट)स्तम्भ पु० उप+स्तन्म घञ् । पतनप्रतिरोधने अवलम्बने
“भूषिकस्योपस्त(ष्ट)म्भे केनापि कारश्चेनात्र भवितव्यम्”
हितो० । नि० षत्वम् । उपस्तम्भ १उपस्तम्भशब्दार्थे २आ-
लम्बने ३स्थितौ ४सहकारे च “स्थानात् वीजादवष्टम्भात्
प्रत्यन्दात् निधनादपि” पात० भा० गाथा । भावे
ल्युट् । उपस्तम्भन तत्रैवार्थे न० । करणे ल्युट् ।
तत्साधने शकटायामधारकाष्ठे च “वरुणस्योत्तम्भनम-
सीत्युपस्तम्भनेनोपस्तम्भाति” शत० ब्रा० ३,३,४,२५,
“उपस्तम्भयते प्रतिरुध्यते इत्युपस्तम्भनं शकटायामधार-
काष्ठम्” भा० “देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषाम्”
कात्या० २,२,१४, “शकटस्य काष्ठमोषा तदयस्य भूमि-
स्यर्था मा मूर्दिति तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुप-
स्तम्भनम्” वेददी० । ततो लृप् । उपस्त(ष्ट)म्भक

वा नि० षत्वम् । उपस्त(ष्ट)म्भकर्तरि आधिकाधायके त्रि० ।

उपस्तरण न० उप+स्तृ-ल्युट् । १आस्तरणे (विद्वान्) २भूमेः
समीकरणे च । “पुनर्नवीकृत्य लेपनोपस्तरणैः आ० गृ० २,
३, आधारे ल्युट् । १आस्तरणाधारे “अस्ततोपस्तरणमसि”
भोजनस्यादौ जलपानमन्त्रः “अथाचमनीयमाचामति
अस्तनोपस्तरणमसीति” आ० गृ० १,२४,११, । “स्तरण-
माच्छादनम् उपस्तरणं भूमेः समीकरणम्” ना० वृत्तिः
उपस्ति पु० उप+स्तृ-इन् नि० । वृत्ते । “उपस्तिरस्तु सोऽ-
स्माकम्” यजु० १२,१०१, “उपास्त्यायन्ति उपकारायोपद्रव
निराकरणाय च समीपे संहतास्तिष्ठन्तीत्युपस्तयः वृत्ताः
वेददी० ।

उपस्तिर् त्रि० उप+स्तृ-कर्मणि क्तिप् । आसीत्यर्थात्
आस्तरणीये । “अभि शुक्रमुपस्तिरम्” ऋ० ६,६२,२८,
उपस्तुतं त्रि० उप+स्तृ-क्त । समीपस्तुते अवणयोग्यत्वेन स्तुते
“चोदद्वाध उपस्तुतश्चिद्वीकृ” ऋ० ७,२७,३, “त्वं त्वम-
हयथा उपस्तुतः पूर्वोभिरिन्द्रः” ऋ० १०,६६,५ ।

उपस्तुति स्त्री उप+स्तृ-क्तिन् । समीपस्तवे अवणयोग्यस्तु-
तिवाक्ये “कर्मोपस्तुतिं भरमाणस्य” ऋ० १,१४८,२,
उपस्तुत्य त्रि० उप+स्तृ-क्यप् । समीपे स्तवनीये । “उपस्तुत्यं
महिजातं ते अर्चन्” ऋ० १,६३,१,

उपस्य पु० न० अर्द्धर्चादि । उप+स्था-क । १स्त्रीषु संयोरि-
न्द्रियविशेषे तत्र पुमिन्द्रिये “ज्ञानमौनोपवासञ्चास्वाध्या-
सोपस्यनिग्रहाः” याज्ञ० । स्त्रीन्द्रिये “दक्षिणेन पाणिना
उपस्यमभिसृशेत् विष्णुर्योनिं कल्पयतेत्येतयञ्चा” गोभि० ।
“वितिष्ठन्तां मातुरस्या उपस्यान्नानारूपाः पशवो जाय-
मानाः” अथ० १४,२, २५ । “मुखदम्नं ब्राह्मणस्यो-
पस्यदम्नं स्त्रियाः” शत० १३,८,३,११ । उभयेन्द्रिये “हस्तौ
पायुरुपस्यश्च वाक् पादौ चेति पञ्च वै । कर्मन्द्रियाणि जा-
नीयात्” याज्ञ० । “उपस्यसुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च
पञ्चकम्” मनुः “सर्वेषामानन्दानामुपस्य एकाग्रनम्”
शत० ब्रा० १४,५,४,११ । उपस्यश्च न तयोश्चिह्नस्यान-
मात्रं किन्तु तत्स्थानाविधितः प्रजापतिदेवतानिर्वासित-
शक्तिक आनन्दनव्यापारकारकः कर्मन्द्रियभेदः । तत्र “ब्रह्मो-
न्द्रोपेन्द्रमित्काः” इति शा० ति० तस्य कश्चिद्व्याच्यप्रजा-
पतिदेवताकत्वमुक्तम् शत० ब्रा० उक्तवाक्ये चानन्दन
व्यापारसाधनत्वमुक्तम् तस्यैवापाटवे क्लैव्यम् । इन्द्रियाणां
भौतिकत्वमते तस्य पृथिवीरजोगुणोपदानकता आहङ्कारिक-
त्वमते गन्धतन्मात्रसहिताहङ्कारोपदानकता । स च सूक्ष्म

लिङ्गदेहान्तर्गत इति वेदान्तिनः सांख्याश्चाहुः । तेन जीवति
वेतना० ठञ् । औपस्थिक जारकर्मोपजीविनि जारभेदे
पु० । वेश्यायां स्त्री । २ उत्सङ्गे कोङ् ३ अन्तराले “आत्म-
न्नुपस्थेन वृकस्य लोम” यजु० १८, ८२ । “वरीयस्योभा
पृथन्ती पितोरुपस्था” ऋ० १, १२४, ५ । “उपस्था उपस्थे
उत्सङ्गेऽन्तरालदेशे वा” भा० “तस्याः कुमारस्यस्य आ-
दधुः” गोमि० “उपस्थे उत्सङ्गे” सं० त० “भूया
उपस्थेऽपपञ्चवन्ता” ऋ० २, १४, ७ । “रथोपस्थ उप-
विशत्” गीता । उप+स्था घञर्थे भावे क । सर्वाङ्गुलीभिः
भूमिमाश्रित्य ४ स्थितौ “समस्तजङ्गोरुररतिभ्यां जातुभ्यां
चोपस्थं कृत्वा” आश्व० श्रौ० ६, ५, ५ । “उपस्थं कृत्वा
भूमिमाश्रित्यैवार्थः पादाङ्गुलीभिश्च भूमिमाश्रित्यैवसुप-
विशेत्” नारा० वृ० । “प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा”
आश्व० श्रौ० ३, २, २ । उप+तिष्ठति स्या- क । “उप-
स्थकृतस्त्वैवाश्विनं शंसेत्” आ० श्रौ० ६, ५, ५ । ५ समीप-
स्थिते ति० ।

उपस्थपत्र पु० उपस्थं स्त्रीचिह्नमिव पत्रमस्य । अश्वथे वृक्षे
तत्पत्रस्य तदाकरत्वात्तथात्वम् अतएव नैष० दमयन्त्यास्त-
दङ्गवर्षणे । अश्वत्थस्य चलपत्र नामता कारणसुत्प्रेक्षितम् ।
“अङ्गेन केनापि विजितुमस्यागवेष्ट्यते किं ? चलपत्र-
पत्रम् । नो चेद्विशेषादितरच्छदेभ्यस्तस्यास्तु कम्पस्तु कृतो-
भयेन” उपस्थदत्तादयोऽप्यत्र । उपयमशब्दे स्त्रीलक्षण्ये
च तदङ्गस्य अश्वत्थदत्तारतोक्ता ।

उपस्थाट ति० उप+स्था-ट् । १ उपसके, २ उपनते, च ३ यथो-
क्तकाले उपगते “अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता
निरुत्तरः । आहूतप्रपलायो च ह्रीनः पञ्चविधः स्मृतः”
मिता० स्मृतिः । १ ऋत्विग्भेदे पु० ।

उपस्थान न० उप+स्था-ल्युट् । १ उपेत्य स्थितौ, २ अनुस-
न्धाने स्मरणे “तत्त्वस्मृतेरुपस्थानात् मनोयोगात् परिच-
यात् । कर्मणां सन्निकर्षाच्च सतां योगः प्रवर्त्तते” याज्ञ० ।
“कर्मसिद्धिर्हितं नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते । शब्दात् तदुप-
स्थानमुपादेये गुणो भवेत्” भट्टका० । ३ उपसेवने
उपासने “सूर्योपस्थाने विनियोगः” सन्ध्याप्रयोगः “तृष्णीं
वोपस्थानम्” कात्या० ४, १२, २०, ४ उपसर्पणे । “तस्योक्त-
सुपस्थानम्” आश्व० श्रौ० ५, १२, २, “उपस्थानं प्रसर्पणम्”
नारा० वृ० । ५ आनतीकरणाद्योपगतौ “सुरद्विषस्यैव जगच्च
सर्वसुपस्थाने सन्नमन्ति प्रभावात्” भा० आ० ७६ ।
६ समीपस्थाने “कुशान् यवांश्चासनोपस्थानेषु प्रोक्षेत्”

पार० सू० । उपस्थीयतेऽत्र आधारे ल्युट् । ७ उपा-
सनाधारे गृह्णादौ । “पार्थिवैर्वैजुभिः कोस्यसुपस्थानं
दिदृक्षुभिः” भा० स० ७७ अ० “उपस्थानमृहैर्महैर्वैजु-
भीभिश्च शोभितम्” भा० आ० १२८ अ० अनुसन्धानञ्च
स्मरणम् तस्य च चित्तेऽनुभवाहितसंस्कारेणोपस्थित-
त्वात् तथात्वम् ।

उपस्थानीय ति० उप+स्था-“भव्येत्यादि” पा० नि० कर्त्तरि
अनीयर् । १ उपासके । कर्मणि अनीयर् । २ उपासे ति०

उपस्थापक ति० उप+स्था-णिच्-खल् । १ स्मारके अनुभव
जन्यसंस्कारेण चित्तेऽनुसन्धानसम्पादके । उपस्थितौ
च समानविषयत्वं तन्त्रम् यद्विषयकोऽनुभवस्तद्विषयकः
संस्कारस्तद्विषयिकैव स्मृतिरिति कार्यकारणभावः स च
समवायेनैव, तेनान्यानुभवसंस्काराभ्यां नान्यस्य स्मरणम् ।
तत्र च सादृश्यादिज्ञानादि सहकारि कारणम् तत्सम-
वाहितसंस्कारस्यैव स्मृतौ हेतुत्वात् । उपेक्षात्मकज्ञानेन च
संस्कारो न जन्यते । संस्कारश्च चरमफलनाशः तेन
स्मृतधारायां न संस्कारान्तरकल्पनमिति वेदा० प० ।
कचिच्च दीर्घकालरोगादिना जन्मान्तरेण वा तन्नाशः ।
जन्मान्तरन्तु कर्मविशेषाभावसहकृतमेव तन्नाशकम् तेन
“जातिं स्मरति पौर्विकीम्” इत्यादिसन्वाद्युक्तकर्मविशेष-
सत्त्वे न तन्नाशः । उपस्थापकञ्च यथा पदज्ञानं पदार्थस्य
हस्तिज्ञानं हस्तिपक्षेत्यादि एकसम्बन्धज्ञानस्यापर-
सम्बन्धस्मारकत्वनियमात् पदपदार्थयोश्च शक्तिसम्बन्धेन
सम्बन्धितेति तथात्वम् ।

भावे ल्युट् । उपस्थापन-उपस्थिति साधन व्यापारे उद्धो-
षकसमवधाने तत्सहकारे । उपस्थापनं प्रयोजनमस्य प्र-
प्रवचना० ऋ । उपस्थापनीय उपस्थापनसाधने उद्धोषकादौ
ति० उप+स्थापि-कर्मणि अनीयर् । स्माय् ति० ।

उपस्थावरा स्त्री उप+स्था-वा० कर्मणि वरच् । उपसेवनीये
पुरुषसेवयज्ञाङ्गे देवताभेदे “सरोभ्यो धैवरसुपस्थावराभ्यो-
दायम्” यजु० ३०, १६,

उपस्थित ति० उप+स्था-क्त । १ समीपस्थिते, २ समीपागते
“तदनुपस्थितमग्निहोत्रं तस्यानुपस्थितमन्वनुपस्थिता
इमाः प्रजाः प्रजायन्तेऽनुपास्थितो ह वै श्रिया
प्रजाया प्रजायते” शत० ब्रा० २, ३, १, १३, “उपस्थिते-
यं कल्याणो” रघुः । हैयङ्गदीनमादाय घोषवृद्धा-
नुपस्थितान्” भट्टिः । ३ प्राप्ते, उपस्थितपरित्यागे
प्रमाणाभावात् न्यायवाक्यम् ‘अनुपस्थितकल्पनाऽ

न्याया” इति मे सां० ४ वेदाप्रयुक्ते अनापे च । “अ-
मुतवदुपस्थिते” पा० । “उपस्थितोऽनार्घः” सि० कौ०
“उद्गुडसंस्कारेण चित्ते उपगते पृष्ठते” “तौ जौ गुरु-
ण्येयमुपस्थिता” ए०२० उक्ते दशाक्षरपादके ईच्छन्तोभेदे
स्त्री “उपस्थितमिदं जसौतसौ यदि गुरुः स्यात्” इति वृ०
२० उक्ते त्रयोदशाक्षरपादके ईच्छन्तोभेदे न० । दसेविते
ति० । भावे क्त सेवने ए उपस्थाने न० । तेन जीवति
वेतना० ठक् । औपस्थितिक सेवनोपजीविनि ति०

उपस्थिति स्त्री उप+स्था-क्तिन् । १ उपसेवने २ उपनतो
३ सृष्टौ च “आसत्तिरव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिः
सा० द० आसत्तिगच्छे उपसर्गगच्छे च उदा० ।

उपस्थूण अव्य० स्थूणायां तत्समीपं वा अव्ययी० । १ स्थूणा-
यामित्यर्थे २ तत्समीपे च तत्त्व भयः परिसखा० ज्ञा । औप-
स्थूण्य तद्भवे ति० । उपगता स्थूणाम् अत्वा० सं० । ३ गृह-
स्तम्भोपगते ति० ततो भवार्थे अण्, न ज्ञा इति भेदः
उपस्थेय ति० उप+स्था-सेवार्थत्वात् कर्मणि यत् । उपसेये
“वात्सप्रं कृत्वोपस्थेयं चेत्” कात्या० १७, १, २, “यदीदृशं
रहं विप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः” रामा० ।

उपस्नेह पु० उप+स्निह-घञ् । क्लिप्तस्य नैकश्रमस्वप्नेन
क्लेदे “मूलयुक्त उपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽश्मरीम्” ।
“सास्य मातुराहाररसवीर्यमभिवहन्ति तेनोपस्नेहेनास्या
निवृद्धिर्भवति” । “सर्वशरीरावयवानुसारिणीनां रसव-
हानां तिर्यग्गतानां धमनीनामुपस्नेहो जीवयति” सुश्रु० ।

उपस्पर्श पु० उप+स्पर्श-घञ् । १ स्पर्शे, २ स्नाने च । उपस्पृ-
श्यन्ते इन्द्रियाण्यत्र आधारे घञ् । विधिना जलपान-
पूर्वके मुखे आदिस्पर्शयुक्ते श्वैधाचमने तत्र हि “त्रिःप्राश्या-
योद्विहस्त्रय्य मुखमेतामुपस्पृशेत् । आस्यनासान्नि कर्णांश्च
नाभिवजः शिरोऽसकान्” छन्दो० आस्यनासिकादिस्पर्शौ
विहित इति तस्य तथात्वम् । “तथेत्युपस्पृश्य पयः पवि-
त्रम्” रघौ आचमनार्थे उपतत्स्पृशतेः प्रयोगात् । भावे
ल्युट् । उपस्पर्शनम् तत्त्वार्थे न० “अथात उपस्पर्श-
नम्” कात्या० ५, १०, २०

उपस्रवण न० उप+सृ-भावे ल्युट् । सन्यक्करणे उपरतं
स्त्रवणम् प्रा० सं० । १ विरतस्त्रवणे करणनिवृत्तौ “पत्युद-
क्या दीक्षारूपाणि निधाय सिकतास्त्रासीतोपस्रवणात्”
का० २५, ११, १३, “ज्योतिष्टोमादौ दीक्षितस्य पत्नी रज-
स्वला दीक्षारूपाणि शङ्ख्वादीनि निधाय सिकतासु आ-
सीत आ रक्तस्त्राविरमणात्” कर्कः ।

उपस्वत्व न० उपगतमुत्पत्तिकाले एव प्राप्तं स्वत्वं यत् । स्वत्वा-
स्य दीभूतभूत्यादिभ्य उत्पन्नशस्यादिद्रव्ये । लोकव्यवहारः ।
अन्यस्य द्रव्यस्य प्रतिग्रहार्जनाधीनं स्वत्वं न तु उत्पत्ति-
जालात्, अस्य तु तत्काले एव स्वत्ववत्त्वेन तथात्वम् ।

उपस्वावत् पु० सत्वाजितो नृपस्य पुत्रभेदे । “सत्वाजितो-
दय त्वासन् भाव्यांस्तासां शतं सुताः । ख्यातिमन्त-
स्त्वयस्तेषां भट्टकारश्च पूर्वजः । वीरोवातपतिश्चैव उ-
पस्वावांस्तथैव च” हरिवं० ३६ अ०

उपस्वेद पु० उप+स्विद-करणे घञ् । १ वज्रादिसमीपस्था-
नात् जाते जघ्मणि “तयोरण्डानि निदधः प्रहृष्टाः परि-
वारिकाः । सोपस्वेदेषु भागडेषु पञ्च वर्षं शतानि च” भा०
आ० १६ अ० “सोपस्वेदेषु जघ्मयत्सु तत्र ह्यण्डानिर्जलम्
शृणा शोषं घनीभवतीति” नो० क० “अलाबमध्यादिषु कृत्य
बीजं यत्नेन गोप्यताम् । सोपस्वेदेषु पात्रेषु हतपूर्णेषु
भागशः” भा० व० १०६ अ० । भावे घञ् । २ उपपताये

उपहतं ति० उप+हन-क्त । १ तिरस्कृते “करोत्युत्तोपहतं पु-
थगजनम्” किरा० । “उपहतं तिरस्कृतम्” मल्लि० । २ दू-
षिते “किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः” कुमा० “आशया
उपहता दूषिता” मल्लि० । ३ विनाशिते ४ उत्पातयस्ते
अशुद्धद्रव्यसंयोगेन ५ अशुद्धे च “शारीरैर्मलैः सुराभिर्म-
द्यैर्वा यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम्” विष्णुः । ६ अभिमृते
“शम्भुमुपहृदयः सहसा” किरा० ।

उपहति स्त्री उप+हन-क्तिन् । १ उपघाते । २ कार्यासामर्थ्ये
प्रयोजकापाटवे प्रतिहनने च ।

उपहतु ति० उप+हन-क्त्वा । उपहन्तरि “मृगं न भीममु-
पहतु मुग्धम्” ऋ० २, ३३, ११,

उपहन्तु ति० उप+हन-टच् स्त्रियां ङीप् । उपघातके
(कटुकः) “स्तन्यशुक्रमेदसासुपहन्ता चेति” सुश्रु० ।

उपहरण न० उप+हृ-ल्युट् । १ परिवेषणे २ उपायनदाने च
उपहर्तु ति० उप+हृ-टच् स्त्रियां ङीप् । परवेषण-
कर्त्तरि “अनुमन्ता विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयी ।
संस्क्रतां चोपहर्तां च खादकश्चेति घातकाः” मनुः ।
२ उपायनदातरि च ।

उपहव पु० उप+ह्वे-अप् संप्र० गुणः । आह्वाने, “वीना-
मुपसरं दृष्ट्वा तेऽन्योन्योपहवाः युहाम्” भट्टिः । “अ-
ध्वर्युर्होतयुपहवं काङ्क्षते” आ० श्रौ० ५, ७, ४, “प्रति-
गृह्योपहवमिष्टाऽवेचेत” दै० १२, १,

उपहव्य पु० उपहूयतेऽत्र उप+ह्व-बा० आधारे यत् । सप्त-

दशस्तोमकेषु पञ्चसु क्रतुषु मध्ये क्रतुभेदे । ते च क्रतवः
कात्या० २२, दर्शिताः यथा । “संप्रदयाः पञ्च ६,
“वक्ष्यमाणाः पञ्च क्रतवः संप्रदशस्तोमका भवन्तीत्यर्थः”
कर्कः । “उपह्वयोऽनिरुक्तो यामकामस्य” ७ “उपह्वय
इति विशेषसंज्ञा स यामकामस्य भवति अनिरुक्तस्य”
कर्कः । “अनृतेनाभिगच्छमानस्य” ८ “अलीकेनाभिगच्छ
मानस्याप्युपह्वयो भवति” कर्कः “श्यावोऽश्वो दक्षिणा तं
ब्रह्मणे ददाति” ९, इत्युपक्रस्यामे चत्वारस्तत्त्व दर्शिताः ।

उपहसित न० उप+हस-भावे क्त । उपहासे (ठाड्ठाकरा)
निन्दासूचके हासभेदे । कर्मणि क्त । २हासेन सूचित-
निन्दे ति० ।

उपहस्त पु० उपहस्ति-भावे अच् । हस्तेन ग्रहणे प्रतिग्रहे
तेन जीवति वेतना० ठञ् । औपहस्तिक तदुपजोविनि ति० ।

उपहस्ति हस्तेन उपगृह्णाति उप+हस्त-णिच् नामधातुः
उभ० सक० सेट् । उपहस्तयति ते उपा(ज)जीहस्तत् त ।

उपहस्तिका स्त्री उपगता हस्तम् अत्या० स० संज्ञायां कन्
अत इत्त्वम् । (वेट्,या) वस्त्रादिनिर्मिते ताम्बूलव्याधार
पात्रभेदे । “उपहस्तिकायास्ताम्बूलं कर्पूरसहितसङ्कृत्य
मद्यं दत्त्वा” दशकु० ।

उपहार पु० उप+हृ-घञ् । (भेट्) १ उपदौकने उपायने
“ततः सपर्यां सपशूपहाराम्” “रत्नप्रोहारोऽपि आयासा-
नञ् पादयोः” रघुः कर्मणि घञ् । २ उपदौकनीये उपा-
यनद्वये “बन्धुप्रीत्या भवन्निशिभिर्देतन्त्योपहारः”
मेघ० उपगतः हारम् अत्या० स० । ३ हारसमीपस्थे तदु-
पशोभके द्वये । अग्रयो० । ४ हारसमीपे अग्र० । उभयत्र
“उरोभुवाकुम्भयुगेन जृम्भितं नवोपहारेण वयस्कृतेन
किम्” नै० । “ज्योतिषां प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्त्युप-
हारताम्” कुमा० । [प्रसक्तोयत्र । कुन्तलदेशे हेम० ।

उपहालक पु० हले प्रकृतः वा० वुण् उपगतोहालको हल-
उपहास पु० उप+हस-भावे घञ् । निन्दासूचके हासे

(ठाड्ठा) “फलमस्योपहासस्य सद्यःप्राप्त्यसि पश्य माम्” रघुः
उपहास्य ति० उप+हस-कर्मणि ग्यत् । उपहासेन
निन्दनीये “गमिष्यास्युपाहास्यताम्” रघुः ।

उपहित ति० उप+धा-क्त । १ निहिते २ अर्पिते ३ समीप-
स्थापिते ४ आरोपिते च । “बलमुपहितशोभां तूर्णमायाद-
योध्याम्” भट्टिः । “एषं प्रबालोपहितं यदि स्यात्”
कुमा० । ५ उपाधिसङ्गते उपलक्षिते “अन्तःकरणो-
पहितं चैतयं जीवः अज्ञानोपचैतन्यमीश्वरः” वेदान्त० ।

उपहूत ति० उप+ह्वे-क्त संप्रसारणे दीर्घः । समाहूते आ-
चितादित्वाङ्गतिपूर्वकत्वेऽपि नानोदात्तता ।

उपहूति स्त्री उप+ह्वे-कित्तु संप्रसारणे दीर्घः । आह्वाने
“पटहप्रणादविहितोपहूतयः” भाषः ।

उपहृत ति० उप+हृ-क्त । १ उपदौकिते उपहाररूपेण दत्ते
“उपहृतपशुरद्रः” सि० कौ० ।

उपहीम पु० उपगतः हीमं प्रधानहीमम् अत्या० स० ।
प्रधानयागसमीपे स्थितकतः पूर्वं होतव्ये अग्निहोमादि-
दशदेवताके प्रत्येकं दशाहुतिके दशदक्षिणाके हीमभेदे । स
च शत० ब्रा० ११.४, २.८, अथर्व१७, पर्यन्तेषु दर्शितः ।
“सैतानुपहीमानपश्यत्” इत्युपक्रस्य “अग्निरन्नाद इत्या-
दि” “सोमोराजेत्यादि” “वरुणः सम्नाङ्गिति” “मित्रः
क्षत्रमिति” “इन्द्रोबलमिति” “वृहस्पतिर्ब्रह्मेति” “ई
“सविता राध्रमिति” “पूषा भगमिति” “सरस्वती पुष्टि-
मिति” “त्वष्टा रूपाणामिति” “इत्येतैर्दश देवता
उक्ता “तावाणता दश देवता, हवींषि दशाहुतयोदश, दश
दक्षिणाः” इति यथोक्तविशेषणतया दर्शितः ।

उपह्वर उप+ह्वे-आधारे घ । निर्जने रहस्योपगमाधारे “उप-
ह्वरे पुनरित्यशित्यं धनमिलम्” दशकु० । “यत्सीसुपह्वरे
विदत्” ऋ० ८, ६६, ६, “वरन्तसुपह्वरे नद्यः”
ऋ० ८, ६६, १४, “उपह्वरे अत्यन्तगुह्यस्थाने” भा० ।
२ अलिकस्थाने “जम्भीररङ्गैर्जाङ्गव्याः समानीतासुपह्वरम्”
भा० व० ३० ८ अ० ३ भूप्रदेशमात्रे च “उपह्वरे यदुपरा
अपिन्वन्” ऋ० १, ६२, ६, “कौटिल्यलक्षणगतिवाचिनात्
गतिमात्रं लक्ष्यते उपह्वरानि गच्छन्त्यस्मिन् घः इत्युप-
ह्वरोभूप्रदेशः” भा० । कर्मणि घ । ४ गन्तव्ये “उपह्वरेषु
यदचिध्वम् १, ८७, २ । “उपह्वरेषु गन्तव्येषु” भा०
५ प्रान्तभागे । उपह्वरे गिरीणां संगये च” ऋ० ८, ६, २८
“उपह्वरे प्रान्तभागे” भा० ।

उपह्वान न० उप+ह्वे-ल्युट् । १ आह्वाने २ मन्त्रोच्चारणे
नाह्वाने च “द्यावापृथिव्योरुपह्वाने षडवत्तम्” कात्या०
२, ४, १६, “आग्नीध्रे भक्षणं षष्टकारोपह्वानाभ्याम्”
१०, ६, २२,

उपांशु अग्र० उप+अनुश-उ । १ निर्जने “परिचेतसुपांशु धार-
णाम्” रघुः । “उपांशु विजने” मल्लि० । २ अप्रकाशे
च । “जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चित् देवतागतमानसः ।
निजश्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः इत्युक्तलक्षणे
३ मन्त्रार्देर्जपभेदे पु० । जपोहि त्रिविधः नरसिंह पु० उक्तः ।

“विविधो जपयज्ञः स्यात् तस्य भेदान् निबोधत । वाचि-
कश्च उपांशुश्च मानसश्च विधा मतः । तयाणां जप-
यज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः । यत्तुञ्जनीचस्वरितैः
स्मृष्टशब्दचरैः । मन्त्रमुच्चारयेद्वाक्तां जपः प्रोक्तः स
वाचिकः । शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोषौ प्रचालयेत् ।
किञ्चिच्छब्दस्वरं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः । धिया-
यदक्षरेण्येव वस्यार्द्धं पदात् पदम् । शब्दार्थमा-
नसाभ्यासः स उक्तोमानसोजपः । तेन स्वरादिसुव्यक्त-
वस्योच्चारणवान् वाचिकः स्वयंप्रवृत्तयोग्यः किञ्चिच्छब्द-
वान् उपांशुः । जिह्वोष्ठचालनमन्तरेण वस्यार्थासुसम्भा-
ववान् मानसः” आ० त० । हारीतः “यदुञ्जनीचस्वरितैः
शब्दैः स्मृष्टं पदाक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेत् वाचा जपयज्ञस्तु
वाचिकः । शनैरुच्चारयेन्मन्त्रं किञ्चिदौषौ प्रचालयेत् ।
किञ्चिच्छ्रवणयोग्यस्यात् स उपांशुर्जपः स्मृतः । धिया
पदाक्षरेण्येव अवस्यमपदाक्षरम् । शब्दार्थचिन्तनाभ्यस्तं
तदुक्तं मानसं स्मृतम्” “तेषामुत्तरोत्तरफलतारतम्य-
माह” सनुः “विधियज्ञाजपयज्ञोविधिष्टोदशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रोमानसः स्मृतः” “उपांशु-
देवतां यजत्यनिरुक्तं वा उपांशु इति शत० ब्रा० ३, २,
५, २, उक्ते ४ अनिरुक्तमात्रे ५ मौने । “उपांशु वै रेतः
सिच्यते” शत० ६, २, २, मैथुनकाले मौनविधानात् तस्यो-
पांशुत्वम् । ईनिगूढे च “अस्य त्वेकमुपांशु ब्रतम्” भा०
आ० ३ अ० । परप्रवृत्तयोग्यतया निगूढमित्यर्थः नील० क०

उपांशुयाज पु० यज-घञ् यज्ञाङ्गत्वात् प्रयाजादिवत् न
कृतम् । उपांशु अनुष्ठेयोयाजः । यज्ञभेदे तच्च शत०
ब्रा० १, ६, २, ३ दर्शयित्वा “एतेन वै देवाः उपांशुयाजेन
सं यमसुराणामकामयन् तमुपत्स्यर्था वज्रेण वषट्का-
रेणाङ्गस्तत एवैष एतेनोपांशुयाजेन प्राप्मानं द्विषन्
आहव्यमुपत्स्यर्था वज्रेण वषट्कारेण हन्ति तस्मादुपांशु-
याजं यजते” तत्फलमुक्तम् । “उपांशुयाजमन्तरा यजति”
प्रयाजादियागेतिकर्तव्यतायां श्रुतिः ।

उपाक पु० उप+अ+क-अच् । परस्परं समीपगते सञ्चिते
“आसृज्यन्ती यजते उपाके” यजु० २८, ३१, उपाके
परस्परसमीपगते वेदो० । “आ भन्दमाने उपसा उपा-
के” ऋ० ३, ४, ६, “आभन्दमाने उपाके” १, ४२, ७,
२ अन्तिके च । “स्वर उपाकचक्षुषम्” ऋ० ८, ६, २५,
“उपाक इत्यन्तिकनाम” भा० ।

उपाकरण न० उप+आ+क-ल्युट् । उपावर्त्तव्यमित्येवं स्तोत्र

प्रैषे “नापव्याहरेदोपाकरणादुपावर्त्तध्वमित्येवाध्वर्यु-
रुद्धाह्वयः” शत० ब्रा० १, ५, २, १२, “यदा उद्गातारः स्तोत्रं
प्रारभेरन् तावदध्वर्युप्रवृत्त्यादनन्तरं नापव्याहरेत्” भा०
“प्राग्वा च प्रवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणम्” कात्या०
६, १, १०, । “सोमे च यज्ञं यहीत्वोपकरणात्” ३, ३,
१७, उपावर्त्तध्वमित्येवं स्तोत्रप्रैषः उपाकरणशब्दे
नौच्यते कर्कः । तथा प्रेषणे हि स्तोत्रसारम्भणात्तस्य तथा-
त्वम् । २ यज्ञियपशुसंस्कारविशेषे च “गोतमस्तोमः प्रथमं
द्वितीयस्याङ्ग पशोरुपाकरणकालेऽश्वमानीय बहिर्वेद्या-
स्तावेवास्थापयेयुः” आश्व० श्रौ० १०, ८, २ । “तमवस्थित-
मुपाकरणाय यदक्रन्दइत्येकादशभिः स्तौत्य प्रणुवन्” ५
“पशुकल्पेन पशुं संज्ञय्य प्रोज्ज्योपाकरणवर्जं वपासुत्-
खिद्य जुहुयात्” आश्व० गृ० २, ४, १५, १ आरम्भे च ।
“अथातोऽध्यायोपाकरणम्” आश्व० गृ० ३, ३, २, “उपा-
करणमारम्भः” ना० वृ० । उपाकर्म्मशब्दार्थे च तत्प्रकार-
कालादिकं वक्ष्यते

उपाकर्म्मन् न० उप+आ+क-करणे मनिन् । येन कर्मविशे-
षेण वर्षान्ते पुनर्वेदः पठितुमारभ्यते तादृशे, कर्मभेदे तच्च
“अथातोऽध्यायोपाकरणम्” इत्युपक्रम्य आश्व० सू० दर्शितम्
तत्कालकर्त्तव्यतादि च तत्रैवोक्तः विशेषस्तु नि० सि० उक्तो
यथा “तत्र बहुचानां प्रयोगपारिजाते शौनकः । “अथातः
आवणे मासे अवणर्क्षयुते दिने । आवण्यां आवण मासि
पञ्चम्यां हस्तयुते । दिवसे विदधीतैतदुपाकर्म्म यथो-
दितम् । स्वध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रोपासनवर्जिता”
अत्र पौर्णमासो उपसंहारन्यायेन यजुर्वेदपरेति हेमाद्रिः ।
अत्र हस्तयुक्ता पञ्चम्युक्ता कारिकयाऽपि “तन्मासे हस्त-
युक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते” इति । केवलपञ्चम्यां
हस्तयुतेऽन्यस्मिन् वा दिन इति तु हेमाद्रिः । उपासन-
वर्जनेति तु “कर्मद्वयमिदं केचिन्नौकिकान्मौ प्रकुर्वते”
इति कारिकोक्तनौकिकान्मिना विकल्प्यते । तत्र “अध्याय्यै
रन्वारब्धः” इति सूत्रात् सशिष्यत्वेन तदधिकारित्वात्
नाचार्याग्नेौ “नान्यस्याग्नौ वन्योज्यादिति” निषेधान्नौकिक
एव । तदभावे स्मार्त्त इति निर्गवः । यद्यपि दीपिकायाम् ।
“वेदोपाकृतिरोषधिप्रजनने पक्षे सिते आवणे” इति शुक्ल-
पक्षोऽपि सर्वेषां मुख्यकालत्वेनोक्तः । वक्ष्यमाणगार्ग्य-
वचनेन छन्दोगान् प्रति विहितस्य तस्याविरोधिता
सर्वान् प्रति निवृत्तिश्च । तथापि आवणमाससंबन्धस्य सूत्रो-
क्तत्वात् कृष्णपक्षेऽपि कार्यमिति वृद्धाः । तथा च आश्व०

सूत्राणि “अथातोऽध्यायोपाकरणम्” “ओषधीनां प्रादु-
र्भावे” “अवशेन आवणस्य पञ्चस्यां हस्तेन वा” ।
अत्र अवशेषस्योऽन्यो गौणः । तस्याहर्द्वययोगे
हेमाद्रौ व्यासः । “धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यज्ञ-
वेत् । तत्कर्म सकलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम् । अवशेन
तु यत् कर्म ह्युत्तराषाढसंयुतम् । संवत्सरकृतोऽध्याय-
स्तत्तत्तत्तदेव नश्यतीति” । प्रयोगपारिजाते गार्ग्योऽपि ।
“उदयव्यापिनी त्वेव विष्णुर्ज्ञेयः षटिकाद्वयम् । तत्कर्म
सकलं ज्ञेयं तस्य गुण्यमनन्तकमिति” पूर्वोदुत्तरा-
षाढायोगे, परेद्युः अवशेषभावे षटिकाद्वयन्यूनं वा
पञ्चस्यादौ कार्यम् । न तु पूर्वविद्धायां सङ्गवेऽपि,
अपवादाभावात् । किञ्च परेद्युः सङ्गवास्यार्थे निषिद्ध
पूर्वग्रहणे किं मानम् । सङ्गवाक्यं अवशेषवाक्यं वेति
चेत् तर्हि ब्रीहिवाक्यादश्चश्र्फवाक्याच्च माषमिश्राणाम-
प्युपादानं स्यादिति सहस्राण्डित्यम् । एतेन पर्वाण्यौ
दयिकं व्याख्यातम् निषेधप्रवेशस्योभयत्र साम्यात् ।
अवशेषयुतदिने संक्रान्त्यादौ तु “उपाकर्म न कुर्वन्ति
क्रमात्सामर्थ्यजुर्विदः । ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवण-
पर्वसु” इति हेमाद्रौ निषेधात् पञ्चस्यादयो व्याहृताः ।
अत्र ग्रहसंक्रान्तिदिने येषां प्राप्तनैः सर्वरूपाकर्म न कार्यम्
इत्येको वाक्यार्थः । तेनार्थवर्षदिनामपि निषेधः । अ-
न्यथा हस्तादित्ये प्रत्येकं ग्रहसंक्रान्त्योः षड्वाक्यक-
ल्पनापत्तेः । सदनरत्नेऽपि “यदि स्यात् श्रावणं पर्वं ग्र-
हसंक्रान्तिदूषितम् । स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चस्यां श्रा-
वणस्य तु” स्मृतिः, स्मृतिमहार्णवे “संक्रान्तिग्रहणं वापि
यदि पर्वणि जायते । तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चस्यां वा
तदिष्यते” । तत्रापि प्रयोगपारिजाते दृष्टमनुकाल्या-
यनौ । “अर्द्धरात्रादधस्ताच्चैव संक्रान्तिग्रहणं यदा ।
उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृदिति” । सदनरत्ने
गार्ग्योऽपि । “यद्यर्द्धरात्रादर्वाक् तु ग्रहः संक्रमणं वा ।
नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावणं अवशेषोऽपि वा” । एतेन ग्र-
हणकाले अवशेषस्यैव निषेधो नार्वागिति मूर्खजङ्घा-
परास्ता, ग्रहविशिष्टानां हस्तश्रवणपर्वणां प्रत्येकं नि-
षेधे तद्युक्तोपाकर्मनिषेधे च विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदात्
पञ्चस्यां संक्रान्तौ निधाभावापत्तेश्च । तेनार्द्धरात्रात्
पूर्वं ग्रहसत्त्वभावे उपाकर्मनिषेधो न तद्योगे । यस्तु
“प्रतिपन्निश्रिते नैव नोत्तराषाढसंयुते । अवशेषे श्रावणं
कुर्यात्संक्रान्तिवर्जिते” इति प्रतिपन्निश्रितनिषेधकं

वचनं तन्निर्भूतम् । हेमाद्रौ निगमः । “ग्रहयोगो
शुक्लं हन्ति संक्रान्तिः शिष्यघातिनी । तपोहन्युत्तराषाढा
उपाकर्मणि वैष्णवे” अत्र च “वेदोपाकरणे प्राप्ते कुक्षीरे
संस्थिते रवौ । उपाकर्म न कर्तव्यं कर्तव्यं सिंहयुक्तके”
इति वचनं देशान्तरविषयम् । “नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं
सिंहयुक्तके । कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणा”
दृष्टं वचनात् इति प्रयो० पा० उक्तम् । पराशरमाध-
वीयेऽप्येवम् । सामगानां सिंहस्यरवावृत्तेः स्तिष्यमेवेदं,
पुरोडाशचतुर्द्धाकरणवदुपसंस्थित इति । न तु बह्वृ-
चादिपरम् । तेषां सूत्रे चान्द्रश्रावणोक्तौ सौर
पञ्चस्ययोगात् सामान्येन सौरविशेषस्य बाधायोगादिति
तु वयं पश्यामः । यत्तु कालादर्शे “अध्यायानामुपा-
कर्म श्रावणान्तैस्तिरीयकाः । बह्वृचाः अवशेषे कुर्युः
सिंहस्योऽर्कौ भवेदादि । सहस्रशुक्लपञ्चस्यां तद्वत्ग्रहण-
संक्रमे । अर्धरात्रौ पौषपद्यां अवशेषेन व्यवस्थयेति” तन्मूला-
लिखनात् सूत्रविरोधाच्च चिन्त्यम् । सूत्रे हि अव-
शेषेन श्रावणस्येति चान्द्रमास एवोक्तो न सौरः । तस्य
पञ्चस्यभावात् श्रुतिलक्षणाभ्यामभयपरत्वे दृष्टिद्वय-
विरोधाच्च । तेन सिंहस्योऽर्कौ भवेदादि तदा कर्कोऽपि
ग्रहणसंक्रमे सति अर्धरात्रौ शुक्लपञ्चस्यां अवशेषे वा
बह्वृचाः, पौषपद्यानैस्तिरीया इति व्याख्येयम् तेषां
सौरमासाभावात् । अवशेषे शस्यानुद्गमादौ बह्वृचपरि-
शिष्टे “अष्टश्लोषधयस्तस्मिन् मासे तु न भवन्ति चेत् ।
तदा भाद्रपदे मासि अवशेषेन तदिष्यत इति” । “तला-
यनुक्रमे तु “कुर्यादेव तद्वापि कर्मित्वाचक्षते” इति सूत्रात् ।
वर्षे चैव भवन्ति वार्षिकम् । एतच्च शुक्रास्तादावपि कार्यम् ।
“उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणमिति” दमनारोपणे
लिखितवचनात् “नित्ये नैमित्तिके जप्ते होमयज्ञ-
क्रियासु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न
विद्यते” इति प्रयोगपारिजाते हेमाद्रौ च संग्रहोक्तौ ।
पर्वणि ग्रहणे सति पूर्वं तिरात्रादिवेधाभावः वक्तुमि-
दम् । तेन पर्वणि ग्रहणेऽपि चतुर्दश्यां अवशेषे कार्य-
मिति हेमाद्रिः । प्रथमारम्भस्तु न भवति “शुक्रभार्ग-
वयोर्मौढे बाल्ये वा वार्जकेऽपि वा । तथाधिसासंसर्गे
मलमासादिषु द्विज ! प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कृता कर्म-
विनाशकृदिति” तत्रैव कथ्योपोक्तौ । अत्र प्रथमारम्भे
द्विज्याङ्गं कुर्यादिति । नारायणवृत्तौ एतच्चाधिसासे न का-
र्यम् “उपाकर्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः । मास-

दृष्टौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैटकमिति' ज्योतिःपरा-
शरक्तेः 'उत्कर्षः कालदृष्टौ स्यादुपाकर्मादिकर्माणि ।
अभिप्रेकादिदृष्टोनां न तूत्कर्षो युगादिध्विति' कात्यायनो
क्तेः । यत् 'उपाकर्माणि चोत्कर्षे ह्येतदिष्ट' उपादित'
इति ऋष्यष्टङ्गवचस्तत्सामगविषयस्तेषां सिंहाके एवो-
क्तेः । एतच्चापराह्णे कार्यम् । 'उपाकर्मापराह्णे स्यादुत्कर्षः
प्रातरेव त्विति' 'अध्यायानामुपाकर्मा कुर्यात्कालेऽपराह्ण-
के । पूर्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुरिति'
हेमाद्रौ गोभिलोक्तेः । वस्तुतस्तु 'भवेदुपाकृतिः पौर्णमा-
स्यां पूर्वाह्ण एव त्विति' प्रवेतोवचनात् पूर्वावाक्यं सामग
विषयम् । तेषामपराह्णे एवोक्तेरित्यनुपदं वक्ष्यते ।
दोषिकापि । 'अथ तु विधिः पूर्वाह्णकालः स्मृत' इति ।
याजुषास्तु पर्वणि कुर्युः । तच्चापस्तम्बरौदयिकं प्रा-
ह्णम् । अन्यैस्तु पूर्वम् । 'पर्वण्यौदयिके कुर्युः आवण्णै-
त्तिरीयकाः । बह्वृचाः अवण्णे कुर्युर्गृहसंक्रान्तिवर्जिते'
इति गंगोक्तेः । 'संप्राप्तवान् स्तुतीव्रह्मा पर्वण्यौदयिके
पुनः । अतो भूतदिने तस्मिन्नुपाकरणमिष्यते' इति
कालिकापुराणात् । 'अथ चेदोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादु-
पाकृत्या । दुःखशोकामयपस्ताराष्ट्रे तस्मिन् द्विजातयः'
इति मदनरत्ने गंगोक्तेः । अत्र सिङ्गाभट्टीये विशेषः ।
'अवणः आवणं पर्वं सङ्गवस्य गृह्यदा भवेत् । तदैवौदयिकं
कार्यं नान्यदौदयिकं भवेत्' । पराशरमाधवीनेऽपि गार्ग्यः
'आवणी पौर्णमासी तु सङ्गवात्परतो यदि । तदैवौदयि-
की प्राह्णा नान्यदौदयिकी भवेत्' । कर्मकालमाह काला-
दर्शे निगमः । 'आवण्यां प्रौष्ठपद्यां वा प्रतिपत् परम्पु-
हूर्त्तकैः । विद्धा स्याच्छन्दसां तलोपाकर्मात्सर्जनं भवेत्' ।
अत्र पौर्णमासी अवणहस्तयोरुपलक्षणं तेन तावपि सङ्ग-
वस्य गृह्यदा प्राह्णा । 'उदये षड्वटोत्तर्ये अत्रे पर्वणि वाक्ये ।
कुर्युर्ममस्युपाकर्मा ऋष्यजुःसामगाः क्रमात्' इति पृथो-
चन्द्रः । 'विष्णुर्क्षे षटिकाद्वयमिति' पूर्वोक्तविरोधात् सा-
मान्यवाक्यादौदयिकी कर्मपर्याप्ता प्राह्णा न पूर्वा । स-
ङ्गवनिमित्तपूर्वविज्ञापवादाभावात् भारद्वाजौ कालान्तरे
वास्तु, न तु निषिद्धम् । न हि ग्रीह्यलाभे निषिद्धमा-
षप्रहणं युक्तम् । अतएव परेद्युः सङ्गव्याप्तौ पूर्व-
निषेधः । तदभावे तु नैति मूर्खव्यवस्थाप्योक्ता विधि-
वैषम्यात् साधनिषेधे तथापत्तेश्च । पूर्वविज्ञापवन-
सत्त्वे हि सा युज्यते । एवं अवणोऽपि ज्ञेयम् । एतच्छु-
द्धाधिक्यपरं तेन यथाग्निहोतादौ सायं प्रातः काल-

बाधे सामान्यस्य जीवनावच्छिन्नकालदर्शादेरनुष्ठानम् ।
यथा ग्रीह्यश्रवणादभावे यागाक्षिप्रानिषिद्धावर्ज्यद्व्येष
तथात्र सङ्गवाभावेऽनिषिद्धावर्ज्यकर्मपर्याप्तौदयिके का-
लान्तरे वास्तुष्ठानं न तु कदापि निषिद्धे अपवादाभावे
उत्सर्गस्यैव प्राप्तेः । कात्यायनादीनान्तं दिनद्वये पूर्वाह्ण-
व्याप्तौ एकदेशस्पर्शे वा पूर्वैवेति हेमाद्रिः । षटिका-
द्वयमिति पूर्वोक्तविरोधात् तेन प्राशस्त्यमात्रपरमि-
दम् । यदपि 'आवणी दौर्गन्वमी दूर्वा चैव कृताशनी ।
पूर्वविद्धा प्रकर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनमिति' ब्रह्मवैवर्तम्
तदुब्रह्मपवित्वविषयमिति हेमाद्रिः । मदनपारिजाते-
ऽपि पूर्वविद्धायां आवण्यां वाजसनेयिनामुपाकर्मे-
त्युक्तम् मदनरत्नेऽपि 'पर्वण्यौदयिके कुर्युः आव-
ण्णैत्तिरीयकाः' इति बह्वृचपरिशिष्टाद्बह्वृचान् प्रति
कर्मविधानार्थं प्रवृत्ते तत्र तैत्तिरीयककर्मविध्ययोगात्
पूर्वाक्तकालिकापुराणादौ सामान्यत औदयिकपर्वप्राप्ते-
स्तन्निषेधे न बह्वृचानां अवणविधानात्तैत्तिरीयकपदम्
अनुवादत्वात्तस्य च प्राप्ताधीनत्वात् प्राप्तेऽपि यजुर्वेदमा-
त्रपरत्वात् सर्वयजुर्वेदुपलक्षणार्थम् । अवयुत्यनुवादो
वा । न तु विधायकम् । तेन विशेषविधिना उपसं-
हारः स्यात् । अनुवादत्वात्तल्लक्षणा न दोषः । अन्यथौ
दयिकपर्वविशिष्टोपाकर्माद्देशेन कर्त्तृविधौ कर्त्तृविशिष्टे
वौदयिकपर्वविधौ वाक्यभेदापत्तेः । तस्मात्तैत्तिरीयक
पदाविवक्षया सर्वयजुर्वेदिनामौदयिकमेव पर्व्युक्तम् ।
तन्न न तावत्परिशिष्टे बह्वृचान् प्रत्येव विधिः । घनिष्ठा
प्रतिपद्युक्तत्वात् 'त्वाङ्गच्छसमन्वितमित्यादि तदुदाहृते
एव परिशिष्टे वेदान्तरधर्मा विधीनां दर्शनात् । नाथनुवादोऽ-
यम् कालिकापुराणाद्बह्वृचादीनामपि तदापत्तेः कु-
र्युरित्यस्य विधित्वेन तस्मैवार्थवादत्वेनैतत्प्राप्तानुवादि-
त्वाच्च । न च तैत्तिरीयकाणां गृह्ये तद्विधिरस्ति येना-
नुवादः स्यात् । न च वाक्यभेदः । तैत्तिरीयकपद-
मात्रस्य कर्ममात्रस्य वा उद्देश्यत्वायोगेन हविराक्षि-
दवर्षं ब्राह्मणमुपनयनितेतिवद्वागत्या विशिष्टोद्देश्यत्वात् ।
अन्यथोत्तरार्द्धे बह्वृचपदस्याऽप्यविवक्षापत्त्या आवणस्य सर्व-
साधारण्यपत्तेः । तस्मात् हेमाद्रिसममेव युक्तमिति दिक् ।
इदं च । शिष्यान्ध्यापयत आवसथ्येऽग्नौ अनध्यापयतो-
नाधिकार इति कर्कः । आवण्यामपि अहणादिदुष्टायां
कातीयभिदैः प्रौष्ठपद्यां कार्यं तैस्तु आवणपञ्चस्याम् ।
'संक्रान्तिर्गृह्यं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् । उपा-

कृतिस्तु पञ्चम्यां कार्यावाजसनेयिभिरिति” स्मृतिसंहार्षणे वाजसनेयिपहणादिति हेमाद्रिः । इदं स्वस्वलोक्त कालपरत्वात् बहुचपरमपि । शाश्वतयनेस्तु हस्ते कार्थम् । आपस्तम्बरार्थवर्णैश्च प्रौढपद्याम् । यत्तु बौधायनः “आवण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्येव । तत् प्रौढपद्यामपि दोषे आषाढ्यां कार्यमित्येवमर्थम् । तच्छाखीयविषयं वा । सामगास्तु आवण्ये हस्ते कुर्युः । “बहुचाः आवण्ये चैव हस्तर्क्षे सामवेदिन” इति निर्णयान्ते गोभिलोक्तेः । सोऽप्युत्तरः “धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रकसमन्विताम् । आवण्यं कर्म्म कुर्वीरन्दम्यजुःसामघाटकाः” इति मदनरत्ने परिशिष्टोक्तेः । गणैऽपि “सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णेऽविवरे बहिः । कन्दोगामिजिताः कुर्युस्तूर्गं स्वस्वच्छन्दसाम् । शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्म्मपराह्निकमिति” । पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे उत्सर्गः आपराह्निकमुपाकर्म्ममित्यन्वयः । अविवरे ग्रहादिदोषरहिते । अन्योविशेषः पूर्वमुक्तः । प्रयोगपारिजाते गोभिलः “उपाकर्म्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपीधते । धारणाध्ययनाङ्गत्वाद्दृष्टहिणं ब्रह्मचारिणाम् । उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म्म च । अकृत्वा वेदजपेन फलं नाप्नोति मानवः” । सर्वथा लोपे तु कच्छ उपवासश्च “वेदोदितानां नित्यानामिति” मनुनाऽभोजनोक्तेः । एवमुत्सर्गेऽपि । अथ प्रसङ्गादतैर्वीक्ष्यर्जनमनुच्यते । तच्च पौषमासे रोहिण्यां तत्कृष्णादस्यां वा कार्यम् । “पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा । जलान्ते कन्दर्गं कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिरिति” याज्ञ० उक्तेः । आवण्यां प्रौढपद्यां वोपाकृतौ क्रमेण पौषशुक्लप्रतिपदि, माघशुक्लप्रतिपदि च कार्यम् “अङ्गपञ्चमासानधीयीतेति” तेनैवोक्तेः । यत्तु हारीतः “अर्धपञ्चमास्यामासानधीत्यध्वं मत्सृजेत् पञ्चार्धपञ्चान्वेति” । तदाषाष्टुपाकर्म्मविषयम् । बौधायनास्तु पौष्यां माघ्यां वा कुर्युः । “पौष्यां माघ्यां वोत्सृजेदिति” तत्स्वत्वात् । तैत्तिरार्यैस्तु तैष्यां कार्यं “तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेदिति” तत्स्वत्वात् । बहुचैस्तु माघ्यां कार्यम् “अध्यायोत्सर्जनं माघ्यां पौर्णमास्यां विधीयते” इति कारिकोक्तेः । कातोयास्तु भारद्वाजे कुर्युः । “उत्सर्गश्चेत्तदा तिष्यतिष्यां प्रौढपदेऽपि वेति” कात्यायनोक्तेः । सामगास्तु सिंहाके पुष्ये कुर्युः । तथा च सिंहे रवौ चेति गार्ग्यवचनं पूर्वमुक्तम् । सर्वैरुपाकर्म्मदिने वा कार्यम् । “पुष्ये तूत्सर्जनं कुर्यादुपा-

कर्म्मदिनेऽथवेति” हेमाद्रौ खादिरम्योक्तेः । यदा सिंहे स्थे स्थे सति तन्मध्यस्थहस्तनक्षत्रात्माकपुष्यः कर्कस्थो भवति तदा तस्मिन् पुष्ये उत्सर्गं कृत्वा तदन्तरहस्ते उपाकर्म्मसामगाः कुर्युः । “मासे प्रौढपदे हस्तात्पुष्यः पूर्वोभवेदुद्यदि । तदा तु आवण्यं कुर्यादुत्सर्गं कन्दर्गं द्विजः” इति तत्रैव परिशिष्टोक्तेः । अत्र हावपि सौरौ-मासौ ज्ञेयौ तेषां सौरस्वोक्तेः । अत्र विशेषमाह कार्णाजिनिः । “उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च । ऋषीन्द्रर्ममयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः । संप्राप्ते आवण्यस्थाने पौर्णमास्यां दिनोदये । स्नानं कुर्वीत सतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः । उपाकर्म्मादिकं प्रोक्तं ऋषीणाञ्चैव तर्पणम् । श्रद्धाणां सन्त्वरहितं स्नानं दानं प्रशस्यते” । “उपाकर्म्मण्युत्सर्गे च विरातं पक्षिणीमहोगात्रं वानध्याय” इति मिताक्षरायामुक्तम् । अत्र नदीनां रजोदोषोनास्ति । “उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे रजोदोषो न विद्यते इति” गणैः । “उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते” कन्दो० उक्तेः उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे दुगादौ मृतवासरे । निषेधेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्” स्मृतिः । “तयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् । मङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहण्ये चन्द्रसूर्ययोरिति” सामान्यतो ग्रहण्ये दिननवकनिषेधस्तु अनियतकालीनकर्म्मपरः न तु नियतकालीनकर्म्मपरः । “नित्यं नैमित्तिके जप्ये होमे यज्ञक्रियासु च । उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे ग्रहदोषो न विद्यते इति नि० सि० स्मृत्युक्ते नैपाकर्म्मणि ग्रहण्येधदोषः । आषाढ्यामपि उपाकर्म्मविधानात् आषाढीप्रयोजनकत्वात् दण्डस्याषाढनामतया वेदग्रहणस्य दण्डपूर्वकत्वात् तथात्वमिति बोध्यम् । करणे क्तिन् उपाकृतिरप्यत्र स्त्री कर्म्मकरणयोरभेदोपचारात् उपाक्रियाप्यत्र स्त्री ।

उपाकृत लि० उप+आ+कृ-क्त । यज्ञे हननायं १ कृतसंस्कारे पशौ, “अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च” अथर्ववे मनुः । “पशुयागादौ सन्त्वरज्जलेन पशोः स्पर्शनमुपाकरणं तद्गृहितपशुरनुपाकृतः” कुल्लू० । “पशुचेदुपाकृतः पलायेत वायवे तमनुद्दिश्य तद्वस्यं तद्वयसमाभवेत” कात्या० २५, ६, १ इत्येतत्प्रैषेण प्रेषिते च “उपाकृत उद्गातार आहोतप्रैषात्” कात्या० ३, ३, १८ । ४ आरब्धे च । भावे क्त । ५ उपाकरणे ईयज्ञियपशुसंस्कारे ७ आरम्भे च न० । ततः इटा० कर्त्तरि इनि । उपाकृतिन् उपा-

करणकर्त्तरि लि० स्त्रियां ङीप् उपाकृतिनी ।

उपात्त अव्य० अल्पाः समीपम् अव्ययी० नि० टच्समा० ।

नेत्वसमीपे “कूलतीरतूलशालाक्षसमव्ययीभावे” पा०

अलोदात्तता अत्रैव अलोतिनिर्देशात् नि० टच्समा०

उपाख्या स्त्री उप+आ+ख्या-भावे अ । १प्रत्यये ‘द्वितीयेऽ-
वानपाख्ये’ पा० । उपाख्या प्रत्ययं तच्छून्येऽनुमान-
गम्ये इत्यर्थः । २शब्दादिभिर्निर्वचने च । “ज्ञानविज्ञान-
शुक्तानां निरुपाख्या निरुहना । कैवल्या या गतिर्देवः
परमो स गतिर्भवेत्” भा० अनु० २६अ० । निरु-
पाख्योऽभावः । तस्य च भावभिन्नत्वादिना यथा निर्वक्तु-
मशक्यत्वं तथाऽभावशब्दे उक्तम् “प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्या-
निरोधावाकाशश्चेति” शा० सू० भाष्ये ‘तदवस्तु अभाव-
भावं निरुपाख्यम्’ “न हि भावानां निरन्वयो निरु-
पाख्यो विनाशः सम्भवति” “निरोधद्वयमाकाशश्चेति निरु-
पाख्यम्” । “तत्र निरुद्धद्वयस्य निरुपाख्यत्वम् पुरस्ता-
न्निराकृतमाकाशस्थेदानीं निराक्रियते” “आकाशे च न
शुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः” इत्येवम् सौगतमतनिरा-
करणे अभावपरतयाऽसकडुक्तम् ।

उपाख्यान न० उप+आ+ख्या-ल्युट् । १पूर्ववृत्तकथने
“रामोपाख्यानमत्रैवेति” भा० आ० १अ० । एवं नलोपा-
ख्यानान्लोपाख्यानानि बहून्युपाख्यानानि तत्र सन्ति ।
“चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् । उपाख्यानै-
र्विना तावत् भारतं प्रोच्यते वृधैः” भा० आ० १अ० ।
२विशेषकथने । “सर्वोपाख्यानं श्रुतं ब्रह्मन् । अतीव परमा-
द्भुतम् । अधुना श्रोतुमिच्छामि दुर्गोपाख्यानमद्भु-
तम्” “शृणु नारद ! वक्ष्यामि खधोपाख्यानमद्भुतम्”
इति च ब्रह्मवै० । तत्र साधु कन् । उपाख्यानक तत्प्रति-
पादके मन्यभेदे स्वार्ये कन् । कथनभावे च । [गते च ।

उपागत लि० उप+आ+गम-क्त । १स्वयमुपस्थिते २अभ्युप-
उपागम पु० उप+आ+गम “महद्वदनिश्चिगमश्च” पा०
अप् । १स्त्रीकारे २समीपगमने च ।

उपाग्रहण न० उप+आ+ग्रह-ल्युट् । संस्कारपूर्वकवेद-
प्रारम्भे अमरटीकायां रायसु० ।

उपाग्रहायण(णि) अव्य० आग्रहायणदाः समीपं अव्ययी०
वा० टच्समा० । आग्रहायणीसमीपे

उपाङ्ग न० उपसितमङ्गेन अवा० स० । १प्रधानस्याङ्गोपयोगिनि
“साङ्गोपाङ्गैरिहोदितम्” इत्यमरः २वेदाङ्गसदृशे शास्त्रभेदे
उपङ्गानि शास्त्राणि च “पुराणन्यायमीसांसाधर्मशा-

स्त्राणि । चत्वार्युपङ्गानि इत्युक्तानि तेषां अङ्गवत् वेदार्थस्य
बहुल करणादुपाङ्गत्वम् । “साङ्गोपाङ्गोपनिषदः” हरि०
२५अ० “साङ्गोपाङ्गाश्चतुर्वेदाः सरहस्याः क्रमेण तु विप्र-
मोः । “यदेदशास्त्रं तच्चापि कतस्मस्मिन् प्रतिष्ठितम् ।
तत्र पुत्रे महावाहौ साङ्गोपाङ्गं महात्मनि भा० अ० १००
अ० । अङ्गं देहस्तदुपयोगिनि ३प्रत्यङ्गे प्रत्यङ्गानि च
अङ्गशब्दे ७२ पृ० दर्शितानि ४तिलके पु० जटाधरः ।

उपाजिन लि० उपगतोऽजिनम् अत्रा० स० । चर्मोपगते उ-
पात् अजिनान्ततत्पुरुषत्वात् अलोदात्तता । अजिनस्य
समीपम् अव्ययी० । २चर्मसमीपे अव्य० । निरुद्धकादि-
त्वात् अलोदात्तता । उपगतमजिनं येन प्रा० ब० ।

३उपगतचर्मके लि० अत्र प्रकृतिसंखरः इति भेदः

उपाजे अव्य० उप+अज-बा० के वीमावाभावः । दुर्बलस्य बला-
धाने ‘उपाजे अन्वाजे’ पा० कजि परे तस्य गतित्वम् तेन
समासे उपजेक्य असमासे तु उपाजे कचेति दुर्बलस्य
बलमाधायेत्यर्थः” सि० कौ० । एतौ च विभक्तिप्रतिरूप-
काव्यये इत्यन्वयः

उपाङ्गन न० उप+अन्ज-ल्युट् । १लेपने “मार्ज्जनोपाङ्ग-
नैर्वैष्णवं पुन प्राकेन ऋणमयम्” मनुः २गोमयादिनातु-
लेपने च ‘समार्जनोपाङ्गनेन सेकेनोक्ते खनेन च । गवाञ्च
परिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः” “ज्ञानं तपोऽग्निरा-
हारो ऋणमनो वाङ्मुपाङ्गनम् । वायुश्च कर्मकालौ च शुद्धेः
कर्त्तारि देहिनाम्” मनुः उपाङ्गनमृलेपनम्” कुल्लू० ।
आधारे ल्युट् । २अङ्गनाधारे हस्तादौ च । “चतुर्लोक
आह्वनीयलोपयमनीषाम्नीषीयस्यालोपाङ्गने च”
कात्या० ८, ६, ३४, तृतीयं चतुर्भागमलोपाङ्गने अक्ष-
धुरावनक्तोत्पन्नार्थाज्यशेषे पत्नीपाणावित्यर्थः” कर्कः ।
अक्षधुराङ्गनप्रकारस्तत्रैव “दक्षिणया द्वाराऽऽनीता पत्नी
पाणिभ्यां शेषं प्रतिगृह्णात्क्षधुरावनक्ति” परागं देवश्रुति-
रिति” “प्रतिप्रस्थाता समानीता पत्नी होमशेषेणाज्ये-
नाक्षस्याज्यस्यभागावपष्टज्यादिति सूत्रार्थः” वेददी० ।

उपात्त लि० उप+आ-दा-क्त । १गृहीते, २प्राप्ते च “ज्यं
केचिदुपात्तस्य इरितस्य प्रवचते” लावालिः । ३अन्तर्गतमदे
गजे पु० हलायुधः ।

उपात्यय पु० उप+अति-इण-अच् । १लोकशास्त्राचाराति-
क्रमे, २व्यतिक्रमे, क्रमोलङ्घने, ३नाशे च । “परावहुपात्यय
इणः” पा० क्रममाप्त्रस्यानतिपातोऽनुपात्ययः” सि० कौ० ।

उपादान न० उप+आ+दा-ल्युट् । १ग्रहणं ‘विस्त्रब्धं आ-

ज्ञानः श्रुदात् द्रव्योपादानमाचरेत्” मनुः । “स्यादात्मनोऽ-
प्युपादानात्” सा० द० । स्वस्वविषयेभ्य इन्द्रियाणां निवारणरूपे
प्रत्याहारे, कर्मणि ल्युट् । कार्यजननार्थमुपादेयमाने
कार्यान्विते शकारणे, यथा श्रुदादि घटादेः स्वर्णादि अल-
ङ्कारादेः, जननार्थं गृह्यते । तच्च सर्वदा कार्येषु भवति ।
“असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य
शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम्” सां० का० ।
“उपादानानि कारणानि तेषां ग्रहणं कार्येण सह सम्बन्ध-
उपादानैः कार्यस्य सम्बन्धादिति यावत् एतदुक्तं भवति
कार्येण संबन्धि कारणं कार्यस्य जनकं सम्बन्धस्य कार्य-
स्यासतो न सम्भवति तस्मात् सत् कार्यमिति” सां० कौ० ।
“उपादाननियमात्” “नकर्मण उपादत्तयोगात्” सां० सू० ।
उपादानकारणञ्च कार्याभिन्नकारणमिति सांख्या वेदान्ति-
मत्र मन्यन्ते यथा श्रुतिक्रादयः घटादिकं प्रति, सुवर्णं
कुण्डलादिकं प्रति, तन्त्रः पटं प्रति, तत्तत्कार्याभिन्नत्वादु-
पादानकारणम् । नैयायिकास्तु उपादानकारणं समवायि-
कारणतया व्याहृत्यते । “यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञे-
यन्, समवायि जनकं तत्” भाषा० तेषांमते उपादान-
शब्देनापि तस्य व्यवहारोऽस्यैव “उपादानस्य चाध्यक्ष-
प्रवृत्तौ जनकं भवेत्” भाषोक्तेः । तत्तदुपादानगोचर-
चिकीर्षां तत्तानामव्यवहारेण तैः ईश्वरस्य सर्वकर्तृत्व-
त्वाभ्युपगमात् तच्च ईश्वरशब्दे चिन्तामणिप्रत्यये विवृतम्
सांख्यमतसिद्धे ४ व्याख्यात्मिकतुष्टिभेदे च यथाह सा० का० ।
“आध्यात्मिक्यवतस्तुः प्रकृत्य उपादानकालभावाख्याः ।
बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमाः” । “या
तु प्राकृत्यविवेकख्यातिः सा प्रकृतिमात्रात् सा भूत-
वर्त्तस्य सर्वदा तन्मात्रस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात् प्रव्रज्या-
यास्तु सा भवति तस्मात् प्रव्रज्यामुपाददीयाः कृतं ते
ध्यानाभ्यासेनायुञ्जन् ! इति उपदेशे या तुष्टिः सोपादा-
नाख्या नामास्म इत्युच्यते” सां० कौ० । सलिलस्येव अङ्गुरं
प्रति प्रव्रज्यायाः साक्षात्कारं प्रति सहकारिकारणत्वेन
सलिलसदृशत्वात् सलिलत्वम् । आत्मसाक्षात्काराय च
फलार्थिभिरुपादेययानतया तस्या उपादानत्वमिति बो-
ध्यम् । तेन निर्दिष्टम् ठक् । औपदानिक स्वीकारमात्र-
जन्यं स्वत्वादौ यथा निध्यादौ द्रव्ये ग्रहणमात्रादेव स्वत्व-
मुत्पद्यते । उपादानोपादेवभावः

उपादानलक्षणा स्त्री उपादानात् स्वार्थस्य ग्रहणात् लक्षणा ।

“मुख्यविषयेतराज्ञेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये । स्यादात्मनो-

ऽप्युपादानादेवोपादानलक्षणा” सा० द० । उक्ते अजङ्गत्-
स्वार्थरूपे लक्षणाभेदे । यथा कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ कन्त-
व्यस्य कन्तधारिण्य लक्षणाभ्युपगमेऽपि तत्र कन्तरूप-
मख्यार्थस्यापि विशेषणविधयाऽन्वयात्तथात्वम् ।

उपादिक पु० उप+अद्-इन् संज्ञायां कन् । कौटभेदे ।

उपोदिकायां स्त्री

उपादेय ति० उप+आ+दा-कर्मणि यत् । १ पादो ग्रहीतुं
योग्ये विषये “उपादेयतारतम्यमेव” सा० द० । “भवे सौख्यं
हित्वा शमसुखमुपादेयमनघम्” शान्तिश्र० । उपादानकारणे
सम्बन्धे २ तद् भवे कार्ये । ३ विधेयत्वादिना उत्पद्ये च
“कर्मसिद्धिर्हितं नैव बुद्धौ विपरिवर्तते । शब्दास्तु
तदुपस्थानमुपादेये गुणोभवेत्” भट्टका० । “उपादेये
विषये” ति० त० रघुनन्दनः ।

उपादेयं ग्रहणयोग्यं तच्चानुकूलवेदनीयं सुखं तत्साधनञ्च
“हेयोपादेयरहिते परिनिष्ठिते” शा० भा० वाक्ये “स यथा
मत्स्यार्थी सशल्कान् सकण्टकान् मत्स्यानुपादत्ते स याव-
दुपादेयं तावदादाय निवर्तते” सर्व० दर्शने च प्रयुक्तम् ।

उपाधि पु० उप+आ+धा-कि । अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा
प्रकाशनरूपे १ कपटे, उपधिशब्दे उदा० । उपाधीयते
स्वधर्म्मोऽनेन करणे वा० कि । स्वसामीप्यादिना अन्यस्मिन्
स्वधर्म्मोपसाधने विशेषणभेदे । २ उपाधिभेदेऽर्थकस्य
नानायोगः आकाशस्येव घटादिना” गतिश्रुतिरप्युपा-
धियोगादाकाशवत्” सा० सू० । “उपाधिना क्रियते भिन्न-
रूपः” इति श्रुतिः “काश्चोपाधिर्यं जीवः कारणो-
पाधिरीश्वरः” पञ्चद० । कार्यमन्तःकरणं कारणमज्ञानमिति
वक्ष्यमाणोपाधिवादे उदा० । ३ उपलक्षणरूपे विशेषणे च ।
स च जात्यादिस्तद्भिन्नस्य पदार्थवृत्तिधर्म्मः । “पदार्थविभा-
जकोपाधिमत्त्वम्” सुक्ता० । पदार्थविभाजकाश्च द्रव्यत्व-
गुणत्वकर्मत्वसामान्यत्वविशेषत्वसमवायत्वभावत्वरूपाः तत्र
द्रव्यत्वादयो जातिरूपाः सामान्यत्वादयस्तद्भिन्नाः तत्र
नित्यत्वे सति ससवेतत्वम् जातिवत् परमसीमावर्तित्वे
सति नित्यद्रव्यमात्रवृत्तित्वं विशेषत्वम् । नित्यत्वे सति
सम्बन्धत्वम् समवायत्वम् । भावभिन्नत्वमभावत्वमन्योन्या-
श्रयभावात् अखण्डोपाधिरभावत्वमिति नवराः । एवं
प्रतियोगित्वादयोऽपि अखण्डोपाधयः तैः कल्पन्ते ।

“उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक्” भाषा०

४ कुटुम्बव्यापृते । उपाधीयते नामसमीपे कर्मणि कि ।

५ उपनामनि यथा सङ्घाचार्यसिन्धवादयः उपाधीयतेभनोऽन्

आधारे कि । ईधर्मचिन्तायाम् उपाधिचारोद्भायके
न्यायमतसिद्धे पदार्थभेदे च । “सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः-
सदुपाधयः हेतोरैकाग्र्येयेषां स्वसाध्यव्यभिचारिता भाषा०
उपाधिपदार्थनिरूपणग्रन्थस्य प्रायेण वङ्गदेशादौ पठन-
पाठनाभावेन लुप्तगायतया प्रचारो नास्तीति अनुमान-
चिन्तासिद्धता यथा उपाधिवादे तद्विरूपितं यथा च
तस्य दूषकतायां वोजं निरूपितं तदत्र प्रदर्श्यते ।

“तत्रोपाधिः साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभि-
मताव्यापकः । अनौप्राधिकत्वज्ञानञ्च न व्याप्तिज्ञाने हेतुरतो
व्यापकत्वादिज्ञानेन नान्योऽन्याश्रयः । यद्वा व्यापकत्वं
तद्विनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगित्वञ्चाव्या-
पकत्वं प्रतियोगित्वञ्च तदधिकरणानधिकरणत्वमिति व-
दन्ति तत्र साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यापत्तेः
न च तयोरनुपाधित्वं दूषकतावोजसांस्यात् मित्रातनय-
त्वेन श्यामत्वसाधने शाकपाकजत्वस्य, प्रत्यक्तस्य शश्व-
त्वेन वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उज्ज्वलरूपवत्त्वस्य च शास्त्रे
ऽप्रयोजकत्वेनोपाधित्वस्वीकारात् पक्षेतरैः सति व्याप्तेः ।
न च व्यतिरेके पर्वतेतरान्यत्वादित्यत्र इतरान्यत्वस्यासिद्धि-
वारणार्थं पर्वतपदं विशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थविशेष-
णत्वाच्च स उपाधिः, बाधोद्गीतस्याप्यनुपाधितापत्तेः । न
चेष्टापत्तिः इतरान्यत्वस्याप्रसिद्धा विशेषणं विना व्याप्ति-
ग्रहेण तत्सार्थकत्वात् । वस्तुगत्या साध्यव्यापकः पक्षेतर
उपाधिरिति चेत् अस्तु तथा, तथापि पक्षातिरेके सा-
ध्यव्यापकताग्रहादुपाधेर्दूषकत्वं तच्च तत्राप्यस्ति, अन्यथा
पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे उपाधिमात्रसंख्येयं वि-
पक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वं विशेषणं तेन बाधोद्गीतप-
क्षेतरस्य परिपङ्कः तत्र पक्षस्यैव विपक्षत्वात् न तु पर्वते-
तरत्वादेरिति चेन्न न हि वस्तु विपक्षव्यावर्त्तकविशेषणशून्यं
सर्व्वत्र प्रमेयत्वादेः सत्त्वात्तत्रोपात्तेति विशेषणे सिद्धि-
सिद्ध्याघातः तथापि च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे
तत्र स्त इति तच्चावृत्त्या पक्षे साध्यव्यावृत्तिरतो हेतोर्व्य-
भिचार एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति पक्षेतरएव
तत्रोपाधिः स्यात् तावन्मात्रस्यैव दूषकत्वाच्च व्यर्थं विशे-
षणम् । अतएवानुमानमात्रोच्चेदकतया जातित्वाच्च पक्षे-
तर उपाधिरित्यपास्तम् दूषणसमर्थत्वेन जातित्वाभावात् ।
एतेन पक्षेतरव्यावृत्त्यर्थं प्रकारान्तरमपि निरस्तम्, उपा-
धित्वाभावेऽपि दूषणसमर्थत्वात् । अथोपाधिः स्वव्यतिरे-
केण सत्यतिपक्षोत्थापकतया दूषणं, पक्षेतरत्वव्यतिरेकस

न साध्याभावसाधकोऽसाधारणत्वात् न तु व्यभिचारोद्भा-
यकतया दूषणं यथा हि साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यतया हेतोः
साध्यव्याप्यत्वं तथा साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकतयोपाधेर्न
साध्यव्यापकत्वमपि सिध्येत् व्याप्तिग्राहकसोभयत्वापि
साध्येन विनिगमकविरहात् । तच्चावृत्त्या साध्यव्याप्येन हे-
तुना साध्यं साधनीयं तथा साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या
साध्याभावोऽपि साधनीयो व्याप्तिग्रहतौल्यादिति दूष-
कतावीजं सोऽयं सत्यतिपक्ष एवेति सैवम् एवं हि सत्-
प्रतिपक्ष उपाध्युद्भावनं न स्यात् सत्यप्रतिपक्षान्तरवत् ।
किञ्चैवं बाधोद्गीतोऽपि पक्षेतरो नोपाधिः स्यात् वृत्ति-
रेकेऽसाधारणत्वात् । ननु बाधे नोपाधिनिवयः धूमेन हृदे
वज्रसाधने तदभावात् । न च हेतुमति पक्षे बाधे पक्षेतर-
पाधिनिवयः प्रत्यक्षे वज्रौ कृतकत्वेनानुष्णत्वे साध्येतेज-
स्त्वादिरूपाधित्वसम्भवादिति चेत् न तेजोमात्रपक्षेऽ-
तेजस्त्वं विनान्यस्य उपाधेरभावात् । किञ्च पर्वतावयववृत्त्य-
न्यत्वं पर्वतेतरद्वयत्वं हृदपर्वतसंयोगानाधारत्वं हृद-
पर्वतान्यत्वादिकमुपाधिः स्यादेव वृत्तिरेकेऽसाधारण्यभा-
वात् वृत्तिरेकिणा सत्यतिपक्षसम्भवाच्च । न चासाधारण्यं,
तस्यापि सत्यतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वात् तच्चादुभयो-
रपि व्याप्तिग्राहकसाध्ये विरोधान्न व्याप्तिनिश्चयः किन्तु
भयत्वं व्यभिचारसंशयः तथा च व्यभिचारसंशयाधायक-
त्वेनोपाधेर्दूषकत्वं तच्च पक्षेतरैः सति तदुक्तमुपाधेरेव व्य-
भिचारशङ्केति । भवतु वक्तव्यायेन सकलानुमानभङ्ग-
भिया पक्षेतरैः सत्योपाधिः तथापि लक्षणमतिव्यापकम् ।
नापि साध्यसमव्याप्यत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं
दूषकतावोजस्य व्यभिचारोद्भायनस्य सत्यतिपक्षस्य वा
साध्येन विषमव्याप्यसाध्यव्याप्यत्वात् तथा दूषकतायां सा-
ध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च । अथ साध्यप्रयोजकोधर्मा-
उपाधिः प्रयोजकत्वञ्च न न्यूनाधिकदेशवृत्तेः तस्मिन् स-
त्यभवतस्तेन विनापि भवतस्तदप्रयोजकत्वात् अन्यथा प-
क्षेतरस्याप्युपाधित्वप्रसङ्ग इति चेत् न दूषणोपपत्तिकं हि
प्रयोजकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति सा-
धनाव्यापकत्वमेवेति तदेव प्रयोजकं नत्वधिकं वर्धत्वात् ।
अथोपाधिः स उच्यते यद्धर्मोऽन्यत्र प्रतिविम्बते यथा
जवाकुसुमं स्फटिकलौहित्य उपाधिः तथा चोपाधिदृष्टि-
व्याप्यत्वं हेतुत्वाभिमतं चकास्ति तेनासावुपाधिः न च व्य-
प्यत्वमात्रेण दूषकत्वमिति साध्यव्यापकतापीष्यते तथा
च समव्याप्य एवोपाधिरिति चेत् तत् किं विषमव्याप्यस्य

शाकाद्याहारपरिणतित्वं न च तेन हेतुना शाकपा-
कत्वमपि साध्यं तत् श्यामत्वस्योपाधित्वादुभयस्यापि
साधने अर्थान्तरं श्यामत्वमात्रे विवादो नतुभयत्वं । न
चैवं धूमादङ्गुलुमानेऽपि वङ्गिसामग्र्योपाधिः स्यात् तत्
वङ्गिनेव तत्सामग्र्यापि समं धूमस्यानौपाधिकत्वनिश्च-
यात् । अत्र तु मित्रातनयत्वव्याप्यश्यामसामग्र्या स्यात-
व्यमित्यत्र कार्यकारणभावादीनां व्याप्तिपाहकाणामभा-
वात् । अतएव साध्यसामग्र्या सह हेतोरपि यत् व्याप्तिपा-
हकमस्ति तत् सामग्र्यो नोपाधिः यत् तु तद्भास्ति तत्
साध्योपाधिरित्यभिप्रेत्याय सामग्र्यो च कचिन्नोपाधिर्न तु
सर्वत्र इत्युक्तं यथा तुल्ययोगक्षेमयोरुपाधेर्यापकतासन्देहे
ईश्वरानुमाने शरैरजन्त्यत्वाणुत्पादिः यथा च शाकपा-
कत्वस्य साध्यव्यापकतासन्देहे मित्रातनयत्वे । यत्तु
उपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वाभासान्तरमिति तदु-
द्भावेन निरनुयोज्यानुयोगे इति तत्र सन्दिग्धानैकान्तिक-
व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणत्वादुपाधेरिव व्यभि-
चारनिश्चयाधायकतया ।

इदानीमुपाधेर्दूषकतावीजं निरूप्यते । नाप्यस्य
व्यतिरेकद्वारा सत्प्रतिपक्षत्वेन दूषकत्वं तदा हि
सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरवदुपाधेरुद्भावनं न स्यात्
न च प्रतिपक्षबाह्यत्वेनाधिबन्धार्थमुद्भावनं शतमप्यस्यो
न पश्यतीति न्यायात् एकेनापि बहूनां प्रतिबन्धाच्च
व्याप्तिपक्षधर्मेतेति बलं तच्च तुल्यमेव न तु भूयस्त्व-
मपि एकस्मादनुमितेरदर्शनात् । सन्दिग्धोपाधेरदू-
षकतापाताच्च तद्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वात् अपि
चैवं बाधोन्नोतपक्षेतरस्योपाधित्वं न स्यात् व्यति-
रेकेऽसाधारण्यात् पक्षधर्मस्योपाधिर्न स्यात् यथा घटो-
ऽनित्यो द्रवत्वादित्यत्र कार्यत्वं, गन्धाधरो द्रव्यं स्वात-
न्त्र्येण प्रतीयमानत्वादित्यत्रात्राबणत्वं, तद्व्यतिरेकस्य पक्षा-
दृष्टित्वात् । न च नायमुपाधिः, तल्लक्षणसत्त्वात् अन्यथा
दूषकत्वसम्भवाच्च । किञ्च साध्यव्यापकव्याप्यत्वेनोपाधेः
साध्याव्यापकत्वे तद्व्यतिरेकेण कथं सत्प्रतिपक्षः, न
ह्यव्यापकव्यतिरेकादव्याप्यव्यतिरेकः । नापि व्याप्तिविर-
हहृपतया असिद्धत्वेनानौपाधिकत्वस्य व्याप्तिव्यतिरेका-
त् । नाप्यनौपाधित्वज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वस्य तत्त्वेन
व्याप्तिज्ञानकारणविषयकतया व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावात् ।
न ह्यन्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यव्या-
प्तिज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकमित्युक्तम् । न च साध्यव्याप-

कत्वसाध्यव्याप्यत्वज्ञाने विद्यमाने साधनस्य साध्यव्याप-
कत्वज्ञानं नोत्पत्तुमर्हतीति वाच्यं न हि साध्यव्यापकव्या-
प्यत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानकारणं येन तत् प्रतिबन्धकं स्यात्
किन्तु साध्यव्यापकव्याभिचारित्वेन साध्यव्याभिचारित्व-
ज्ञानद्वारा, नापि व्यभिचारोद्भायकत्वेन । यथा हि सा-
ध्यव्यापकव्याभिचारितया साधनस्य साध्यव्याभिचारित्व-
मनुमेयं तथा साध्यव्याप्यव्याभिचारित्वेन साध्यव्याभि-
चारित्वमुपाधेरनुमेयं व्याप्तिव्याहकमास्यात् । नापि
साध्यव्यापकव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोद्भायकतया, साध्य-
व्याप्यव्यापकत्वेनोपाधेरिव साध्याव्यापकत्वसाधनात् त-
स्मादुपाधिहेत्वाभासान्तरमिति । उच्यते आर्हन्त्यनलत्वा-
देस्तर्कादिना साध्यव्यापकत्वसाधने व्यापकत्वे निश्चिते
दूषकतावीजचिन्तनं यदि हि साध्यसाधनसहचारदर्श-
नेनोपाधौ साध्यव्यापकतानिश्चय एव नास्ति तदोपाधि-
त्वनिश्चयाभावात् दूषकतैव नास्तीति क्व बहिर्भावान्तर्भाव-
चिन्ता । किञ्च सत्प्रतिपक्षतया व्याप्यत्वासिद्धतया स्वा-
तन्त्र्येण वा यदि दोषत्वं सर्वथा साध्यव्यापकतानिश्च-
योवाच्यः तेन विना तेषामभावात् । तस्मादुपाधिनि-
श्चयाद्व्यभिचारनिश्चयः तत्संशयात् संशय इति व्यभिचा-
रज्ञानद्वारा साध्यव्यापकव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोद्भा-
यकतया उपोपाधेर्दूषकत्वम् । यद्वा साध्यव्यापकभाव-
वदुत्तितया साध्यव्याभिचारित्वमुद्देयं न च साधनाभा-
ववदुत्तित्वमुपाधेरिति वाच्यम् उपाधिमात्रोच्छेदप्रस-
ङ्गात् सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकवत् व्यदृष्टिगग-
नादौ साध्याव्यापकत्वात् संयोगादौ हेतौ साधनव्याप-
कत्वाच्च । अथोपाध्याभासाः । असाधारणविपर्ययो य-
थान्वयव्यतिरेकिणि साध्ये बाधोन्नोतान्यपक्षेतरत्वम् ।
अप्रसिद्धसाध्यविपर्ययो यथा केवलान्वयिनि साध्ये पक्षे-
तरत्वादिः । बाधितसाधकविपर्ययो यथा वङ्गरूपस्ते-
जस्वादित्यत्राकतकत्वम् । पक्षाविपर्ययो यथा क्षित्या-
दिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्राणुव्यतिरेकत्वम् अत्रा-
णुव्यतिरेकव्यतिरेकस्य क्षित्यादेरेकदेशवृत्त्या भागासिद्धेः ।
पूर्वसाधनव्यतिरेको यथा शर्करारसोऽनित्योऽनित्यवृत्ति-
गुणत्वात्, रसोऽनित्यो रसनेन्द्रियजन्यनिर्विकल्पकविषय-
त्वात् रसत्ववदित्यादौ पूर्वसाधनतायाः प्रयोगानुरोधि-
त्वेनावस्थितत्वात् कदाचिद्व्यतिरेकत्वसाधनव्यतिरेकस्यो-
पाधित्वं कदाचिदनित्यत्वसाधनव्यतिरेकित्वस्येति वस्तुव्या-
वस्था न स्यात् उपाधिर्नित्यदोषत्वाच्च । न हि यद्येन

सोपाधिसम्बद्धं तत्तेनानुपाधित्वसम्बद्धं सम्भवति न तु सत्प्रतिपक्षोच्छेदः पूर्वसाधनव्यतिरेकस्यानुपाधित्वे बीजं स्थापनाया यत्नाभासत्वं तत् पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्यावप्रापकत्वेनानुपाधित्वात् न च पूर्वहेतोस्तत एवासाधकत्वात् सत्प्रतिपक्षवैयर्थ्यं तत्रेति वाच्यम् अगृह्यमाण-विशेषदशायां सत्प्रतिपक्षसम्भवात् । पूर्वसाधनव्याप्यव्यतिरेको यथा अकर्तृत्वानुमाने नित्यत्वादिः । पक्षविपक्षान्यतरान्यौ यथा प्रसिद्धानुमाने पर्वतजलहृदान्यतरान्यत्वम् । पक्षेतरसाध्याभावो यथातैव पर्वतेतराग्निसत्त्वं न चात्र वृर्थविशेषणत्वं दूषणं सत्त्वेऽप्याधेराभासत्वात् । तत्सु-ल्ल्यञ्च यथातैव पूर्वतेतरेभ्योनवत्वम् । एवं वज्रिसामान्यादिकमूह्यम्” विवरणं दीधित्यादौ दृश्यं विस्तरभयाक्षोक्तम् । उपाधिना निर्मितः ङञ् स्त्रियां ङोप् । औपाधिक उपाधिजनिते मिथ्याभूते आरोपिते स्फटिकलौहित्यादौ जवासन्निकर्षात् स्फटिके च मिथ्याभूतं लौहित्यसत्पद्यते इति वेदान्तिनः । नैयायिकादयस्तु तत्र लौहित्यस्य भ्रान्तिरित्युरोचक्रः । प्रमेयवि० संप्रहे तयोः पक्षयो-र्युक्तायुक्तत्वं यथावस्थितं तदत्र दर्शयते ।

“यस्तु लौहित्यमिथ्यात्वं न सहते स वक्तव्यः किं स्फटिक प्रवृत्ता नयनरश्मयः स्फटिकप्रतिफलितजवाकुसुमसुप-सर्पेयुः ? किं वा कुसुमगतरूपमात्रं स्फटिके प्रति-विम्बितं स्फटिकात्मना भासते ? उत पद्मरागादिमणी-प्रभयेव कुसुमप्रभया व्याप्तत्वात् स्फटिको लोहितइवा वभासते ? । अथ वा तत्र व्याप्यती प्रभैव लोहिता भाति ? आहोस्वित्तया प्रभया स्फटिके नूनं लौहित्यसत्प-दितम् । आद्ये नेत्राभिमुखं कुसुममपि प्रतीयेत । यदि च दोषवशात् कुसुमेन संयोगः तर्हि लौहित्य-मपि न भासेत तद्युक्तसमवायस्य तत्वाभावात् । न द्वितीयः कचिदपि द्रव्यं परित्यज्य रूपमात्रस्य प्रति-विम्बादर्शनात् । तृतीये तु स्फटिकलौहित्ययोः सन्त्यो-मिथ्येति त्वयाभ्युपगतमेव स्यात् इवशब्दप्रयोगात् । चतुर्थे स्फटिकशैल्युक्तमपि प्रतीयेत अप्रतीतिकारणाभावात् न च जगत्प्रभया विरोधिगुणयुक्तया शैल्युक्तमपसारितं तथासति नीरूपस्य स्फटिकस्याचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् न हि रूपं विहाय द्रव्यमात्रस्य चाक्षुषत्वं सम्भवति वायोरपि तत्प्रसङ्गात् । पञ्चमेऽपि प्रभा निमित्तकारणं चेत्तदा प्रभापगमेऽपि स्फटिके लौहित्यमवतिष्ठेत् । उपादानं प्र-भेति चेत् न सणाविव कुसुमे प्रभाया एवादर्शनात् पूर्वोक्त-

विकल्पदूषणानामङ्गीकारवादत्वात् तदेवं स्फटिके मिथ्या लौहित्यं कुसुमनिमित्तमित्यङ्गीकर्तव्यम् । एवमात्म यह-ङ्कारनिमित्तं कर्तृत्वादिकमारोप्यते” । प्रतिविम्बपक्षेऽपि प्र-तिविम्बपदार्थस्य यथा मिथ्यात्वं तदपि तत्रैव निश्चीतं यथा ननु जीवस्याहङ्कारस्यप्रतिविम्बत्वं दर्पणस्थसुखप्रति-विम्बवद्विम्बाद्भेदः स्यात् । तत्र हि श्रीवास्यदर्पणस्थयो-रन्योन्याभिमुखत्वेन भेदोऽनुभूयते । भैवं मदीयमिदं मुख-मित्येकप्रत्यभिज्ञयाभेदानुभवस्य बाधात् । न च प्रत्य-भिज्ञावेतरेण बाध्येति वाच्यम् सति भेदे प्रतिविम्बास-म्भवात् । किं प्रतिविम्बोनाम मुखलाञ्छितमुद्रा उत दर्प-णावयवा एव विम्बस्य सन्निधिवशात्तथा परिणमन्ते । नाद्यः दर्पणस्थसुखस्येतरस्मादत्यत्वात् । यत्र तु प्रौढ दर्पणे प्रौढं सुखसुपलभ्यते तत्रापि तस्य न मुद्रात्वम् दर्पणसुखयोः संयोगाभावात् । न द्वितीयः निमित्तका-रणस्य विम्बस्यापायेऽपि तस्यावस्थानप्रसङ्गात् न हि तथावतिष्ठते । तेनैव पुरुषेण दर्पणे तिर्यङ्ङिरीक्षिते पुरु-षान्तरेण सम्यगवलोकिते वा तन्मुखानुपलम्भात् । न चैवं मन्तव्यम् कचिन्निमित्तापाये कार्यमप्यपैति हस्त-संयोगजन्यस्य कटप्रसारणस्य हस्तसंयोगापायेऽपाय-दर्शनादिति । न तत्र निमित्तापायात् कार्यापायः किन्तु चिरकालसंवेष्टनाहितेन संस्तारेण संवेष्टनलक्षणविरुद्ध कार्यात्पादनात् । अन्यथा चिरकालप्रसारणेन संवेष्टनसं-स्तारे विनाशितेऽपि हस्तापाये प्रसारणमपेयात् । न चैवमपैति । इह तु चिरकालविम्बसन्निधावयवन्ते विम्बा-पाये प्रतिविम्बोऽपि गच्छत्येवेति न विम्बं परिणामस्य निमित्तम् । अथ मन्यसे चिरकालावस्थितोऽपि कमलवि-काशः सवित्किरणस्य निमित्तस्यापायेऽपगच्छतीति । तत्र तत्रापि प्राथमिकसुकुलत्वे हेतुभिः पार्थिवैराप्यैश्च कमलावयवैः पुनरपि रात्रौ सुकुलत्वे विरुद्धकार्ये जनिते विकासापायात् । अन्यथा तादृगवयवरहिते स्थाने कम-लेऽपि रात्रौ विकासोऽपगच्छेत् । आदर्शे तु सुखाकार-परिणते पुनः केन हेतुना समतलाकारपरिणामः तदवय-वानां कारकमव्यतिरेकेण अकिञ्चित्करत्वात् । अतएव वि-म्बासन्निधिमालेण नादर्शावयवा सुखाकारेण परिणमेरन् । अन्यथा दर्पणद्रव्ये प्रतिमासुखे कर्तव्ये सति लौकिकविम्ब-मेव सन्निधागयेयुर्न तद्हेतुमपचेरन् । दर्पणद्रव्यस्याऽन्याकार-परिणामे कारकमपेक्षायांमपि प्रतिविम्बपरिणामे पुन-स्वरूपपरिणामे वा न तदपेक्षेति चेत् एवमपि न सुख-

प्रतिविम्बाकारपणिणामो युक्तिसहः चक्षुर्नासिकादि
निम्नोन्नतभावस्य स्थैर्यानुपलम्भात् । समतलमेव हि
पाणिना स्थूयते । समतलेन व्यवहितं सुखमिति चेत् ।
तर्हि चाक्षुषमपि न स्यात् । तत एतत्सिद्धम् । विमत
आदर्शमुखव्यत्यन्तररहितः तज्जन्मकारणमन्यत्वात् ।
यथा विषाणजन्मकारणमन्यं विषाणरहितं शशमस्तक-
मिति । ननु तर्हि शुक्तिरजतवन्निध्यात्वापत्तेर्न विस्वैक-
त्वसिद्धिः प्रत्यभिज्ञा तु व्यभिचारिणी मिथ्यारजतेऽपि म-
दीयमिदं रजतमिति तद्दर्शनादिति चेत् । विषमोड-
ष्टान्तः नेदं रजतमिति हि तत्र रजतस्वरूपबाधया र-
जताभिज्ञाया भ्रमत्वे तत्प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रमत्वमु-
चितम् इह तु न तथा नेदं मुखमिति स्वरूपबाधः ।
किन्तु नात्र मुखमिति देशसम्बन्धमात्रबाधे समुत्पन्ना
मदीयमेव मुखमिति प्रत्यभिज्ञा कथं भ्रमः स्यात् । न च
स्वसुखावयवानामचाक्षुषत्वात् कथं प्रत्यभिज्ञानमिति
वाच्यम् नास्मादादिकतिपयावयवदर्शनादपि घटादि-
वदवयविनश्चाक्षुषत्वोपपत्तेः । यः पुनर्दर्पणापगमे प्रतिवि-
म्बापगमः नासौ स्वरूपबाधः दर्पणेऽपि तत्प्रस-
ङ्गात् । ननु तत्त्वमसिवाक्येन जीवरूपः प्रतिविम्बो-
बाध्यते यः स्थाणुरसौपुरुष इति वद्धाध्यायां सामाना-
धिकरण्यात् स सार्थविनाशे च मोक्षानुपपत्तेः । नै-
वम् सोऽयं देवदत्त इति वदैक्यपरत्वेनापि सामाधि-
रग्न्यसम्भवात् विरुद्धांशबाधमात्रेण मोक्षोपपत्तेः ।
कृतज्ञस्य जीवस्य बाधे मोक्षस्यापुरुषार्थत्वात् । यस्तु म-
न्यते प्रतिविम्ब एव नास्ति, दर्पणप्रतिस्फालिता नेत्रर-
श्मयः परावृत्त्य विम्बमेव दर्पणादविविक्तं गृह्णन्तीति, स्पष्ट-
प्रत्यङ्मुखत्वाद्यनुभवेनैवासौ निराकरणीयः । कथं तर्हि
मूर्त्तद्रव्यस्य सुखस्यैकस्य विच्छिन्नदेशद्वये युगपत् कात्स्न्येन
वृत्तिः । दर्पणदेशद्वयत्वेमायाकृतत्वादिति ब्रूमः । न हि
मायायामसम्भावनीयं नाम स्वशिरच्छेदादिकमपि स्वप्ने
माया दर्शयति । नन्वेवमेव जलमध्येधोमुखस्य वृत्तप्रति-
विम्बस्य तीरस्थदृक्क्षेपेण सति तीरस्थवृत्तोऽधिष्ठानं तत्र
च मायया जलगतत्वमधोमुखत्वं चाध्यस्तमिति वक्तव्यम् ।
न चात्राध्यासहेतुरस्ति । अधिष्ठानस्य साकल्येन प्रती-
तेस्तत्कथमसावध्यासः । उच्यते । किमत्र वृत्तावरणा-
भावादध्यासाभावः ? किं वा दोषाभावात् । एतो-
पादानाभावात् ? आहोस्वदध्यासविरोधिनोऽधिष्ठान-
तत्त्वज्ञानस्य सङ्गावात् ? नाद्यः । चैतन्यावरणस्यैवा-

ध्यासोपादानतया जडे पृथगावरणात्पयोगात् । एतेन
हतयोऽपि निरस्तः । न द्वितीयः । सोपाधिकभ्रमेषूपा-
धेरेव दोषत्वात् । न चतुर्थः । निरुपाधिकभ्रमस्यैवाधि-
ष्ठानतत्त्वज्ञानविरोधित्वात् । तर्हि सोपाधिकभ्रमस्य क-
र्तृत्वादेर्नात्मतत्त्वज्ञानाद्विद्वत्तिः किन्तु अहंकारो-
पाध्यपगमादिति चेत् । वाढम् । पारमार्थिकदर्पणाद्यु-
पाधेस्तत्कृतभ्रमस्य च ज्ञानादनिवृत्तावध्यज्ञानजन्योपा-
धेरहङ्कारस्य निरुपाधिकभ्रमरूपस्यात्मतत्त्वज्ञानाद्विद्वत्तौ
कर्तृत्वादेर्ज्ञानाद्विद्वत्तिरर्थात् सिध्प्रति ।

परिभाषायां तु उपाधिसन्निकर्षस्थले भ्रमसेवाङ्गीचकार न
तु तत्र मिथ्यत्वमिति भेदः । “तत्र सङ्केतवन्नाम सैव संज्ञेति
कीर्त्यते । नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि तद्भिदा”
इति संज्ञां त्रिधा विभज्य । “उभयावृत्तिधर्मेण संज्ञा
स्यात् पारिभाषिकी । औपाधिकी त्वनुगतोपाधिना या
प्रवर्तते” इति “यद्वाधुनिकसङ्केतशालित्वात् पारिभाषिकम् ।
जात्या नैमित्तिकं शक्त्यौपाधिकमुपाधिना” । “यदुपाध्य-
वच्छिन्नशक्तिसन्नाम तदौपाधिकं यथाकाशपञ्चादि” इति
च शब्दप्र० । अत्र उपाधिना शक्तेरवच्छेदकरणात् तत्कृत-
त्वम् इति बोध्यम् ।

उपाधिय त्रि० उप+आ+धा+कर्मणि यत् । १ अभिनिवेशनीये
२ आरोग्ये ३ उपाधिना विशेष्ये च । “उपाधेयसङ्करेऽपि
उपाधेरसङ्करात्” जगदी० ।

उपाध्याय पु० उपेयाधीयतेऽस्मात् उप+अधि+ङङ्-घञ् ।
“एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्याप-
यति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते” इति मनूकलक्षणे
वेदैकदेशतदङ्गाध्यापके । स्त्रियां ङीपि उपाध्याया
उपाध्यायीतिरूपद्वयम् । उपाध्यायस्य पत्नोत्थये ङीष्
आनुक् वा उपाध्यायानी “उपाध्यायानी कृतमतो” मा०
आ० ३ अ० उपाध्यायी च । “उपाध्यायान् दशाचार्य
आचार्याणां शतं पिता” । “आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं
मातरं गुरुम्” मनुः । तन्मरणे एकरात्राशौचम् “आचार्य-
पत्नोपुत्रोपाध्यायमाहलश्च गुरुश्च शूर्यसहाध्यायि शिष्येष्वेक-
रात्रेण विष्णूक्तेः ।

उपानस त्रि० उपगतमनः शकटं पितरं वा अत्या० समा० ।
१ शकटसङ्घे २ पितृसङ्घे पितृव्यादौ च । जातौ अच्
समा० । उपानस शकटसङ्घे गृह्णमयादौ शकटे आकरे-
व्यङ्गप्रतयाऽस्य जातित्वम् । वेदे तु पुस्तकमपि “सचायो-
रिन्द्रश्चक्रे उपानसः” ऋ० १०, १०५, ४,

उपानह स्त्री उप+नह-क्विप् उपसर्गदीर्घः। चर्मपादुकायाम् ।
 “कृतावरोहस्य ह्यादुपानहौ नियोजुकामे किञ्च वद्धवर्मणी”
 इति नैध० अलोपानहोः वर्मत्वे नोत्प्रेक्षणात् तस्याः सर्वा-
 ङ्गावरक्तत्वं गम्यते तेन लोके (भोजा) इत्यादिप्रसि-
 द्धाया एव तथात्वम् एकदेशमात्रावरक्तत्वे तु पादुकाशब्द-
 प्रयोगः । “अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्षोरुपानच्छतधारणम्”
 “जेतुं हिरण्यं गामश्वं कलोपनहसासनम्” मनुः कलो-
 पानहमित्यत्र समा० इ० अच् समा०। एवमन्यशब्देन हन्ते-
 ऽपि । दण्डोपानहमित्यादि । “उपानहौ च वासश्च धृत-
 मन्यं न धारयेत्” “स्त्र्यं नोपानहौ हरेत्” “सोपात्कश्च
 यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुङ्गते” मनुः। [सङ्घे वैदिके वाक्यभेदे
 उपानुवाक्य न० उपगतमनुवाक्याम् अत्या० स०। अनुवाक्या-
 उपान्त पु० उपमितमन्त्रेण अवा० स०। १निकटे, २प्रान्ते च ।
 “दिशसुपान्तेषु ससर्जं दृष्टिम्” “नयनोपान्तवि-
 लोकितश्च यत्” “उपान्तभागेषु च रोचनाङ्कः” कुमा० ।
 “मेरोरुपान्तेष्वपि वर्त्तमानः” “उपान्तवानोरष्टहाणि
 दृष्ट्वा” रघुः। “शय्योपान्तनिविष्टसहितसुखी” सा० द० “ति-
 रोहितोपान्तनभोदिगन्तरा” किरा०। अन्तस्य सीमाभेदः
 स च देशिकः कालिकः बुद्धिकल्पितश्च । “उपान्त्यतो
 निवर्त्तते” दृ० र०। अन्तस्य समीपम् अवग्राही० । ३अन्त-
 समीपे अवग्रा०।

उपान्तिक न० उप आधिक्ये प्रा० स०। १अत्यन्तान्तिके अति-
 निकटे “यदुपान्तिकेषु ददतोमहीरुहः” भाषः “प्रसभानु-
 पान्तिकनीपरेणकीर्णम्” किरा०। २तद्दृष्टौ त्रि० अस्या-
 रादर्धत्वात् ततः प्रातिपदिकार्थे पञ्चमी “यच्च वीरं न
 पश्यामि धनञ्जयसुपान्तिकात्” भा० व० अ०

उपान्तिस त्रि० उपगतमन्त्रिसम् अत्या० स० उपान्तशब्दात्
 न डिमच् प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावात् । १अन्तिसीपगते
 “गुणान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यादुत्सारितेनैवसुपान्तिसा-
 दीन्” लीला०। सामीप्ये अव्ययी०। २अन्तिससमीपे अव्य०
 उपान्त्य त्रि० उपान्ते भवः दिगा० यत् । अन्तसमीपवर्त्तिनि
 “अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मतः” म० त०
 “उत्तमपदसुपान्त्यस्योपलक्षणा र्थम्” सि० कौ० ।

उपाप्ति स्त्री उप+आप-क्तिन् । प्राप्नोति, “यदेतानि सर्वाणि
 सह दुर्गुपापानि कैतेषामुपाप्तिरिति” शत० ब्रा० १०, १, २, ६
 उपाभृत् स्त्री उप+आ-भृ-क्विप् लृक् । उपाहरणे, “स न ज-
 र्जासुपाभृत्य कृपा न जूर्जति” ऋ० १, १०, २ ।
 “उपाभृति उपाहरणे” भा० ।

उपाय पु० उप+अय-भावे घञ् । १उपगमे । उपाय्यतेऽ-
 र्थोऽनेन करणे घञ् । २साधने, स च द्विविधः
 लौकिकोऽलौकिकश्च तत्र घटादिकं प्रति दण्डादिलौकिक
 उपायः स्वर्गं प्रति यागादिरलौकिक उपायः । “उपायेन
 च यच्छक्यं तच्छक्यं न पराक्रमे” हितो० । “पुंसो-
 नेष्टाभ्युपायत्वात्” कुमु०। ३राज्ञां रिपुनिराकरणहेतुषु
 सामादिषु च । “चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्व-
 नपक्रिया” । “उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः
 प्रमाद्यतः” भाषः । “सर्वोपायैस्तथा कुर्याच्चीतिज्ञः
 पृथिवीपतिः” मनुः । राज्ञां विजयोपायाश्च सामादयश्च-
 त्वारः “साम भेदश्च दण्डश्च दानञ्चैव चतुष्टयम् । उ-
 पायाः कथि ताराज्ञां स्वार्थसम्पत्तये ध्रुवम्” इत्युक्तेः एतेषां
 लक्षणाणि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते । क्वचित् सप्तेषां पायाः पठ्य-
 न्ते । “साम दानञ्च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । सामो-
 पेक्षेन्द्रजालञ्च सप्तेषां पायाः प्रकीर्त्तिताः” शृङ्गारोपायौ च
 द्वौ “शृङ्गारे तु पुराविद्विद्रूपायौ द्वौ प्रकीर्त्तितौ । उपायौ
 द्वौ प्रयोक्तव्यौ कान्तासु सुविचक्षणैः । सामदाने इति प्राहुः
 शृङ्गाररसकोविदाः । भेदे प्रयुज्यमाने हि रसाभासस्तु
 जायते । निपहे रसभङ्गः स्यात्संज्ञातौ दूषितौ बुधैः”
 इत्यालङ्कारिकोक्तेः । ४प्रयुक्तधनप्राप्तिसाधने उत्तमर्ण-
 व्यापारभेदे च “यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।
 तैस्तेरुपायैः संगृह्य दापयेदधर्मस्मिन्” मनुः । ते चो-
 पायाः मनुना दर्शिता यथा “धर्मेण व्यवहारेण,
 कलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च” ।
 तत्र धर्म उक्तो दृष्टस्तानां “सुहृत्सन्धिसन्दिष्टैः
 साम्ना चातुर्गमेन च । प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म एष
 उदाहृतः” कलादीनि त्रीण्युक्तानि तेनैव “कृद्गना
 याचितञ्चार्थमानीय ऋणिकाङ्क्षनी । अन्याहृतानि वाऽऽहृत्य
 दाप्यते यत्र सोपधिः । दारपुत्रपशून् कृत्वा कृत्वा द्वारो-
 पवेशनम् । यत्रार्थी दाप्यतेऽह्यर्थं तदाचरितमुच्यते । वज्रा
 स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः । ऋणिकोदाप्यते यत्र
 बलात्कारः स कीर्त्तितः” व्यवहारस्तु मनुना स्वयं
 दर्शितः । “अर्थेऽपवदमानं तु कारणेन विभावितम् ।
 दापयेद्वनिकस्यार्थं दण्डलेयञ्च शक्तिः” । तेन राजा-
 वेदनरूपो व्यवहारः” कुल्लू० (नालिश) । मेधातिथिस्तु
 निःस्त्रो व्यवहारेण दापयितव्यः अन्यत् कर्मोपकरणं धनं
 दत्त्वा, क्षिपवाणिज्यादि तेन कारयित्वा तत्रोत्पन्नं धनं
 तस्मादुपहृत्वा दत्त्वाह” । ५उपक्रमे च ।

उपायन न० उपायते समीपे उपहित्यते उप+अय-ल्युट् ।
 १उपढौकने (भेटदेओया) "तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि
 सरितां पतिः" कुमा० कर्मणि ल्युट् । २उपढौकनीये
 "परस्यरेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु" रघुः "साधिवेश्म
 निहितैरुपायनैः" साधः "प्रतोच्छन्नपायनानि" काद० ।
 भावे ल्युट् । ३उपगमने "उपायन उपसा गोमतीनाम्"
 ऋ० २, २८, २, "उपायने उपगमने" भा० । "सहो-
 पायनकीर्त्या उवास" छा० उ० "उपायनकीर्त्या उपगमन
 कीर्त्तनमात्रेण" शा० भा० ।

उपायिन् वि० उपायोऽस्य इति । १साधनयुक्ते । उप+
 इण-णिनि । २उपगन्तरि । "सर्वान् वोचमेनोपायि-
 त्वात्" कात्या० ३, २, ८, "पञ्चमसुत्कष्टं सर्वं उपयन्ति
 उपगच्छन्ति" कर्कः । "संस्थानान्येन वोपायित्वात्"
 कात्या० ३, ५, १६, एकेऽधः प्राक्शायो मध्याश्वृतजायोपायी
 कात्या० ५, २, २, १, ऋतुकाल एव सर्वोपायी" कात्या०
 १८, ६, २७, । उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

उपायु वि० उप+इण-उण् । उपगन्तरि । "तस्मादाह वायवः
 स्येति उपायवः स्येत्सुहैक आहुरूप हि द्वितीयोऽ-
 यतीति" शत० ब्रा० १, ७, १, २,

उपार पु० उप+ऊ-गतौ कर्मणि घञ् । उपागते १समीपे ।
 "अस्ति ज्ञायान् कनोयस उपारे" ऋ० ७, ८६, २, "उ-
 पारे उपागते समीपे" भा० ।

उपारण पु० उपेत्य न रमणं यत् प्रथो० । उपेत्यारतिस्थाने
 "सुप्त वा सुसुपारणे" ऋ० ८, ३२, २१, उपारणे ब्राह्मणा
 उपेत्य यस्मिन् देशे न रमन्ते सउपारणः" भा० ।

उपारत वि० उप+आ+र-क्त । १प्रतिनिवृत्ते "उपारताः
 पश्चिमरात्रिगोचरात्" किरा० ।

उपारम्भ उप+आ+रभ-घञ् सुम् । प्रारम्भे "सर्वकर्मो-
 पारम्भे विनियोगः" सन्ध्यापद्धतिः

उपार्जनं न० उप+अर्जि-ल्युट् । स्वतःसम्पादकव्यापार
 भेदे स च अर्जनशब्दे ३६५ प्र० दर्शितः "शक्ताणां
 सरथानाञ्च कृत्वा सव्यगुपार्जनम्" रामा० । खलु ।
 उपार्जक तत्कर्त्तरि वि० ।

उपालभ्य वि० उप+आ+लभ-क्त । तिरस्कारेण निन्दिते
 उपालभ्य पु० उप+आ+लभ-घञ् सुम् च । निन्दापूर्वकतिर-
 स्कारे । ल्युट् । उपालभ्यन तत्तार्थे न० । कर्मणि ख्यत् ।
 उपालभ्य हिंसनीये । "सौर्यः पशुपालभ्यः सवनीयश्च"
 साङ्ग्रा० ऋ० । तिरस्कृत्यै तु न सुम् । उपलभ्य इत्येव ।

उपावर्त्तन न० उप+आ+वृत्-ल्युट् । १पुनरागमने प्रत्य-
 वृत्तौ । "तदुपावर्त्तनशङ्कि मे मनः" रघुः । २भूमौ लुठने च ।

उपावृत्त वि० उप+आ+वृत्-क्त । १अमापनयनाय पुनः पुनः-
 भूमिलुठितेऽथ, २प्रतिनिवृत्ते च । "उपावृत्तस्य पापेभ्यो-
 व्यस्य वासो गुणैः सह" ए० त० भविष्यपुराणम् ।

उपावृत् स्त्री उप+आ+वृत्-क्तिप् । १आवर्त्तिनां समीपे
 आवृत्तौ । "शतं ते सन्त्वावृतः सहस्रं त उपावृतः" यजु०
 १२, ८ । "स्वस्रैवावर्त्तनमावृत् तत्समीपवर्त्तिनामाव-
 र्त्तनमुपावृत्" वेददी० । २निवृत्तौ च । उप+आ+वृत्-
 क्तिन् । उपावृत्तिरप्युभयत्र स्त्री

उपाश्रम पु० उपमितमाश्रमेषु अवा० स० । १आश्रमसदृशे
 पाशुपपतादिदीक्षादौ । "उपाश्रमान्यपरान् पाषण्डान्
 विविधानपि" भा० शा० ३५ अ० । "उपाश्रमान् पाशु-
 पतपाञ्चरात्राद्युक्त दीक्षायोगान्" नीलक० । सामीप्ये
 अव्य० । २आश्रमसमीपे अव्य० ।

उपाश्रय पु० उप+आ+श्रि-पचाद्यच् । १ आश्रयकर्त्तरि
 "ब्राह्मणोपाश्रयोनित्यसुत्कष्टां जातिमश्रुते" मनुः कर्मणि
 अच् । २आश्रणीये "राजर्षीणां हि सर्वेषामन्ते वनमुपा-
 श्रयः" भा० आश्र० ४ अ० । "त्वं हि नञ्जात ! सर्वेषां
 दुःखितानामुपाश्रयः" भा० व० ६११ अ० । भावे
 अच् । ३आश्रये ।

उपाश्रित वि० उप+आ+श्रि-कर्मणि क्त । यस्माश्रयो
 गृहीतस्तस्मिन् "तथैवोपाश्रिता देवी बुद्धिर्बुद्धिमतांवर !"
 भा० शा० ४५ अ० उपश्रितेति पाठान्तरम् । कर्त्तरि क्त ।
 २कताश्रये वि० ।

उपासक वि० उप+आस-खलुल् । १सर्वके २उपासनाकर्त्तरि
 "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपास-
 कानां सिद्धयर्थं ब्रह्मणोरुपकल्पना" वेदा० । ३शुद्धे पुंस्त्री
 तस्य द्विजसिक्कत्वात् तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
 हेमचन्द्रोक्ते ४वाक्यदशभेदे यथा वाक्यमुपक्रम्य "आचा-
 राङ्गं सल्लङ्घनं स्थानाङ्गं समवायबुक् । पञ्चमं भगवत्पङ्क-
 ज्ञाता धर्मकथापि च । उपासकान्तद्वदुत्तरोपपातिका
 दशाः । प्रत्ययाकरणञ्चैव विपाकस्तमेव च । इत्येकादश
 सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादश पुनः" इति । उपासनञ्च चिन्त-
 नापरपरपर्यायमननात्मिका मानसी क्रिया । सा च
 क्वचिदुपणादिकमारोप्य प्रवर्त्तते यथा निर्गुणे ब्रह्मणि सद्यु-
 णत्वाद्यारोपेण प्रायुक्तवचने नियुग्णस्य ब्रह्मणोरुपासरोपेणैव
 उपासनोक्तेः अतएव "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जज्ञान्" इति

शान्त उपासीत यथाकृतरस्मिन् लोके भवति तथेय प्रेत्य भवति स ब्रह्मं कुर्वीत” इत्युपक्रम्य “मनोमयः प्राणशरीरः” इत्यादिना आ० उ० “उपासनायां तत्तुगुणोपाधयोऽभिहिता निगुणे प्रथमं चित्तप्रवेशासम्भवेन सगुणे एव मनोऽभिनिवेश्यम् ततो निविष्टमनसः चित्तैकाग्र्यम् ततः उपासितेश्वरातुपहादेव समाधियोगसिद्धिः इति पात० सू० भाष्ययोर्दर्शितम् । “इश्वरप्रणिधानाद्वा” सू० “प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादायर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति अभिधानमात्रेण” व्यासं भा० “प्रणिधानाद्भक्तिविशेषात् मानसाद्वाचिकात् कायिकाद्वा आर्वाजित अभिमुखीभूतस्तमनुगृह्णाति अभिधानमनागतयेर्दृष्ट्या इदमस्याभिप्रेतमस्त्विति, तावन्मात्रेण न व्यापारान्तरेण” विव० । तादृशेश्वरोपासनाऽसमर्थस्य तु प्रथमं स्थूलादिभ्यो विविच्यात्मन इन्द्रियाद्यात्मकतया चिन्तनं कार्यं तच्चिन्तने च फलसुक्तं वायुपु० । “दश सन्तन्त्राणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । ब्रौह्माः दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः । पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यग्राह्यचिन्तकाः” विवृतञ्चै तत् पात० भाष्यविवृतौ वाचस्पतिना “अवग्रहस्तदहङ्कारपञ्चतन्मात्रे धुन्यनममात्मत्वेन प्रतिपन्नाः तदुपासनागततद्भासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमवग्रहादीनामन्यतमे लीनाः” उक्ततत्तत्कालपर्यन्तं तिष्ठन्तीत्यर्थः । उपासनशब्देऽधिकं वक्ष्यते । तन्लोक्ता उपासकाश्च पञ्चविधा पञ्चदेवतोपासकत्वात् । “शाक्तः शैवो गणपत्यः सौरश्च वैष्णवः क्रमात् । उपासकाः पञ्चविधास्तन्त्रास्तन्त्रविधानतः” । पुनस्ते त्रिविधाः । “सात्विको राजसश्चैव तामसश्चेति ते त्रिधा” । प्रकारान्तरेणापि यथासम्भवं त्रिधा । “पशुर्गौरस्तथा दिव्य आचारभेदतस्त्रिधा”

उपासकः पु० उपासजने शरा अत्र उप+आ+सन्ज-आधारे षञ् । १। ३। १। “इमे च कस्य बाराचाः सहस्रा लोमवाहिनः । समन्तात्कलधौताया उपासके हिरण्यये” भा० वि० ४२ अ० “एतान् सर्वानुपासकान् क्षिप्रं ब्रूहीहि मे रथे” वि० ४५ अ० भावे षञ् । २। समीपासके च ।

उपासन न० उपासने सूयः क्षिप्यने शरा अत्र उप+अस-विक्षेपे आधारे ल्यु । १। शरक्षेपशिक्षार्थे शराभ्यासे अस-रः । उप+आस-भावे ल्युट् । २। चिन्तने मनने ३। सेवने च “नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनेन” “उपासनानि शास्त्रिण्यविद्यादीनि” “उपासनस्य चित्तैकाग्र्यं परं प्रयोजनम् अचिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिरवान्तरफलम्”

इति वेदान्तशा० । “आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः” इत्युपक्रम्य “एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यत्ततो न्यऽथा” गीतायाम् आचार्योपासनस्य ज्ञानसाधनत्वेन ज्ञानत्वमुक्तम् आचार्योपदेशं विना हि ज्ञानात्तत्पत्तिः “आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता” इत्युपक्रम्य “एतैरुपायैः संयुजः सत्ययुक्तोऽमृतो भवेत्” याज्ञ० तद्धेतुत्वमुक्तम् । “आचार्यमग्निकार्यं च सव्योपासनमेव च” मनुः । ब्रह्मण उपासनानि च वेदे नानाविधान्युक्तानि तत्र प्रतीकोपासनेतरेषामवान्तरफलमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिः । प्राप्तिब्रह्मलोकस्य तत्र अवनमननादिसम्भवेन क्रममुक्तिः “न स पुनरावर्त्तते” इति श्रुतेः तत्र प्राप्तिविवेकस्यानावृत्तिश्चिन्तान्तरापतने “तत्र प्राप्तिविवेकस्यानावृत्तिश्चिन्तितः” सां० सू० उक्तेः । अतएव “इमं मानवं नावर्त्तन्ते” इति श्रुतौ इममिति इदमा विशेषणत्वात् मानवान्तरे आवृत्तिरिति सूचितम् । कार्यब्रह्मणोऽधिकारसमाप्तिपर्यन्तं तत्तस्याविनस्तु तेन सहैव मोक्षः । “कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्” शा० सू० उक्तेः । ब्रह्मणा सह भे सर्वे समुप्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्त्वान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्” श्रुतेः । प्रतीकोपासनायां तु नार्चिरादिना ब्रह्मलोकप्राप्तिप्राप्तिः फलम् किन्तु तत्तच्छास्त्रेऽपूक्तं फलं तत्र तावत् प्रतीकोपासनं तत्फलञ्च शा० सू० भाष्ययोः दर्शितं यथा “न प्रतीकेन हि सः” “मनोब्रह्मेत्युपासीतेष्वध्यात्मम्” अथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति” तथा “आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः, “स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते” इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः किमेवध्यात्मग्रहः कर्त्तव्यो न वेति । किन्तावत् प्राप्तिं तेष्वध्यात्मग्रह एव युक्तः कस्यात् ? ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । न प्रतीकोष्वात्ममतिं बध्नीयात् न हि स उपासकः प्रतीकानि तान्यात्मत्वेनाकलयेत् । यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं तत्तस्यात्मत्वमिति, तदसत् प्रतीकाभावप्रसङ्गात् विकारस्वरूपोपपत्तेर्न हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति स्वरूपोपपत्तेर्न नामादीनां कृतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा । न च ब्रह्मण आत्मत्वाद्ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्प्या कष्टत्वाद्वनिराकरणात् कष्टत्वादिसर्वसंसारधर्मानिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशनिराकरणेन चोपासनविधानं

तत्सोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्म्यही नोपपद्यते । न हि रुचकस्तिकयोरितरेतरात्मत्वमस्ति किन्तु सुवर्णात्मत्वमेव । ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचामः । अतो न प्रतीकेष्व्वात्मत्ववदिति क्रियते" भा० । "ब्रह्म-
दृष्टिरुत्कर्षात्" भा० । "तेषु बोदाहरणेषु न्यः संशयः किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यसितव्याः ? किं वा ब्रह्म-
दृष्टिरादित्यादिष्विति ? । कुतः संशयः ? सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणात् अत्र हि ब्रह्मण्यस्यादित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते "आदित्यो ब्रह्म" प्राणो ब्रह्म "विद्युद्ब्रह्म" इत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात् । न चात्माज्ञसं सामानाधिकरण्यमवकल्पते अर्थान्तरवचनत्वाद्-
ब्रह्मादित्यादिशब्दानां न हि भवति गौरव इति सामानाधिकरण्यम् । ननु प्रकृतिविकारभावाद्ब्रह्मा-
दित्यादीनां षट्चरावादिवत् सामानाधिकरण्यं स्यात् नेत्युच्यते विकारप्रविलयोद्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात् स्यात् ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम । परमात्मवाक्य-
ज्ञेदन्तदानीं स्यात् तत्सोपासनाधिकारोबाधेन परमि-
तविकारोपादानञ्च व्यर्थम् । तस्माद्ब्रह्मणः "अग्निवैवा-
मरः" इत्यादिवदन्यतरत्वादन्यतरदृष्ट्यध्यासे सति किं द-
ष्टिरध्यास्यतामिति संशयः । तत्तानियमः नियम-
कारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तम् । अथवा आ-
दित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्तव्या इत्येवं प्राप्तम् एवं
ह्यादित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासनञ्च फलवदिति शास्त्रम-
न्यादा । तस्माच्च ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्वित्येवं प्राप्ते ब्रह्मः ।
ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादिति । कस्मात् ? उत्कर्षात्
एवमुत्कर्षेणादित्यादयोदृष्टा भवन्ति उत्कर्षदृष्टेः पृथग्-
त्वात् । तथा च लौकिकोन्यायोऽनुमतो भवति । उत्-
कर्षदृष्टिर्हि निरूपेऽध्यासितव्येति लौकिकोन्यायः यथा
राजदृष्टिः क्षत्रि, सचानुगन्तव्यः विपर्यये प्रत्यवायप्रस-
ङ्गात् । न हि क्षत्र्यदृष्टिपरिगृहीतो राजा निरुक्तं नी-
यमानः अयेसे स्यात् । ननु शास्त्रप्रामाण्यादनाशङ्क-
नीयोऽत्र प्रत्यवायप्रसङ्गः न च लौकिकेन न्यायेन शा-
स्त्रीया दृष्टिर्नियन्तुं युक्तेति । अतोच्यते निर्धारिते शा-
स्त्रार्थे एतदेवं स्यात् सन्दिग्धे तु तस्मिंस्तद्विषयं
प्रति लौकिकोऽपि न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते ।
तेन चोत्कर्षदृष्ट्यध्यासे शास्त्रार्थेऽवधार्यमाणे निरूप-
दृष्टिमध्यास्य प्रत्यवेयादिति सिध्यते । प्राथम्या-
द्यादित्यादिशब्दानां सुखार्थत्वमविरोधादुपहीतव्यम् ।

तैः स्वार्थवृत्तिभिरवबुद्ध्यां बुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्म-
ण्यस्य सुखवृत्त्या सामानाधिकरण्यासम्भवाद्ब्रह्मदृष्टि-
विधानार्थतैवावतिष्ठते । इति परत्वादपि ब्रह्मण्यस्यैव
एषोऽर्थोन्यायः । तथा हि ब्रह्मेत्यादेशः ब्रह्मेत्युपासीत,
ब्रह्मेत्युपासत इति च सर्वत्रेति परं ब्रह्मण्यस्युच्चारयति
शुद्धांस्त्वादित्यादिशब्दान् । ततश्च यथा शुक्तिनां रजतमिति
प्रत्येत्येतत् शुक्तिवचनएव शुक्तिशब्दः रजतशब्दस्तु
रजतप्रतीतिलक्षणाः प्रतीत्यैव हि केवलं रजतमिति
न तु तत्र रजतमस्ति, एवमत्वाद्यादित्यादीन् ब्रह्मेति प्र-
तीयादिति गम्यते । वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्देशे-
नादित्यादीनेवोपास्तिक्रियया व्याप्यमानान् दर्शयति "स
य एतदेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते" "यीवाचं ब्रह्मेत्यु-
पास्ते" "यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपासत" इति । यत्तूक्तं ब्रह्मे-
पासनमेवात्मादरणीयं फलवत्त्वायेति तदुक्तं उक्तैर्न
न्यायेनादित्यादीनामेवोपास्यत्वस्यावगमात् । फलन्त्वतित्या-
द्युपासन इत्यादित्याद्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति सर्वाध्यात्म-
त्वात् । वक्ष्ये तच्चैतत् "फलमत उपपत्तेरित्यत्र" । ईदृश-
ज्ञात ब्रह्मण उपपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु तद्दृष्ट्यध्यासोपपन्नं
प्रतिमादिष्विव विष्णुादीनाम्" भा० । एवं प्रतीकोपासनं
निरूप्य तत्फलमुक्तम् तत्रैव ४ अ० ३ पादे

"अप्रतीकालम्बनाद्यतीति वादरायण उभयथाऽदोषा-
त्तत्क्रतुश्च" सू० । "स्थितमेतत् कार्यं विषया गतिर्न परविष-
येति । इदमिदानीं सन्दिह्यते किं सर्वान् विकारालम्ब-
नानविशेषेणैवाप्तानवः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोकम् ? उत-
कांश्चिदेवेति ? । किं तावत् प्राप्तं सर्वेषामेवैषां विदुषाम-
न्यत्र परस्माद्ब्रह्मणोगतिः स्यात् । तथा हि नि-
यमः सर्वस्वामीत्येताविशेषणैरेषा विद्यान्तरेष्ववतारित्वेव
प्राप्ते प्रत्याह । अप्रतीकालम्बनमिति । प्रतीकालम्ब-
नान् वर्जयित्वा सर्वानन्यान् विकारालम्बनाद्यतीति ब्र-
ह्मलोकमिति वादरायणाचार्योऽन्यते । न ह्येवमुभयथा-
भावाभ्युपगमे कश्चिद्दोषोऽस्ति । अनियमन्यायस्य प्रती-
कव्यतिरिक्तेष्वुपासनेषूपपत्तेः । तत्क्रतुस्यास्योभयथा
भावस्य समर्थकोहेतुर्दृष्टव्यः । योहि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्मण्यै-
श्वर्यसासीदेदिति स्मिदतरं "यथा यथोपासवे तदेव भव-
तीति" श्रुतेः । न तु प्रतीकेषु ब्रह्मकृतत्वमस्ति प्रतीक
प्रधानत्वादुपासनस्य । ननु अब्रह्मकृतमानपि ब्रह्म गच्छ-
तीति श्रूयते यथा पञ्चाग्निविद्यायां सृणान् ब्रह्म गमय-
तीति" । भवतु यत्तैवमाह्वय वाद उपलभ्यते, तदभावे-

त्वौत्सर्गिकेण तत्कृतन्यायेन ब्रह्मकृतनामेव तत्प्राप्ति-
र्नैरेषामिति मन्यते" भा० । "विशेषञ्च दर्शयति" सू० ।
"नामादिषु च प्रतीकोपासनादिषु पूर्वस्मात् पूर्वन्मात्
फलविशेषसुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति "यावद्वा-
ज्जोगतं तत्वास्त्य यथाकामचारो भवति" "वाग्वाव ना-
ज्जोभूयसी" "यावद्वाजोगतं तत्वास्त्य यथाकामचारो भवति
"मनोवाव वाचोभूयः" इत्यादिना । स चायं फलविशेषः
प्रतीकतत्त्वचाडुपासनानामुपपद्यते, ब्रह्मतत्त्वत्वे तु ब्रह्म-
णोऽविशिष्टत्वात्कथं फलविशेषः स्यात् ? । तस्मान्न प्रती-
कालम्बनानामितरैस्तुल्यफलत्वमिति" भा० ।

उपासनञ्च मानवप्रापारो यद्यपि देहप्रापारानमेतत्तथा
पि आसीनस्यैव तद्भवति नान्यस्य यथाह शा० सू० भाष्ययोः
"आसीनः सम्भवात्" सू० । "कर्माङ्गसम्बन्धिषु कर्मतन्त्रत्वादा-
सनादिविन्तनेऽपि सम्यग्दर्शने वस्तुतन्त्रत्वात् ज्ञानस्य, इत-
रेषुतूपासनेषु किमनियमेन तिष्ठन्नासीनः शयानो वा प्रवर्त्ते-
तेत्यनियमे न आसीन एवेति । तत्र मानसत्वाडुपासनस्यानि-
यमः शरीरस्थितेरित्येवं प्राप्ते ब्रवीति आसीन एषोपासी-
तेति कुतः ? सम्भवात् । उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाह-
करणं न च तद्वच्छतो धावतो वा सम्भवति गत्यादीनां चि-
त्तविशेषकरत्वात् । तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्याघृतं मनो
न सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणसम्भवति । शयानश्चाप्यकस्मादेव
निद्रयाऽभिभूयते । आसीनस्य त्वेव जातीयको भूयान्दोषः
सुपरिहर इति सम्भवति तस्योपासनम्" भा० । "ध्या-
नाच्च" सू० । "अपि च ध्यायत्यर्थ एषः यत्समानप्रत्यय
प्रवाहकरणं, ध्यायतिश्च प्रशित्याङ्गचेष्टेषु प्रतिष्ठितद-
ष्टिष्वेकविषयाच्चिन्तितेषूपचर्यमाणो दृश्यते ध्यायति वको
ध्यायति प्रोषितवन्वुरिति । आसीनस्यानायासो भवति ।
तस्मादप्यासो न कर्म उपासनम्" भा० । "अचलत्वापेक्ष्य" सू० ।
"अपि च ध्यायतीव पृथिवीत्यत्र पृथिव्यादिषुचलत्वमपेक्ष्य
ध्यायतिवादो भवति तच्च बिङ्गसुपासनस्यासीनकर्मत्वे"
भा० । "स्मरन्ति च" सू० । "स्मरन्त्यपि च शिष्टा उपा-
सनाङ्गत्वेनासनम्" "शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमा-
त्मनः" इत्यादिना अतएव च पद्मकादीनामासनविशेषा-
णामुपदेशोयोगशक्ते" भा० । उपासनञ्चामरणात् भूयः क-
र्त्तव्यमित्यपि तत्रैवोक्तम् ।

"आ प्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम्" सू० । "आवृत्तिः सर्वो-
पासनेष्वदत्तं व्येति स्थितमादोऽधिकरणे । तत्र यानि तावत्
सम्यग्दर्शनाद्यन्युपासनानि तान्यवघातादिवत् कार्यपर्य-

वसानानीति ज्ञातमेवैषामावृत्तिपरिमाणं न हि सम्यग्दर्शने
कार्ये निष्पन्ने यत्नान्तरं किञ्चित्कासितं शक्यम् अनि-
योज्यब्रह्मात्मत्वप्रतीतेः शास्त्रस्य विषयत्वात् । यानि
पुनरभ्युदयफलानि तेषु पा विन्ता किं कियन्तश्चित्काळं
प्रत्ययभावत्योपरमेत् उत यावज्जीवभावर्त्तयेदिति । किन्ता-
वत् प्राप्तं कियन्तश्चित्काळं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृज्येत् आ-
वृत्तिविशिष्टस्योप सनशब्दार्थस्य कृतत्वादित्येवं प्राप्ते
ब्रूमः । आ प्रायणादेवावर्त्तयेत् प्रत्ययम्, अन्यप्रत्ययवशाद्
दृष्टफलप्राप्तेः । कर्माण्यपि हि जन्मान्तरोपभोग्यं
फलमारभमाणानि तदनुद्धपं भावनाविज्ञानं प्रायणकाले
आलिपन्ति । "सविज्ञानो भवति" "सविज्ञानमेवान्वक्रामति"
"यच्चित्तस्ते नैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना
यथा सङ्कल्पितं लोकं नयतीति" चैवमादिश्रुतिभ्यः तद्व-
जलायूकानिदर्शनाच्च । प्रत्ययास्त्वेते स्वरूपावृत्तिं सङ्गा-
किमन्यत् प्रायणकाले भावनाविज्ञानमपेक्षेरन् । तस्माद्यो
प्रतिपत्तव्यफलभावनात्मकाः प्रत्ययास्तेषां प्रायणादावृत्तिः ।
तथा च श्रुतिः "स यावत्कलरयमस्मात्लोकान् प्रतीति"।
प्रायणकालेऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं दर्शयति । सूत्रिरपि "यं
यं चापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवेति
कौन्तेय ! सदा तद्भावभावितः" इति "प्रयाणकाले मनसा-
ऽचलेनेति" च । सोऽन्तवेलायामेतत् त्वयं प्रतिपद्येतेति"
च मरणवेलायां कर्त्तव्यशेषं आवयति" भा० । प्रतीकभि-
न्नेषु उपासनेषु अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकावाप्तिः फलम् ।
"अर्चिरादिना तत्प्रथितः" शा० सू० । भाष्ययोरुक्तम्
तच्च अर्चिरादिमार्गशब्दे अतिवाहिकशब्दे च उक्तम् ।
युच् उपासनाप्यत्र स्त्री । "न्यायवच्चैयमीशस्य मननव्यप-
देशभाक् । उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता" कुमु०
सेवने च "उपासनमेत्यपि तुः स्त्री सृज्यते" नैष० । शाण्डि-
ल्योक्ता भक्तिरूपोपासना भक्तिशब्दे वक्ष्यते ।

उपासा स्त्री उप+आस भावे अ । उपासने "उपासासिद्धय
प्रशंशमात्मम्" सां० सू० ।

उपासादित लि० उप+आ+सद-णिच्-कर्मणि क्त । १ प्राप्ते
भावे क्त । २ प्राप्तौ ततः तत्कृतमनेन इडा० इति उपासा-
दितिन् कृतत्वाभावे स्त्रियां ङीप् ।

उपासित लि० उप+आस-सेवनाद्यत्वात् कर्मणि क्त । क-
तोपासने यस्योपासनं कृतं तस्मिन् देवादौ ।

उपास्ति स्त्री उप+आस-क्तिन् स्त्रीप्रत्ययत्वेऽपि वा० युच् अ वा न
क्तिनोवाधकः । उपासनायाम् "स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमासनलि

मनीषिणः । यदुपास्तिमसावत् परमात्मानिरूप्यते” कुसु० ।

उपास्त न० उपगतमस्तम् उपकरणत्वेन अत्या० स० । अस्त्रो-
पकरणे तूणादौ । “राजानौ नीतिमार्गरतौ अस्त्रोपास्त-
कृतिनौ भा० व० १८ दै० ।

उपास्य लि० उप+आस-सेवनार्थत्वात् कर्मणि ग्यत् । १ सेव-
नीये २ चिन्तनीये “प्रवचनं ततो रक्ष्या उपास्या गुरवश्च ते”
भा० अनु० ८ अ० “गङ्गा सदैवात्मवशैरुपास्या” भा० अनु०
२ दै० उप+आस-ल्यप् । ३ सेवयित्वेत्यर्थे ४ चिन्तयि-
त्वत्यर्थे च अव्य० । ४ उपास्य सन्ध्यां विधिवत्” सृतिः ।

उपाहित पु० उप आसन्नमहितं सतः । १ उक्तापातादौ अगु-
त्पात रूपे उपद्रवे उप+आ-धा-क्त । २ आरोपिते, लि०

उपेक्ष पु० गान्दिनीसुते अक्रूरभाटभेदे । “अक्रूरः सुषुवे तस्मात्
अफलकात् भूरिदक्षिणः । उपमदुगुस्तथा मदुगुमदु-
सारिमेजयः । अविक्षिपस्तयोपेक्षः शत्रुघ्नोऽथारिमर्द्दनः”
हरि० ३५ तत्त्वैव ३८ अध्याये च गान्दिनीसुतत्वमस्योक्तम्
उपेक्षक लि० उप+ईक्ष-ण्वल् । उपेक्षाकारके योगिनि “उ-
पेक्षकोऽसङ्गसुको मुनिर्भावसमन्वितः” मनुः “दृष्टा मवेत्यु-
पेक्षक एको दृष्टाहमिह्युपरता तन्या” सां० का०

उपेक्षण न० उप+ईक्ष-भावे ल्यट् । १ आगे २ औदासीन्ये च
३ राक्षां सप्तविधोपायान्तर्गते उपायभेदे “साम्नां दानेन
भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च” भा० व० १५० । उपेक्षणस्य
यथोपायत्वं तथा उपायशब्दे उक्तम् ।

उपेक्षणीय लि० उप+ईक्ष-अनीयर् । १ त्याज्ये २ प्रतीकारार्थ-
मनालोचनीये च “नश्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम्” रघुः ।

उपेक्षा स्त्री उप+ईक्ष-अ । १ त्यागे इदं न सम स्यादिति
इच्छाभेदे २ औदासीन्ये ३ अनपेक्षणे च । उपेक्षा च पर-
स्त्वानभिमुखानापूर्वकस्त्वप्रागभावासमानकालीनस्त्ववि-
षयकेच्छा । उपेक्षायाः स्त्वनाशकत्वम् सृष्टौ व्यव-
स्थापितम् “उपेक्षानात्मक स्तत्त्व निश्चयः कारणं भवेत्”
भाषोक्ते ५ इदमुपादेयं न भवतीत्याकारकज्ञाबभेदे
च “कुयांसुपेक्षां हतजीपितेऽस्मिन्” रघुः । दैयोगशास्त्रोक्ते
चित्तप्रसादनार्थं भावनाचतुष्टयान्तर्गते भावनाभेदे । “मैत्री-
करणासुदतोपेक्षायां सुखदुःखयुक्त्यापुण्यविषयाणां भाव-
नातश्चित्तप्रसादनम्” घात० सू०

उपेत लि० उप+इण-क्त । १ उपगते २ समीपगते सेवादिधर्मेण
३ प्राप्ते ४ उपनीते च । “यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यम्”
भा० १ स्क० । “न स्त्री जुहुयान्नानुपेतः” सृतिः । “अ-
नुपेतः अनुपनीतः” म० त० रघु० । गर्भाधानार्थं ५ स्त्रिय-

सुगते च “गर्भाधानमुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्धाति” हारीतः

“उपेतः स्त्रियमुपगतः” म० त० रघुनन्दनः ।

उपेन्द्र पु० उपगत इन्द्रम् असृजत्वात् अत्या० स० । १ विष्णौ ।
स हि कश्यपात् अदितौ इन्द्रादनन्तरं वामनरूपतया
संजातः इति तस्य तथात्वम् । “उपेन्द्रो वामनः
प्रांशुः” विष्णु स० । अत्र भाष्ये अन्यापि निरुक्तिर्दर्शिता
यथा । “ममोपरि यथेन्द्रस्तं स्थापितोगोभरीश्वरः ।
उपेन्द्र इति कृष्ण ! त्वं गाखन्ति दिवि देवताः” इति हरि-
वंशवचनात् उपरि इन्द्रः उपेन्द्रः इति । अत्र वासुदेवस्यैव
यथोपेन्द्रनामता, तथा गोवर्द्धनोद्धारणेन गोषु रक्षितास्तु
तत्प्रीतये गोभिस्तस्य सर्वोपरिलोकस्थितत्वेन उपेन्द्रनामत-
याऽभिषेकः कृत इति वर्णितं हरिवं० ७ दै० यथा ।
“अपामधस्तात्त्रोकोऽयं तस्योपरि महीधराः । नागानासुप-
रिष्टाङ्गूः पृथिव्युपरि मानुषाः । मनुष्यलोकादूर्ध्वं तु
खगानां गतिरुच्यते । आकाशस्योपरि रविर्द्वारं स्वर्गस्य
मानुषान् । देवलोकः परस्तस्माद्विमानगमनो महान् ।
यत्नाहं कृष्ण ! देवानामैन्द्रे विनिहितः पदे । स्वर्गादूर्ध्वं
ब्रह्मलोको महर्षिगणपूजितः । तत्र सोमगतिश्चैव ज्योति-
ष्माञ्च महात्मनाम् । तस्योपरि गवां लोकः सिद्धास्तं
पालयन्ति हि । स हि सर्वगतः कृष्ण ! महाकाशगतो म-
हान् । उपर्युपरि तत्रापि गतिस्त्व तपोमयी । यां न
विद्म वयं सर्वे पृच्छन्तोऽपि पितामहम् । लोकास्त्वधो
दुष्कृतिनां नागलोकस्तु दारुणः । पृथिवी कर्मशीलानां
क्षेत्रं सर्वस्य कर्मणः । खमस्थिराणां विषयो वायुना
तल्लवर्त्तिनाम् । गतिः शमदमादृगानां स्वर्गः सुकृतकर्म-
णाम् । ब्राह्मे तपसि युक्तानां ब्रह्मलोकः परा गतिः ।
गवामेव तु गोलोको दुरारोहो हि सा गतिः । स तु
लोकस्त्वया कृष्ण ! सीदमानः कृपात्मना । धृतो धृतिमता
वीर ! निष्प्रतोपद्रव गवाम् । तदहं समनुप्राप्तो गवां वा-
क्येन नोदितः । ब्रह्मणश्च महाभाग ! गौरवात्तव चानघ ! ।
अहं भूतपतिः कृष्ण ! देवराजः पुरन्दरः । अदितेर्गर्भप-
र्याये पूर्वजस्ते पुरातनः । तेजस्ते जस्त्रिनश्चैव यत्ते द-
र्शितवानहम् । मेघरूपेण तत्सर्वं जन्तुमर्हसि मे विभो ! ।
एवं ज्ञान्तमनाः कृष्ण ! स्वेन सौम्येन तेजसा । ब्रह्मणः
शृणु मे वाक्यं गवाञ्च गजविक्रम ! । आह त्वां भगवान्
ब्रह्मा गावश्चाकाशगा दिवि । कर्मभिस्तोषिता दिव्यैस्त्व
संरक्षणादिभिः । भवता रक्षिता लोका गोलोकश्च महा-
नयम् । तद्वयं पुङ्गवैः सार्द्धं वर्द्धांसः प्रसवैस्तथा । कर्ष-

कान् पुङ्गवैर्वाङ्मन्थेन हविषा सुरान् । श्रियं शकृत्-
प्रवृत्तेन तर्पयिष्यामः कामदाः । तदस्माकं गुरुस्त्वं
हि प्राणदश्च सहावल ! । अद्यप्रवृत्ति नो राजा त्वमिन्द्रो
वै भव प्रभो ! । तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूजैर्हिव्यस्य पयसो घटैः ।
एभिरद्याभिषिच्यस्व मया हस्तावनामितैः । अहं किलेन्द्रो
देवानां तज्ज्वामिन्द्रताङ्गतः । गोविन्द इति लोकास्त्वां
स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम् । समोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो
गोमिरोच्चरः । उपेन्द्र इति कृष्ण ! त्वां गाव्यन्ति दिवि
देवताः ।

ततः शकृस्तु तान् गृह्य घटान् दिव्यपयोधरान् । अभि-
षेकेन गोविन्दं योजयामास योगवित् । दृष्ट्वाऽभिषिच्य-
मानं तं गावस्ताः सह यूथपैः । स्तनैः प्रस्रवसंयुक्तैः
सिषिचुः कृष्णमव्ययम् । मेघाश्च दिवि सृक्ताभिः सा-
सृताभिः समन्ततः । सिषिचुस्तोयधाराभिः सिच्यमानं
तमव्ययम् । वनस्पतीनां सर्वेषां सुखावेन्दुनिभं पयः ।
ववर्ष पुष्पवर्षश्च नेदुस्तूयाणि चाम्बरे । स्तुवन्ति हनयः
सर्वे बाग्भिर्मन्त्रपरायणाः । एकार्णवविविक्तश्च दधार
वसुधा वपुः । प्रसादं सागरा जम्बुद्वीपांता जगद्धिताः ।
मार्गस्थो विवभौ भानुः सोमो नक्षत्रसंयुतः । ईतयः प्रथमं
जम्बुजम्बुनिर्वैरतां नृपाः । प्रवालपल्लववलाः पुष्प-
वन्तश्च पादपाः । मदं प्रसृज्य वुर्नागा यातास्तोषं वने
नृगाः । अलङ्कृता गान्धर्वैर्धातुभिर्भान्ति पर्वताः । देव-
लोकोपमो लोकस्तृप्तोऽमृतसैरिव । आसीत् कृष्णाभि-
षेके हि दिव्यः स्वर्गरसोन्नितः । अभिषिक्तस्तु तं गोभिः
शक्रो गोविन्दमव्ययम् । दिव्यामाल्याम्बरधरं देवदेवोऽब्र-
वीदिदम् । एष ते प्रथमः कृष्ण ! नियोगो गोषु यः कृतः ।
तत्त्वैव १७५० । “शकृस्तु स्वयमागत्य देवतैः सह ब्रह्महा ।
अभिषिच्य ब्रवीत् कृष्णमुपेन्द्रेति शचीपतिः” । वासुदेवस्यै-
वेन्द्रेण उपेन्द्रनाम्नाऽभिषेकः कृतः इत्युक्तम् । भा० ८ स्क० ३३
अ० ८ वासनस्यैव तन्नामतोक्ता यथा वासनेन ब्रह्मेर्दसनान-
न्तरम् । “कश्यपस्यादितेः प्रोत्यै सर्वभूतभवाय च ।
लोकानां लोकपालानामकरोत् वासनं पतिम् । वेदानां
सर्वदेवानां धर्मस्य यशसां श्रियः । सङ्गलानां व्रतानाञ्च
कल्पं स्वर्गापवर्गयोः । उपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे इति सर्व-
विभूतये इति” “प्राप्य त्रिभुवनञ्चेन्द्र उपेन्द्रभुजापतितः”
इति तत्त्वैव । वासनस्य उपेन्द्रत्वमिन्द्राहुजातत्वात् वासु-
देवस्य तु पूर्वीकप्रकारेण तन्नामता उभयोरेव एक-
प्रमेयश्चराशत्वाच्च विरोधः । “तदिन्द्रसन्दिग्धमुपेन्द्र !

यद्वचः” माघे नारदस्य वासुदेवसम्बोधनतया प्रयोगः ।

उपेन्द्रवज्रा स्त्री “उपेन्द्रवजा जतजास्ततो गौ” इति वृ० २०
उक्ते एकादशाक्षरपादके छन्दोभेदे । अस्याश्च इन्द्रवज्रया
संमेलने यथोपजातित्वं तथा इन्द्रवज्राशब्दे दर्शितम् ।

उपेय ति० उप+इष्-यत् । १ उपायसाध्ये, २ प्राप्ताये च ।
२ उपगम्ये “उपेतारमुपेयञ्च सर्वोपायाश्च कृत्स्नयः” मनुः
“ज्ञातित्वेनामुपेयास्ताः” मनुः । ३ अन्विष्य गम्ये “भूधरस्य-
रमुपेयमागतम्” माघः । “उपेयमन्विष्य गम्यम्” मल्लि०
उपेयिवस् ति० उप+इष्-कृत् लोकेऽपि नि० । उपगते “प-
ञ्चाङ्गेदमुपेयुषे” कुमा० “उपेयिवांसि कर्त्तारः पुरीमाजात
शात्वरीम् । राजन्यकानि” “उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विनः”
माघः । स्त्रियां ङीप् उपेयुषी ।

उपोढ ति० उप+वह-क्त । सन्निवेशविशेषयुक्ते १ व्यूढे सैन्ये
२ निकटे, “तदुपोढैश्च नभश्चरैः पृष्ठतः” किरा० तं “वराह-
मुपोढैः प्रत्यासन्नैः” मल्लि० । ३ उडे कृतविवाहे च ।
भावे क्त । सैन्यवित्यासभेदे व्यूहे न० ।

उपोत ति० उप+वेज्-क्त । उपस्यूते । गौरा० ङीष् । पूति-
कायां स्त्री यद्धरत्ना०

उपोत्तम ति० उपगतसुत्तमम् अव्यधानेन अत्या० स० ।
उपान्तिमे अन्यात् पूर्वतने । “गुरुपोत्तमयोः व्यङ्-
गोत्वे” । “योपधादुगुरुपोत्तमाहुज्” “भल्युपोत्तमम्”
“उपोत्तमं रिति” पा०

उपोदक पु० उपगतसुदकम् अत्या० स० । उदकसमीपस्थे ।
“प्रजापतौ त्वा देवतायासुपोदके” यजु० ३५, ६, “अयं वै
लोक उपोदकस्य देनं प्रजापतौ देवतायामुपोदके लोके
निदधाति” शत० ब्रा० १३, ८, २, ३, सामीप्ये अव्ययी० ।
२ उदकसमीपे अव्ययम् ।

उपोदकी स्त्री उपगतसुदकस्य गौरा० ङीष् । पूतिकायाम्
(पुद्गलाय) । राजनि० । “द्वादश्यां पारणं कुर्याद् व-
र्जयित्वाप्युपोदकीम्” ऐ० त० कूर्मपुराणम् ।

उपोदिका स्त्री उपाधिकसुदकं यत् उदादेशः संचायां कन्
अतइत्त्वम् । पूतिकायाको अमरः तत्पाकादि प्रकारगुणादि
वैद्यके उक्तम् । “एकाहं षड्भोपेता किमन्यैर्व्यञ्जनान्तरैः ।
तण्डुलैरानतव्याजैर्हसत्येषा उपोदिका । वटपल्लवच्छुभ-
पतिका परितप्तैलसुपाचिता । नवहिङ्गुवाससुवासिता
परिभोक्तृचित्तसुविकाशिका । सुतप्तवतैलविपाचिता सुघ-
नान्मूलकसुपाचिता । सुपोदिकाज्यभर्जिता भोक्तृ-
राशु रसनामनसकी । पोदिका शीतला बल्ला स्नेहला

वातपित्तहा । पथ्याव दोषशमनी निद्रापुष्टिकरी मता”
उपाधिकसुदं यत् उद्देशः गौरा० डीष् स्वार्थे कन्
वा ह्रस्वः । उपोदोकाप्यत्र स्त्री

उपोदग्रहं पु० उप+उद्+पह-अप् । ज्ञाने । “तस्याहं सु-
खसुपोदुद्विजति” का० उ० । “उपोदपूर्वकपहेः ज्ञानार्थं
त्वदर्शनात् तथार्थत्वम् ।

उपोद्वातः पु० समीपवर्तिनः प्रकृतस्य उद्वातः उद्जननम्
ज्ञानं चिन्तनम् यत् । उप+उद्-हन्-गतौ गत्वर्थत्वात्
ज्ञानार्थता आधारे घञ् । प्रकृतसिद्धार्थमालोचनात्मके
सङ्गतिप्रभेदे । “चिन्तां प्रकृतसिद्धार्थसुपोद्वातं विदुर्बुधाः”
अथसरशब्दे विवृतिः । २तदर्थवर्णने च । लक्षणोपोद्वातेन
विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं व्यवस्थापयति” दीधि० २प्रारम्भे च

उपोद्बलनं न० उप+उ+दुवल्-ल्युट् । उद्दीपने उक्तेजने ।

उपोषणं न० उप+उष-ल्युट् । उपवासे अहोरात्राभोजने ।

“प्राप्ते श्रीरामनवमिदिने मर्त्यो विमूढधीः । उपोषणं न
कुरुते कुम्भीपाके महीयते” । “उपोषणं नवम्याच्च
दशम्यामेव पारणम्” ति० त० अगस्त्यसं० । उपवास-
शब्दे विवृतिः । उपवासस्य उपदाहसाधनत्वात् तथात्वम् ।

उपोषितं न० उप+वास+भावे-क्त । उपवासे । “नास्ति
स्त्रीणां पृथग्यज्ञः न व्रतं नाप्युपोषितम्” मनुः । कर्त्तरि
क्त । २उपवासकर्त्तरि लि० । “उपोषितो द्वितीयेऽङ्गि
पूजयेत् पुनरेव ताम्” दुर्ग० त० पु० ।

उपोष्य लि० उप+वस-अकर्मकधातुयोगे कालस्य कर्मसंज्ञा
विधानात् कर्मणि बा० क्यप् । उपवासेन यापनीये
तिथ्यादौ । “तिस्र्यव्यापिनी या तु सैवोपोष्या
सदा तिथिः” कालमा० पु० । उप+वस-ल्यप् । २उपवासं
कृत्वर्थे अय्य० ।

उपस लि० वप-क्त । १कृतवापे धान्यादौ अधिकरणे क्त । २उप-
धान्यादौ क्ते । “सर्वं क्षणेन तदभूदसदीय ! रिक्तं भस्मन्
ऊतं कुहकराद्भस्मिवोपसूष्याम्” भाग० । ३सृणुते
च । “पथ्युप्रशिरसमिति” पार० सू० । परिसर्ज्यतोभावेन
उपशिरसम् सृणुतशिरसम्” हरिनाथः । भावे क्तिन् ।
उपि वपने स्त्री “वैजानामुपि विचिं खात्” मनुः ।

उपसृष्ट लि० पूर्वमुपं पश्चात् कष्टं पूर्वकालेत्यादिना स० ।
बीजवपनानन्तरं कष्टे क्षेत् (बीजाकृते क्षेत्) । (काङ्गान)

उप्तिम् लि० वव+क्ति मप् च । वपनजाते ।

उप्य लि० वप-बा० कर्मणि क्यप् । वपनीये व्रीह्यादौ
“दोक्षितस्यैव उपतप्येतोष्यानां येनेच्छेत् चिकित्सेत्” कात्या०

२५, १२, २० । “उष्यानां व्रीह्यवादीनाम्” कर्कः ।

उज्ज आर्जवे तदा० पर० अक० सेट् । उज्जति औज्जीत् ।
ण्वि उज्जयति ते औज्जिजत् त । “इन्द्राग्नीरज उज्ज-
तम्” ऋ० १, २१, ५ । “उज्जन्तु तं सुभुः पर्वतासः”
ई, ५, २, १ । घञ् नि० वस्य दः समङ्गः अभ्युङ्गः । नि+उज्ज
(उज्जटान) उत्तानस्यावतानकरणे न्युज्जति उत्तानं
वस्तु अवतानं करोतीत्यर्थः ।

उज्जक लि० उज्ज-ण्वल् । आर्जवशुक्ते । ततः तिका०
फिज् औज्जायनि तदपत्ये पुंस्त्री । तिककतवादित्वात्
गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु द्वन्द्वे बुक् । उज्जककुभाः ।

उभ(म्भ) पूत्तौ तदा० प० सक० सेट् । उभति औभीत् ।

उभोभ । उभति उभोत् अयं सुवादिरिति कविकल्प०
तन्मते औभत्’ सोपधत्वात् नोपधालोपः उभ्भा स् बभूव
आस चकार । वेदे गणव्यत्ययः उभमि उभ्भाति “दृढा-
न्यौभ्नादुशमानव्योजः” ऋ० ४, १६, ४ । “दृष्टमुक्त्वं
गा ये मानम् परिषन्तमद्रिम्” ऋ० ४, १, १५ । “सर्वमर्म्मसु
काकुत्स्थमौभ्मसीच्छैः शिलीमुखैः” भट्टिः । पा० मते
लुङि रूपम् । अन्यमते लुङि रूपम् ।

उभ लि० द्वि० उज्जगतौ-भक् । उभ-पूत्तौ क वा । द्वित्ववि-
शिष्टे एकत्वापेक्षाबुद्ध्या प्रथमं द्वित्वस्यैव जननेन द्वित्व-
स्यैकत्वेन ज्ञानद्वारा गत्यमानत्वात् पूर्वसाधत्वाद्दोषचारात्
तथात्वम् । “उभौ यदि व्योम्नि पृथक् पतेताम्” माघः ।
“उभावपि हि तौ धम्मार्थौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः” ब्रह्मण्य
अवणावुभौ” “आचस्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः”
मनुः । ततः वृत्तिमात्रे नित्यम् अयच् । “उभयपक्ष-
विनीतनिद्राः” रघुः । उभयविधः, उभयथा उभयतः
उभयत् । अस्य सर्वादि० सर्वनामकार्यम् तेनास्य द्विषना-
न्तत्वेन अन्यकार्याभावेऽपि टेरकच् । उभकौ नायच् ।
स्वार्थे तद्विकनि तु अयच्प्रसङ्गः । ततः प्रथमापञ्चमी
सप्रत्यये तसिल् अयच् । उभयतस् । हाभ्यां हावित्यर्थे
द्वयोरित्यर्थे च अय्य० । “तज्ज्ञः पुनात्युभयतः पुरुषा-
नेकविंशतिम्” याज्ञ० । “शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णमायसं
दण्डमेव वा” । “ओषध्यः फलपाकान्ता बहुषुप्रफलोपगाः ।
अपुष्पाः फलवन्तीये ते वनस्पतयः स्रुताः । पुष्पिणः
फलिनश्चैव वृक्षास्तुभयतः स्रुताः” मनुः । प्रकारे
थाल् अयच् । उभयथा द्विप्रकारार्थे अय्य० ।
‘नैव नः प्रियतमोभयथासौ यद्यमुं न वृणुते वृणुते वा’
नैष० । “विनाशे नाथे वा तव सति वियोगोऽस्त्युभयथा” ।

प्रबो०। सप्तम्यर्थे त्वञ् अयच् । उभयत् द्वयोरित्यर्थे अय्य०
“उभयत्वचरीं सुनोन्द्राः” जातकप० “द्वौ देवे पितृकार्ये”
लोनेकैकमुभयत् वा” छन्दो० । अङ्गि द्युस् एद्युस् वा-
अयच् । उभयद्युस् उभयेद्युस् च द्वयोरङ्गोरित्यर्थे
अय्य० । “यो अन्यद्युस् उभयद्युस्” अय० १, २५, ४ ।

“उभयेद्युस्तथा प्राप्तौ परोपोष्या मनोषिभिः” सूतिः ।

उभय लि० उभ+अयच् । द्वयवये द्वित्वविशिष्टे अयस् द्वित्वबोध-
कत्वेऽपि एकवचनान्ततयैव प्रयोगः न द्विवचनप्रयोगः ।
सि० कौ० । “उभयमानशिरै वसुधाधिपाः” रघुः । सर्वादि०
सर्वनामकार्यम् । उभयस्मै उभयेषाम् । “अथा न
उभयेषामसृष्ट मर्त्यानाम्” ऋ० १, २६, ६ । जसि वा श्री ।
उभये उभयाः । “परेऽवर उभया अमिताः” ऋ० २, १२,
१८ । “ये जना उभये भुङ्गते विशः” २, २४, १० ।

“किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुर्न सङ्गताः” रघुः ।
स्त्रियां गौरा० ङीष् । “उभयीं सिद्धिमुभाववापतुः” रघुः ।

उभय(त)चर पुंस्त्री० उभयत् उभयोर्वा चरति चर-ट भूय-
न्तरिचरे पञ्चिभेदे स्त्रियां ङीष् । सूर्याक्रान्तराशेर्द्वा-
दशद्वितीयस्य पञ्चयोगभेदे स्त्री० “सूर्याद्व्ययेऽपि च धने च
तयोभयत् संस्थैर्विना विधुसुशन्ति खगैस्तु योगान् ।
वेयीं च वोशिसुभयत्चरीं गुनीन्द्राः स्वष्टं फलानि विवि-
धानि वदन्ति तेषाम्” “समो रात्रोभयचरीप्रभवो बह-
न्त्यभाक्” जातकपद्धतिः ।

उभयतोदत्(न्त) पुंस्त्री० उभयतोदन्तः दन्तपङ्क्तिरस्य वा द-
त्तादेशः । उभयदन्तपङ्क्तियुक्ते मनुष्यादौ । “पशून् सृगान्
मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदन्तः” मनुः । स्त्रियां ङीष् ।
दत्तादेशाभावापत्ते तत्रैवार्थे स्त्रियां वा ङीष् । “उभयतो-
दन्ताः प्रजाः प्रजायन्ते” शत० ब्रा० १, ६, ३, ३,

उभयतोमुख लि० उभयतो मुखे यस्य । द्विमुखे गृहादौ
“उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्याम्” शत० ब्रा० ४, ७, १, ७,
स्त्रियां स्त्रीत्वाभावे टाप् स्त्रीत्वे तु ङीष् । उभयतो-
मुखी धेनुः । “सवत्सा रोमहृत्स्यानि युगान्युभयतोमुखी ।
दातास्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्येन विधिना ददत् । यावद्भवत्-
स्य पादौ द्वौ मुखं योनौ च दृश्यते । तावत् गौः पृथिवी
ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति” याज्ञ० उक्तौ धेनुभेदः । अ-
न्यत् इयमेव उत्क्रान्तिसंज्ञयोक्ता । “उत्क्रान्ते तु प्रष्ट-
त्तस्य सुखोत्क्रान्तिसंज्ञये । तथ्यं संप्रददे नाम्ना गावमुत्-
क्रान्तिसंज्ञिताम्” विधा० पा० बह्वानमन्तः ।

उभयतश्शीर्ष्णी स्त्री उभयतः शीर्षे यस्याः शीर्षद्वादेयः

ङीष् अङ्गोपः विसर्गस्य वा शः । उभयतः शीर्षत् त्वप्राय-
णोयादियुक्तायां गवि “अदितिरस्युभयतश्शीर्ष्णी” यजु०
४, १६, “उभयतः शीर्षे यस्याः ज्योतिष्टोमस्याद्यान्तयोः
प्रायणोयोदयनीययोः शीर्षत्वम् “द्वे शीर्षे प्रायणोयोदय-
नीये” यास्कोक्तेः” वेददो० ।

उभयवेतन पु० उभयोः भेदो स्यामिति च वेतनं यस्य अयच् ।
दूतभेदे यो हि स्वाभिसंकाशात् प्रच्छन्नां भूतिं गृह्णीत्वा
तद्भेदयत् सकाशे तदीयदासत्वेनात्मानं ख्यापयित्वा तत्-
संकाशात् भूतिं गृह्णन् अपि पूर्वस्वामिनो गृहीतभूतिनि-
ष्कृतार्थमुत्तरस्य सचिवादिभेदं जनयति । स उभयवेतन
इत्युच्यते । “अज्ञातदोषैर्दीपश्चैरुद्गूढोभयवेतनैः । भेद्याः
शतोरभिव्यक्तशासनैः सामवायिकाः” माघः । तादृशदू-
ताश्च मुद्राराक्षसे चाणख्यप्रेषिता बहवो वर्णिताः ते च
मलयकेतोः प्रधानसचिवादीन् राक्षसादीन् ततो विभिदा
चाणक्यकार्यं साधितवन्तः तच्च तत एवावस्येय विस्तरभया-
न्नोक्तम् ।

उभयादन्ति अय्य० उभौ दन्तौ प्रहरणं यत् युद्धे द्विदण्ड्या०
इच् समा० अयच् । उभयदन्तसाधेयुद्धे एवम् उभयाङ्गलि
उभयाबाहु उभयाहस्ति उभयाकर्ण इत्यादयोऽपि नि०
साध्याः तत्तत्साधनयुद्धे । उभाहस्ति उभाकर्ण उभा-
बाहु उभादन्ति इत्यादयः नि० साध्याः तत्र नायच् ।
तेऽपि तत्तदर्थेण ।

उभ् अय्य० उ-बा० ङुमि । १।रोषे, २।स्त्रीकारे, ३।प्रश्ने च ।
उभा स्त्री ओः शिवस्य सा लक्ष्मीरिव उं शिवं माति
मन्यते पतित्वेन सा+क वा । शिवपत्न्याम् । दुर्गायाम्
“उ सेति माता सपसे निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी,
जगामेति” कुमारै निरुक्तायां २।पार्वत्याम् । “यदाह तपसे
पुत्रीं वनं गन्तुञ्च मेनका । उ सेति, तेन सोमेति नाम प्राप
तदा सती” कालि० पु० । “माता निषिद्धा तपसे यदा
सा ययामुमाख्यां भवभक्तिभाविनी” शिवपु० अत्र पक्षे उ सेति
शब्दः नामहेतुत्वेनास्यस्याः अर्थ आ० अच् “यसेति” पा०
आलोपे टाप् । “उमामुखे विस्वफलाधरोष्ठः” उमामुखन्तु
प्रतिपद्य लोला ” उमाहृषेण ते यूयम् ” उमा बधूर्भवान्
दाता ” इति च कुमारः । “नियोजयितुकामस्तु उमायां
चन्द्रशेखरम्” शि० पु० उमामाहेश्वरव्रतम् । व्रतशब्दे
वक्ष्यते । वे-बा० मक् संप्रसारणम् । ३।हरिद्रायाम् ४।अत-
सीवृक्षे (मसिना) उमाकटः उम्यः औमीनः । ५।कीर्त्तौ
ईकान्तौ, ७।शान्तौ च ।

उमाकट पु० उमाया अतस्या हरिद्राया वा रजः कटच् ।
अतस्या हरिद्रायाश्च रजसि ।

उमागुरु पु० दैत० । हिमालये तस्य उमायाजनकत्वा-
त्तथात्वम् । उमाजनकादयोऽप्यत्र । तस्याश्च तदुत्पत्ति
कथा शिवपु० दृष्ट्या ।

उमाचतुर्थी स्त्री उमायाजन्मदिनम् चतुर्थी । ज्यैष्ठ्यशुक्लच-
तुर्थ्याम् “ज्यैष्ठ्यशुक्लचतुर्थ्यान्तु जाता पूर्वमुमा सती ।
तस्मात् सा तत्र संपूज्य स्त्रीभिः सौभाग्यवृद्धये” ब्र० पु०

उमापति पु० दैत० । महादेवे । स च यथा तासुपयेमे
तत्कथा शिवपु० दृष्ट्या तन्मूलकं कुमारं च
वर्णिता एवमन्यत्वापि पुराणे दृष्ट्या । “मेनां यावत् सती
प्राप्य हिमाचलपतिव्रताम् । उमरूपा हि तपसा पतिं
प्राप पिनाकिनम्” । काशीख० उमाधवादयोऽप्यत्र

उमावन न० उमाप्रोतये वनमत्र । पुरभेदे शोणितपुरे हेम०
उमासहाय पु० दैत० । महादेवे दुर्गासहायतत्सह-
चरादयोऽप्यत्र

उमासुत पु० दैत० । कान्तिकेये । तत्कथा अग्निकुमारश्चे
५५ पु० शिवपुराणे च दृष्ट्या । उमातनयपार्वतीसुतादयोऽप्यत्र
उम्बर पु० उमित्यव्यक्तशब्दं वृणाति वृ अच् । ? द्वारोर्द्धकाष्ठे,
२ गन्धर्वभेदे च । “उम्बरस्तुम्बुश्चैव जगुरन्ये च पङ्-
गणान्” हरि० १२८ अ० ।

उम्बी स्त्री उम्+वा-क गौरा० ङीष् प्रथो० वक्ष्य वः । “मञ्जरी
त्वर्द्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत् । तृणानलेन समुद्गृष्टा
बुधैरुन्मीति सा स्मृता” इति भा० प्र० उक्तायाम् अर्द्धपकय-
वगोधूमयोर्मञ्जूर्याम् । “उम्बी ककप्रदा बल्या लब्धी
पित्तानिष्ठापहा” भा० प्र० ।

उम्बुर पु० उम्+वृ-क उत् रपरः । द्वारोर्द्धकाष्ठे ।

उम्भि लि० उम्भ-इन् । पूरके । ततः कक्ष्यां० जाताद्यर्थे
ढकञ् । औम्भेयक तज्जातादौ लि०

उम्ब्य न० उमाया अतस्या भवनं जेतम् वा यत् । अतसीभ-
वनजेटो पक्षे खञ् औमीन तत्कार्थे न०

उम्बोचा स्त्री अम्बरोभेदे । “ऋतुस्यला दृताची च विश्वाची
पूर्वचित्यपि । उम्बोचेति च विख्याता” भा० आ० १२३ अ०

उर गतौ सौ० पर० सक० सेट् । ओरति औरीत् उवोर उरतः

उर पुंस्त्री उर-क । ? मेघे स्त्रियाम् अजा० टाप् । “अत्ता वि
नेमिरोषासुराम्” ८, ३४, ३, “उरां मेघीम्” भा० २ गन्तरि
लि० । “उरामधिरा वयुनेषु” ऋ० ८, ६६, ८ ।

उरः कनिका स्त्री ७त० । सक्ताहारे अमरः ।

उरग पुंस्त्री० उरसा गच्छति उरस्+गम-ङ सलोपश्च । ? सपे,
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् पादमृन्मयया उरसैव तेषां हि
गमनम् । “भित्तोत्थितं भूमिमिवोरगाणाम्” “बिलमगना-
विवोरगौ” “अङ्गुलीवोरगक्षता” रघुः । २ तद्देवताके
अक्षेपानक्षते । “उरगविधिशताख्याः शर्वरीनाथवारे”
ज्यो० त० । ४ सीसके तस्य नागवीजजत्वेनाऽभेदोपचा-
रात्तथात्वम् । अहिशब्दे ५८१ पु० विवृतिः ।

उरगभूषण पु० उरगोभूषणमस्य । सर्पभूषणे महादेवे
उरगराज पु० दैत० टच् समा० । ? सर्पराजे वासुकौ ।
उरगोराजैव उपमि० स० । २ महासर्पे च । “प्रहर्षुरेवो-
रगराजरज्जवः” माघः उरगेशतदिन्द्रादयोऽप्युभयत्र ।
“उरगेन्द्रमूर्ध्नि रहरत्नसन्निधेः” माघः । [तथात्वम् ।

उरगस्थान न० दैत० । पाताले तेषां तत्रस्थितत्वात् पातालस्य
उरगाशन पु० उरगानन्नावि अश-ल्यु दैत० । सर्पभक्षके
? गरुडे च २ मयूरे उरगभक्षादयोऽप्यत्र । “स्वावासभाग
सुरगाशनकेतयश्चा” माघः ।

उरङ्ग पुंस्त्री उरसा गच्छति उरस्+गम-ङ नि० । सपे स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् । [सपे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
उरङ्गम पुंस्त्री उरसा गच्छति उरस्+गम-खच् सलोपः ।
उरण पुंस्त्री ऋ-क्यु, धातोर्द्ध रपरः । ? मेघे स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीष् । “दृकीवोरणमासाद्य मृत्परादाय गच्छति”
भा० शा० ६५ अ० । “य उरखं जघान नव चखत्सं
नवतिं च बाहून्” ऋ० २, १४, ४, २ दर्शुमृष्टे पु० स्वामी ।

उरणाक्ष पु० उरणस्य मेघस्य अक्षीव अक्षि पुष्पं यस्य ।
दर्शुमे (दादमर्द्दन) दृष्टे । स्वामी त उरणाख्यस्तत्पार्थे
दृष्टोह । तन्मते उरणस्याख्या आख्या यस्येति विग्रहः

उरभ पुंस्त्री उर उक्तत् भ्रमनि भ्रम-ङ प्रथो० उलोपः ।
? मेघे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् २ दर्शुमृष्टे पु० स्वामी ।
तखेदम् अण् । औरभ मेघमांसादौ “हविषाऽन्नेन वै मासं
पायसेन च वत्सरम् । मातृस्थहारिणकौरभ्रशकुनच्छाग
पार्धतैः । ऐणरौरववाराहशार्शनीसैर्यथाक्रमम् । मासाभिदृ-
द्धा तथानि दत्तेनेह पितामहाः” याज्ञ० । “दर्पिता
भ्रातृखड्गाह्वमहिषोरभ्रकुङ्गराः” सुश्रुते पशुषु तस्य
दर्पितत्वमुक्तम् स च पाम्यपशुः “अश्वाश्चतर्गो-
स्त्रोद्वस्तोरभ्रमेदः पुच्छप्रभृतयो पाम्याः” सुश्रु० तन्मां
सगुणास्तैव “पाम्या वातहृताः सर्वे दृंहणाः कफहि-
त्तलाः । मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्द्धनाः”
“दृंहणं मांसमौरभ्रं पित्तक्षेपावहं शुभं” ।

उरभ्रसारिका स्त्री सुश्रुतोक्ते कीटभेदे कीटशब्दे विवृतिः ।
उररी अयं उर-बा० अरीक् । १ अङ्गीकारे, २ वित्तारे च ।

कजि अयं गतिवात् तेन सह समासः उररीक्य इति
“काल्पनिकं भेदमुररीक्य” सा० द० । घञ् उररीकार
अङ्गीकारे पु० । क्त । उररीक्य स्त्रीकृते लि०

उरल लि० उर-बा० कलच् । गतियुक्ते ततो बला० चतुरर्थ्यां
यत् । उरल्य तत्त्वत्रिकपदेशादौ लि० ।

उरश पु० मुनिभेदे तस्यापत्यम् पाठान्तरे तिका० फिज् औरशा-
यनि तस्य भर्गा० स्त्रियां तत्प्रत्ययस्य न लुक् औरशायनी ।

उरच्छद् पु० उरच्छाद्यतेऽनेन छद्-णिच्-घ ह्रस्वः । कवचे

उरस् बलार्थे कण्डा० प्र० अक० सेट् । उरस्यति बलवान्भवतीत्य-
र्थः औरसीत् औरसीत् उरस्याम्(साम्)बभूव आस चकार

उरस् न० क्व-असुन् धातोरुच्च रपरः । वलः स्यजे । “कषाटविस्ती-
र्णमनोरमोरः स्यलस्यित श्रीललनस्य तस्य” “जनितमुदमु-
दस्यादुच्चकैरुच्छितोरः स्यलनियतनिषस्यन्नीश्रुतां शुश्रुवान् सः”
भाषा । “उरोमुकुलितस्तनं जघनमंसवन्धोद्गुरम्” मालती०
अस्य व० व० अलस्यस्यकप्समा० “व्यूढोरस्तो दृषस्तन्वः”
रघुः । “प्रक्षयैव शिलोरस्तः” कुमा० । कविच । “हारोरां
वनमार सा” सुप्रसिद्धपद्यम् । तेन निर्मित अण् औरस,
पुत्रभेदे “औरसः जेवजसैव दत्तः कतिमएव चेति” कालि०
पु० उरोजातमात्रे च औरसं भयम् । पक्षे यत् उरस्य ।
बलोगते । २ अ० छे न० । तस्य ईत० अले अच् समा० ।
अऔरस अश्वप्रधाने । ३ छविभेदे पु० तस्यापत्यम् तिका०
फिज् औरसायनि । उरशवत् भर्गादिकार्यम् ।
उरः प्रायस्येनास्य अर्थ आ० अच् । उरस प्रशस्तोरस्ते
लि० । पाठान्तरे तिकादिषु उरसशब्दोऽपि पठ्यते उर-
शवत् फिज् भर्गादिकार्यम् ।

उरसिज पु० उरसि जायते जन-ड त० सप्रभ्या अलुक् ।
स्त्रीवज्जोजाते स्तने । “परिपस्मृशिरे चैनं पीनैरुरसिजैः
मुहुः” रामा० । उरसिजातोरसिरुहादयोऽप्यत्र ।
“फेनानामरसिरुहेषु हारलीलाम्” भाषाः

उरसिल लि० उरः प्रायस्येनास्यस्य पिच्छा० इलच् । प्रशस्तो
रस्ते । पक्षे मतप् मस्य वः । उरस्तत् तत्त्वार्थे स्त्रियां ङीप् ।

उरस्कट पु० उरः कच्छते आत्रियतेऽनेन कट-वजर्थे करणे
क । १ बालानामुत्तरीयभेदे तदीये यज्ञोपवीताकारे ३ वस्त्र-
भेदे च । (वृकशब्दाङ्गु) । तिका० ।

उरस्तस् अयं उरसैका दिक् तसिः, पञ्चम्याद्यर्थे तसिल् वा ।
१ छदयैकदेशभवे पुत्रे २ वक्षस इत्याद्यर्थे च अत्र लिप्तात्

स्वरितस्वर इतिभेदः । [ल्युट् । उरस्ताणमप्यत्र न० ।

उरस्त न० उरस्तायते त्रै-क । वजोरके कवचे । करणे
उरस्य पु० उरसैका दिक् यत् । वक्षसैकदेशगत । “कर्मणा
वाप्युरस्येन वक्षो यस्य विदारितम्” सुश्रुतः निर्मिताये
यत् । २ पुत्रे

उरी अयं उर-गतौ बा० ईक् । १ अङ्गीकारे, २ वित्तारे च ।
उर्यादि० कजि गत्वित्वम् तेन समा० । ल्यप् उरीक्य
“तदुरीक्य कतिभिर्वाचस्यत्यं प्रताय्यते” भाषाः ।

उरीकार पु० उर + क-घञ् । १ स्त्रीकारे, वित्तारे च ।

उरीक्यत लि० उरी + क-क्त । १ अङ्गीकृते, २ वित्तृते, च ।

उरु लि० ऊर्णु-कु सुलोपो ह्रस्वश्च । १ विशाले, २ दृढति च
“विस्तीर्णं दृढशतुरस्वरप्रकाशं तेऽगाधं निविधिरुसम्भ-
सामनन्तम्” भा० आ० २२ अ० । ३ वज्रके निरु०
“तुविजाता उरुक्षया” ऋ० १, २, ६, “उरुक्षया वज्रनि-
वासौ” भा० “रथे शुद्धचक्रक्रे” । ४ विस्तीर्णं च
दृढत्वस्य विस्तारार्थायत्वात् । “जनास उरु क्षांतं सुज-
निमा चकार” ऋ० ७, १००, ४, “स्तस्मिदुरुक्षितौ गृणीहि”,
ऋ० ६, ८४, १, उरुगायः “उरुगव्यूतिरभयानि” ऋ०
६, ६०, ४, अहोश्चिदस्मा उरुक्षितिरुद्धतः” २, २६, ४,
“अन्यामिषसुरूपारामरुद्धतम्” ८, १, १०, “उरुप्रथाः
प्रथमानम्” यजु० २०, ३६, “गाययोरौ रथ उरुयुगे” ऋ०
८, ६८, ६, १५ दोषे च “गतोरुमार्गाः” भाषाः भाषितपुंस्क-
त्वात् क्लीवे तृतीयाद्याच वा पुं वत् । उरवे उरुषे इत्यादि
स्त्रियां गुणवचनत्वात् वा ङीप् । “शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वी”
सजमारक्तवातसः” मनुः उरोर्विः ६ अ० । इमनिच् ।
उरिमन् तद्भावे । पक्षे त्व, उरुत्व न० । तत् उरुता स्त्री
अण् औरव न० । तद्भावे ।

उरुकाल पु० उरुः कालः पाकेऽस्य । (राखालशशा) १ महा-
काललतायाम्” रत्नमा० । कर्म० । २ दीर्घकाले ।

उरुक्रम पु० उरवः मूल्यादिव्यापकत्वात् क्रमाः पादविक्षेपा
अस्य । १ वामनरूपे भगवदवतारे “यस्मोरुषु विक्रमणेषु वि-
क्षियन्ति भुवनानि विश्वा” ऋ० १, १५४, २, “यस्य विष्णो-
रुषु विस्तीर्णेषु तिस्रं स्थानेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु
विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्याश्रित्य निवसन्ति स
विष्णुः स्तूयते” भा० । इति तस्योरुक्रान्त्ये लिङ्गमुक्तम् ।
“शं न इन्द्रो वृद्धस्यतिः शं नो विष्णु रुरुक्रमः” ऋ० १, ६,
६, उरु विस्तीर्णं क्रामति पादान् विक्षिपतीत्युरुक्रमः
विष्णुः” भा० । उरु प्रधानं पदमाश्रयं क्रामति-क्रम-

अच् दैत० । भगवतोऽष्टमावतारे २ ऋषभदेवे च । “अष्टमे मेरुदेव्यान्तु नाभेर्जात उरुकमः । दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्वेषामात्मनाकृतम्” भा० १२० ३४० ऋषभशब्दे विवर्ति इत्या ।

उरुगाय पु० उरुभिः श्रोत्रेर्गीयते गम्यते वा गै-गाने गाङ् गतौ वा कर्मणि घञ् । परमेश्वरे वासुदेवे “तीर्थे क उरुगाय ! विक्रमे” ऋ० ८, २६, ७, “उरुभिर्वज्रभिर्गातव्यः बह्वृषु देशेषु गन्ता बहुकीर्त्तिर्वा” भा० बह्वृषु कीर्त्तिरिति पक्षे गीयते गायः कीर्त्तिरित्यर्थः “अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः” यजु० ६, ३, “विष्ण उरुगायैषः” यजु० ८, १, यः पार्थिवानि त्रिभिर्दिदि सामभिरुरु क्रमिष्टोरुगायय जीवसे” ऋ० १, १५५, ७, “उरु गायाय उरुगातव्याय” भा० । गाङ् गतौ भावे घञ् गायो गतिः कर्म० । २ विस्तीर्णायां गतौ “स्त्रोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा” कठवल्ली । “उरुगायं विस्तीर्णां गतिम्” शा० भा० “असम्बाधानुरगायवतोऽभिध्यायत” छा० उ० उरुगायवतो विस्तीर्ण गतीन्” गै गाने घञ् कर्म० । ३ बहुकीर्त्तने । “प्राणस्य वातायोरुगायं कुरुते” शत० ब्रा० १, २, १४,

उरुचक्षस् त्रि० उरु यथा स्यात् तथा चष्टे चक्ष-असुन् । १ महादर्शने “वर्षिष्ठतत्ता उरुचक्षसा नराः” ऋ० ८, १०१, २, सर्वदृष्टत्वात् स्तुत्यै पु० “नमोभिरुरुचक्षो नृत्वि-श्वान्” ६, ५१, ८, यं नः स्तुत्यै उरुचक्षोऽदेतु” ७, ३५, ८, उरुजमन् त्रि० उर्वी जमा चितिर्यत् । बहुभूमियुक्ते “उरुष्या, य उरुजमन् प्रयुच्छन्” अथ० ६, ४, २,

उरुजयस् त्रि० ज्वि-अभिभवे करणे असुन् उरु जयवेगोऽस्य विस्तीर्णवेगे । वेगेन हि सर्वाभिभवात् जयसस्तथा-त्वम् । “उरुजयसमिन्दुभिः” ऋ० ८, ६, २८, “उरुजय-सम् विस्तीर्णवेगम्” भा० । “उरुजयसं घृतयोनिमा-कृतम्” ५, ८, ६, सेहानः पूतना उरु जयः” ८, ३६, १, इत्यत्र जयसोवेगार्थकस्यासुन्नतया प्रयोगात् तस्या दन्तकल्पनं प्रमादिकम् ।

उरुजि त्रि० उरु यथा तथा जयति जि क्तिप् वेदे नि० न तुक् । जृ-बा० क्तिवा । प्रभूतगतियुक्ते । “अर्वाक्पथ उरुजयः कृणुध्वम्” ऋ० ७, ३६, २, “उरुजय प्रभूत-मनाः” भा० ।

उरुण्ड पु० उपद्रावके असुरभेदे । “खलजाः शकधूमदा उ-रुण्डा ये च मट्टमटाः । कुम्भसुक्ता अयाशयः । तानस्या ब्रह्मण्यस्यते प्रतिबोधेन नाशय” अथ० ८, ६, १५,

उरुविल त्रि० उरु दृष्टत् विलमस्य । दृष्टिच्छिद्रयुक्ते पात्रे स्थाल्यां स्त्री गौरा० ङीष् । “यद्येषोखा भिद्येत या-ऽभिन्ना नवा स्थाल्युर्विली स्यात्स्थामिभं पथ्यावपेत्” शत० ब्रा० १, ६, ४, ८,

उरुज पु० उरुभ्योऽदुभ्यो जायते जनयति अन्तर्भूतार्थे जन-ड प्रपो० अल्लोपः । प्रभूतपयोजनके । “गवासुरुजमस्यर्षिति व्रजम्” ऋ० ८, ७७, ४, “उरुजं प्रभूतानामपां जनकम्” भा० उरुरी अव्य० उरु राति रा-बा० की । १ अङ्गीकारे २ विस्तारे च । उरुलोक न० उरु यथा तथा लोच्यते लोक-कर्मणि घञ् । १ अन्तरिक्षे तस्य सर्वलोकेभ्यो महत्त्वेन ज्ञानात् तथात्वम् । “कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत्” भाषोक्तेस्तस्य परममहत्त्वम् । “ममान्तरिक्षमुरुलोक-मस्तु” ऋ० १०, १२८, २ । कर्म० । २ अष्टलोके पु० । उरुवु पु० उरु वायति वै शेषणे कु । एरण्डवृक्षे “शम्पा-कोरुवुवर्षामूवाजिगन्धानिशाच्छदैः” सुशु० स्नाथे कन् तत्त्वैव । रायमुकुटस्तु उरुवुकस्थाने उरुवुकइत्यङ्गीचकार प्रपो० साधु ।

उरुवूक् पु० उरु वायति वै शेषणे “उलूकादयश्च” उष्णा० नि० । रक्तैरण्डे “पुनस्यैवावाक्यतर्कायुर्बूक्कवत्तादनी-विल्लशाकप्रभृतीनि उष्णानि स्नादुतिक्तानि वातप्रशम-नानि च” सुशु० । “पटोलवार्त्ताङ्गुकारवेल्गकटुकिकाकेवुको-रूक्कपर्पटककिराततित्तक्तर्कोटकारिष्टकोषातकीवेतकरीराट-रूषार्कपुष्पप्रभृतीनि रक्तपित्तहरागदाऊर्हृद्यानि सुलघूनि कुष्ठमेहज्वरश्वासकासारविहराणि च” सुशुतः ।

उरुव्यचस् त्रि० उरु विचति व्यच-व्याजे (विशेषव्याप्तौ) असुन् अतिव्यापके । “ओरुव्यचाः प्रणताम्” ऋ० ३, ५, १ । “उरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिः” भा० । २ विस्तीर्णे “उरुव्यचसे-महिने” ऋ० ७, ३१, ११ । “उरुव्यचसा विस्तीर्णे” भा० । “गमदुरुव्यचा अदितिः” ५, ४६, ६ । “उरुव्यचसो-धाम्ना पत्यमानाः” यजु० २७, १६,

उरुषा त्रि० उरु सनोति सन-विट् डा वेदे षत्वम् । बहु-दातरि “महीमन्मथ्यमुरुषामुरुजयः” ऋ० ५, ४४, ६ । “उरुषां बहुदातारम्” भा० ।

उरुष्य रत्नणे पर० सक० सेट् । उरुष्यति औदध्योत् । “उ-रुष्य राय एषो यजस्व” यजु० ७, ४, अथ व्याख्याने “उरुष्य रत्न उरुष्यतीरत्नकक्षां” वेददी० । “उरुष्यदग्निः पितोरुपस्थे” ऋ० ३, ५, ८ । अरुष्यत् रत्नत्” भा० । “गोपीधे न उरुष्यतम्” ऋ० ५, ६५, ६ ।

उरुष्या स्त्री उरुष्यं रत्नमिच्छति कथं अ यलोपः
रत्नमिच्छायाम् । “उरुष्या पायुरभवत् सखिभ्यः” ऋ०
६, ४४, ७ । “उरुष्या रत्नमिच्छया” भा० तृतीयाया लुक् ।
ततः उ । “उरुष्यु रत्नमिच्छावति “इमे मा पोता यशस
उरुष्यवोरथम्” ऋ० ८, ४८, ५ । “उरुष्यवः रत्ना-
कामाः” भा० ।

उरुची स्त्री उरु अञ्चति किप् डीप् अलोपे पूर्वाणो दीर्घः ।
अतिव्यापिन्यां स्त्रियाम् । “उरुची विश्वे यजते नि-
पातम्” ऋ० ४, ५६, ४ । “शं न उरुची भवतु सधाभिः”
ऋ० ७, ३५, ३ “विश्वयमाणो अमतिमुरुचीम्” ऋ० ७,
४५, ३ “या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेषूच्यत
उरुची” ऋ० ३, ५७, ५ । स्त्रीभिन्ने उर्वच् तथार्थे यसा-
दाविव उरुचः उरुचा इत्यादि ।

उरुणास् त्रि० उरु दीर्घे नासिके तस्य नसादेशः वेदे
नि० णत्वं दीर्घश्च । दीर्घनासिकायुक्ते “उरुणसावसुहपा”
ऋ० १०, १४, १२ ।

उरोज पु० उरसि जायते जन-ड “जे विभाषा” पा० सप्रस्था
लुक् । स्त्रीस्तने “दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलम्” “रेजाते रु-
चिरदशामुरोजकुम्भौ” माघः स्तनादिकं स्त्र्यस्वरूपेण जन्म-
काले उत्पन्नमपि यौवने उद्भिद्यते । यथाह भाव-
प्रका० । “बालानां शुक्रमस्थेव किन्तु सौक्ष्म्याच्च दृश्यते ।
तेषां तदेव तारुण्ये पुष्टत्वाद्वाक्त्रिमेष्यति । कुसुमानां
प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा । रोमराज्यादयः
पुंसां नारीणामपि यौवने । ज्ञायन्ते तत्तयोर्भेदो ज्ञेयो
व्याख्यानतः स च” । तथा च पुंसां रोमराजीश्वरप्रभृतयः
नारीणां तु रोमराजीस्तनस्तन्यात्तवप्रभृतयः” । आर्त्त-
वस्तनोद्भेदकालश्च एकादशवर्षादुत्तरः स्मृतावुक्तः ।
“अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी । दशमे कन्यका-
प्रोक्ता तत ऊर्ध्वं रजस्वला” उ० त० स्मृतिः । इदमपि
सम्भावितविषयम् धातुभेदेन तत उत्तरमपि भवतीति लोके
दृश्यते सम्भावनाभिया दशमाव्दादर्वाक् देयेति तत्त्वम् ।
सृज्यते तु द्वादशवर्षोपरि रजःसम्भव उक्तः । “रसादेव
रजः स्त्रीणाम् मासि मासि त्र्यहं स्रवेत् । तद्वर्षाद्-
द्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम्” रजःपदं स्तनोद्भे-
दस्याप्युपलक्षणम् । गर्भिण्याः पीनस्तनत्वे दुग्धवज्जलत्वे च
कारणमुक्तम् भा० प्र० । “गृहीतगर्भाणां स्त्रीणामार्त्तव
वह्नानां स्त्रोतसां गर्भेणावरोधादात्तव न स्रवति तदेव
प्रतिष्ठतमूर्ध्वं मागतमुपचीयमानमपरा भवति मेषञ्चोर्ध्वतर-

मागतं पयोधरौ याति तस्माद् गर्भिण्याः पीनौचौ पयो
धरौ भवतः” इति । उरोभूषणतयोऽप्यत्र “उरोभवा कुम्भ-
युगेन जृम्भितम्” नैष० ।

उरोभूषण न० उरोभूष्यतेऽनेन भूष-करणे ल्युट् ईत० ।
श्वचोऽलङ्कारे हारे । उरोभूषयति ल्यु । २तदर्थे लि० ।

उरोवृहती स्त्री वैदिके कन्दोभेदे । “वृहती जागतस्तयश्च
गायताः । प्रथ्या पूर्वश्चेत्तृतीयः । न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः ।
स्तम्भपीवी कौटुम्भेः । उरोवृहती यास्तस्य” कात्या०
उक्तेः यास्तमते द्वितीयचरणस्य जागतात्मकत्वे अ-
न्येषां त्रयाणां गायतात्मकत्वे च सा भवतीत्यर्थः ।

उरोहस्त न० उरसि हस्तश्चेटाघातोयव । बाहुयुद्धभेदे
बाहुयुद्धप्रकारः भा० सं० २२ अ० दर्शितः यथा
“करग्रहणपूर्वन्तु कृत्वा पादाभिवादनम् । कर्तुः कर्त्तव्यां वि-
धुन्वानावास्मोटं तत्र चक्रतः । स्तम्भे दोभ्यां समाहत्य-
निहत्य च मुहुर्मुहुः । अङ्गमङ्गैः समाक्षिप्य पुनरास्मालनं
विभो ! । चित्तहस्तादिकं कृत्वा कक्ष्याबन्धं च चक्रतः ।
गलगण्डाभिघातेन सस्फुलिङ्गेन चाशनिम् । बाहुप्राशा-
दिकं कृत्वा पादाहतशिराबुधौ । उरोहस्तं ततश्चक्रे
पूर्णकुम्भौ प्रयुज्यतौ । करसंपीडनं कृत्वा गर्जनौ
वारणाविव । दुर्दान्तौ मेघसङ्काशौ बाहुप्रहरणाबुधौ । त-
लेनाहन्यमानौ तु अन्योन्यं कतवीक्षयौ । सिंहाविव सु
संक्रुद्धावाकृष्याकृष्य युध्यतम् । अङ्गेनाङ्गं समार्पीड्य-
बाहुभ्यामुभयोरपि । आवृत्य बाहुभिश्चापि उदरं च
प्रचक्रतः । उभौ कट्वां सुपार्श्वे तु तत्त्वन्तौ च शि-
क्षितौ । अधोहस्तं स्वकण्ठे तूदरसीरसि चालिपत् ।
सर्वातिक्रान्तमर्यादं पृष्ठभङ्गञ्च चक्रतः । संपूर्णं मूर्ध्ना बाहु-
भ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतः । तृणपीडं यथाकामं पूर्णयोगं
समुदिकम् । एवमादिनिपुणानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम्” ।
व्याख्यातञ्चैतत् नीलकण्ठेन “कक्षैः दौर्मूर्खैः कक्ष्या
प्रकोष्ठगतां रज्जुं धुन्वानौ । यतः तत्र कक्षैः आस्मोटं
चक्रतः बाहुमूलास्मालनेन अङ्गदबन्धरज्जुशेषं कम्पय-
न्नाविलय्यैः । चित्तहस्तादिकं हस्तस्यातिवेगेन आकु-
ञ्चनप्रसारणोपर्यधसालनमुष्टीकरणानि चित्तहस्ताः आ-
दिपदात् पादस्याप्याकुञ्चनादि । कक्ष्याबन्धं परस्परक-
क्ष्यायां हस्तौ कृत्वा बन्धनम् गलेन नखेन भालदे-
शेनाभिघातस्तेन पाशप्रसङ्गज्ञातान्तयोर्भिघातेन वि-
स्फुलिङ्गोत्पत्त्याऽर्शनिवज्जस्रिब सृज्यतेतिव्यर्थः । बाहुपा-
शादिकं चरणप्राय आदिप्रसङ्गः । पादाभ्याम् आहताः

शिराः स्नाययोयाभ्यान्तौ दृढप्रहारौ नाडीपर्यन्तमपि
वेदनावन्तावित्यर्थः । उरोहस्तं उरसि चपेटाप्रहारम् ।
पूर्यकुम्भौ द्वित्वं परस्परं द्वावपि चक्रतरिति वक्तुम् ।
तत्तेन चपेटया । आहत्य जलदुशेष्टं कृत्वा बाहुभिः
बद्धत्वाद्वावपि मिथः उदरम् आदाय प्रचक्रतः प्रचिन्वि-
पतः कृ विक्षेपेऽस्य आन्दसं रूपम् । एवं कथां सुपाश्वं
च प्रचक्रतः । तच्चवन्तौ तच्चस्तनकरणं गात्रसङ्कोच इत्यर्थः
तदन्तौ । अधोहस्तं उदरस्याधस्तात् हस्तं कृत्वा हस्ताभ्या-
मुदरमावेष्ट्य स्वकण्ठे खोरसि च कण्ठोरः समीपे अनीय
आक्षिपत् आस्फालितवान् । पृष्ठस्य भूसम्बन्धेन जातं
भङ्गं पराभवं बाहुभ्यां उदरादिनिपीडने सम्पूर्णं मूर्द्धा
दण्णपीडं पूर्ययोगं योगोविश्वध्वघातनं तच्च पूर्यम् ।
अन्यत्र मुष्टेः पातं प्रदर्श्य अन्यत्र पातनमित्यर्थः एवमा-
दिनिशुद्धानि पादाकर्षणयोषिकक्षीकरणादीनि

उ(ज)र्ज जीवने वा चु० उभ० अक्ष० पक्षे भ्वा० पर०
सेट् । उ(ज)र्जयति ते उ(ज)र्जति । और्जिजत्-त
और्जिजति । उ(ज)र्ज्याम् बभूव आस चकार चक्रे
पक्षे उ(ज)र्जाम् बभूव आस चकार । क्त उ(ज)र्जित, वृद्धे
बलान्विते । णिणन्तत्वे वर्जिते ति० दीर्घादिरयमिति बह्वः
उ(ज)र्जनाभ पु० उर्गेव स्तुतं नामौ गर्भेऽस्य अच् समा०
ह्रस्वः । लूतायाम् (साकडसा) दीर्घादिरयमिति केचित् ।
उ(ज)र्णा स्त्री जर्णयते आच्छाद्यते जर्णु-ड ह्रस्वः । शेषादि-
लोम्नि २ ललाटस्थलोमसमूहात्मके चिह्नभेदे । “ललाट
पट्टे नवनलिननालभङ्गतन्वीयमूर्सा परिस्फुरति” काद० ।
दीर्घादिरयमिति बह्वः

उ(ज)र्ह दाने खादे सक० क्रीडायाम् अक्ष० भ्वा० आत्म०
सेट् । उ(ज)र्हते और्हिष्ट दीर्घादिरयमिति बह्वः ।
उ(ज)र्द्र पु० उर्द-रक् । जलविड्वाले (उद्विराज) दीर्घादिर-
यमिति बह्वः ।

उ(ज)र्व हिंसायां भ्वा० पर० सक० सेट् । उ(ज)र्वति और्वीत् ।
क्लिपि बलोमे जः उरौ दीर्घादित्वे जरौ इति भेदः ।
उर्व्य पु० उर्वी पृथिवी सञ्चारस्थानत्वेनास्त्यस्य अर्थ० अच् ।
पृथिवीसञ्चारिणि पितृभेदे ताण्ड्य० ब्रा० इत्यः । २ कृषि-
भेदे ततः विदा० अज् । और्वं तदपत्ये पुंस्त्री ।

उर्वट पु० उरु यथा तथाऽटति अट+अच् इत० । वत्से
लिका० । तस्य दीर्घाङ्गमादिना अटनात् तयात्वम् ।

उर्वरा स्त्री उरु शस्यादिकमृच्छति ऋ-अच् इत० । १ सर्वश्या-
लभूमौ पततां गणैः पिबतु सर्जसुर्वराभावः २ भूमिभावे

विश्वः ३ अधिकेति० उर्वरमधि० जातमस्य तारका० इतच् ।
उर्वरित आधिक्ययुक्ते (उपचान) अधिके । उरुन् महत्
मृच्छति ऋ-अच् इत० । अशुरोभेदे “कलानिधिर्गुण-
निधिकर्पूरितलकोर्वरा” काशीख० ।

उर्वरासा लि० उर्वरां भूमिं सनोति सन-विट् ङा । भूमि-
विभाजके पुत्रादौ “क्षेत्रासां ददथुर्वरासाम्” ऋ० ४,
३८, १, उर्वरासां पुत्रम्” भा० । २ उर्वराविभाजके लि०
“त्वं नः सहस्रभरमुर्वरासाम्” ई० २०, १ । “उर्व-
राणां भूमीनां सनितारं संभक्तारम्” भा० ।

उर्वरी स्त्री ऋ-गतौ वनिष् ङीप् वनोरश्च । आधिक्यप्रा-
प्तायां स्त्रियाम् “अधोनामहं दृष्य उर्वरीरिव साधुया”
अथ० १०, ४, २, अन्यलिङ्गे उर्वन् इत्येव

उर्वर्य लि० उर्वरायां भवः यत् । १ सर्वश्यालुभूमिभवे रुद्रभेदे
“नम उर्वर्याय खल्ल्याय” यजु० १६, ३३, रुद्रध्यायः ।

उर्वशी स्त्री उरुन् अश्रुते वशीकरोति उरु+अश-क गौरा०
ङीप् । स्वर्गवेष्ट्याभेदे । अशुरोभेदाश्च अशुरः शब्दे उक्ताः
इयञ्च नारायणोक्तं भित्त्वा जाता यथोक्तं हरिवं० ८५
अ० “नारायणोक्तं निर्भय सम्भूता वरवर्णिनी । ऐलस्य
दयिता देवी योषिद्वज्रं किमुर्वशी” ततश्च जक् नारायणोक्तं
कारणत्वेनाश्रुते प्राप्नोति अश-क ङीप् पु० ह्रस्वः । इति
विग्रहः । इयमेव पुरुरवसःपत्नी आसीत् । “पुत्रोबुध-
स्योत्तमवीर्यकर्मा पुरुरवा यस्य सुतो सुदेवः । तथैव
पश्चाच्चक्रमे महात्मा पुरोर्वशीमश्रुरां वरिष्ठाम्” १५४
अ० “पुरुरवाः सुतोविद्वानिजायां समपद्यत” इत्युपक्रम्य
“पट् सुता जज्ञिरे चैलादायुधीर्मानभावसुः । दृढाशुश्च
वनायुश्च यतायुश्चोर्वशीसुताः” भा० आ० ७५ अ० ।
सा च इन्द्रलोकगताऽर्जुनस्य समीपे रिरंसया गत्वा
तेन प्रत्याख्याता तस्मै शापं ददाविति कथा भा० व०
४६ अ० “तव पिताभ्यनुज्ञातां स्वयञ्च गृहमागताम् ।
यस्मान्नां नाभिनन्देथाः क मवाणवशं गताम् । तस्मात्त्वं
नर्त्तनः पार्थ ! स्त्रीमध्ये मानवर्जितः । अप्रमानिति
विख्यातः षण्डवद्विचरिष्यसि” २ नदीभेदे उर्वशीतीर्थशब्दे
उदा० ।

उर्वशीतीर्थ न० मारतोक्ते तोष्टभेदे । “उर्वशीतीर्थमासाद्य
ततः सोमाश्रमं बुधः” भा० व० ८४ । तच्च नदीरूपम् ।
“उर्वशीं कृत्तिकायोगे गत्वा चैव समाहितः लौहिल्ये
विधिवत् स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत्” भा० अतु० २५ अ० ।
उर्वशीरमण पु० उर्वशीं रमयति रम-ल्यु इत० । चन्द्रवंशे

बुधपुत्रे पुष्टरवसि ऋषे उर्वशीवत्सभादयोऽप्यत्र ।

उर्वारु पु० उर-यथा तथा ऋच्छति ऋ-उण् । कर्कश्याम् ।
स्वार्थे कन् अत्रैव । “उर्वारुक्मिव बन्धनान्मृत्योर्मुञ्चीय
मान्मृतात्” ऋ० ७, ५६, १२, । यजु० ३, ६, “उर्वारुक्मिव
बन्धनादितो मुञ्चीय मासतः” ३, ७, अथ स्त्रीत्वमपि
अप्राणिजातिवचनत्वात् ऊङ् । उर्वारुः तदर्थे “क्षिप्यस्य
बन्धनं, मूलमूर्वावा इव” अथ० ६, १४, १,

उर्वी स्त्री उरु+गुणवचनत्वात् स्त्रियां वा ङीप् । इहृत्त्वयु-
क्तायां स्त्रियाम् “उर्वी” सजम् “उरुगृहे उदा० २ पृथिव्यां
च तस्याहृत्त्वात् तथात्वम् । “तैरुर्वीनिहितचलत्पदं” प्रचे
माघः । “अनन्यशासनामूर्वी” शशासैकपुरं मित्रं “स्थितः
सर्वोन्नतेनोर्वीम्” रघुः वेदे “सुपांसुलुगित्यादिना” पा०
सर्वविभक्तौ डियजादेशः “सिन्धुर्नचोद उर्विया व्यञ्चत्”
ऋ० १, ६२, १२, “उर्विया सहती” भा० “प्रतीची चक्षु-
रुर्विया विभाति” १, ६२, ६ । ३ नद्याम् निरु० ।

उर्वीधर पु० उर्वी धरति ऋ-अच् ६७० । पर्वते तेषां
कीलकहृषेण अवष्टम्भनेन पृथिव्याधारकत्वात् तथात्वम्
भूधरादयोष्यत् “गर्भोऽभवत् भूधरराजपत्याः” कुमा०

उर्वीधव पु० ६३० । पृथिवीनाथे राजनि । उर्वीगोर्वीश्वर
तच्चायादयोष्यत्

उर्वीभृत् पु० उर्वी बिभर्त्ति धारयति पात्रयति वा ऋ-क्लिप्
तृक् ६३० । पर्वते २ राजनि च एवं पृथिवीभृद्वरणोभृदा-
दयोऽप्यत्र । “उदयति सा तदङ्गुतमालिभिर्धरणोभृद्भुवि तत्र
विष्टय यत् । अनुमितोऽपि हि बाष्पनिरीक्षणात् व्यभि-
चकार न तापकरोऽनलः” नैष० तत्र धरणीभृत् राजा
पर्वतश्च अत्र व्यभिचारश्च साधनसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगित्वरूपः तेन साध्ये तत्सम्भवः तादृशव्यभिचारश्च
उपाधिवादे विनामणौ अङ्गोक्तः तच्च उपाधिशब्दे दर्शितम्

उर्वीरुह पु० उर्वी रोहति रुह-क ७३० । उल्ले “हिर-
ण्योर्वीरुहवक्षितन्तुभिः” माघः

उर्वी स्त्री उरोर्भावं बा० व्यत् उलोपश्च । महत्त्वे “रुद्राणामु-
र्वीयां स्वादित्याः” यत० ब्रा० १, ५, १, १७, “उर्वीयां
महत्त्वे” भा०

उल दाहे (सौतः) पर० सक० सेट् । ओलति ओलीत्
उल पु० उल-दाहे कर्मणि घञर्थे क । ऋगभेदे “उलो-
हलिङ्गो षट्पदंशस्ते धाते” यजु० २४, ३१ । “उ-
लोऽगृगभेदः” वेददी० । ततः चतुर्थ्यां ब्रह्मा० य । उल्य
अवृक्कसन्निहृददेशादौ लि० ।

उ(ओ)लङ् उत्क्षेपे इदित् वा चुरा० उभ० पक्षे आ० पर०
सक० सेट् । उ(ओ)लङ्ङयति ते उ(ओ)लङ्ङति औलि-
लङ्ङत् त औलङ्ङीत् अयं लङि ओदित् इत्येके ।

उलन्द्र(न्द्) पु० राजभेदे तेन निर्दत्तम् अरोहणादि० बुज् ।
औलन्द्र(न्द्)क तन्निर्मितपुरादौ लि०

उलप पु० न० वल-कपच् संप्रसारणम् । १ शाखापत्रप्रचययुतायां
लतायाम् २ कोमले हृणभेदे न० (उलुखड) । “नयोल्पा-
लङ्कृतशैबलाभः” “उत्तीर्णभारलघुनायलघूलघूलघौह्रिय
निःसहृतरेण तयोरधस्तात्” माघः ।

उलप्य पु० उलमे भवः यत् । रुद्रभेदे । “नमोऽलोप्याय चोल्-
प्याय” यजु० १६, ४५, रुद्राध्यायः

उलिन्द पु० वल-बा० किन्दच् संप्र० । देशभेदे उणादिकोषः ।

उलु लि० उरु रस्य लः । इहृति २ इहृद्युक्तशब्दे च विवाहादौ
स्त्रीभिरुच्चार्यै शब्देभेदे “प्रकारे गुणवचनस्य” पा०
प्रकारे द्वित्वम् । उलूल उरुप्रकारे । “उच्चैरुलूलध्वनिर्-
च्चचार” नैष० “यत्तदजायत सोऽसावादिह्यस्त्रं जायमानं
घोषा उलूलवोऽनूदतिष्ठन् सर्वाणि च भूतानि सर्वं च
कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा उलूलवो-
ऽनुतिष्ठति” ऋ० उ० । “उलूलवः उलूरवः विस्ती-
र्णरवाः” शा० भा० ।

उलुप पु० उरु पायते रस्यते अस्मात् पा रक्षणे-अपादाने
घञर्थे क रस्य लः । उलपत्तये । “हथोलुपपुलाकचिह्ना-
नुमेयैर्जरत्कान्नारकूपैरिव” काद०

उलुलि पु० उल-उलि । उल्लिङ्गचकशब्दे । “पृथग् घोषा
उलूलयः केतुमन् उदीरताम्” अथ० ४, १६, ६,

उलूक पु० वल-समवाये ऊक संप्रसारणम् । १ पेचके, जातित्वात्
स्त्रियां ङीप् उलूकीषा च तान्मायाः कन्यायाः श्येन्याः
कन्या “षट् सुतास्तु महासत्वास्तामायाः परिकीर्त्तिताः”
इत्युपक्रम्य “शुकीशुकानजनयदुलूकीं प्रत्यलूकान्” विष्णुपु० ।
२ इन्द्रे, केतव्ये इदुर्वीधनदूतभेदे षट्पदभेदे । (उलुखड)
“त्यजति मुदसलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः” माघः “श्वगोघोलूक
काकांश्च मृद्वहत्याव्रतं चरेत्” मनुः “यदुलूको वदति मो-
घमेतत्” ऋ० १०, १६५, ४, “विविधाश्चैव सम्पीड्याः काको-
लूकैश्च भक्षणम्” मनुः । अत्र काकोलूकैरित्युक्तेः काको-
लूकमित्यादि विरोधे समाहारैकत्वविधानं प्रायिकमिति
गम्यते । “उलूकान् सुधवे काकी श्येनी श्येनान् व्यहृ-
यत” भा० आ० ६३ । उलूकनामा दूतश्च युधिष्ठिरादीनां
समीपे दुर्योधनेन प्रेषितः यथा “आहूयोपहृदे

राजन् लूकमिदमब्रवीत् । उलूक ! गच्छ कैतव्य ! पाण्डवान् सहसोमकान्" इत्यादिना भा० उ० ५०:१अ० । उलूकश्च कैतव्यः कितव्यस्यापत्यम् । तदागमनमधिकृत्यैव उलूकद्रुतगमनपर्व उद्योगपर्वान्तर्गतं पर्व ॥४ देशभेदे । "उलूकवासिनं राजन् वृहन्तमुपजग्मिवान्" । "उलूकानुत्तरां चैव तांश्च राज्ञः समानयत्" भा० स० अ० । अयञ्च देशः "प्रयथावृत्तरां तस्माद्दिग्धनदपाणिताम्" इत्युपक्रमस्य तस्य कीर्त्तनात् धनञ्जयस्य उत्तरदिग्विजय एव तस्य उलूकदेशस्य वर्णनाच्च उत्तरदेशवर्त्तीति गम्यते । ५ तद्देशे नृपे च "उत्तरं पर्वतोद्देशं ये ते दुर्गसङ्घा नृपाः । आरोहन्तु विमर्द्दन्तो वज्रप्रतिमगौरवाः । उलूकः कैतवेयश्च" हरिवं० ६६ ।

उलूकयातु पु० उलूकरूपेण याति या-तुन् । असुरभेदे । "उलूकयातुं शुम्भलूकयातुं जहि" ऋ० ७, १०४, १२ । "उलूकरूपेण यातुलूकयातुम्" भा० ।

उलूखल न० ऊर्ध्वं खम् उलूखं पृष्ठो० तत् लाति गृह्णाति ला-क । धान्यादिकण्डनसाधने काष्ठमये १ पात्रे (उखरो) तच्च यज्ञियपात्रभेदः । तज्जलणसक्तम् "उलूखलसुखले अरन्निमात्रे औदस्ये प्रादेशमात्रे चतुरस्रसुलूखलं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं वृत्तम्, सुखलं दक्षिण-सुलूखलात्" कात्या० १७, ५, २ । तदुत्तरत्वं सूत्रेऽपि उदा० । "वनस्पतिभ्य इत्येव सुखलोऽलूखले हरेत्" मनुः । "स्फाभ्युपशकटानाञ्च सुखलोऽलूखलस्य च । अङ्गिस्तु, प्रोक्ष्यं शौचं बहूनां धान्यवाससाम्" तस्य मनूक्ताशौचं ज्ञेयम् उलूखलशब्दस्य यास्कीनान्यथा निरुक्तिर्दिशिता यथा । "उलूखलसुत्करं वोर्करं वोर्द्धकं वोरु मे कुर्वित्यब्रवीच्चिदलूखलमभयसुत्करं वै तदलूखलमित्याक्षते परोक्षेण" । स्वार्थे कन् तत्कार्थे "गृहे गृह उलूखलके" ऋ० १, १२८, ५ । तदस्य साधनत्वेनाख्यस्य ठन् । उलूखलिकः । तत्साधनके जने "दन्तोऽलूखलिकोऽपि वा" मनुः । २ शुक्लौ पु० उलूखलसुत पु० ३२० । उलूखलेनाभिषुते सोमरसे "उलूखलसुतानामवेदिन्द्रः" ऋ० १, २८, १, २, ३ ।

उलूत पु० उल-वा० जतच् । अजगरसर्पे लिका० ।

उलूपिन् पु० ओः शम्भोः रूपमख्यस्य इनि रस्य लः । शिशुमारो अमरः । पु० ह्रस्वपाठोऽपि तत्रैव उलपिन् इत्यपि पाठः क्वचित् तत्रार्थे ।

उलूपी स्त्री कौरव्यनागकन्याभेदे तत्कथा भा० आ० २४:१अ० । "उलूयवाच एरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पद्मगः ।

तस्याऽस्मि दुहिते राजन् ! उलूपी नाम पद्मगो । साऽहं त्वामभिषेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम् । दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र ! कन्दर्पेणाभिमूर्च्छिता । तां मामनङ्गलप्रितां त्वकृते कुरु-नन्दन ! अनन्यां नन्द्यस्वाद्य प्रदानेनात्मनोऽनघ ! अर्जुन उवाच । ब्रह्मचर्यमिदं भद्रे ! मम द्वादशवर्षिकम् । धर्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्वयंवशः । तव चापि प्रियं कर्तुमिच्छामि जलचारिणि । अन्तर्गतोक्तपूर्वञ्च मया किञ्चन कर्हिचित् । कथञ्च नान्दतं मे स्यात्तव परिप्रियं भवेत् । न च पीड्यते मे धर्मस्तथा कुर्यां भुजङ्गमि । उलूयवाच । जानाम्यहं पाण्डवेय ! यथा चरसि मेदिनीम् । यथा च ते ब्रह्मचर्यमिदमादिष्टवान् गुरुः । परस्परं वर्त्तमानान् द्रुपदस्यात्मजां प्रति । यो नोऽनुप्रविशेन्नोहात्स्व वै द्वादशवर्षिकम् । वने चरेद्ब्रह्मचर्यमिति वः समयः कतः । तदिदं द्रौपदीहेतोरन्योऽन्यस्य प्रवासनम् । कतवांस्तत्र धर्मार्थमतः धर्मो न दुष्यति । परित्यागञ्च कर्त्तव्यमात्तानां पृथुलोचन ! कृत्वा मम परित्यागं तव धर्मो न लुप्यते । यदि वाऽप्यस्य धर्मस्य स्तब्धोऽपि स्याद्व्यतिक्रमः । स च ते धर्म एव स्याद्वत्त्वा प्राणान्ममार्जुन ! भक्ताञ्च भज मां पार्थ ! सतामेतन्मतं प्रभो ! न करिष्यसि चेदेवं नृतां मासुपधारय । प्राणदानान्महाबाहो ! चरं धर्ममनुत्तमम् । शरणञ्च प्रपन्नाऽस्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम । दीनाननाथान् कौन्तेय ! परिरक्षसि नित्यशः । साऽहं शरणमभ्यर्चि रोदवीमि च दुःखिता । याचे त्वां चाभिकामाऽहं तस्मात्कुरु मम प्रियम् । स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्त्तुमर्हसि । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पद्मगेखरकन्यया । कतवांस्तत्तथा सर्वं धर्ममुद्दिश्य कारणम् । स नागभवने रात्रिं तासुषित्वा प्रतापवान् । उदितेऽभ्युद्यितः सूर्यो कौरव्यस्य निवेशनात् । आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तथा सह । परित्यज्य गता साध्वो उलूपी निजमन्दिरम् । दत्त्वा वरमजेयत्वं जले सर्वत्र भारत ! साध्या जलचराः सर्वे भविष्यन्ति न संशयः" ।

उल्का स्त्री उष-दाहे क नि० प्रत्य लः । रेखाकारे गगनात् पतत्तेजःपुञ्जे । अग्न्युत्पातशब्दे ६२ पृष्ठे तत्स्वरूप-फलादिकमुक्तम् । "बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो दवान्निः" मेघ० । "उल्कानिर्घातकेतुश्च ज्योतीष्युच्चावचानि च" । "उल्कापाते दिशां दाहे गोमायुर्विहते तथा" "विद्युत्सन्नितवर्षेषु महोल्कानां च संज्ञा" मनुः । "स्फुर-

लकाकृति विविपन्नेषु" किरा० । उल्काकारणमु-
क्तम् श्रीपतिना "यासां गतिर्दिवि भवेद्गणितेन गम्या ता-
स्तारकाः सकलखेचरतोऽतिदूरे । तिष्ठन्ति या अग्नि-
यतोऽतयश्च ताराश्चन्द्रादधोहि निवसन्ति तदन्वितास्ताः ।
शीतांशुवज्जलमयास्तपनात् स्फुरन्ति ताश्चावहप्रवहसार-
तसन्धिसंस्थाः । पूर्वानिलैस्तिमितभावसपागतेऽस्मिंस्ताराः
पतन्ति कुहविह्वरतावशेन" । (ज्वलन्तखटेरुड्डा)
शुष्कपृष्ठवस्त्रादिदोषिते (मशाल) इति प्रसिद्धे
श्लोकेभेदे च । "तुलाराशिं गते भानौ असा-
वास्यां नराधिपः । स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपू-
ज्याथ प्रणम्य च । कृत्वा तु पार्वणश्राद्धं दधिक्षीरगुडा-
दिभिः । ततोऽपराहसमये घोषयेन्नगरे नृपः । लक्ष्मीः
संपूज्यतां लोकाः । उल्काभिश्चापि वेद्यताम्" ति० त० ज्यो०
उल्कादाने दर्शयैषि निर्णयः । "तुलासंस्थे सहस्रांशौ
प्रदोषे भूतदर्शयोः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितॄणां
मार्गदर्शनम्" ति० त० ज्यो० वचनात् प्रदोषव्यापिदर्शे
कार्यम् । उभयत्र प्रदोषप्राप्तौ परदिने एव, युष्मादिशा-
स्त्रात् । "दण्डैर्करजनीयोगोदर्यस्य स्यात् परेऽहनि ।
तदा विहाय पूर्वद्युः परेद्युः सुखरात्रिकम्" ज्योतिर्वचनाच्च ।
उभयत्र प्रदोषाप्राप्तावपि उल्कादानं पूर्वाक्तपार्वणानुरो-
धात्, न पूर्वदिने भूताहे ये प्रकुर्वन्ति उल्काग्रहमचेतसः ।
निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्" ज्योतिर्व-
चनात् । उल्काग्रहणादि पितृकृतत्वात् प्राचीनवी-
तिना दक्षिणाभिमुखेन कार्यम् । "प्राचीनवीतिना सस्यग-
पसव्यमतन्द्रिणा । पितॄणां निधनात् कार्यं विधिवद्भूपाणि-
ना" मन्त्रोक्तेः । तद्दानमन्त्रादि ति० त० दृश्यम् । ४ ज्योति-
षोक्ते नाक्षत्रिकदशामेदे । "मङ्गला पिङ्गला धान्या
भ्रामरो भद्रिका तथा । उल्का सिद्धा सङ्घटा च ह्यष्टौ-
क्षया मञ्जादशाः" ज्यो० । तदानयनञ्च "वज्रिभान्नीननक्षत्वा-
ज्जन्मक्षाच्छिवभादय" इत्युक्तेः सतमेदेन कृत्तिकाक्षत्वात्
पूर्वभाद्रपदचतुर्थपादात् जन्मनक्षत्वाद्वाऽऽरभ्य एकैकास्ता-
विराट्पञ्चाक्रमेण मङ्गलादिका दशा भवन्ति इत्येवं चतु-
विंशतिनक्षत्रेषु विराट्पञ्चा अष्टौ दशा अवसेयाः ततो-
ऽन्तिमत्रिभेषु मङ्गलाद्यास्तिस्रो भवन्ति । एवमन्यत्वायूक्षम् ।
तासां भोगकालश्च । "एकाद्येकोत्तरा अष्टयोगिनीवत्सरा-
मताः इत्युक्त्वा मङ्गलायाः १ एकोवर्षः पिङ्गलायाः २ द्वौ,
धान्यायास्तयः, भ्रामर्याः ४ वर्षाः, भद्रिकायाः पञ्च,
उल्कायाः षट्, सिद्धायाः सप्त, सङ्घटायाः अष्टौ वर्षाः,

तेषां योगेन ३६ वर्षां मङ्गलाद्यानां भोगकाला इत्येवं विरा-
ट्पञ्चा अष्टोत्तरशतर्षास्तासां भोगकालः । अन्तर्देशादिकं
योगिनीशब्दे वक्ष्यते ।

उल्काचक्रं न० इत्यामलोक्ते पाश्चात्तन्त्रशुभाशुभज्ञापक
चक्रभेदे "उल्काचक्रं सर्वसारं मन्त्रदोषादिनिर्णयम् ।
मत्प्राकारमूर्ध्वमुखं सर्वमन्त्रादिविग्रहम् । स्तम्भदेशावधि
नाथ ! पुच्छपर्यन्तमेव च । अकाराक्षरमारभ्य द्वादशा-
क्षरमात्मकम् । विलिखेत् पृष्ठदेशे तु शुभाशुभविशुद्धये ।
तयोदशाक्षराज्ञाथ । एकविंशाक्षरान्तकम् । नेतव्यं साध-
कैर्मन्त्रं पृष्ठस्थं समुदाहृतम् । तथा श्रीशुभदं प्रोक्तं क-
शठादिपुच्छकान्तकम् । द्वाविंशादि चतुस्त्रिंशदक्षरान्तं
शुभं मनुम् । पुच्छस्थं नापि गृह्णीयान्मुखस्थञ्च तथा
भ्रूवम् । शीर्षस्थञ्चापि गृह्णीयात् तद्वरं शृणु
प्रभो ! । पञ्चविंशादि द्वाचत्वारिंशद्वर्णान्तमेव च । मन्त्र-
कस्थं शुभं प्रोक्तं सुखवर्णान् शृणु प्रभो । त्रिचत्वारिं-
शवर्णादि एकपञ्चाशदन्तकम् । सुखस्थमन्त्रं सन्तो तु न
गृह्णीयात् कदाचन । पुच्छस्थं शृणु यत्नेन निरर्थकमहा-
त्तिदम् । भ्रमो गात्रस्य पीडाभिः देवता कुप्यतेऽनिशम् ।
द्विपञ्चाशदक्षरादि एकषष्टिमान्तिकान् । वर्णान् पुच्छ-
स्थितान् प्रोक्तान् नेतव्यान् शृणु वक्त्रम् ! । द्विषष्टिमव-
स्थादि चतुषष्ट्यक्षरान्तकम् । अङ्गं लोचनमन्त्रञ्च त-
तोऽन्यत् रसनास्थितम् । तत् सर्वं शुभदं प्रोक्तं एतदन्यतमं
शृणु । वैष्णवानाञ्च शैवानां शाक्तानां मन्त्रज्ञापनम् ।
अन्यदेवेषु भक्तानां भक्तिशक्तिप्रदं नृणाम्" । "एतच्च चतु-
षष्टिस्त्रिषष्टिर्वा वस्थाः सम्भवतोमताः । स्वराविंशतिरेकश्च
स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च सृताश्चाष्टौ चत्वारश्च
यमास्तथा । अनुस्वारो विसर्गश्च कूपौ चापि पराश्रितौ ।
दुस्यूष्टेति विज्ञेयो लृकारः स्तुत एव च" इति शिक्तो-
क्तविभागाभिप्रायं चतुःषष्टेरन्यकथनम् लृकारस्य दीर्घ-
सत्त्वमतेनेति बोध्यम् ।

उल्काजिह्व पु० उल्केव जिह्वाऽस्य । रामा० प्रसिद्धे राक्षसभेदे
उल्कामुख पु० उल्केव मुखमस्य । प्रेतभेदे "वान्ताशुल्कामुखः
प्रेतो विप्रोधर्मात् स्वकात् च्युतः" मनुः (श्याङ्
सेत्रोयालि) इति प्रसिद्धे जन्तुभेदे स्त्री लोष ।

उल्कुषी स्त्री उल्-दाहे किप् उल्का दाहेन कुप्याति कुष-क
गौ० लोष । उल्कायाम् । "अशनिरेव प्रथमोऽनुयाजः
ह्लाङनिर्दितीय उल्कुषी तृतीयः" । "उल्कुष्यश्च
जहीति तृतीयम्" "उल्कुषीह तमनुयाजोऽह्नि" उल्-

कुण्डलस्तस्माद्देवानां यत्तः" इति शत० ब्रा० ११, २, ७, २१, २५, "उल्लक्षणी उल्ला" भा० । "अभिवरन्नु-
याजायुमन्त्रणमश्वयुजं जहि ह्याद न्यसं जहि उल्लक्ष्यं
जहि" कात्या० २, ५, १४,

उल्लव न० उल्ला दाहेन वणति वण-बा० ड । जरायौ गर्भं
वेष्टनचर्मणि । "यथोल्बेनाष्टतोर्गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्"
गीता । "तस्योत जायमानस्योल्ब आसीद्विरण्ययः"
अथ० ४, २, ८, "गर्भो वा एष यदीक्षित उल्लवं वासः
प्रोषुते" । "तस्माद्गर्भाः प्रावृता उल्लवेन जायन्ते तैत्ति०
सं० "उल्लवे गर्भवेष्टने तिष्ठति" यजु० ५, २, ४, १८,
"गर्भोजरायुणावृतः उल्लं जहाति जन्मना" १६, ७६,
उल्लवणं वि० उल्ला वणति अच् । १ उल्लकटे १ प्रकाशान्विते
श्नतोद्धते च । "त्याजितैः फलसुखातैर्भग्नैश्च बहुधा
नृपैः । तस्यासीदुल्लवणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः" रघुः
"प्रवर्ष च तत्रैव सहसा तोयसुल्लवणम् भा० व० ६ अ० ।

उल्लुक् न० उल्ल-दाहे सुक, पश्य लः । १ ज्वलदङ्गारे अमरः ।
२ टण्णिभेदे "उल्लुकोनिशठश्चैव वीरश्चाङ्गावहस्तथा भा० स०
१३ अ० ३ अग्नप्राधानार्थं ज्वलदङ्गारे च । "अन्वहा-
र्यपचनादुल्लुक्मादायोदङ् परेत्य जुहोति" शत० ब्रा० २, ६,
२, ७ "उदात एवैष आग्नोधीयोऽग्निर्भवत्यथैत एकैकमेवो-
ल्लुक्मादाय यथाधिक्यं विपरायन्ति तैरेव तेषामुल्लुक्कैः
प्रघ्नन्तीति" ४, ६, ८, ७ । उल्लुके भवः यत् । उल्ल-
मुखसाध्ये वि० । "अथ हैक उल्लुक्केन दहन्ति"
शत० ब्रा० १२, ५, १, १६ ।

उल्लङ्घन न० उल्ल+लघि-भावे ल्युट् । अतिक्रमे, ऊर्ध्वभाग-
गमनादिना अतिक्रमणे (डिङ्गान) । [२ उल्लङ्घिते वि० ।
उल्लल वि० उत्+लल-अच् । १ बहुरोगयुक्ते हारा० ।
उल्ललित वि० उल्ल+लल-क्त । १ उल्लङ्घिते २ तरलिते,
३ आन्दोलिते च ।

उल्लसन न० उल्ल+लस-ल्युट् । १ उल्लासे हर्षजनकव्यापारे
आधारे ल्युट् । संज्ञायां कन् । २ रोमाञ्चे हेम० ।

उल्लसित वि० उल्ल+लस-क्त । १ स्फुरिते २ उल्लते ३ हृष्टे च ।
उल्लाघ वि० उल्ल+लाघ-क्त नि० । १ रोगनिर्मुक्ते, २ दले,
३ शुचौ, च । ४ मरिचे पु० ।

उल्लाप पु० उल्ल+लप-घञ् । १ काकुवाक्ये, २ शोकरोमा-
दिना विकृतस्वरन्ध्रकुवाक्ये ३ दुष्टवाक्ये "खलोल्लापाः सोढाः
कथमपि तदाराधनपरैः" वारा० । ४ सूचने च ततो-
ऽङ्गवैदन् । सूचके वि० "लाजोल्लापिकभूमादयः"

सञ्चप्रकारतोरणम्" भा० उ० १६ अ० [ख्याने ।

उल्लापन न० उल्ल+लप-णिच्-ल्युट् । उल्लादिना व्या-
उल्लास पु० उल्ल+लस-घञ् । १ प्रकाशे, २ आल्लादे, "निप-
तलि कन्दलवनोल्लासाः पयोविन्दवः" अमरशत० ।
"सौहित्यवचनोल्लाससहस्रप्रतिभादिङ्कत्" सा० द० ।
अन्यस्याध्यायस्थानीये ३ परिरच्छेदे च यथा काव्यप्रकाशे ।
४ प्रारम्भे च

उल्लासिन् वि० उल्ल+लस-णिनि । १ उल्लासयुक्ते प्रभान्विते
३ आल्लादिनि स्त्रियां ङीप् । "सुमनसामुल्लासिनी-
मानसे" चन्द्रालोकः ।

उल्लिखित वि० उल्ल+लिख-क्त । १ उल्लोके २ तनूकते "त्वष्ट्रेषु
यन्त्रोल्लिखितो विभाति" रघुः । ३ उपरि लिखिते ।
४ चितिते ५ कर्त्तव्यतया कृतोलेखे पदार्थे च ।

उल्लुच्चन न० उल्ल+लुचि-अपनयने ल्युट् । १ उल्लुक्कर्त्तने (उपङ्गान)
२ उल्लुक्कर्त्तने च "पादकेषां शुक्करोल्लुच्चने च पणान् दश" या०
उल्लुगहन न० उल्ल+लुठि-ङ्ग, तौ । स्वाभिप्रायापङ्गवेन अ-
न्यथाभाषप्रकाशने (ठाठ्ठा) अ । उल्लुगठाऽप्यत्र स्त्री ।
"धीराधीरा तु सोल्लुगठभाषितैः संतदेदसम्" यथा
"अनलङ्कृतोऽपि सततं हरसि मनोमे यतः प्रसभम् । किं
पुनरलङ्कृतस्त्वं सम्प्रति नखरक्तैस्तस्याः" सा० द०
अत्र सपत्नीनखरक्तदर्शनजातेष्वपि पङ्गवेन मनोहर्षजनक-
त्वोक्तिस्तदभावद्योतनार्था ।

उल्लू वि० उल्ल+लू-क्लिप् । उत्पादके

उल्लेख पु० उल्ल+लिख-घञ् । इदं कर्त्तव्यमित्यादिना संक-
ल्पितार्थप्रतिपादकशब्देच्चारणे "संज्ञाशब्दस्य देवप्रयोज-
नम् यत्तयोल्लेखः" ति० त० । अलङ्कारभेदे पु० स च
३६८ पु० उक्तः । २ घर्षणे च । "असकृच्चिन्तितश्लो-
खविषमिति शिखरेण" काद० । ३ उल्लोर्त्तने च

उल्लेखन न० उल्ल+लिख-ल्युट् । १ रमने, २ खनने, कर्त्तव्य-
तया ३ संकल्पितार्थकवाक्योच्चारणे "मासपक्षतिथीनाञ्च
निमित्तानाञ्च सर्वशः । उल्लेखनमङ्गुल्याणाम् तस्य फल-
भाग् भवेत्" ति० त० ब्र० पु० । "संकल्पेन विना राजन् ।
यत्किञ्चित् कुरुते नरः । फलं चात्यात्यकं तस्य धर्मस्याङ्ग-
लयो भवेत्" ति० त० ब्र० पुराणाञ्च संकल्पवाक्ये मासादी-
नामवश्यं कीर्त्तनीयताऽवगम्यते । "मनसा सङ्कल्पयति वा-
चाऽभिलषतीत्युत्तरेपि अभिलाषस्यावश्यकता । अभिला-
षवाक्ये च मासादिनिमित्तानामिव आत्मसम्बन्धित्वेन
तत्तत्कर्त्तव्यमपि कीर्त्तनं कर्त्तव्यम्" "प्रत्येकं नि-

यत' कालमात्मनोऽप्रतमादिशेत्" प्रा० त० सं० उक्तः ।
 "सेकादुल्लेखनाल्लेपात् गृहं माञ्ज् नलेपनात्" 'सम्मा-
 ज्जतोपाङ्गनेन सेकेनोलेखनेन च' मनुः । यत्ने वङ्गि-
 स्थापनाङ्गस्य शिङ्गादिस्थबालुकादौ रेखाभिः ४ चिह्नकरणे ।
 "ओल्लेखनात् करोति मेखलादि चेत्" कात्या० ७, ४, ६ ।
 तदा मूढौ प्राच्यां रेखया उल्लेखनान् कर्म्म कुर्यात्"
 कर्कः । ५ घर्षणे च ।

उल्लोच पु० ऊर्ध्वं लोच्यते उद्+लोच-कर्मणि घञ् निष्ठायां
 सेट्कत्वात् न कृत्वम् । चन्द्रातपे विताने ।

उल्लोप्य न० उद्+लुप-यत् । लौकिकगीतिभेदे । तच्च
 मिताल्लरायां दर्शितं यथा ।

"यस्य पुनश्चित्तवृत्तिर्निराकारालम्बनतया समाधौ नाभि-
 रमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्यमित्याह । "यथाविधा-
 नेन पठत् सामगायमविच्युतम् । सावधानस्तदभ्यासात्प-
 रं ब्रह्माधिगच्छति" या० । "स्वाध्यायावगतमार्गान्तिक्रमेण
 सामगायं सांज्ञोगानात्मकत्वेऽपि गायमिति विशेषणम्
 अगोतमन्त्रव्युदासार्थम् । अविच्युतमखलितम् । साव-
 धानः समाध्यनुष्णतात्मकाग्रचित्तवृत्तिः । पठन् त-
 दभ्यासवशात्तत्र निष्णातः । शब्दाकारभूत्योपासने पर-
 मब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तम् । "शब्दब्रह्मणि निष्णातः
 परं ब्रह्माधिगच्छतीति" । यस्य पुनर्वैदिक्याङ्गीतौ चित्तं
 नाभिरमते तेन लौकिकगीतानुष्णतात्मोपासनद्वयार्थमि-
 त्याह । "अपरान्तकमुल्लोप्यं भद्रकम्पकरोन्त्या । औवे-
 णकं सरोविन्दुमुत्तरङ्गीतकानि च । ऋग्गाथापाणिकादक्ष
 विहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणाच्चाक्ष
 संज्ञितम्" या० । "अपरान्तकोल्लोप्यभद्रकप्रकर्ष्यैवेणकानि
 सरोविन्दुकवहितञ्चोत्तरमिष्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त
 गीतकानि । चशब्दादासारितवर्द्धमानकादि गीतकानि
 गृह्यन्ते । गाथाद्याश्चतस्रो गीतकानि गृह्यन्ते । ऋग्गाथा-
 द्याश्चतस्रो गीतिका इत्येतदपरान्तकादिगीतजातमभ्या-
 रोपितात्मभावमोक्षसाधनत्वान्मोक्षसंज्ञितं मन्त्रव्यम् ।
 तदभ्यासस्यैकाग्रतापादनद्वारेणात्मैकतापत्तिहेतुत्वात् ।
 "चित्तविक्षेपाद्यन्तरायहतस्य गीतज्ञस्य फलान्तरमाह । "गी-
 तज्ञो यदि योगेन नाप्नोति परमम्पदम् । रुद्रस्यानुचरो भूत्वा
 सह तेनैव मोदते" या० । "गीतज्ञो यदि कथञ्चिद्योगेन
 परमम्पदं प्राप्नोति । तर्हि रुद्रस्य सचिवो भूत्वा तेनैव
 सह मोदते" । [२ अतिचञ्चलेति० ।

उल्लोच पु० उद्+लोच-घञ् । महारुद्रे अमरः ।

उल्ल पु० उच्च-समवाये व्याधारे वन् "उल्लादयश्च" उणा० नि० चस्य
 लः गुणाभावश्च । गर्भवेष्टनचर्म्मणि "उल्लाटतो गभौ दश वा
 मासान्नलः शयित्वा यावद्वाऽथ जायते" छा० उ० ।
 "उल्लाटत इत्यादि वैराग्यहेतोरिदमुच्यते । कष्टं हि
 मातुः कुक्षौ मूलपुरीषवातपित्तक्षेष्मादिपूर्णे तदनुलिप्तस्य
 गर्भस्रोताऽऽशुचिप्याडतस्य लोहितरेतोऽशुचिवीजस्य
 मातुरशितपीतरसातुप्रवेशेन विशर्द्धमानस्य निरुद्धशक्तिबल-
 वीर्यतेजःप्रज्ञाचेष्टस्य शयनं, ततो योनिद्वारेण पीड्यमा-
 नस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं आह्वयति सुहृ-
 त्तमस्य वक्ष्यं दश वा मासानतिदीर्घकालमन्तःशयित्वेति"
 इति शा० भा० । कर्त्तरि वन् । २ गभे

उल्लवण वि० उल्ला दाहने वलति पवाद्यक् पृषो० । व्यक्ते स्पष्टे
 उल्लवणशब्दे उदा० । [उ० ३, ६, ७ । "कामयमानदाही" भा०
 उश वि० वश-क । कामयमाने "अपो यदग्न उशधग् वनेषु"
 उशत् वि० वश-शब्द सम्प्र० । कामयमाने । "उशनं हव
 वाजस्रवसः सर्वसदेवसं ददौ" कठ उ० स्त्रियां ङीप् ।
 "उशतीरिव सातरः" अवमर्षणसूक्तम् । सा च अकल्या-
 णायां वाचि" शब्दरत्ना० । तत्र रुशतीत्येव पाठो युक्तः
 रुश सिंहायामित्यादिकस्यैव शतन्तस्य तद् रूपम् ।
 इति अमरटीकायां भातुजदीक्षितः । उशतीति पाठस्तु
 लिपिकरममादात् । तन्मूल एव शब्दकल्पद्रुमोऽपि
 चिन्तयः वशधातोरिच्छार्थकतया तथार्थत्वासम्भवात् ।

उशनम् पु० वश-कनसि सम्प्र० । भार्गवे शुक्रे । सौ उशना
 संबुद्धौ उशनन्-उशन-उशनः । "अध्यापितस्योशन-
 सापि नीतिम्" कुमा० । उशनसा प्रोक्तम् अण् । औशनस
 तत्कृते धर्मशास्त्रे "मन्त्रविर्विष्णुहारीतयाश्च वल्क्योऽश-
 नोऽङ्गिराः" इत्युपक्रमस्य "धर्मशास्त्रप्रयोजकाः याज्ञ० ।
 तखेदम् अण् । तदीयेति लि० स्त्रियां ङीप् औशनसी नीतिः ।
 अयञ्चासुराणां पुरोहितः यथोक्तम् "सुराणामसुराणाञ्च
 समजायत वै मिथः । ऐश्वर्यं प्रति संघर्षं स्तौलोक्ये सच-
 राचरे । जिगीषया ततो देवावत्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ।
 पौरुहिष्येन याज्यार्थं काव्यं तूशनसं परे । ब्राह्मणौ
 तावुभौ नित्यमन्योन्यसङ्गिनौ नृप !" भा० आ० ७६
 अ० । "असुराणासुपाध्यायः शुक्रस्त्वृषिस्ततोऽभवत् ।
 ख्याता उशनसः पुलाश्चत्वारोऽसुरयाजकाः" भा० आ० ६५
 अ० । सच गृगुपुत्रः भा० आ० ६६ अ० उक्तः "भृगोः
 पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविस्ततो यज्ञः । तैलोक्य
 प्राणयात्रार्थं वर्षावर्षे भयाभये । स्वयम्भुवां नियुक्तः

उत्तरवीथिषु शुक्रः सुभिर्वायवः कङ्कतोऽस्तमद्यं वा । मध्याह्न
मध्यफलदः कष्टफलो दक्षिण्यासु । अत्युत्तमोत्तमो न सम-
मध्यन्मूनमधमकष्टफलम् । कष्टतमं सौम्याद्यासु । वीथिषु
यथाक्रमं ब्रूयात् । भरणीपूर्वं मण्डलमृत्तचतुष्कं सुभि-
ज्जकरमाद्यम् । वज्राङ्गमहिषवाह्लीककलिङ्गदेशेषु भयज-
ननम् । अत्रोदितमारोहेदुमहोऽपरो यदि सितं ततो
हन्यात् । भद्राश्वमूरसेनकयौधेयककोटिवर्षमष्टान् । भ-
चलपयमार्द्राद्यां द्वितीयमभिताम्बुशस्यसम्पत्त्यै । विप्रा-
णामशुभकरं विशेषतः क्रूरचेष्टानाम् । अन्यनावा-
क्रान्ते स्तेच्छाटविकाश्वजाविगोमन्तान् । गोनर्दनीच
मूद्रान् वेदेहांश्वानयः स्मृशति । विचरन् सघादिप-
ञ्चकसदितः शस्यप्रणाशकः । क्षुत्क्षरभयजननो
नीचोन्नतिसङ्करकरश्च । चित्वाद्येऽवष्टब्धो हन्यदेना-
विकाच्छ्वरमूद्रान् । पुण्ड्रापरान्तमूलिकवनवासिद्विविड-
सासुद्रान् । स्वात्याद्यं भवितयं मण्डलमेतच्चतुर्थमभयक-
रम् । ब्रह्मक्षत्रसुभिर्वाभिटङ्गये मितभेदाय । अत्रा-
क्रान्ते मृत्युः किरातमर्तुः पिनष्टि चेच्छाकून् । प्रत्यन्ता-
वन्तिपुलिन्दतङ्गणाच्छ्वरसेनांश्च । ज्येष्ठाद्यं पञ्चमं क्षुत्-
क्षररोगदं प्रबाधयते । काशीरात्रसकमत्स्यान् सचारुदे-
वानवन्तींश्च । आरोहेऽत्राभोरान् द्रविडाम्बज्जितगर्तसौ-
राष्ट्रान् । नाशयति सिन्धुसौवीरकांश्च काशीश्वरस्य बधः ।
षष्ठं षण्मन्त्रं शुभमेतन्मण्डलं धनिष्ठाद्यम् । भूरिध-

नगोकुलाकुलममल्यधान्यं कश्चित् समयम् । अत्रारोहे
मूलिकगान्धरावन्तयः प्रपीड्यन्ते । वैदेहबधः, प्रत्यन्तयवन-
शकदासपरिवृष्टिः । अपरस्यां स्वात्माद्यं ज्येष्ठाद्यं चापि
मण्डलं शुभदम् । पितृग्राह्यं पूर्वस्यां शेषाणि यथोक्तफ-
लदानि । इष्टोऽनस्तगतोऽर्कं भयकृत् क्षुद्रोगकृत् समस्त-
महः । अर्धदिवसं च सेन्दुर्दृष्टं पल्लवपुरभेदकक्षुक्रः । भि-
न्दन् गतोऽनलक्षं कूलातिक्रान्तवारिवाहामिः । अव्यक्त-
तङ्गनिम्ना समा सरिर्द्धिर्भवति धात्री । प्राजापत्ये शकटे
भिन्ने कृत्वेव पातकं वसुधा । केशास्थिशकलशवला कापा-
लमिव व्रतं धत्ते । सौम्योपगतो रसशस्यसङ्ख्यायोगनाः
समुद्दिष्टः । आर्द्रागतस्तु कोशलकलिङ्गहा सलिलनिकर-
करः । अश्वकवैदर्भाणां पुनर्वसुस्थे सिते महाननयः ।
पुष्ये पुष्टा वृष्टिविद्याधनगणविमर्दश्च । अश्लेषासु भुज-
ङ्गमदारुणपीडावहश्चरच्छुक्रः । भिन्दन् सधामहामात्र-
दोषकङ्कूरिवृष्टिकरः । भाग्ये शवरपुलिन्दप्रध्वंसकरोऽ-
म्बुनिवहमोक्षाय । आर्यमण्ये कुरुजाङ्गलपाञ्चालधुः स-
लिलदायी । कौरवचित्कराणां हस्ते पीडा जलस्य च
निरोधः । कूपकदण्डजपीडा चित्तास्ये शोभना वृष्टिः ।
स्नातौ प्रभूतवृष्टिदूर्तबणिग्नाविकान् स्मृशत्यनयः । ऐ-
न्द्राग्नेऽपि सुवृष्टिर्वणिजां च भयं विजानीयात् ।
मैत्रे क्षत्रविरोधो ज्येष्ठायां क्षत्रस्यसन्नापः । मौलि-
कभिषजां मूले त्रिष्वपि चैतेष्वनावृष्टिः । आय्ये सलिलज-
पीडा विश्वे श्रे व्याधयः प्रकुप्यन्ति । श्रवणे श्रवणव्याधिः
पाषाण्डभयं धनिष्ठासु । शतभिषजि शौण्डिकानामजै-
कपे द्यूतजीविनां पीडा । कुरुपाञ्चालानामपि करोति
चाश्विन् सितः सलिलम् । अहिर्बुध्नौ फलमूलताप-
कट्यायिनां च रेवत्याम् । अश्विन्यां हयपानां यास्ये
तु किरातयवनानाम् । चतुर्दशे पञ्चदशे तथाष्टमे तसि-
क्षपक्षस्य तिथौ ऋगोः सुतः । यदा व्रजेर्द्दशनमस्तमेति वा
तदा मही वारिमयीव लक्ष्यते । शुक्रभृगुशुभापरपूर्वकाष्टयोः
परस्परं सप्तमराशिगौ यदा । तदा प्रजा रग्भयशोकपीडि-
ता न वारि पश्यन्ति पुरन्दरोज्ज्वलतम् । यदा स्थिता
जोषधुधारस्तूर्यजाः सितस्य सर्वेऽप्यपथारुवर्चिनः । नृना-
गविद्याधरसङ्गरास्तदा भवन्ति वाताश्च स्फुच्छ्रितान्तकाः ।
न मितभावे सुहृदो व्यवस्थिताः क्रियासु सस्यग्नरता
दिजातयः । न चाल्पमप्यम्बु ददाति वासवो भिनन्ति
वज्रेण शिरांसि भूभ्रताम् । शनैश्चरे स्तेच्छेच्छिञ्जालकु-
ङ्कुराः खरा सहिष्योऽसितधान्यशूकराः । पुलिन्दशूद्राश्च

सदक्षिणापथाः क्षयं व्रजन्त्यशिवमरुद्गदोद्भवैः । निहन्ति
शुकः क्षितिजेऽप्यतः प्रजा कृताशयस्त्वनुददृष्टिस्तरैः ।
चराचरं व्यक्तमथोत्तरापथं दिशोऽग्निविद्युद्भजसा च
पीडयेत् । वृहस्पतौ हन्ति पुरःस्थिते सितः सितं
समस्तं द्विजगोसुरालयान् । दिशं च पूर्वां करकाष्ट-
जोऽम्बुदा गलेगदा भूरि भवेच्च शारदम् । सौम्योऽस्तो-
दययोः पुरो ऋगुसुतस्यावस्थितस्तोयहृद् रोगान् पित्त-
जकामलांश्च कुरुते पुष्पाति च यैश्चिकम् । हन्यात्
प्रव्रजिताग्निहोत्रिकभिषगङ्गोपजीव्यान् हयान् वैश्यान्
गाः सह वाहनैर्नरपतीन् पीतानि पञ्चाहिम् । शि-
खिभयमनलाभे शस्तकोपश्च रक्ते कनकनिकषगौरे
व्याधयो दैत्यपूज्ये । हरितकपिलरूपे आसकासप्रकोपः
पतति न सलिलं खाद्गङ्गाकृतासिताभे । दधिकुमुद-
शशाङ्कान्तिभृत् स्फुटविकसक्तिरणो वृहत्तनुः । सुगतिर-
विक्रतो जयान्वितः कृतयुगरूपकरः सिताक्षयः” “उशने
काव्याय” ऋ० ६, २०, ११। “उशने उशनसे” भा० छान्दसम् ।

उशनसस्तोम पु० उशनसः स्तोमो यत् अलुक्त्समा०
वा विसर्गस्य लुक् । एकाहसाध्ये यागभेदे “उशनसस्तोमेन
गरगीर्णं सिवात्मानं मन्यमानो यजेत” आ० श्रौ० ६, ५, १ ।
“उशनसस्तोमोनाम एकाहसाध्यः पुनः स्तोम इति चास्मैव
संज्ञा गरीविषं गीर्णो येन स गरगीर्णः यो बहुप्रति-
ग्रहादिना पापादिभयात् गरगीर्णसिवात्मानं मन्यते स
एतेन यजेत” नारा० वृ० “उशना यत् सहस्रैरयातं
त्वमपीयद्वेतुर्वशायेति सूक्तमुखीये” इति तत्तैव सूक्तप्रार-
म्भः सूक्ते उक्तः ।

उशाना स्त्री वश-ताच्छीत्ये चानश् । सोमसाधनभूतायां गिरि
जातायामोषधौ । “यद्यदाप्यायन्ति देवो वै सोमो दिवि
हि सोमो वृत्रो वै सोम आसीत् तस्यैतच्छरीरं यद्गिरयः
यदश्वानस्तदैषोशाना नामोषधिर्जायत इति आह श्वेत-
केतुरहालकिस्तामेतदाहृत्याभिषु खन्ति” शत० ब्रा० ३, ४,
३, २० । “उशानाख्या ओषधिर्जायते इत्येवं श्वेत-
केतराह अतस्त्वमेव गिरावुत्पन्नम् इदानीन्तना यज-
माना अभिषु खन्ति न साक्षात् सोमम्” भा० ।

उशिज् पु० वश-इजि किञ्च संप्र० । अग्नौ २ धृते च उज्ज्व०
तत्त वज्रेः हविःकामयमानत्वात्, एतस्य तु काव्यमानत्वात्
तथात्वम् । इकामयमाने लि० । “उशिनसि कवि-
रिति” “उशिनसि वसुभ्य इति” च ता० ब्रा० “वृषक्षुशिजो-
ययाविषः” ऋ० १, १३१, ५, “उशिजः कामयमानान्

यजमानान्” भा० । उशिजोमनीषिणः” ऋ० २, २१, २,
“उशिज इन्द्रं कामयमानान्” भा० । “स हव्यवाङ्मर्त्य
उशिग्दूतश्च लोहितः” ३, ११, २ । “उशिक् हविःकाम-
यमानः” भा० उशिजोयविषो वज्रितमानाम्” ३, १५,
३३ । “प्र पूर्वादिगुरुशिजः” यजु० “उशिजः हवीषि का-
मयमानान्” वेददी० ४ काव्ये “उशिक् त्वं देव ! सोमग्नेः
प्रियं पार्थोऽपीहि” यजु० ८, ५५ “उशिक् काव्यमानः”
वेददीपः । “उशिगसि कविः” ५, ३२, १ । उशिक्का-
ममानः” वेददी० ५ अच्चे तस्य काव्यमानत्वात्तथा-
त्वम् । “उशिजा वसुभ्योवस्वन् जिन्वः” यजु० १५, ६ ।
उशिजा दश कान्तौ इति उशिगन्तेन” वेददी० । ततः प्रज्ञा०
स्वार्थेण । औसिजः उक्तार्थः । करणे इजि । इदच्छा-
हेतौ मेधायाम् निरु० । मेधारूपज्ञानस्येच्छाहेतुत्वात्
तथात्वम् । ततः अस्त्यर्थे अर्थ० अच् । उशिजः
मेधाविनि लि० निरु०

उशी स्त्री वश-ई-संप्र० । इच्छाभेदे उशीनरः ।

उशीनर पु० इष्टिणं वंशोद्भवे क्षत्रियभेदे । “उशीनरश्च विक्रान्तो
वृष्णयस्ते प्रकीर्त्तिताः” भा० आ० १८ ६ अ० । २ पौरवे न-
पभेदे “शृणु पुरोर्महाराज ! वंशस्तमपौरुषम्” इत्यु-
पक्रम्य “सृञ्चयस्याभवत् पुत्रो वीरो राजा पुरञ्जयः ।
जनमेजयो महाराजो पुरञ्चयसुतोऽभवत् । जनमेजय
यस्य राजर्षेर्महाशीलोऽभवत् सुतः । महामना नाम
सुतो महाशीलस्य धार्मिकः । महामनास्तु द्वौ पुत्रौ
जनयामास भारत ! । उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षु महाब-
लम्” हरिवं० ३१ अ० तस्य चरितं वर्णितम्” भा० व०
“अत्रागच्छन् नृपवरं ज्ञातुमग्निः सवासवः । जिज्ञासमानो
वरदो महात्मानमुशीनरम् । इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा
यज्ञोऽभिजग्मतुः । जरुं राक्षः समासाद्य कपोतः श्येन-
जाङ्गयात् । शरणार्थी तदा राजन् ! निलिख्ये भयपी-
डितः” १३० अ० । “श्येन उपाच । धर्मात्मानं
त्वाहरेकं सर्व्वे राजन्महीक्षितः । स वै धर्मविरुद्धं
त्वं कस्मात् कर्म चिकीर्षसि ? । विहितं भक्षणं राजन् !
पीडमानस्य मे क्षुधा । मा रक्षीर्धर्म्मलोभेन धर्म्मसुत्-
सृष्टवानसि । राजोवाच । सन्तस्तरूपस्त्वाणार्थी त्वत्तो
भीतो महाद्विज ! । मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणशृङ्गुरयं
द्विजः । एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः । अप्र-
दाने परं धर्म्मं कथं श्येन ! न पश्यसि ? । प्रसन्दमानः
संभ्रान्तः कपोतः श्येन ! लक्ष्यते । मत्सकाशे जीवितार्थी

तस्य त्यागो विगर्हितः । यो हि कश्चिद्द्विजान् हन्यान् वा लोकस्य सातरम् । शरणागतञ्च त्यजते त्वं तेषां हि हि पातकम् । श्येन उवाच । आहारात् सर्वभूतानि सम्भवन्ति महीपते ! । आहारेण विवर्द्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः । शक्यते दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितम् । न तु भोजनस्य तुल्यं शक्यं वर्त्तयितुं चिरम् । भक्ष्याद्वियोजितस्याद्य सम प्राणा विशास्यते ! । विस्तृत्य कायमेध्यन्ति पन्थानमकुतोभयम् । प्रसृते मयि धर्मात्मन् ! । पुनर्दारं विनङ्क्ष्यति । रत्नमाणः कपोतं त्वं बहून् प्राणान्न रक्षसि । धर्मो यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुधर्मावत् । अविरोधात्तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रमः ! । विरोधिषु महीपाल ! निश्चित्य गुरुलाघवम् । न बाधा विद्यते यत्नं तं धर्मं समुपाचरेत् । गुरुलाघवमादाय धर्माधर्मविनिश्चये । यतो भूयांस्ततो राजन् ! कुरुष्व धर्मनिश्चयम् । राजोवाच । बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विद्मोत्तम ! । सुपुण्यः पत्तिराट् किं त्वं धर्मज्ञसास्यसंशयम् । तथा हि धर्मसंयुक्तं बहु चित्तञ्च भाषसे । न तेऽस्यविदितं किञ्चिदिति त्वां लज्जयाम्यहम् । शरणेष्विपरित्यागं कथं साध्विति मन्यसे । आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहङ्गमः ! । शक्यस्याप्यन्यथा कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्तया । गीढषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा । त्वदर्थमद्य क्रियतां यद्वान्यदिह काङ्क्षसि । श्येन उवाच । न वराहं न चोत्तमं न मृगान् विविधांस्तथा । भक्षयामि सहाराज ! किं समान्येन केनचित् । यस्तु मे दैवविहितो भक्ष्यः क्षत्रियपुङ्गव ! । तमुत्सृज्य महीपाल ! कपोतमिममेव मे । श्येनः कपोतमस्तीति स्थितिरेषा सनातनो । सा राजन् ! सारमज्ञात्वा वदलीकृत्यमासजः । राजोवाच । राष्ट्रं शिवीनामृद्धं वै ददानि तव खेचर ! । यं वा कामयसे कामं श्येन ! सर्वं ददानि ते । विनेमं पत्तिणं श्येन ! शरणार्थिनमागतम् । येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पत्ति-सत्तम ! । तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् । श्येन उवाच । उशीनर ! कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ! । आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् । यदा समं कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम ! । तथा देयन्तु तन्मद्यं सा मे तृप्तिर्भविष्यति । राजोवाच । अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन ! यन्माभियाचसे । तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्तमांसं तुलया धृतम् । लोमश उवाच । उत्कृत्य स

खयं मांसं राजा परमधर्मावित् । तुलयाभास कौन्तेय ! कपोतेन समं विभो । ध्रियमाणः कपोतस्तु नांसेनाप्यतिरिच्यते । पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः । न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् । तत उत्कृत्तमांसोऽसावारोह खयं तुलाम् । श्येन उवाच । इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ ! कपोतो हव्यवाडयम् । जिज्ञासमानो धर्मो त्वां यज्ञवाटमुपागतौ । यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशास्यते ! । एषा ते भास्वरी कीर्त्तिलोकानभिभविष्यति । यावन्नोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ! । तावत् कीर्त्तिश्च लोकाश्च स्यास्यन्ति तव शाश्वताः । इत्येवमुक्त्वा राजानमारोह दिवं पुनः । उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणावृत्त रोदसी । विराजमानो वपुषा प्रारोह त्विषिपदम् ॥ ३१ ॥ अ० । उशीपूरको वाञ्छापूरको नरो यत्न । इतदधिकतदेशे जटाधरः ।

उशीर पु० न० वश-ईरन् किञ्च । वीरणमूले (खसखस) तस्य गुणाः “उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं लघु तिक्तकम् । मधुरं ज्वरहृद्धान्तिमललुत् कफपित्तनुत् । तृणार्तिविषवीसर्पदाहकच्छ्वपापहम्” भावप्र० “अगरुद्रकोशीरमृदाक कुङ्कुमानि पुद्गागकेशरञ्जेति” “चन्दनकुचन्दनह्रीवैरोशीरमञ्जिष्ठापयस्याविदारोशतावरीहिङ्गुभिः” सुश्रु० स्वार्थं कन् तत्तैव । उशीरं पण्यमस्य किशरादि धन् । उशीरिक तद्विक्रेतरि स्त्रियां षित्त्वात् ङीष् । उशीनरस्यापत्यम् अण् । औशीनर तदपत्ने शिविप्रभूतौ ।

उशीरवीज पु० उशीरस्य वीरणमूलस्य वीजं योनिरत्न । उत्तरदिक्स्थे पर्वतभेदे “उशीरवीजं मैनाकं गिरिं श्वेतञ्च भारत ! । समतीतोऽसि कौन्तेय ! नीलशैलञ्च पार्विव ! ” इत्युपक्रम्य “श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरञ्चैव पर्वतम् । यत्त माणि-वरोयत्तः कुबेरश्चैव यत्नराट्” भा० व० ॥ ३० ॥ अ० उक्तेस्तस्य उत्तरदिक्स्थत्वं मन्दरगिरिसन्निकटत्वं “तुषारचयसङ्काशो मन्दरश्चैव पर्वतः । उशीरवीजश्च गिरीन्द्रोपस्थस्तथाद्विराट्” हरि० २३६ अ० उक्तेः कैलाशसन्निकटत्वमपि उशीरादि न० चक्रदत्तेन ज्वरातिसाराधिकारोक्ते पाचनभेदे । “उशीरं बालकं सुस्तं धान्यकं विश्वभेषजम् । समङ्गाधातकी लोभं त्रित्वं दोषनपाचनम् । हृत्परोचकपिच्छामं विबन्धं सातिवेदनम् । सशोणितमतीसारं सञ्जरं वायु विञ्जरम्” ।

उशीन्य त्रि० वश-बा० केन्य संप्र० । कमनीये । “आ ये-मात्रोरुशेन्योजनिष्ट” ऋ० ८, ३, ८, “उशीन्यः कमनीयः” भा०

उष दाहे बधे च भा० पर० सक० सेट् । ओषति औषीत् औषाम्
बभूव आस चकार उवोष ओषित्वा । ओषितः—उषितः ।
उष्मा । कर्मणि उष्यते ओषामासे ऊषे “ओषामासे मत्सरो
त्पातवातास्त्रिष्यद्दन्तज्ज्वारुहाम्” भाषः । “हिरण्यमायु-
रन्नञ्च भूगौशोषतस्तनुम्” मनुः । “दण्डे नैव तमयोषेत्
स्वकाङ्क्षमाङ्घ्रि विच्युतम्” मनुः । ओषाञ्चकार कामाग्नि-
देवकामहर्निशम्” भट्टिः “चिचेत रामस्तत्कच्छमोषाञ्चक्रे
शुचेच्चरः” भट्टिः तस्य “भूतप्रतीषातादुष्यते चूष्यते दह्यते
पच्यते इव” सुश्रुतः ।

उष दाहे बधे च भा० पर० सेट् उदित सक० सेट् ।
ओषति औषीत् औषाम् बभूव—आस—चकार उवोष ।
उदित्वात् ओषित्वा उष्मा वेट् । क्त । उट् । ओषणः ।
अभि—सर्वतो दाहे । “योऽभ्युष्टमिन्द्र इव” शत० ब्रा०
११, २, ७, २३ । अभित ओषणं अभ्युष्टं सर्वतोदाहः तेन-
मिन्द्र इव” भा० । [अन्नभेदः अप्पादि० ।

अव—अधःसन्तापनेन दाहे । ओषः अधोभागे दग्धो
उट्—आधिक्येन दाहे । “मा मोदोषिष्टम् मा मा हिंसिष्ट-
म्” शत० ब्रा० १, ५, १, २५ । “युवां मासुत्कष्टमाधि-
क्येन वा उदोषिष्टं दाहं कारम्” भा० ।

उप—सामीप्येन दाहे । “अग्निना वा कत्तसपोषेत्” आश्व०
गट० २, ४, ६ । तमग्नितिः ससुपोषेत्तेनम्” शत० ब्रा०
१२, ५, १, १२ । उपवासे च उपोषणम् ।

प्रति—प्रतिदाहे । “स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योषः यातुधान्यः”
ऋ० १०, ११८, ८ । प्रत्येकदाहे च “प्रत्युष्टं रत्नः प्रत्युष्टा
अरातयः” यजु० १, ७, “प्रत्युष्टं प्रत्येकं दग्धम्” वेददी० ।

उषस् प्रमातोभावे कण्डूः पर० सक० सेट् । उषस्यति औ-
षस्तीत् औषसीत् उषस्याम् साम् बभूव आस चकार ।

उष त्रि० उष—क । दाहके २ सन्ध्यालयसमये ३ कामिनि
४ शुग्गुलौ । ५ रात्रिशेषे पु० मेदि० । रात्रिशेषश्च सृहृत्ता-
त्यककालः पञ्चपञ्चाशदष्टटिकोत्तरार्द्धाद्विद्यपयन्त-
कालः । ईदिवसे पु० ।

उषङ्गु पु० उष बा० अङ्गु । रुद्रे तस्य संहर्तृत्वात्तथात्वम् ।
“उषङ्गुश्च विधाता च मान्वाता भूतभावनः” भा० अनु० १७

उषण न० उष—क्युन् । १ सरिचे २ पिप्पलीमूले च ३ शुण्ठ्यां,
४ चव्यिके (चङ्) । पिप्पलीयां च स्त्री । उषणशब्दे विवृतिः

उषती स्त्री उष—शट्—बा० लुम् गुणभावः रायसुकुटः । अक-
ल्याख्यायां वाचि । “ययाऽस्य वाचा पर उद्विजेत न तां
वदेदुषतीं पापलोकायाम्” भा० स० ६ ४ आ० ८७ अ० । शब्दे

पु० उषन् शब्दः वाक्ये न० उषत् वाक्यं तेनास्य तिलिङ्गता
उषत् पु० यदुवंगेय नटपभेदे । क्रोष्टुवंगवर्णने “अनन्तरं सुयज्ञस्तु
सुयज्ञतनयोऽभवत् । उषन् यो यज्ञमखिलं स्वधर्म्ममुपतां-
वरः । शिनेयुरभवत् पुत्र उषतः शत्रुतापनः” हरि० ३७
उषद्गु पु० यदुवंगेय नटपभेदे । “स्वाहेः पुत्रोऽभवद्वाजा उषद्गु-
र्वदतांवरः । महत्क्रतुमिरीजे योविधिर्भूरिदन्तिषैः ।
ततः प्रसूतिमिच्छन् वै उषद्गुः सोऽप्यमात्मजम्” हरि० ३७
उषद्गु पु० पौरवे नटपभेदे उशोनरस्य भ्रातृस्तिष्ठोः सु-
तभेदे । “तैत्तिन्नोऽभवद्वाजा पूर्वस्यां दिशि भारत ! । उष
द्रथो महाराज ! फेनस्तस्य सुतोऽभवत्” हरि० ३१ अ० ।
उषप पु० उष—दाहे कपन् । १ वङ्गौ २ स्त्र्यौ च तयोस्तापक-
त्वात्तथात्वम् । ३ चित्तकष्टे च ।

उषर्बुध त्रि० उषसि बुध्यते बुध—क्षिप अहरादि० नित्यं
रः । अग्निहोतृकाले प्रबुद्धे । “मर्त्येषुर्बुद्धदतिथिर्जात
वेदाः” ऋ० ६, ४, २ । “आकां स्त्र्यस्य रोचनादिश्वान्
देवानुषर्बुधः” १, १४, ६ “आ दाशुषे, जातवेदो वहाद्या
देवा उषर्बुधः” ऋ० १, ४४, १ ।

उषर्बुध त्रि० उषसि बुध्यते बुध—क अहरा० नित्यं रः ।
अग्निहोतृकाले प्रबुद्धे । “इमम् षु वो अतिथिमुषर्बुधम्”
ऋ० ६, १५, १२ अग्नौ पु० ३ चित्तकष्टे च अमरः ।

उषस् न० ओषत्यन्वकारम् उष—असुन् किञ्च । १ प्रलूप्ते,
“उष उषो हि वसो अपमेषि” १०, ८, ४ । स च कालः ।
“पञ्चपञ्च उषःकालः” सूत्रेः पञ्चपञ्चाशदष्टटिकोत्तरः ।
“आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपाञ्चि रिवोषसि” रघुः । “पुन-
रुषसि विविक्तैर्मातरिश्वावचूय” भाषः २ सन्ध्यालये स्त्री
“इह स्युरिन्द्राय पूर्वोरुषसोऽहुहानाः” ऋ० ६, २८, १ । तेन
उषा उषसौ—उषस इत्यादि भकारादौ परे वेदे सस्व दः
उषङ्गिः सि० कौ० । “निम्नु च उषसस्तक्वीरिष”
ऋ० १, १५१, ५, ३ तदभिमानिदेवताभेदे अस्य देव-
ताइन्द्रे पूर्वापरयोः उषासादेशः । “नक्तोषासा सु-
मेशवा” ऋ० १, १४२, ७ । तदभिमानिदेवताभेदाभिधा-
यित्वेन देवताइन्द्रे । “जिमीषोषासानक्ता सुडुषेव धेतुः”
१, १८६, ४ । आदिपदलोपोऽपि उषासावाञ्चिना” यजु०
२१, ५० । नक्तोषासाविति प्राप्ते आदिपदलोपः
वेददी० । “उषासा वां सुहिरण्ये” यजु० २६, ६ ।
नक्तोषासावित्यर्थः वेददी० । “साऽस्य देवता यत् । उषस्य
तदेवताके पश्चादौ” कणाङ्गिरस्याङ्गिर्ब्रह्माङ्गिस्त उषस्याः”
यजु० २४, ४, उषसा उषादेवताकाश्चतुर्थे यूपे नियोज्याः”

वेददी० ४ ब्राह्मसूक्तं “उषा वै अश्वस्य मेध्यस्य विव्याध”
वृ० उ०। “उषा ब्राह्मो सुहूर्त्तकालः” श० भा० ।

५ दिवोदहितदेवतायाम् स्त्री प्रौढमनोरमा ।

उषसी स्त्री उषं तापकत्वात् द्विवसं स्थिति सो-क गौरा०
डोष् । सायं सन्ध्यायाम् मेदिनिः ।

उषस्ति पु० ऋषिभेदे “उषस्तिर्ह चाक्रायणः” ऋ० उ० । उग-
स्तोम्यत् “अथ हैनसुषस्तश्चाक्रायणः पपच्छ” “ततो हो-
पस्तश्चाक्रायण उपरराम” इति च शत० ब्रा० १४, ६, ५, १ ।

उषा स्त्री ओषत्यन्वकारम् उष+क्त । प्रातरादिसन्ध्यासु “वेनी-
रनुव्रतसुषास्तिसः” ऋ० ८, ४१, ३ । तिस्र प्रातःसायं मध्या-
ह्नप्ररूपा उषाः” भा० । “उषा विभातीरनु भासि पूर्वा”
३, ६, ७, “तेजःपरिहानिरूपा भानोरङ्गोदयं यावत्” वृ०
सं० उक्ते २ काले नक्षत्रप्रभाक्षयः काल उषा । तेन पञ्च-
पञ्चाशद्वष्टिकोत्तरमारभ्य सूर्याङ्गोदयपर्यन्तः स कालः ।
लग्नाद्यलभा उषाकाले यात्रा शस्ता यथाह ज्यो० “प्र-
त्युष्ट्युतितारका स्फुटतटी प्राची भवेद्दिर्म्भला त्वीष-
द्रक्तविलोहितान्तश्वला देवैः सदा वाञ्छिता । नो वारं
न तिथिं न योगकरणं लग्नञ्च नापेक्षते हत्वा दोषसहस्र
सञ्चयमुषा नूनं करोत्युन्नतिमिति” । “तिय्यादिषु
निषिद्धेषु चन्द्रताराविलोमतः । उषां गोधूलियोगं वा
स्त्रीकथ्य गमनं चरेत् । प्राच्यामुषां प्रतीच्याञ्च गोधूलिं
वर्जयेन्नृप । दक्षिणेऽभिजितं चैवसुतरे च निशां तथा” ।
“आरक्तविम्बं रजनीविरामं वदन्युषायोगमिह प्रवीणाः ।
व्यासः” “आहुः प्रयातुः सकलार्थसिद्धिः संलक्ष्यते हस्तत-
लस्थितेव” ज्यो० त० व्यासः । अन्वकारेण सन्तापकारिण्यां
शरात्तौ मेदि० “अधिकरुचिरशेषामप्युषां जागरित्वा”
भाषः । ४ चारभूमौ । ततः क्वचित् गौरा० डोष् ।
“भस्मन् ऊतं कुहकराद्विबोप्रसुष्याम्” भाग० ५ स्त्रीगव्यां
हेम० ६ ईड्यायां विश्वः ७ स्यात्वां रमानाथः ।
दशाणराजसुतायाञ्च तत्र दीर्घादित्वमपि भारतादौ
तथैव निर्देशात् । तथा च यथा अनिरुद्धः पतित्वे-
नाप्तः तथा वर्णितं भाग० १० स्तो० ६२ अ० यथा (वाणस्य)
“तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम् । कन्या
लम्मतकालेन प्रागदृष्ट्युतेन सा । सा तत्र तमपश्यन्ती
कासि कालेति वादिनी । सखीनां मध्य उत्तस्यौ विह्वला
ग्रीडिता ऋशम् । वाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चितलेखा च
तत्सुता । सख्युच्छत् सखीं मूषः कौतूहलसमन्विता ।
कं त्वं मृगयसे सुभ्रु ! कोडशले मनोरथः । हस्तप्राहं

न तेऽद्यापि राजपुत्रपुत्रलक्ष्ये । जघोवाच । वृष्टः कश्चिन्नरः
स्वप्ने श्यामः कमललोचनः । पीतवासा वृहद्बाहुयौषितं
हृदयङ्गमः । तमहं ऋग्ये कान्तं पाययित्वाऽधरं मधु ।
कापि यातः स्पृहयतीं क्षिप्त्वा मां वृजिनार्णवे । चितले-
खोवाच । व्यसनमपकर्षामि तिलोक्त्यां यदि भाव्यते ।
तदानेष्ये नरं ! यस्ते मनोहृतां तमादिश । इत्युक्त्वा देव-
गन्धर्वसिद्धचारणपन्नगान् । दैत्यविद्याधरान् यज्ञान्
मनुष्यांश्च तथाऽलिखत् । मनुजेषु च सा वृष्णिन् शूर-
मानकदुन्दुभिम् । व्यलिखत् रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं
वीक्ष्य लज्जिता । अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योषाऽवाङ्मु-
खी क्षुब्धा । सोऽसावसायिति प्राह स्वयमाना महीपते ! ।
चितलेखा तमाज्ञाय पौलं कृष्णस्य योगिनी । ययौ वि-
हायसा राजन् ! द्वारकां कृष्णपालिताम् । तत्र सुप्तं
सुपर्यङ्के प्राद्युम्निं योगमास्थिता । गृहीत्वा शोणित
पुरं सख्यै प्रियमदर्शयत् । सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य
सुदितानना । दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृहे पुंसा रेमे प्राद्युम्निना
समम् । परार्द्धावासः सुगन्धधूपदीपासनादिभिः । पान-
भोजनभक्षेत्रं वाक्यैः सुश्रूषयाञ्चितः । गूढः कन्यापुरे
शश्वत् प्रवृत्तस्ते हया तथा । नाहर्गणान् स बुबुधे जघयो-
पहृतेन्द्रियः” विस्तरस्तु हरिवं० १७६ अ० । प्रातःकाले
अव्य० मेदि० अव्ययत्वात् ततो भवार्थं श्रुत् तट च ।
उषातन तद्भवे ति० स्त्रियां डोष् ।

उषाकल पु० उषायां कलोरवा यस्य । कुक्कुटे ।

उषापति पु० इत० । कृष्णपौले प्रद्युम्नपुत्रे यदुवंश्ये अनि-
रुद्धे तत्पतित्वप्राप्तिकथा उषाशब्दे उक्ता उषानाथादयो-
प्यत्, अमरे “अनिरुद्ध उषापतिरिति” ह्रस्वपाठः
भारतादौ तु दीर्घपाठः ।

उषित ति० वस क्त । १ पर्युषिते २ कृतवासे च । उष-दाहे
क्त । ३ दग्धे मेदि० । ४ क्षरिते घराणि । भावे क्त ।
५ वासे न० “चाण्डालैरुषितं यत्” शु० त० देवलः ।

उषीर पुंन० उष-कीरच् । वीरणमूले रायसुकुटः ।

उष्ट्र पु० उल्ल-सेचने ढन् वेदे नेट् । १ सम्यक्सेतारि व-
लीवर्द्धे । तस्यामोघवीर्यत्वात् तष्ठात्वम् “ओष्टारौ वा”
कात्या० ५, ११, १३ । “ओष्टारौ महावलीवर्द्धौ” कर्कः ।
आ+सम्यक् उष्टारौ इति विश्वहः । “उष्टारेव फर्वरेषु
अयेथे” ऋ० १५, १०६, २ । लोके तु उज्जित इत्येव ।
सेतारि ति० स्त्रियां डोष् ।

उष्ट्र पुंस्त्री० उष+ष्ट्रन् किञ्च । (उट) प्रसिद्धे पशुभेदे

स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । “हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमकोनक्षत्रैर्यश्च-
जीवति” “नाधीयीताश्चमारुहो न रथं न च हस्तिनम् ।
न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः” मनुः । तद्यान-
निषेधमाह “उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः ।
स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति” मनुः ।
काततः” इत्यत्र कर्मभेदे तद्याने न दोष इति सूचितम्
अतएव “उष्ट्रमारोह्यन्नभिमन्त्रयते त्वाष्ट्रोऽसि” पार०
८००००० मन्त्रलिङ्गेन तद्यानं विहितम् । तस्य मांसं
न भक्ष्यम् “भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वङ्गरुष्ट्रांश्चैकतोदतः”
मनूक्तेः । तेनास्य एकदन्तपङ्क्तिवृत्तत्वम् । “गौरजो
सहिषः क्षणः शूकरो गवयोरुहः । द्विशफाः पशवश्च मे अ-
विरुष्टश्च सत्तमः” भाग० उक्तेः गवादयः उष्ट्रान्ता द्विशफाः
इति बोध्यम् । वृथा तदुघाते दोषः “मनुष्यमारणे
क्षिप्रं चौरवत् किल्बिषं भवेत् । प्राणभृतसु महत्-
स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु” मनूक्तेः । ब्रह्महत्याशेष-
पापेन तज्जातिर्भवति यथाह मनुः “यां यां यो-
निन्तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा । क्रमशो याति
लोकोऽस्मिंस्तत्तत् सर्वं निबोधत । बहून् वर्षगणान् घोरा-
क्षरकान् प्राप्य दारुणान् । संसारान् प्रतिपद्यन्ते सहा-
पातकिनस्त्रिभे । श्वशूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविष्टगपत्ति-
णाम् । चण्डालपुक्कसानाञ्च ब्रह्महा योनिश्छक्ति” यान-
हरणपापेऽप्युष्ट्रयोनिप्राप्तिमाह हृत्वेयनुवृत्तौ मनुः “स्त्री-
मृत्तः स्तोककोवारि, यानान्युष्ट्रः, पशूनजः । तद्वधे प्रायश्चि-
त्तमाह “हयच्छागाविकोष्ट्रेषु गर्हभेषु च सारणात् । प्राजा-
पत्यार्द्धमेवेह प्रायश्चित्तं विधीयते” प्रा० वि० विष्णुः । तद्व-
क्षणे प्रायश्चित्तमाह भुक्तोत्पुष्टौ प्रा० वि० शङ्खः “गामश्वं
कुङ्करोष्ट्रौ च सर्वं पञ्चनखं तथा । क्रव्यादं कुकुटं यास्यं
कुर्वात् संवत्सरव्रतम्” “अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थः”
रघुः । “वृत्तिञ्च तत्र कुर्वीत यासुष्ट्रोनावलोकयेत्”
मनुः । “अन्योन्यतः पथि वताबिमीतामिभोष्ट्रौ” भाषः ।
तन्मूलगुणाः सुशु० उक्ताः । “अथ मूत्राणि गोमहि-
षाजाविमजहयखरोष्ट्राणां तीक्ष्णानि कटून्पुष्पाणि ति-
क्तानि लवणानुरसानि लघूनि शोधनानि कफघातकमि-
भेदोविषगुल्माश्च उदरकुष्ठशोफारोचकपाण्डुरोगहराणि
हृद्यानि दीपनानि च सामान्यतः । भवन्ति चात्र ।
तत्सर्वं कटु तीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु । शोधनं कफ-
घातघ्नं क्षमिभेदोविषापहम् । अर्थोजठरगुल्मघ्नं शोफा-
रोचकनाशनम् । पाण्डुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाच-

नम्” । सामान्यत उक्ता “अर्थोन्नं कारभं मूलमिति” विशे-
षगुण उक्ताः । तन्मांसगुणाः सुशुते उक्ताः तच्च उरभ्रशब्दे
दर्शितम् । तस्य व्याम्यत्वं ततोक्तम् । तच्च उरभ्रशब्दे
दर्शितम् । किन्तु तस्यारण्यत्वमपि अतएव “उष्ट्रमारण्य-
मनु ते दिशामि” यजु० १३, २४, तस्यारण्यत्वमुक्तम् ।
तस्य त्वष्ट्रदेवतायै अश्वमेधे देयतोक्ता “वृहस्पतये गवयां-
स्त्वष्ट्र उष्ट्रान्” यजु० २४, २८, इति गोयुग्व उष्ट्रगोयुग
उष्ट्रद्वित्वे न० शालायां गोष्ठे च । उष्ट्रगोष्ठ उष्ट्रशालायां
न० षट्के षड्गवच । उष्ट्रषड्गव उष्ट्रषट्के न० । तस्ये-
दमण । औष्ट्र, तत्सम्बन्धिसमांसादौ लि० । “परं चौष्ट्रं
मैत्रं नरमहिषयोऽम्हागमपि वा” कपूरस्तवः ।

उष्ट्रकार्षिक पु० उष्ट्रस्य कर्णः भेदनम् कर्ण+भिदि-अच् ।
सोऽस्मिन्नस्ति ठन् । दक्षिणस्थे यवनदेशभेदे तद्देशवासिभिर्हि
भोजनार्थम् उष्ट्रभेदनात् तद्देशस्य तथात्वम् । सहदेवदक्षि-
णदिग्विजयवर्णने “अस्यां स्तालवनानां चैव कलिङ्गास्तुष्ट्र कर्षि-
कान् । आटवीं च पुरीं रथ्यां यवनानां पुरीं तथा”
भा०स० २० अ० उष्ट्रतुल्यकर्णजनवत्त्वाद्वा तथात्वम् ।

उष्ट्रकाण्ठी स्त्री उष्ट्र इव काण्डोऽस्य जातित्वात् ङीष्
(उटाटी) पुष्पभेदे राजनि० ।

उष्ट्रग्रीव पु० उष्ट्रग्रीवा आकारत्वेनास्यस्य अर्थ० अच् ।
सुशुतोक्ते पैत्तिके भगन्दरोगभेदे । तन्निदानस्वरू-
पादि ततोक्तं यथा “वातपित्तज्ञे ह्यसन्निपातागन्तुनिमित्ताः
शतपोनकोष्ट्रग्रीवपरिस्त्राविशस्वत्वावर्त्तोन्मार्गिणो यथासङ्गः
पञ्च भगन्दरा भवन्ति । ते तु भगनुदवस्तिप्रदेशदारुणाञ्च
भगन्दरा इत्युच्यन्ते । अपक्वाः पिडकाः पक्वास्तु भगन्दराः ।
तेषान्तु पूर्वरूपाणि कटोकपालवेदना गुदकण्डूर्द्वाहः शोफश्च
गुदस्य भवति” इत्युपक्रम्य । “पित्तन्तु प्रकुपितमनिखेनांधः-
प्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां तन्वीसुच्छ्रितासुष्ट्रग्रीवाकारां
पिडकां जनयति । साऽऽस्यचोषादीन्वेदनविशेषान् जनयत्य-
प्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति वक्षश्चाग्निक्षाराभ्यामिव
दहते दुर्गन्धसृष्णमास्त्रावं स्रवत्युपेक्षितश्च वातमूलपुरी-
षरेतांसि विरुजति, तं भगन्दरमष्ट्रग्रीवमित्याचक्षते” ।
उष्णशिरोधरोऽप्यत्र “प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितः करोति
रक्तां पिडकां गुदागताम् । तदानुपाकाहिमपूतिवाहिनीम्
भगन्दरं तद्वृत्तिरोधरं वदेत्” निदानम् ।

उष्ट्रधूसरपुच्छी स्त्री उष्ट्रस्येव धूसरः पुच्छ इव मङ्करी अस्याः
जातित्वात् ङीष् । (विच्छति) वृक्षभेदे रत्नमाला स्त्रार्थे
कन् ह्रस्वः । तत्तार्थे ।

उद्गपादिका स्त्री उद्गस्य पादा इव पादोमूलमस्याः कपि अत
इत्त्वम् । (मदनमाली) भूमिलतायाम् रत्नमा०

उद्गस्थान न० ईत० । उद्गस्य शालायाम् । तत्र भवः अण् ।
स्थानान्तत्वात् तस्य लुक् । उद्गस्थान तत्रभवे लि० तद्धित
लकि विशेषलिङ्गत्वनियमात् त्रिलिङ्गत्वम् ।

उद्गसिका स्त्री आसनम् आसिका आस-भावे ण्वुच् उद्ग-
स्येवासिका । उद्गस्येव आसने । “उद्गसिकाः आसन्ते”
पा० भाष्यम् अत्र क्रियाविशेषणस्यापि यथा बहुवचना-
न्तताऽस्तीवता च तथाकारे समर्थितम् तच्च शब्दार्थरत्ने
अस्माभिर्दर्शितम् ।

उद्गिका स्त्री उद्गस्याकारः पृष्ठावयव इव आकारोऽस्यस्याः
ठन् । ऋण्मये मयभाण्डभेदे विश्वः “धूर्मङ्गविज्ञेपविदारि-
तोद्गिका” साधः । उद्गी+स्वार्थे कन् । उद्गजातिस्त्रियाञ्च ।

उष्ण पु० उष्+नक् । १ प्रीप्ते, ऋतौ, २ आतपे, ३ पलाण्डौ
४ नरकभेदे, ५ शीतविरोधिस्यर्थे च । अर्थ० अच् । ईतद्धित,
७ अलस्यरहिते दृढे च लि० । “हृतके ऋतके चैव न
स्नायादुष्णवारिणा” स्मृतिः “आददे नातिशीतोष्णः नभ
स्नानिव दक्षिणः” रघुः “अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य शोष्णः”
“स्नापयन्नभिसानोष्णैर्वनमालां सुखानिलैः” साधः ६ तापे
पु० मुष्णन्तमुष्णं ततिभिस्तृणाम्” साधः “उष्णं तापम्”
मल्लि० । तत्र प्रीप्ते सूर्यतापाधिक्यवत्त्वात् उष्णत्वम्
“प्रीप्तातीप्रकरोभानुर्न हेमन्ते तथाविधः” इति मयप्रश्ने
“अथा सन्नतया तेन प्रीप्ते तीव्राः कराः रवेः । देवभागे-
ऽसुराणान्तु हेमन्ते मन्दताऽन्यथा” सू० सि० तथैवोक्तं ।
विष्टतच्चेद् रङ्गनाथेन “तेन उत्तरदक्षिणगोलयोः सूर्य-
स्योत्तरदक्षिणसञ्चाररूपकारणेनेत्यर्थः । देवभागे जम्बूद्वीपे
अथासन्नतया सूर्यस्यात्यन्तनिकटस्थत्वेन प्रीप्ते प्रीप्तेर्त्तौ
सूर्यस्य तेजोगोलकस्यकिरणास्तीक्ष्णा अत्युष्णाः । असु
राणां देवभाग इत्यस्य समन्वयाद्दैन्यानां भागे समुद्राद्-
क्षिणप्रदेशे हेमन्ते हेमन्तर्त्तौ तकारात् सूर्यस्यात्युष्णाः
किरणाः सूर्यस्यात्यासन्नत्वात् । अन्यथा सूर्यस्य दूर-
स्थत्वे मन्दता किरणानामुष्णताभावः । देवभागे हेमन्तर्त्तौ
कराणां मन्दता । अतएव तत्र शीताधिक्यम्, दैन्यभागे
प्रीप्ते कराणां मन्दता शीताधिक्यं च । तथाच देव-
भागे दक्षिणगोले सूर्यस्य दूरस्थत्वमुत्तरगोले निकट-
स्थत्वं मध्यगतदेशानां क्रमेणाधिकात्पत्वादीति भावः” ।
अतएवोक्तं “मिषकर्कटयोर्मध्ये गाढं तपति भास्करः”
ति० त० पु० । एतच्च देवभाग एव नासुरभागे, प्रीप्ते

ऋतस्य ज्यैष्ठाषाढात्मकः । “मधुश्च साधवश्च वासन्तिकारुतुः
शुक्रश्च शुचिश्च प्रीप्तेर्त्तुः” काल० मा० इष्टकोपधानमन्त्रोक्तं ।
ततो भावे इमनिच् । उष्णिमन् पु० तत् उष्णता स्त्री
त्व उष्णत्व न० ष्यञ् औष्ण्य न० । उष्णस्यै स्वार्थे कन्
उष्णस्यैवार्थे । उष्णस्यैस्तु तेजसोगुणः “स्यै उष्ण-
स्तेजसस्तु” भाषोक्तं जलादीनां तेजःसंयोगविशेषादौ-
पाधिकः । देहस्य तथात्वे कारणमूष्णशब्दे वक्ष्यते गुणव-
चनत्वात् प्रकारे द्वित्वम् उष्णोष्ण उष्णप्रकारे । “उष्णो-
ष्णशीकरहजः” साधः

उष्णक लि० उष्णमिव करोति कन् । १ अनलसे, क्षिप्रकारिणि
क्षिप्रकारी हि जात्याधायकमालस्यमनादयस्वकर्तव्ये
व्याप्रियते इति तस्य तथात्वम् । उष्णं करोति उष्ण+
णिच्-ण्वल् । २ ज्वरे पु० ।

उष्णकार च० उष्णः करः किरणोऽस्य । १ सूत्र्ये । उष्ण-
किरणोष्णादीधिति प्रभृतयोऽप्यत्र । उष्णं करोति क-अच्
ईत० । २ उष्णकारके लि०

उष्णकाल पु० कर्म० ईत० वा । प्रीप्ते ऋतौ । “तक्रं नैव क्षते-
दयात् नोष्णकाले न दुर्वले” सुश्रुतः ।

उष्णाग पु० उष्णमुष्णस्यै गच्छति यत्र गम-बा० आधारे ङ ।
प्रीप्ते काले “मातङ्गोन्यपतत् भूमौ नदीरोधइवोष्णगे”
भा० उ० ३२३ अ० । आधारे षञ् उष्णगमोऽप्यत्र हेम० ।

उष्णागु पु० उष्णागावः कराः अस्य ह्रस्वः । सूत्र्ये । उष्णर-
श्म्यादयोऽप्यत्र “कुवेरगुप्तां दिग्मुष्णरश्मौ” कुमा० ।

उष्णाङ्गण न० ईत० करणे परे सुम् । उष्णसाधने ।

उष्णानदी स्त्री कर्म० । “यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी
नदी” इत्युक्तायाम् तप्तायां वैतरण्याम् नद्याम् ।

उष्णवारण न० उष्णं वारयति ष-णिच्-ल्यु ईत० । आतपत्रे,
कृते “यदर्थमग्नेजमिवोष्णवारणम्” कुमा० अखोत्पत्त्या-
दिकम् आतपत्रशब्दे ई४६ पु० उक्तम् । तल्लक्षणं
वृ० सं० दर्शितं यथा “निचितं तु हंसपक्षैः कृकवाकु-
मयूरसारसानां च । दौकृलेन नवेन तु समन्ततश्चादितं
शुक्लम् । सुक्ताफलैरचितप्रलम्बमालाविलं स्मटिकमू-
लम् । षड्दन्तशुद्धहैमं नवपर्व नगैकदण्डं च । दण्डार्ध-
विस्तृतं तत् समावृतं रत्नविभूषितसदृशम् । नृपतेस्तदात-
पत्रं कल्याणकरं विजयदं च । युवराजन्वपतिपत्न्याः
सेनापतिदण्डनायकानां च । दण्डोर्ध्वपञ्चहस्तः समपञ्च-
कतार्धविस्तारः । अन्येषामुष्णघ्नं प्रसादपट्टैर्विभूषितशिर-
स्कम् । व्यालम्बिरत्नमालं कृतं कार्थ्यं च मायूरम् ।

अयेषां च नराणामातपवारणं तु चतुरस्रम् ।
सप्तदशदण्डयुक्तं क्वचं कार्यं तु विप्राणाम्” उष्णप्रादयो
ऽप्यत्र । तद्धारणे गुणाः सुसृते उक्ता यथा
“वर्षानिलरजोवर्महिमादीनां निवारणम् । बल्यं चक्षु-
ष्यमौजस्यं शङ्करं क्लृप्तधारणम्” ।

उष्णवीर्यं पु० उष्णमयं वीर्यमस्य । १ शिशुमारस्थो जल-
जन्तो । २ उष्णवीर्यवति त्रि० हेम० । उष्णवीर्यद्रव्याणि
च सुसृते नानास्थाने उक्तानि तानि तत एवावगम्यानि
उष्णांशु पु० उष्णाः अंशवो यस्य । सूत्र्ये ।

उष्णागम पु० उष्ण आगत्यतेऽत्र गम+आधारे-अप् । नि-
दाघकाले । उष्णाभिगमोऽप्यत्र शब्दच० ।

उष्णालु त्रि० उष्णं न सहते आलु । उष्णाऽसहने । “उष्णा-
लुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलाववाले शिखी” विक्रमो० ।

उष्णासह पु० उष्ण आसहतेऽत्र आ+सह-अच् । १ हेमन्ते
ऋतौ । उष्णं न सहते अच् । २ असहोष्णे त्रि० ।

उष्णिका स्त्री अल्पमक्षमस्याम् अल्पार्थे कन् नि० अक्षस्य
उष्णादेशः । १ यवग्वाम् (याउ) । उष्णकशब्दात् स्त्रियां
टाप् अत इत्त्वम् । २ दन्वायाम् स्त्रियाम् ।

उष्णिज् पु० उष-इजिक् बा० रुट् । उष्णस्पर्शशुक्ते ततः
प्रज्ञा० सार्धे ण । औष्णिज् तदर्थे ।

उष्णिह स्त्री उत्प्लिहति किन्तु नि० उदोऽन्यलेपे षत्वम् । सप्ताक्ष-
रपादके ऽकन्दोभेदे । स्वादौ कुः उष्णिक् । उष्णिग्भ्याम् ।
“गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च दृहती पङ्क्तिरेव च” ष० २० । “अथ
कन्दसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् दृहती” इत्युपक्रम्य “द्विती-
यमुष्णिक् त्रिपदान्योद्गादयकः । आद्यश्चेत् पुरउष्णिक्,
मध्यमश्चेत् ककुप् । त्रैष्टुभ जागतचतुष्काः ककुबन्त्य-
ङ्कुशिरैकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिराः मध्ये चेत् पिपी-
लिका मध्याद्यपञ्चकस्तयोऽटका अनुष्टुबर्गमां चतुःसप्त
कोष्णिगेव” सर्वाणु० ५ अ० । “एवमेवोष्णिहं सवितारं
पीवास्त्रनूकै” इति सर्वाणु० ४ अ० उक्तेः तस्याः सवित-
देवताकत्वेन पीवास्तु अनूकै च न्यासः । तस्या उप-
धानप्रकारः शत० ब्रा० ८, ६, २, ३, आदौ दर्शितं
तत एवावसेयः । २ तदभिमानिदेवभेदे च । अश्वमेधे “त्रि-
वत्या अनुष्टुभे तृत्याह उष्णिहे” यजु० २५, १२१ ।
प्रगुविशेषाणां सप्तदेवताविशेषोद्देशेन यूपदौ बन्धनसूक्तम् ।
अस्य हलन्तत्वेऽपि अजादि० टाप् । उष्णिहा “उष्णिहा
कन्द इन्द्रियम्” यजु० २१, १३, “दृहत्युष्णिहा ककुप्
स्त्रवीभिः शन्युत्वा २३, १३, “श्रुणातु पीवाः प्र शृण्वा

तूष्णिहा दृहत्येव शचीपतिः” अथर्ववेदे ६, १३४, १,

उष्णीगङ्गा न० उष्णीभूया गङ्गा नदीभेदो यत्र मध्यपदलोपः ।
ऋगुतुङ्गपर्वतस्थे तीर्थभेदे “अपां हृदं च पुण्याख्यं ऋगु-
तुङ्गं च पर्वतम् । उष्णीगङ्गे च कौन्तेय ! सामात्यः
समुपसृश” भा० व० १३५ अ० ।

उष्णीष पु० न० उष्णमीषते हिनस्ति ईष-क शक्० पररूपम् ।
१ शिरोवेष्टनवस्त्रे (पागडि) २ किरीटे च “अथास्मा अर्ध्वर्यु-
ष्णीषं प्रयच्छति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य त्रिःप्रदक्षिणं
शिरः सम्मुखं वेष्टयित्वा” आ० श्रौ० सू० ६, ७ । सचद्वा
लोलितोष्णीषा निस्त्रिंशिनो याजयेयुः” आ० श्रौ० ६,
७, ४ । “लौहितोष्णीषा ऋत्विजश्चरन्तीति” श्रुतिः । समा-
वर्त्तनकाले च तस्य धारणमाचार्याय दानं च विहितम् ।
“अथैतान्युपकल्पयित समावर्त्तमाने मणिकुण्डले वस्त्र-
युगं क्लृप्तपानद्युगं दण्डं सजसुर्नर्दनमनुलेपनमाञ्जन-
मुष्णीषमित्यात्मने आचार्याय च” । “यद्युभयोर्न वि-
न्देताचार्यायैव” आ० गृ० ३, ८, १, २ । तद्धारणगुणः
सुश्रु० उक्तः “पवित्वं केश्यमुष्णीषं वातातपरजोऽपहम् ।
वर्षानिलरजोवर्महिमादीनां निवारणम्” ।

उष्णीषिन् त्रि० उष्णीष+अस्त्यर्थे इनि । १ उष्णीषधारिणि
स्त्रियां ङीप् २ महादेवे पु० । “उष्णीषी च सुवक्ताश्च उद-
योविनतस्तथा” शिवस्तुतौ” भा० अतु० १७ । “उष्णीषिणे
सुवक्ताय सहस्राक्षाय मीढुषे” भा० अतु० ८ ।

उष्णीदक न० कर्म० । अग्निना तप्तजले काय्यमानपादशेषा-
ङ्गां विशेषपादादिहीनके जले तद्गुणादि भावप्र०

“अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनाङ्गकेन वा । अथवा कथने-
नैव सिद्धमुष्णीदकं वदेत्” । तद्गुणाः “स्त्रेष्णामवातमेदोषं
वस्तिशोधनदीपनम् । कासश्वासज्वरान् हन्ति पीतमु-
ष्णीदकं निशि । काय्यमानान्तु निर्वेगं निषफेनं निर्मल-
न्तथा । अङ्गांशुशेषं यत्तोयं तद्गुणोदकमुच्यते । ज्वरकास
कफश्वासवातपित्तामेदसाम् । नाशनं वस्तिशोधि-
पथ्यमुष्णीदकं सदा । त्रिपादशेषं सलिलं पीत्रे
शरदि शस्यते । हिमेऽङ्गशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तोः”
अथे त्वं “निदाघे त्वङ्गपादोनं पादहीनान्तु शारदम् । शि-
शिरे च वसन्ते च हिमे चाङ्गांशुशेषितम् । अष्टमांशा
वशेषान्तु वारिवर्षांशु शस्यते” केचित्तु “विधिष्वङ्गेषु वाणेषु
वेदेषु त्रिषु पञ्चयोः । एकभागवशेषं स्वादम्बु वर्षा-
दिषु क्रमात्” । अत्र दोषाणां यथोल्लेखता हीनता वा
तथा व्यवस्था कल्पनीया । “तत् पादहीनं पित्तघ्नम्-

ईहीनन्तु वातनुत् । विपादहीनं स्नेहघ्नं संपाह्मि-
करं लघु । विपादहीनस्य तन्वान्तरे आरोग्यास्त्वुसंज्ञा । तस्य
लक्षणगुणास्तु । “पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्यास्त्वु तदुच्यते ।
आरोग्यास्त्वु सदा पथ्यं कासश्वासकफापहम् । सद्यो-
ज्वरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं लघु । आनाहपाण्डु-
शूलार्शोगुल्मशोथोदरापहम्” भा० प्र० “दिवा शृतन्तु यत्
तोषं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत्” वैद्यकम् । “संक्रान्तौ
वर्षवृद्धौ च पक्षणे चन्द्रसूर्ययोः । सूतके मृतके चैव न
स्नायादुष्णवारिणा” स्मृतिः । “क्षेत्तस्यसुदृतं वापि
शीतसुष्णमथापि वा । गाङ्गं पयः पुनात्याशु पापमा-
मरणान्तिकम्” मरीचिः । “नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं
मलकर्षणम् । तीर्थाभावे च कर्तव्यसुष्णोदकपरोदकैः”
यमः । “उष्णास्त्वनाधःकायस्य परिषेको मलापहम् ।
तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलनुत् केशचक्षुषोः” आ० त० आयु-
र्वेदः । उष्णोदकेनाचमननिषेध आचमनशब्दे उक्तः ।

उष्णोपगम पु० उष्ण उपगम्यतेऽत्र आधारे घञ् अटद्धिः ।
निदाघकाले । श्रीगौतमौ [कन् । तत्रैव आतपे च ।
उष्ण पु० उष्ण-मक् । १ घर्मे, २ आतपे, १ श्रीगौतमौ च । स्त्रार्थे
उ(ज)ष्णन् ति० जष-आधारे मनिन् वा० वा ह्रस्वः । १ श्रीगौ-
तमौ कर्त्तरि मनिन् । २ आतपे “नोपतापि मनः सोष्ण”
“उष्णोष्णशीकरसृजः प्रबलोष्णोऽनः” “अभोक्ष्यसुष्णैरपि
तस्य सोष्णः” माघः । दीर्घादिः ३ शषसहवर्णेषु ।

उ(ज)ष्णप पु० उष्णायां पिबति पा-क्रिप् । भृगोः पुत्रे १ पितृ-
गणभेदे “शुक्रालिनो बर्हिषद उ(ज)ष्णायां आज्यपा-
स्तथा” पितृगणनायां स्मृतिः । २ उ(ज)ष्णपानकर्त्तरि तप-
स्त्रिभेदे ति० । “उर्द्धसुखैरिव रविनिविष्टदृष्टिभिरु(रु)-
ष्णपैः” काद० । [घञ् अटद्धिः । निदाघकाले ।

उ(ज)ष्णागम पु० उ(ज)ष्णा आगम्यतेऽत्र आ+गम-आधारे
उ(ज)ष्णाय नामधा० उ(ज)ष्णासुदृढमति उ(ज)ष्णन्+क्यङ् ।
उ(ज)ष्णायते औष्णायिष्ट उ(ज)ष्णायमाणः ।

उस्र पु० वसति रसा अत्र वस-रक् नि० न पत्वम् । १ कि-
रणे, सूर्यकिरणानां जलाकर्षकत्वेन रसवत्त्वात्तथात्वम् ।
२ अन्येषां यथायथं रसवत्त्वम् बोध्यम् । २ वृषे । ३ सुरभ्यां
४ लतायां ५ पृथिव्यां च स्त्री निरु० । देवमात्रे पु० उज्ज्व०
“उस्रावेतं धूर्वाहौ” यजु० ४, ३२ । “उस्रौ अनड्वाहौ”
वेददी० “क्रत्वा नार्वीक्षः पितेव” ऋ० ६, १२, ४ । “उस्रौ
वृषभः” भा० “शरैरुस्रैरिवोदीच्यान्नुद्धरिष्यन् रसानिव” रघुः
“यो धर्त्ता भुवनानां य उस्त्राणामपीक्ष” ऋ० ८, ४१, ५ ।

उस्र्ये “प्रमितासो न ददुस्त्रो अये” ३, ५८, ४ ।
“वसति नभसीत्युस्रः सूर्यः” भा० । सूर्यरश्मिसम्पर्कात्
ऽदिवसे च । “वसुमा उस्र्यामा” ऋ० ७, ७१, ४, उस्र-
यामा दिवसं प्रति गन्ता” भा० उस्रमिच्छति उस्रोयति
“उस्र्योमाङ्गाटः प्रतिषेधः” वार्त्ति० लङादौ नाट उस्री-
त्युक्तेः पत्वाभावश्च ओस्त्रीयत् । ६ सहवासिनोः अश्विनी-
कुमारयोः द्वि० व० । “अग्नयः उस्रा जरन्ते” ऋ० ४, ४,
५, ५, उस्रा सहनिवसन्तावश्विनीसुतौ” भा० ।

उस्रि स्त्री वस-बा० कि पत्वाभावः । गन्त्याम् “हिनन्ति स्त्र-
मुस्रयः” ऋ० ८, ६५, १, “उस्रयः सर्व्वं त्व गन्त्यः” भा० ।
उस्रिक पु० उस्र+अल्यार्थे स्त्रार्थे वा ठन् । अल्यवाहके
१ जीर्णवृषभे अल्पजीरसाविश्यां २ स्त्रीगव्याम् स्त्री
उस्रिय पु० उस्र+स्त्रार्थे अल्यार्थे वा घ । १ जीर्णवृषभे “उस्रियो
वृषभः क्रन्दतु द्यौः” ऋ० ५, ५८, ६, २ स्त्रीगव्याम् स्त्री
निरु० । “गवामूर्खं मुस्त्रियाणाम्” ऋ० ५, २, ४, उस्रियाणां
जीरमुत्सारयन्तीनाम्” भा० ।

उह अर्दने भ्वादि० पर० सक० सेट् इरित् । ओहति औहत्,
औहीत्, उवोह जहत्तुः । अप अपसारणे तानपौहीत्
निशाचरः” भट्टिः “अपौहदुत्तरः” रघुः

उह अव्य० उ च ह च द्व० । १ संबोधने, २ एवार्थे च ।

उहह अव्य० उह च ह च । सम्बोधने ।

उहू स्त्री उह-कू । १ खेदस्त्रचके शब्दे “नखानि विधुशङ्कया
करतलेन तत्प्रादृश्योत् ततः किसलयभ्रमात् करमथाजि
पहूरतः । ततोवलयशङ्किते भ्रमरयुञ्जिताशङ्कया उहूरिति
कुहूरवध्वनिभियाऽपतत् मुच्छिता” । वह-कू । वाहके
ति० । “हिरण्य पर्णा उहूव उषर्बुधः” ऋ० ४, ४५,
४, उहूवः वाहकाः” भा० उवङ् छान्दसः

उह्यमान ति० वह-कर्मणि शानच् । यस्य वहनं क्रियते
तस्मिन् “यथोह्यमानः किल भोगिवैरिणा” नैषध० ।

उक पु० वह-रक् । वृषभे शब्दार्थचिन्तामणिः

इति वाचस्पत्ये उकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ज

जकारः खरवर्णभेदः “ओष्ठजावपू” इत्युक्तेः ओष्ठस्या-
नोच्चारणीयः स च उदात्तानुदात्तखरितभेदात् त्रिविधः
दीर्घएव द्वाभ्यां मात्राकालाभ्यासञ्चार्यत्वात् तस्य सुतत्त्वो-
क्तिश्चिन्त्या त्रिमात्रकालस्यैव सुतत्वात् व्यङ्ग्यकारभेदाच्च
सुतस्य पार्श्वस्थलप्रवृत्तिवृत्तस्वाकारेणैव लेखनसमाचा-
रात् । त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकभेदात् द्विधा
तेन षड्विधः तस्योच्चारणे विवार आन्तरप्रयत्नः “स्वरा-
णामूष्णानाञ्चैव विवृतं करणं स्रुतम्” शिक्तोक्तेः विवृ-
तञ्च जिह्वाप्रादेः स्पर्शाभावः । “अचोऽस्मृष्टायणस्तीपत्,
नेमस्मृष्टाः शब्दः स्रुताः” इति शिक्तोक्तेः तस्य तन्त्रे
शुक्लाद्याकारतया ध्येयतोक्ता यथा “शुक्लकुन्दसमाकार
जकारः परकुण्डली” कामधेनुतन्त्रम् । तस्य वामकर्णे
सविन्दु कतया निर्वन्दुकतया वा मातृकान्यासे न्यासः ।
अतएव वामकर्णशब्देन तस्याभिधेयता “ईशानः सेन्दु-
वामश्रवणपरिगतो वीजमन्यन्महेति ।” कर्पूरस्तवे हृङ्गारम-
न्वोद्धारः । ततः स्वरूपे कारप्रत्ययः । तप्रत्ययश्च । अधिकं
खरवर्णसमाप्तौ वक्ष्यते ।

ज अय्य० वेज् क्तिप् । १सम्बोधने, २वाक्यारम्भे, ३दयायां,
४रक्षायाञ्च मेदि० उजः स्थाने इतौ परे अनुनासिक
ज इति आदेशे तदर्थे तस्य प्रसृज्यत्वादितौ न सन्धिः ।
ऊ पु० अवतीति अव-क्तिप् जठ् । १महादेवे २चन्द्रे च ।
३पालके लि० शब्दरत्ना०

जठ पु० वह-प्राप्ये ज्ञानार्थत्वात् १कर्त्तरि क्त । १कृतविवाहे
पुंसि “परिवेत्ताजुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्” अमरः
क्तवत् जठवत् तत्रैव पु० । कर्मणि क्त । कृतविवाहायां स्त्रि-
याम् स्त्री । “भार्योढं तमवज्ञाय तस्यै सौमित्रयेऽसकौ”
भट्टिः “कन्या पितृर्धनहरो यद्यनूढा मवेत्तदा” स्रुतिः
“जठानूढासमवायेऽनूढैव प्रथमं धनहारिनी” दायक० ।
जठमाख्यत् इति वाक्ये औजठत् त सि० कौ० औडठत् त
इत्यन्ये । २कृतवहने छते लि० । अस्य प्रशब्देन प्रा०
स० वृद्धिः । प्रौढः “प्रौढकन्यायादोषदर्शनात्” रघु० “अथव-
ह्यग्रहणे नार्थक्येति” परिभाषया प्रौढवानित्यत्र न वृद्धिः
जठकङ्कट पु० जठो छतः कङ्कटः कवचोयेन । छतकवचे वर्णिते ।
जठि स्त्री वह-भावे क्तिन् संप्र० । १वहने २विवाहे च । प्र+

जठि प्रा० स० वृद्धिः । प्रौढिः । जठिमाख्यत् औजठत् त
सि० कौ० औडठत् त इत्यन्ये ।

जत लि० वेज्-क्त संप्र० दीर्घः । १कृतवयने २प्रथिते । जयी-
तन्तुसन्ताने क्त । ३स्थिते “यस्मिन्नोतञ्च प्रोतञ्च” श्रुतिः ।
अव-क्त जठ् । ४रक्षिते लि० ।

जति स्त्री अव-क्तिन् जठ् । १रक्षणे । “देवस्य यन्मृतयो वि-
विधाः” ऋ० २, १४, ६, “शतमस्मान् सहस्रमृतयः” ४, २१, १०,
कर्त्तरि क्तिच् जठ् । २रक्षितरि “उरुष्यन्तमुमाधोदस्त्रा न
जतीः” ऋ० ४४, २, “जतीः जतयः रक्षन्तः” भा० ऊय-वेज्-
वा क्तिन् । ३सीवने (सिलाइ) ४वयने (वोना) ५क्षरणे
शब्दचि० । ६लीलायाम् “नचास्य कश्चिन्निपुणेन धातुरवै-
ति जन्तुः कुमनीष जतीः” भा० १, ५, २८, “जतीर्लीलाः”
ओधरः वेज्-कर्मणि कर्त्तरि वा क्तिन् क्तिच् वा । पु-
राणलक्षणमध्ये ७कर्मवासनारूपे तल्लक्षणभेदे । “तस्मा-
दिदं भागवतं पुराणं दशलक्षणम्” इत्युक्त्वा “अल-
सर्गो विस्मयं स्थानं पोषणमृतयः । मन्वन्तरेषां तु कथा
निरोधो मुक्तिराश्रयः” इति दश लक्षणान्युद्दिश्य तेषां
लक्षणान्युक्तानि यथा “भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्तु
सर्ग उदाहृतः । ब्रह्मणो गुणवैषम्यात् विस्मयः
पौरुषः स्रुतः । स्थितिवैकुण्ठविजयः पोषणं तद-
नुग्रहः । मन्वन्तराणि सङ्गर्भजतयः कर्मवासनाः ।
अवतारावुचरितं हरेस्वास्त्यवर्तिनाम् । पुंसां भी-
शकथाः प्रोक्ताः नानास्थानोपदृहिताः । निरोधोऽस्या-
नुशयनमात्मनः सह यत्किमिति । मुक्तिर्हित्वाऽन्यथा रूपं
स्वरूपेण व्यवस्थितिः । आभासश्च निरोधश्च यतोऽस्य ध्य-
वसीयते । स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्दप्रते” भाग०
२, १०, २, ८ “कर्मणां वासनाः जयन्ते कर्मभिः सन्तन्यन्ते
इत्युक्तं यद्वा वृद्धार्थात् संज्ञेयार्थाद्वा वयतेर्धातोरिदं
रूपम् । जयन्ते कर्मभिर्वर्द्धन्ते संक्षिप्यन्ते वा जतयः”
ओधरः

जधन् न० जधस्+पृषो० सस्य नः । स्त्रीपशोः दुग्धाधोरस्थाने
(मेढ) “वत्सो न मातरूपं सज्यधनि” ऋ० ८, ६६, १ ।
“यदा पीतासो अंशवो गावो न दुह्य जधभिः” ८, ८,
१६ । “प्र धेनवः सिञ्चते वृष्ण जधः” ऋ० ४, २२, ६ ।
जधरू न० जधस्+पृ० सस्य रः । स्त्रीगव्यादेः जधसि (मेढ)
“जधर्नलग्ना जरन्ते” ऋ० ८, २, १२ ।

जधस् न० उन्-क्ते दने असुन् किञ्च दीर्घः । स्त्रीगव्यादेः दुग्धा-
धारे स्थाने (मेढ) “गवां मूधस्य वक्षणासु” ऋ० १०, ४६, १० ।

“यदैव स्त्रियै स्तनावाप्यायेते जघः पशूनाम्” शत० ब्रा० २,५,१,५ । अस्य बङ्ग० स० अनङ् सभा० डीप् । पीनोन्नी घटोन्नी । “भुवं कोष्णेन कुण्डोन्नी मेध्येनावभृथादपि” रघुः । अस्त्रियान्त न कुण्डोन्नी धैतुकम्” सि० कौ० । अनन्तत्वेनेवोपपत्तौ अनङ् विधानं समासे सान्प्रयोग-वारणार्थम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् क्वचित् “मण्डू-कनेत्वां खाकारां पीनोधसमनिन्दिताम् । अभिनन्द्य स तां राजक्षन्दिनीं गाधिनन्दनः” भा० आ० १७५ अ० । आर्षत्वाद्वा तथा प्रयोगः । लोके तु न तथा । तत्र भवः शरीरावयवत्वात् यत् । जघस्य तद्भवे दुग्धे न० । “जघसमिच्छामि तवोपभोक्तुम्” रघुः । प्राशस्त्ये मतृपु मस्य वः डीप् । जघसती प्रशस्तोषोयुक्तायां गवि । “सिषिचुःस्र व्रजान् गावः पयसोघसतीमुदा” भा० १, १०, ५ । जघसे हितम् गवादि० यत् अनङ् च । जघस्य जघसोहिते द्रव्यभेदे, यज्ञोजने आपीनं पीनं भवति तस्मिन् द्रव्ये ति० । शरावौ निरु० तस्याश्च हि मकरकरसम्पर्केण क्लेदयोगात्तथात्वम् ।

जन परिहाणे अदन्तचुरा० उभ० सक० सेट् । जनयति ते औनिनत् त लुङि वा चङ् औनयीत् औनयिष्ट । जनः जनितः । “मा त्वायतोजरितुर्मासूनयोः” ऋ० १,५,३,२ ।

जन ति० जन-हानौ अच् । हाने, २ असंपूर्णे च । “जनं न सत्त्वेषुधिकोवबाधे” “किञ्चिदूनमनूनर्हः शरदामयुतं ययौ” रघुः । “जने दद्याद्गुरुनेव यावत् सर्वलघुर्भवेत्” ऋ० २० । “जनद्विवार्धिकं प्रेतं निदध्युर्वाभवा बहिः” मनुः । “जनं वाय्वधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम्” याज्ञ० । जनार्थशब्दयोगे तृतीया । एकेनोनः । जनार्थकशब्देन वा तृतीयास० । माघेष्ठीनः साधोनः कलोनः कलयोनः । एको-नविंशतिः एकोनविंशत् एकोनचत्वारिंशत् एकोनपञ्चाशत् एकोनषष्टिः एकोनसप्ततिः एकोनाशीतिः एकोननवतिः एकोनशतम् । तत्तत्संख्याया एकोकोनसंख्यायाम् । एवं द्वान्विंशत्यादयोऽपि अष्टादशादिसंख्यासु । संख्यासु एकत्वस्य प्रथमोपस्थितत्वात् एकशब्दाप्रयोगेऽपि एकत्वेनैवो-नत्वावगमात् जनविंशत्यादिशब्दानामेकोनविंशत्यादीनां-त्रोधकत्वम् । “एकेन द्वाभ्यामित्यूनके निचृतः” सर्वातु० ।

जनचत्वारिंश ति० जनचत्वारिंशतः पूरणः डट् । जनच-त्वारिंशद्वसंख्यापूरणे एवमूनविंश उनविंश उनपञ्चाश इत्यादयः तत्तत्संख्यापूरणेषु । स्त्रियां डीप् । तत्तार्थे

तमप् । जनचारिंशतस्य तदर्थे । एवमूनविंशतितमादय-स्तत्तत्संख्यापूरणेषु स्त्रियां डीप् ।

जबध्य न० ज-ईषदर्थे बध्यं जीर्णम् । ईषज्जीर्णं तृणादौ “यदूबध्यसुदरस्यापयाति” ऋ० १,१६१,१० “जबध्यम् अजोर्षं तृणादि” भा० “अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना जबध्यं वातं सर्वं तदारात्” यजु० १८, ८४, “जबध्यमा-माशयगतम् वेददो० । २ तत्स्थाने च “एतद्दोऽत्र तद्दरध्व-मिति सर्पेभ्योयत्तत्वाद्गूबध्यं वावस्तुतं भवति तद्द-रन्ति सर्पाः” आश्व० ऋ० ४, ८, २६ । अस्य अन्तःस्थ व मध्यत्वमित्येके ।

जबध्यगोह पु० जबध्यस्य गोहः प्रच्छादनं यत् । आन्तप्र-च्छादनस्थाने । “सव्यायतः शमितोबध्यगोहचात्वालोत्-करास्तावान्” आश्व० ऋ० औ० ५, ३, १६, “जबध्य गोहोनाम आन्तप्रच्छादनस्थानम्” नारा० ऋ० । [वाञ्च । जम् अव्य० जय-सुक् । १ रोषोक्तौ, २ प्रश्ने, ३ निन्दायां, ४ स्वर्ङा-जम् न० अव-मन् कित् जट् च । नगरभेदे उज्ज्वलद० । कर्त्तरि मन् । २ रक्षितरि ति० । “परि व जसेभ्यः सिञ्चता मधु” ऋ० १०, ३२, ५, “जसेभ्यो रक्षितभ्यः” भा० । भावे मन् । ३ रक्षणे न० । “ये सत्यं पूतनयान्तमूर्धः” १, १६८, ७, जमैः अत्परक्षयैः” भा० । उज्ज्वलदत्तस्तु तस्य वा० ह्रस्व प्रकल्प्य उमाशब्दमाह । स च उमाशब्दार्थे । नेजोह-पम् यदि वाऽवतेः रूपमुभयथापि वा० ह्रस्व इति बोध्यम् जय तन्तुसन्ताने भा० ईदित् आत्म० सक० सेट् । जयते औयिष्ट । ईदित्त्वात् निष्ठायां नेट् क्तः क्तवान् कतिः

जररी अव्य० जय-बा० ररीक् । १ अङ्गीकारे, ३ विस्तारे च । कजि गतिस० जररीकत्य । क्त जररीकत अङ्गीकते विस्तीर्णं च ति० । षज् जररीकारः अङ्गीकारे विस्तारे च पु० ।

जरव्य पु० स्त्री जरौ भवः शरीरावयवत्वात् यत् । १ वैश्ये त-ज्जातिस्त्रियां टाप् योपधत्वात् न डीप् । वैश्यानां ब्रह्मण जरुजातत्वञ्च “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः । जरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अ-मायत” यजु० ३१, ११, उक्तेः “लोकानां स विदुर्ब्रह्मं सुखवाचुरूपादतः । ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निर-वर्त्तयत्” मनुस्मृत्ये । तस्य वृत्तिरपि तत्त्वोक्ता । “सुखवाचू-रूपज्जानां पृथक् कार्याण्यतन्वितः” इत्युपक्रम्य “पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । वणिक्पथं कुमीदञ्च वैश्यस्य क्षमिमेव च” । २ जरुभवमात्रे ति० ।

जरी अव्य० जय-बा० ररीक् । १ अङ्गीकारे, २ विस्तारे च ।

जर्थादि० क्वजि गतिसमासादि जररीवत् द्रष्टव्यम् ।
 जर् पु० जर्णुयते आच्छाद्यते जर्णु-कर्मणि कु लुलोपश्च ।
 जानूपरिभागे तस्य वस्त्रादिभिराच्छादनीयत्वात् तथात्वम् ।
 “निशान्ननारीपरिधानधूननस्तुडागसायू रूषु लोलचक्षुषः”
 “करभकरोरुभिहूरुभिर्दधानैः” साधः । “कदली कदली,
 करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः । भुवनवितये
 न विभर्त्ति तृत्तासिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः” प्रसन्नरा० ।
 “धात्वीकराभ्यां करभोपभोरः” “भुजमूर्द्धोरुवाङ्मत्या-
 देकोऽपि धनदानुजः” रघुः अस्य उपमानपूर्वकत्वे उत्त-
 रपदस्यस्य बङ्ग० स० स्त्रियाम् जङ् । करभोरुः “करभोरु !
 रतिप्राप्ते द्वितीये पञ्चमेऽप्यहम्” विद्यासुन्द० संहितश-
 फलक्षणावसपूर्वकस्यापि जङ् । संहितोरुः सत्यगृहितो-
 रुका इत्यर्थः शफाविव संहितौ जर् यस्याः शफोरुः ।
 लक्षणाशुक्तावरु यस्याः लक्षणोरुः । वामौ मनोहरौ
 जर् यस्याः वामोरुः “लखनौ चलशफरीविघटितो-
 रुवामोरुतरतिशयमाप विभ्रमस्य” किरा० । संहितसह-
 पूर्वकस्यापि ताडयस्य जङ् । संहितौ हितयुतौ जर्
 यस्याः संहितोरुः । भारं सहेते सहावरु यस्याः सहोरुः ।
 जरौ भवः शरीरावयवत्वात् यत् । जरव्य जरुभवे वैश्ये
 पुंस्त्री तद्भवमात्रे लि० । खाङ्गतयाऽस्मात् निष्ठान्तात्
 बङ्ग० स० स्त्रियां डीष् । जरुभिन्नी ।

जरुग्राह पु० जरु गृह्णाति स्तम्भाति ग्रह-अण् उप० स० ।
 जरुस्तम्भरोगे जरुस्तम्भशब्दे विवृतिः । “जरुपा-
 हगृहीताश्च केचित्तत्ताभवन् भुवि” भा० द्रो० १४६ अ० ।

जरुज पुंस्त्री जरोजायते जन-ङ । वैश्ये स्त्रियां जातित्वात्
 ङोष् । १ जरुजातमात्रे लि० जरुजातोर्जन्मादयोष्यभयत् ।
 २ अष्टयुवश्रे ओर्वै ऋषिभेदे पु० तस्य जरुतोर्जन्मकथा भा०
 आ० १७८, ७९ पु० “कृतवीर्य इति ख्यातो बभूव पृथिवी-
 पतिः । याज्यो वेदविदां लोकैः ऋगूणां पार्थिवर्षभः । स
 तानग्रभुजस्तात ! धान्येन च चनेन च । सोमान् तर्पया-
 मास विपुलेन विशास्यते ! । तस्मिन्पतिशार्दूलैः स्वर्गान्तेऽथ
 कथञ्चन । बभूव तत्कुलेयानां इत्यकार्यसुपस्थितम् । ऋगू-
 णान्तु धनं ज्ञात्वा राजानः सर्व एव ते । याचिष्णवो-
 ऽभिजम्बुस्तान्ततो भार्गवसप्तमान् । भूमौ तु निदधुः
 केचित् ऋगवो धनमक्षयम् । ददुः केचिद्द्विजातिभ्यो
 ज्ञात्वा क्षत्रियतो भयम् । ऋगवस्तु ददुः केचित्तेषां वित्तं
 यथेक्षितम् । क्षत्रियाणां तदा तात ! कारणान्तरदर्श-
 नात् । ततो महीतलं तात ! क्षत्रियेषु यदृच्छया । खन-

ताधिगतं वित्तं केनचिद्ऋगुवेश्मनि । तद्वित्तं ददुः
 सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः । अवमन्य ततः क्रोधाद्ऋगू-
 णाच्छरणागतान् । निजघ्नः परमेष्वासाः सर्वास्ताक्षि-
 शितैः शरैः । आगर्भादवकलन्तश्चेरुः सर्वा वसुध्वराम् ।
 तत उच्छिद्यमानेषु ऋगुष्वेवं भयात्तदा । ऋगुपत्यो
 गिरिं दुर्गं हिमवन् प्रपेदिरे । तासामन्यतमा गर्भं भ-
 याद्भ्रे महीजसम् । जरुकेन वामोरुर्भर्त्तुः कुलवि-
 दृष्टये । तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मण्यास्तु भयार्हिता ।
 गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामपहरे । ततस्ते क्ष-
 त्रिया जम्बुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः । ददुः ब्राह्मणीं
 तेऽथ दीप्यमानां स्वतेजसा । अथ गर्भः स भित्तोरुं
 ब्राह्मण्या निर्जगाम ह । सुष्णन् दृष्टीः क्षत्रियाणां म-
 ध्याङ्ग इव भास्तरः । ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु
 बभ्रुवुः । ततस्ते मोहमापन्ना राजानो नष्टदृष्टयः । ब्रा-
 ह्मणीं शरणं जम्बुद्वीपं तामनिन्दिताम् । जचक्षुर्नानां
 महाभागं क्षत्रियास्ते विचेतसः । ज्योतिःप्रहीणा दुः-
 खार्त्ताः शान्ताश्चिष इवाम्नयः । भगवत्याः प्रसादेन
 गच्छेत् क्षत्रं सचक्षुषम् । उपरस्य च गच्छेस सहिताः
 पापकर्मेणः । सपुत्रा त्वं प्रसादं नः मर्त्तुमर्हसि शो-
 भने ! । पुनर्दृष्टिप्रदानेन राज्ञः सन्ताप्तमर्हसि । ब्राह्म-
 ण्युवाच । नाहं गृह्णामि वस्ताता ! दृष्टीर्नास्ति रुषान्विता ।
 अयन्तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः । तेन चक्षूषि
 वस्ताता ! व्यक्तं कोपान्नाहात्मना । खरता निहतान्
 बभूनादज्ञानि न संशयः । गर्भानपि यदा नूनं ऋगूणां
 म्रत पुत्रकाः ! । तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः ।
 पङ्कजश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्यमेव ह । विवेश ऋगुवं-
 शस्य भूयः प्रियचिकीर्षया । सोऽयं पितृबधाद्वृत्तं
 क्रोधाग्ने हन्तुमिच्छति । तेजसा तस्य दिव्येन चक्षूषि
 मुषितानि वः । तस्मिन् ताता । याचध्वमौर्वं मम सुतो-
 त्तमम् । अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीः प्रमोक्ष्यति ।
 वसिष्ठ उवाच । एषमुक्तास्ततः सर्वे राजानस्ते तमूरुजम् ।
 जचुः प्रसीदेति तदा प्रसादञ्च चकार सः । अनेनैव च
 विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तमः । स ओर्व इति वि-
 प्रर्षिहूरुं भित्त्वा व्यजायत । चक्षूषि प्रतिलब्ध्वा च प्र-
 तिजम्बुस्ततो नृपाः” ।

जरुदत्त लि० जरु-“प्रथमश्च द्वितीयश्च जर्जमाने मतौ मम”
 वार्तिकोक्तेः जर्जमाने दधुच् । जरुपर्यन्तोर्जमाना-
 न्विते खातादौ । “यावानुद्वाङ्गः पुरुषस्तावत् क्षत्रियस्य

कुर्यात् सुखदघ्नं ब्राह्मणस्योपस्यदघ्नं स्त्रिया जर-
दघ्नं वैश्यस्यापीवदघ्नं शूद्रस्यैववीर्याज्ञेते" शत० ब्रा०
१२, ८, २, ११ । "जरदघ्नो द्वितीयोजातुदघ्नस्तृतीयः
१२, २, १, २ । अत्रार्थे द्वयसच् तत्परिमाणे उभयत्र
स्त्रियां ङीप् ।

जरुपर्वन् पु० जर्वोः पर्वे । जातुनि (हांटु) ।

जरूरी अव्य० जय-रूरीक् । अङ्गीकारे विस्तारे च जर्यादि०
गतिवात् कजि स० । जरूरीकृत्य । घञ् । जरूरी-
कारः अङ्गीकारे विस्तारे च पु० । क्त । जरूरीकृत अङ्गी-
कृते विस्तीर्णं च लि० ।

जरुस्तम्भ पु० जरुस्तम्भाति स्तम्भ-अण् उप० स० । रोगभेदे
स च रोगः भावप्र० सनिदानपूर्वरूपादिर्दर्शितः यथा
"शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निवेवितैः । जीर्णाजीर्णत-
यायाससंक्षोभस्तम्रजागरैः । सञ्ज्ञेभ्रमेदःपवनः साम-
मल्यर्थसञ्चितम् । अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत् प्रतिपद्यते ।
शक्थस्थिनी प्रपूर्यान्तः स्नेहणा स्तिमितेन सः । तदा स्त-
भाति तेनोरुस्तम्भौ शीतावचेतनौ । परकीयाविव गुरु स्याता
मतिशयव्यथौ । ध्यानाङ्गमर्दं स्तैमित्यतनुच्छेदं रूचिज्वरैः ।
संयुतौ पादसदनकच्छोद्धरणसुप्तिभिः । तमूरुस्तम्भमित्याहु
राट्प्रपादमथापरे" "प्राप्युपं तस्य निद्रा ऽतिध्यानं स्तिमि-
तता ज्वरः । रोमहर्षोऽरुचिच्छर्द्दिर्जङ्घोर्वोः सदनं तथा ।
वातशङ्किभिरक्षानात्तत्र स्यात् स्नेहनात् पुनः । पादयोः
सदनं सुप्तिः कच्छाद्युद्धरणं तथा । जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं
शब्ददादाहवेदना । पदं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न
वेत्ति च । संस्थाने पीडने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः ।
अन्येनयौ हि सम्भग्नपूरुपादौ च मन्यते । यदा दा-
हार्चितोदादौ वेपनः पुरुषो भवेत् । जरुस्तम्भस्तदा ह-
न्यात् साधयेदन्यथा नवम्" अन्यथा दाहाद्युक्तोपद्रवरहितं
तमपि नवसुतपन्नमात्रं साधयेत् । सात्विकभावेन २ज-
वोःस्तम्भे च । "करिणीवोरुस्तम्भविष्टता" काद० ।

जर्ज्ज बलाधाने जीवने वा अदन्तु० पञ्चे भा० अक० तत्-
करणे सक० सेट् । उर्ज्जवत् । नाभयो वाजिनमूर्जयन्ति'
ऋ० ६, ८६, ४, "यो हेतुवान्नमस्ति स प्राणिति तमूर्ज्ज-
यति" शत० ब्रा० ७, ५, १, १८, "तां वो देवाः सुमतिमूर्ज्ज-
यन्तीमिवमश्याम" ऋ० ५, ४१, १८ ।

जर्ज्ज स्त्री जर्ज्ज-भावे क्तिप् । १बले । करणे क्तिप् । २अन्ने न० ।
३अनृतरसामिधेयेऽन्नस्य अत्यन्तसारभूते रसभेदे स्त्री "विश्वे-
देवा यामूर्ज्जं सदन्ति" ऋ० ७, ४६, ४, "यास्त जर्ज्जस्तनः

सम्भूवः" अथ० १२, १, १२, इह पृथिव्याः सम्बोधनेन तस्या
विकारात्तद्वत्त्वांशत्वमूर्जसूक्तम् । "स जर्जसुपजोवतीति"
ट० उ० "जर्ज्जं सूक्ष्मिति सूक्ष्मम्" ऋ० २, २०,
"उर्गस्ताङ्गिरस्यूर्णमदा उर्ज्जं" मयि धेहि" यजु० ४, ४०,
"जर्ज्जं अन्नरसरूपा" वेददो० उर्ज्जं बलं धेहि इत्यर्थः
"अन्नमूलं बलं पुं साम्" इत्युक्तेः अन्नरसस्य बलाधाय-
कत्वम् । "तमः समूहाकृतिमप्यशेषादूर्जा जयन्तं प्रथितप्रका-
शान्" भट्टिः उर्ज्जां बलेन "बलमूर्ज्जं च यच्छति" मनुः
अत्र बलोर्जोभेदोदैहिकमानसिकत्वाभ्यां शारीरिकं बलमूर्ज्जं
इति बोध्यम् । ४जले स्त्री । "जर्जो नपातं स हि नाय-
मस्ययुः" यजु० २७, ४४, जर्ज्जशब्देनाप उच्यन्ते अङ्गो-
वृत्ताजायन्ते ततोऽग्निः इत्यग्नौ रप्पौत्वम् । वेददो० ।
"जर्ज्जापते पाहि" यजु० २७, ४२ ।

उर्ज्ज पु० उर्जति रसादिकं सोमोऽत्राधारे अच् । १कार्तिके
मासि तस्य शरदतोत्तरारव्यवत्वात् तत्र सोमेन रसवी-
र्याधिक्यवर्द्धनेन तथात्वम् । "इषोजौ शरत्" इत्युपक्रमस्य
अयने विभज्य च "तयोर्दक्षिणं वर्षांशरद्वे मन्तास्तेषु भग-
वानायायते सोमोऽम्बुलवणमधुररसा बलवन्तो भवन्त्यु-
त्तरोत्तरं च सर्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते" सुश्रुते शरदतो-
न्तिमस्य कार्तिकस्य उत्तरोत्तरबलाधिक्याभिधानेनास्य तथा
त्वम् । करणे अच् घञ् वा सेट्कत्वान्न कुत्त्वम् । २उ-
त्साहे । भावे अच् घञ् वा । ३बले ४जीवने च ।
करणे अच् घञ् वा । ५जले न० "जर्जं वहन्ती-
रन्ततं हतं पयः कीलालम्" यजु० २, २४ । जल-
स्योर्जाधायकतात् अन्नस्य जलाधीनतयैव बलहेतुत्वाच्च
तथात्वम् "जर्जसन ! उर्ज्जं धाः" ऋ० ६, ४, ४, "ज-
र्जस्य सने ! अन्नस्य दातः !" भा० "जर्जाद उत यक्षि-
यासः" ऋ० १०, ५२, ४ । जर्जादः अन्नादाः भा० "अत्र
जर्जशब्दः अन्नगतं रसमभिधत्ते तेन तदाधायकत्वात् तथा
त्वम् । "तदक्षितर्पणादेष्ट लभेतोर्जमसंशयम्" सुश्रु०
कर्त्तरि अच् । ६बलान्विते लि० "हतजगत्त्रयमूर्ज-
मतङ्गजम्" साधः ।

जर्ज्ज्योनि पु० ऋषिभेदे "जर्ज्ज्योनिरुदापेक्षी नारदोऽपि
महानृषिः" भा० अनु० ४अ० ।

उर्ज्ज्यय पु० राजभेदे "सिधेकु न उर्ज्ज्ययस्य पृष्ठः" ऋ० ५, ४१,
२०, उर्ज्ज्ययस्य एतन्नामकस्य राज्ञः" भा०

उर्ज्जस् न० उर्ज्ज-अस्तुन् । १उत्साहातिशयाधायके बले
२अन्नरसभेदे च । ततोऽस्यर्थे विनि उर्ज्जस्तिन्, बलच् ऊ-

जैखल, मनुप् मखवः। जर्ज्जस्त्रत् । तद्वति त्वि०तव
विन्यन्तस्य मनुवन्तस्य च स्त्रियां ङीप्। “जर्ज्जस्त्रन्”
हविषोदत्त भागम्” ऋ० १०, ५१, ८, “जर्ज्जस्त्रती चासि
पयस्त्रती च” यजु० १, २७, “जर्ज्जस्त्रन्तं मन्यमानम् आत्मानं
भगवानजः” भाग० ३, २०, ४२, “जर्ज्जस्त्रं हस्तिरङ्ग
मेतत्” भट्टिः “भोक्तारमूर्ज्जस्त्रमात्मदेहम्” रघुः “जर्ज्ज-
स्त्रिन्य जर्ज्जमेधाश्च यज्ञे” भा० अतु० ७६ अ० ।
“अन्नमूर्ज्जस्त्रं लोके दत्त्वोर्ज्जस्त्री भवेन्नरः” भा० अतु०
११२ अ० जर्जः करोति । जर्जस्+ङ-अच् इत० ।
अष्टावसानरसाधायके त्वि० । “जर्ज्जस्त्रान् हव्य-
वाहान्” भा० व० २२ अ० ।

जर्जा स्त्री भ्या० जर्ज-भावे अ । १ बले २ उत्साहे ३ अनुरस-
विकारे ४ दृष्टौ च । ३ जर्ज्जास्त्र्यस्य सतुप् स्य वः ।
जर्जावत् बजान्विते दृष्टिमिति च वि० स्त्रियां ङीप् ।
“जर्जावतीं महापुण्यां मधुमतीं त्रिवर्त्तगाम्” भा० अतु०
२६ अ० ।

उज्जितं वि० उज्ज-कर्त्तरि क्त । बलान्विते ऽवद्विभुक्ते च ।
 “भाटकं च धनुर्हज्जितं दधत्” रघुः । “विनिहत्य
 बलमूर्जितश्रीः” माघः । भावे क्त । शबले ऽसामर्थ्ये
 ५ उत्साहे च न० । “उपपत्तिमदुज्जिताश्रयम्” किरा०
 णिच् क्त । कृतवृद्धौ द्विवर्जिते वि० । “हिमकरोमकरोज्जि-
 तकोतनम्” रघुः ।

जर्म्मा न० जर्णा अस्सस्य कारणत्वेन अर्थ० अच् । मेघलोमर-
चितवस्तुदौ “जर्म्माञ्च राङ्गञ्च चैव कीटजं पट्टजं
तथा । कुटीकृतं तथैवात्र कमलानां सहस्रशः ।
स्रज्ज्जं वस्तुमकार्पासमाविकं मृदु चाजिनम्” भा० स०
५० अ० । २ मेघलोन्नि स्त्री । “माङ्गल्योर्णावलयिनि पुरः
पावकस्योच्छिखस्य” रघुः “कार्पासकीटजोर्णानां द्विश-
फैकशफस्य च” मनुः । ३ ललाटस्थचिह्नभेदे उर्णाशब्दे
उदा० । स च चक्रवर्त्ति त्वस्तूचकः भ्रूहृदयमध्यगत
मृणालतन्तुस्रज्ज्जांशुनिभः प्रशस्तायतः । नरलक्षणशब्दे
वर्त्तते ।

अर्षनाम पु० अर्षनामवत् । (भाकडशा) ? लूतायाम् "यस्तूर्ण-
नाम इव तन्तुभिः प्रधानजैः" छा० उ० । गोत्वप्रवर्तके
२ ऋषिभेदे ततः अपत्ये शिवा० अर्ष । और्णनाम तदपत्ये
पुं स्त्री । स्त्रियां ङीप् । तस्य परिशीलितोद्देशः राजन्या०
बुज् । और्णनामक तच्छीलितदेशे । समासान्तविधेरनित्य-
त्वात् कचित् अच् न । 'नाचारेण विना स्मृष्टिहर्णना-

भेरपीड्यते । न च निःसाधनः कर्ता कश्चित् सृजति
किञ्चन” शब्दा० धृतवाक्यम् । “यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते
च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति” सगङ्गकोप० ।

जर्णम्वदस् त्वि० जर्णमिव जर्णानिर्म्मितवस्त्वमिव न्वदीयः
अतिशयेन न्वदु वेदे न्वदीयस्+नि० ईयसोरीयोलोपः ।
जर्णतुल्यातिवृद्धौ “जर्णम्वदा युवतिर्दक्षिणायतः” ऋ० १०,
१८, १०, “जर्णम्वदसं त्वा स्तृणामि” यजु० २, २, “जर्णस्या-
ङ्गिरस्यूर्णम्वदा जर्जं मयि धेहि ४, १० । अत्र न्वदुत्वे-
नोर्णाया उपमानतोक्तेः काश्मीरदेशजस्य (पश्चिम) प्रसि-
द्धस्य आविकलोमन् एव जर्णत्वं तस्यैवातिवृद्धत्वात् ।
जर्णवाभि पु० जर्णनाभिः पु० परोक्षे वा नस्य वः ।
(माकड़सा) । लृतायां “यथोर्णवाभिस्तन्तुनोच्चरेत्” शत०
ब्रा० १४, ५, १, २३ ।

उर्णामय जर्णा+विकारे मयट् । मेणलोमविकारे स्रत्वादौ
 “जर्णामयं कौलुकहस्तस्रत्वम्” कुमा० ।

जर्स्यायु वि० जर्स्या-अन्त्यर्थे युष्मत्सिच्चात् भत्वाभावेन न
आतो लोपः । १ जर्स्याविशिष्टे “हंसमूर्स्यायु” वरुणस्य
नाभिम्” यजु० १२, ५० “जर्स्यायुष्मत्स्यावन्तम्” वेददो० ।
२ गन्धर्वमेहे “जर्स्यायुश्चितसेनश्च हाहा ऊहूश्च भारत !
हरिवं० १२८ अ० “बहुभिः सह गन्धर्वैः प्रागास्यत
च तुम्बरुः । महाश्रुतिसिंहशिखा जर्स्यायुतनयस्तथा” भा०
२६१ अ० । “सोमदा नाम गन्धर्वी उर्स्यायुर्दुहिताऽ-
भवत्” रामाय० ।

जर्सावन ति० जर्सा अस्यर्थे वा० वनच् । उर्सायुक्ते । “अ-
थावेः इममूर्सायुमित्यूर्सावनं इत्येतद्वक्ष्य नाभिम्”
शत० ब्रा० ७, ५, २, ३५ ।

जर्णास्तुकं त्रि० व्यस्तीति विभक्तिप्रतिरूपवत् अव्ययम्
जर्णास्त्यत्वात् वा० जक । जर्णाद्युक्ते “जर्णास्तुके केशप-
क्षयोर्बद्धे भवतः” आश्व० गृ० १, ७, १७,

जर्णु आच्छादने अदा० उभ० सक० सेट् । जर्णुति जर्णुति
जर्णुतः जर्णुवन्ति जर्णुते । जर्णुयात् जर्णुवीत् । जर्णुतु
जर्णुतु जर्णुहि जर्णुताम् । और्णुत् और्णुत् । औ-
र्णुत् । और्णुवीत् और्णुवीत् और्णुवीत् और्णु(र्णु)(र्णु)
विष्ट उर्णुनाव उर्णुतुवत् । उर्णुतुविरे । जर्णु(र्णु)
विता । जर्णुयात् जर्णु(र्णु)विषीष्ट । जर्णु(र्णु)विष्यति ते
और्णु(र्णु)विष्यत् त । जर्णुवन् जर्णुवानः उर्णुतः । “स
दामौर्णुदलरिजम्” अथ० ७, १, २, “उर्णुनाव दिशः शस्त्रैः”
“द्वौर्णुवानान् ककुभो बलौघान्” भट्टिः “जर्णुना-

भिर्यथोर्णुते" भा० २, ६, २७, । सनि जर्णुनूपति ते
जर्णुनुविषति ते जर्णुनविषति ते ।

अप+अपसृतावरणे "अपोवता अपोर्णुवन्तो अस्थः" ऋ० १
१६०, ६, "अपोर्णुवन्तः अपगतनिरसनवन्तः" भा० ।

अभि+आभिमुख्येन आच्छादने । "अभ्यर्णुंति यन्नन भिष-
क्ति" ऋ० ८, ७६, २, [२, १४, ३

आ-सस्यगाच्छादने । "इन्द्रं सोमैरोर्णुत जर्णुवस्त्रैः" ऋ०
प्र-प्रच्छादने । प्रोर्णुवन् शरवर्षेण तानपौहीन्निशाचरः ।

"प्रोर्णुवन्तं दिशोवाणैः" भट्टिः ।

वि-विगतापवरणे प्रकाशने । "सवितर्व्यूषं षेऽनुचीना" ऋ० ४,
५४, २, "व्यूषं से प्रकाशयसि" भा०

जर्ह् जर्ह्धातवत् ।

जर्ह् ति० जर्ह्-अच् ।-क्रोड़ायुक्ते स्त्रियां गौ० ङाप् ।

जर्हर न० जर्ज्जि बलेन दृणाति दृ- "जर्ज्जि दृणातेर-
लचौ पूर्वान्यलोपश्च" उणा० अल् अच् वा जर्ज्जो-
ऽन्यलोपश्च इत० । १श्वरे २राक्षसे च उज्ज्वल० ।
उहीर्णम् पूर्वम् उद्-अच् षो० उद् जरादेशः ।
धान्याधारभेदे कुसुले माधवः । "जर्हरं पृथता यवे
नेडम्" ऋ० ३, १४, ११ । उद्दीर्णम् जर्हरं कुसुलम्" भा०

जर्ह्(ङ्) ति० उद्-हाङ्-ङ प्रथो० जरादेशः । १उच्चे
२उपरि ३उपरिवने च "प्रबोधयत्पूर्वमुखैर्मयूखैः" कुमा०
"नीलोर्द्धरेखाश्वलेन शंसन्" । "व्यक्तोर्द्धरेखाभ्युक्तोर्व-
हङ्गिः" "गङ्गेवोर्द्धप्रवर्तिनी" रघुः । ४उत्पाटिते
उर्द्धकचः हेम० । ५अनुपविष्टे दण्डायमाने "आसीनः
जर्हः प्रह्वो वा नियमोयत् नेदृशः" छन्दो० "जर्हः अनु-
पविष्टः" आ०त० रघु० । ६उत्क्षिप्ते "जर्ह्यावाणः"
ऋ० ३, ५४, १२ । जर्ह्यावाणः सोमाभिषणार्थमुद्धृत-
यावाणः भा० । ह्वयतेर्वा ङ तेन सवकारत्वमपि तत्पार्थे
जर्ह्(ङ्)क ष० जर्हः सन् कायति शब्दायते । ऋदङ्गभेदे स
च गोपुच्छवदाकारस्त्रितालपरिमितः सुखेऽष्टाङ्गुलः जर्ह्
धृत्वा वाद्यते । "जर्ह्कोगोपुच्छसमस्त्रितालोऽष्टाङ्गुलो
सुखे । धृत्वोर्द्धं वाद्यते" शब्दार्थवोक्तेः । "हरीतक्याकृति-
स्त्वङ्गुस्तथाङ्गुयवाकृतिः । जर्ह्कोदण्डतुल्यः स्यात्
सुरजाभेदतोमताः" शब्दचि० ।

जर्ह्(ङ्)कच ति० जर्ह्जा उत्पाटिता कचा यस्य । विकचे
हेम० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष् ।

जर्ह्(ङ्)कण्ठ ति० जर्हः कण्ठोऽस्य । १उन्नतकन्धरे स्त्रियां
वा ङीष् । २महाशतावरीकृतायां स्त्री ङीप् राजनि० ।

जर्ह्(ङ्)कर्मन् न० जर्हः जर्ह्देशप्राप्तरर्थं कर्म क्रिया ।
उत्थानक्रियायाम् उदोऽनूर्ध्वकर्मणि" पा० । जर्ह्चे-
ष्टोर्द्धक्रियादयोऽप्यत्र । बङ्ग० स० । तत्कर्मवति ति०
स्त्रियां वा ङाप् ।

जर्ह्काय पुंन० । जर्हः कायस्य एकदे इत० । देहस्योर्द्धभागे
जर्ह्केतु ति० जर्हः उच्छ्रितः केतुर्यस्य यत्न वा । १उच्छ्रित-
ध्वजे राजादौ तथाभूतपुण्यां स्त्री । २जनकवंशजे नृप-
भेदे पु० । "जर्ह्केतुः सनद्वाजादजोऽथ पुरजित्सुतः"
भाग० ६, १३, १३ ।

जर्ह्केश पु० जर्हः केश इव कुशाग्रं यस्य । "जर्ह्केशो भवेद्
ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः" स्त्रुत्युक्ते कुशमयब्राह्मणे । उन्न-
ताग्रकेशयुक्ते ति० स्त्रियां वा ङीष्

जर्ह्ग ति० जर्हः गच्छति गम-ङ । १उपरिगते । "भुवा सहो-
भ्राणसमुच्चदूर्ध्वगम्" कुमा० शरांश्चाशीविषाकारानूर्ध्वगान्
दीप्ततेजसः" भा० व० २२अ० । जर्ह्गतदेहस्य-
वायुक्ते २रोगभेदे "जर्ह्गे रक्तपित्ते च शीतमन्मः प्र-
शस्यते" सुश्रु० "तस्योर्द्धगोऽनिलः काश्यं दौर्बल्यं पाण्डु-
गात्रता" सुश्रु० । सर्वेषामुपरिगतत्वात् ३परमेश्वरे पु०
"जर्ह्गः सत्पथाचारः" विष्णुसह० । "सर्वेषामुपरि-
तिष्ठन् दूर्ध्वगः" शा० भा० । जर्ह्गतिशालिनि ४धार्मिके
ति० "धर्मेण गमनमूर्ध्वमधस्ताद्भवत्यधर्मेण" सा० का० ध-
र्मेणोर्द्धगत्यभिधानात् धार्मिकस्य तथात्वम् । जर्ह्-
गतादयोऽप्यत्र । ५जर्ह्गतियुक्ते उत्थायिनि ति० ।

जर्ह्गति स्त्री० जर्हः गतिः । १जर्ह्गमने । यथा ज्वलनादेः
यथोक्तं सुश्रु० "उष्णतीक्ष्णरूक्षरलघुविशदं रूपगुणबहुलं
मीषलवणं कटुकरसप्रायम् विशेषतश्चोर्द्धगतिस्त्रिभाव-
मिति तैजसं समूहनपचनदारणतापप्रकाशनप्रभावस्य-
करमिति" । जर्ह्ज्वलनादयोऽप्यत्र । "भ्रमणं रेचनं
खन्दनोर्द्धज्वलनमेव च । तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव
लभ्यते" भाषा० । "प्रसिद्धमूर्द्धज्वलनं हविर्भुजः" माघः
जर्ह्गतिश्च लाघवातिशयेन भवति सत्वस्य च लघुत्वामूर्द्ध-
गतिहेतुत्वमुक्तम्" सा० का० "सत्वं लघु प्रकाशकमिष्टमु-
पपन्नकञ्चलञ्च रजः" । "तत् कार्याङ्गमने हेतुर्लाघवं गौर-
वप्रतिद्वन्दि, यतोऽग्नेरूर्द्धज्वलनं भवति" सा० कौ० । २जर्ह्-
लोके खर्गादौ गमने च तद्धेतुश्च धर्मः "धर्मेण गम-
नमूर्द्धमिति" सा० का० उक्तेः "जर्हः गच्छन्ति सत्वस्थाः"
इति गीतोक्तेः सात्विकभावसात्प्रत्यपि तद्धेतुत्वम् । जर्ह्म
देहात् ३उत्क्रमणे । जर्हः गतिर्यस्य ४जर्ह्गामिनि ति० ।

जङ्घगपुर न० कर्म० । अम्बरस्थपुरे खपुरे हरिश्चन्द्रपुरे
तिका० । हरिश्चन्द्रश्च तत्पुरस्थोर्द्ध्वं वक्ष्यते । २ति-
पुरासुरपुरे च तत्पुरस्याम्बरस्थत्वसुक्तम् हरिवं० ३२४
अ० यथा
“तिपुरं पुरुषव्याघ्र । वृहद्वातसमीरितम् । विक्रामति
नभोमध्ये मेघद्वन्द्वमिवोत्थितम् । प्राकारेण प्रवृत्तेन काञ्च-
नेन विराजता । मणिमिश्र प्रकाशद्भिः सर्वरत्नैश्च तोरणैः ।
बभासे नभसो मध्ये त्रिया परमया ज्वलत् । गन्धर्वाणा-
मिवोदयं कर्मणा साधितं पुरम् । वाजिनः पक्षसं-
युक्ता वहन्ति बलदर्पिताः । पुरं प्रभाकरं श्रेष्ठं म-
नोभिः कामचारिणः । धावन्तो हेषमाणाश्च विक्रमैः
प्राणसंभृतैः । आह्वयन्त इवाकाशं खुरैः शम्भुदलप्रभैः ।
वायुवेगसमैर्वेगैः कम्पयन्त इवाम्बरम् । सर्वतः समदृश्यन्त
चक्षुर्भिर्विदितात्मभिः । ऋषिभिर्वर्चनप्रख्यैस्तपसा दग्ध-
किल्बिषैः । गीतवादितबहुलं गन्धर्वनगरोपमम् । चि-
त्वायुधसमाकीर्णैः प्रतप्तकनकप्रभैः । भयनैर्वज्रवर्णैश्च पां-
शुभिः समलङ्कृतैः । देवेन्द्रभवनाकारैः शुशुभे तन्महाद्युति ।
प्रासादाग्रैः प्रवृत्तैश्च कैलासशिखरप्रभैः । शुशुभे दैत्य-
नगरं बहुलार्थमिवाम्बरम् । चयाट्टालकसम्पन्नं तप्त-
काञ्चनसप्रभम् । ज्वलितोत्पलवल्गुलं सिंहनादविना-
दितम् । बभौ वल्लुजनाकीर्णं वनं चैतरेण यथा ।
समुद्रतपताकं तदसिमिश्र विराजितम् । रराज त्रिपुरं
राजन् । महाविद्युदिवाम्बरे” ।

जङ्घचरण पु० जङ्घ उर्द्ध्वस्थः शरणोऽस्य । १तपस्विभेदे जङ्घ-
पादादयोऽप्यत्र । २अष्टपादे शरभे च तस्याष्टानां पादानां
मध्ये चतुर्णामूर्द्ध्वस्थत्वात् तथात्वम् ।

जङ्घजालु ति० उर्द्ध्वमुखं जालु यस्य । उच्चजालुके वा कप-
जङ्घजालुक तदर्थे । कबभावपक्षे वा जालुनोक्तः
जङ्घन्तु तदर्थे “क्षणमयमसुभूय खम्भमूर्द्ध्वचुरेव” साधः
अत्रार्थे जङ्घन्तु इति द्विरूपकोषः पृष्ठो० साधु ।

जङ्घथा अव्य० उर्द्ध्व+वा० थाल् । जङ्घप्रकारे उर्द्ध्व इत्यर्थे च
“प्र शस्यु दोधुवदूर्ध्वथाभूत” ऋ० १०, २२, १ ।

जङ्घदंष्ट्रकेश पु० उर्द्ध्वदंष्ट्रकाणासुततदंष्ट्राणां भूतानामीशः । १महा-
देवे “नमोर्द्ध्वदंष्ट्रकेशाय शुक्तायवतताय च । विलोहिताय
धूम्राय नोलम्पीवाय वै नमः” भा० शा० २८६ अ० नमोर्द्ध्व-
त्यत्र “सैषदाशरथी रासः” इति वत् पादपूरणाय सन्निः ।

जङ्घदृष्टि स्त्री जङ्घा भ्रुवोर्मध्यस्था दृष्टिः । उपासनाङ्गे
योगार्थं भ्रुवोरन्तरालस्थदृष्टौ २जङ्घात्क्षिप्रदृष्टौ च

जङ्घा दृष्टिरस्य बहु० । ३तादृशदृष्टियुते ४जङ्घात्क्षिप्रदृष्टि-
युक्ते च जङ्घानेतोर्द्ध्वगादयोऽप्यत्र ।

जङ्घदेव पु० जङ्घ उच्चो देवः । १पञ्चमेश्वरे २विष्णौ शम्भुरत्ना०
जङ्घदेह पु० जङ्घः मरणोत्तरं भावी देहः । मरणोत्तरभाविनि
देहे “जङ्घदेहनिमित्तार्थमहं दातुं जलाञ्जलीन्” रामा०
जङ्घदेहाय साधु “जङ्घेन्द्रमाञ्च देहाञ्च लोकोत्तरपदस्य च”
का० ठञ् । और्द्ध्वदेहिक मरणोत्तरकर्तव्ये आह्लादौ
तच्च कर्म स्मृतिषु प्रसिद्धम् और्द्ध्वदेहिकश्च विवृतिः ।
जङ्घनभस् पु० उर्द्ध्वं नभोयस्य । नभोमध्ये वर्त्तमाने वायौ
“साहायते जङ्घनभसं मारुतं गच्छतम्” यज० ६, १६,
जङ्घेन्द्रम ति० जङ्घम्+दम्-अच् । जङ्घस्थे तिका०
ततो भवादर्थे ठञ् । और्द्ध्वेन्द्रमिक तद्ववादौ ति० ।

जङ्घपात्र न० जङ्घं नेतव्यं पात्रम् । यज्ञपात्रे उलूखलादौ
“सौवर्णरजदीनामूर्द्ध्वपात्रपद्माश्मनाम्” याज्ञ० “जङ्घपा-
त्रम् यज्ञियोलूखलादि यज्ञादिसाहचर्यात्” मित्ता०

जङ्घपुण्ड्र पु० जङ्घं जङ्घमुखः पुण्ड्रः इत्युच्यते । लला-
टस्थे जङ्घमुखे पुण्ड्रेक्षवत् रेखात्मके तिलकभेदे ।
तद्धारणे विधिनिषेधादिकं निरूप्यते । “जङ्घपुण्ड्रं
वृद्धा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा । तिलकं वै द्विजः
कुर्याच्चन्दनेन यदुद्वह्या” आ० त० पु० । “जङ्घपुण्ड्रं द्विजः
कुर्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम् । अर्द्धचन्द्रन्तु वैश्यश्च व-
र्त्तुलं शुद्रयोनिजः” आ० त० ब्रह्मा० पु० । “अशुचिर्वाप्य
नाचारो मनसा पापमाचरन् । शुचिरेव भवेन्नित्य-
मूर्द्ध्वपुण्ड्राङ्कितोनरः” जङ्घपुण्ड्रधरो मर्त्योऽभियते यत्र
कुलचित् । श्वपाकोऽपि विमानस्थो मम लोके महीयते”
इति ब्रह्मपु० । तद्धारणे वैदिकद्विजातिरिक्तस्यैवाधिकारः
यथोक्तं देवीभागवते श्रीनारायणेन “जङ्घपुण्ड्रं त्रिशूलञ्च
वर्त्तुलं चतुरस्रकम् । अर्द्धचन्द्रादि वा लिङ्गं वेदनिष्ठो न
धारयेत् । जन्मना लम्बजातिस्तु वेदपन्थानमाश्रितः ।
पुण्ड्रान्तरं भ्रमाद्वापि ललाटे नैव धारयेत् । ख्याति-
कान्त्यादिसिद्धार्थमपि विष्णुवगमादिषु । स्थितं पुण्ड्रा-
न्तरं नैव धारयेद्वैदिकोजनः” । नि० सि० सूतसं० “विष्णु-
गमादितन्त्रेषु दीक्षितानां विधीयते । शङ्खचक्रगदापद्मैर-
ङ्कनं नान्यदेहिनाम् । वेदमार्गेऽनिष्ठस्तु सोहेनाप्य-
ङ्कितोऽपि । पतत्येव न सन्देहस्तथा पुण्ड्रान्तरादपि ।
शङ्खचक्राद्यङ्कनं च गीतव्यादिकं तथा । एकजातेरयं
धर्मो न जात स्यात् द्विजन्मनः” । “शङ्खचक्रवृद्धा यस्तु
कुर्यात् तन्नायसेन वा । स शूद्रवद्वहिः कार्यः सर्वस्वा-

हिज्जचर्मणः” यथा श्रमशानजं काष्ठमनर्हं सर्वकर्मसु ।
 द्विजस्तु तप्रगङ्गादिलिङ्गाङ्किततनुस्तथा । संभाष्य कौरवं
 याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश” वृहन्ना० । “शिवकेशवयोरङ्गान्
 शूलचक्रादिकान् द्विजः । न धारयेत् सतिमान् वैदिके
 वत्स नि स्थितः” ततश्च त्रिपुण्ड्रादिधारणविधायकवाक्यं
 वैदिकेतरद्विजविषयम् शूद्रविषयञ्च । यदपि ब्राह्मणस्य
 तद्धारणविधानम् “अग्निहोतं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं
 यथा । ब्राह्मणस्य तथैवेह तप्रसुद्रादिधारणम्” पद्मपु० ।
 “ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यदि वेतरः । शङ्ख-
 चक्राङ्किततनुस्तुलसीमञ्जरीधरः । गोपीचन्दनलिप्ताङ्गोदध-
 श्चेत्तदधं कुतः” काशो० । तदपि वैदिकेतरविप्रपरम्
 सर्वसामञ्जस्यात् एवं शस्त्रार्थैः स्थितेऽपि कुलाचारात् तस्य-
 सर्वैः कर्तव्यता । तथैव भारतटीकायां नीलकण्ठेन
 निरणीतम् यथा

“ओष्णामेक उदकं गामवाजति मांसमेकः पिंशति स्ननया
 भृतम् वा निम्बुचः शक्रदेको अपाभरत् किं स्त्रित् पुत्रेभ्यः
 पितरावुपावतः” श्रुतिः । “अस्यार्थः हे ऋभवः! भवतां मध्ये
 एकः ओष्णं श्लक्ष्णं गां शूद्रं गोपीचन्द्रनादिरूपां तीर्थे
 निकटस्थां सुख्यकर्मभूतां प्रति उदकं जलं गौणकर्म अवा-
 जति अवगमयति अन्तर्भावितव्यर्थोऽजतिः । ओष्णं गाम्
 उदकेन मिश्रयतीत्यर्थः ओष्णं गां रक्तचन्दनादिरूपां वा
 तथा । एकः स्ननया हिंसया तत्कर्त्ता आभृतं आहृतं
 मांसं गौरोचनाख्यं पिंशति पिनष्टि उदकेन सह इति शेषः
 निम्बुचः नितरामस्तं गच्छतो दग्धेभ्यः स्नानेः सम्बन्धि
 शक्रं गोमयं शुष्कगोमयोः भक्षेति यावत् अपाभरत्
 अपाहृतवान् अत्राप्युदकेन सहेति शेषः व्यवहितशक्ति-
 कन्दसि व्यवहितेनाभ्युपसर्गेण क्रियायाः सम्बन्धः । हृद्यहो
 भस्वन्दसीति हस्य भ । एतानि मन्त्रपदानि असंपूर्णार्थ-
 त्वात् स्वार्थलाभाय ब्राह्मणमपेक्षन्ते इषे त्वोर्जे त्वेत्वादि-
 मन्त्रवत् तत्र यथा “इषे त्वेति शास्त्रं क्षिन्ति जर्जे त्वे-
 त्वनुमाटीति” ब्राह्मणानुसारात् हे शास्त्रे त्वा त्वाम् इषे
 अक्षाय क्षिन्नीति जर्जे पशुभ्यः अनुमाज्मीति व्या-
 ख्यातम् एवमिहापि वाङ्मदेवोपनिषद्ब्राह्मणतन्त्रपुरा-
 णोपदृष्टहणानुसारात् जर्जपुण्ड्रायै श्लक्ष्णं शूद्रं जलेन
 मिश्रयेदिति व्याख्येयं तथा कालाग्निहोतृहज्जाबालाद्युप-
 निषद्ब्राह्मणतन्त्रपुराणोपदृष्टहणानुसारात् त्रिपुण्ड्रकर्तुः
 निम्बुचः शक्रदपाभरदिति च व्याख्येयम् एवमितरस्यापि
 पदस्य ब्राह्मणमन्त्रलिङ्गाद्युपदृष्टे स्मृतिभ्यश्चाप्युपपत्त्या

विधिवदनुमेयं तथाच ओष्णामिति पदस्य रक्तामिति व्या-
 ख्याने सौरशाक्तगाणेशानां रक्तमेव पार्थिवं द्रव्यं पु-
 ण्ड्रायै तत्तत्तन्त्रे विधीयते वैष्णवानां पीतं शैवामां भ-
 स्मेति अनेन तत्तत्पुण्ड्रविशेषोपलक्षिततत्तद्देवता
 भजनेनापि देवताभावं प्राप्तुवन्तीति विधीयते । केवलवैदि-
 कानां तु ओष्णं श्लक्ष्णामिति व्याख्यानेन नित्यस्यापि
 ससृज्यः “स्नात्वा पुण्ड्रं शूद्रा कुर्यात् धृत्वा चैव त भक्ष-
 ना । देवान् विप्रान् समभ्यर्च्य चन्दनेन समाचरेदिति”
 स्मृतिभ्यः अत्र गौरोचनाग्रहणं चन्दनाद्युपगम्योप-
 लक्ष्यार्थम् एतेषां विकल्पससृज्यपक्षाणां पितृपैताह
 परंपराक्रमेण व्यवस्थामाह किं स्त्रित् पुत्रेभ्यः पितरा
 वुपावतरिति पुत्रहितार्थं यत्किञ्चिद्भूतं पितरौ माता
 पितरौ पितृपितामहौ वा उपेत्य स्त्रीकृत्य अवतः व्रतं
 ससृज्यं परिपालयामासतुः तदेव तस्य श्रेयः साधनमि-
 त्यर्थः एवं सति तीर्थानि यज्ञादयस्तन्त्रमार्गेण स्मृत्या-
 दान्यतमोपास्तिः केवलवैदिकता चेति देवताभावप्राप्तिसा-
 धनानि” इत्यनेन ।

आङ्गकर्मणि तु त्रिपुण्ड्रादौ विधिनिषेधयोर्व्यवस्थानि०
 सि० उक्ता यथा ।

“जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि । तत्सर्वं
 नश्यति क्षिप्रमूर्ध्वपुण्ड्रविनाशतमिति” हेमाद्रावुक्तेः ।
 “यज्ञोदानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च । वृथा
 भवति विप्रेन्द्रा ! जर्जपुण्ड्रविनाशतमिति” वृहन्नारदो-
 यात् “जर्जपुण्ड्रं तिलकं कुर्याद्देवे पितृ च कर्मणीति”
 वृहस्पराशरोक्तेः जर्जपुण्ड्रधारणं पैत्रे विहितम् । अन्ये तु
 “जर्जपुण्ड्रोद्विजातीनामग्निहोतृसमोविधिः । आङ्गकाले
 च संप्राप्ते कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेदिति” वामहस्ते च ये दर्भा
 शूद्रे रङ्गबलिन्या । ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरौ
 गताः” इति संप्रहोक्तेः “जर्जपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा चन्द्रा-
 कारमथापि वा । आङ्गकर्त्ता न कुर्वीत यावत् पिण्डान्न
 निर्घमेत्” इति विश्वप्रकाशे वचनाच्च न धार्थ्यमित्याहुः ।
 अत्र कुलाचारादेव व्यवस्था । अत एव वृहन्नारदीये “जर्ज-
 पुण्ड्रञ्च तुलसीं आङ्गे नेच्छन्ति केचन” इत्यत्र केचनेत्युक्तम्
 जर्जपुण्ड्रविधिः आङ्गभोक्तृपरः, निषेधः कर्तृपरः इति
 पृथ्वीचन्द्रः । यत्तु हेमाद्रौ देवलः “ललाटे पुण्ड्रकं
 दृष्ट्वा शक्ये मात्यं तथैव च । निराशाः पितरौ यान्ति दृष्ट्वा
 च वृषलीपतिमिति” । तद्वन्त्रिपुण्ड्रविषयम् । “प्राक्षिप-
 ण्ड्रदानात् गन्धाद्यैर्नालङ्कुर्यात्स्वयमहम्” इत्याश्रयानोक्तेः

पुण्ड्रं वत्तुलमित्यपराकं मदनरत्ने च । पृथ्वीचन्द्रस्तु
‘पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रम् जड् त्रि तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्’
त्रिपुण्ड्रकम् । निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रि-
पुण्ड्रकमिति” दृष्टपराशरोक्तेः । भोक्तृस्तिर्यग्लो भव-
त्येव । ‘वज्रं येत्तिलकं भावे आङ्गकाले च संवेदा ।
जड् पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा धारयेत्तु प्रयत्नतः” इति व्यासो-
क्तेरित्याह” । पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे “सहदर्भेण हस्तेन
यः कुर्यात्तिलकं बुधः । आचम्य स विशुध्यते दर्भ-
त्यागेन चैव हि” ।

जड्पृश्नि पु० जड्वाः पृश्नयोविन्दोऽस्य । पशुभेदे । अश्वभेदे
तृतीययूमे बन्धनीयमारुतपशुकीर्त्तने “पृश्निस्तिरश्चीनपृ-
श्निरुज्ज्वलितो मारुतः” यजु० २४, ४,

जड्बर्हिस् पु० जड्वाः प्रागम्यं बर्हिर्येषाम् । सोमपाख्ये पितृ-
भेदे “स्वाहा पितृभ्य जड्बर्हिभ्यो धर्मपावभ्यः” यजु०
३, १५, “जड्बर्हिभ्यः सोमपाभ्यः” वेददी०

जड्बाहु पु० जड् उत्तोलितो बाहुः कर्म० । १ जड्बाहोऽन्तोलिते
बाहौ “तद्यदेनमूर्द्धबाहुमभिषिञ्चति” शत० ५, ४, १, १७, १।
बाहु० । २ प्रसारितबाहुके त्रि० जड्बाहुः प्राञ्चं प्रष्ट-
त्वात्पूर्व ज पू ण इति” कात्या० १६, ३, ८, जड्बाहुः
प्रसारितबाहुः” कर्कः “पञ्चमोरैवतो नाम मनुस्तामससो-
दरः” इत्युपक्रम्य “हिरण्यरोतावेदशिरा जड्बाह्वा-
दयो द्विजाः” इति” भाग० ८, ५, ३, श्लोकोक्ते शरैवत-
मन्वन्तरीयसम्प्रभेदे ते च “वेदबाहुर्दुधश्च मुनिर्वेदशि-
रास्तथा । हिरण्यरोमा पर्जन्य जड्बाहुश्च सोमजः ।
सत्यनेनस्तथाऽलेय एते सम्प्रयेयमताः” हरिवं० ७ अ०
विशेषत उक्ताः । जड्बाहुर्दुधश्चो बाहुर्दुधश्चो न । ४ तपस्या-
र्थमूर्द्धोत्क्षिप्तबाहौ तपस्विभेदे ।

जड्बुध्न पु० जड् बुध्नं शिरोऽस्य । जड् शिरस्ते चमसे
“अर्वाग्विलसमस जड्बुध्नस्तस्मिन् यथोनिहितं विश्व-
रूपम् । तस्यासतः सप्त धीराः वागष्टमी ब्रह्मणा
संविदानेति” “अर्वाग्विलसमस जड्बुध्न इति तच्छिरः
एष ह्यर्वाग्विलसमस जड्बुध्नस्तस्मिन् यथोनिहितं विश्व-
रूपमिति प्राणा वै यथोनिहितं विश्वरूपं प्राणानेतदाह
तस्यासतः ऋषयः सप्त धीरा इति प्राणा वा ऋषयः प्रा-
णानेतदाह” इ० उ० । “देहस्य चमसरूपेण रूपक-
मिदम् अर्वाग्विलसमस जड्बुध्नः इदं तच्छिरः
चमसाकारं हि तत् कथम् ? एष ह्यर्वाग्विलः सुखस्य
बिलरूपत्वात्, शिरसोबुध्नाकारत्वात् जड्बुध्नः, तस्मिन्

यथोनिहितं विश्वरूपमिति यथा सोमसमसे एव
तस्मिन् शिरसि विश्वरूपं नानारूपं निहितं भवति,
किं पुनस्तदशः ? प्राणा वै यथोनिहितं विश्वरूपम् । प्राणाः
ओतादयः सप्त ऋषयः धीराः (ओते द्वे नासिके द्वे नेत्रे
द्वे रसना चैकेति सप्त) तेषां परिस्पन्दात्मकशब्दादि-
ज्ञानहेतुत्वात्” । ऋषिधातोर्गत्यर्थतया परिस्पन्दात्मकवृत्ति-
मत्त्वम् ज्ञानहेतुत्वेन धीरत्वमिति बोध्यम् ।

जड्भाग पु० जड्वाः उपरिस्थोभाग एकदेशः कर्म० । उप-
रितनदेशे “तात्वादिषु सभागेषु जड्भागे निष्पन्नोऽजु-
दात्तः” सि० कौ० ।

जड्भाज् त्रि० जड्वाः भजते भज-णिङ् । १ उपरिभागस्य
२ जड्देशस्य वज्रभेदे पु० । “जड्भागूज्भाज् नाम
कविः प्राणाश्रितस्तु यः” भा० व० २१८ अ० अग्निनाम-
तत्कर्मभेदकथने ।

जड्मू अय्य० उद्-ह्वेज् उड आदेकरादेशश्च । जड्मूद्वार्थे ।
“जड्मू प्राणास्तु तूकामन्ति यूनःस्थविर आर्याति” “तिष्ठ-
मूर्द्ध रजः प्रिवेत्” मनुः “अधश्चोर्द्धश्च प्रवृत्तास्तस्य
शाखाः” गीता ।

जड्(ह्व)मन्यिन् पु० जड्वाः ब्रह्मचर्यादुत्तराश्रमं गार्हस्थ्यादि
मथ्याति मन्य-णिनि दैत० । नैष्ठिकब्रह्मचारिणि स हि
ब्रह्मचर्यात्तरगार्हस्थ्याद्याश्रमं त्यजतीति तस्य तथात्वम् ।
“धर्मान् प्रदर्शयितुकामोवातवसनानां अमणानांष्टपी-
णामूर्द्धमन्यिनां शुक्रया तत्प्राप्तवतारः” भाग० ५, ३, २१,

जड्(ह्व)मान न० जड्मारोप्य मीयते येन मा-करणे ल्युट् ।
पलकपादमिते पाषाणादौ (वाटखारा) । तेन हि तलादा-
वारोपितेन खणादेरुत्त्वमुन्नीयते । भावे ल्युट् । २ उच्च-
तापरिच्छेदकपरिमाणे च “जड्मानं किलोन्मानं परिमाणं
तु सर्वतः । आयाभस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु
सर्वतः” व्या० का० । अयमर्थः । तलादावारोपितस्य
खणादेरुत्त्वमिति तलापरकोटिदेशे आरोपाद्दुनमीयते
तदुन्मानम् । प्रस्थादिना खगताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां
व्रीह्यादेः सर्वतोमानात् परिमाणम् । आयाभोदैव्यं
वस्तादेर्जलादेश मितिर्हस्तदण्डादिना यत् मीयते तत्
प्रमाणम् । सर्वतः उक्तप्रकारमानतयाह्यह्या बहिर्भूता
संख्या द्वित्वादित्यर्थः । “प्रमाणे द्वयसज्दध्नुज्मात्रचः”
पा० विहितौ द्वयसज्दध्नुचौ प्रत्ययौ जड्मानादेव
“प्रथमस्य द्वितीयस्य जड्माने सती मम” वार्त्तिकोक्तेः ।

जड्मुख त्रि० उड् मुखस्य । १ जड् गतप्रथमप्रसरे “प्र-

बोधयत्युच्चैः सुखैर्मयूखैः कुमा० २ जडं स्थिताग्रभागे 'अधो-
सुखैरुच्चैः सुखैश्च पविभिः' रघुः । ३ उच्चमितवदने च
स्वाङ्गत्वात् स्त्रियां ङीप् । जडं सुखस्य एक० त० ।
४ सुखस्योच्चभागे न० "दन्तान्तोच्चसुखं सुशेषदहनम्"
तन्त्रसा० । नाटकान्यासे सुखस्योच्चभागे विन्दोर्न्यस्य-
त्वादभेदोपचारात् विन्दुवर्णद्वयं तदर्थः ।

जडं मूलं त्रि० जडं मूलमस्य । १ जडं स्थितमूलभागे कुशादौ
जडः क्षरादुत्कटः पुरुषोत्तमो मूलमस्य । २ संसारे च
"जडं मूलमधःशाखमश्वत्थं प्राञ्जलव्ययम्" गीता ।

जडं रेतस् पु० जडं मूर्ध्नि नाधः पतत् रेतो यस्य । १ महा-
देवे, २ सनकादिमुनौ ३ तपस्विभेदे, ४ भीष्मे च । रेतो हि
पुंविज्ञेन प्रायः सर्वेषामधो गच्छति यस्तस्य अधोगतिं
संरुणद्धि स जडं रेतो इत्युच्यते । सनकादीनां निवृत्ति-
धर्मपरत्वेन नैष्ठिकव्रजचारितया तथात्वम् "अष्टाशीति-
सहस्राणि ऋषीणामूर्धं रेतसाम्" भा० स० ११ अ० ।
"इत्युक्त्वा चोर्ध्वमनयद्रेतोदधमवाहनः । जडं रेतोः
समभवत् ततः प्रभृति चापि सः" भा० अनु० ८४ अ० ।
"जडं रेतो जडं लिङ्गं उच्चं शायी नभःस्थलः" भा० अनु०
१७० अ० शिवस्तुतौ । भीष्मस्य च कृतसमावर्तनस्यापि
पितृकाम्यविवाहार्थं सत्यवतोसमीपे गार्हस्थ्यपरित्याग-
प्रतिज्ञानात् तथात्वम् तत्कथा "अद्य प्रभृति मे दाश !
ब्रह्मचर्यं भविष्यति" भा० आ० १०० अ० दृष्ट्या ।

जडं रोमन् पु० जडं नि रोमाण्यस्य । १ जडं सुखतया विकट-
रोमिण्यसमूहादौ "स पाशहस्तांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषान् भृश-
दारुणान् । वक्रतुण्डानूर्ध्वरोम्य आत्मानं नेतुमागतान्"
भा० ६, १, २ ६ । २ कुशदीपसीमापर्वतभेदे च । कुशदीप-
वर्णने "तेषां वर्षेषु सीमागिरयोन्यश्वाभिजाताः सप्तैव ।
चक्रबभ्रुस्तुः शृङ्गः कपिलश्चित्रकूटो देवानिक जडं रोमा
द्रविणः" इति भाग० ५, २०, ११ । जडं सुखरोमयुक्तं त्रि० ।
३ रक्ताक्षमूर्धं रोमाणं काकजङ्घाक्षिनासिकम्" भा० अनु०
६८ अ० । स्त्रियां वा ङाप् ।

जडं लिङ्गं पु० जडं सुत्कटं लिङ्गं विङ्गमस्य । १ महादेवे जडं-
लिङ्गं विरूपाक्षमिति सन्ध्याङ्गमन्त्रः "जडं रेतो जडं-
लिङ्गं जडं शायी नभःस्थलः ! विजटश्चौरवासाश्च रुद्रः
सेनापतिर्विभुः" भा० अनु० १७० ।

जडं लोकं पु० कर्म० । खगैः ।

जडं वातं पु० जडं गतो वातः । सुशुतोक्तो स्वाभाविकगतिरोधेन
जडं गते वायौ । स च मूलादिवेगधारणाद्भवति यथोक्तं

सुशु० । "अधश्चोर्ध्वं भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः । न
वेगान् धारयेद्भेदात् वातादीनां जिजीविषुः" । अधिक-
सदावर्त्तनशब्दे ११ ६ २७ उक्तम् । "आटोपशुलौ परिवर्त्तनञ्च
सङ्गः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातम्" सुशु० २ सप्तमाकृतान्त-
र्गते परोवहे वायौ तस्य सर्ववायूनामुपरिस्थित्यात् तथा-
त्वम् आवहशब्दे विवृतिः ।

जडं वृत्तं त्रि० जडं गत्या वेदनेन वृत्तः । जडं भाववर्त्तनेनावृत्ते
दक्षिणावर्त्तनेनावर्त्तिते मूलादौ "कापीसदुपवीतं स्यात्
विप्रस्योर्ध्वं वृत्तं विवृत्" मनुः । यथा च दक्षिणावर्त्ति-
तस्यैव तथात्वम् तथोपवीतशब्दे उक्तम् ।

जडं वृत्तं स्त्री वैदिके कन्दोभेदे । "चतुर्थं वृत्तं" । इत्युप-
क्रम्य "अष्टिनोर्मध्ये दशकोविष्टारवृत्तं विजागतोर्ध्व-
वृत्तं" सर्वांशु० ५ अ० ।

जडं शायिन् त्रि० जडः सन् शये शी-णिनि । १ उत्तान-
शायिनालके । स्त्रियां ङीप् । २ महादेवे पु० । जडं-
लिङ्गशब्दे उदा० ।

जडं शोषम् अव्य० जडः सन् शुष्यति जडं + शुष् + णसुल् ।
जडं यथा शुष्के कसादिषु यथाविध्यनप्रयोगनियमात्
शुष्पात्तुप्रयोग एवास्य साधुत्वम् । "जडं शोषं शुष्यति
वृत्तः जडः सन् शुष्यतीत्यर्थः" सि० कौ० । "यदोर्ध्वं शोषं
वृत्तवद्विशुष्कः" भट्टः ।

जडं सानु पुंन० कर्म० । १ पर्वतादीनामुपरिस्थे सानौ । जडं
स्वति सो-लु । २ उपर्युपर्युक्ते "कनिकदत् पतयदूर्ध्व-
सानुः" ऋ० १, १५ २, ५ । "जडं सानुरुपर्युपरिसमुच्छ-
यणः" भा० ।

जडं स्थिति स्त्री जडं स्थितिर्यत्र यस्य वा । १ अश्वपृष्ठभागे
त्रिका० । २ जडं स्थे त्रि० । जडं स्थितिः । ३ जडं स्थाने स्त्री
जडं स्रोतस् पु० जडं स्रु जडगतं नाधोगामि स्रोतः रेतसः
प्रवाहोऽस्य । १ जडं रेतसि योगिभेदे स हि उत्पतनहेतु-
सत्वाधिक्येन रेतः प्रवाहमूर्धमानयतोति तस्य तथात्वम्
सत्वबहुल्ये एव यथोर्ध्वस्रोतस्त्वं तथा सां० कौ० उक्तम्
यथा "केचित् खलु सत्वबहुलाः सत्त्विकाया यथो-
र्ध्वस्रोतस इति" जडं स्रोत आहारसञ्चारोऽस्य
२ वनस्याद्यादिषु "वनस्याद्योषधिलतात्वक्षारवीरुधोद्गमाः ।
उत्स्रोतसस्तमः प्रायाः अन्तःस्यर्थाविशेषिणः" भाग० १,
८, २०, तेषां तथात्वोक्तेः "जडं स्रोत आहारसञ्चारो-
येषाम्" श्रीधरः । मूले सिक्तजलादीनां मूलेनैवोर्ध्वमाक-
र्षणात् तेषामूर्ध्वस्रोतस्त्वम् ।

जर्झयन् त्रि० जर्झयन् यस्य । १ जर्झगते जलदीपस्ये २ वैश्य-
वर्णस्थानीये पक्षिभेदे । जलदीपवर्णने अरुणादिसप्रनदी-
रुक्ता “यासां जलोपस्य शनविधूतरजस्तमसो हंसपतङ्गोर्द्धा
यनस्यसंज्ञास्त्वारोवर्णाः” भाग० ५, २०, ७ । “हंसादयः
पक्षिणः ब्राह्मणादिस्थानीयाः” श्रीधरः । ३ जर्झगतौ न०
जर्झान्नाय ए० जर्झमान्नायते आ+न्ना-कर्मणि घञ् । वेद-
मार्गातिरिक्तबोधको तन्त्रभेदे

जर्झवर्त्त पु० जर्झभावर्त्ततेऽत आ+वृत्त आधारे घञ् ।

१ अश्वष्टवस्थाने त्रिका० भावे घञ् इत० । २ दक्षिणावर्त्तं च

जर्झसित पु० जर्झमुपरिभागे असितः कृष्णः आसितो वा ।

१ कारवेष्टो (करेला) त्रिका० । २ जर्झोपवविष्टे त्रि० ।

जर्झह पु० जर्झमीहा चेष्टा । उत्थानानुकूलायामूर्द्ध चेष्टायाम्
“उदोऽनूर्द्धहे” सुगंध० जर्झहाप्यत स्त्री ।

जर्मि पुं स्त्री० ऋ-मि-असर्गे ऋच् । १ तरङ्गे, “व्योमगङ्गोर्मि-
वायुभिः” रघुः “महोर्मि भिर्यज्जतवाञ्छितायै” २ प्रकाशे,
३ वेगे, ४ वस्त्रसङ्कोचरेखायाम्, ५ पीडायाम्, ६ उत्कण्ठायाम्,
७ तुमुन्नादिषु, षट्सु देहमनःप्राणानां यथायथं धर्म्मेषु
ते च “बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य, मनसः स्मृतौ ।
शोकमोहौ, शरीरस्य जरामृत्युं षडूर्म्मयः” शा० ति०
विभज्योक्ताः “पङ्क्तोक्ततानामश्चानां नमनोन्नमनाकृतिः ।
अतिवेगसमायुक्ता गतिरूर्म्मिरुदाहृता” वैजयन्त्यु-
क्तलक्षणायाम् दशम्यगतौ स्त्री “तर्णं पयोधय
द्वोर्मिभिरापतन्तः” माघः “क्षिपद्भिर्ूर्म्मिनिपरैरिवो-
र्मिभिः” माघः “पक्षे जर्मिभिरश्च गतिभिरित्यर्थः ।

जर्म्मो भवः यत् । जर्म्म्य जर्म्मिभवे त्रि० रात्रौ स्त्री
निर० “तिरस्तमेददृश जर्म्म्यासु” ऋ० ६, ४८, ६, “ज-
र्म्म्यासु रात्रिषु” भा० । रुद्रभेदे पु० “नम जर्म्म्याय चाव-
न्याय च” यजु० १६, ३१ ।

जर्मिका स्त्री जर्मिरिव कायति कै-क । १ तरङ्गवत् प्रकाश-
माने अङ्गुरीयके । स्वार्थे कन् । २ तरङ्गादौ च । ३ उत्-
कण्ठायाम् ४ ऋङ्गनादे ५ वस्त्रभङ्गे च हेम०

जर्मिन् त्रि० जर्मिस्तप्रस्य बा० इति । जर्मियुक्ते स्त्रियां
ङीप् । “सम्पुच्यध्वमृतावरीरूर्मिणा मधुमत्तसाः” कात्या०
४, २, ३२, “प्रक्ष्मापयन्त्यूर्मिणम्” ऋ० ६, ६८, ६,
२ समुद्रे पु० “ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महो-
र्मिणः” भा० व० २० अ० ।

जर्मिमत् त्रि० जर्मिरिव वक्रतास्यस्य मत्तप् यवा० सस्य
न वः । १ वक्रे । “दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमत्सु जग्माह

केशेषु नरेन्द्रपत्नोस्” भा० स० ६५ अ० । २ तरङ्गवति च ।

जर्मिमालिन् पु० जर्मिमालाऽस्यस्य इति । समुद्रे “चन्द्रं
प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली” रघुः

जर्मिला स्त्री लक्ष्मणपत्न्याम् जनकसौरस्यां कन्यायाम्
“पार्थिवीसुदहदृघूदृहो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्मिलाम्” रघुः
जर्थादि पु० पाणिन्युक्ते गतिसंज्ञानिमित्ते शब्दसमूहे-
स च गणः जरौ, जररी, तन्वी, ताली, आताली,
वेताली, धूली, धूसी, शकला, संशकला, ध्वंसकला,
भ्रंसकला, गुलुगुधा, सजूः, फल, फली, विल्ली, आ-
लोधी, केवाली, केवासी, पर्याली, शेवाली, वर्षालि,
अथूमशा, वधूससा, मक्षसा, मसमसा, औषट्, वौषट्
वषट्, स्वाहा, स्वधा, बभ्रा, प्रादुस, अत्, आविस्,
अत् पाठान्तरम् जररी उरीति जरीकृत्य ।

जर्व पु० जरुः कारणत्वे नास्यस्य अर्थे अच् संज्ञापूर्वकविधेरनि-
त्वेन स्वायम्भुववत् न गुणः । १ और्वं ऋषिभेदे उप-
चारात् तज्जाते २ बाडवानले “जर्व इव प्रये” ऋ० ३, ३, १६,
जर्वः बाडवानलः भा० ३ तद्वति समुद्रे “अपार जर्वोऽमृतं
दुहानाः” ऋ० ३, १, १६, समानमूर्त्वं नद्यः पृथग्वन्ति”
ऋ० २, ३५, ३, जर्वः सादृश्ये नास्यस्य अच् । बाडवा-
नलतुल्ये ४ महति “दिश जरुर्वर्वा अभितः” २, १३, ७,
“जर्वान् महतः” भा० तत्तुल्ये ५ विस्तृते च “महश्चिदग्न
एनसो अभीक् जर्वान् ४, १२, ५, “जर्वान् विस्तृतात्” भा० ।
जर्वङ्ग न० जरुरिव अङ्गम् यस्य । क्विकायाम् शिलीम्ने हारा०
जर्वशी स्त्री जरुं नारायणोर् कारणत्वे नाश्रुते अश-अच्
इत० गौरा० ङीप् । जर्वश्याम् । पु० अस्य दन्त्यसवत्त्वमपि ।
जर्वशीव न० जरु च अशीवन्तौ च समा० इन्द्रं नि० । जर्वो-
रशीवतोश्च समाहारे

जर्वी स्त्री जरु मध्यस्थत्वे नास्त्रस्य अर्थे अच् स्वायम्भुववत्
न गुणः गौरा० ङीप् । जरुमध्यस्थाने “जरुमध्ये जर्वी नाम
तत्र शोणितजयात् शक्तिशेषः “जर्व्यां जर्झम-
धोवङ्गणसन्धेरुर्मूले लोहिताजमिति” लोहिताजाणि
जानूवीं कूर्वाः विट्कूर्परा” इति च सुश्रु० ।

जर्व्य पु० जर्वं बाडवानले भवः यत् । अधिष्ठातया बाडवानल
स्थिते रुद्रे “नम जर्व्याय च स्त्रव्याय च” यजु० १६, ४,
जर्वा स्त्री उर-स नि० नेट् । देवताङ्कण्ये शब्दच० ।

जलुपिन् पु० जलुपिन्+पु० दीर्घः । १ जलजन्तुभेदे २ मत्स्यभेदे च
जलूक पुं स्त्री० जल-जकच् दीर्घश्च । पेचको स्त्रियां ङीप् ।
जघ पु० रुजायाम् भा० पर० सक० सेट् । जघति औषीत्

जषाम् वसूव आस चकार । जषितः व्यूषः जषणः ।

जष पु० जष-रजायां क । १. जारे, २. कर्णरन्ध्रे, ३. चन्द्र-
नादौ च । “कौशेयाविकयो रूपैः” मनुः । “सोषैरुदकगो-
मूत्रैः शुध्यत्याविककौषिकम्” या० । तत्र चन्द्रनाद्रेः
विरहितापकत्वात् कर्णच्छिद्रस्य अल्पजजादिप्रवेशेन उद्देश-
हेतुत्वात् चारुत्तिकाया मलापहारकत्वात् तथात्वम्
इति भेदः । जषति अश्वकारं मेचकम् वा । ४. प्रभाते
५. रेतसि न० । तस्य च चारवत्तीव्रत्वात् उष्णत्वाच्च-
तथात्वम् । यथा च रेतस जषत्वम् तथाह “रेतो
वा जषाः प्रजननं तदेनं प्रजननं आभजत्येतद् वै
पितरः प्रजननं आभक्ता भवन्ति यदेषां प्रजाभवति” शत०
ब्रा० १३, ८, १, १४ । ५. चारुत्तिकायां स्त्री [शब्दच० ।

जषक न० जषति अश्वकारं मेचकं वा जष-खुल् । प्रत्युषे
जषण न० जष-ल्यु । १. मरिचि, २. पिप्पली मूले, ३. शुण्ठ्याञ्च ।
(चिता) ४. चित्तके पु० । ५. पिप्पल्यां ईचव्ये च (चङ्) स्त्री ।
मरीच्यादीनां कटुत्वेन जिह्वोद्देशकतया तथात्वम् ।
तत्रूषणं त्रिकटुशुण्ठी पिप्पली मरिचं च यथाह “विश्वो-
पकुल्या मरिचं तत्रूषं त्रिकटु कथ्यते । कटुलिकं त्रिकटुकं
तत्रूषणं व्योषमुच्यते । तत्रूषणं दीपनं हन्ति आसकास-
त्वगामयान् । गुल्ममेहं च त्वक्स्थूल्यं मेदसा सह पीन-
सान्” भावप्र० । तत्रूषणं सकणामूलं कथितं यद्वत्तत्रू-
षणकम् । व्योषस्यैव गुणाः प्रोक्ता अधिकश्चतुरूपेषु भा०
प्र० । षडूषणम् । “पिप्पली पिप्पलीमूलम् च व्या चि-
त्वकनागरैः । पञ्चभिः कोलमात्रञ्च पञ्चकोलम् तदुच्यते ।
पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमिहेष्यते” भावप्रकाशः ।

जषर ति० जष+मत्वर्थीयो रः, जषं चारुत्तिकां राति ददा-
ति कः वा । चारुत्तिकायुक्ते देशे यन्निष्ठं बीजं
न प्ररोहति । “अनूषरमविर्वादिष्णु भूम” आश्व० गृ० २,
७, २ । आधानाङ्गोषरमृदुग्रहणम् शत० ब्रा० २, १, १, ६ ।
उक्तम् यथा “अथोषान् सम्भरति । “असौ ह वै द्यौरस्यै
पृथिव्या एतान् पशुन् प्रददौ तस्मात् पशव्यमूषरमित्याह” ।
“वर्षुकस्य किमपः लोकोन्नेतेरम्बुदस्य परिहृत्यमूषरम्” भावः ।
“तत्र विद्या न वप्न्या शुभं बीजमिषोषरे” मनुः । “नचोषरां
न निदेशां महीं दद्यात् कदाचन” भा० अनु० ३३४ ।

जषरज न० जषराज्जायते जन-ड । (पाङ्गा) लवणभेदे ।
तद्गुणादि सुष्ठु० “उषस्तं बालुकैलं शैलं मूलाकरोद्भवम्”
लवणं विभज्य “लवणं कटुकं छेदिविहितं पटु चोच्यते” सुष्ठु०
जषवत् ति० जष-मनुप् मस्य वः । जषरस्थाने । स्त्रियां ङीप्

जषा स्त्री बाणराजसुतायाम् उषाशब्दे तत्कथोक्ता ।

जष पु० जष-म । १. शीतविरोधिनि स्थर्षे । अर्थ-अच् ।
२. तद्वति ति० । ३. निदाघकाले अमरः ।

जषण ति० पामादि० अस्त्वर्थे न । जषयुक्ते मनुप् मस्य वः
जषवत् तदर्थे ति० । स्त्रियां ङीप् ।

जषण्य ति० उष्मा निवारणीयत्वेनास्त्वर्थे यत् । जषनिवार-
णार्हे “उष्णया पिधानां वरुणामङ्गाः” ऋ० १, १, ६, २,
१२ । “उष्णय जषनिवारणार्हाणि पाताणि” भा० ।

जषन् पु० जष-मनिन् । १. योषे २. तेजोद्रव्यस्य सूक्ष्मावयवे
(भाप) “भुवा सहोष्माणमसञ्चद्रुङ्गम्” कुसा० “यथान्नेर्धूम
उदयते एवमेधामूषोदयते” शत० ब्रा० १, ६, २, १, ५ ।
व्यारणोक्तेषु सोष्णवायुनोच्चार्यमाणेषु शषसङ्करेषु वर्णेषु ।
“स्वराणामूष्णञ्चैव विहतं करणं मतम्” शिखा । “शष-
सहा जषाणः” सि० कौ० । “सर्वे स्वरा घोषवन्तो
बलवन्तो वक्तव्याः इन्द्रे बलं ददानीति । सर्वज-
ष्माणोऽप्यस्ता अनिरस्ता विहता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं
परिददानीति” छा० उ० । “सर्व जष्माणोऽप्यस्ता
अन्तरप्रवेशिता अनिरस्ता अबहिराक्षिप्ता विहता वि-
हतप्रयत्नोच्चारिताः प्रजापतेरात्मानं परिददानीं प्रय-
च्छामि” शा० भा० । “अथ यद्येनमूष्णसूपालभेत प्रजापतेः
शरणोऽभवत् स त्वा प्रतिपेक्ष्यतोत्थेन ब्रूयात्” छा० उ० ।
“स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरोदेह उदाहृतः । उष्माणमि-
न्द्रियाण्याहुरन्तस्या बलमात्मनः । स्वराः सप्त बिहारेण
भवन्ति स्म प्रजापतेः” भाग० ३, १२, ३०, जष्माणं शषसह
इति चतुष्टयम् अन्तःस्था यरलवाः सप्त स्वराः षड्जादयः
बिहारेण क्रीडया श्रीधरः । “खे खानि वायौ निश्वासां
स्तेजःसूष्माणमात्मवान् । अस्मृत्कल्मशशुकाणिचितौ
शेषं यथोद्भवम्” भाग० ७, १२, २४, । अत्र तेजःसूष्माण
मिति स्वकारणे लयाभिधानात् तस्य तेजःकार्यता गम्यते ।
सुश्रुते च तस्य तेजःकार्यत्वदुक्तं तच्च उष्णशब्दे दर्शितम् ।
देहस्थोमा च ब्रह्माभिन्नं कौक्षेयानलोपाधिकजीवसंयोगेनैव
भवति यथोक्तं छा० उ० भाष्ययोः । “अथ यदतः परोदिवो-
ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु अतुक्तमेष्टमेष्टेषु
लोकेषु वाव तद्यदिदमस्मिन्नः पुरुषे ज्योतिस्त्वस्यैषा
दृष्टिः विजानाति” उप० । “इदं वावेदमेव तद्यदिदमस्मिन्
पुरुषेऽन्तर्मध्ये ज्योतिः चक्षुःश्रोत्रपाद्ग्रेन लिङ्गे नोष्णि-
म्ना शब्देन वावस्यते । यत्तच्चा स्पर्शरूपेण गृह्यते
तच्चक्षुषैव । इदं प्रतीतिकरत्वाच्चोऽविनाभूतत्वाच्च रूप-

स्पर्शयोः । कथं पुनस्तस्य ज्योतिषो लिङ्गं त्वग्दृष्टिगोच-
रत्वमापद्यते ? इत्याह यत् यस्मिन् काले एतदिति क्रिया-
विशेषणं अस्मिन् शरीरे हस्तेनालभ्य संस्पर्शेनोष्णिमानं
रूपसहभाविनमुष्णस्पर्शभावं विजानाति स ह्युष्णिमा
नामरूपव्याकरणात् देहमनुप्रविष्टस्य चैतन्यात्मज्योतिषो
लिङ्गमव्यभिचारात् । न हि जीवन्तमात्मानमूष्णिमा व्यभि-
चरति । “उष्ण एव जीविष्यन् शीतो सरिष्यन्निति” हि वि-
ज्ञायते । मरणकाले च “तेजः परस्यां देवतायामिति”
परेणाविभागत्वोपगमादतोऽसाधारणं लिङ्गमौष्णमग्ने-
रिव धूमः । अतस्तस्य परस्यैषा दृष्टिः साक्षादिव दर्शनं
दर्शनेोपाय इत्यर्थः ।

एतद्वाक्यञ्च कौत्सेयानलोपाधिकजीवाभिन्नब्रह्मपरं तस्यैव
ज्योतिःशब्दाभिधेयत्वेन तत्सम्पर्कादेव देहस्यौष्ण्यसम्भवः
तदेतत् शा० सू० भाष्ययोः समर्थितं यथा “ज्योतिश्चरणा-
भिधानात्” शा० सू० “इदमात्मनस्ति अथ यदतः परोदिवो
ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु
लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति” तत्र
संशयः किमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधी-
यते ? किं वा पर आत्मेति ? । अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य
तल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तम् इह तल्लिङ्गमेवास्ति नास्ति वेति
विचार्यते किन्नावत् प्राप्तं आदित्यादिकमेव ज्योतिःश-
ब्देन परिगृह्यते इति । कुतः ? प्रसिद्धेः तमो ज्योति-
रिति होमौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वन्द्वविषयौ प्रसिद्धौ ।
चक्षुर्दृष्टेर्निरोधकं शर्वरादिकन्तम उच्यते । तस्याएवातु-
पाहकमादित्यादिकं ज्योतिः । तथा दीप्यते इतीयमपि
श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा न हि रूपपादिकेन ब्र-
ह्म दीप्यत इति सुख्यां श्रुतिमर्हति । किञ्च द्युसर्वादत्व-
श्रुतेश्च । न हि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्म-
र्यादा युक्ता कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्या-
दा स्यात् “परोदिवो ज्योतिरिति” च ब्राह्मणम् ननु का-
र्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वात् मर्यादावत्त्व-
मसमञ्जसं अस्तु तर्हि लिट्कृततेजः प्रथमजम् । न
अलिट्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति । इदमेव
प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेन्न प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवा-
दित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात् । “तासां लिट्” लिट्कृतमेकैकां
करवाणीति” चाविशेषश्रुतेः । नचालिट्कृतस्यापि ते-
जसोद्युसर्वादत्वं प्रसिद्धम् । अस्तु तर्हि लिट्कृतमेव
तेजो ज्योतिःशब्दः । नमूक्तमर्वांगपि दिवो गम्यतेऽग्न्या-

दिकं ज्योतिरिति, नैष दोषः सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्यो-
तिषः परोदिव इत्युपासनाद्यः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न
विरुध्यते न तु निःप्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना-
भागिनी । सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विति
चाधारबहुत्वश्रुतिः कार्ये ज्योतिष्युपपद्यतेतराम् ।
“इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति” च कौ-
त्सेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यसमानं दृश्यते साकृद्यनि-
मित्ताद्याध्यासा भवन्ति यथा “तस्य भूरिति शिरः एकं शिर
एकमेतदन्तरमिति” कौत्सेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वं
तस्यैषा दृष्टिस्तस्यैषा श्रुतिरिति चोष्णपृष्ठोषविशेषत्वव-
णात् “तदेतद्दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीतेति” च श्रुतेः । “चक्षुष्यश्च
श्रुतो भवतीति य एवं वेदेति” चात्यफलश्रवणादब्रह्मत्वं
महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते । नचान्यदपि कि-
ञ्चित् स्ववाक्ये प्राणाकाशवत् ज्योतिषोस्ति ब्रह्मलिङ्गम् ।
न च पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति । “गायत्री वा
इदं सर्वं भूतमिति” कन्दोनिर्देशात् । अथापि कथाञ्चित्
पूर्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात् एवमपि न तस्येह
प्रत्यभिज्ञानमस्ति । तत्र हि लिपादस्यामृतं दिवीति
द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते । अतः पुनः परोदिवो ज्योति-
रिति द्यौर्मर्यादात्वेन । तस्मात् प्राक्तं ज्योतिरिह पा-
द्यमित्येवं पाप्मे ब्रूमः । ज्योतिरिह ब्रह्म पाद्यं कुतः ?
चरणाभिधानात् पादाभिधानादित्यर्थः । पूर्वस्मिन्
हि वाक्ये चतुष्पाद् ब्रह्म निर्दिष्टं “तावानस्य महिमा
ततोऽज्यायंश्च पुरुषः पादोऽस्य सर्वाभूतानि लिपादस्यामृतं
दिवि” इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र यत् चतुष्पदो ब्रह्मणः
लिपादमृतं द्युसम्बन्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसम्बन्धा-
न्निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते तत् परित्यज्य प्राक्तं ज्योतिः
कल्पयतः प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येतायाम् । न के-
वलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मातुर्गुणः परस्यामपि हि शा-
ण्डिल्यविद्यायामनुवर्तिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योति-
रिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । यत्कृत् ज्योतिर्दीप्यते इति
चैतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति, नायन्दोषः प्रक-
रणाद्ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वात् दीप्यमान
कार्यज्योतिरुपलब्धिति ब्रह्मण्यपि प्रयोगसम्भवात् “येन
सूर्यस्तर्पति तेजसेऽहः” इति च मन्त्रवर्णात् । यद्वा नायं
ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्दृष्टेरेवातुपाहके तेजसि वर्तते । अन्य-
त्रापि प्रयोगदर्शनात् “वाचैवायं ज्योतिषास्ते” मनोज्यो-
तिर्जुषतामिति” च । तस्माद्यद्यत्कस्य चिदवभासकन्तत्तत्

ज्योतिःशब्देनाभिधीयते । तथा सति ब्रह्मणोपि चैत-
न्यस्वरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिःशब्दः
“तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वं सिद्धं विभाति” ।
“तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्” इत्यादिशु-
तिभ्यश्च । यदप्युक्तं दामर्यादत्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणोपपद्यते
इति । अत्रोच्यते सर्वगतस्यापि ब्रह्मण्युपासनार्थः प्रदे-
शविशेषपरिपक्षो न विरुध्यते । ननूक्तं निःप्रदेशस्य ब्र-
ह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इति । नायं
दोषः निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण्युपाधिविशेषसम्बन्धात्
प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः । तथा हि आदित्ये चक्षुषि
हृदय इति प्रदेशविशेषसम्बन्धीनि ब्रह्मण्युपासनानि-
श्रूयन्ते । एतेन “विश्वतः पृष्ठे धित्याधारबहुत्वमुपपादि-
तम् । यदप्येतदुक्तं औष्ण्यप्रबोधभ्यामनुमिते कौत्से
कार्ये ज्योतिष्यध्यक्षमानत्वात् परमपि दिवः कार्यं
ज्योतिरेवेति । तदप्युक्तं परस्यापि ब्रह्मणोनामादि
प्रतीकत्ववत् कौत्सेज्योतिःप्रतीकत्वोपपत्तेः । “दृष्टञ्च
श्रुतञ्चोत्पत्तिपासीतेति” तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वञ्च भ-
विष्यति । यदप्यल्पफलश्रवणाद्ब्रह्मेति तदप्यनुपपन्नम् ।
न हि इयते फलाय ब्रह्माश्रयणीयमियते नेति नियमे
हेतुरस्ति । तत्र हि निरस्तसर्वविशेषसम्बन्धं परं ब्रह्मा-
त्मत्वेनोपदिश्यते तत्रैव रूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते
यत्र तु गुणविशेषसम्बन्धं प्रतीकविशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मो-
पदिश्यते तत्र संसारमोचराग्येवोच्चावचानि फलानि
दृश्यन्ते “अन्नादो वसुदानोविन्दते वसु य एवं वेद” इत्याद्या-
सु श्रुतिषु । यद्यपि न स्वराग्ये किञ्चित् ज्योतिषो ब्रह्म-
लिङ्गमस्ति तथापि पूर्वस्मिन् वाक्ये दृश्यमानं पक्षीतव्यं
भवति । तदुक्तं सूत्रकारेण ज्योतिश्चरणाभिधानादिति ।
कथं पुनर्वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसन्निधानेन ज्योतिःश्रुतिः
स्वविषयात् प्रख्याप्य शक्या व्यावर्त्तयितुम् । नैष
दोषः । “यदतः परोदिवो ज्योतिरिति” प्रथमतरपठितेन
यच्छब्देन सर्वनाम्नाद्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्व-
वाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे सत्यर्थात्
ज्योतिःशब्दस्यापि तद्विषयत्वोपपत्तेः । तस्मादिह
ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्” भा० । श्रुत्यन्तरे तु
कौत्सेयाम्निसंबन्धात् देहस्यौष्ण्यप्रसक्तम् । तत्रापि कौत्से
याम्नेरपि जीवस्थितिनियतत्वात् जीवाधीनत्वं कल्प-
मित्याकरे प्रपञ्चः

जह वितर्के भादि० आत्म० सक० सेट् । जहते औहिष्ट । जहां

बभूव आस चक्रे । जहितः जहमानः जहितम् जहः ।
“औहिष्ट तान् वीतविरुद्धबुद्धीन्” भट्टिः । कर्मणि जह्यते
औहि णिच् । जह्यति ते औजिहत् त । “रूपेण
तावौजिहतां नृसिंहौ” भट्टिः अस्य जह्यशब्दे वक्ष्य-
माणेऽर्थेऽपि वृत्तिः । परस्मैपदित्वसम्यस्य जहति, इत्यु-
हेत्तुद्वैयते” दैविकेषु” कात्या० १०, १, १, १७, यादौ उप-
सर्गात् परस्यादेर्ह्रस्वः । समुच्चते

अति-एकदेशस्थितस्य तद्विपरीतदेशपरेणे “द्रोणकलसमत्यु-
ह्य” कात्या० ८, २, १६ । “अत्युह्य प्राञ्चमेव प्रतीच्यां
प्रैथ्य” कर्कः ।

अधि+अञ्जने । “अग्निमग्नीत् संसृद्धीति यथाधुरमध्युहे
देवं तद्यत् पूर्वमाधार माधार यत्यध्युह्य हि धुरं युञ्जन्ति”
शत० ब्रा० १, ४, ४, १२,

अप+निरसने दूरीकरणे । “अपोह्य बर्ही” पि” कात्या० २,
२, १७, “एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः” मनुः ।
“सर्वान् रसानपोहेत कृताञ्च च तिलैः सह” मनुः
प्रतिकूलतर्केण प्रकृततर्कापनमने अपोहः ।

अप+वि+निवारणे “व्यपोहत शरांस्तस्य सर्वानेव धनञ्जयः” भा०
आ० ४७० । [३८ । “अभ्यूहति आच्छादयति” भा० ।

अभि+आच्छादने । “अथाङ्गारैरभ्यूहति” शत० ब्रा० १, २, ४,
उत्+उत्कर्षणे । “रशनासुदृष्टा प्राच्याम्” कात्या० १, ६, १ ।

“उदुह्य उत्कथ्य” कर्कः निरसने च । “तेन प्राचोऽङ्गा-
रातुदुहति” शत० ब्रा० १, २, १, ४ । [१, २, ५, १७ ।
प्रति+उद्+प्रक्षेपणे “दक्षिणतः पुरीषं प्रत्यूहति” शत० ब्रा०
वि+उद्+अन्ते विवर्द्धने । “चतुर्ङ्गुलमुभयतो बाह्यतो व्यु-
दूहति” शत० ब्रा० १०, २, १, ४ । व्युदूहति अन्ते विवर्द्ध-
यति” भा०

उप+अधस्तात् प्रवेशने । “पञ्चाक्षस्यामुपोहति” कात्या० २,
५, ४ । “उपोहति अधस्तात् प्रवेशयति” कर्कः ।

निर्+निष्काश्य ग्रहणे पृथक्करणे च । गार्हपत्यादुष्णं भक्ष्यं
निरुह्य” शत० ब्रा० १२, ४, २, २ । “शिरः श्रियमस्य निरौ-
हत्” शत० ब्रा० १०, ५, ४ । वपान्तेऽनपेक्षमध्ययुः
प्रेष्यति निरुह्यैतं गर्भमिति” “निरुह्यमाणमभिमन्त्रयति”
कात्या० २५, १०, ४, ५ । निरुह्यमाणं पृथक्क्रियमाणम्
वेददी० निरुहणम्

परि+परितः खातपूरणे । “अरतिभाते संतप्से वोपदधाति-
पर्यूहति च” कात्या० ८, ५, २५ । पर्यूहति पांशुभिरन्त-
रात् परितः पूरयति” कर्कः । पर्यूहणम् ।

प्रदेशान्तरनयने । “प्रोह्य द्रोणकलसम्” कात्या० ८, ५,
१४ । “प्रोह्य प्रेय” कर्कः । पातने च “क्षणाजिने
प्रोहति” कात्या० २, ५, ७ । प्र+जहसादेर्वृद्धिः प्रौहः ।
प्रति+उपरिस्थापने । “दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्यह्य वासः”
कात्या० ७, ८, २२ । “प्रत्यह्य उपरि स्थापयित्वा” वेददी०
निवारणे च । “प्रत्योहतमन्विनी मृत्युमुखात्” यजु० २७,
“प्रत्योहतं न्यवर्त्तयताम्” वेददी० ।

वि+विपरीततया प्रेरणे “जुहूपभृतौ व्यूहति” कात्या० ३, ५,
१७ । सैन्यानां सन्निवेशविशेषेण स्थापने च । व्यूहः ।
“प्रहर्षयेद्धलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत्” मनुः ।
समवेतभवने । “योवैम्वियते ऋतवोऽस्य व्यूहन्ते” शत०
ब्रा० ८, ७, १२, ११,

प्रति-वि प्रतिरूपव्यूहकरणे । “वाहस्यत्यविधिं कृत्वा प्रति-
व्यूह्य निशाचरम्” भा० व० ३८४ अ० । विरोधाचरणे च
प्रव्यूहः

सम्- समवेतभवने सहनने सम्यक्प्रापणे च । “यदुगव्यन्ता
द्वा जना स्व र्यन्ता समूहसि” ऋ० १, १२१, २, समूहसि
प्रापयसि भा० । सम्यक्प्रापणे “अङ्गारैरभि समूहति” शत०
ब्रा० ४, ५, २, १८, समूहः

उप+सम् समीपे सङ्कोचने “पक्षाउपसमूहन्ते” शत० ब्रा० १०,
२, १, १, “समूहन्ते मध्यभागसमीपे सङ्कोचयन्ति” भा० ।

शरि-सम्-समन्तात् परिमार्जने “वेदिं परिससृह्य” कात्या०
२, ६, १२, “परिससृह्य सर्माज्य” कर्कः । “अग्निं प्रति-
ष्ठाप्यान्वाधाय परिससृह्य” आश्व० ऋ० १, २, १, “परिसमूहनं
नाम चाग्नेः समन्तात् परिमार्जननम्” नारा० ८० ।

समूहव्यूहनिर्मुखादिकमस्यैव रूपमाहुः केचित् । अस्य-
सैट्कत्वात् जहित इत्यादय एव स्युः । अतस्तानि उपसृष्टस्य
वहतेरेव रूपाणीत्यन्ये । अस्यैव आङ्पूर्वकस्य ओहते
इति रूपम् । न तु केवलस्य, दीर्घोपधत्वेन गुणाप्रसक्तेः ।

जह पु० जह-घञ् । १ वितर्के आगमाविरोधिना तर्केण आगमार्थस्य
संशयपूर्वकं पक्षनिवारणपूर्वकोत्तरपक्षव्यवस्थापनेन निरर्थरूपे
१ परीक्षणे, २ अनन्वितार्थकविभक्तिलिङ्गत्यागपूर्वके अन्व-
ययोग्यविभक्त्यादिकल्पने, यथा पार्वणे सौम्यास इति वज्र-
वचनमन्वितमपि एकोद्दिष्टे अनन्वितत्वात् सौम्य इत्येकवच-
नान्ततया कल्पनम् । ४ पदान्तरेणाकाङ्क्षापूरणार्थे अध्याहारे
च । “जहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविधातास्तयः सुहृत्-
प्राप्तिः । दानञ्च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्गुशस्त्रविधः”
सा० का० उक्ते ताराख्ये ५ सिद्धिभेदे “जहस्तर्कः आगमा-

विरोधिन्यायेनागमार्थपरीक्षणम् । संशयपूर्वकं पक्षनिराकर-
णेनोत्तरपक्षव्यवस्थापनं तदिदं मननसावक्षते आग-
मिनः सा तृतीया सिद्धितारस्यते” सा० कौ० “रक्षोहा-
गमलव्यसन्देहाः प्रयोजनम्” का० वार्त्ति० । “जहः खल्वपि
न सर्वैर्लिङ्गैर्नैव सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदि-
तास्ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विप-
रिणमयितव्याः ताङ्मावैयाकरणः शङ्कोति विपरिण
मयितुम् तस्मादध्यैयं व्याकरणम्” महाभा० । “जहः ख-
ल्वपोति । इह यस्मिन् यागे इतिकर्त्तव्यतोपदिष्टा यागा-
न्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः येन चोपजीव्यते सा विकृतिः
प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति मीमांसकैर्व्यवस्थापिते न्या-
ये प्रकृतिप्रत्ययादीनामूहं वैयाकरणस्यैव ज्ञानाति ।
तत्र अग्नेर्मन्त्रोऽस्ति “अग्नये त्वा जुष्टं चिर्वपासोति” तत्र
“सौम्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम” इति सौम्यं चरौ
मन्त्र जह्यते स्वर्याय त्वा जुष्टं निर्वपासोति । विस्तरेण
भर्तृहरिणा प्रदर्शितं जहः” कै० । “जहः खल्वपीत्यस्य
प्रयोजनमिति शेषः । ननु यत्र प्रकरणे ये मन्त्राः पठि-
तास्तत्र तेषां तथैव प्रयोग इष्ट इति नोहेन प्रयोजन
मित्याशङ्क्य प्रकृतावूहाभावेऽपि विकृतावूह इति दर्शयितुम्
प्रकृतिशब्दार्थं माह । इहेति । यस्मिन्नाग्नेयादौ । यागा-
न्तरेण सौम्यादिना । प्रकृतिविकृत्यवगमश्च द्विदैवत्य
त्वैकदैवत्यत्वादिसाध्येन बोध्यः । अन्यत्र पठितमन्त्रा-
णाङ्गमन्यत्र गमनमत आह प्रकृतिवदिति । यथा सोप-
कारा प्रकृतिरनुधीयते तथा विकृतिरपीति तदर्थः त-
दनेनोपकारातिदेशे तत् पृष्ठभावेन पदार्था व्यतिदि-
श्यन्ते इतिकर्त्तव्यतायाम्भावनायास्माकाङ्क्षात्वादेतन्मू-
लकमेव प्रकृतिवदिति मीमांसकसरणिः । यागा-
न्तर्गताश्च मन्त्राः । तत्र अग्निसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशक
मन्त्रस्याग्निपदस्य स्वर्यं सम्बन्धिनिर्वापप्रकाशनासम-
र्थत्वात्तदपहाय तत्स्थाने स्वर्यायेत्यूह्यमित्याह त-
त्वाग्नेरिति । मन्त्र जह्यत इति । यद्यप्युहे न मन्त्र-
त्वं तथाप्येकदेशसोहेऽपि अनेकपदसमुदाये मन्त्रत्वप्रत्य-
भिज्ञानात्तद्वदिते समुदाये मन्त्रत्वव्यवहारः, कर्मण स्था-
ङ्गत्वञ्चेति बोध्यम् । सोऽयम्पूज्यः अन्येऽप्यूहाः । ज-
ह्यस्य हि आर्त्विज्यत्वाभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा ऐहिकसुख
सिद्धिःफलमिति बोध्यम् । भाष्ये लिङ्गपदञ्च प्रकृत्या-
देरुपलक्षणम् । यथायथमिति । अर्थप्रकाशनसाम-
र्थ्यानतिलङ्घनेनेत्यर्थः” उद्योतः ।

तादृशोऽहमेदस्तु अधिकरणमात्रादौ दृश्यः । द्रव्यप्रति-
निधौ तु नोहः । “तैलं प्रतिनिधिं कुर्यात्तद्वतार्थे याज्ञिको-
यदि । प्रकृत्यैव तदा होता ब्रूयात् द्रवतीमिति” सीमां०
कात्यायनसूत्रादौ प्रतिनिधिविषये जहाभावोदर्शितो यथा
“अथेदं चिन्त्यते विहितद्रव्यस्याभावे द्रव्यान्तरे प्रति-
निधित्वेनोपात्ते ऋणाभावे मेषरूपे अनुवाचनप्रोषादौ
किमूहं कृत्वा प्रतिनिहितद्रव्यशब्दस्य प्रयोगः कार्यः
“अग्नीषोमाभ्यां मेषस्य वपाया” इत्येवम् उत विहितद्रव्य
शब्दस्यैव अग्नीषोमाभ्यां ऋणस्यैवमेवेति । तत्र मन्त्रेण
द्रव्यमभिधेयम् न चानूहितः प्रतिनिहितं द्रव्यं शक्नो-
त्यभिधातुम् तस्मादूहित्वा प्रतिनिहितद्रव्यवाचिशब्दस्य
प्रयोगे प्राप्त आह “शब्देऽविप्रतिपत्तिः” कात्या०
१, ४, ६, “प्रतिनिधिवुपात्तेऽपि विहितद्रव्यवाचिनि-
शब्दे अविप्रतिपत्तिरविपरिणामः अनूहो भ-
वति अग्नीषोमाभ्यां ऋणस्य वपाया इत्यनूहितमेव मे-
षेऽपि प्रयोज्यम् न तु मेषस्यैव विपरिणतरूपमित्यर्थः
कुतः ? प्रतिनिधिः श्रुतद्रव्यबुद्ध्या गृह्यते न तु द्रव्यान्तर
बुद्ध्या अतश्छाग एवायमिति बुद्ध्या गृहीतत्वाच्छब्दे-
नैवाभिधानम् । यद्यत्र मेषश्छागवत् साधनं भवेत्तत्तत्-
प्रकाशकम् मेषपदं प्रक्षिप्येत न त्वेवम्, किं तर्हि मेष-
गता ये ऋणांशास्त एवात्र साधनम् ते च ऋणगता
इव मेषगता अपि ऋणशब्देनैव प्रकाशयितुं शक्यन्त
इत्यनूहेनैव प्रयोगः । यत्र तु द्रव्यान्तरं वचनेन विधी-
यते यथा “सारस्वतीं मेषीमिति” “ऐन्द्रं मेषमिति” “ऐन्द्र
औरभः” इति तत्र द्रव्यान्तरबुद्धिर्भवति तत्र जहोऽपि
भवति । नचात्रैवविधं किमपि वचनमस्ति तस्माद्बहू-
नामवयवानां सामान्याच्छ्रुतद्रव्यमेवेदमिति बुद्ध्या मेषादि-
द्रव्यस्य ऋणादिप्रतिनिधित्वेनोपादानम् । तेन श्रुत-
द्रव्यशब्देनैवाभिधानं युक्तमिति साधूक्तम् शब्देऽविप्र-
तिपत्तिरिति । यत्र तु वचनेन द्रव्यान्तरं विधीयते
तत्र जहो भवतीत्युक्तम् तेन सोमाभावे पूतीकानभिषणुया-
दिति पूतीकानां वाचनिकत्वादूहो भविष्यतीत्याशङ्क्याह
कर्कः “सोमेन जात्यभावात्” का० सू० १० “सोमेनेति ततो-
यैकवचनम् । सोमाभावे पूतीकेषूपान्तेषु सोमशब्देनैव
पूतीकानामभिधानं कर्तव्यम् । “अंशुरंशुष्टे देव ! सोम !
पायतामित्येवम् न तु पूतीकाशब्देन । अथ वा सोमे इति
सम्प्रत्येकवचनम् नेति निषेधः । सोमप्रतिनिधित्वेनोपा-
त्तेषु अर्जुनश्चेनहृतपूतीकादिषु सोमे सोमशब्दे जहो

न भवति कुतः जात्यभावात् जात्यन्तरबुद्ध्याभावात् नह्यत्र
वचनेन द्रव्यान्तरं विधीयते किं तर्हि सोमाभावे यागस्या-
वश्यकर्तव्यत्वाद्नेकेषु सुसदृशेष्वीषत्सदृशेषु च प्राप्तेषु
पूतीकादेर्नियमः क्रियते तेनैन्द्रमेषइतिवद् वाचनिक
जात्यन्तराभावादतोऽप्यूहो न भवति” कर्कः ।

“छाग ! त्वं बलिरूपेणेत्यादिमन्त्रे च बहुपशुघाते न ब-
हुत्वोहः । तदेतत्” ति० त० “बहुपशुघातेऽपि मन्त्रे
एकवचनान्त एव प्रयोज्यः न बहुवचनोहः । “नरं
पञ्चत्वमागतम्” इत्यत्र नार्था स्त्रीत्वोच्चाभाववत् अतएव
सपत्नीकयजमानप्रयोगेऽपि “पत्नीं सचह्येति” मन्त्र एक-
वचनान्त एवेति । जहं प्रकृत्य “प्रकृतावपूर्वत्वात्” कात्या-
यनेनोहस्य प्रकृतौ प्रतिषेधात् । विकृतावेवोहः । “जहो-
ऽप्युच्चात्प्रेक्षणमिति” जै० तल्लक्षणात् न वान्वयवाचः वैभक्ति-
कार्थामेक्षया प्राथमिकत्वेन बलवतः प्रातिपदिकार्थस्य सम-
न्वितत्वेनाविरोधात् । एवञ्च प्रकृतौ नररूपबहुपशौ
बहुवचनोच्चाभावात् छागादौ विकृतिभूतेऽपि न बहुवच-
नोहः, किन्तु एकवचनमात्रमिति वदता रघुनन्दनेन तथा
समर्थितम् । संकल्पादिवाक्ये तु जह इति भेदः । ऋत्विगादि-
प्रयोगे च अस्त्रादिपदवष्टिते “दातारो नोऽभिवर्द्धन्ता-
मित्यादि” मन्त्रेऽपि नोहः तैस्तथा प्रयोगेऽपि यजमान-
गतानामेव तत्तत्फलानामवगम इत्याकरे प्रपञ्चः । तथा-
चासमेवेतार्थस्य समन्वयाय मन्त्रे समवेतार्थकरण-
रूपमपूर्वस्योत्प्रेक्षणमूहः । ५ आरोपे ईसमूहने च ।
“इमे मनुष्या दृश्यन्ते जहापोहविशारदाः” भा० अनु०
१४५ अ० “जहापोहाभ्यां तच्चावधारणम्” पातञ्ज० भा० ।

जहगान न० सामगानमन्यभेदे जहगीतिरप्यत्र स्त्री ।

जहा स्त्री जह अ स्त्रीत्वात् टाप् । १ अध्याहारे २ जहशब्दार्थे
जहिनी स्त्री जह-णिनि । समवेतायाम् “अच्चात् परस्य
तस्यादेर्दृष्टिः अचौहिणी सेना ।

जह्य त्रि० जह-ण्यत् । १ तर्कणीये २ उद्गावनीये ३ अध्याहार्ये
४ सीमां सकोक्तोहविषये च । अनीयर् । जहनीय तदर्थे त्रि०
जह्यगान न० सामगानमन्यभेदे ।

इति वाचस्पत्ये जकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

कृ

कृकारः स्वरवर्णभेदः मूर्जन्यः “कटुरवाणां मुहूर्ति” इत्युक्तेः । स तु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः । अनुनासिकाननुनासिकभेदात् प्रत्येकं द्विधेति षड्विधः । स च ह्रस्वः एकमात्राकालेनोच्चार्यत्वात् । तस्य च रक्तविद्युल्ल-
तारूपेण ध्येयतोक्ता । “रक्तविद्युल्लताकारकृत्कारं प्रणमाम्यहम्” काम० त० । तस्य च मातृकान्यासे वामनासिकायां न्यस्यता उक्ता तेन अभेदोपचारात् वामनासादि-
शब्दाच्चता । स्वरूपपरत्वे ततः तकारकारप्रत्ययौ कृत् कृकारः तत्कालोच्चार्ये “तपरस्तत्कालस्यैव” पा० उक्तेः । व्यकरणशस्त्रे अननुबन्धः कृ इत्येतत् अष्टा-
दशविधस्य कृवर्णस्य, द्वादशविधस्य लकारस्य संज्ञा भवति तेन “कृ इति त्रिंशतां संज्ञा” इति सि०कौ० । अधिकं स्वरवर्णादिशब्दसमाधौ वक्ष्यते समानवर्णस्य कृण्यद्योतना-
र्थम् वर्णशब्दोत्तरः प्रयुज्यते कृवर्णः त्रिंशतां संज्ञा ।

कृ गतौ आ० पर० सक० अनिट् । शिति कृच्छादेशः । कृच्छति आर्च्छत् आरत्-आर्षित् । आर आरिथ अर्त्ता अर्थीत् अरिष्यति । अरिष्यत् । कृच्छन् कृतः कृतिः अर्त्तव्यः अरणीयः अर्थः यत् वैश्यस्वामिनोः अन्यत्र गतुं अर्थः । अर्त्ता आरौ आरिवान् अर्त्तुम् । सङ्गमा-
र्थत्वेनाकस्मैकात् सम्पूर्वकात् ततः आत्म० । सृष्टच्छते । समारत समार्त्त । “सामानवरादोहा-वनमार सा” उद्भटः । कृ-णिच् अर्पयति ते । सन् अरिरिषति समरिरिषते गणर्थत्वेऽपि कौटिल्ये यङ् । अरार्थ्यते “किमभीरुरा-
र्थ्यसे” भट्टिः । कर्मणि अर्थ्यते । आरि ।

कृ गतौ प्रापणे च जृहो० पर० सक० अनिट् । लडादौ शपो-
लुक्त्वेन शित्परत्वाभावात् न कृच्छादेशः । शतशान-
चोस्तुतदादेशः । इयत्ति इयुतः इयति । इयुयात् । इयर्त्तु इयृहि इयराणि । ऐयः ऐयुताम् ऐयकः । आरत्-आर्षित् सहाह्वय्यात् अङ्बिधौ आदेरेव यङ्ण-
मित्यन्ये तस्मै आर्षिदित्येव । समारत समार्त्त इत्यन्ये आर इत्यादि भवादिवत् । शित्त्वात् इयृच्छन् सृष्टच्छा-
न इति भेदः । अयं वैदिक एवेति बह्वः “बहुलं कन्द-
कीति” पा० सिद्धेः “अर्त्तिपपात्त्यौ” पा० इतोत्त्वविधा-
नसामर्थ्यादयं भाषायामपि” सि०कौ० । “शुभ इयत्ति
प्रभृतो मे अङ्गिः” ऋ० १, १६५, ४ । “इयत्ति वाचमरितेव

नावम्” २, ४२, १ । अनयोर्गत्यर्थत्वात् उपसर्गभेदार्थभेदस्तु
इणधातवत् स च तच्छब्दे उक्तः “अभैषुः कपयोऽन्वारत्
कुम्भकणं मरुत्सुतः” “सोतां जिघांसू सौमित्रे
राक्षसावारतां ध्रुवम्” भट्टिः । आ+कृत आर्त्तः उङिः
“तथार्त्तोऽपि क्रियां धर्म्याम्” भट्टिः “उदयार्षि भातुना”
ऋ० १०, १४०, २, “समुद्रादूर्ध्वमुदयति” वेनः” १०, १२३,
२, “यदा शसा निःशसा भिशसोपारिम जाग्रतो यत्
स्वपन्तः” ऋ० १०, १६४, २, एवं यथायथमुपसर्गपूर्वस्य
उदाहरणं दृश्यम् ।

कृ हिंसायां स्वा० पर० सक० अनिट् । कृणोति । कृणुयात्
कृणोतु कृणु आर्णत् । आर्षित् लिङ्गादौ भवादिवत्
शब्द-कृण्वन् क्त कृणम् इतिभेदः “त्वेषस्ते धूम कृण्वति”
ऋ० ६, २, ६, “कृणं देयमदेयञ्च येन यत्न यथा च यत्”
याज्ञ० सृतिः । “अपहारा मतीनां प्रत्ना कृण्वन्ति का
रवः” ऋ० ८, १०, ६, कृणोरत् न शचीभिः” ऋ० १, ३०,
१५, अस्य रिकारादित्वमित्यन्ये रिणोति इत्यादि ।

कृ अव्य० कृ-क्लिप् बा० न तुक् । १ सन्बोधने २ गङ्गो
इवाक्ये च मेदि० ४ परिहासे वाक्यविकारे शब्दरत्ना०
५ देवमातरि स्त्री ।

कृक्कृस् अव्य० कृच्+शस् । कृचम् कृचमित्यर्थे “कृवेद-
शब्दे चरणव्यूहभाष्यष्टतत्राङ्गएवाक्ये उदा० दृश्यम् ।

कृक्कृण्वि० व्रश्-क्त पृ० वलोपः । ढक्णे कृक्के “वाचमेव
तदाम्नां आन्नामृक्कृण्वहीं बहुराविणीमृक्कृन्ति” ऐत० ।

कृक्कृथ न० कृच्-थक् । १ धने २ स्वर्णे सृतिप्रसिद्धे श्दायक्ये
धने च “कृक्कृथयाही कृणं दायः” याज्ञ० “स्वामी कृक्कृथ
क्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु” गौत० तत् “कृक्कृथप्रतिब-
भोदायः यथा पुत्राणां पौत्राणाञ्च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च
पितृधनं पितामहधनं च स्वं भवतीत्यप्रतिबन्धः” मिता०
क्वचित् सप्रतिबन्धदायवाचिताऽपि “पुत्रहीनस्य कृ-
क्कृथिनः” इति याज्ञ० प्रयोगात् तथा च सम्बन्धनिमित्त
स्वचास्यदीभूतं द्रव्यमृक्कृथम् । क्वचिद्धनमात्रेऽपि प्रयोगः ।
कृक्कृथं गृह्णाति णिनि ईत० । कृक्कृथयाहिन् दायहरेति०
स्त्रियां ङीप् । “कृक्कृथयाही कृणं दायः” या० अण्
उप० स० । कृक्कृथयाहीत्यत्र लि० स्त्रियां टाप् तद्धितास्य-
नस्यैव ङीप् सि०कौ० । कृक्कृथ+अस्यर्थे इति । कृक्कृथन्
तदुपाह्वये “पुत्रहीनस्य कृक्कृथिनः” याज्ञ० स्त्रियां ङीप् ।

कृक्कृ पृ० स्त्री कृष-स क्विप् । १ भल्लुक्के तज्जातिस्त्रियां
संयोगोपधत्वात् न ङीप् किन्तु टाप् । २ नञ्त्वत् ।

इमेवादिराशौ च न० ४ भक्तके वृत्ते (भेदा) ५ शोना-
कवृत्ते (शोना) ईष्यते तमेदे च पु० मेदि० । स च रैवताप-
रनामकः “कृत्वाऽपि रेवताञ्जने तस्य पर्वतमूर्धनि ।
ततो रैवत उत्पन्नः पर्वतः सागरान्तिके । नाम्ना रैव-
तको नाम मूसौ भूमिधरः स्मृतः” हरिवं० ३२ अ० । स च
कुलाचलपर्वतः यथोक्तं सि० शि० । “साहेन्द्रशक्तिमल-
यर्क्षकपारियात्रा सदाः सविभ्य इह सप्त कुलाचला-
ख्याः” इति । ७ वृत्तभेदयोः तत्रैकः “आजमीठपुलः ।
“धूमिन्या स तथा देव्या त्वजमीठः समीयिवान् । कृत्वा
संजनयामास धूम्रवर्णं सुदर्शनम् । कृत्वात् स वरुणो
जज्ञे कुरुः स वरुणात्तथा” अपरो विदूरथस्य पुत्रः “वि-
दूरथस्य दायद कृत्वा एव महारथः । कृत्वा च द्विती-
यस्य भीमसेनोऽभवत्पुत्रः” इति हरि० ३२ अ० । भक्त क-
शारण्यपशुः जरायुजश्च । “जरायुजानां प्रवराः मानवाः
पशवश्च ये । नानारूपधरा राजन् । एषां भेदास्तद्दृश्यं ।
अरण्यवासिनः सप्त सप्तैषां आसवासिनः । सिंहव्याघ्रा
वराहाश्च महिषा वारणास्तथा । कृत्वाश्च वानराश्चैव
संप्रारण्याः स्मृता नृपः” भा० आ० तत्र प्रवरा इति
विशेषणात् एतद्भिन्नानामारण्यत्वमस्यैव तेनोद्भवाधार-
ण्यत्वं सुश्रुते उक्तम् तच्च उद्भवे उक्तम् । अरिहपुत्रे
च “अरिहः खल्वज्जेयसिपयेमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्रमजी-
जनवृक्षम्” भा० आ० ६५ अ० । उ० उत्तर दिशि स्त्री निरु०
वृत्तापि नक्षत्रस्य सामान्यतो गगनस्थिततारामात्रवा-
चकता तथापि ज्योतिषे येषामुदयास्तज्ञापनं तेषा-
मेव कृत्वाशब्देन व्यवहारः तानि च सप्तविंशतिः । अभि-
जिज्ञेयत्वाविंशतिः । “अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका
रोहिणी तथा । मृगशीर्षस्तथा चार्द्रा पुनर्वसुक-
पुष्यको । अश्लेषा च मघा पूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुनो ।
हस्ता चित्रा तथा स्वाती विशाखा चानुराधिका । ज्येष्ठा
मूलं तथाषाढे पूर्वोत्तरपदादिके । श्रवणा च धनिष्ठा च
शतभिषगाद्यभाद्रिका । उत्तरादिभाद्रपदा रेवती भानि च
क्रमात्” ज्योति० अभिजिज्ञेय अभिजिज्ञेये उक्तम् । एतानि
द्वादशधाविभक्ताराशिवक्रष्टकत्वात् प्राधान्याच्च कृत्वाशब्देन
व्यपदिश्यन्ते एतेषां स्वरूपप्रमाणाधिष्ठातृदेवताः अश्लेषा-
शब्दे ४६७८० श्रीपतिवाक्येनोक्ताः अन्यान्यपि यानि
उदयास्तभाज्जि गगनमण्डले सन्ति तेषामपि गति ज्यो-
तिषे आनोता तान्यपि कृत्वापदवाच्यानि । कृत्वाकक्षा-
प्रमाणमुक्तं सि० शि० । “अश्लेषाभाङ्गजकुञ्जरगोऽ-

क्षपलाः (२५६८८८८५० योजनानि) कक्षां गृह्णन्ति ग-
णका भगणस्य चैताम्” । नक्षत्रकक्षाया मूसध्यादुच्छ्रितिमा
नम् “नागाक्षपडुगरसाग्निकुवेदसंख्यो (४१३६२६५८
योजनमितः) नक्षत्रमण्डलभवः श्रवणो निरुक्तः” ज्यो०
उक्तम् । “तेषामन्येषाञ्चोदयादिज्ञानाय” सि० शि० ।
ध्रुवकभागा उक्ता यथा “अष्टौ नखा गजगुणाः खशरास्त्रि-
षट्काः सप्तवस्त्रिनव चाङ्गद्वयोऽष्टकाः । गोऽर्का-
स्तथाद्रिभनवः शरबाणचन्द्राः खाल्यष्टयस्त्रिष्टयौ नव-
नन्दवन्द्राः । अर्काश्विनो जिनयमा नव बाह्वदक्षाः
कक्ष्याश्विनो जलधितत्त्वमिताश्च भागाः । षट्श्विनश्च
पवनोत्कृतयोऽष्टमानि खङ्गाश्विनो नखगुणा रसदन्त-
संख्याः । सप्तामराः खमिति भद्रवका निरुक्ता द्दकर्मणाश्च-
नभवेन सहाश्विधिष्णात् । ब्रह्माग्निभद्रवला रदलि-
प्त्रिकोना मैत्रेन्द्रयोर्द्विधिपमस्य च सप्तलिप्ताः” शि०
“अष्टौ नखा इत्यादयोऽश्विन्यादीनां साभिजितां ध्रुवभागा
वेदितव्याः । तत्रापि विशेषमाह । ब्रह्माग्निभद्रव-
ला इत्यादि । कृत्तिकारोहिणीनक्षत्रयोर्द्विर्लिङ्गकलो-
नाः । विशाखानुराधाज्येष्ठानां कलापञ्चकेनाधिका
ध्रुवकभागा वेदितव्याः” प्रमि० । एषां शरानाह
“द्वयोऽर्काश्च सार्धं अयः सार्धवेदा दशेषा रसाः
खं खराः खं च ख्याः । त्रिचन्द्राः कुचन्द्राः
विपादौ च दक्षौ हरिश्चानयः सतिभागं च रूपम् । वि-
पादं द्वयं सार्धरामाश्च सार्धं गजाः सतिभागेष्वो सार्ध-
णाश्च । द्विषष्टिः खराभाश्च षड्वर्गसंख्यास्त्रिभागो जिना
उत्कृतिः खं च भानाम् । निरुक्ताः स्फुटाः योग-
ताराशरांशास्त्रयं ब्रह्माधिष्णादिशाखादिषट्कम् । करो
वारुणं त्वाष्ट्रं सार्धमेषां शरा दक्षिणा उत्तराः शेष-
भानाम्” सि० शि० । “द्वयोऽर्का इत्यादयोऽष्टौ भानां श-
रांशा ज्ञेयाः । शेषं सप्तार्धम् । अलोपपत्तिः । तत्र भवे-
धाथं गोलबन्धोक्तविधिना विपुलं गोलयन्त्रं कार्यम् ।
तत्र खगोलस्थानर्भगोल आधारवृत्तद्वयस्योपरि विषुवद्वृ-
त्तम् । तत्र च यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशा ३६० द्वितं
च कार्यम् । ततस्तद्गोलयन्त्रं सत्यगुण्वाभिमुख्यदिक्
जलसमक्षितजलयन्त्रं यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा रात्रौ
गोलमध्यगच्छिगगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य क्रान्ति-
वृत्ते यो मीनान्तस्तं रेवतीतारायां निवेश्य मध्यगतयैव
दृष्ट्याश्विन्यादेर्नक्षत्रस्य योगतारां विलोक्य तस्योपरि-
वेधवलयं निवेश्यम् । एवं कृते सति वेधवलयस्य क्रान्ति-

इत्तस्य च यः संपातः सोनान्तादप्यतोयावद्भिरंशैस्तावन्
स्तस्य धिष्णुस्य भ्रुवांशा ज्ञेयाः । अथ वेधवलये त-
स्यैव संपातस्य योगतारायाश्च यावन्तोऽन्तरेऽंशास्तावन्स्तस्य
शरांशा उत्तरा दक्षिणा वा वेदितव्याः । अथ ये भ्रुव-
भागाः पठितास्ते कतद्वर्त्मका एव । ये तु शरांशाः पठि-
तास्ते स्फुटा एव । यतो भ्रुवद्वयकोलयोः प्रोतं वेधवलयम् ।
तस्मिन् वेधवलये यो ज्ञातः शरः स भ्रुवाभिमुखः । भ्रुवा-
भिमुखः शरः स स्फुटः । अस्फुटस्तु कदम्बाभिमुखः । अत
एव पूर्वं भगणोत्पत्तिकथने ग्रहवेधवलये कदम्बको-
लयोः प्रोतं कर्तव्यमित्युक्तम् । अत एव कारणात्
कतद्वर्त्मका एव भ्रुवाः । यतो भ्रुवाद्ग्रहोपरि नीय-
मानं स्तूतं यत्नं क्रान्तिवृत्ते लगति तत्र कतायनद्वर्त्मको
ग्रह इति द्वर्त्मवासनायां पूर्वं कथितमेव । अथागस्त्य
लुब्धकयोराह” प्रसि० । “अगस्त्यभ्रुवः सप्तनागास्तु
भागास्तुरङ्गादयस्तस्य यास्याः शरांशाः । षडष्टौ लवा
लुब्धकस्य भ्रुवोऽयं नभोऽन्धोधिभागाः शरस्तस्य यास्यः”
सि०शि० । स्पष्टम् “अस्योपपत्तिः पूर्ववत् । अष्टे-
षटिका आह” प्रसि० । “अगस्त्यस्य नाडीद्वयं प्रोक्त-
मिष्टं सप्तङ्गागनाडीद्वयं लुब्धकस्य । विभागाधिकं
स्थूलभानामणूनां ततश्चाधिकं तारतम्येन कल्प्यम्”
सि०शि०स्पष्टार्थम् । “अलोपपत्तिः अगस्त्यस्य नाडीद्वयं
यदिष्टं तत् तस्य द्वादश कालांशा उत्पद्यन्ते । सषड्भाग-
नाडीद्वयं लुब्धकस्येति । तत्र त्रयोदश १३ कालांशाः विभा-
गाधिकं स्थूलभानामिति । यानि स्थूलानि नक्षत्राणि तेषां
चतुर्दश कालांशाः । अणूनां ततश्चाधिकमिति केषाञ्चित् पञ्च-
दश केषाञ्चित् षोडशेति कल्प्यते । अत्र पञ्चाणां भानां
वा ये कालांशास्ते स्थूलतत्त्वत्वारतस्यपर्यालोचनया ।
याः स्थूलास्तारास्ता अर्कोदयादत्येन कालेनान्तरिता दृश्या
भवन्ति । याः सूक्ष्मास्ता अधिकतेत्युपपन्नम्” प्रसि०

सू०सि०रङ्गनाथास्यान्तु तदुदयज्ञानार्थमन्यप्रकार उक्तो
यथा “प्रोच्यन्ते लिपिका भानां स्वभोगोऽयं दशाहृतः ।
भवन्तप्रतोतधिष्णुगानां भोगलिपि युता भ्रुवाः” सू०सि० ।
“भानासञ्चिन्यादिनक्षत्राणां उत्तराषाढाभिजिष्णुधनि-
शार्जितानां लिपिका योगसञ्ज्ञाः कलाः प्रोच्यन्ते स-
मनन्तरमेव कथ्यन्ते । अथानन्तरं स्वभोगः स्वाभीष्ट-
नक्षत्रभोगः कलात्मको वक्ष्यमाणो दशभिर्गुणितः कार्यः ।
तत्र स्वाभीष्टनक्षत्रगतनक्षत्राणामञ्चिन्यादीनां भोगलिप्याः ।
“भभोगोऽष्टशती लिप्याः” इत्युक्ताष्टशतकलाः । प्रत्येकं

युताः । अञ्चिन्याद्यतोतनक्षत्रसङ्ख्यागुणितकलाष्टशत
युतमित्यर्थः । भ्रुवा नक्षत्राणां भवन्ति” । रङ्ग० । अथ
प्रतिज्ञाता नक्षत्रभोगलिप्या उत्तराषाढाभिजिष्णुधनिशार्ज-
न्यातिरिक्तानां तेषां भ्रुवकानक्षत्रशरांशाष्टश्लोकैराह ।
“अष्टार्थवाः शून्यकलाः पञ्चषष्टिर्नगेषवः । अष्टार्थां
अभ्ययोऽष्टागा अङ्गागा मनवस्तथा । कतेषवो युगरसाः
शून्यवाणा विवदसाः । खवेदाः सागरनगा गजागाः
सागरतैवः । मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वम धार्धभोगगम् ।
आप्यस्यैवाभिजित्यान्ते वैश्वान्ते अवणस्थितिः । त्रिच-
तुःपादयोः सञ्चौ अविष्टा अवणस्थितः । स्वभोगतो विव-
दागाः षट्कतिर्यमलाञ्चिनः । रम्भादयः क्रमाद्देया विष्टेपाः
खादपक्रमात् । दिङ्मासविषयाः सौम्ये यास्ये पञ्च
दिशो नव । सौम्ये रसाः खं यास्ये गाः सौम्ये खार्का-
स्तयोदश । दक्षिणे रुद्रयमलाः सप्तविंशदयोत्तरे ।
यास्येऽध्यर्धतिककता नवसार्धशरेषवः । उत्तराखां तथा
षष्टिस्त्रिंशत् षट्त्रिंशदेव हि । दक्षिणे त्वर्धभागस्तु
चतुर्विंशतिरुत्तरे । भागाः षड्विंशतिः खं च दक्षादीनां
यथाक्रमम्” सू० “अञ्चिन्यादिनक्षत्राणां क्रमाद्भोगा एते ।
तत्राञ्चिन्याः अष्टचत्वारिंशत् कलाः । भरण्याश्चत्वारिंशत्
कत्तिकायाः कलाः पञ्चषष्टिः । रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत्
कलाः । मृगशिरसोऽष्टपञ्चाशत् । आर्द्रायाश्चत्वारः ।
अत्राव्यय इत्यत्र गोऽव्ययो गोऽग्नय इति वा पाठस्त्व-
युक्तः । शाकल्यसंहिताविरोधात् । एतेन “सौरोक्तं रुद्र-
भस्यांशास्त्रयोऽग्राव्ययः कलाः” इति नामर्दोक्तम्
“दशकलोपञ्चदशभागा मिथुने” सर्वजनाभिमतभ्रुवको द-
शकलायुतत्रयोदशभागाः पर्वताभिमतभ्रुवकश्च निरस्तः ।
पुनर्वसोरष्टसप्ततिः । पुष्यस्य षट्सप्ततिः । अश्लेषाया-
श्चतुर्दश । तथेति छन्दःपूरणार्थम् । मघायाश्चतुःपञ्चा-
शत् । पूर्वफाल्गु याश्चतुःषष्टिः । उत्तरफाल्गुन्याः
पञ्चाशत् । हस्तस्य षष्टिः । चित्रायाश्चत्वारिंशत् ।
स्वात्याश्चतुःसप्ततिः । विशाखाया अष्टसप्ततिः । अतुरा-
धायाश्चतुःषष्टिः । ज्येष्ठायाश्चतुर्दश । अनन्तरं मूलस्य
षट् । पूर्वाषाढायाश्चत्वारः । उत्तराषाढाया भ्रुवक-
माह । वैश्वमिति । उत्तराषाढायोगतारानक्षत्रम् ।
आप्यार्धभोगगम् । आप्यस्य पूर्वाषाढानक्षत्रसार्धभोगः ।
धनुराशेर्विंशतिभागस्तत्र स्थितं ज्ञेयम् । अष्टौ राशयो
विंशतिभागा उत्तराषाढाया भ्रुव इत्यर्थः । एतेन
पूर्वाषाढायोगतारायाः सकाशादुत्तराषाढायोगतारा

विंशतिकलोनसप्रभागान्तरिता । तेन पूर्वाषाढाध्रुवको-
ऽष्टराशयसप्तदश भागा विंशतिकलोनसप्रभागैर्युत उत्त-
राषाढाया ध्रुवस्यत्वारिंशत्कलाधिकोक्तध्रुव इति पूर्व-
तोक्तमपास्तम् ब्रह्मसिद्धान्तविरोधात् । अभिजिद्भ्रुव-
कमाह । आप्यस्येति । पूर्वाषाढाया अवसाने धनुराशे-
विंशतिकलोनसप्रविंशतिभागेऽभिजिद्योगतारा ज्ञेया ।
चत्वारिंशत्कलाधिकषड्विंशतिभागाधिका अष्टौ राशयो-
ऽभिजितो ध्रुव इत्यर्थः । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः ।
तेन संहितासम्मतं अवणपञ्चदशयस्थानं विंशतिविकला-
युतत्रयोदशकलायुतचतुर्दशभागादिकनवराशयो निरस्तम् ।
अवणस्य ध्रुवकमाह । वैश्वान्त इति । उत्तराषाढाया
अवसाने अवणयोगतारायाः स्थानं ज्ञेयम् । नव राशयो
दश भागा अवणध्रुवक इत्यर्थः । धनिष्ठाया ध्रुवकमाह ।
त्रिचतुःपादयोरिति । अवणस्य तृतीयचतुर्थचरणयोः
क्रमेणान्तादिसम्बन्धो मकरराशेविंशतिभागे अविष्टा धनिष्ठा
ज्ञेया । नव राशयो विंशतिभागा धनिष्ठाध्रुव इत्यर्थः ।
तुकारात् ज्ञेयान्तर्गतधनिष्ठास्थानं कुम्भस्य विंशतिकलो-
नसप्रभागान्तरिता । शतताराया भोगमाह । स्वभो-
गत इति । धनिष्ठाभोगात् कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्र-
भागवधेरित्यर्थः । शतताराया अशीतिर्भागः । अतः
प्राग्ब्रह्मवा इति ज्ञापनार्थं स्वभोगत इत्युक्तम् । शत-
तारायाः स्थानं शतताराकाध्रुव इति पर्यवसन्नम् । अव-
शिष्टनक्षत्राणां भोगानाह । षट्कृतिरिति । पूर्वभाद्र-
पदायाः षट्विंशत् कला भोगः । उत्तरभाद्रपदाया
द्वाविंशतिः । रेवत्या एकोनाशीतिः । अथ ध्रुवकानयनं
यथा । अश्विन्या भोगः । ४८ । दशगुणितः ४८० ।
अतीतनक्षत्राभावाद्भोगयोजनाभावः । अतोऽश्विन्याः
कलात्मको ध्रुवः । ४८० । राश्याद्यस्तु । ०८ । भरण्या
भोगः । ४० । दशाहतः । ४०० । अतीतनक्षत्रस्यैक-
त्वादष्टशतयुतो भरण्याः परिभाषया राश्यादो ध्रुवः ।
० । २० । एवमाद्रीभोगः । ४ दशाहतः ४० । अतीत-
नक्षत्राणां पञ्चतया पञ्चगुणिताष्टशतेन ४००० षड्विं-
सहस्रात्मकेन युतः कलादो ध्रुवः ४०४० राश्याद्यस्तु २ ।
७ । २० । एवं पूर्वाषाढाया दशगुणितो भोगः । ४० ।
एकोनविंशतिगुणिताष्टशतेन । १५२०० युतः परि-
भाषया राश्यादो ध्रुवः । ८ । १४ । शतताराया दश-
गुणितो भोगः । ८०० । त्रयोविंशतिगुणिताष्टशतेन ।
१८४०० । युतचतुर्विंशतिगुणिताष्टशतरूपो । १८२०० ।

जातो ध्रुवो राश्याद्यः । १० । २० । पूर्वाभाद्रपदाया-
दशगुणितो भोगः ३६० । चतुर्विंशतिगुणिताष्ट-
शतेन । १८२०० युतः । १८५६० जातो
ध्रुवो राश्याद्यः । १० । २६ । उत्तराषाढाभिजि-
च्छ्रवणधनिष्ठानां स्वभोगस्थानात् पश्चात् स्थितत्वनोक्त-
रीत्यसम्भवाद्भिजिदरीत्या ध्रुवका उक्ताः स्वादिस्थानाद्योग-
तारा यदन्तरकलाभिः स्थितास्ता लाघवाद्दशापवर्तिता
भोगसञ्ज्ञा उक्ताः । तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते । “अष्टौ
विंशतिरर्धेन गजान्निर्वर्धयेष्वेव । त्रितर्काः सतिभागा-
द्विरसाम्प्रज्ञाश्च षट्शतम् । नवाशा नवसूर्याश्च वेदेन्द्राः
शरवाणभूः । स्वात्यष्टिः सृष्टिर्गोऽतिष्ठतिर्विश्वान्ध-
स्तथा । वेदाकृतिर्गोऽद्रिहस्ताः कबिहस्ता युगार्थद्वक् ।
खोत्कृतिस्तृणशङ्खीनाश्च रसहस्ताः खहस्तिद्वक् । खगो-
ऽश्विनः खदन्ताः षड्दन्ताः शैलगुणानयः । मेघाद्यश्च-
दिमध्यांशाः षड्भोगाः खषड्गुणाः” इति । अथ नक्ष-
त्राणां विक्षेपभागानाह । एवमिति । उक्तध्रुवक-
सम्बन्धिनामश्विन्यादिनक्षत्राणां यथाक्रमं क्रमादित्यर्थः ।
स्वात् खकीयापक्रमात् क्रान्त्यप्यात् क्रान्तिवृत्तस्य ध्रुवक-
स्थानादित्यर्थः । विक्षेपा विक्षेपभागा दक्षिणा उत्तरा वा
भवन्ति । तत्रोत्तरदिश्यश्विन्यादित्यत्राणां दिङ्मास-
विषयाः क्रमेण दश द्वादश पञ्चेत्यर्थः । दक्षिणदिशि
रोहिण्यादित्यत्राणां पञ्च दश नव । उत्तरस्यां पुनर्वसोः
षड्भागाः । पुष्यस्य खं विक्षेपाभावः । अत्र पञ्चमास-
रस्य गुरुत्वेन छन्दोभङ्ग आर्षत्वाच्च दोषः । दक्षिणस्या-
मक्षेपायाः सप्त । उत्तरस्यां मघादित्यत्राणां शून्यं
द्वादश त्रयोदश । दक्षिणस्यां हस्तचित्रयोरेकादश द्वौ ।
अनन्तरं स्वात्या उत्तरदिशि सप्तविंशत् । दक्षिणस्यां
विशाखादीनां पक्षां सार्धैकं त्रयं चत्वारः नव सार्धपञ्च
पञ्च क्रमेण उत्तरदिशि तथा विक्षेपभागाः । अभिजितः
षष्टिः । अवणस्य विंशत् । धनिष्ठायाः षट्विंशत् ।
एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । चकारः पूरणार्थः ।
दक्षिणस्यां तुकारस्तथा । अर्धभागः शततारायाः । तुका-
रस्तथा । उत्तरस्यां पूर्वभाद्रपदायाश्चतुर्विंशतिः । तस्या-
मेव दिशि भागा विक्षेपभागा उत्तरभाद्रपदायाः षड्विं-
शतिः । रेवत्या विक्षेपाभावः । चकारः पूरणार्थः ।
अथागस्त्यलुब्धकवज्रवज्राहृदयताराणां ध्रुवकविक्षेपांस्तदुप-
पत्तिं श्लोकत्रयेणाह” रङ्गः । “अशीतिभागैर्यास्यायामगच्छेत्
मिथुनान्तर्गः । विंशे च मिथुनस्यांशे ऋगव्याधौ व्य-

स्थितः । विक्षेपो दक्षिणे भागे, स्वार्णवैः स्वादपक्रमात् ।
 छतभुग्वज्रहृदयो एषे द्वाविंशभागौ । अष्टाभिस्त्रिंशता
 चैव विक्षिप्ता उत्तरेण तौ । गोलं बध्ना परीक्षेत विक्षेपं
 ध्रुवकं स्फुटम् । “स्वकीयात् क्रान्तिविभागस्थानादक्षि-
 णस्यामशीत्यंशे स्तारात्मकोऽगस्त्यो मिथुनान्तः कर्कादिभागे
 स्थितः । अगस्त्यनक्षत्रस्य राशित्वं ध्रुवकः । दक्षिण-
 विक्षेपोऽशीतिरित्यर्थः । मृगशिरसो लुब्धको मिथुनराशेः
 विंशतिभागे स्थितः । चकारः सप्तद्वये । लुब्धकनक्षत्रस्य
 राशिद्वयं विंशतिभागा ध्रुवक इत्यर्थः । दक्षिणस्यां
 चत्वारिंशता भागैः परिमितस्तस्य च क्रान्तिवृत्तस्थाना-
 द्विक्षेपः । वृषराशौ वज्रब्रह्महृदयो द्वाविंशभागस्थितौ
 वज्रब्रह्महृदयनक्षत्रयोर्द्वाविंशतिभागाधिकैकराशिध्रुवकः ।
 तौ वज्रब्रह्महृदयो । अष्टाभिस्त्रिंशता । चकारः क्र-
 मार्थे । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । उत्तरेणो-
 त्तरस्यामित्यर्थः । विक्षिप्तौ विक्षेपवन्तौ । वज्रैर्विक्षेपो-
 ऽष्टभागः उत्तरः । ब्रह्महृदयस्योत्तरे विक्षेपस्त्रिंशदि-
 त्यर्थः । नन्वेते ध्रुवा विक्षेपाश्च कालक्रमेण नियता
 अनियता वेत्यत आह । गोलमिति । गोलं बध्य-
 माणं बध्ना वंशशलाकादिभिर्निबध्य स्फुटं विक्षेपं क्रा-
 न्तिसंस्कारयोग्यं ध्रुवाभिमुखं ध्रुवकं स्फुटमायनदृक्कर्म-
 संस्कृतं परीक्षेत । खलकाले दृग्गोचरसिद्धमङ्गोक्तुत ।
 तथा च क्रान्तिसंस्कारयोग्यविक्षेपायनसंस्कृतध्रुवकयोरयना-
 श्वषादस्थिरत्वादपि मयेदानीन्तनसमयानुरोधेन लाघ-
 वार्थमायनदृक्कर्मसंस्कृता ध्रुवाः क्रान्तिसंस्कारयोग्यविक्षे-
 पाश्च नियता उक्ताः । कालान्तरे गोलयन्त्रेण वेधसिद्धा
 ज्ञेयाः । नैत इति भावः । गोलयन्त्रेण वेधस्तु गोल-
 बन्धोक्तविधिना गोलयन्त्रं कार्यम् । तत्र खगोलस्योपरि
 भगोलम्, आधारदृक्स्थोपरि विषुवदृक् । तत्र यथो-
 क्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशाङ्कितं च बध्ना ध्रुवयष्टिकोऽलयोः
 प्रोतमन्यञ्चलं भवेधवल्लयम् । तच्च भगणांशाङ्कितं का-
 र्यम् । ततस्तद्गोलयन्त्रं सम्यग्ध्रुवाभिमुखयष्टिकं जल-
 समक्षितिजवल्लयं च यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा
 रात्रौ गोलमध्यच्छिद्रगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य
 क्रान्तिवृत्ते मीनान्तादृशकालान्तरितपञ्चाङ्गागं रेवतीतारा-
 यां निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्याश्विन्यादेर्नक्षत्रस्य योगतारां
 विलोक्य तस्या उपरि तद्वेधवल्लयं निवेश्यम् । एवं कृते
 सति वेधवल्लयस्य क्रान्तिवृत्तस्य च यः सम्पातः स मीना-
 न्तादप्यतो यावद्भिरंशैस्तावन्तस्य नक्षत्रस्य ध्रुवांशा

ज्ञेयाः । वेधवल्लये तस्यैव सम्पातस्य योगतारायाश्च याव-
 न्तीऽन्तरेऽंशास्तावन्तस्य विक्षेपांशा दक्षिणा उत्तरा वा
 वेद्याः । अथ कदम्बप्रोतवेधवल्लयेन वेधे तु सदा स्थिरा
 ध्रुवका आयनदृक्कर्मसंस्कृताः परन्तु कदम्बतारयोरभावाद्-
 शक्यमिति यथोक्तवेधेनैवायनदृक्कर्मसंस्कृता ध्रुवाः शराश्च
 ध्रुवाभिमुखाः स्फुटाः सिद्धा भवन्तीति दिक् । अथ रोहि-
 णीशकटभेदमाह ”रङ्ग० । “एषे सप्तद्वये भागे यस्य यास्योऽ-
 शकद्वयात् । विक्षेपोऽभ्यधिको भिन्द्याद्रोहिण्याः शकटं
 तु सः ”रङ्ग० । “वृषराशौ सप्तद्वयेऽंशे यस्य महस्य भागद्वया-
 दधिको विक्षेपो दक्षिणः स मह्यो रोहिण्याः शकटं शक-
 टाकारश्चिवेशं भिन्द्यात् । तन्मध्यगते भवेदित्यर्थः ।
 तुकारादुपहविक्षेपो रोहिणीविक्षेपादत्य इति विशेषा-
 र्थकः । विक्षेपस्य दक्षिणस्य रोहिणीविक्षेपादधिकत्वे
 शकटाद्विर्दक्षिणभागे महस्य स्थितत्वेन तद्भेदकत्वाभा-
 वात् । अत्र शकटाग्रिमनक्षत्रस्य ध्रुव एकराशिः सप्त-
 दशांशाः दक्षिणः शरो भागद्वयमिति वेधसिद्धा स्पष्टा
 युक्तिः । अथ महयोगसाधनार्थं महयोगसाधनरीत्यतिदेश-
 माह ”रङ्ग० । “महवद्व्युनिशे भानां कुर्याद्दृक्कर्म पूर्ववत् ।
 महमेलकवच्छेपं महभुक्त्वा दिनानि च ”रङ्ग० । “महवद्व्यु-
 निशे महगणां यथा दिनरात्रिमाने आनृदृक्कर्मार्थं कृते
 तथा दिनमानरात्रिमाने भानां नक्षत्रध्रुवकाणामाचदृक्क-
 र्मार्थं गणकः कुर्यात् । तदनन्तरं पूर्ववन्नक्षत्रनित्योदया-
 स्तौ साधयित्वाभीष्टकाले दिनगतशेषाभ्यां नतं कृत्वा विषु-
 वच्छाययाभ्यस्तादित्यादिनेत्यर्थः । दृक्कर्म कुर्यात् । अत्र
 नक्षत्रध्रुवके पर्वतेनायनदृक्कर्माभ्युदाहरणे कृतं तदयुक्तम् ।
 तस्य ध्रुवके स्वतः सिद्धत्वात् । तदनन्तरं शेषं नक्षत्र-
 महयुतिसाधनं महध्रुवतल्लयतरूपं महमेलकवदुपहयो-
 गसाधनरीत्या महान्तरकला इत्यादिना कार्यम् । ननु
 तत्र महान्तरकलाः खलुभक्तिलिप्तासमाहताः । भुक्त्यन्तरेण
 विभजेदित्युक्ते नक्षत्रस्य का गतिर्ग्राह्येत्यत आह । महभु-
 क्त्येति । केवलया महगत्या महस्य फलं महध्रुवान्तर-
 रूपमप्ये संस्कार्यं ध्रुवसमो महो भवति । नक्षत्रस्य पूर्व-
 गत्यभावाद्भ्रुवो यथास्थित इत्यर्थः । ननु तथापि महन-
 क्षत्रयुतिकालसाधनं भुक्त्यन्तरासम्भवात् कथं कार्यमिति म-
 न्दाशङ्केत्यत आह । दिनानीति । अभीष्टसमयाद्विरमित्या-
 दिना केवलया महगत्या महनक्षत्रयुतिदिनानि साध्यानि ।
 चः सप्तद्वये । नक्षत्राणां गत्यभावात् । अथाभीष्टकालादुप-
 हनक्षत्रयुतिकालस्य गतैष्यत्वमसम्भुमार्थं पुनराह ”रङ्ग० ।

“एषो हीने एहे योगो ध्रुवकादधिके गतः । विपर्ययाद्वक्रगते एहे ज्ञेयः समागमः” सू० । “नक्षत्रध्रुवादुक्ताद्-
एह आवनडक्कर्मसंस्कृतएह आलडक्कर्मसंस्कृतनक्षत्र-
ध्रुवकात् डक्कर्मद्वयसंस्कृतोएह इति विवेकार्थः । न्यूने
सति योगो नक्षत्रग्रहयोगः स्वाभीष्टसमयाद्भावी । अधिके
सति पूर्वे जातः । वक्रगते एहे विपर्ययादुक्तवैपरीत्यात्
समागमो नक्षत्रग्रहयोगो ज्ञेयः । हीने एहे गतोऽधिके
एह एषो योगः । अतोपपत्तिर्नक्षत्रस्य गत्यभावेन सदा
स्थिरत्वादुपग्रहगमनेनैव योगसम्भवादिति सुगमतरा । अ-
थाश्विन्यादिनक्षत्रस्य बहुतारात्मकत्वात् कस्यास्ताराया
एते ध्रुवका इत्यस्य योगताराया ध्रुवकत्वमित्युत्तरं मनसि
वृत्ताश्विन्यादिनक्षत्राणां योगतारां विवक्षुः प्रथममेषां
नक्षत्राणां योगतारामाह” रङ्ग० ।

“फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवाषाढयोर्द्वयोः । विशाखाश्विनि-
सौम्यानां योगरारोत्तरा स्मृता” सू० । “एषासक्तनक्षत्राणां
प्रत्येकं स्वतारासु योत्तरदिक्स्था तारा सा योगतारा
गोलतत्त्वज्ञैरुक्ता । अथान्येषोरनयोराह” रङ्ग० । “पश्चि-
मोत्तरताराया द्वितीया पश्चिमे स्थिता । हस्तस्य योग-
तारा सा अविषायाश्च पश्चिमा” सू० ।

“हस्तनक्षत्रं पञ्चतारात्मकं हस्तपञ्चाङ्गुलिसन्निवेशा-
कारम् । तत्र नैर्ऋत्यदिगाश्रितपश्चिमावस्थितताराया उ-
त्तरदिगवस्थितताराया द्वितीया पूर्वोक्तातिरिक्ता पश्चिमे
वायव्याश्रिते या स्थिता सा हस्तस्य योगतारा ज्ञेया ।
उत्तरतारासङ्गा पश्चिमाश्रिता तारा हस्तस्य योगतारेति
फलितार्थः । धनिष्ठाया योगतारामाह । अविषाया
इति । धनिष्ठायास्तारासु या पश्चिमदिक्स्था सा तस्या
योगतारा । चः सप्तज्ञेये । अथान्येषामेषामाह” रङ्ग० ।
“ज्येष्ठाश्रवणसैवाणां वार्हस्पत्यस्य मध्यमा । भरण्याग्ने-
र्वाप्रताराणां रेवत्याश्चैव दक्षिणा” सू० ।

“ज्येष्ठाश्रवणानुराधानां पुष्यस्य च प्रत्येकं तारात्रयात्म-
कत्वान्ध्रमयतारा योगतारा स्यात् । भरणीकृत्तिकामघा-
नां रेवत्याः । चः सप्तज्ञेये । प्रत्येकं स्वतारासु या दक्षिण-
दिक्स्था सा योगतारा । अथान्येषामवशिष्टानां चाह”
रङ्ग० । “रोहिण्यादित्यमूलानां प्राची सार्पस्य चैव हि ।
तथा प्रत्यवशेषाणां स्थूला स्याद्योगतारका” सू० । “रोहिणी-
पुनर्वसुमूलानामक्षेपायाश्च प्रत्येकं स्वतारासु या पूर्वदिक्स्था
सैव योगतारेत्येवहोतरर्थः । प्रत्यवशेषाणामवशिष्टनक्षत्रा-
णामार्द्धाचिन्तास्वात्मभिजिह्वताराणां स्वतारासु यात्यन्तं

स्थूला मङ्गली सा योगतारा स्यात् । अथ ब्रह्मसंज्ञकनक्ष-
त्रावस्थानमाह रङ्ग० । “पूर्वस्यां ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः
स्थितः । प्रजापतिर्दृष्टान्तोऽसौ सौम्योऽष्टविंशदंशकैः” सू० ।
“ब्रह्महृदयस्यानात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः प्रजापतिस्तारा-
त्मको ब्रह्मा क्रान्तिवृत्ते स्थितः । कुतित्यत आह । दृष्टा-
न्त इति । दृष्टान्तनिकटे । एकराशिः सप्तविंशत्यंशा
ब्रह्मध्रुवक इत्यर्थः । अस्य विक्षेपमाह । असाविति ।
ब्रह्मा उत्तरस्यामष्टविंशद्भागैः स्थितः । अष्टविंश-
द्भागा अस्य विक्षेप इत्यर्थः । अथापां वत्सापयोस्तारवारव-
स्थानमाह र० । “अपां वत्सस्तु चित्वायासुत्तरेऽंशैस्तु पञ्च-
भिः । दृष्टत् किञ्चिदतो भागैरापः षड्भित्तयोत्तरे” सू० ।
“चित्वायाः सकाशादपां वत्ससंज्ञकस्तारात्मकः पञ्चभिर्भागै-
रुत्तरस्यां स्थितः । प्रथमतः कारश्चिदाध्रुवतुल्यध्रुवकार्थकः ।
द्वितीयतः कारश्चिदाविक्षेपस्य दक्षिणभागद्वयात्मकत्वादपां-
वत्सविक्षेप उत्तरस्तिभाग इति स्फुटार्थकः । अतोऽपां वत्-
सात् किञ्चिदल्पान्तरेण दृष्टत् स्थूलस्तारात्मक आपसंज्ञकः
तथाऽपां वत्सात् षड्भिरंशैरुत्तरस्यां स्थितश्चिदाध्रुवक ए-
वापस्य ध्रुवको विक्षेप उत्तरे नवांशा इत्यर्थः” रङ्ग० ।

नक्षत्राणांसुदयास्तकालनिरूपणम् उदयशब्दे ११२८
पृष्ठादौ दर्शितम् ।

ऋक्षघटितत्वात् राशीनां तथात्वम् । राशिनाम
भवेत् नाम भट्टकं गृह्णाम च” ज्यो० । राशयश्च द्वादश
“पुनर्द्वादशधात्मानं व्यभजद्वाशिसंज्ञकम् । नक्षत्ररू-
पिणं भूयः सप्तविंशात्मकं वशी” सू० सि० उक्तेः । ते च
मेघदृष्टमिधुनकर्कटसिंहाः कन्या तुलाथ दृष्टिकभम् ।
धनुरथ मकरः कुम्भोमीन इति च राशयः कथिताः”
ज्योति० उक्ताः राशिस “विकलानां कला षष्ट्या तत्-
षष्ट्या भाग उच्यते । तत्त्रिंशता भवेद्वाशिसंज्ञकमोद्वादशैव
तु” सू० सि० उक्तेः १०८०० विकलात्मकः १८०० कलात्मकः
त्रिंशत्भागात्मकः । तैर्द्वादशभिः ३६० अंशैर्भग्नोराशि-
चक्रं स्यात् तत्र सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकराशिचक्रे द्वादशधा
विभक्ते सपादनक्षत्रद्वयस्यैव प्रत्येकराशिघटकता तेन प्रत्ये-
कनक्षत्रस्य ८०० कलात्मकत्वम् । “भोगोऽष्टयती क्षिप्ताः”
सू० सि० उक्तेः । राशिभेदे नक्षत्रभेदनिरूपणसमुच्चक्रशब्दे
१०७१ पृ० दृश्यम् ।

“मासर्क्षादीन् न शोधयेत्” “जन्मर्क्षे उपतापिते” ज्यो० ।

“दक्षिणां दिशश्चक्षुषु वार्षिकेक्षय भास्करः” रघुः ।

ऋक्षगन्धा स्त्री ऋक्षान् गन्धयति हिनस्ति गन्ध-अच् ईत० ।

१जाङ्गलोद्वे, (अधिजाङ्गलो) २महाश्वेतायां, ३चौरवि-
दायाञ्च । (वीरताङ्ग) स्वार्थे कन् तत्त्वैव

चक्रगिरि पु० कर्म० । कुलाचलभेदे चक्रनामके पर्वते ।

चक्रचक्र न० ईत० । नक्षत्रसमुदाये चक्राणां चक्रमिव गग-
नस्थे नक्षत्रात्मके चक्राकारे पदार्थभेदे । ऊडचक्रशब्दे तद्वि-
वृतिः । भचक्रस्य प्रवहवायुना प्रत्यहं पञ्चाङ्गनेऽपि पञ्चाणां
यथा प्राग्गतित्वं भवेत्तथा सू० सि० रङ्गनाथव्याख्ययोः
यथा “अथ ग्रहपूर्व गत्युत्पत्तौ कारणमाह । “पञ्चाद्व्रजन्तो-
ऽतिजवाच्चलैः सततं ग्रहाः । जीयमानास्तु लम्बन्ते तल्ल-
म्बेव स्वमार्गगाः” सू० सि० । “पञ्चादनन्तरं पुनरावृत्त्या
पञ्चात् पश्चिमदिगभिमुखं नक्षत्रैस्तारकादिभिः सह
ग्रहाः सूर्यादयोऽतिजवात् प्रवहवायुसत्वरगतिवशात्
सततं निरन्तरं व्रजन्तो गच्छन्तः स्वमार्गगाः स्वकक्षावृत्तस्था
जीयमाना नक्षत्रैः पराजिता नक्षत्राणामप्येव गमनात् ।
अतएव लज्जयेव गुरुभूता इति तात्पर्यार्थः । तल्लं स-
मम् । एवकारादधिकन्यूनव्यवच्छेदः । लम्बन्ते स्वस्था-
नात् पूर्वस्मिन् लम्बायमाना भवन्ति । यथा लज्जितः
पञ्चाङ्गवति नाप्ये । तृकारादधोऽधः कक्षाक्रमानुरोधेन
शन्यादिग्रहाणां धन्त्रान्तानां गुरुतापचयः शनिरतिगु-
रुभूतस्तस्मात् किञ्चिन्नूनो गुरुस्तस्मादपि भौम इत्यादि
यथोत्तरम् । यस्य कक्षा महती तस्य गुरुत्वाधिक्यं यस्य
लघ्वी तस्य तदनुरोधेन गुरुताल्पत्वमिति । एतदुक्तं भ-
वति । ब्रह्मणा प्रवहवायौ नक्षत्राधिष्ठितो भूतो गोलः
स्थापितस्तदन्तर्गताः स्वस्वाकाशगोलस्थाः शन्यादयो न-
क्षत्राधिष्ठितभूतगोलस्य क्रान्तिवृत्तस्य रेवतीयोगतारासन्नरूप-
मेषादिप्रदेशसमस्तल्लम्बाः स्थापिताः । क्रान्तिवृत्तं तु
मेषतुलास्थाने विषुवद्वृत्तलग्नं सम्पातात् त्रिभान्तरितक्रा-
न्तिवृत्तप्रदेशाभ्यां चतुर्विंशत्यन्तरेण दक्षिणोत्तरौ मका-
रकर्कादिरूपौ तदेवं द्वादशराश्यात्मकं वृत्तं ग्रहचारभू-
तम् । विषुवद्वृत्तं तु ध्रुवमध्यस्थं निरक्षदेशोपरिगम् ।
तत्र प्रवहवायुना स्थापितेन भूतो नक्षत्रगोलो नाक्षत्रप-
ट्टिषट्ठीभिः परिवर्त्यते । तदन्तर्गतवायुभिस्तदाघातेन
वा ग्रहा भ्रमन्तोऽपि नक्षत्रगोलस्थितक्रान्तिवृत्तीयमेषा-
दिप्रदेशेन समं न गच्छन्ति वायूनां स्वल्पत्वात् तदाघात-
स्थायित्वाद्भिस्मानां गुरुत्वाच्च । अतस्तत्स्थानाद्ग्रहाणां
लम्बना दृश्यन्ते । अतएव नक्षत्रोदयकाले तेषां द्वितीय-
दिने नोदयः किन्तु ग्रहो लम्बितप्रदेशेन वायुना तदनन्-
तरपूर्वभागच्छतीत्यनन्तरमुदयः । लम्बनं तु शन्यादीनां

कक्षानुरोधेन गुरुत्वाद्वायूनां तद्वातानां वा कक्षानुरो-
धेन बह्वल्यत्वात् तल्लम् । यद्यपि वायोर्ध्रुवानुरोधेन
स्वल्पत्वाद्ग्रहवल्बलम्बनं विषुवद्वृत्ते भवितुमुचितं न क्रान्ति-
वृत्ते । तथा च वक्ष्यमाणक्रान्त्यनुपपत्तिः क्रान्तिवृ-
त्तस्य द्वादशराशिभोगेन वक्ष्यमाणानां भगणानामनुपप-
त्तिश्च । तथापि वायुनावलम्बितो ग्रहो विषुवन्मार्गगोऽपि
तद्विषुवप्रदेशासन्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशेन ग्रहाकाशगोल एव
स्वसमस्तलेणाकृष्यत इति नानुपपत्तिः । अतएव स्वमा-
र्गगा इति क्रान्तिवृत्तानुसृतस्वाकाशगोलस्य कक्षासार्गगता
इत्यर्थकमुक्तमिति सङ्क्षेपः । रङ्ग० । “अथात एव ग्रहाणां
लोके प्राग्गतित्वं सिद्धमित्याह । “प्राग्गतित्व-
मतस्तेषां भगणैः प्रत्यहं गतिः । परिणाहवशाद्भिन्ना तद्व-
शाङ्गानि भुङ्क्ते” सू० सि० । “अतोऽवलम्बनादेव तेषां
ग्रहाणां प्राग्गतित्वं प्राच्यां दिशि गतिर्येषां ते प्राग्ग-
तयस्तद्भावः प्राग्गतित्वं सिद्धम् । लम्बनस्वरूपेव ग्रहाणां
पूर्वगतिरुत्पन्ना लोकेः कारणानभिज्ञैः प्रत्यक्षावगता
तच्छक्तिजनिता कल्पितेत्यर्थः । सा कियतोत्पत्त आह ।
भगणैरिति । वक्ष्यमाणभगणैः प्रत्यहं प्रतिदिनं गतिः
प्राग्गमनरूपा भगणानां गत्युपपन्नात् भगणस्वस्ववक्ष्य-
माणदिनैः सूर्यसावर्ण्यग्रहभगणा लभ्यन्ते तदैकेन दिनेन
केत्युपाताज्ज्ञेया । ननु ग्रहभगणानां तल्लम्बनाभावात्
प्रतिदिनं ग्रहगतिभिर्ज्ञेयं पूर्वं लम्बनरूपा ग्रहगतिरयु-
क्तोक्ता ग्रहलम्बनस्याभिन्नत्वादित्यत आह । परिणाहव-
शादिति । परिणाहः कक्षापरिवृत्तद्वशात् तदनुरोधा-
दियं ग्रहगतिभिर्ज्ञेयाऽतल्लम्बा । अयमभिप्रायः ग्रहाणां
लम्बनं तल्लम्बप्रदेशेन, परन्तु स्वस्वकक्षायां तत्तत्प्रदेशे तल्लम्बे
याः कलास्ता गतिकलास्तास्तु महति कक्षावृत्तेऽस्या ल-
घुकक्षावृत्ते बह्व्रः सर्वकक्षापरिधीनां चक्रकलाङ्कितत्वात् ।
भगणास्तु गतिवशादेव यस्य कक्षावृत्तं महत् तस्याल्पा यस्य
च लघु कक्षावृत्तं तस्य बह्व्रस्तदुत्पन्ना गतिरपि तथेति न
विरोधः । नन्वेकरूपगतिं विज्ञाय भिन्नरूपा गतिः कथ-
मङ्गीकृतेत्यत आह । तद्वशादिति । भिन्नगतिवशाद्भानि
राशीन् नक्षत्राणि भुङ्क्ते ग्रहा भुङ्गन्तीत्यर्थः । तथा च
ग्रहराश्यादिभोगज्ञानार्थमियमेव गतिरुपयुक्ता नैकरूपेति
भावः” रङ्ग० “अथ भोगे विशेषं वदन् वक्ष्यमाणभ-
गणस्वरूपमाह । “शीघ्रगस्तान्यथालेन कालेन महताऽ-
ल्यगः । तेषां तु परिवर्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः” सू०
सि० “अथशब्दः पूर्वोक्तेर्विशेषरूपकः । शीघ्रगतोग्रह-

स्तानि भान्यत्येन कालेन भुनक्त्यत्यगतिग्रहो बह्वकालेन भुनक्ति तत्पराश्यादिभोगो मन्दशीघ्रगतिग्रहयोस्तुल्य-
कालेन न भवतीति विशेषार्थः । तेषां राशीनां परि-
वर्तनं भ्रमणेन । तुकारादुपहादिगतिभोगजनितेन भगणः
प्राज्ञैरुक्तः । क्रान्तिवृत्ते द्वादशराशीनां सत्त्वात् तद्भो-
गेन चक्रभोगसमाप्तेर्यत् स्थानमारभ्य चलितो ग्रहः पुन-
स्तत् स्थानमायाति स चक्रभोगः परिवर्तसंज्ञोऽपि द्वाद-
शराशिभोगाङ्गण इत्यर्थः । ननु क्रान्तिवृत्ते सर्वप्रदेशेभ्यः
परिवर्तसम्भवादत्त कः परिवर्तादिभूतः प्रदेश इत्यत्र आह
पौष्णान् इति । सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा क्रान्तिवृत्ते रेवतीयो-
गतारासन्नप्रदेशे सर्वग्रहाणां निवेशितत्वात् तदवधितो
ग्रहचलनाच्च पौष्णस्य रेवतीयोगताराया अन्ते निकटे
प्रदेशे तथा च रेवतीयोगतारासन्नाग्रिमस्थानमेवाद्यन्ता-
वधिभूतमिति" रङ्ग० ।

तत्सन्निवेशप्रकारः सि० शि० उक्तो यथा "सृष्ट्वा भवकं
कमलोद्भवेन ग्रहैः सहैतद्गणनादिसंस्थैः । शशङ्गमे वि-
श्वसृजा नियुक्तं तदन्ततारे च तथा ध्रुवत्वे । ततोऽपरा-
शाभिमुखं भपञ्जरे सखेचरे शेषतरे भ्रमत्यथि । तदल्पग-
त्येन्द्रदिशं नभश्चराश्चरन्ति नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु"

"यदेतद्भवकं ग्रहैः समं भ्रमद्भूयते तद्विश्वसृजा जग-
दुत्पादकेन कमलोद्भवेन ब्रह्मणा सृष्ट्यादौ सृष्ट्वा ततः
शश्वत्भ्रमेऽनवरतभ्रमणे नियुक्तम् । एतदुक्तं भवति । भा-
न्यश्विन्यादीन्यन्यानि विंशतिनि ज्योतींषि तेषां समूह-
श्चक्रं, ग्रहाश्च सूर्यादयस्तैः सह सृष्टम् । तानि भानि
प्राक्संस्थया समन्तान्निवेशितानि । ग्रहास्तु भगणादा-
वश्वनीमुखे निवेशितास्तु उपर्युपरिसंस्थया । तत्वादौ
तावदधश्चन्द्रः । तदुपरि बुधः । ततः शुक्रः । ततो
रविः । तस्माद्भौमः । ततो गुरुः । ततः शनिः । सर्वे-
षामुपरि दूरे भवकम् । एषां कक्षाप्रमाणानि कक्षा-
ध्याये प्रतिपादयिष्यन्ते । अहो यद्यूर्ध्वोर्ध्वस्या ग्रहा-
श्चदुपरि दूरतो भगणस्तत् कथं भगणादिसंस्थैर्ग्रहैरि-
त्युच्यते । सत्यम् । अत्र भूमध्ये स्रवसैकमयं बद्धा दि-
तीयमयं भवकोऽश्वनीमुखे किल निबद्धम् । तस्मिन्
स्रवत्वे प्रोता मणय इव चन्द्रादयो ग्रहाः सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा
निवेशिताः । भमण्डलं द्वादशधा विभज्यैव भूमध्यात्
स्रवत्वाणि प्रतिभागं नीत्वा किल बद्धानि तैः स्रवैः सह
ग्रहकक्षायां ये संपातास्ते तासु कक्षासु राश्यानाः ।
तद्वत्प्रकारा राशय इति सङ्क्षिप्तमिहोक्तम् । कक्षाध्याये

गोळे च किञ्चिद्विस्तार्य वक्ष्यामः । एवंविधं भवकं सृष्ट्वा
ब्रह्मणा गगने निवेशितम् । यत् निवेशितं तत् प्रवहो
नाम वायुः । स च नित्यं प्रत्यगगतिः । तेन समाहृतं
भवकं सखेचरं पश्चिमाभिमुखं भ्रमे प्रवृत्तम् । यत् तस्य
प्रत्यगभ्रमणं तच्छीघ्रतरम् । यत एकेनाङ्गा भमण्डलस्य
(भूमेः) परिवर्त्तः । एवं तस्मिन् भपञ्जरे सखेचरे शेषतरे
भ्रमत्यपि खेचरा इन्द्रदिशं चरन्ति पूर्वोभिमुखं व्रजन्ति ।
नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु । अनन्तरकर्षितेषु स्वस्वमार्गेषु तेषां
प्राग्भ्रमणम् । तत् तदल्पगत्या । प्रत्यगगतेर्वृत्तत्वात्
प्रागल्पगत्या व्रजन्तो नोपलब्धन्त इति भावः । तथा तस्य
भपञ्जरस्य यो दक्षिणोत्तरावन्तौ तत् ये तारे ते ध्रुवत्वे
नियुक्ते" प्रसि० । राशिचक्रस्य प्रवहवायुना पश्चाद्भ्रम-
णोक्तिरपि व्युत्पद्यतेपरिगतत्वाभिप्रायेण देवास्तुरयोस्तु
सू० सि० सव्यापसव्यभ्रमणोक्तेः यथा "सव्यं भ्रमति
देवानामपसव्यं तुरदिषाम्" इति "व्यजे पश्चादितिः सदेति"
वक्ष्येव पश्चाद्वर्त्ततेति द्रष्टव्यम् ।

ऋक्षर पु० ऋष-कृषरन् ! १ कर्त्तव्यजि । ऋक्षतेः कन्ततेः
कण्टतेर्वा वा निरु० कृषरन् पु० । २ कण्टके "स्थोना
पृथिवी भवान्दक्षरा निवेशनी" यजु० ३५, २१, "अन्धक्षरा
अकण्टका" वेददी० । श्वारिधारायां स्त्री मेदिनिः ।

ऋक्षराज पु० ईत० टच् समा० । १ नक्षत्रेण चन्द्रे २ भङ्गूकेशे
जाम्बवति च । "अथ सिंहं प्रधावन्तश्चक्षराजो महा-
बलः" हरिवं० ३६६ अ० । "लेभे जाम्बवतीं कन्याश्च-
क्षराजस्य सम्मताम्" हरिवं० ३६ । "जाम्बवान्दक्षरा
जेन्द्रः" भाग० ८, २१, ४ । ऋक्षनाथादयोऽप्यत्र ।

ऋक्षला स्त्री ऋच-सलच् किञ्च । गुल्फाधःस्थनाद्याम् "क्रमणं
स्थूराभ्याश्चक्षलाभिः कपिञ्जलाम्" यजु० ५, ३, "ऋक्षला
गुल्फाधःस्था नाद्याः" वेददी० ।

ऋक्षवत् पु० ऋक्षाः बाह्व्येन सन्त्यत्र मत्तम् सत्य वः । नर्म-
दातीरस्ये पर्वतभेदे "वप्रक्रियाश्चक्षवतस्तपु" रघुः "नर्मदा-
कुलमेकाकी मेकलां सृत्तिकावतीम् । ऋक्षवन्तं गिरिं
जित्वा शुक्तिमत्यासुवास सः" हरिवं० ३७ अ० उक्तेः तस्य
नर्मदातीरस्थत्वम् बोध्यम् "ऋक्षवन्तं गिरिवरं विन्ध्यञ्च
गिरिमुत्तमम्" हरिवं० ३६ अ० ।

ऋक्षवन्त ऋक्ष+वा० वन् । शम्बरास्तुरपुरे नगरभेदे
"तश्चक्षवन्ते नगरे निहत्यास्तुरसत्तमम् । सृष्ट्या मायावतीं
देवीमागच्छन्नगरं पितुः" हरिवं० १६ अ० तं शम्बरम् ।
ऋक्षीक ति० ऋक्ष इव इवार्थे ईकन् । ऋक्षतुल्ये हिंस्रके ।

“ऋक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिसोषिण आव्याधिन्यस्तस्तरा
अरुण्येष्वाजायेरन्” शत० ब्रा० १२, २, ४, २, ४,
२ ऋक्षाकारपुरुषमेधोयदेवताभेदे स्त्री । “नदीभ्यः पौञ्जिष्ठ-
मृक्षीकाभ्यो नैषादम्” यजु० २०, ८ । पुरुषमेधे उक्तम् ।

ऋक्षेष्टि स्त्री नक्षत्रविशेषविहिते इष्टिभेदे ।

ऋक्षोद् पु० ऋक्षं नक्षत्रमिव स्वच्छम् उदकं यत् उदादेशः ।
पर्वतभेदे । “ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषाम् अण् । आ-
र्क्षोद्वा द्विजाः” सि० कौ० ।

ऋक्संहिता स्त्री इत० । ऋग्वेदसंहितायाम् ऋग्वेदशब्दे
विष्टिः । “ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ।
साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते” मनुः वेदोहि
मन्त्रब्राह्मणभेदेन द्विविधः तत्र मन्त्रात्मको भागः संहिता ।
“अग्निमीळे” इत्यादिकः ऋक्समुदायात्मकः ऋक्संहिता ।
मन्त्रेतरवेदभागो ब्राह्मणम् । संहितारूपसम्बिकार्य-
नियतान्नयतया संहितात्वं ब्राह्मणे पदग्रन्थे च न स-
ंहितानियम इति तयोरे संहितात्वमिति भेदः संहिता-
स्थपदविच्छेदज्ञापकोपन्यः पदग्रन्थः । स च ऋष्या-
दिकृतः पौरुषेय इति बोध्यम् ।

ऋक्सम न० ऋचा समम् । सामभेदे । “जगत्या ऋक्समम्
ऋक्समाच्छुक्” यजु० १२, ६५, “ऋक्सममृक्समसंज्ञं
यत् साम” वेददी० ।

ऋक्साम न० द्विव० । ऋक् च साम तदारूढगानं च
द्वयोः समाहारः अच् समा० नि० द्विव० । ऋग्रूपमन्त्र-
भेदतदारूढगानयोः समाहारे “ऋक्सामाभ्यां संतरन्तः”
यजु० ४, १ । “ऋक्सामयोः शिल्पो स्थस्ते” ४, ६ । ऋचश्च
सामानि चेति बहुत्वे तु नाच् । ऋक्सामन् इत्येव । “ऋक्-
सामान्यसुरस एष्टयोनाम” यजु० १८, ४३ ।

ऋगयन न० ऋचामयनम् । ऋक्पारायणग्रन्थे पूर्वपदात्
णत्वं नेह गव्यवधानात् । ऋमयनस्य व्याख्यानो ग्रन्थः
ऋगयनादि० अण् । आर्गयन तदुव्याख्यान ग्रन्थे ।

ऋगयनादि पु० पाणिन्युक्ते तस्य व्याख्यान इत्यर्थे अण्प्रत्यय
निमित्तप्रकृतिभूतशब्दसमुदाये । स च गणः “ऋमयन, पद-
व्याख्यान, छन्दोगान, छन्दोभाषा, चन्दोविचिति, न्याय,
पुनरुक्त, निरुक्त, व्याकरण, निगम, वास्तुविद्या, जल-
विद्या, अङ्गविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद, उद्याव
संवत्सर, सुहूर्त्, उपनिषद्, निमित्त, शिल्पा, भिक्षा”

ऋगावान न० आ० वेज्भावे ल्युट् ऋचामावानं यथनं
संहिताकार्येण ज्ञतसम्भानम् । वेदपाठकाले अर्द्धर्चादीनां

संहितया पूर्वोत्तरयोः सम्भाने “ऋचमृचमनावानसङ्गा
प्रशुत्यावस्थेत्” आश्व० औ० ४, ६, २ । “तेनार्द्धर्चाः
संहितयैव वक्तव्याः” नारा० वृ० । ऋचामन्ते तु न
संहितया यथनमित्यर्थः । “अभिष्ट, यादगावानम्” ५, ६, १ ।
“तस्योक्तमृगावानधर्मेण” ५, १२, २ । “तस्याद्यां पच्छ
ऋगावानं पच्छः शस्या चेत्” ५, २०, ३ ।

ऋगाया स्त्री ऋचामिव गाया । लौकिकगीतिवेदे । “ऋग्-
गायापाणिकादक्षविहिताब्रह्मगीतिकाः” याज्ञ० ।

ऋगमत् वि० ऋक् स्तुतिः पूजा वा अस्वस्य मतुप । १ स्तोतरि
२ अर्चनीये पूजनीये । “राजानसुपतस्य ऋग्मियम्” ऋ०
६, ८, ४ श्रुतेर्निरुक्तौ ऋग्मियमृग्मन्तमर्चनीयं पूजनीयम्”
निरुक्तकारः । ऋग्मानिव स्वार्थे च द्वितीयाचः परलोपः ।
ऋग्मियोऽप्यत्र । “नाभिष्टणन्तमृग्मियम्” ऋ० १, ६, ६ ।

ऋग्मिन् वि० ऋच्+अस्वर्थे मिनि । स्तोतरि । “गिरा यदि
निष्णिजमृग्मिणो ययुः” ऋ० ६, ८, ६, ४६ । “ऋग्मिणः
स्तोतारः” भा० ।

ऋग्विधान न० ऋचा ऋग्वेदेन कर्मविशेषस्य विधानम् ।
ऋग्वेदोक्तमन्त्रभेदेन कर्मविशेषविधाने तच्च हेमाद्रौ व्रत-
खण्डे विस्तरेणोक्तम् । वज्रपुराणोक्तमत दृश्यते

“अग्निस्वाच प्रतिवेदन्तु कर्माणि कात्यानि प्रवदासि
ते । प्रथमं ऋग्विधानं वै शृणु त्वं भुक्तिस्तुतिदम् ।
अन्तर्जले तथा होमे जपतो मनसेषितम् । कामं करोति
गायत्री प्राणायामाद्विशेषतः । गायत्र्यादशसाहस्रो जपो-
नक्ताशनोद्विजः । आश्रमाद्बहिः स्नातश्च सर्वकल्मषना-
शनः । दशाशुतानि जप्त्वाथ हविष्याशी स सुक्तिभाक् ।
प्रणवोहि परं ब्रह्म तज्जपः स च पापहा । ओङ्कार
शतजप्रस्तु नाभिमालोदके स्थितः । जलं पिबेत् स सर्वैस्तु
पापैर्विप्रः प्रमुच्यते । मातात्वयं तयोवेदास्तयोदेवास्त-
योऽग्नयः । महाव्याहृतयः सप्त लोकाहोमोमला-
पहः । अन्तर्जले तथा राम ! प्रोक्तश्चैवाघमर्षणः । अग्नि-
मीले पुरोहितं स्तुतोऽयं वज्रदेवतः । शिरसा धारयन्
वज्रं योजयेत् परिवत्सरम् । होमं त्रिवणं भैक्ष्यमन-
ग्निज्वलन चरेत् । अतः परमृचां सप्त आद्याद्या याः प्रकी-
र्त्तिताः । भोजयन् प्रयतोनित्यमिदानीं कामान् समश्नुते ।
मेधाकामोजपेन्नित्यं सदसस्ततिमिच्छुचम् । अस्मं य-
जन्ति याः प्रोक्ता नवर्चो मृत्युनाशनः । शुनः शकृमृषिं
वह्नः सन्निरुद्धोऽथ वा जपेत् । मुच्यते सर्वपापेभ्यो गदी
चाप्यगदी भवेत् । यद्वच्छेत् शाश्वतं कामं मितं प्राज्ञं

पुरन्दरम् । ऋग्भिः षोडशभिः कुर्वादिन्द्रस्येति दिने-
दिने । हिरण्यस्तु समिद्धेतत् जपन् शत्रून् प्रवाधते ।
क्षीमी भवति चाध्माने ये ते पन्था जपन्नरः । रौद्रीति
षड्विंशान् स्रुयाद्युयै दिने दिने । चरुं वा कलयेद्वै
तस्य शान्तिः परा भवेत् । उद्यद्युदितमादित्यसपतिष्ठन्
दिनेदिने । क्षिपेज्जलाञ्जलीन् सप्त मनोदुःखविना-
शनः । द्विषन्तमित्यथर्वदे यद्विष्वान् जपन् स्मरेत् ।
आगम्यो सप्तरात्रेण विद्वेषमधिगच्छति । आरोग्य-
कामो यो धी च प्रज्ञाश्रयात्तमज्जपेत् । उत्तमस्तस्य
चाङ्गार्धो जपेद्वैरिविनाशने । उद्यस्यायुरक्षयं तेजो म-
ध्यं दिने जपेत् । अस्तं प्रतिगते स्तुत्यं द्विषन् प्रतिवा-
धने । तव यश्चेति सूक्तानि जपन् शत्रून् क्षियच्छति । एक-
देशं सुवर्गस्य सर्वकामान् विनिर्दिशेत् । आध्या-
त्मिका क इत्येता जपन्मोक्षमाप्नुयात् । आ नो भद्रा इ-
त्यनेन दीर्घमायुरवाप्नुयात् । त्वा सोमेति च सूक्तेन
नवं पश्यन्निशाकरम् । उपतिष्ठेत् समित्पाणिर्ज्वा-
स्त्राप्नोत्यंशयम् । आयुरायूषि समिति कोषसृक्कनदा-
जपेत् । अपानः शोशुचदिति स्तुत्वा मध्ये दिवाकरम् ।
यथा सञ्चति चेष्टीकालथा पापं प्रसञ्चति । जातवेदस
इत्येतज्जपेत् स्वस्वयनं पथि । भयैर्विमुच्यते सर्वैः स्वस्ति-
मानाप्नुयाद् गृहम् । व्युदायाञ्च तथा रात्रामेतद्दुः
स्वप्ननाशनम् । प्रमन्दिनेति भूयत्वां जपेद्गर्भविमोच-
नम् । जपन्दिन्द्रमिति स्नातो वैश्वदेवं तु सप्तकम् । सु-
ञ्चत्येभ्यस्तथा जुह्वत् सकलं क्लिप्तिषं नरः । इमामिति
जपन् शत्रून् कामानाप्नोत्यभीष्टितान् । मा नस्तोक इति
द्वाभ्यां तिरातोपोषितः शुचिः । औदुम्बरीञ्च जुह्व्यात्
समिधश्चाज्यसंभृता । कृत्वा सर्वान् मृत्युपाशान् जी-
वेद्भोगविवर्जितः । जह्वं वाङ्मरनेनैव स्तुत्वा शम्भुं
तथैव च । मा नस्तोकेति च ऋचा शिखाबन्धे कृते नरः ।
अष्टष्यः सर्वभूतानां जायते संशयं विना । चित्तमि-
त्युपतिष्ठेत् त्रिसन्ध्यं भास्करं तथा । समित्पाणिर्नि-
रोनित्यभीष्टितं धनमाप्नुयात् । दुःस्वप्नं मुदते कर्तुं
भोजनं चाप्नुयाच्चिवम् । हृतेषणासीति तथा रक्षोघ्नः
परिकीर्तितः । यदि वासा इत्यृचेन जपन् कामान्
वाप्नुयात् । नमोयवन्निति जपन् सुप्रगे तापनः शुचिः ।
कथान इति च जपन् जातिश्रेष्ठमवाप्नुयात् । इमन्ते-
खोममित्येतत् सर्वान् कामानवाप्नुयात् । पितृर्क्ष्णूपतिष्ठेत्
नित्यमन्नसुपस्थितम् । अग्नेतत् पति, सूक्तेन क्षिप्रमाप्नो-

त्यनुत्तमम् । योमेराजन्नित्यप्राप्तुं दुःस्वप्नशमनीकृत्वम् ।
अध्वनि प्रस्थितो यस्तु पश्येच्छुभमथाशुभम् । अप्रशस्तं
प्रशस्तं वा कनिकृदमिदं जपेत् । द्वाविंशकं जपन् सूक्तमा-
ध्यात्मिकमनुत्तमम् । पूर्वं सुप्रयतो नित्यमिष्टान् कामान्
समश्नुते । कणुषेति जपेन्मन्त्रं जुह्वदाज्यं समाहितः ।
अरातीनां हरेत् प्राणं रक्षांस्यपि च नाशयेत् । उपति-
ष्ठेत् स्वयं वज्रं परीत्युचं दिने दिने । सुरक्षति स्वयं
वज्रविश्वतो विश्वतोमुखः । हंसं शुचिपदित्येत् शुचिर्वीक्षितुं
दिवाकरम् । ऋषिं प्रपद्यमानन्तु स्यात्लोपाकं यथाविधि ।
जुह्व्यात् जेतमध्ये तु स्यात्लोपाकांस्तु पञ्चभिः । इन्द्र-
यमसहस्रहर्षपर्जन्याय भगाय च । यथालिङ्गं तु
विहरे लाङ्गलन्तु कषीवलः । प्रोक्तो धान्याय सीतायै सु-
नासीरमथोत्तरम् । गन्धमात्यनमस्कारैर्जपेदेताश्च दे-
वताः । प्रवापने प्रलवने खले स्थापनहारयोः । अमोघं
कर्म्म भवति वर्द्धते सर्वदा क्षिप्रं । सप्तद्रादिति सू-
क्तेन कामानाप्नोति पावकात् । वैश्वानर इति द्वाभ्यां
य ऋग्भ्यां वज्रमर्हति । स तरत्यापदः सर्वा यशः
प्राप्नोति चाक्षयम् । विषुलां त्रियमाप्नोति जयं प्राप्नोत्य-
नुत्तमम् । अग्ने त्वमिति च स्तुत्वा धनमाप्नोति चोच्छ्रितम् ।
प्रजाकामोजपेन्नित्यमरुणादेवमित्युचम् दत्तात्रेयं जपेत्
प्रातः सदा स्वस्वयनं सहत् । स्वस्ति पन्था इति प्रोच्य स्व-
स्तिमान् व्रजतेऽध्वनि । विजिगीषुर्नृनस्यते शत्रूणां
व्याधिदम्भवेत् । स्त्रियागर्भप्रसूताया गर्भमोज्ज्वलसूत-
नम् । आ बद्धादिति सूक्तञ्च दृष्टिकामः प्रयोजयेत् । नि-
राहारः क्षिप्रवासो नचिरेण प्रवर्षति । मनसः काम-
मित्येतां पशुकामो नरोजपेत् । कर्हमन इति स्नायात्
प्रजाकामः शुचिप्रतः । अग्ने पूर्वामिति स्नायाद्वाज्यका-
मस्तु मानवं । लोहिते चर्मणि स्नायात् ब्राह्मणस्तु बन्धा-
विधि । क्षत्रसर्मणि वै व्याघ्रे क्षागे वै श्यस्तथैव च । दशसाह-
स्रिको होमः प्रत्येकं परिकीर्तितः । आ गा वहेति सूक्तेन
गोष्ठे गां लोकमातरम् । उपतिष्ठेज्जपेच्चैव यदीच्छेत्ताः
सदाऽक्षयाः । उपेते तिसृभीराज्ञो इन्दुभिं चाभिमन्त्रयेत् ।
तेजोबलञ्च प्राप्नोति शत्रून्सर्वं नियच्छति । दण्डपाणि-
र्जपेत् सूक्तं रक्षोघ्नं दस्युभिर्हृतः । ये केचिन्नेत्युचं
जप्त्वा दीर्घमायुरवाप्नुयात् । जीमूतस्येति सूक्तेन लाङ्ग-
लान्यभिमन्त्रयेत् । यथा क्विद् ततो राजा विनिहन्ति
रणे रिपून् । असीवेति विभिः सूक्तैर्धनमाप्नोति चाक्षयम् ।
असीवहेति सूक्तेन भूतानि स्नापयेन्नृषि । संवाधे विषमे

दुर्गे बद्धो वा निगडैः कश्चित् । पलायन् वा गृहीतो वा
 सूक्तमेतत्तदा जपेत् । विराट्त्वमपि चोपोष्य अपयेत् पायसं
 चरुम् । तेनाहुतिशतं पूर्णं जुहुयात् तृणैश्चैव । सप्तद्विंश
 महादेवं जीवेद्देवदे शतं सुखम् । तच्चक्षुरित्युवा स्नात
 उपतिष्ठेद्दिवाकरम् । उद्यन्तं मध्यमं चैव दीर्घमायुर्जि-
 जोविषुः । सूक्ताभ्यां परभागाभ्यां भूताभ्यां भूतिमाप्नु-
 यात् । इन्द्रा सोमेति सूक्तान्तु कथितं शत्रुनाशनम् । यस्य
 क्षुप्रं व्रतं मोहादश्रुतैः संहजेत वा । उपोष्याज्यं
 स जुहुयादग्ने व्रतपते इति । आदित्य उक्षमास्त्राज्यं
 जत्वा वादे जयी भवेत् । नदोतीति चतुष्क्षेपमुच्यते सहोतो
 भयात् । ऋचं जत्वा यदित्येतत् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 द्वाचत्वारिंशकं चैन्द्रं जत्वा नाशयते रिपून् । रायस्सहोतीति
 जत्वा च प्राप्नोत्यारोग्यमेव च । शन्नोभवेति द्वाभ्यान्तु
 भुक्त्वा प्रयतः शुचिः । हृदयं पाणिना स्मृत्वा व्याधिभि-
 र्नाभिभूयते । उत्तमेदमिति स्नातो भूत्वा शत्रुं प्रमापयेत् ।
 तन्नो अग्नेति सूक्तेन हुतेनान्नमवाप्नुयात् । कन्या-
 वा मिति सूक्तेन दिग्दोषात् विप्रमुच्यते । यदभ्य कञ्चेलु-
 दिते जप्नुर्वश्यं जगद्भवेत् । यद्वागिति च जप्तेन
 वाणी भवति शाश्वती । वाचोविदमितीत्येतां जपन् वाचं
 समश्नुते । पवित्राणां पवित्वन्तु पावसान्य ऋचां सताः ।
 वैखानसा ऋचस्त्रिंशत् पवित्राः परमा सताः । ऋचोद्दि-
 षटिः प्रोक्ताश्च यवश्चेत्यृषिसत्तमः । सर्वकल्पापनाशाय पं
 रिषामशिवाय च । स्वादिष्टयेति सूक्तानां सप्तषष्टिरुदा-
 हृता । दशोत्तराण्युपाख्येताः पावसानीः शतानि षट् ।
 एतज्जपन् च जुह्वन् घोरं मृत्युभयं जयेत् । आपोहिष्ठेति
 चारिष्टो जपेत् पापमयार्हने । प्रवैदनेति नियते
 जपेच्च मरुधक्षु । प्राणान्तिके भये प्राप्ते क्षिप्रं प्राणांस्तु
 विन्दति । व्युष्टायास्तदिते सूक्त्ये चेति जयमाप्नुयात् ।
 आयुर्हामेति मूढश्च पन्थानं पथि विन्दति । क्षीणे युवति
 मन्त्रेण यं कञ्चिद्भूदयप्रियम् । यत्तेयमेति सुस्नातस्तस्य
 भूर्जानमात्रमेतत् । सहस्रक्षतः पञ्चाहं तेनायुर्विन्दते
 महत् । इदं मेध्येति जुहुयाद् दत्तं प्राज्ञः सहस्रशः ।
 पशुकामो गवाङ्गोष्ठे अर्थकामश्चतुष्पथे । वयः सुवर्णं
 इत्येतां जपन्ना विन्दते प्रियम् । हविष्यन्तीं समभ्यस्य सर्व-
 पापैः प्रमुच्यते । तस्य रोगा विनश्यन्ति कायाग्निर्वर्द्धते
 सदा । त्यक्तामयः स्वस्वयनं सर्वव्याधिविनाशनम् । उहस्मते
 अतीत्येतद्दृष्टिकामः प्रयोजयेत् । सर्वं त्वेति परा शान्ति-
 र्जयाप्रतिरयस्तथा । मृतासं कश्यपन्नित्यं प्रजाकाम-

स्य कीर्तितम् । अहं रुद्रेभिरित्येतद्वाग्मी भवति मा-
 नदः । न योनौ जायते विद्वान् जपंस्तिष्ठेषु रात्रिषु ।
 रात्रिस्तुक्तं जपन् रात्रौ रात्रिं क्षेमां नमेक्षरः । आकम्प-
 यन्तीति जपेन्नित्यं कन्याविनाशनम् । आयुष्यञ्चैव स-
 र्वस्य सूक्तं दात्रायणं महत् । उत देवा इति जपेदास्त्रा-
 पानं धृतव्रतः । अपमार्गे तु जनिते जपेदग्निभये सति ।
 अरण्यानीत्यरणेषु जपेत्तद्वयनाशनम् । ब्राह्मीमासाद्य
 सूक्ते द्वे वरां ब्राह्मीं यतावरीम् । प्रथमगङ्गितेनाथ मेधां
 लक्ष्मीञ्च विन्दति । मास इत्यसप्ततमं संप्रसमं विजि-
 गोषतः । ब्रह्मणोऽग्निं संविदानं गर्भमनुनिवारणम् ।
 अपैहीति जपेत् सूक्तं शुचिर्दुःखस्त्रिनाशनम् । येनेद-
 मिति वै जत्वा समाधिं विन्दते परम् । मयोभूर्वात इ-
 त्येता जपेत् स्वस्वयनं परम् । शमरीमिन्द्रजननम्
 बाधमेतेन वारयेत् । सहिलीणामवोस्त्विति पथि स्वस्वयनं
 जपेत् । अग्नये द्विषदेष जपेच्च रिपुनाशनम् । वास्तोष्प-
 तेति मन्त्रेण जपेच्च गृहदेवताः । जपस्त्रैष विधिः प्रोक्तो-
 हतौ क्षेपो विशेषतः । होमान्ते दक्षिणा देया पाप-
 शान्तिकृतेन तु । हुतं शसति चाक्षेन अन्नहोमप्रदा-
 नतः । विप्राशिषस्त्वमेधाः स्युर्वर्हिः स्नातं च सर्व्वतः ।
 सिद्धार्थका यवा धान्यं प्रयोगव्यष्टतं तथा । क्षीरउक्षास-
 थेधन्तु होमा वै सर्व्वकामदाः । समित् कण्टकिनश्चैव
 राजिका रुधिरं विषम् । अभिचारे तथा शैलुमसनं
 शक्तवः पयः । दधि भैक्ष्यं फलं मूलम्विधानमुदाहृतम् ।

ऋग्वेद पु० ऋच्यते स्तूयते ऋक् कर्म० । वेदभेदे । स च मन्त्र-
 ब्राह्मणोभयात्मकः । तत्र मन्त्रसमूहात्मकः ऋक्शब्दे
 वक्ष्यमाणलक्षणार्त्तकः संहितारूपो ग्रन्थः । तत्र दश
 मण्डलानि तत्राद्ये मण्डले २४ अनुवाकाः “अग्नि-
 मीले” इत्यादीनि आग्नेयानि १८ सूक्तानि तानि शत-
 चिकर्षिष्ठानि अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोर्विनिर्गुक्तानि ।
 द्वितीये शौनकगुप्तसमदर्पिष्ठे चत्वारि अनुवाकाः ।
 त्वमग्न इत्यादीनि ४२ सूक्तानि आग्नेयानि उपाकरणो-
 त्सर्गयोर्विनिर्गुक्तानि । शौनकगुप्तसमदः ऋषिरेतन्मण्डल-
 स च पूर्व्वमाङ्गिरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽ-
 सुरैर्गृहीत इन्द्रेण मोचितः । पश्चात्तद्वचनेनैव ऋगुकुले शुनक
 पुत्रो गृत्समदनामाऽभूत् । “य आङ्गिरसः शौनहोत्रो
 भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत् स गृत्समदो द्वितीयमण्डल-
 मपश्यत्” सर्वासु । उक्तेः । “त्वमग्न इति गृत्स-
 मदः शौनको ऋगुतां गतः । शौनहोत्रः प्रकृत्या तु य

आङ्गिरस उच्यते' इति ऋष्यतृकमुक्तेषु । ऋग्वेदभाष्यम् ।

तृतीये विश्वामित्रदृष्टे पञ्चानुवाकाः सोमस्य मेत्यादीनि ६२ सूक्तानि । तानि च आग्नेयानि प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि विनियुक्तानि ।

चतुर्थे वामदेवर्षिदृष्टे पञ्चानुवाकाः । आग्नेयानि त्वं ह्यग्ने इत्यादीनि ५८ सूक्तानि । आद्याध्यायोपाकरणे मण्डलादिहोमे च विनियुक्तानि ।

पञ्चमे आत्रेयब्रध्नगविष्टराद्यर्षिके षड् अनुवाकाः ८७ अबोध्याग्निरित्यादीनि सूक्तानि आग्नेयानि आग्नेगे क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसाश्चिनशस्त्रे चत्वारि शिष्टानि अध्यायोत्सर्जनीपाकरणयोर्विनियुक्तानि ।

षष्ठे भरद्वाजदृष्टे षडनुवाकाः त्वं ह्यग्ने प्रथम इत्यादीनि ७५ सूक्तानि आग्नेयानि तत्र प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि एतदादिसूक्ताष्टकं द्वितीयवर्जं विनियुक्तम् शिष्टानि आद्योपाकरणे विनियुक्तानि ।

सप्तमे वसिष्ठदृष्टे ६ अनुवाकाः अग्निं नर इत्यादीनि १०४ सूक्तानि आग्नेयानि तेषां विशेषतो विनियोगो बाहुल्यात् नोक्त आकरे दृश्यः ।

अष्टमे मेधातिथिमेध्यातिथ्यादिनानर्षिके । दशानुवाकाः । इन्द्रादिदेवत्यानि 'मा चिदन्यद्दीत्यादीनि १०२ सूक्तानि महाव्रतादौ विनियुक्तानि ।

नवमे वैश्वामित्रमधुछन्दस्याद्यर्षिके सप्तानुवाकाः पावमानसोमादिदेवताकानि स्वादिष्टयेत्यादीनि ११४ सूक्तानि तेषाञ्च उपाकर्माणि मण्डलादिग्रहणे च यथायथं विनियोगः ।

दशमे मण्डले आप्रतित्वाद्यर्षिके द्वादशानुवाकाः अश्वे वृहन्नित्यादीनि १६१ सूक्तानि आग्नेयादीनि । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीत्यादि कर्मसु विनियुक्तानि । इत्येवं दशसु मण्डलेषु १म० १६१, २म० ४३, ३म० ६२, ४म० ५८, ५म० ८७, ६म० ७५, ७म० १०४, ८म० १०३, ९म० ११४, १०म० ११६१ । इत्येवं समष्टि भूतानि १०२८ सूक्तानि । सूक्तानि च एकद्वयादिर्गण्यतानि यथायथं तत्तत्सूक्तेषु दृश्यानि । एतत्संख्या च बालखिलसहितानां तद्व्यतिरिक्तानि तु १०१७ सूक्तानि तच्च चरणव्यूहभाष्ययोः स्पष्टम् । तस्य च प्रकारान्तरेण विभागः तस्य अष्टाष्टकानि प्रत्येकाष्टके च अष्टौ अष्टौ अध्यायाः इत्येवं ६४ अध्यायाः

तत्र च वर्गा २००६ संख्याकाश्चरणव्यूहोक्ताः खिलसहितस्तु ततोऽप्यधिकाः । चरणव्यूहभाष्ययोर्दर्शितविभागो दर्श्यते यथा ।

"चातुर्वेद्यं चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति तत्र ऋग्वेदस्याष्टमेदा भवन्ति चर्वा आवकश्चर्क श्रवणीयपारः क्रमपारः क्रमजटाः क्रमदण्डश्चेति चतुष्पारायणमेतेषां शाखाः पञ्च भवन्त्याश्वायनी सांख्यायनी शाकला बाष्कला माण्डूकाश्चेति तेषामध्ययनम् । अध्यायानां चतुर्षष्टिर्मण्डलानि दर्शयतु । वर्गाणां परिसंख्यातं द्वे सहस्रे षडसरे सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशङ्कं विकल्पितम् । दश सप्त च पथ्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमात् । एकशतसहस्रं वा द्विपञ्चाशत्सहस्राङ्गमेतानि चतुर्दश वासिष्ठानामितरेषां पञ्चाशीतिः । ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च । ऋचामशीतिः पादस्य पारायणं प्रकीर्तितम् । एकर्व एकवर्गश्च नवकश्च तथा स्मृतः । द्वौ वर्गौ द्विक्चौ त्रयौ त्रिक्चयं शतं च स्मृतम् । चतुर्क्चं पञ्चसप्तत्यधिकश्च शतं तथा । पञ्चक्चं तु द्विशतं सहस्रं ऋद्रसंयुतम् । पञ्चचत्वार्यधिकं तु षड् ऋचां च शतत्यम् । सप्त ऋचां शतं त्रयं विंशति-शाधिकाः स्मृताः । अष्टक्चं तु पञ्चाशत् पञ्चाधिकास्तथैव च । दशाधिकद्विसहस्राः पञ्चशाखास्तु निश्चिताः । वर्गं संज्ञा न सूक्तस्य चत्वारश्चात्र कीर्तिताः" चरणव्यूहः । वेदपारायणचतुर्विभागात् चरण उच्यते । तस्य व्यूहः सप्तदायः, चतुर्वेदानां सप्तदायं व्याख्यास्यामः इत्यर्थः । कथमेकोवेदः तदुक्तं आरण्यके, "सर्वे वेदाः सर्वेषोषा एकैव व्याहृतिः प्राणा एव प्राणा ऋच इत्येता विद्यादिति" तस्य चतुर्धा भागः कृतः । तथा चोक्तं भागवते । "तेनासौ चतुरो वेदाः चतुर्भिर्वदनैः प्रभुः । सव्याहृतिकान्सोङ्कारांश्चतुर्होत्रविचक्षणः । बुला नध्यापर्यस्तां तु ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मकोविदान् । ते तु धर्मपदेदारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् । ते परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः । चतुर्युगेष्वप्यव्यस्ता द्वापारादौ महर्षिभिः । क्षीणायुःक्षीणसत्वश्च दुर्मेधा वीक्ष्य कालतः । वेदान् ब्रह्मर्षयोव्यक्तान् हृदिस्थाऽच्युतनोदितः । अस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मन् स्वर्गत्वा लोकाभावनः । ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्मयुग्ये । पराशरात् सत्यवत्यामंशशकलया विभुः । अवतीर्थो महाभागो वेदं चक्रे चतु-

विधम् । ऋगथर्वयजुःसाम्नोराशीनुद्धृत्य वर्गयः । चत-
स्रः संहिताश्चो मन्त्रैर्मणिगणा इव । तासां स चतुरः-
शिष्यान् उपाहूय महामतिः । एकैकसंहितां ब्रह्मन्नेकेकस्मै
ददौ विभुः । पेलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यासुवाच ह ।
शैम्पायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् । साम्नां जैमिनये
प्रादात्तथा छन्दोगसंहिताम् । अथर्वङ्गिरसं नाम ख-
शिष्याय सुमन्ततये । पैलः स्वसंहितामूचे इन्द्रप्रमित-
ये सुनिः । बाष्कलाय च सोऽप्याह शिष्येभ्यः संहितां
स्वक्राम् । चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ! ।
पराशरायानिहोत्रे इन्द्रप्रमतिरात्मवान् । अध्यापयत्
संहितां स्वां माण्डूकेयमृषिङ्गविम् । तच्छिष्यो देवमित्रश्च
सौभार्यादिभ्य ऊचिवान् । (इन्द्रप्रमतिस्तुतो माण्डूकेयः ।
माण्डूकेयस्तुतः शाकल्यः । शाकल्यशिष्यो देवमित्रः) ।
शाकल्यस्तुतुतः स्वान् पञ्चधा व्यस्य संहिताम् । वात्स्य
सुहृलशालीयगोखल्यशिषिरेषुधात् । जातूकर्णश्च तच्छिष्यः
क्षनिरुक्तां स्वसंहिताम् । बालाकपैङ्गवेतालविरजेभ्योददौ
सुनिः । वाष्कालः प्रतिशाखाभ्यो बालखिल्याख्यसंहि-
ताम् । चक्रे बालायनिर्भुज्यः काशोरश्चैव तां दधुः ।
बह्वृचाः संहिताद्येता एवैब्रह्मर्षिभिर्धृताः । श्रुत्वैव
छन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते” भाग० १२, ६ अ० ।
“ब्राह्मणा नोदितो व्यासोवेदान् व्यसन् प्रचक्रमे । अथ
शिष्यान् सञ्जपाह चतुरोवेदपारगान् । ऋग्वेदश्चावकं
पैलं सञ्जपाह महामतिः । वैशम्पायननामानं यजु-
र्वेदस्य चापहीत् । जैमिनिः सामवेदस्य तथैवाथर्ववेद-
वित् । सुमन्तस्तस्य शिष्योभूद्देव्यासस्य धीमतः” विष्णु पु०
मृदङ्गसूत्रम् । “सुमन्तजमिनिवैशम्पायनपैलाः सूत्र-
भाष्यमहाभारतधर्माचार्या” इति । जलतिबाह-
वीत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तामाण्डूकगणाः गरीषाचक्र-
वीत्यारभ्य सांख्यायनमित्यन्ताः सांख्यायनगणाः । एतेषां
कौपीतकीसूत्रं ब्राह्मणम् आरण्यकं च । ऐतरेय इत्या-
रभ्य आश्वलायनान्ताः आश्वलायनगणाः एषान्तु ऐतरेय
आरण्यकं ब्राह्मणम् । आश्वलायनसूत्रम् ।
तत्र यदुक्तं चातुर्वेद्यं चत्वारोवेदाविज्ञाता भवन्ति । अ-
स्मिन् पन्थे चातुर्वेद्यं तेन चत्वारोवेदाविज्ञाता भवन्ति
ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति इति स्पष्टार्थः ।
वेदा हि यज्ञार्थम् अग्निप्रवृत्ताः । ते यज्ञाः द्विविधाः ।
अग्नौ हूयमाना, अनग्नौ प्रज्जताः । अग्नौ हूयमाना
वैतानिकाः । अनग्नौ प्रज्जता नित्याभ्यासो ब्रह्मयज्ञः पारा-

यणं च । अत्र मृदङ्गसूत्रे ब्रह्मयज्ञसूत्रे “यद्वचोऽधीतेप-
यश्चाहुतिभिरेव तद्देवतास्तर्पयति, यद्यजुं पिष्टताहुतिभिः,
यत्सामानि मध्वाहुतिभिः, यदथर्वङ्गिरसः सोमाहुतिभिः,
यत् ब्राह्मणानि कल्पान् गाथानाराशंसोरितिहासपुरा-
णानीत्यस्तताहुतिभिर्यद्वचोऽधीते स्वधा अस्य पितृन् उप-
क्षरन्ति” इति । तत्र ऋग्वेदस्याष्टभेदा भवन्ति । स्थानानि
भवन्तीति पाठान्तरम् । शाकलबाष्कलौ ऐतरेयब्राह्म-
णारण्यकौ ४ साङ्ख्यानमाण्डूकौ ६ । कौपीतकीय
ब्राह्मणारण्यकावितिद्वयं अष्टभेदाः । अन्यच्च “वेदाश्च
विक्रतिः शाखाभेदस्तु त्रिविधस्ततः । पृथग्नामाभिधानेन
व्यासेन कथितं पुरा” इति । अत्राष्टभेदेनाष्टस्थानेन वा
प्रकतिर्ग्राह्या विक्रतिस्तु अग्रे वक्ष्यामः । तस्मात् ब्रह्म-
यज्ञार्थं पारायणार्थं च ऋग्वेदस्याध्ययनं कर्तव्यम् । ततश्चतु-
ष्टयेन वक्ष्यति । चर्चयादि चर्चाध्ययनम् । ताल्लोष्टपुट-
व्यापारेण शब्दस्योच्चारणं क्रियते सा चर्चा । तस्याध्ययनस्य
गुरुः आवकः । तस्य चर्चकः शिष्यः श्रवणीयपारः । श्रवणीयो
वेदः । तस्य पारं समाप्तिः । इति चतुष्टयेन अध्ययनं
सूचितम् । अग्रे चतुष्टयेन चत्वारि पारायणानि सू-
चयति । तत्पारायणं द्विविधम् । प्रकतिविक्रतिरूपम्
का प्रकतिः ? । प्रकतिः संहिता । सा द्विविधा रूढा
योगा च रूढा यथा । “अग्निमीले पुरोहितमिति । योगा
यथा । अग्निम् ईले पुरोहितमिति । प्रातिशाख्ये
द्वितीयपटले भाष्यकारेण व्याख्यातम् । अथ चतुष्टपारा-
यणं यथा । क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटाः क्रमद-
ण्डश्चेति चतुष्टपारायणम् । क्रमशब्देन उभयसंहिता
वाच्या स कथम् ? । “अनुलोमविलोमाभ्यां द्विवारं
हि पठेत् क्रमम् । विलोमे पदवत्सन्धिरनुलोमे यथाक्रम-
म्” । यथाक्रमं यथा संहिता इत्यर्थः । अन्यच्च वर्ष-
क्रमः । अक्षरसमान्नाय एवेत्यारण्यके । “कथमभिष्टुयादि-
त्यक्षरगः चतुरक्षरगः पञ्चः अर्धचतुर्गः ऋक्गः” ।
इति ब्राह्मणम् । क्रमः संहितावाची कथम् ? । पद
प्रकतिः संहिता इति नैरुक्तवचनात् । सा क्रमरूपा
इत्यर्थः । क्रमपदः । क्रमः संहिता तस्याः पदानि इति
प्रकतिपारायणे द्वे प्रकतिरूपे । विक्रतिस्तु अष्टधा भवति ।
तच्च “जटा माला शिखा लेखा ध्वजो दण्डोरधोवनः ।
अष्टौ विक्रतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः” इति आसां मध्ये
जटादण्डयोः प्राधान्यं तत्कथम् ? । जटालुसारिणी शिखा
दण्डालुसारिणी मालालेखाध्वजोरथश्च । वनस्तु उभयो-

रेशानुसारी । तत्र जटापटले जटावाक्यम् । “क्रमे यथोक्ते पदजातमेव द्विरभ्यसेदुत्तरमेव पूर्वम् । अभ्यस्य पूर्वम् च तथोक्ते पदेऽवसानमेवं हि जटाभिधीयते” अस्यार्थः । क्रमे यथोक्ते सति क्रमोत्क्रमाभ्यामित्युक्ते क्रमप्रकारे पदजातं पदद्वयं वा पदत्रयं वा द्विवारमभ्यसेत् । द्विवारमभ्यसेत् । अभ्यासप्रकारः । उत्तरमेव पूर्वम् । क्रमवत्पदद्वयं गृहीत्वा पूर्वमेव समं प्रथमम् उत्तरपदमभ्यसेत् । ततः उत्तरपूर्वपदयोः सन्धानद्वारा पूर्वम् द्विरभ्यस्योत्तरपदे अवसानम् एवंप्रकारेण अभ्यासं जटा अभिधीयते उदाहरणेन दर्शयते । अग्निमीले ईलेऽग्निमग्निमे ले ईले पुरोहितं पुरोहितमीले ईले पुरोहितमित्यादि ज्ञेयम् । अथ दण्डलक्षणम् । “क्रमसुक्तं विपर्यस्य पुनश्च क्रमसुत्तरम् । अङ्गैर्वादेव मत्थोक्तः क्रमदण्डोऽभिधीयते । उदाहरणम् । अग्निमीले ईलेऽग्निम् अग्निमीलेईलेपुरोहितम् पुरोहितमीलेऽग्निमित्यादि ज्ञेयम् । अथ मालालक्षणम् । “ब्रूयात् क्रमविपर्ययावर्धर्चस्यादितोऽन्ततः । अन्तं चाद्वयेदेवं क्रममावेति गीयते । माला मावेव पुष्पाणां पदानाङ्गुलिनी हिता । आवर्त्तने क्रमस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंज्ञाः । अथ शिखालक्षणम् । “पदोत्तराङ्गुलिमेव शिखामार्थाः प्रचक्षते । अथ लेखालक्षणम् । क्रमद्वित्वतः पञ्चपदक्रममुदाहरेत् । पृथक् पृथक् विपर्यस्य लेखामाहुः पुनः क्रमात्” । अथ ध्वजलक्षणम् । “ब्रूयादादेः क्रमं सम्यगान्तादुत्तारयेद्यादि । वर्गे च क्वचि यत् स्यात् पठनं स ध्वजः स्मृतः” । अथ रथलक्षणम् । “पादयोर्ध्वजो वापि सङ्कोक्त्या दण्डवद्भ्यः” । अथ वनलक्षणम् । “जटामुक्ता विपर्यस्य घनमाहुर्मनोविभिः” । अन्यच्च । “जटाशिखाघनाः प्रोक्ता क्रमपूर्वमनोविभिः” । इति विक्रितिलक्षणान्युक्तानि । अध्ययने संहितापारायणम् पदपारायणम् जटापारायणम् क्रमदण्डपारायणं चतुष्पारायणमित्यर्थः । एतेषां शाखाः पञ्च भवन्ति । एतेषां वेदपारायणानां पञ्च शाखा भवन्तीत्यर्थः । ताः काः ? आश्वलायनी सांख्यायनी शाकला बाष्कला माण्डूका चेति इति प्रसिद्धाः । तेषामध्ययनम् । तेषाम् आश्वलायनादिशाखानां समानाध्ययनं सूचयति । अध्यायाश्चतुःषष्टिः । अग्निमीले अयं देवायेत्यादि । चतुःषष्टिरध्याया इत्यर्थः । मण्डलानि दशैव तु । अग्निमीले-तुषुम्भकम् इत्यादि उपाकर्मणि प्रसिद्धानि इत्यर्थः । वर्गाणां परिसंख्यातत्वे सहस्रे षडुत्तरे । वर्गादिः आश्व-

चान्ताः संख्या बालखिल्यैर्विना ज्ञेया । षडुत्तरसहस्रहयं वर्गा इत्यर्थः । सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशङ्कं विकल्पितम् । दश सप्त च पथले । सप्तदशाधिकसहस्रं सूक्तानोत्यर्थः । संख्यातं वै पदक्रमम् । एकं शतसहस्रं च द्विपञ्चाशत्सहस्रकम् सार्द्धम् चतुर्दश वासिष्ठानामितरेषां पञ्चाशीतिः । एकलक्षद्विपञ्चाशत्सहस्रपञ्चशतं चतुर्दश वासिष्ठानां वसिष्ठगोविण्डाभ्याम् इन्द्रोभिरैकसप्ततिपदात्मकोऽर्गोनास्ति । एतन्नोतीयाणां पञ्चाशीत्यधिकपदानोत्यर्थः । अथ बालखिल्यसंहितपदसंख्या उच्यते । लक्षैकतु विपञ्चाशत्सहस्रं शतसप्तकम् । पदानि च दिनवतिः प्रमाणं शाकलस्य च । एकलक्षविपञ्चाशत्सहस्रसप्तशतं दिनवति स्याधिकानि पदानि इत्यर्थः । पदानि बालखिल्यस्य अर्कसंख्याशतानि च । अधिकानि तु सप्तैव वर्गा अष्टादश स्मृताः सप्ताधिकद्वादशशतानि पदानोत्यर्थः । इत्याश्वलायनानाम् सांख्यायनानान्तु बालखिल्यसंहितपदसंख्या उच्यते । शाकल्येऽष्टे पदलक्षैकं सार्द्धं तथैव त्रिसहस्रमुक्तम् । शतानि सप्तैव तथाधिकानि चत्वारि विंशच्च पदानि चर्वा । शाकल्यो माण्डूकगणस्थसूतसंहितापदानि एकलक्षविपञ्चाशत्सहस्रसप्तशतचतुस्त्रिंशदधिकानि पदानोत्यर्थः । पदानि बालखिल्यस्य सप्तसंख्या शतानि च षडुशीत्यधिकानि वर्गाः सप्तदशापि च । एकादशशतषट्पञ्चाशदधिकानि बालखिल्यपदानोत्यर्थः । अष्टपञ्चाशत्पदात्मकत्वस्य यस्मिन्वर्गो वर्गोनास्ति आश्वलायनानाञ्चतुर्ध्वजो वर्गः । इत्याश्वलायनसांख्यायनशाखयोरध्ययनयोर्भेद इत्यर्थः । अथ पारायणे ऋक्परिमाणमुच्यते । ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च । ऋचामशीतिः पादस्य पारायणं प्रकीर्तितम् एतत्पारायणं बालखिल्यैर्विना संख्यातम् । बालखिल्यानि पारायणे न सन्ति । तदुच्यते । ऋग्वेदान्तर्गतं बालखिल्यमेकादशसूक्तम् सूक्तसहस्रसप्तदशाधिकमित्यत्र ऋचां दशसहस्राणीत्येतत्संख्या व्यतिरिक्तानि बालखिल्यानीति प्रसिद्धिः” भाष्यम् । अत्र प्रधान शाखाभेदाभिप्रायेण पञ्चविधत्वमुक्तम् “ऋग्वेदस्य तु शाखाः सूरैकविंशतिसंख्याकाः” सुक्तिकोपनिषदि एकोनविंशतिभेदोक्तिः प्रशाखाभिप्रायेण अत एव प्रशाखाभ्य इति प्रागुक्तभागो वाक्ये तथोक्तम् । अथ उपनिषद्भेदस्तु उपनिषच्छब्दे उक्तः । “ऋग्वेदो देवदेव्यो यजुर्वेदस्तु मातृपः । सामवेदः स्मृतः पैतृसंज्ञास्तस्याशुचिर्धर्माः

मनुः । “ऋग्वेदाधिपतिर्जीवः” ज्यो० उक्तेः जीवस्य ऋग्वे-
दाधिपत्वं तेन तस्य वारे तद्वज्रे च तत्तत्कर्म ऋग्वेदिभिः
करणीयम् “शाखाधिपे बलनि वीर्ययुनेऽथवास्मिन्” ।

ज्यो० त० तदुद्धानं तु “ऋग्वेदः पद्मपलाचो गायत्राः
सोमदैवतः । आत्रेयगोत्रः” इति विष्वा० पा० उक्तम् ।

ऋग्वेदोऽध्येयत्वेनाख्यस्य इति । ऋग्वेदिन् तत्पाठके ।

ऋषा स्त्री ऋ-वा० घन् किञ् । हिंसायाम् । “कविशस्त ऋषा-
वान्” ऋ० १, १५२, २, “ऋषावान् हिंसकः” भा० ।

“सह्रात्रातस्तुवि कूर्मिर्ऋषावान्” ऋ० २, २०, २ ।

ऋच स्तुतौ तदा० पर० सक० सेट् । ऋचति आर्चीत् ।

आनर्च । कर्मणि ऋच्यते आर्चि । “याभ्यां गायत्रस्तृच्यते”
ऋ० ८, ३८, १० “ब्रह्माण्वृच्यन्ते युवभ्याम्” ७, ७०, ६,

ऋच स्त्री ऋच्यते स्तूयतेऽनया ऋच-करणे किप् । वेदमन्त्र
भेदे “यत्पार्थवशेन पादव्यवस्थितिः सा ऋक्” जै० ।

“ऋचो यजूंषि सामानि निगदामन्त्राः” कात्या० १, २, १, ।

“ऋगादयो निगदान्तास्तत्वारोमन्त्राः । तत्पार्थवशेन वृत्त-
वशेन वा यत्र पादव्यवस्था, सा ऋक् तत्र “समिधानि”

दुवस्यत” इत्यादौ यत्र प्रत्यक्षेण समाप्तोऽर्थोऽदृश्यते तत्पार्थ-
वशेन पादव्यवस्था यत्र च क्रियापदानुपादानात् “सुस-
सिद्धाय शोचिषे तं त्वा समिद्धिरङ्गिरः” इत्यादौ अपर्य-
यसितोऽस्तत्र वृत्तवशेन पादव्यवस्था भवति अतश्च यत्र

नियताक्षराणि नियताक्ष पादानियतानि वावसानानि सा

ऋग्व्युच्यते । अनियताक्षरपादावसानं यजुः यद्यापि

प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेलभियुक्तप्रयोगः तथापि तत्र विशेष-
क्षणं गीतिः विशेष्याख्यगृहक्षराणि नाष्टहोतविशेषणा

विशेष्ये वृद्धिरिति प्रथमं प्रतीयमानत्वात् गीतिरेव सामे-
त्युच्यते तथा च “ऋतीषु रथन्तरं गायति” “यद्योन्यां

तदुत्तरवर्गायति” “ऋच्यध्यूहं साम गायति” प्रजापतेर्हृ-
दयमनृवं गायतीत्याद्युपपन्नं भवति अतः ऋगक्षरातिरिक्तं

यज्ञोतिशब्दवाच्यं तत् सामशब्दे नोच्यते । ननु यदि रथ-
न्तरादिशब्दा गीतेरेव वाचकाः तदा “रथन्तरेण स्तुवीतेति”

कथं स्तुतिसाधनत्वम् गुणगुणिसम्बन्धकीर्तनं हि स्तुतिः
सा च गीतिरूपेण साम्ना न सम्भवति । उच्यते गीतेः

स्वयं स्तुतिवाचकत्वाभावाद्गृहप्रकटनद्वारा स्तुतिसाधनत्वं

भवतीति नोक्तदोषः । निगदाः प्रैषाः परसम्बोधनार्थाः
“प्रोक्षणीरासादय” “अग्नीदग्नीन्विहर” इत्येवमादयः । ननु

निगदा अपि यजूंष्येव ततः किमर्थं पृथगुक्ताः । उच्यते

“उपांशु यजुषा ऋचैर्निगदेनेति” धर्म्मभेदेन यजुःप्रनन्-

भविष्यद्वया पृथग्वचनम् । वस्तुतस्तु निगदानां यजुषमेव

परसम्बोधनार्थत्वात् उच्चैर्निगदेनेति धर्म्मभेदः न च धर्म्म-

भेदाद्भेदः ऋक्सामयोरपि क्वचिदुपांशुप्रयोगविधानात् अ-

तस्त्वैविध्यमेव सन्नायाम् । तथाचोक्तम् “अहेर्बुध्नमन्त्रं

मे गोपाय यमृषयस्त्वैविदा विदुः” ऋचः सामानि यजूं-

षीति त्रीन्वेदान्विदन्तीति त्रिविदः त्रिविदां सम्बन्धि-

नोऽध्येतारस्त्वैविदाः ते च यं मन्त्रभागस्तृगादिरूपेण

त्रिविधमाहुस्तं गोपायेति योजना । ऋग्यजुःसामा-

त्मको मन्त्रभेदोऽभिहितः तदबान्तरभेदाकाङ्क्षायाश्चत्वां च

साम्नां चाध्येतप्रसिद्धौ भेदे सिद्धे लक्षणं न क्रियते”

कर्कः । “ऋचैव होतमकरोद्यजुषाध्वर्यवं साम्नोऽङ्गीथम्”

येत० “त्रिधा विहिता वाग्वचो यजूंषि सामानि”

शत० ब्रा० ६, ६, २, ४ । “ऋचः सामानि जजिरे पुरुष-

स्तु० “तदेतद्वचाभ्यनूक्तम्” छा० उ० । २ विश उत्तरे निरु० ।

समासे तदन्तात् अच् । अर्द्धवः एकचम् द्वृचं षड्वचम्

इत्यादि । बहु० । अध्येतय्येव अच् । अन्तः बहुवचः

इत्यादि ग्रन्थे तु न अच् । अनृक् साम । प्राचुर्यं मयट् ।

ऋङ्मय तत्प्रचुरे त्रि० स्त्रियां ङोप् । “एतं यज्ञस्तृङ्-

मयं यजुर्मयम् साममयमाहुतिमयम्” शत० ब्रा० ४,

२, ४, ५ । भावे किप् । स्तुतौ षपूजायाञ्च ।

ऋचस् त्रि० ऋच-वा० कसुन् । स्तोत्रि । “गा अर्चतो-

नृन्तवसे रिरिहि” ऋ० ६, ३८, ५ । “ऋचसे स्तोत्रे” भा०

ऋचसे अव्य० ऋच-तुमर्थे कसेन् । स्तोत्रमित्यर्थे । “प्र वां स-

न्मानृचसेन वानि” ऋ० ७, ६१, ६ ।

ऋचीक पु० ऋच-ईकक् । १ दिवःपुत्रे सविष्टभेदे । “दिवः पुत्रो

वृहज्जानुश्चक्षुरात्मा विभावसुः । सविता स ऋचीकोऽर्जोभासु-

राशावहोरविः” भा० आ० १ अ० । ऋग्वंश्ये २ जमदग्नि-

पितरि ऋषिभेदे । “तस्मिन्निद्युक्ते विविना योगक्षेमाय-

भार्गवे । अन्यसत्पादयास पुत्रं ऋगुरनिन्दितम् । च्यवनं

दीप्यतपसं धर्म्मार्त्मानं यशस्विनम् । यः सरोषाञ्चतुर्गर्भा

न्मातृमौजाय भारत । आरुषी तु मनोः कन्या तस्य

पत्नी मनीषिणः । और्वस्तस्यां समभवदूर्ध्वं भित्त्वा सहा-

यथाः । महातेजाः महावीर्योऽबाल एव गुणैर्युतः ।

ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत्” भा० आ०

६६ अ० । तस्य चरितम् । भा० अष्ट० प० ४ अ० विस्त-

रेण वर्णितम् सञ्ज्ञेपतस्तु हरिवंशे २८ अ० यथा

“गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा । तां गा-

धिर्भृगुपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः । तस्याः प्रीतोऽभव-

ज्ञात्वा भार्गवो ऋगुनन्दनः । पुत्रार्थं कल्याणमास चरं
माधेस्तथैव च । उवाचाहूय तां भर्ता ऋचीको भार्गव-
स्तदा । उपयोज्यश्चरयं त्वया माता त्वयं तव । तस्यां
जनिष्यते पुत्रो दोषिमान् क्षत्रियवर्धनः । अजयेयः क्ष-
त्रियैर्लोकैः क्षत्रियवर्धनस्तदनः । तवापि पुत्रं कल्याणि !
धृतिमन्तं तपोधनम् । शमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुषे
विधास्यति । एवमुक्त्वा तु तां भार्याऽऋचीको ऋगुनन्दनः ।
तपस्त्रिभिरतो नित्यमरण्यं प्रविशेत्तु ह । गाधिः सदा-
रस्तु तदा ऋचीकाश्चममभ्यगात् । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन
सुतां द्रष्टुं नरेश्वरः । चरुद्वयं गृहीत्वा तद्वेषेः सत्यवती
तदा । चरुमादाय यत्नेन सा तु मातु न्यवेदयत् । माता
व्यत्यस्य दैवेन दुहिते स्वं चरुं ददौ । तस्याश्चमया-
ज्ञानादात्मसंस्थं चकार ह । अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रि-
यान्तकरं तदा । धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्श-
नम् । ताम् ऋचीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनाभ्यसुस्तु च । तामब्र-
वीद्द्विजश्रेष्ठः स्वां भार्यां वरवर्णिनीम् । माताऽसि व-
क्षिता भद्रे ! चरुव्यासहेतुना । जनिष्यते हि पुत्रस्ते
क्रूरकर्माऽतिदारुणः । भ्राता जनिष्यते चापि ब्रह्मभू-
तस्तपोधनः । विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तर्ज्यन् सम-
र्पितम् । एवमुक्त्वा महाभागा भर्ता सत्यवती तदा ।
प्रसादयामास पतिं पुत्रो मे नेदशो भवेत् । ब्राह्मणा-
पसदः क्षात्र इत्युक्तो सनिरब्रवीत् । नैव सङ्कल्पितः कामो
मया भद्रे ! तथाऽस्त्विति । उपकर्मा भवेत् पुत्रः पितृर्मा-
तुश्च कारणात् । पुनः सत्यवती वाक्यमेवमुक्त्वाऽब्रवीदिदम् ।
इच्छन् लोकानपि सुने ! सृजेथाः किं पुनः सुतम् ।
शमात्मकमृजुं त्वं मे पुत्रं दातुमिहार्हसि । काममेवं-
विधः पौत्रो मम स्यात्तव च प्रभो ! । यदन्यथा न
शक्यं वै कर्तुमेतद्विजोत्तम । ततः प्रसादमकरोत् स
तस्यास्तपसो बद्धात् । भद्रे ! नास्ति विशेषो मे पौत्रे च
वरवर्णिनि । त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे ! भविष्यति ।
ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् । तपस्त्रिभिरतं
दानं जमदग्निं शमात्मकम् । ऋगोश्चरुविपर्ययं रौ-
द्रवैष्णवयोः पुरा । यजनाद्वैष्णवेऽथांशे जमदग्निरजा-
यत । सा हि सत्यवती पुण्या सत्यधर्मपरायणा । कौशि-
कीति समाख्याता प्रवृत्तये महानदी । इच्छाकुवंशप्रभवो
रेणुर्नाम नराधिपः । तस्य कन्या महाभागा कामली
नाम रेणुका । रेणुकायान्तु कामल्यां तपोविद्यासम-
न्वितः । आर्जुनीको जनयामास जामदग्न्यं सुदारुणम् ।

सर्वविद्यान्तर्गं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगम् । रामं क्षत्रिज-
हन्तारं प्रदोषमिव पावकम् । और्वश्वेव ऋचीकस्य सत्य-
वत्यां महायथाः । जमदग्निस्तपोवीर्याञ्जने ब्रह्मविदां-
वरः । मध्यमस्य शुनः श्रेष्ठः शुनः पुच्छः कनिष्ठकः । वि-
श्वामित्रस्तु दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः । जनयामास
पुत्रस्तु तपोविद्याशमात्मकम् । प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽथ
सम्पत्तितां गतः । विश्वामित्रस्तु धर्मत्मा नाम्ना विश्वरथः
सुतः । जज्ञे ऋगुप्रसादेन कौशिकादंशवर्द्धनः ।
‘अथर्चीकादयोऽभ्येत्य पितरो राममब्रुवन् । राम !
राम ! महाभाग ! प्रीताः स्म तव भार्गव !’ भा० आ० ३५०
३ भरतसुतमन्यु सुते नृपभेदे । ‘ततोमहद्भिः क्रतुभिरीजा
नो भरतस्तदा । लेभे पुत्रं भरद्वाजाद् भूमन्युं नाम
भारत ! इत्युपक्रम्य ‘पुष्करिण्याऽऋचीकस्य भूमन्योरभवत्
सुतः’ भा० आ० ६४ अ० ।

ऋचीप न० ऋच्-कीषन् । पितृपवनपात्रे हेम० ।

ऋचीपम पु० ऋचा स्तुत्या समः वेदे नि० ईत्वं षत्वञ्च ।
कृत्वशेषेण समानगुणे । ‘इह श्रुत इन्द्रो अस्ते अद्या स्तवे
वज्रचूचीषमः’ ऋ० १०, २२, २ । ऋचीषमः । ‘व-
ज्राव इन्द्र ! ते शतं शतं भूमीरुत स्युः । न त्वा वज्रान्’
इत्यादिकया ऋ० ८, ७०, ५ । स्तुत्या समानगुणकः । भा०
‘परोमात्रमृचीषममिन्द्रसुप्रम्’ ऋ० ८, ६८, ६ । ऋची-
षमम् ऋचा स्तुत्या समम् यद्यप्यपरिच्छिन्नस्तथापि स्तुति-
र्यावन्मात्रं विषयीकरोति तत्समम्’ इत्यर्थः भा० । ‘अव-
चष्ट ऋचीषमः’ ऋ० ८, ६२, ६ । ‘इतश्चा परमज्या
ऋचीषमः’ ८, ६०, १ । ‘२दोप्रा समे च ‘अहन् हस्त-
मृचीषमः ऋचा दीप्रा समः’ भा० ।

ऋचेयु च० राजभेदे । पूर्वश्ववर्णने ‘रौद्राश्चस्य महे-
ष्वासा दशाश्वरसि स्तनवः’ इत्युपक्रम्य ‘ऋचेयुरथ काचेयुः
लकणेयुश्च वीर्यवान्’ भा० आ० ६४ अ० ।

ऋच्छ सोहे मूर्त्तौ (कठिनीभावे) अक० गमने सक० लृदा० पर०
सेट् । ऋच्छति आर्च्छीत् आनर्च्छ । उपसर्गात् अस्यादे
र्द्धिः प्रार्च्छति अपार्च्छति । ‘उपसर्गाः क्रियायोगे’
पा० इत्युक्तेः यत्क्रियया योगस्तत्क्रियायामेवोपसर्गत्वम् तेन
प्रगतः ऋच्छकोऽस्मात् वाक्ये प्रादि० ब० । प्रर्च्छकः इत्यादौ न
र्द्धिः अत्र प्रस्य गमेरुपसर्गत्वेन ऋच्छोपसर्गत्वाभावात् ।
ऋच्छरा स्त्री ऋच्छ-कर्माणि करणे वा षञ् । वेष्टायाम् ।
उज्ज्वल० साधारणत्वेन सर्वैर्गम्यत्वात् इन्द्रियभोजनजन-
साधनत्वाच्च तस्यास्तथात्वम् ।

ऋजु गतौ जर्जने (बलाधाने) अर्जने च स्वा० आत्म० सक० स्थैर्यं अक० सेट् । अर्जते आर्जिष्ट आनृजे । ऋजु भर्जने इदित् स्वा० आ० सक० सेट् । ऋजुते आर्जिष्ट । ऋज्जां बभूव आस चक्रे । ऋजुसानः ।

ऋजिष्य लि० ऋजु आप्नोति गच्छति आप-यत् पु० । ऋजुगामिनि “ऋजिष्यं श्येनं प्रुषितमुम्” ऋ० ४, २८, २ । “ऋजु आप्नोति गच्छतोऽर्जिष्यः” भा० । “ऋजिष्य इमिन्द्रावतः” ४, २७, ४ ।

ऋजिष्वन् पु० राजभेदे “अप्रमृष्यऋजिष्वने दातुं दाशुषे” ऋ० ६, २०, ७ । ऋजिष्वने एतन्नामकाय राज्ञे” भा० ।

ऋजीक लि० ऋज-गतौ ईकन् किञ्च । इन्द्रे २धूमे च उज्ज्व० । उपार्जीकशब्दे उदा० करणे ईकन् । ३साधने च “आविर्ऋजीको विदथा” ऋ० ४, २८, ४ । “आविर्ऋजीका आविर्भूतसाधना” भा० ।

ऋजीति पु० ऋजु गच्छति ई-गतौ क्तिच् पु० । ऋजुगामिनि वाये “ऋजीते ! परि वृश्चि नोऽश्ना” ऋ० ६, ७५, १२ । “ऋजु गच्छति ऋजीतिरिषुः” भा० ।

ऋजीष न० अर्जते रसोऽस्मिन् अर्ज्यं आधारे कीषन् ऋजादेशः । १पिष्टपचनपात्रे २नरकभेदे पिष्टपचनाकार-पात्रभेदेन पापिनां पचनहेतुत्वेन तस्य तथात्वम् । नरक-गणनायाम् मनुः । “लोहशङ्कुऋजीषञ्च” नर-कशब्दे विवृतिः । ३नीरसे सोमलताचूर्णे “सोमो-राजामृतं सुत ऋजीषेणानृहानृह्यम्” यजु० १६, ७२ “ऋजीषं नीरसं सोमलताचूर्णम्” वेददी० । ४गतसारे सोमे पु० । “समुद्रे त इति ऋजीषकुम्भं स्थावयति” कात्या० १०, ६, १ । “गतसारः सोमः ऋजीषस्तेन पूर्णकुम्भम्” कर्कः । यथा सादकद्रव्यस्याभिषवणेन सारांशे गृह्यते अविष्टः नीरसभागः (सिटि) अवतिष्ठते एवं सोमस्याभि-षवणे निःसारांश ऋजीष इत्युच्यते । कर्मणि कीषन् । ५अभिषुते सोमे च “कुविद्राजानं सधवन्ऋजीषिन्” ऋ० २, ४२, ५ । “ऋजीषिन् ! सोमवन्” भा० । “अन्तरिक्षा-हजीषो” २, ४६, ३ । “ऋजीषी सोमवान्” भा० । तैत्ति० अस्य निरुक्तिर्दर्शिता “तेनांशुमद्यदभिषुणोति तेनेर्जीषि” ततः जातायै तारका० इतच् । ऋजीषित नीरसतया जाते लि० । ऋजीषं द्रव्यं देयत्वेनाख्यस्य इति । ऋजीषिन् गत-सारसोमद्रव्यसम्प्रादाने देवे ‘इन्द्र ! सोमं सोमपते ! पिबेमं माध्यन्दिनं सवनं चारु यत्ते । प्रमुथ्या शिघ्रे सध-वन्ऋजीषिन् ! विमुच्या हरी इह सादयस्व” ऋ० ३, २२

१, ऋजीषशब्देन गतसारं सोमद्रव्यमुच्यते” भा० ।

ऋजु लि० अर्जयति गुणान् अर्ज-कु नि० ऋजादेशः । १प्रगुणे २सरले अवक्रे । सरलस्य बहुगुणार्ज कत्वात् तथा त्वम् । स्त्रियां गुणवचनत्वात् वा ङीष् । “ऋज्वोर्दधा-नैरवतत्त्व कन्धराः” भावः । “ऋजायताः स्नेहसिव स्त्रवन्तीः” भट्टिः । “उमां स पश्यन् ऋजुनैव चक्षुषा” कुमा० “ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः” मनुः ते दण्डाः । “ऋजवोर्दधाः” गोभि० छ० । नान्दीसखादौ दैवे पैले च दर्भा ऋजवः कार्याः । “धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः” या० । ततः वेदे वा० प्रकारे धाच् । ऋजुधा सरलप्रकारे अव्य० “यज्ञमेव तद्वजुधा प्रतिष्ठापयति” ऐत० । भावे पृष्ठा० इमनिच् । ऋजि-मन् सारल्ये अकौटिल्ये पु० । भावे तल् । ऋजुता तदर्थे स्त्री “ऋजुतां नयतः स्मरामि ते” कुमा० । त्व । ऋजुत्व न० गुणवचनत्वात् अण् आर्ज्यं न० तत्त्वार्थे । ४अनुकूले ५कल्याणे । “ऋजुहस्ता ऋजुवनिः” ऋ० ५, ४१, १५ । “ऋजुहस्तास्तदनुकूलहस्ता ऋजुवनिः कल्या-णदाना” भा० । ६शोभने च “धारवाकेष्वृजुगायः” ऋ० ५, ४४, ५ “ऋजुगाय । शोभनस्तुतिकः” भा० । ७वसुदेवपुत्रभेदे पु० । “वसुदेवस्तु देवक्यामष्ट पुत्रानजीजनत् । कीर्त्तिमन् सुषेणञ्च भद्रसेनसुदारधीः । ऋजुं संमर्दनं भद्रं सङ्कर्षणम-हीश्वरम् । अष्टमस्तु तयोरासीत् स्वयमेव हरिः किल । सुभद्रा च महाभागा तव राजन् ! पितामही” भाग० ६, २४, अ० २५, २६ । अजुत्वञ्च आर्ज्यवशब्दे ८०६ पृष्ठे व्याख्यातम् वाक्यस्य तत्त्वञ्च स्पष्टार्थत्वं । “धर्मशास्त्र-ऋजुभिर्मिताक्षरैः” भिता० ।

ऋजुकाय पु० ऋजुः कायोऽस्य । १कश्यपसुनौ त्रिका० २अकुटिलदेहमात्रे लि० । “तस्मिन् स्वस्तिकमासीन ऋजु-कायः समभ्यसेत्” भाग० ३, २८, ६ । [हारिणि २वाणे पु० ।

ऋजुग लि० ऋजु यथा तथा गच्छति गम ड । १सरलव्यव-ऋजुरोहित न० कर्म० । सरले इन्द्रधनुषीति केचित् वस्तुतः “रोहितं रुधिरं प्रोक्तं ऋजुशक्रशरासने” विश्वोक्तेः उत्-पातस्त्वचके सरले इन्द्रधनुषि रोहितशब्दस्यैव वृत्तिः तेन “इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजु रोहितम्” अमरे ‘सन्तानश्च धनुर्देवायुधं तद्वजु रोहितम्’ हेमचन्द्रे च तदेव ऋजु चेत् रोहितमिति व्याख्यानात् न विशिष्टनामैत्यवधेयम् । ऋजुसर्प पु० कृष्णपर्ववत् नित्यसमा० । सुश्रुतोक्ते दर्वी-कारविशेषे सर्पभेदे । “तत्त दर्वीकरा इत्युपक्रम्य ऋजुसर्पः

श्वेतोदरो महाशिरा खलगर्ह आशीविष" इति उक्तम् ।
ऋजूक पु० ऋज-बा० जकङ् । देशभेदे विपाशानदी-
जन्मभूमौ । ऋजूके भवा ऋण-प्रथो० । आर्जीकीया तत्-
प्रभवायां विपाशायाम् "इमं मे गङ्गे ! यमुने ! सरस्वति !
शतद्रि ! स्तोमं सचतां परुणया । आसिक्तामरुदृधे
"वितस्तयार्जीकीये ! ऋणुज्ञा सुषोमया" ऋ० १०, ७५, ५,
इमासुदाहृत्य निरुक्ते आह । "आर्जीकीयां विपाडित्याहुः
अजूकप्रभवा ऋजुगामिनी वा" तेन विपाशानद्युत्-
पत्तिस्थानमृजूक इति गम्यते ।

ऋजूकरण न० अण्डजुः ऋजुः क्रियतेऽनेन ऋजु+अभूततद्भावे
चि+क-करणे ल्युट् । १ सरलतासम्पादनसाधने सुख-
लोक्ते १ यन्त्रव्यापारभेदे । "यन्त्रकर्मणि तु निर्घातनपुरण-
बन्धनव्यपवर्त्तनचालनविवर्त्तनविवरणपीडनमार्गविशोधन
विकर्षणाहरणोच्छनोच्चमनविनमनभञ्जनोन्मथनाचूषणैषण
दारणर्ज्जुकरणप्रचालनप्रधावनप्रमार्जनानि चतुर्विंशतिः"
सुशु० । २ तथाभूतव्यापारमाले च ।

ऋजूयत् लि० अजु गच्छति ऋतुं गच्छति वा ऋजु+
अतु+बा क्यच् ऋजूय-प्रथो० तस्य जोवा शत । १ ऋजु-
गामिनि २ ऋतुगामिनि च "देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां
देवानां रातिरभि नो निवर्त्तताम्" ऋ० १, ८६, १, सुतिमा-
श्रित्य "ऋजूयतामृजुगामिनामृतुगामिनां वेति" निरुक्तम् ।
ऋजू पु० ऋज-गत्यादिषु रन् नि० । १ नायके उज्ज्वल० ।
२ ऋजुगामिनि लि० । "सू मन्थू ऋजू वातस्याश्वा" ऋ० १,
१७४, ५ । "ऋजू ऋजुगामिनौ" भा० । "ऋजू वाजं
न गध्यम्" ऋ० ४, १६, ११ ।

ऋजूवी स्त्री ऋजु+स्त्रियां वा ङीष् । १ आर्ज्यवत्यां स्त्रियाम्
ऋजुशब्दे उदा० । सू० सि० उक्ते यज्ञाणां २ गतिभेदे ।
"वक्रासुवक्रा कुटिला मन्दा मन्दतरा समा । तथा
शीघ्रा शीघ्रतरा यज्ञाणामपथा गतिः । तत्वातिशीघ्रा
शीघ्राख्या मन्दा मन्दतरा समा । अज्वीति पञ्चधा
ज्ञेया या वक्रा सासुवक्रा" सू० । "तत्वाष्टविधगतिषु
अतिशोघ्रेत्यादिः सप्तैक्येन इत्येव पञ्चधा गतिः ऋजू-
मार्गी गतिज्ञेया या गतिः सासुवक्रा असुवक्रगमनेन
सह वर्त्तमाना पूर्वलोकेऽसुवक्रगतेर्वक्रकुटिलमध्येऽभिधा-
नात् उभयासन्नत्वाच्च सासुवक्रा कुटिलेति गतिर्वक्रा
ज्ञेया तथा च यज्ञाणां मार्गी वक्रेति गतिद्वयम्" रङ्ग० ।

ऋजुमान पु० ऋजि-असानच् । मेघे उज्ज्वल० ।

ऋण गतौ तना० उभ० सक० सेट् । अस्तीति ऋणोति, ऋणुते

आर्णीत् आर्णित् । आनर्ष आण्डणत्, आण्डणे । ऋणः ।
ऋण लि० ऋण-क । १ गन्तरि । "घषीयान्दणो न ताशुरति
धन्वा राट्" ऋ० ६, १२, ५ "ऋणः शीघ्रगता" भा० । "उष
ऋणव यातय" १०, १२७, ७ । ऋ-क्त नि० । २ अवश्यदेये
(धार) अर्द्धर्चा० पुन० । "ऋतावानश्चयमाना ऋ-
णानि" ऋ० २, २७, ४ । "ऋणानि स्तोत्रभिरन्येभ्यो
देयानि" भा० । "पर ऋणा सावीरध मत्कृतानि" ऋ० २, २८
६ । "ऋणानि पित्रादिभिः कृतानि अस्माभिर्देयानि ।
अथ मत्कृतानि ऋणानि" भा० तच्च अवश्यशोध्यत्वेन
लौकिकमलौकिकञ्च । तत्र देवादिवयाणां चतुर्णां पञ्चानां
वा अवश्यशोध्यत्वादलौकिकण्यत्वम् अशोधने पापहेतु-
त्वात्तस्य तथात्वम् । ऋणानपक्रियाया उपपातकशब्दे उक्त-
शास्त्रेण पापहेतुत्वम् । "देवानाञ्च पितृणाञ्च ऋषीणाञ्च
तथा नरः । ऋणवान् जायते यस्मात् तन्मोक्षे प्रयतेत्
सदा । देवानामण्डणो जन्तुर्यज्ञैर्भवति मानवः । अत्य-
वित्तञ्च पूजाभिरुपवासव्रतैस्तथा । आहुतेन प्रजया चैव
पितृणामण्डणो भवेत् । अषीणां ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा
तथा" विष्णुवर्त्म० पु० । "जायमानो वै ब्राह्म-
णस्त्रिभिर्कर्णैर्ऋणी भवति ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो,
यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः" मिता० श्रुतिः । "न
च जातमात्रोऽकृतदारान्निपरिग्रहोयज्ञादिषु धिक्क्रियते ।
तस्मादधिकारी जायमानो ब्राह्मणादिर्व्यज्ञादीननुतिष्ठेत्"
मिता० । "ऋणानि लीयपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानः पतत्यधः" । "मह-
र्षिपितृदेवानां गत्वान्दण्यं यथाविधि । पुत्रैः सर्वं
समासज्य वसेन्नाध्यस्थमाश्रितः" मनुना क्रमेण चातु-
राश्रयपक्षमाश्रितोक्तम् । यथा च ब्रह्मचर्यादेव प्रव्र-
ज्याधिकारस्तथा आश्रमशब्दे ८३६ प्र० उक्तम् ।
अवश्यदेयत्वेन चतुर्विधं पञ्चविधञ्च सूं दर्शितं भा०
आ० १२० अ० । "ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मानवा
भुवि । पितृदेवर्षिसनुजैर्देयं तेत्यत्र धर्म्मतः" इत्युपक्रम्य
"यज्ञैस्तु देवान् प्रीणाति स्वाध्यायतपसा सुनोन् । पुत्रैः
श्राद्धैः पितृणापि आनृशस्तेन मानवान्" "ऋणमु-
न्मूच्य देवानामृषीणाञ्च तथैव च । पितृणामथ विप्राणाम-
तिथीनाञ्च पञ्चमम्" अणु० ३७ अ० । "ऋणभिधानात्
स्वयमेव केवलं तदा पितृणां सुसुचे स बन्धनात्" "अस-
ह्यपीडं भगवन्नृणसन्त्यमवेहि मे" "नचोपलेभे पूर्वेषामृण
निर्मोक्षसाधनम्" रघुः । लौकिकमृणम् (धार) (कर्ज)

ऋणादानशब्दे वक्ष्यते । इदुर्गे ४ भूमौ पृजले च सि०
 कौ० प्रवत्सरकर्त्तृत्ववसनस्य दशपूर्वकात् अस्यादेर्द्विजिः
 प्रार्णम् वत्सरार्षं कम्बलास्यं वसनास्यम् दशास्यी-
 देशो दशास्यी नदी । ऋणशोधनार्थमृणस्तृणास्यम् । अङ्क-
 शास्त्रोक्ते कुतश्चित् राश्यन्तरादवश्यं वियोज्यसंख्यान्विते
 पदार्थे । तत्सूचकसंख्यायाः सजातीयेन विजातातीयेन
 धनेन च योगवियोगादिक्रियादिकं बीजग० उक्तं यथा ।

“धनर्णसङ्कलने करणसूत्रं” वृत्ताङ्गम् । योगे युतिः
 स्यात् जययोः स्वयोर्वा धनर्णयोरन्तरमेव योगः । उदा० ।
 रूपत्वयं रूपचतुष्टयं च जयं धनं वा सहितं वदाशु ।
 स्वर्णं जयं स्वं च पृथक् पृथङ्मे धनर्णयोः सङ्कलनाम-
 वैषि । अत्र रूपाणामव्यक्तानां चाद्याक्षराण्युपलक्षणाथं
 लेख्यानि । यानि ऋणगतानि तान्यूर्ध्वविन्दूनि । न्यासः
 रू ३ रू ४ योगे जातं रू ७ न्यासः रू ३ रू ४ योगे
 जातं रू ७ । न्यासः रू ३ रू ४ योगे जातं रू १ ।
 न्यासः रू ३ रू ४ योगे जातं रू १ । एवं विभिन्नेषूपि ।
 धनर्णव्यवकलने करणसूत्रं” वृत्ताङ्गम् । संशोध्यमानं स्व-
 रूपाण्यमेति स्वत्वं जयस्तदयुतिरुक्तवच्च । उदा० तयाद्द्वयं
 स्वात् स्वमृणाङ्गं च व्यस्तं च संशोध्य वदाशु शेषम् । न्यासः
 रू ३ रू २ अन्तरे जातं रू १ । न्यासः रू ३ रू २
 अन्तरे जातं रू १ । न्यासः रू ३ रू २ अन्तरे जातं
 रू ५ न्यासः रू ३ रू २ अन्तरे जातं रू ५ ।

गुणनभागे कारणस्त्वत् एत्ताद्वैम् । स्वयोरस्वयोःस्वः बधः
स्वर्षधाते ज्योभागहारेऽपि चैव' निरुक्तम् । उदा० ।
धनं धनेनर्णमृणेन निघ्नं द्वयं त्वयेण स्वमृणेन किं स्यात् ।
न्यासः ॥ २ ॥ ३ ॥ धनं धनघ्नं धनं स्यादिति । ॥ ॥ ॥
न्यासः ॥ २ ॥ ३ ॥ ऋणमृणघ्नं धनं स्यादिति जातं
॥ ॥ ॥ न्यासः ॥ २ ॥ ३ ॥ धनमृणगुणमृणं स्यादिति
जातं ॥ ॥ न्यासः ॥ २ ॥ ३ ॥ ऋणं धनगुणमृणं स्या-
दिति जातं ॥ ॥ इति धनर्णगुणनम् ।

भागहारेणैव निरुक्तमिति । उदा० । रूप-
एकं रूपवत्त्वव्ययेन धनं धनेनर्णमृण्येन भक्तम् । कणं ध-
नेन स्ववृण्येन किं स्याद्भुतं वदेदं यदि बोधधीषि ।
न्यासः रूप ८ रूप ४ धनं धनहृतं धनं स्यादिति जातं
रूप २ । न्यासः रूप ८ रूप ४ कणमृण्यहृतं धनं स्यादिति
जातं रूप २ । न्यासः रूप ८ रूप ४ कणं धनहृतम् कणं
स्यादिति जातं रूप २ । न्यासः रूप ८ रूप ४ धनमृण्य-
हृतमृण्यं स्यादिति जातं रूप २ । इति धनर्णभागहारः ।

वर्गमूलयोः कारणद्वयं वृत्ताद्वयम् । इतिः स्वर्णयोः स्वं स्वमूले
धनर्णे न मूलं ज्ञेयस्यास्ति तस्याकृतित्वात् । उदा० ।
धनस्य रूपवृत्तयस्य वर्गः ज्ञेयस्य च ब्रूहि सखे ममाशु ।
न्यासः रु ३ रु ३ जातौ वर्गौ रु ९ रु ९ । धनात्मका-
नामधनात्मकानां मूलं नवानां च पृथग्वदाशु । न्यासः रु
९ मूलं रु ३ वा रु ३ । न्यासः रु ९ एषामवर्गत्वा-
न्मूलं नास्ति । इति धनवर्णवर्गमूले ।

खसङ्कलव्यवकलने कारणसूत्रं वृत्ताङ्गम् । खयोगे वि-
योगे घनर्णं तथैव न्यूनं शून्यतस्तद्विपर्ययासमेति । उदा०
रूपतयं खं जयगं च खं च किं स्यात् खयुक्तं वद खा-
ञ्जातं च । न्यासः रु ३ रु ३ं रु ० एतानि खयुतान्य-
विकृतान्येव । रु ३ रु ३ं रु ० एतानि खाञ्जातानि रु
३ं रु ३ विपर्यस्तानि” ।

“केदं गुणं गुणं केदं वर्गं मूलं पदं कतिम् । कक्षं स्व
स्मरणं कुर्याद्दृश्ये राशिप्रसिद्धये” लीला ० ।

कृष्णकाति ति० कृष्णवदवश्यफलप्रदा कातिः स्तुतिर्यस्य ।
 अवश्यफलदायकस्तुतिशालिनि “सासङ्गिहृष्णकातिमदा-
 भ्यम्” कृ० ८, ६१, १२ । कृष्णकातिः कृष्णवदवश्यफल-
 प्रदस्तुतिकः भा० ।

ऋणञ्चय पु० न्दपभेदे “ऋणञ्चयस्य प्रयता मघानि” क० ५,
३०, १२, “ऋणञ्चयस्यैतन्नामकस्य राज्ञः” भा० ऋणञ्चये
राजनि रुशमानास्” क० ५, ३०, १४ ।

ऋणचित् पु० ऋणमिव चिनोति चि-क्लिप् । ऋणस्यैव
 स्तोतकामस्याधायके यजमाने । “स ऋणचिद्वणया ब्रह्मण्य-
 स्यतिः” ऋ० २, २३, १७ । ऋणचित् स्तोतकामऋणमिव
 चिनोति’ भा० ।

ऋणदास पु० ऋणात् मोचनेन कृतोदासः । दासभेदे ।

“गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धोदायादुपागतः । अनाकाङ्क्ष-
मृतसद्वदाहितः स्वामिना च यः । भोजितो महत्तृष्ण-
याद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः । तवाहमित्युपागतः प्रब्रज्या-
वसितः कृतः । भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बडवाहृतः ।
विक्रेता चात्मनःशस्त्रे दासाःपञ्चदश स्मृताः” नारदः ।
“गृहे दास्याञ्जातो गृहजातः । क्रीतोमूल्यान, लब्धः प्रति-
ग्रहादिना । दायादुपागतः पित्रादिदासः । अनाका-
ङ्क्षमृतोदुर्भिन्ने यो दासत्वाय सरणाद्रजितः । आहितः
स्वामिना धनग्रहणेनाधितां नीतः । ऋणभोजनेन दास-
त्वमभ्युपागतः ऋणदासः” मिता० ।

ऋणमतकृण पु० ऋणं परकृतं भ्रमैवेति कृणति कृण-क

सुप्सुपेति स० । प्रतिभुवि (जामिन्) शब्दः । स हि परकीयर्णस्य मदीयत्वेन ख्यापयतीति तस्य तथात्वम् ।
 ऋणमार्गेण पु० ऋणं मार्गयते परं खगतत्वेन प्रार्थयते मार्ग-ल्यु ईत० । (जामिन्) प्रतिभुवि हारा० ।
 ऋणमुक्ति स्त्री ऋणान्मुच्यतेऽनया मुच-करणे क्तिन् । ऋणशोधने त्रिका० । ऋणमोचोऽप्यत्र हारा० ।
 ऋणमोचन न० ऋणात् मोचयति मुच-णिच्-ल्यु ५त० । काशीस्थे तीर्थभेदे काशीखण्डे प्रसिद्धम् ।
 ऋणलेख्य न० ऋणसूचकं लेख्यं लेखपत्रम् । ऋणग्रहणसूचके व्यवहारोपयोगिनि (खत) (तमःसुक) इत्यादि प्रसिद्धे पत्रभेदे । तल्लेखनप्रकारादि मित्ता० दर्शितं यथा 'तत्र लेख्यं द्विविधं शासनं जानपदं' चेति । शासनं निरूपितं जानपदमभिधीयते । तच्च द्विविधम् स्वहस्तकृतमन्यकृतं चेति । तत्र स्वहस्तकृतमसाक्षिकम्, अन्यकृतं ससाक्षिकम् । अनयोश्च देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम् यदाह नारदः । "लेख्यन्तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा । असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्ह्यस्थितेस्तयोरिति" तत्त्वान्यकृतमाह । "यः कश्चिदर्थोनिष्णातः स्वख्या तु परस्परम् । लेख्यन्तु साक्षिमत् कार्यं तस्मिन् धनिकपूर्वकम्" या० । धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थो हिरण्यदिः परस्परं स्वख्या इयता कालेनैतावद्देयमितोयती च प्रतिभासं वृद्धिरिति निष्णातो व्यवस्थितः तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्वनिर्णयार्थं लेख्यम् साक्षिमदुक्तलक्षणसाक्षियुक्तम् धनिकः पूर्वं यस्मिन् तद्वनिकपूर्वकम् धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यं कर्तव्यम् । उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कर्त्तव्याः "कर्त्ता तु यत्कृतं कार्यं सिद्धार्थन्तस्य साक्षिणः । प्रवर्त्तने विवादेषु स्वकृतं वाच्यलेखकमिति" करणात् । अपि च "समामासतर्द्धाहनामजातिस्वगोलकैः । सव्रज्जचारिकात्मीयपिटनामादिविज्ञितम्" या० समा संवत्सरः मासः चैत्रादिस्तर्द्धः पक्षः शुक्लः कृष्णो वा अहस्तिथिः प्रतिपदादिः । नाम धनिकाधमर्णयोः । जातिः ब्राह्मणादिः स्वगोलं वागिशादिगोलभेदैः समादिभिर्विज्ञितम् । तथा सव्रज्जचारिकं बह्वृचादिशाखाप्रयुक्तं गुणनाम बह्वृचः कठ इति । आत्मीयपिटनाम धनिकर्णिकपिटनाम । आदिग्रहणाद्वा ज्ञाति संख्याचारादेर्ग्रहणम् । एतैर्विज्ञितं लेख्यं कार्यमिति गतेन सम्बन्धः । किञ्च 'समाप्तेऽर्थे ऋणो नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् । मतं मेऽसुकपुत्रस्य यद-

लोपरि लेखितम्" या० धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थः स्वख्या वप्रस्थितः तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋणो अधमर्णोनामात्मीयं स्वहस्तेनास्मिन्नेत्ये युदपरि लेखितं तन्ममासुकपुत्रस्य मतमभिप्रेतमिति निवेशयेत् पत्रे विलिखेत् । तथा "साक्षिणश्च स्वहस्तेन पिटनामकपूर्वकम् । अत्राहमसुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः" या० । तस्मिन् लेख्ये ये साक्षिणो लिखिताः तेऽप्यात्मीयपिटनामलेखनपूर्वकमस्मिन्नर्थे अहमसुको देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैकैकशो लिखेयुस्ते च समाः संख्यातो गुणतश्च कर्त्तव्याः । यदाधमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाऽधमर्णोऽन्येन साक्षी च साक्ष्यन्तरेण सर्वसाक्षिसन्निधौ स्वमतं लेखयेत् । यथाह नारदः 'अलिपिज्ञ ऋणो यः स्यात् स्वमतं तु स लेखयेत् । साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपतः' इति अपि च "उभयाभ्यर्थितेनैतन्मयाहसुकसूनुना । लिखितं ह्यसुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत्" या० । ततो लेखको धनिकाधमर्णिकाभ्यामुभाभ्यां प्रार्थितेन मयाऽसुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रसूनुना एतल्लेख्यं लिखितमित्यने लिखेत्" साम्प्रतं स्वकृतं लेख्यमाह । "विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् । तत्प्रमाणं स्रुतं लेख्यं बलोपधिकतादृते" या० । यल्लेखं स्वहस्तेन लिखितं अधमर्णेन तत् साक्षिभिर्विनापि प्रमाणं स्रुतं मन्वादिभिः । बलोपधिकतादृते । बलेन बलात्कारेण, उपधिना कललोभतोऽधममदादिलक्षणेन यत्कृतं तस्माद्विना । नारदोऽप्याह "मन्वाभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं च यत् । तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकतन्तयेति" । तच्चैतत् स्वहस्तकृतं परहस्तकृतञ्च यल्लेख्यं देशाचारानुसारेण सबन्धकव्यवहारे बन्धकव्यवहारयुक्तमर्थक्रमापरिलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन च लेख्यमित्येतावच्च पुनः साधुशब्दैरेव प्रातिस्विकदेशभाषयापि लेखनीयम् यथाह नारदः "देशाचाराविरुद्धं यद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम् । तत्प्रमाणं स्रुतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति" । विधानं विधिराधेर्विधिराधीकरणन्तस्य लक्षणम् गोप्याधिभोग्याधिकालकृतमित्यादि तद्व्यक्तं विषयं बलिस्तद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम् । अविलुप्तक्रमाक्षरम् अर्थानां क्रमः क्रमशास्त्राणि च क्रमाक्षराणि अविलुप्राणि क्रमाक्षराणि यस्मिंस्तदविलुप्तक्रमाक्षरम् । तदेवं भूतं लिखितं प्रमाणम् । राजशासनवन्न साधुशब्दनियमोऽस्ति त्वभिप्रायः । लेख्यप्रसङ्गेन लेख्यादृढमप्युक्तं त्विभि-

रेव देयमित्याह “ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।
यथा साक्षादिकृतमृणं त्रिभिरेव देयम् तथा लेख्यक-
तमप्याहर्तृपुत्रतत्पुत्रैस्त्रिभिरेव देयम् । न चतुर्थादि-
भिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रैर्ऋणन्देयमित्यविशे-
षेण्यमात्रं त्रिभिरेव देयमिति नियतमेव । वाढम-
स्यैवोत्तराण्य पत्राकूटवर्षिषये सूत्र्यन्तरप्रभवासपवाद
शङ्कामपनेतुमिदं वचनमारब्धम् । तथा हि पत्रलक्षण-
मभिधाय कात्यायनेनाभिहितम् “एवं कालमतिक्रान्तं
पितृणां दायते ऋणमिति” । इत्थं पत्राकूटमतिक्रान्त-
कालमपि पितृणां सम्बन्धि दायते । अत्र पितृणा-
मिति वञ्चवचननिर्देशात् कालमतिक्रान्तमिति वचना-
च्चतुर्थादिर्दायते इति प्रतीयते । तथा हारीतेनापि
“लेख्यं यस्य भवेद्वस्ते लाभान्तस्य विनिर्दिशेदिति” । अत्रापि
यस्य हस्ते पत्रमस्ति तस्यर्खलाभ इति सामान्येन चतुर्था-
दिथोपगुणलाभोऽस्तीति प्रतीयते । अतश्चैतदाशङ्कानि
वृत्त्यर्थम् एतद्वचनमिति युक्तम् । वचनद्वयन्तु योगीश्वरवच-
नानुसारेण योजनीयम् । अस्यापवादमाह “आधिसु
भुज्यते तावद्यावत्तत्र प्रदेयते” । सबन्धकेऽपि पत्राकूटे
ऋणे त्रिभिरेव देयमिति नियमादण्यपकरणानधिकारेणा-
ऽऽध्याहरण्येऽन्यधिकारप्राप्ताविदमुच्यते । यावच्चतुर्थेन
पञ्चमेन वा ऋणं न दीयते तावदेवाधिभुज्यते इति वदता
सबन्धकर्त्तापकरणे चतुर्थादेरप्यधिकारो दर्शितः । नन्वे-
तदप्ययुक्तमेव । “फलभोग्यो न नश्यतीति” सत्यम् । तदप्ये-
तस्मिन्सत्यपवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति
सर्वमनवद्यम् । प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति ।
“देशान्तरस्थे दुर्लभे नष्टोन्मृष्टे हृते तथा । भिक्षे दग्धे-
ऽथवा क्षिप्ते लेख्यमन्यक्तु कारयेत्” या० । व्यवहाराक्षमे पत्रे
पत्रान्तरं कुर्यादिति विधीयते । व्यवहाराक्षमत्वं वा-
त्यन्तव्यवहितदेशान्तरस्थे पत्रे दुर्लभे उदाणि सन्दि-
ह्यमानानि अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि
पदानि वा यस्मिंस्तस्मिन् दुर्लभे नष्टे कालवशेन, उन्मृष्टे
मसीदौर्बल्यादिना, मृदिते लिप्यक्षरे, हृते तस्करादिभिः,
भिक्षे विदक्षिते, दग्धे अग्निना, क्षिप्ते द्विधाभूते सति वि-
भवति । एतच्चार्यप्रत्यर्थिनोः परस्परानुमतौ सत्यां विमत्या-
न्तु व्यवहारप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रानयनाध्यापेक्षया
कालोदातव्यः उद्देशावस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभि-
रेव व्यवहारनिर्णयः कार्यः । यथा ह नारदः “लेख्ये
देशान्तरस्थे शीर्षे दुर्लक्षिते हृते । सतस्तत्कालक-

रणमसतोद्भूतदर्शनमिति” । सतो विद्यमानपत्रस्य देशान्तर-
स्थस्थानयनाय कालकरणं कालावधिर्दातव्यः । असतः
पुनरविद्यमानस्य पत्रस्य पूर्वं ये द्रष्टारः साक्षिणस्तैर्दर्शनं
व्यवहारपरिसमापनं कार्यम् । यदा तु साक्षिणो न
सन्ति तदा दिवेन निरूप्यः कार्यः । “अलेख्यसाक्षिके
दैवी व्यवहारे विनिर्दिशेदिति” स्मरणात् । एतच्च ज्ञान-
पदं व्यवस्थापत्रं सन्दिग्धं चेत् स्वहस्तालिखितादिभिः शोध-
नीयम् “सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तालिखितादिभिः
क्षिप्राप्रक्रियाचिह्नं संवशागमहेतुभिः” या० उक्तेः ।

ऋणादानं न० ऋणमादीयते यत् । सूत्र्युक्ते अष्टादशविवा-
दान्तर्गते व्यवहारभेदे “तेषामाद्यादृष्ट्यादानमित्यादीनि
अष्टादश व्यवहारपदानि मनुना दर्शितानि । तल्लक्ष-
णादि नारदादिवाक्येन मितानि दर्शितं यथा
“अधुनाष्टादशानां व्यवहारपदानामाद्यादृष्ट्यादानपदं द-
र्शयति । “अशीतिभागो वृद्धिः स्यादित्यादिना मोक्ष आ-
धिसुदुत्यन्त्रे प्रविष्टे द्विगुणे धने” इत्येवमन्तेन । तच्चाणा-
दानं संप्रविधम् । ईदृशऋणन्देयमीदृशमदेयमनेनाधि-
कारिणा देयमस्मिन् समये देयमनेन प्रकारेण देयमित्यध-
मर्णे पञ्चविधसुत्तमर्णे दानविधिरादानविधिश्चेति द्विवि-
धमिति । एतच्च नारदेन सटीकतम् “ऋणन्देयमदेयञ्च
येन यत् यथा च यत् । दानमपहणधर्मश्च ऋणादान-
मिति सूत्रमिति” तत्र प्रथमसुत्तमर्णस्य दानविधिसाह-
तत्पूर्वकत्वादितरेषाम् । “अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मा-
सिमासि सबन्धके । वर्णक्रमाच्छतं द्वित्वचतुष्पञ्चकम-
न्यथा” या० “मासिमासि प्रतिमासं विश्वासार्थं यदाधीयते
आधिरिति यावत् सबन्धकेन सह वर्त्तत इति सबन्धकः
प्रयोगस्तस्मिन् सबन्धके प्रयोगे प्रयुक्तस्य इत्यस्याशीतित-
मोभागो वृद्धिर्ह्यस्या भवति । अथवा बभूवरहिते प्र-
योगे वर्णानां ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्वचतुःपञ्चकं शतं
धर्म्यं भवति । ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं शतम्, क्षत्रिये त्रिकं,
वैश्ये चतुष्कं, शूद्रे पञ्चकं, मासिमासीत्वेव । द्वौ वा त्रयो
वा चत्वारो वा पञ्च वा द्वित्वचतुःपञ्चाः द्वित्वचतुःपञ्चा
अस्मिन् शते वृद्धिर्हीयते इति द्वित्वचतुःपञ्चकं शतम् ।
“तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते इति (पा०) कन् ।
इत्थं वृद्धिर्मासिमासि गृह्यते इति कालिका । इत्येव व-
ृद्धिर्वसगणनया विभज्य प्रतिदिवसं गृह्यमाणा कार्यका-
भवति तथा च नारदेन । “कार्यका कालिका चैव कारिता
च तथाऽपरा । चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिस्तुर्विधा”

इत्युक्तम् “कायाविरोधनी यश्चत्तुपादादिः काविका ।
प्रतिमासं स्वन्ती या वृद्धिस्तथा कालिका मता । वृद्धिः सा
कारिता नाम यर्थिकेन स्वयं कृता । वृद्धेरपि पुनर्वृद्धि-
सकृद्वृद्धिरुदाहृतेति” । गृहीतविशेषेण वृद्धेः प्रकारा-
न्तरमाह । “कान्तारगस्तु दशकं सासुद्रा विंशकं शतम्”
या० । कान्तारसरण्यन्तव गच्छन्तीति कान्तारगाः ये
वृद्ध्या धनं गृहीत्वाधिककलाभार्थमतिगहनं प्राणधनवि-
नाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते दशकं शतं दद्युः । ये च
ससुद्रगस्ते विंशकं शतं मासमासीत्येव । एतदुक्तमवति
कान्तारगैभ्यो दशकं शतं सासुद्रेभ्यश्च विंशकं शतम् उत्त-
मर्ण आदद्यात् मूलविनाशस्यापि शङ्कितत्वात् इति ।
इदानीं कारितां वृद्धिमाह । “दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं
सर्वे सर्वासु जातिषु” या० । “सर्वे” आह्वयणादयोऽधमर्णा
अबन्धके सबन्धके वा स्वकृतां स्वाभ्युपगतां वृद्धिं सर्वासु
जातिषु दद्युः । कचिदकृतापि वृद्धिर्भवति यथाह
नारदः “न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क-
चित् । अनाकारितमयूषं वत्सराद्वा द्विवृद्धं” इति । यस्तु
याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति कात्यायनेनो-
क्तम् । “यो याचितकमादाय तददत्त्वा दिशं व्रजेत् । ऊर्ध्वं
संवत्सरात्तस्य तद्वनं वृद्धिमाप्नुयादिति” यश्च याचितक-
मादाय याचितोऽप्यदत्त्वा देशान्तरं याति तस्मै प्रति ते-
नैवोक्तम् । “कृतोजारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।
ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्वनं वृद्धिमाप्नुयादिति” यः पुनः
स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं न ददाति तं याच
नकालादारभ्य वृद्धिं दापयेद्राजा । यथा ह “स्वदे-
शेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः कचित् । तन्तोऽ-
कारितां वृद्धिमनिच्छन् च दापयेदिति” । अनाकारित
वृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः “पण्यमूल्यम्भृतिन्यासोद-
ण्डोयश्च प्रकल्पितः । यथादानाजिकपणा वर्जन्ते नावि-
क्षिताः” । अविक्लिता अनाकारिता इति । अधुना द्र-
व्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह । “सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणाम्” या०
“पशूनां स्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः पशूनां स्त्रीणाम्भोग्या-
समर्थस्य तत्पुष्टिसन्ततिकामस्य प्रयोगः सम्भवति । अ-
हणञ्च चौरपरिचर्यार्थिनः । अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य
वृद्धिमहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य कस्य द्रव्यस्य किय-
ती परा वृद्धिरित्यपेक्षिते आह “रसस्याष्टगुणा परा । व-
स्त्रधान्यहिरण्यानाञ्चतुस्त्रिगुणा परा” या० । “रसस्य
तैलवृद्धादेर्वृद्धिमहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य स्वकृतया

वृद्ध्या वर्जमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा नातः परं वर्द्धते ।
तथा वस्त्रधान्यहिरण्यानां यथासंख्यं चतुर्गुणाः त्रिगुणा-
द्विगुणा च वृद्धिः परा । वसिष्ठेन तु रसस्य त्रैगुण्यसक्तम्
“द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यम् धान्येनैव रसा व्या-
ख्याताः पुष्पमूलफलानि च तुलाधृतं त्रितयसष्टगु-
णमिति” । मनुना तु धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनाञ्च पञ्च-
गुणत्वसक्तम् । “धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्च-
तामिति” शदः क्षैत्रफलं पुष्पमूलफलादि । लवोमेघोर्णा-
चमरोकेशादि । वाह्योवलीवर्दतरगादिः । धान्यशदलव-
वाह्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वन्नातिक्रामतीति । तत्ताधमर्ण-
योग्यतावशेन दुर्भिन्नादिकालवशेन च व्यवस्था द्रष्टव्या ।
एतच्च सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे च वेदितव्यम् । पुरु-
षान्तरसङ्क्रमणेन प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे
अनेकशः प्रयोगान्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्यादतिक्रम्य
पूर्ववर्द्धते । सकृत्प्रयोगेऽपि प्रतिदिनम् प्रतिमासम्प्रति-
वत्सरं वा वृद्ध्याहरणेष्वधमर्णदेयस्य द्वैगुण्यसम्भवात्
पूर्वाहृतवृद्ध्या सह द्वैगुण्यमतिक्रम्य वर्द्धत एव यथाह
मनुः “कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता” । सक-
दाहितेत्यपि पाठोऽस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसी-
दन्तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रा-
मति यदि सकृदाहृता सकृत्प्रयुक्ता पुरुषान्तरसंक्रम-
णादिना प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमत्येति । सकृदाहृते-
ति पाठे शनैः प्रतिदिनम्प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वाऽधम-
र्णादाहृता द्वैगुण्यमत्येतीति व्याख्येयम् । तथा गौ-
तमेनाप्युक्तम् “चिरस्थाने द्वैगुण्यम् प्रयोगस्येति” प्र-
योगस्येत्येकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्याति-
क्रमोऽभिप्रेतः । चिरस्थान इति निर्देशाच्छनैः शनैर्वृद्धे-
र्ग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमोदशितः । कण्यप्रयोगधर्मा उक्ताः
साम्प्रतम् प्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणधर्मा उच्यन्ते । “प्रपन्नं
साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् । साध्यमानो नृपङ्गच्छन्
दण्डोदायञ्च तद्वनम्” या० । प्रपन्नमभ्युपगतमधमर्णेन धनं
साध्यादिभिर्भावितं साधयन् प्रत्याहरन् धर्मादिभिरुपायैः
उत्तमर्णो नरपतेर्न वाच्यो निवारणीयो न भवति । धर्मा-
दयशोपाया मनुना दर्शिताः । “धर्मेण व्यवहारेण कृतेना-
चरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन चेति”
धर्मेण प्रीतियुक्तेन सामवचनेन, व्यवहारेण साजिषेणाद्यु-
पायेन, कृतेन उल्लवादिब्याजेन भूषणादेर्ग्रहणेन, आचरि-
तेन अभोजनेन । पञ्चमेनोपायेन बलेन निगदवत्त्वादिना

उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यमेतैरुपायैरात्मसात्कुर्व्यादिति । प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्य इति वदन्नप्रतिपन्नं साधयन् राज्ञा निवारणीय इति दर्शयति । एतदेव स्पष्टोक्ततत्त्वा-
यनेन “पोड्येद्योधनो कश्चिद्विधिकं न्यायवादिनम् । तस्मा-
दर्थात् स हीयेत तत्त्वमं प्राप्नुयाद्भूमिति” । यस्तु धर्मादि-
भिरुपायैः प्रपन्नमर्थं साध्यमानो याच्यमानो नृपं गच्छेत् ।
राजानमभिगम्य साधयन्तमभियुक्ते स दण्डो भवति श-
क्त्यनुसारेण । धनिने तद्वनन्दाप्यञ्च । राज्ञा दापने च प्र-
कारादर्शिताः “राजा तु स्वामिने विप्रं सान्त्वेनैव प्रदा-
पयेत् । देशाचारेण चान्यास्तु दद्यान् सम्प्रीष्टा दापयेत् ।
रिक्थिनं सुहृदं वापि क्लेशेनैव प्रदापयेदिति” या० । सा-
ध्यमानो नृपकृच्छेदित्येतत् स्तुत्याचारव्यपेतेनेत्यस्य
प्रत्युदाहरणं बोद्धव्यम् । बहुपूतमर्णिकेषु युगपत्प्राप्ते-
स्वकोऽधमर्णिकः केन क्रमेण दाप्योराज्ञेत्यपेक्षित आह !
“गृहीतातुक्रमाद्वायोधनिनामधमर्णिकः । दत्त्वा तु
ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम्” या० । समानजातीयेषु येनैव
क्रमेण धनं गृह्यते नैव क्रमेणाधमर्णिको दाप्योराज्ञा,
भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण । यदा तु पुनरुत्त-
मर्णो दुर्बलः प्रतिपन्नमर्थमर्णिकोऽभिमुपायैः साधयितुं
मशक्नुवन् राज्ञा साधितार्थो भवति तदाऽधमर्णस्य दण्ड-
सुत्तमर्णस्य च भूतिदानमाह “राज्ञाऽधमर्णिकोदायः
साधिताद्दण्डकं शतम् । पञ्चकञ्च शतन्दायः प्राप्नोतीह्यु-
त्तमर्णिकः” या० । “अधमर्णिकोराज्ञा प्रतिपन्नार्थात्साधि-
ताद्दण्डकं शतं दायः” प्रतिपन्नस्य साधितस्यार्थस्य दण्डम-
भंशं राजाधमर्णिकाद्दण्डरूपेण गृह्णीयादित्यर्थः । उ-
त्तमर्णिकस्तु प्राप्नोतीह्युत्तमर्णिकः पञ्चकं शतं भूतिरूपेण दायः
साधितस्यार्थस्य विंशतितमभागम् उत्तमर्णाद्राजा-
भूत्यर्थं गृह्णीयादित्यर्थः । अत्र प्रतिपन्नार्थसाधने तु दण्ड-
विभागो दर्शितः “निज्जवे भावितोदद्यात्” इत्यादिना । स-
धनमधमर्णिकमालुक्तामधुना निर्जनमधमर्णिकमप्याह ।
“हीनजातिस्परिचीणमृणार्थं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणस्तु
परिचीणः शनैर्होष्यो यथोदयम्” या० । ब्राह्मणादिजाति-
रुत्तमर्णो हीनजातिं क्षत्रियादिस्परिचीणं निर्जनमृ-
णार्थमणनिवृत्त्यर्थं कर्म स्त्रजात्यनु रूपं कारयेत्तत्कुदु-
स्त्रविरोधेन । ब्राह्मणः पुनः परिचीणो निर्जनः शनै-
र्बोधयं यथासम्भवमणन्दायः । अत्र हीनजाति-
अहणं समजातेरप्युपलक्षणमतश्च समजातिमपि परिचीणं
यथोचितं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणग्रहणं च श्रेयोजाते

रूपलक्षणमतश्च क्षत्रियादिरपि क्षीणो वैश्यादेः शनैः शनै-
र्होष्यो यथोदयम् एतदेव स्पष्टोक्तं मनुना “कर्मणापि
समङ्कुर्याद्विनिर्जनाधमर्णिकः । समाऽपकृष्टजातिश्च दद्या-
च्छ्रेयास्तु तच्छनैरिति” । उत्तमर्णेन समं निवृत्तोत्त-
मर्णाधमर्णव्यपदेशमात्मानमधमर्णः कर्मणा कुर्या-
दित्यर्थः । किञ्च “दोयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्व-
कम्भनम् । मध्यस्थस्यापितं तत्स्याद्द्वैते न ततः परम्” या०
उपचयार्थं दत्तं धनमधमर्णेन दोयमानसुत्तमर्णोऽविलो-
भाद्यादि न गृह्णाति तदाऽधमर्णेन मध्यस्थहस्ते स्थापितं
स्थात्तदा ततः स्थापनाद्द्वैतं वर्द्धते । अथ स्थापितमपि
याच्यमानो न ददाति ततः पूर्ववद्बर्द्धत एव ।
इदानीन्देयमृणं यदा येन च देयन्दाह । “अविभक्तैः
कुटुम्बार्थं यद्व्ययं कृतम्भवेत् । दद्यात्तद्व्ययिनः प्रेते
प्रोषिते वा कुटुम्बिनि” या० । अविभक्तैर्बहुभिः कुटु-
म्बार्थमेकैकेन वा यद्व्ययं कृतम्व्ययं कुटुम्बो दद्यात्तस्मिन्
प्रेते प्रोषिते वा तद्व्ययिनः सर्वे दद्याः । येन देयं
मित्यत्र प्रत्युदाहरणमाह । “न योषित् पतिपुत्राभ्यान्
पुत्रेण कृतस्मिता । दद्याद्वेत् कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्री-
कृतम्व्ययं” या० । पत्या कृतमृणं योषिद्वाप्या नैव
दद्यात् । पुत्रेण कृतं योषित् माता न दद्यात् । तथा
पुत्रेण कृतस्मिता न दद्यात्तथा भाव्योक्तस्मितिर्न दद्यात्कु-
टुम्बार्थाद्वेत् इति सर्वशेषमतश्च कुटुम्बार्थं येन केनापि
कृतं तत्कुटुम्बिना देयम् “कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यव-
हारं समाचरेत् । स्वदेशे वा विदेशे वा तन्न विद्वान् विचा-
रयेत्” इति मनु (अध्यधीनः दासः) । तदभावे तद्दायहर-
देयमिति उक्तमेव । पुत्रपौत्रैर्ह्यणन्देयमिति वक्ष्यति तस्य
पुरस्तादप्रवादमाह “सुराकामद्यूतकृतदण्डशुल्कावशिष्टकम् ।
वृथादानान्त्यैवेह पुत्रोदद्यान्न पैतृकम्” या० । सुरापाणेन
यत् कृतमृणं कामकृतं स्त्रीव्यसनेन कृतम् । द्यूते परा-
जयनिवृत्तं दण्डशुल्कवोरशिष्टं वृथादानं धूर्त्तवान्द-
मस्त्रादिभ्यो यत् प्रतिज्ञातम् “धूर्त्तं वन्दिनि मल्ले च
कुर्वेद्ये कितवे शठे चाटचारणचौरेषु दत्तं भवति
नि फलमिति” आख्यातम् । एतद्व्ययम् पुत्रा कृतं पुत्रादिः
शौण्डिकादिभ्यो न दद्यात् । अत्र दण्डशुल्कावशिष्टक-
मित्यवशिष्टग्रहणात् सर्वं दातव्यमिति न मन्तव्यम् “दण्डं
वा दण्डशेषं वा शुल्ककृच्छेपमेव वा । न दातव्यन्तु
पुत्रेण यच्च न व्यवहारिकम्” इत्यौशनः आख्यातम् । गौतमे-
नाप्युक्तम् “मदाशुल्कदातुदण्डा न पुत्रानध्यावहेयुरिति” ।

न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः । अनेनादेयमृणसक्तम् । न पतिः स्तोत्रतं तथेवस्थापवादमाह । “गोपशौण्डिकशैलू परजकव्याधयोषिताम् । कृष्णं दद्यात् पतिस्तासां यस्माद् वृत्तिस्तदाश्रया” या० । गोपो गोपालः शौण्डिकः सुराकारः शैलूषोनटः रजकोवस्त्राणां रङ्गकः । व्याधो मृगयुः एषां योषिर्द्विर्दणं कृतन्तत्पतिभिर्देयं यस्मात्तेषां वृत्तिर्जीवनं तदाश्रया योषिदधीना । यस्माद् वृत्तिस्तदाश्रयेति हेतुव्यवदेशादन्येऽपि ये योषिदधीनजीविनस्तेऽपि योषित्तुक्तमृणं दद्युरिति गम्यते । पतिव्रत- स्मार्था न दद्यादित्यस्यापवादमाह “प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम् । स्वयंकृतं वा यद्वयं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति” या० । “समूर्षुणा प्रवत्सता वा पत्या नियुक्तया कृष्णदाने यत्प्रतिपन्नन्तत्पतिव्रतमृणन्देयं यच्च पत्या सह भार्यया कृतन्दपि भर्ताभावे भार्यया अ- पुत्रया देयम् । यच्च स्वयमेव कृतमृणं तदपि देयम् । ननु प्रतिपन्नादित्यं स्त्रिया देयमिति न वक्तव्यम् सन्देहा भावात् उच्यते । “भार्या पुत्रश्च दासश्च त्वय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्मै ते तस्य तद्वनमिति” वचनाद्विधनत्वेन प्रतिपन्नादिद्विदानशङ्कायामिदमुच्यते । प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्यादि । न चानेन वचनेन स्त्रिया- दीनां निर्धनत्वमभिधीयते पारतन्त्र्यमालप्रतिपादन- परत्वात् । एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते । नान्यत् स्त्रीदातुमर्हतीत्येतत्तर्हि न वक्तव्यम् विधानेनैवान्यत्र प्रति- षेधसिद्धे । उच्यते “प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम्” इत्यनयोरपवादार्थमुच्यते । अन्यच्च सुराकामादि- वचनोपात्तं प्रतिपन्नमपि पत्या सहकृतमपि न देयमिति । पुनरपि यद्वयं दातव्यं येन च दातव्यं यत् च काले दातव्यं तन्नित्यमाह “पितरि प्रोषिते प्रेते वसनाभि- परिहृते । पुत्रपौत्रैर्कृष्णन्देयं निज्जवे सान्निभाषितम्” या० । पिता यदि दातव्यमृणमदत्त्वा प्रेते दूरदेशज्जतोऽविक्रि- स्तनीयव्याध्यादभिभूतो वा तदा तत्कृतमृणमवश्यन्देयं पुत्रेण पौत्रेण वा पितृधनाभावेऽपि पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च । तत्र क्रमोऽप्ययमेव पितृभावे पुत्रः, पुत्राभावे पौत्र इति । पुत्रेण पौत्रेण वा निज्जवे कतेऽर्धना साख्यादिभिर्भावितमृणन्देयं पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः । अत्र पितरि प्रोषित इत्येतावदुक्तं कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो द्रष्टव्यः । “नार्वक् संवत्स- राद्विंशत् पितरि प्रोषिते सुतः । कृष्णं दद्यात् पितृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वेति” प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारकालस्तु

न दद्यात् प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात् स च कालस्ते- नैव दर्शितः । “गर्भस्थैः सद्यो ज्ञेय आरमाद्वहिरा- क्क्षिणः । बाल आषोडशादधीतं पौगण्डुश्चेति शङ्कते । परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृत इति” । यद्यपि पितृमरणादूर्ध्वं बालोऽपि स्वतन्त्रो जातस्तथापि न कृष्णभाग भवति । यथाह “अप्राप्तव्यवहारश्चेत् स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णभाक् । स्वतन्त्रा हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्येष्ठे गुणवयःकृत- मिति” । तथा आसेधाह्वाननिषेधश्च दृश्यते । “अप्राप्त- व्यवहारश्च दूतोदानोन्मुखो व्रती । विषमस्यश्च नासेधो न चैतानाह्वयेन्मृपः” इति तस्मात् । “अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थस्तुष्टय यत्नतः । कृष्णात् पिता मोचनीयो यथा नोनरकं व्रजेदिति” । पुत्रेण व्यवहारज्ञतया जातेन निष्पन्नेनेति व्याख्येयम् । आदौ तु बालस्यापि अधिकारः “न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनादिति” गौतम- स्मरणात् । पुत्रपौत्रैरिति बहुवचननिर्देशाद्ब्रह्मवः पुत्रा यदि विभक्ताः, स्वांशानुरूपेण दद्युः । अविभक्ताश्चेत् समभूय समुत्थानेन गुणप्रधानभावेन वर्त्तमानानां प्रधानभूतएव दद्यादिति गम्यते यथाह नारदः “अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा कृष्णं दद्युर्यथांशतः । अविभक्ता विभक्ता वा यस्मां चोद्वहते धुरमिति” । अत्र च यद्यपि पुत्रपौत्रैर्कृष्णं देय- मित्यविशेषोक्तम् । तथापि पुत्रेण यथा पिता सवृद्धिकन्द- दाति तथैव देयं पौत्रेण तु समं मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति विशेषोऽवगन्तव्यः । “कृष्णमात्मीयवत् पितरां पुत्रैर्देयं वि- भाषितम् । पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य तु” इति- वृहस्पतिवचनात् । अत्र विभावितमित्यविशेषोपादानात् सान्निभाषितमित्यत्र सान्निग्रहणं प्रमाणोपलक्षणम् । समं यावदुद्वह्येतावदेव देयं न वृद्धिः तत्सुतस्य प्रपौत्रस्या- देयमद्वह्येतावदेव । एतच्चोत्तरस्तोके स्पष्टयिष्यते । क- णापकरणे कृष्णो तत्पुत्रः पौत्र इति त्वयः कर्तारोद- र्शिताः तेषाञ्च समवाये क्रमोऽपि दर्शितः ।

इदानीं कर्त्तृन्तरसमवाये च क्रममाह । “कृत्थप्याह कृष्णं दाप्योयोषिदप्याहस्तथैव च । पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य कृत्थिनः” या० । अन्यदीयं द्रव्यमन्यस्य क्रयादिव्यतिरेकेण यत् स्वीयं भवति तद्वक्तव्यं विभागहारेण कृत्थं गृह्णातीति कृत्थप्याहः स कृष्णं दाप्यः । एतदुक्तम् भवति यो यदीयन्द्रव्यं रिक्त्यरूपेण गृह्णाति स तत्कृतम् कृष्णं दाप्यो न चौरादिरिति । योषितं भार्या गृह्णातीति योषिदप्याहः स तथैव कृष्णं दाप्यः । यो यदीयां योषितं

गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यः योषितोऽविमाज्यद्वयत्वेन ऋकथ्यपदेशानर्हत्वाद्देने निर्देशः । एतस्मान्न्याश्रितद्रव्य ऋणं दाप्यः अन्यमाश्रितमन्याश्रितम् सादृष्टितसम्बन्धि-द्रव्यं यस्यासावन्याश्रितद्रव्यः न अन्याश्रितद्रव्योऽनन्याश्रित-द्रव्यः पुत्रहीनस्य ऋकथिन ऋणं दाप्य इति सम्बन्धः । एतेषां समवाये क्रमश्च पाठक्रमएव ऋकथ्याह ऋणं दाप्य-स्तदभावे योषिद्व्याहस्तदभावे (तथाभूतः) एव इति । नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्यते । “न भ्रातरो न पितरः, पुत्रा ऋकथ्यहराः पितरिति” एते सत्यन्यस्य ऋकथ्यपह्णासम्भवात् । योषिद्व्याहोऽपि नोपपद्यते “न द्वितीयश्च साध्वीनां कविज्ञर्त्तोपदिश्यते” इति स्मर-णात् । तदर्थं एते दाप्य इत्यप्युक्तं एतत्पौत्रैर्ऋणं देयमित्युक्तत्वात् । अनन्याश्रितधन इति विशेषणमनर्थ-कम् एते सति द्रव्यस्यान्याश्रयणासम्भवात् सम्भवे च ऋकथ्याह इत्यनेनैव गतार्थत्वात् एतद्हीनस्य ऋकथिन इत्येतदपि न वक्तव्यम् । एते सत्यपि ऋकथ्याह ऋणं दाप्य इति स्थितमसति एते ऋकथ्याहः सुतरां दाप्यः इति सिद्धमेवेति । अत्रोच्यते । एते सत्यन्यस्य ऋकथ-याही सम्भवति स्त्रीवाग्बधिरादीनां एतत्वेऽपि ऋकथ-हरत्वाभावात् । तथा च स्त्रीवादीननुक्रम्य “भर्त्तव्यास्तु निरंशकाः” इति वक्ष्यति तथा “सवर्णापुत्रोऽथन्यायवृत्तो न लभेतेति केषामिति” गौतमवचनात् । अतश्च स्त्रीवादिषु एतेषु सत्स्वन्यायवृत्ते च सवर्णापुत्रे सति ऋकथ्याही पितृव्यतत्पुत्रादिः । योषिद्व्याहो यद्यपि शास्त्रविरोधेन न सम्भवति तथाप्यतिक्रान्तिनिषेधः पूर्वपतिकृतर्पापक-रणाधिकारी भवत्येव । योषिद्व्याहोयश्चतसृणां स्त्रैरिणी-नामन्तिमां गृह्णाति, यश्च पुनर्भर्त्तान्तिस्त्रिणां प्रथमा, यथाह नारदः “परपूर्वास्त्रियस्त्रिन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रियविधा तासां स्त्रैरिणी तु चतुर्विधा । कन्यैवाऽन्यतयोनिर्यां पाणिपह्णदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणा । देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री गुरु-भिर्यां प्रदीयते । उत्पन्नसाहसाऽन्यस्त्रै सा द्वितीया प्र-कीर्त्तिता” । उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा । “असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्यां प्रदीयते । सवर्णाय सपिशङ्गाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता । स्त्री प्रवृत्ताऽप्रवृत्ता वा पत्या-वेव तु जीवति । कामात् समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्त्रैरिणी तु सा । कौमारं पतिसुतसृज्य या त्वन्यं पुरुषाश्रिता । पुनःपत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता । नृते

भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत् परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्त्तिता । प्राप्ता देशाङ्गनप्रीता क्षु-त्पिपासातुरा तु या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्र-कीर्त्तिता । अन्तिमा स्त्रैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भूषाम् । ऋणन्तयोः प्रतिज्ञतं दद्याद्यस्ते उपाश्रितः” इति । तथा-न्योऽपि योषिद्व्याहः ऋणापाकरणाधिकारी तेनैव दर्शितः “या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या वान्यमायेत् । सो-ऽस्या दद्याद्वर्णं भर्त्तुं रुतसृजेद्वा तथैव ताम्” । प्रकृतेन धनेन सह वर्त्तत इति सप्रधना बहुधनेति यावत् । तथा “अधनस्य ह्यपुत्रस्य नृतस्योपैति यः स्त्रियम् । ऋणं वोदुः स भजते सैव चास्य धनं सृजतमिति” । एतस्य पुनर्वचनं क्रमार्थम् । अनन्याश्रितद्रव्य इति बहुपुत्रेषु ऋकथा-भावेऽप्यंशपह्णयोग्यस्त्रैवर्णापाकरणाधिकारोनायोग्यस्या-न्मादेरित्येवमर्थम् । “पुत्रहीनस्य ऋकथिन” इत्येतदपि एतत्पौत्रहीनस्य प्रपौत्रादयो यदि ऋकथं गृह्णन्ति तदर्थं दाप्यानान्यथेत्येवमर्थम् । एतत्पौत्रौ तु ऋकथ्यपह्णा भावेऽपि दाप्यावित्युक्तम् यथाह नारदः “क्रमाद-भ्यागतं प्राप्तं एतैर्यज्ञैर्नृवृत्तम् । दद्युः पैतामहं पौत्रा-स्तच्चतुर्थांश्च वर्त्तते” इति सर्वं निरवद्यम् । यद्वा योषि-द्व्याहभावे एते दाप्य इत्युक्तान्स्याभावे योषिद्व्याहो दाप्य इत्युच्यते । एतद्हीनस्य ऋकथिशब्देन योषिदेवो-च्यते “सैव चास्य धनं सृजतमिति” स्मरणात् “यो यस्य हरते दारान् स तस्य हरते धनमिति” च । ननु यो-षिद्व्याहभावे एते ऋणं दाप्यः पुत्राभावे योषिद्व्या-ह इति, परस्परं विरुद्धम् उभयसङ्गावे न कश्चिदाप्य इति, नैष दोषः अन्तिमस्त्रैरिणीप्राह्णः प्रथमपुनर्भू-प्राह्णः सप्रधनस्त्रीहारिणश्चाभावे एते दाप्यः । पुत्रा-भावे तु निर्जननिरपत्ययोषिद्व्याहो दाप्य इति । एतदे-वोक्तं नारदेन “धनस्त्रीहारिपुत्राणां सववाये यो धनं हरेत् स ऋणभाक् । एतेऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनि-पुत्रयोः” । धनस्त्रीहारिपुत्राणां सववाये यो धनं हरेत् स ऋणभाक् । एतेऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्री च धनञ्च स्त्रीधने ते विद्येते ययोः तौ स्त्रीधनिनौ तयोः स्त्रीध-निनोः असतोः एत एवर्णभाक् । धनिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहार्थेवर्णभाक् स्त्रीहार्थभावे एत ऋणभाक् । पुत्राभावे स्त्रीहारीति विरोधप्रतिभासपरिहारः पूर्ववत् । एतद्हीनस्य ऋकथिनः इत्यस्यान्या व्याख्या, एते धन स्त्रीहारिपुत्रा ऋणं कस्य दाप्याः ? इति विवक्षायास्तत्तम-

र्थस्य दातुस्तदभावे तत्पुत्रादेः पुत्राद्यभावे कस्य दाया इत्यपेक्षायासिद्धपतिरुते । पुत्रहीनस्य ऋकथिन इति पुत्राद्यन्वयहीनस्योत्तमर्णस्य य ऋकथी ऋकथपहण-योग्यः सपिण्डादिस्तस्य ऋकथिनो दायाः । तथा च ना-रदेन “ब्राह्मणस्य तु यदुदेयं सान्वयस्य न चास्ति सः । निर्वापयेत् सकुल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुषु” इत्यभिधायाभिहितम् “यदा तु न सकुल्याः स्युर्चं च सम्बन्धिबान्धवाः । तदा दद्यादुद्दिजेभ्यस्तु तेषु सत्स्वसु विनिक्षिपेदिति” । अधुना पुरुषविशेषे ऋणग्रहणप्रतिषेधनप्रसङ्गादन्यदपि प्रतिषेधति । “भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि । प्रातिभावाग्रमृणं साध्यमविभक्ते न तु स्रुतम्” या० । प्रातिभुवो भावः प्रातिभावग्रम् । भ्रातृणां दम्पत्योः पितापु-त्रयोश्च । अविभक्ते द्रव्ये द्रव्यविभागात् प्राक् प्रातिभावग्र-मृणं साध्यञ्च न स्रुतं सन्वादिभिः । अपि तु प्रतिषिद्धं साधारणधनत्वात् प्रातिभाव्यसान्वितयोः पक्षे द्रव्यव्ययाव-सानत्वात् ऋणस्य चावश्यप्रतिदेयत्वात् । एतच्च परस्परानु-सृतमत्या अनुसृत्या त्वविभक्तानामपि प्रातिभाव्यादि भवत्येव । विभागादूर्ध्वं तु परस्परानुसृतमव्यतिरेकेणापि भवति । ननु-दम्पत्योर्विभागात् प्राक् प्रातिभाव्यादिप्रतिषेधो न युज्यते तयोर्विभागाभावेन विशेषणानर्थक्याद्विभागाभावश्च आप-स्तम्बेन दर्शितः “जायापत्योर्द्धं विभागो विद्यते” इति । सत्यं अतस्मात्ताग्निसाध्येषु कर्मसु तत्फलेषु च वि-भागाभावो न पुनः सर्वकर्मसु द्रव्येषु च । तथा हि “जायापत्योर्न विभागो विद्यते” इत्युक्त्वा किमिति न विद्यत इत्यपेक्षायां हेतुसक्तवान् “पाणिग्रहणाद्वि सहत्वङ्गर्भ-सु तथा पुण्यफलेषु चेति” हि यस्मात् पाणिग्रहणा-दारभ्य कर्मसु सहत्वं श्रूयते “जायापती अग्निमादधी-यातामिति” । तस्मादाधाने सहाधिकारादाधानसिद्धाग्नि-साध्येषु कर्मसु सहाधिकारः । तथा “कर्म स्नात्तं विवा-हान्नावित्यादि” अरणात् विवाहसिद्धाग्निसाध्येषुपि कर्मसु सहाधिकार एव । अतश्चोभयविधाग्निरपेक्षेः कर्मसु पूर्वेषु जायापत्योः पृथगेवाधिकारः सम्पद्यते । तथा पुण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः सहत्वं श्रूयते “दिवि ज्योतिरजरसारभेतामित्यादि” । येषु पुण्यकर्मसु सहाधिकारस्तेषां फलेषु सहत्वमिति बोद्धव्यम् । न पुनः पूर्वानां भवतुत्तयावृत्तानां फलेषुपि । ननु द्रव्यस्वामि-त्वेऽपि सहत्वसक्तम् “द्रव्यपरिग्रहेषु च न हि मर्तु-र्विप्रवासे नैमित्तिकदाने स्तेयसुपदिशन्तीति” सत्यं द्रव्य-

स्वामित्वं पत्न्या दर्शितमनेन न पुनर्विभागाभावः यस्मा-द्द्रव्यपरिग्रहेषु चेत्पुत्रा तत्र कारणसक्तमर्तुर्विप्रवा-से नैमित्तिकेऽवश्यकर्तृव्यदानेऽतिथिभोजनभिक्षादानादौ हि यस्मान्न स्तेयसुपदिशन्ति सन्वादयः तस्माद्वाय्याया अपि द्रव्यस्वामित्वमस्ति अन्यथा स्तेयं स्यादिति तस्मा-द्भर्तुरिच्छया भार्याया अपि द्रव्यविभागोभवत्येव न स्वीक्यया यथा वक्ष्यति “यदि कुर्यात् समानांशान् पत्न्याः कार्य्याः समांशिकाः” इति । अधुना प्रातिभाव्यं निरूपयितुमाह । “दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधी-यते । आद्यौ तु वितथे दायावितरस्य सुता अपि” या० प्रातिभाव्यं विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः, तच्च विषयभेदात् त्रिधा भिद्यते । यथा दर्शने दर्शना-पेक्षायासेन दर्शयिष्यामीति, प्रत्यये विश्वासे मत्प्र-त्ययेनास्य धनं प्रयच्छ नायं त्वां वञ्चयिष्यते यतोऽस्य कस्य पुत्रोऽयमूर्वराप्रायभूरस्य यामवरोऽस्तीति, दाने य-द्ययं न ददाति तदानीमहमेव धनं दास्यामीति, प्राति-भाव्यं विधीयत इति प्रत्येकं सम्बन्धः । आद्यौ तु दर्शन-प्रत्ययप्रतिभुवौ वितथे अन्यथाभावे अदर्शने विश्वासव्यभि-चारे च दाया राक्षा प्रस्तुतं (अवृद्धिकम्) धनसुप्तमर्णस्य । इतरस्य दानप्रतिभुवः सुता अपि दायाः । वितथे इत्येव शाब्देन निर्द्दिनत्वेन वा अधमर्णेऽप्रतिकुर्वति । इतरस्य सुता अपोति वदता पूर्वयोः सुता न दायाः इत्युक्तम् । सुता इति वदता न पौत्रा दाया इति दर्शितम् । एतदेव स्पष्टोक्तुमाह । “दर्शनप्रतिभूर्यत्वं मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा । न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः” या० यदा दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा प्रतिभूर्दिवंगतः तदा-तयोः पुत्राः प्रातिव्यायातं पैटकम् ऋणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्दिवंगतस्य पुत्रा दद्युर्न पौत्राः । ते च मूलमेव दद्युर्न वृद्धिम् । “ऋणं पैतामहं पौत्राः प्रातिभाव्यागतं सुतः । समं दद्यात् तत्सुतौ तु न दाया-विति निश्चयः” इति व्यासवचनात् । प्रातिभाव्यव्यतिरिक्तं पैतामहमृणं पौत्राः समं यावदुद्गृहीतं तावदेव दद्यान् वृद्धिम् । तथा तत्सुतौऽपि प्रातिभाव्यागतं पितृग्रन्थं सममेव दद्यात्तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ प्रपौत्रपौत्रौ च प्रातिभाव्यायातमप्रातिभाव्यायातं चर्षं यथाक्रममुद्गृहीत-वित्तौ न दायाविति । यदपि अरण्यम् “स्नादकोविश-हीनः स्नाह्नग्नकोविशवान् यदि । मूलं तस्य भवेत्तदेयं न वृद्धिं दातुमर्हतीति” तदपि अग्नकः प्रतिभूः स्नादकोऽध-

मर्थः, लग्नको यदि विस्रवान् स्रुतस्तदास्य पुत्रेण मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति व्याख्येयम् । यत् दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूवां बन्धकपर्याप्तं गृह्यत्वा प्रतिभूजातः तत्-पुत्रा अपि तस्मादेव बन्धकात् प्रातिभावायातव्यं दद्यु-रेव । यथा ह कात्यायनः “गृहीत्वा बन्धकं यत् दर्श-नेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा धनात्तस्मात् दाप्यः स्यात् तद्वत् सुतः” इति । दर्शनगृहणं प्रत्ययोपलक्षणम् विना पित्रा पितरि प्रेते दूरदेशङ्गते वेति । यस्मिन्ननेकप्रतिभू-सम्भवस्तत्र कथं दातव्यमित्याह । “बहवः स्युर्यदि स्वांशै-र्दद्युः प्रतिभुवोधनम् । एकच्छायाश्रितेषु धनिकस्य यथारुचि” या० । यद्येकस्मिन् प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभुवस्तद्वत् विभज्य स्वांशेन दद्युः । एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिताः एकच्छायाश्रिताः अधमर्णो यथा कृत्स्नद्रव्यदानाय-स्थितस्तथा दानप्रतिभुवोऽपि प्रत्येकं कृत्स्नदानाय स्थिताः एवं दर्शनप्रत्यये च तेषु एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु सत्सु धनिकस्योत्तमर्णस्य यथारुचि यथाकामम् । अतश्च धनिको वित्ताद्यपेक्षया स्वार्थं यं प्रार्थयते स एव कृत्स्नं दद्यान्नांशतः । एकच्छायाश्रितेषु यदि कश्चि-द्देशान्तरं गतस्तत्पुत्रश्च सन्निहितस्तदा धनिकेच्छया स सर्वं दाप्यः मृते तु कस्मिंश्चित् स्वपित्रमंशमवृद्धिकं दाप्यः । यथाह कात्यायनः “एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्योयस्तत्र दृश्यते । प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्रमंशं स्रुते सति” प्रातिभावरूपदानविधिसङ्गता प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधि-माह । “प्रतिभूदापितो यत्तु प्रकाशं धनिनो धनम् । द्विगुणं प्रतिदातव्यमृषिकैस्तस्य तद्वत्वेत्” या० । यद्वत् प्रति-भूस्तत्पूतो वा धनिकेनोपपीडितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राज्ञा धनिनो दापितो न पुनर्द्विगुणलोभेन स्वयमुपेत्य दत्तम् । यथाह नारदः “यजुष्यं प्रतिभूदद्याद्धनिके-नोपपीडितः । ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापये-दिति” । ऋणिकैरधमर्णैस्तस्य प्रतिभुवस्तद्रव्यं द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् । तच्च कालविशेषमनपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम् वचनारम्भसामर्थ्यात् । एतच्च हिरण्य-विषयम् । नन्विदं वचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति तच्च पूर्वोक्तकालकलाक्रमणाभावेनाप्युपपद्यते यथा जाते ऽविधानं शुचित्वाभावेन । अपि च सद्यः सट्टि-कदानपक्षे पशुस्त्रीणां सद्यःसन्त्यभावान्मूलदानमेव प्राप्नोतीति तदसत् “वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रि-

गुणा परा” इत्यनेनैव कालकलाक्रमेण द्वैगुण्यसिद्धिर्द्वैगुण्य-मात्रविधान इदं वचनमनर्थकं स्यात् । पशुस्त्रीणाम् कालक्रमपक्षे सन्त्यभावे स्वरूपदानमेव । यदा प्रतिभू-रपि द्रव्यदानानन्तरं कियता कालेनाधमर्णेन संघटते तदा संततिरपि सम्भवत्येव यदा पूर्वसिद्धसन्त्या सह पशुस्त्रि-योदास्यतीति न किञ्चिदेतत् । अथ प्रातिभाव्यं प्रीतिकृत-मतश्च प्रतिभुवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव न च प्रीतिदत्तस्य या-चनात् प्राक्वृद्धिरस्ति यथाह “प्रीतिदत्तं तु यत्कि-ञ्चिद्दत्तं न त्वयाचितम् । याच्यमानमदत्तञ्चेद्दत्तं पञ्चकं शतमिति” । अतश्च प्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापि दानदिव-सादारभ्य यावत् द्विगुणं कालक्रमेण वृद्धिरित्यनेन वचने-नोच्यत इति । तदप्यसत् अस्यार्थस्यास्माद्वचनादप्रतीतेः द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदिह प्रतीयते तस्मात् काल-क्रमनपेक्ष्यैव द्विगुणं प्रतिदातव्यं वचनारम्भसामर्थ्यादिति सुश्रूक्तम् । प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवाद-माह “सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च । वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा” या० । हिरण्यद्वैगुण्य-वत् कालानादरेणैव स्त्रीपश्चादयः प्रतिपादितवद्वा दाप्याः श्लोकस्तु व्याख्यातएव यस्य द्रव्यस्य यावती वृद्धिः परा-काष्ठोक्ता तत्द्रव्यं प्रतिभूदत्तं खादकेन तथा वृद्धा सह कालविशेषमनपेक्ष्य सद्यो दातव्यमिति तात्पर्यार्थः । यदा तु दर्शनप्रतिभूः संप्रतिपक्षे कालेऽधमर्णं दर्शयितुमसमर्थ-स्तदा तदन्वेषणाय तस्य पक्षत्वयं (अवधिभूतम्) दातव्यम् । तत्र यदि दर्शयति तदा मोक्तव्योऽन्यथा प्रस्तुतं धनं दाप्यः “नष्टस्यान्वेषणार्थं न तु देयं पक्षत्वयं परम् । यद्यसौ दर्शयेत् तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् । काले व्रतीति प्रति-भूर्यदि तं नैव दर्शयेत् । निबन्धं दापयेत्तन्नु प्रेते चैव विधिः स्रुतः” इति कात्यायनवचनात् । लग्नके विशेष-निषेधश्च तेनैवोक्तः । “न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामि-नाधिकृतस्तथा । निरुद्धो दण्डितश्चैव संदिग्धश्चैव न कश्चित् । नैव ऋक्यो न मित्रश्च न चैवात्मनवाशिनः । राजकार्यं नियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः । न शक्नो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् । जीवन्वापि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्त्तकः । नाविज्ञातो मृहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रतीति” सन्दिग्धोऽभिषक्तः । अत्यन्तवासिनो-नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । इति प्रतिभूविधिः । धनप्रयोगे द्वौ “विश्वासहेतु प्रतिभूराधिस्य यथाह नारदः । विश्वम्भहेतु द्वापत् प्रतिभूराधिरिव चेति” । प्रतिभूर्निर्हृपितः” मिता०

आधिसु विस्तरेणाधिशब्दे ७११ पृष्ठादौ निरूपितः ।

अत्र विशेषः वीरमि० व्यासः “सर्वे भाग आशीतः प्रष्टोभागः सलग्नके । निराधाने द्विकथं मासलाभ उदाहृतः” अत्र आधानपदं प्रतिभुवोऽप्युपलक्षणम् । तत्रैव नारदः । “स्थानलाभनिमित्तं यद्दानपहणमिष्यते । तत्कुसीदमिति ज्ञेयम् तेन वृत्तिः कुसीदिनाम्” स्थानं मूलधनस्यावस्थानं लाभो वृद्धिः तन्निमित्तं तत्प्रयोजनम् । कुसीदशब्दार्थमाह वृह० । “कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते । चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यसृष्ट्या-सतः” । कुत्सितात् सीदतश्च अधमस्मात् इत्यर्थः । वृद्धौ विशेषमाह स एव । “वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधान्यैः प्रकीर्त्तिता । षड्विधान्यैः समाख्याता तत्त्वतस्ता निबोधत । कायिका कालिका चैव चक्रवर्जितोऽपरा । कारिता स-शिखा वृद्धिर्भोगलाभस्तथैव च । कायिका कर्मसंयुक्ता मास-प्राज्ञा त कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवर्जितः कारिता ऋणिना कृता । प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखा वृद्धिस्तु सा सृता । गृह्यात्तोषः फलं ज्ञेयात् भोगलाभः प्रकीर्त्तितः” कर्म-संयुक्ता कायिका यत्तु बन्धकीकृतस्य गवाश्वादेर्देहानवहना-दिकं कर्म वृद्धित्वेन स्थापितं तत् सा कायिका । यथाह व्यासः “दोहवाहकर्मयुता कायिका ससदाहृता” प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखा वृद्धिस्तु सा सृता । शिखेव वर्द्धते नित्यं शिरश्चेदाह्नवर्त्तते । मूले दत्ते तथैवैषा शिखा-वृद्धिर्निवर्त्तते” । परमवृद्धौ विशेषस्तत्रैव वृह० “हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके । धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदवाहलवेषु च । उक्ता पञ्चगुणा शाके बीजेनौ षड्-गुणा सृता । लवणस्नेहमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा सता । गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके” कुप्यं तपुसी-सादि शदः ज्ञेयफलं धान्यस्य पृथग्गृहणात्तद्वृत्तिरिति पुष्पफलादि । कात्या० “तैलानाञ्चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्षपाम् । वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य च” । सर्वेषां सर्वप्रकाराणां सर्वत्वान्वयः । गुडादौ विभक्तिव्यत्ययेन सर्वस्येत्यन्वयः । वसिष्ठः “वज्रशक्तिप्रवालानां हेम्नश्च रजतस्य च । द्विगुणा त्विष्यते वृद्धिः कृतकालानुसारिणी” कात्या० “मणिस्तुताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च । तिष्ठतो द्वि-गुणा वृद्धिः फलकैटाविकस्य च” फलं फलजं कार्पासादि आविकसाहचर्यात् कौटं कीटोद्भवं पट्टस्त्रादि आविकं कम्बलादि । वसिष्ठः “ताम्रायःकांस्यरीतीनां त्रिगुणः सीस-कस्य च । त्रिगुणा तिष्ठतो वृद्धिः कालात् चिरकृतस्य तु”

विष्णुः “अनुक्तानां त्रिगुणा” । देशाचारभेदादुक्तायाः सर्व-प्रकारवृद्धेरन्यथात्वमाह नारदः “ऋणानां सार्वभौमो-ऽयं विधिर्द्विगुणः सृता” । देशाचारस्थितिस्तन्त्या यत्तु सर्व-भवतिष्ठते । द्विगुणं त्रिगुणञ्चैव तथान्यस्मिन्सतुर्गुणम् । तथाष्टगुणमन्यस्मिन् तत्तु देशेऽवतिष्ठते” । इत्यभेदेऽन्यवृ-द्धिमाह वृह० “दणकाष्टिकास्त्रात्त्रिगुणचर्मास्थिवर्मा-णाम् । हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्त्तते । किरणं सुराद्रव्योपकरणं इव्यविशेषः । वसिष्ठः “दन्तचर्मास्थिष्टङ्गाणां मृण्मयानां तथैव च । अजया वृद्धि-रेतेषां पुष्पमूलफलस्य च” पुष्पादौ पूर्वापरविरोधः अधमस्य-शतवज्रानपेक्षाभ्यां समाधानीयः । शिखावृद्ध्यादौ वृद्धेर-रक्षयमाह वृह० “शिखावृद्धिं कालिकाञ्च फलभोगं तथैव च । धनी तावत् समादद्यात् यावन्मूलं न शोधि-तम्” “कचिदनङ्गीकृताऽपि वृद्धिर्भवतोत्याह” विष्णुः “यो गृह्यत्वा ऋणं पूर्वं शोदास्यामीति सामकम् । न द-द्यात्क्षोभतः पश्चात् तद्गृह्याद्वृद्धिमाप्नुयात्” सामकं सम-मेवावृद्धिकं शोदास्यामीति प्रतिश्रुत्यर्थः श्व इति पदं दा-नकालोपलक्षणम् । अङ्गीकाराभावे कचित् विषये वृद्धि-भावमाह संव० “न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निःक्षिप्ते च यथास्थिते । सन्दिग्धे प्रतिभावे च यदि न स्यात् स्वयं कृता” स्त्रीधने “अधिविज्ञप्तिर्यै देयमाधिवेदनिकं समम्” इत्युक्त्यादुक्तेः स्त्रियै दातव्ये धने स्त्रीशुल्कधने च लाभे कृष्याद्याये बाणिज्याद्युत्पन्ने आये च कालातिक्रमेऽपि न वृद्धिः । कात्या० “धर्मकृत्यासवद्यूते पण्यमूल्ये च सर्वदा । स्त्रीशुल्केषु न वृद्धिः स्यात् प्रातिभावप्रागतेषु च” धर्म-कृत्ये प्रतिश्रुत्यादत्ते, द्यूते कृतस्मै पराजितस्यै च सुरा-पाणार्थमृषे क्रोतद्रव्यस्य पण्यस्य मूल्ये प्रातिभावप्रा-गतेषु सन्दिग्धप्रातिभावप्रागतेषु प्रागुक्तसंवर्त्तवाक्यैवाक्यत्वात् अत्र सर्वदेति विशेषणम् याचनेऽपि न वृद्धिरिति सू-चनार्थम् । वसिष्ठः “न वर्द्धते चिरस्थं च मद्यशुल्कप्रतिश्रु-तम्” । शुल्कं षड्वादित्यं राजकरादि । पूर्वार्थधौ ऋण दानासामर्थ्ये विशेषमाह मनुः “ऋणं दातुमशक्तायः कर्त्तुमिच्छेत् पुनः क्रियाम् । स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत् । अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परि-वर्त्तयेत् । यावती सम्भवेद्वृद्धिस्तावती दातुमर्हति । चक्र-वृद्धिं समाकृदो देशकालव्यवस्थितः । अतिक्रामन् देशका-लौ न तत्फलमयाप्नुयात्” । निर्जितां लभ्यत्वेनात्माधी-नत्वं नीताम् । करणमन्यवृणलेख्यं कुर्यात् । अदर्शयित्वा

साक्षिभ्यो देयद्रव्यसदृशवित्तैव अधमस्येन सया
एतावती वृद्धिरियन्मूलमित्येवमङ्गीकारेण देयमृणं
परिवर्त्तयेत् सट्टिकत्वेनाधिकतया अन्यथाभावमापादयेत्
तदेव प्रवे साक्षिमन्त्रेण एतच्च यावती वृद्धिं तदा
दातुं शक्नोति तावतीं दत्त्वा लेख्यं कार्यं तथा-
कृते सति द्विगुण्यातिक्रमेण वृद्धिर्भवतीत्यर्थः तथाकृते च
वृद्धेरपि वृद्धिः तस्य सट्टिकस्य मूलस्यानीयत्वात्
यथाह वृह० “पूर्णावधौ शान्तलाभमृणमुदुपाह्वे-
दनी । कारयेद्वा ऋणी लेख्यं चक्रवृद्धिव्यवस्थया । द्विगुण-
स्योपरि यथा चक्रवृद्धिः प्रगृह्यते । भोगलाभस्तथा तत्र
मूलं स्यात् सोदयमृणम्” ऋणग्रहणोपायाश्च मिता०
उक्ताः उपायशब्दे च । ३५५५८० विस्तरेण दर्शिताः । अव-
धिमध्ये सट्टिकसर्वेषां दाभासम्भवे क्रमेण दाने स-
लेख्यप्रयोगे लेख्यपृष्ठे लिखित्वैव दानप्रकारमाह याज्ञ० ।
“लेख्यस्य पृष्ठे ऽभिलिखेद्दत्त्वा दत्त्वर्णिको धनम् । धनी
वोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्” उपगतशब्दे १२०१८०
व्याख्यातम् । विष्णुः “अधमस्य दाने लेख्यासन्निधाने चो-
त्तमस्यः स्तलिखितं दद्यात्” (रसिंद) प्रवेशपत्रादाने विशेष
माह नारदः । “गृहीत्वोपगतं दद्यादणिकायोदयं
धनी । अदद्याच्चमानश्च शेषहानिमवाप्नुयात्” “उदयं
प्राप्तम् । सर्वस्य दाने तु ऋणलेख्यच्छेदनमाह “दत्त्वर्णं
पाठयेत्ते ख्यं शुद्धं वान्यत्तु कारयेत् । साक्षिमञ्च भवे-
दुयद्वा तद्दातव्यं ससाक्षिकम्” या० ।

तत्साक्षितौ विशेषमाह कात्या० “धनदानासहं बुद्ध्या
स्वाधीनं कर्म कारयेत् । अशक्तौ बन्धनागारे प्रवेश्यो
ब्राह्मणादते” । अशुभकर्मकारणं बन्धनागारप्रवेशनञ्च
राजावेदनपूर्वकमेव कार्यं मन्यथा दण्डमाह कात्या० । “यदि
ह्यादावनादिदमशुभं कर्म कारयेत् । प्राप्त्यात् साहसं
पूर्वमृणान्मन्येत चर्षिकः” अनादिदमराज्ञाऽनिवेदितम् ।
ऋणदातृपुत्रं विशेषयति कात्या० “ऋणं तु दापयेत्
पुत्रम् यद्धि स्याद्विरूपद्रवः । इविणार्हश्च धुर्यश्च नान्यथा
दापयेत् सुतम् । व्यसनाभिमुते पुत्रे बाले वा यत्
प्रदृश्यते । द्रव्यहृद्दापयेत् तत् तस्याभावे पुरस्त्रिहृत्”
कुटुम्बार्थं कृतस्य विशेषमाह वृह० “पितृव्यन्नाह-
पुत्रस्त्रीदासशिष्यातृजीविभिः । यत् गृहीतं कुटुम्बार्थं तद्
गृही दातुमर्हति” । नारदः “शिष्यान्नेवासिदासस्त्रीप्रैष्य
कथ्यकरैश्च यत् । कुटुम्बहेतोर्नितं दातव्यं तत् कुटु-
म्बिना” शिष्यः वेदशिष्यः अन्नेवासी शिष्यशिष्यः ।

“कुटुम्बार्थमृणं दर्शयति” कात्या० “कुटुम्बार्थ-
मशक्ते तु गृहीतं वृषाधिते तथा । उपप्लवनिमित्तं
च विद्यादापत्कृतन्तु तत् । कन्यावैवाङ्गिके चैव प्रेत-
कार्येषु यत् कृतम् । एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं
प्रभोः” । पुत्रकृते विशेषमाह नार० “पितरेव नियो-
गाद्वा कुटुम्बभरणाय वा । कृतं वा यदृणं कच्छे दद्यात्
पुत्रस्य तत्पिता” । स्त्रियाः पतिव्रतस्य दाने विशेषमाह
कात्या० “मत्सुकामेन या भर्तुः उक्ता देयमृणं त्वया ।
प्रतिप्रदा च सा दाया धनं यद्याश्रितं स्त्रियाम्” । नार०
“दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता या सभर्षुषा । या वा तद्वि-
कथसादद्यात् यतोरिक्षमृणं ततः” । मातुर्निधनत्वे-
ऽपि तत्कृतस्य पुत्रेण देयमाह नारदः “पुत्रिणी तु
ससत्सृज्य पुत्रं स्त्री यान्यमान्येत् । तस्या ऋणं हरेत् सर्वं
निःस्त्राया पुत्रएव तु” । सधनत्वे तामुद्बोद्धे दद्यात् यथा-
ह कात्या० “बालपुत्राधिकार्या स्यात् भर्तारं यान्यमा-
श्रिता । आश्रितस्तमृणं दद्यात् बालपुत्राविधिः स्मृतः” ।
अविभक्तस्य विशेषमाह विष्णुः अविभक्तैः कबन्धनं यक्षिषति
स दद्यात्” । नारदः “पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा
यदृणं कृतम् । माता वा यत् कुटुम्बार्थं दद्युस्तत् सर्वं
ऋक्षधिनः” अविभक्तकाले कुटुम्बार्थं कृतं विभक्तैरपि
देयमाह मनुः । “गृहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थं
कृतोव्ययः । दातव्यं बान्धवैस्तत् स्यात् प्रविभक्तैरपि स्ततः” ।
कामकृतस्य माह कात्या० । “लिखितं सुक्तकं वापि देयं
यत्तु प्रतिश्रुतम् । परपूर्वस्त्रियै तत्तु विद्यात् कामकृतं
नृणाम्” सुक्तकं लेख्यरहितम् । अनेकधनिसमवाये
विशेषमाह कात्या० । “नानस्य समवाये तु यद्यत् पूर्वकृतं
भवेत् । तत्तदेवाग्रतो देयं राज्ञः स्याच्छ्रोत्रियात् परम् ।
एकाहे लिखितं यत् तत् कुर्यादृणं समम् । ग्रहणं
रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम्” । भिक्षुदिवसे कृतं
श्रोत्रियपूर्वकं देयम् । एकदिनकृतननस्य समवाये युग-
पदेयम् अनात्यल्पबहुत्वयोस्तु तदनुसारेण भागं परिकल्प्य
देयमित्यर्थः । अत्र विशेषमाह कात्या० “यस्य द्रव्येण
यत्पण्यं साधितं यो विभायेत् । तद्द्रव्यमृणिकेनैव
दातव्यं तस्य नान्यथा” यदुत्तमस्यार्त्तं द्रव्यं गृहीत्वा
बाणिज्यादिकं करोति तस्मात् लब्धधनं तस्मै एव
देयं तत्सत्त्वे नान्यस्मै इत्यर्थः । पैतामहपितृस्य-
योरप्ये देयतामाह वृह० “पितरं पूर्वमृणं देयं
पश्चादात्मीयमेव च । तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं

सदा । पितृस्य विद्यमाने तु न च पुत्रो धनं हरेत् ।
 देयं तद्धनिके द्रव्यं मृते पौत्रैस्तु दाप्यते । एवं मातृक-
 णेऽपि “मातृदुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्यः” या०
 उक्तेः । पुत्रपौत्रादिभिर्देयं ऋणे विशेषमाह विष्णुः “ध-
 नम्याहिणि प्रेते प्रव्रजिते वा द्विदशाः समाः प्रोषिते
 वा तत्पुत्रपौत्रैर्देयं नातः परमनीमुभिः” प्रेते अप्राप्त
 व्यवहारस्य विंशतिवर्षोत्तरं, संन्यस्ते प्रोषिते च सर्वस्यैव तत्
 कालोत्तरं देयम् । एतच्च अप्राप्तधनस्य गृहीतधनस्य तु तत्
 क्षणाद्देयता ऋणावशेषधनग्रहणस्यैव प्रागुक्तशास्त्रसिद्धेः ।
 ऋणापकरणाभावे दोषमाह व्यासः “तपस्वी वाग्नि-
 होत्री वा ऋणवान् भ्रियते यदि । तपश्चैवाग्निहोत्रञ्च
 सर्वं तद्धनिको भवेत्” । अन्यकृतपुण्यस्यान्यत्र संक्रमाप्रस-
 ज्ञेयस्य निन्दार्थवादता तेन तत्तत्पुण्यनाशकतेति प-
 र्यवसितोऽर्थः । कात्या० “उद्धारादिकमादाय स्वामिने
 न ददाति यः । स तस्य दासो भवत्यः स्त्री पशुर्वा जायते
 गृहे” तथा नारदः “याच्यमानं न दद्याद्य ऋणं
 वापि प्रतिग्रहम् । तद्द्रव्यं वर्द्धते तस्य यावत् कोटिशतं
 भवेत् । ततः कोटिशते पूर्वै वेदितस्तेन कर्मणा । अश्वः
 खरो दृषो दासो भवेज्जन्मनि जन्मनि” तेनस्मान्नपक्रियाया
 उक्तपञ्चादियोनिप्राप्तिहेतुदुरदृष्टजनकत्वम् । ऋणग्रहण-
 मेव पापहेतुः तच्छोधनस्य तन्नाशकतेति गदाधर आह स्व ।
 ऋणावन लि० ऋण-वनिप् दीर्घश्च । ऋणवति । “ऋणा-
 वानं न पतयन्त सर्गैः” ऋ० १, १६६, ७ । ऋणावान् ऋण-
 वन्तम्” भा० । “ऋणावा विध्यद्वनम्” ऋ० १, २४, १० ।
 ऋणान्तक पु० ऋणमन्तयति अन्ति-नामधा० खलु । मङ्ग-
 लपक्षे शब्दरत्ना० तत्सेवने ऋणमोचनान्तस्य तथात्वम् ।
 ऋणापकरण न० ६६ त० । ऋणशोधने ऋणापनयनादयोऽप्यत्र ।
 ऋणिक लि० ऋणमस्य स्य ठन् । ऋणयुक्ते (खातक) “द्वि-
 गुणं प्रतिदातवमृणिकैस्तस्य तद्धनम्” या० ।
 ऋणिन् लि० ऋणमस्य स्य इनि स्त्रियां ङीप् । ऋणयुक्ते
 (खातक) “ऋणी न स्यात् यथा पिता” सूत्र० । “समा-
 प्रेऽयं ऋणी नाम सहस्रेण निवेशयेद्” । “जाय-
 मानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणी भवति” श्रुतिः ।
 ऋणिधनिचक्र न० तन्त्रोक्ते पाह्यमन्त्रशुभाशुभज्ञानार्थे चक्र
 भेदे तच्चक्रलेखनप्रकार उक्तः तन्त्रसारे “अथ ऋणि-
 धनिचक्रम् । तद्यथा रुद्र्या० “कोष्ठान्येकादशैवेह वेदेन
 पूरितानि च । अकारादिहकारान्तं लिखेत् कोष्ठेषु तन्त्र-
 वित् । प्रथमं पञ्चकोष्ठेषु हस्तदीर्घक्रमेण तु । द्वयं द्वयं

लिखेत् तत्र विचारे खलु साधकः । शेषेष्वेकैकशोवर्णान्
 क्रमवत्सु लिखेत् सुधीः । षट्कालकालवियदग्निमसस्र
 वेदखाकोशमृण्यदहनाः खलु साध्यवर्णाः । युग्मद्विप
 च्छवियदम्बरयुक्शशाङ्क्योमाब्जवेदशशिनः खलु साध्य-
 कार्णाः । नामाञ्जलादकठबाह्वजमक्तशेषं ज्ञात्वोभयोरधि-
 कशेषमृणं धनं स्यात्” । अस्यार्थः साध्यवर्णान् खरव्यञ्जन-
 रूपेण पृथक्कृतान् षट्कालाद्यङ्गैर्गणितान् (मिलितान्) तथा
 साधकनामाक्षराणि खरव्यञ्जनरूपेण पृथक्कृतानि युग्माद्यै-
 रङ्गैर्गणयित्वा (सकङ्कल्य) अष्टसंख्याभिर्हृत्वा उभयोः साध्य-
 साधकयोश्चाधिकम् ऋणं शेषं धनं ज्ञात्वा मन्त्रं दद्यात् ।
 मन्त्रश्चेदृषी भवति तदा मन्त्रः शुभदायको भवति धनी
 चेन्न । तन्त्रान्तरे “मन्त्रस्त्वृषी शुभफलोऽप्यशुभो धनी च
 तुल्यो यदा समफलः कथितो मुनीन्द्रैः” । अन्यच्च “मृत्यु-
 खलुमवाप्नोति धने च विफलो भवेत् । ऋणे तु प्राप्ति-
 मात्रेण सर्वसिद्धिस्तु जायते” तथा रुद्रयामले “मन्त्रो
 यद्यधिकाङ्कः स्यात्तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः । समेऽपि च
 जपेन्मन्त्रं न जपेत् तु ऋणाधिके । शून्ये खलु विजा-
 नीयात् तस्मात् शून्यं विवर्जयेत् । “तथा इन्द्रर्क्षनेत्र रविप-
 च्छदशक्षुवेदवक्त्राधुधाष्टनवभिर्गणितानथ साध्यवर्णान् । दि-
 गुमूर्गिरिभुतिगजगामिनीपुष्यैः षड्वक्त्रभिस्तु गुणितानथ
 साधकार्णान्” इदन्तु वचनं विष्णु विषयम् रामार्चनचन्द्रिका
 धृतत्वादिति केचित् । यस्तुतस्तु पूर्वस्यैव विवरणं तथा
 हि इन्द्रर्क्षनेत्रेत्याद्यन्तरं “नामाङ्कोष्ठाङ्कमथाभि-
 हन्यात् एकादिरुद्राङ्कगतक्रमेण” । वृक्तं रुद्रयामले
 “साध्याङ्कान् साधकाङ्कांश्च पूरवेदपक्षसंख्या । गुणिते तु
 हृतेऽष्टाभिर्यच्छेषं जायते स्फुटम् । तदङ्कं कथयास्यत्
 एकादशगृहस्थितम्” इत्युक्त्वा षट्कालेत्याद्युक्तम् । प्र-
 कारान्तरं यथा “नामाद्यक्षरमारभ्य यावत् मन्त्रादिमा-
 क्षरम् । लिधा कृत्वा खरैर्भिज्जं तदन्यद्विपरीतकम्” । अस्यार्थः
 साधकनामाद्यक्षरतोगणनया यावत् मन्त्रादिमाक्षरम् तत्-
 संख्यां लिधा कृत्वा सप्तभिर्हृत्वा अधिकम् ऋणं शेषं धनं
 स्यात् । तदन्यदिति मन्त्राद्यक्षरमारभ्य यावत् साधकाद्य-
 क्षरं भवेत् तावत् संख्यां सप्तगुणां कृत्वा लिभिर्हरेत् ।
 अन्यच्च “साध्यनाम द्विगुणितं साधकेन समन्वितम् । अ-
 षमिश्च हरेच्छेषं तदन्यद्विपरीतकम्” । अस्यार्थः साध्य-
 नामखरव्यञ्जनभेदेन द्विगुणीकृत्य साधकनाम्ना खरव्यञ्ज-
 नभेदेन मिलितं कृत्वा अष्टभिर्हरेत् अधिकम् ऋणं
 शेषं धनम् । इदन्यदिति साधकनाम खरव्यञ्जनभेदेन

द्विगुणोक्तयसाध्येन युक्तं क्त्वा अष्टभिर्हरेत् । नामप-
रुषप्रकारमाह पिङ्गबामते । “प्रसिद्धं यज्ञवेद्याम किं
वास्य जन्मनामतः । यज्ञीनां पुष्पपातेन गुरुणा यत्
कृतं भवेत् । लोकप्रसिद्धमथ वा मात्वा पित्रा तथा क-
तम्” । यामले “सुप्रोजागर्त्ति येनासौ दूरस्थश्च प्रभाषते ।
वदत्यन्धमनसस्तोऽपि तन्नाम पाद्यमत्र त” । सन्तु-
कारोये “पितृमातृकृतं नाम त्यक्त्वा शर्मादिदेवकान् ।
श्रीवर्षं च ततो विद्वान् चक्रेषु योजयेत् क्रमात्”

ऋतगतौ जुष्वायाञ्च सौतः सक० सेट् सार्वधातुके ईयङ् आत्म०
आर्द्धधातुके वा ईयङ् ईयङ्भावे पर० । ऋतीयते ऋती-
यीत ऋतीयताम् आर्त्तीयत । आर्त्तीयिष्ट आर्त्तीयत् ।
ऋतीयाम्—बभूव आस चक्रे आनर्त्त । ऋतीयिता-
अर्त्तिता । ऋतीयिषीष्ट ऋत्यात् । ऋतीयिष्यते अर्त्ति-
ष्यति । आर्त्तीयिष्यत अर्त्तिष्यत् । ऋतीयमानः भावे अ ।
ऋतीया । “तस्मान्नर्त्तीयेरन् स यो ह्येवं विद्वान् नर्त्ती-
यतेऽप्रियं द्विषतां करोति” शत० ३, ४, २, ३ । ते हर्त्ती-
यमाने जचतुः ३, ६, २, ३ । यद्वा सेनायां च समितौ
चर्त्तियन्ते” ८, ६, १, १६ ।

ऋत न० ऋ-क्त । “ऋतसुक्कशिलं चोय” मित्युक्ते ब्राह्म-
णस्य १ उपजीव्यष्टिभेदे २ सोमे, ३ जले, “तन्म ऋतं पातु
शतशरदाय” ऋ० ७, १०, १, ६ । “ऋतसुदकम्” भा० ।
“न गावो न वनं नृत्तं जरितारस्त इन्द्र !” ऋ० ७, २३, ४ ।
“ऋतसुदकम्” भा० “ऋतस्य धाराः सुदुषा दुहानाः” ऋ०
७, ४३, ४ “गोजा ऋज्ज्वा अर्त्तिजा ऋतम्” ऋ० ४, ४०, ५ ।
४ कर्मफले “ऋतं पिबन्तौ सुतस्य लोके” सुतिः ५ सुप्रिये
वाक्ये ह्मानसादिसत्ये च । ७ दीप्ते, ८ पूजिते च लि० ।
८ बन्ने पु० “पीताये चारुर्क्ताय पीतये” ऋ० १, १,
२७, २ । “ऋताय यज्ञाय” भा० । “चारु ऋताय
पीतये ८, १७, ८ । “ऋताय यज्ञाय” भा० १० सूत्रे पु० ।
“एष ते योनिर्क्तायुभ्याम्” यजु० ७, १० “ऋतायुभ्यां
मित्रावरुणाभ्याम् । ऋतशब्देन मित्रः आयुशब्देन
वरुणः वेददी० । “ब्रह्म वा ऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म-
ह्मृतं वरुण एवायुः” शत० ब्रा० ४, १, ४, १० । ११ आदित्ये
न० । “ऋतं सत्यमृतं सत्यम्” यजु० ११, ४७, “ऋतमा-
दित्यः” वेददी० । ऋतमिति मन्ताव्ययमिति त न्याय्यम्
“ऋतञ्च सत्यञ्चाभीजात्” अथमर्षयोक्तेः १२ परब्रह्मणि ।
“ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म सत्यं स्थानमनन्तकम्” सू० १३ सत्ये
त वाक्यादौ । “सतीं वाचमृतां कर्त्तुमर्हसि त्वमरि-

न्दम्” भा० आश्व० ६७ । “तस्मात् साक्ष्यं वदेदतस्”
“साक्ष्यं पृच्छेदतं दिजान्” मनुः । “सर्वमेतद्वतं मन्ये यन्मां
वदसि केशव !” गीता १४ तद्वति च लि० । १५ ऋतदेवना-
मके देवभेदे पु० । “ऋतस्य हि शुरुषः सन्ति” ऋ० ४, २३, ८
“ऋतस्य ऋतदेवस्य” भा० । “गर्भमृतस्यतिः” ऋ० ६,
४८, ५ । “ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा पतिः” भा० पृषो०
सुडागमः “ऋतचिद्धि सत्यः” ऋ० १, १४५, ५ । “ऋतस्य
यज्ञस्य जलस्य वा चित् चेतयिता ज्ञाता” भा० । १६ वक्त्रे-
र्हपिभेदे “ऋतस्य सत्यस्य भ्रुवस्य वरुणस्य” बजु० १७, ८२ ।
ऋतजित् पु० ऋतं जयति जि-क्विप् ईत० । १७ यज्ञभेदे ।
“त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा । ब्रह्मापेतो-
ऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रश्च संतमः । माघमासे वसन्त्येते सप्त
मैत्रेय ! भास्करे” विष्णु० १० अ० । “ब्रह्मापेतो ब्रह्मराक्षसः
ऋतजित् यज्ञभेदः” श्रीधरः । २७ यज्ञविनि लि० “ऋतजिञ्च
सत्यजिञ्च सेनजिञ्च सुषेणश्च अन्तिमित्रश्च दूरेऽमितश्च गणः”
यजु० १७, ८३ । अथ ब्रह्मणे धर्मप्रियभेदः “सप्त तेऽग्ने !
समिधः, सप्त जिह्वाः, सप्त ऋपयः, सप्त धामप्रियाणि ।
सप्त होत्राः सप्त धा ता यजन्ति । सप्त योनीराष्ट्रणश्च एतेन
स्नाह्या” यजु० १७, ७८ इत्युपक्रम्य “अग्नेः समिधादिसप्त-
सप्तकोपक्रमेण धामप्रियरूपमध्ये तस्याभिधानात् ।

ऋतद्युम्न लि० ऋतं द्युम्नं कीर्त्तिदीप्तिर्वाऽस्य । १ सत्येन दीप्य-
माने २ सत्ययशस्ते च । “ऋतं वदन्तृतद्युम्न ! सत्यं वदन्त
सत्यकर्मन् !” ऋ० ८, ११२, ४ । हे ऋतद्युम्न ! ऋतेन
दीप्यमान ! सत्ययशस्ते ! वा” भा० ।
ऋतधामन् पु० ऋतं धामास्य । १ विष्णौ त्रिका० । “ऋतं
प्रियशक्यं सामगानं धाम स्थानमस्य । २ सामगानस्थानयुक्ते
लि० “ऋतधामासि स्तर्ज्योतिः” यजु० ५, ३२ । “ऋतं साम-
गानं धाम स्थानमस्याः औदुम्बराः” वेददी० ऋतं सत्यम-
विनश्वरं स्थानमस्य । ३ अविनश्वरस्थानयुक्ते लि० “ऋता-
षाडृतधामाग्निः” यजु० १८, ३८ । ४ इन्द्रभेदे स च
द्वादशमन्वन्तरीयः इन्द्रभेदः । “भविता रुद्रसावर्षी
राजन् द्वादशमो मनुः । ऋतधामा च देवेन्द्रो देवाश्च
हरितादयः” भाग० ८, १२, १३ । ५ वज्रवंशे नृपभेदे ।
“कङ्कश कर्पिकायां वै ऋतधामाजयावपि” भाग० ८, २, २३ ।
ऋतध्वज पु० १ ब्रह्मर्षिभेदे । “कुमारो नारद ऋभुरित्युपक्रम्य”
“हिरण्यनाभः कौशल्यः श्रुतदेव ऋतध्वजः । एते परे च
सिद्धेशाश्वरन्ति ज्ञानहेतवः” भाग० ६, १५, ११ । २ शिवे च
तन्नाम कथने “मन्युर्मनुर्महिनसोमहान् शिव ऋतध्वजः

उपरेता भवःकालो वामदेवो दृढतः” भाग० ३, १२, १० ।

ऋतनि त्वि० ऋतं जलं यत्तं वा नयति नी० किप् वेदे नि० ह्रस्वः । आदित्ये तस्य जलदायकत्वेन उदयेन यत्त-प्रवर्तकत्वेन च तथात्वम् । “यो राजभ्य ऋतनिभ्यो ददा-शः” ऋ० २, २७, १२ । लोके तु ऋतनीरित्येव ।

ऋतपर्षस्त्वर्यवश्ये नृपभेदे । “भगोरथसुतो राजा” इत्युप-क्रम्य “अयुताजित्सुतस्यासौ ऋतपर्षो महायशः । दि-व्याहृदयज्ञोऽयं राजा नलसखो बली । ऋतपर्ष सुत-शामीदात्तं पर्षिर्महीपतिः” हरिवं० १६ अ० । तस्य च नलेन सख्यमलहृदयज्ञत्वञ्च भा० व० ७२ अ० दशितं यथा “एवमुक्तो नलेनाथ तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । आससादवने राजन् ! फलवन्तं विभीतकम् । तं दृष्ट्वा वाङ्मकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत । समामि स्मृत ! पश्य त्वं सङ्ग्रामे परमं बलम् । सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन । नैकत्वं परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् । दृष्ट्वेऽस्मिन् यानि पर्षानि फलान्यपि च वाङ्मक ! । पतितान्यपि यान्यत्वं तत्त्वैकमधिकं शतम् । एकमत्राधिकं पत्वं फल-मेकञ्च वाङ्मक । पञ्चकोट्योऽथ पत्वाणां द्वयोरपि च शा-खयोः । पचिनुहस्य शाखे द्वे यास्याप्यन्याः प्रशाखिकाः । आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोत्तं शतमेव च । ततो रथमव-स्थाप्य राजानं वाङ्मकोऽब्रवीत् । परोक्षमिव मे राजन् ! कलसे शत्रु कर्षण ! । प्रत्यक्षमेतत् कर्त्तास्मि शतयित्वा विभीतकम् । अथात्र गणिते राजन् ! विद्यते न परोक्षता । प्रत्यक्षं ते महाराज ! शतयिष्ये विभीतकम् । अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं न वेति वा । सङ्ग्रामास्वामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जन्माधिप ! । सुहृत्तमपि वाष्ण्यो रश्मीन् यच्छतु वाजिनाम् । तमब्रवीन्नृपः स्मृतं नायं कालो विकस्मितम् । वाङ्मकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्वं समा-स्थितः । प्रतीक्षस्व सुहृत्तं त्वमथ वा त्वरते भवान् । एष याति शिवः पन्था याहि वाष्ण्ये ! सारथिः । अब्र-वीदतुपर्षस्तु सान्वयन् कुरुनन्दन ! । त्वमेव यन्ता नान्यो-ऽस्ति ग्रथिव्यामपि वाङ्मक ! । त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भां ह्यकोविद ! । शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्तुमर्हसि । कामञ्च ते करिष्यामि यन्तां वक्ष्यसि वाङ्मक ! । विदर्भां यदि यात्वाद्य सूर्यं दर्शयितासि मे । अथाब्रवीदुवाङ्मकस्तं संख्याय च विभीतकम् । ततो वि-दर्भां यास्यामि कुरुष्वैव वचो मम । अकाम इव तं स्रज्जा गणयत्युवाच ह । सोऽवतीर्य रथात्तूष्णं शत-

यामास तं द्रुमम् । ततः स विख्याविष्टो राजानमिद-मब्रवीत् । गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च । अत्यद्भुतमिदं राजन् ! दृष्टवानस्मि ते बलम् । ओतुमि-च्छामि ते विद्यां यथैतज्ज्ञायते नृप ! । तसुवाच ततो राजा त्वरितो गमने नृपः । विद्म्यहृदयज्ञं मां सङ्ग्रामे च विशारदम् । वाङ्मकस्तसुवाचाय देहि विद्यामिमां मम । मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृह्णाण पुरुषर्षभ ! । ऋतुप-र्षस्ततो राजा वाङ्मकं कार्यगौरवात् । ह्यज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः । यथोक्तं त्वं गृह्णाणे दमत्ताणां हृदयं परम् । निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु वाङ्म-क ! । नलस्य वाङ्मकच्छङ्गरूपतासुप्रवण्यं अन्नं उक्तं यथा “ऋतुपर्षोऽपि शुश्राव वाङ्मकच्छङ्गिनं नलम् । दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च नराधिपः । तमानाथ नलं राजा जलयामास पार्थिवम् । स च तं जलयामास हेतुभिर्बु-द्धिसम्मतः ! । स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मिता-ननः । उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैषधं वदतां वरः । दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत । कञ्चित् नाप-राधं ते कृतवानस्मि नैषध ! । अज्ञातवासं वसतो मद्-गृहे वसुधाधिप ! । यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्ध्यापि कानिचित् । मया कृतान्यकार्यानि तानि त्वं क्षन्तुमम-र्हसि । नल उवाच । न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ! । कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव । पूर्वं ह्यपि सखा मेऽसि सम्बन्धी च जनाधिप ! । अत ऊर्ध्वं न भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्तुमर्हसि । सर्वकामैः सुवि-हितैः सुखमश्नुषितस्त्वयि । न तथा स्वगृहे राजन् ! यथा तव गृहे सदा । इदञ्चैव ह्यज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति । तदुपाहर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ! । एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतपर्षाय नैषधः । स च तां प्रतिजप्ताह विधिदृष्टेन कर्मणा । गृहीत्वा चाश्वहृदयं राजन् ! भाङ्गासुरिर्नृपः ! । निषधाधिपतेऽपि दत्त्वात्तहृदयं नृप ! । भा० व० ७५ अ० । “कौटिल्य नागस्य दम-यन्त्या नलस्य च । ऋतपर्षस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलि-नाशनम्” भा० “ऋतपर्षसाहृतम्” नैष० ।

ऋतपेय पु० ऋतं स्वर्गादिफलं पेयं भोग्यमस्मात् । एकाहे २यागभेदे । “यः कामयेत नैःष्णिञ्चं पाप्मन इयामिति स ऋतपेयेन यजेत” आ० श्रौ० ६, ७, २५ । “निःक्षेपस्य भावो नैःष्णिह्यस्य यः पाप्मनो नैःष्णिञ्चमियां गच्छेयमिति कामयेत स ऋतपेयनामकेन एकाहेन यजेत अल्पमपि

पापं मयि नो तिष्ठेत् इति यः कामयेत स ऋतपेयेन यजेतेत्यर्थः” नारा० उ० । सप्तदशस्तोमकेषु पञ्चसु ऋतपु मध्ये स्वर्गकामकर्त्तव्ये २ ऋतभेदे च । “सप्तदशाः पञ्च” कात्या० २२, ८, ६ । इत्युपक्रम्य “स्वर्गकामस्तर्त्तव्यः” १० सूत्रे दर्शितः ।

ऋतपेयस् पु० ऋतपेयस्य पेयोरूपमस्य । जलात्मके वरुणे “वरुणाय ऋतपेयसे दधीत” ऋ० ५, ६, ६, १ ।

ऋतपु पु० ऋतं यज्ञियहविः स्नाति स्ना-बा० कु । १ यज्ञियह-विर्भोजके देवे । ऋतं सत्यं भू रूपमस्येति । २ सत्यस्वरूपे देवे च । “अन्यैर्द्विनिनो वास्तवसू” ऋ० १, १८०, २ ।

“ऋतपु यज्ञियहविर्भोजयितारौ सत्यस्वरूपौ वा” भा० ।

ऋतम् अव्य० ऋत-कमि । सत्यमित्यर्थे । ऋतम्भरः ।

ऋतम्भर पु० ऋतमित्यव्ययं तद्विभक्तिं अच् । १ सत्यपालके परमेश्वरे “ततो गतो ब्रह्मागिरोपहृत ऋतम्भरध्याननिवा-रिताघः” भाग० ६, १२, १२ । ब्रह्महीपानर्गते २ नदी-भेदे स्त्री । तस्य वर्षाण्यभिधाय “तेषु गिरयोन्यश्च सप्त-वाभिज्ञाताः” इत्युक्त्वा “अरुणा नृमृणाङ्गिरसो सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति सहानद्याः” भाग० ५, २०, ६ । पात० उक्ते ३ विपर्यासस्युच्ये समाधिस्थप्रज्ञा-भेदे च स्त्री “ऋतम्भरा तत् प्रज्ञा” सू० “तस्मिन् समा-हितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्या ऋतम्भरेति संज्ञा भवति अन्यथा च सा सत्यमेव विभक्तिं न तत् विपर्या-सज्ञानगन्धोऽप्यस्तीति । तथा चोक्तम् “आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च । त्रिषा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योग-सुत्तममिति” पा० भा० । तस्याः शाब्दादिभ्यो विशेषादिकसुक्तं तत्रैव । “श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयविशेषार्थत्वात्” सू० । “श्रुतमागमविज्ञानं तत् सामान्यविषयं न ह्यागमेन शक्यो-विशेषोऽभिधातुं कस्मात् ? नहि विशेषेण कृतसंज्ञेतः शब्द इति । तथानुमानं सामान्यविषयमेव यत् प्राप्तिस्तत् नतिः यत् प्राप्तिस्तत् न भवति गतिरित्युक्तम् अनु-मानेन च सामान्येनोपसंहारः तस्मात् श्रुतानुमानवि-षयो न विशेषः कश्चिदस्तीति न चास्य सूक्ष्मव्यवहित-विप्रकटस्य वस्तुनोलोकप्रत्यक्षेण ग्रहणम् । न चास्य विशे-षस्याप्रमाणकस्याभावोऽस्त्विति” समाधिप्रज्ञानिर्गन्त एव स विशेषो भवति भूतसूक्ष्मागतौ वा पुरुषगतौ वा तस्मात् श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वा-दिति । समाधिप्रज्ञाप्रतिबन्धे योगिनः प्रज्ञाकृतः संस्कारो नवो नवोजायते । समाधिप्रज्ञाभवः संस्का-

रोव्युत्थानसंस्काराशयं बाधते व्युत्थानसंस्काराभिभवात् तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति पात० भा० ।

“तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी” सू० । “प्रत्ययनिरोधे समाधिरुपतिष्ठते ततः समाधिजा प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवोनवः संस्काराशयो जायते ततः प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति । कथमसौ संस्कारातिशयश्चित्तं समाप्ताधिकारं न करिष्यतीति ? न ते प्रज्ञाकृताः संस्काराः कोऽन्ययहेतुत्वात् चित्तमधिका-रविशिष्टं कुर्वन्ति चित्तं हि ते स्वकार्यादवसादयन्ति । स्वातिपर्यवसानं हि चित्तचेष्टितमिति” पात० भा० । विवृतञ्चैतत् वाचस्पतिना । “अत्रैव योगिजनप्रसिद्धा-न्वर्थसंज्ञाकथनेन योगिसंसतिमाह । ऋतम्भरेति आग-मेनेति वेदविहितं श्रवणसुक्तम् । अनुमानेनेति मननं, ध्यानं चिन्ता तत्ताभ्यासः पौनःपुन्येनानुष्ठानं तस्मिन् रस आदरः तदनेन निदिध्यासनसुक्तम् । स्वा-देतत् आगमानुमानमृहीतार्थविषयभावनाप्रकर्षलब्धजन्मा-निर्विचारा आगमानुमानविषयमेव गोचरयेत् न खल्व-न्यविषयानुभवजन्मा संस्कारः शक्तोऽन्यत्र ज्ञानं जन-यितुम्, अतिप्रसङ्गात् तस्मान्निर्विचारा चेत्तम्भरा आग-मानुमानयोरपि तत्प्रसङ्ग इत्यत आह । श्रुतानुमाने-त्यादि । बुद्धिसत्त्वं हि प्रकाशस्मात् सर्वार्थदर्शने-समर्थमपि तमसाहतं यत्रैव रजसोद्घात्यते तत्रैव मृह्णाति यदा त्वभ्यासवैराग्याभ्यासपास्तरजस्तमोमलमन-वद्वैशारद्यसुहृद्योतते तदा स्वातिपतितसमस्तमानमेव-सीम्नः प्रकाशवत्त्वे सति किं नाम यत्न गोचर इति भावः । व्याचष्टे श्रुतमागमज्ञानं तत्सामान्यविषयं कस्मात् ? न ह्यागमेन शक्योविशेषोऽभिधातुं, कुतः ? यस्मादानन्याद्भूमिचाराच्च न विशेषेण कृतसंज्ञेतः शब्दः यस्मादस्य विशेषेण सह वाच्यवाचकसम्बन्धः प्रतीयेत नच वाक्यार्थोऽपीदृशो विशेषः सम्भवति । अनुमाने-ऽपि लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धग्रहणाधीनजन्मनि गतिरैवै-त्याह तथानुमानमिति । यत् प्राप्तिरिति यत्तत्त्वश-ब्दयोः स्थानपरिवर्त्तनेन व्याप्यव्यापकभावो गमयितव्यः । अतोऽत्रानुमानेन सामान्येनोपसंहारः । उपसंहारति तस्मादिति । अस्तु तर्हि सम्बन्धग्रहणपेक्षं लोकप्रत्यक्षं न तत् सामान्यविषयमित्यत आह । स चास्येत्यादि-मा भूत् सम्बन्धग्रहणाधीनं लोकप्रत्यक्षमिन्द्रियाधीनानु-स्मात् । नचेन्द्रियाणामस्मिन्नस्ति योग्यतेत्यर्थः ननु च यद्या-

गमानुमानप्रत्यक्षागोचरः विशेषः तर्हि नास्ति प्रमाण-
विरहादित्यत आह न चेति । न हि प्रमाणं व्यापकं
कारणं वा प्रमेयस्य, येन तद्विवृत्तौ निवर्त्तते । न खलु
कलावतश्चन्द्रस्य परभागवर्त्तिहरिणसङ्गावः प्रति स-
न्दिहते प्रामाणिका इत्यर्थः । तस्मात् समाधि-
प्रज्ञानिर्माद्य एवेति । अत्र च विवादाध्यासिताः पर-
माणवः आत्मानश्च प्रातिस्निकविशेषशालिनः द्रव्यत्वे सति
परस्परं व्यावर्त्तमानत्वात् ये द्रव्यत्वे सति परस्परं
व्यावर्त्तन्ते ते प्रातिस्निकविशेषशालिनः यथा खण्ड-
सुण्डादय इत्यनुमानेनागमेन च ऋतम्भरप्रज्ञोपदेशपरेण
यद्यपि विशेषो निरुध्यते तदनिरूपणे संशयः स्यात्
न्यायप्राप्तत्वात् तथाप्यदूरविप्रकर्षेण तत्त्वत्वं कथञ्चिन्नो-
चयतः श्रुतानुमाने तु साक्षाच्चार्थमिव सप्तञ्चयादि
पदानि लिङ्गसंख्यायोगितया, तस्मात् सिद्धं श्रुता-
नुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयेति । स्यादेतत् भवतु परमार्थवि-
षयसम्प्राप्तौ यथोक्तोपायाभ्यासात् अनादिना तु बु-
द्धानसंस्कारेण निगूढनिविडतया प्रतिबन्धनीया समाधि-
प्रज्ञा वातव्यावर्त्तमध्यवर्त्तिप्रदोपरमाणुरिवेति शङ्कासम्प-
नेतुं स्तुतमवतारयति समाधिप्रज्ञेति स्तुतं पठति । तज्ज-
इति तदिति निर्विचारां समापत्तिं परामृशति अन्येति ।
व्युत्थानमाह । भूतार्थपक्षपातो हि धियां स्वभावः,
सावदेवेयमनवस्थिता भ्राम्यति न यावत् तत्त्वं प्रतिलभते
तत्प्रतिलम्भे तत्र स्थितपदा सती संस्कारबुद्धिः संस्कार-
बुद्धिचक्रक्रमेणवर्त्तमाना सती अनादिसप्ततत्त्वसंस्कारबुद्धि-
क्रमं बाधत एवेति तथा च वाच्या अथ्याहुः “निरूपद्रवभू-
तार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधो नादिसत्त्वेऽपि बुद्धे
स्तत्पक्षपाततः” इति । स्यादेतत् समाधिप्रज्ञातोऽस्तु-
बुद्धानजन्मसंस्कारस्य निरोधः समाविजस्तु संस्का-
रातिशयः समाधिप्रज्ञाप्रसवे हेतुरस्त्वऽविकल इति
तदवस्थैव चित्तस्य साधिकारतेति चोदयति कथम-
साविति । परिहरति न त इति । चित्तस्य हि कार्य-
हयं शब्दाद्युपभोगः विवेकख्यातिश्चेति तत्र लेशकर्म-
शयसहितं शब्दाद्युपभोगे वर्त्तते प्रज्ञाप्रभवसंस्कारो-
न्मूलितनिखिललेशकर्मशयस्य तु चेतसोऽवसितप्रायाधि-
कारभावस्य विवेकख्यातिमात्रमवशिष्यते कार्यम् । तस्मात्
समाधिसंस्कारास्तित्तस्य न भोगाधिकारहेतवः प्रत्युत
तत्परिपन्थिन इति स्वकार्याङ्गोपलक्षणादवसाद्यन्ति
असमर्थं कुर्वन्ति इत्यर्थः । कस्मात् ? विवेकख्यातिपर्य-

वसानं हि चित्तचेष्टितम् । तावद्धि भोगाय चित्तं चेष्टते न
यावद्विवेकख्यातिमनुभवति सञ्जातविवेकख्यातेस्तु लेश
निवृत्तौ न भोगाधिकार इत्यर्थः । तदत्र भोगाधिकारप्र-
शान्तिः प्रयोजनं प्रज्ञासंस्काराणामित्युक्तम् “तत् प्रचिनु
चित्तप्रसाधनीयतस्मै तत्रादिभावनाः प्रसीदतु ते विशोका
ज्योतिष्मती नाम चित्तचेष्टितः समापयतु परशुञ्च तत्प्र-
सादज ऋतम्भराभिधानप्रवाहः साधनोपाधेयः” वी० च० ।

ऋतव्यं ति० ऋतुस्तदभिमानो देवो देवताऽस्य यत् । ऋतुदेवताको
इष्टकादौ “ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति” कात्या० १७,
४,२४ । विश्वज्योतिषः पुरोहे पद्ये प्राणलक्षणे ऋ-
तव्ये इष्टके अनूकमभित उदङ्मुख उपदधाति” वेददी०
“अथर्त्तव्ये उपदधाति ऋतव एते यदतव्ये ऋतुनैवेतदुप-
दधाति मधुश्च माधवश्च वासन्निकाटतु इति द्वे इष्टके
भवतो द्वौ हि सासादृतः” इति शत० ब्रा० ७,४,२,२६ ।
“अथ ऋतव्ये उपदधाति” इत्यादि प्राग्वत् । “शुक्रश्च शुचिश्च
यश्चादृतु” इत्युक्ता प्राग्वत् ८,२,१,१६ । “नाकसदोऽनू-
केषु पूर्ववर्जः ऋतव्यवेलायाम्” कात्या० १७,१२,१ ।

ऋतव्रतं पु० ऋतमविनश्वरफलकं व्रतं यस्य । शाकद्वीपस्थे
भगदुपासकभेदे । शाकद्वीपवर्षने भाग० ५,२०,१६ । “तेषु
पुरुषा ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतानाम भगवन् वा-
युत्सकं प्राणायामविधूतरजस्तमसः परमसमाधिना य-
जन्ते” ऋतव्रतादयोवर्षस्यानीया इति बोध्यम् । अन्य-
द्वीपेषु वर्षाभदोक्तोरिह तु तेषामेव तत्स्थानीयत्वौचि-
त्वात् वतुःसंख्यासास्याच्च ।

ऋतसद् पु० ऋते यज्ञे सीदति सद-क्रिप् ७त० । वज्रौ
“ऋषद्वरसदसद्गोमसदजाः” ऋ० ४,४०,५ । “ऋतस-
दग्निः” भा० ।

ऋतसदनं न० ऋतस्य यज्ञार्थं सीदत्यभिन् सद-आधारे
ल्युट् ईत० । यज्ञार्थमुपवेशनस्थाने । “वरुणस्य ऋतसदन-
मसि वरुणस्य ऋतसदनमासीद” यजु० ४,२६ । स्थियां
ङीप् । “वरुणस्य ऋतसदन्यसि” तत्रैव ।

ऋतसाप् ति० आप+क्रिप् सहापा साप् प्राप्ता ईत० ।
यज्ञस्य प्रापयितरि “ये चिद्धि पूर्व ऋतसाप आसन्” ऋ०
१,१७६,२ । “ऋतसाप ऋतस्य यज्ञसापयितारः” भा० ।

ऋतस्यति पु० ऋतस्य पतिः बा० वेदे सुट् । यज्ञपतौ “तव-
वायव्यस्यते” । ऋ० ८,२६,२१ । “ऋतस्यते ! यज्ञानां
पते !” भा० लोके तु ऋतपतिरित्येव ।

ऋतावनं ति० ऋतस्यस्य “ऋन्दीविनिपौ” पा० वनिप् दीर्घश्च

यज्ञवति । “ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निम्” यजु०
१२,१११ । “ऋतावानो जने जने” ऋ० ५,६८,४ ।
“ऋतावानः यज्ञवन्तः” भा० । लोके तु मनुष्यस्य वः ।
ऋतवत् इत्येव । “ऐक्याद्वयस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः”
भाग० १५,२० । “ऋतवान् सत्यवान्” इति श्रीधरः ।
ऋतावृध् वि० ऋतं यज्ञं वर्द्धयति दृध-अन्तर्भूतस्यार्थे किप्
दीर्घः । यज्ञवर्द्धके । “विस्वयन्ताऋतावृधोद्धारः” यजु०
२८,५ । “सुतः सोम ऋतावृधः” ७,९ । “देवीरऋता
ऋतावृधः” ४,१२ ।

ऋतापाह् वि० ऋतं सहते असत्यं न, सह-स्वि दीर्घः
इत० घृ० “सहेः घृतनर्त्ताभ्याञ्चेति” पा० षत्वम् । सत्यसहने
असत्ये कुपिते “ऋतापाहृतधामाग्निः” यजु० १८,२८ ।
ऋति स्त्री ऋ-क्तिन् । १गतौ २स्पर्द्धायां ३निन्दायाञ्च ।
कर्म्मणि क्तिन् । ४वर्त्मनि ५मङ्गले च । ६पुरुषमेधय-
ज्ञियदेवभेदे । तत् चतुर्थबूपे बन्धनीयपशुकीर्त्तने ।
“ऋतये स्तेनहृदयम्” यजु० ३०,१३ । कर्त्तरि क्तिच् ।
७शतौ पु० निरु० । अग्निरस्मामृतीषहम्” ऋ० ६,१४,४
‘शरव्यासुखेऽपि न ह्यमान ऋतिर्ह्यमाना” अथ०
१२,५,२५ । [कारके ।

ऋतिङ्कर वि० ऋतिं पीडां करोति क-खच् सभ् । पीडा-
ऋतीय नामधा० ऋतमिच्छति ऋतीयति आर्त्तीयत् । ऋतो-
याम् बभूव आस चकार । वेदे तु “न ऋन्द्सि” पा०
न ईत्त्वम् । ऋतयति इत्येव “अकृत्सर्वधातुकयोः” पा०
कचिदात्वं ऋतायति । ऋतायन् । “देवा ऋतायते दमे”
ऋ० ४,८,२ । “ऋतायते यज्ञमिच्छते” भा० । “अग्निरऋत-
यज्ञसादि” ऋ० ५,४३,७ । “ऋतयन् यज्ञमिच्छन्” भा० ।
अर्वती अतायन्” ऋ० ७,८७, १ “ऋतायन् शोध्रगमन-
मिच्छन्” भा० । तत् उ ण् । ऋतयु यज्ञकामे “त्वं न इन्द्र
ऋतयुस्त्वानिदो नि हस्मसि” ऋ० ८,७०,१० । दीर्घे ऋतायु
तत्वार्ये “न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः” तै० स० २,२,
५,५, भावे अ । ऋतया ऋताया वा “धियं वने ऋतया
सपन्ता” ऋ० २,११,१२ । “ऋतया ऋतं कर्मफलं तत्काम-
नया” भा० । वेदे सुपांसुलुगित्यादिना तृतीयास्थाने आ० ।

ऋतीया स्त्री ऋत-ईयङ् भावे अ । जुषुषायाम् असरः ।
ऋतीषह् वि० ऋतिं पीडां शतुं वा सहते किप् दीर्घः ।
“सहेः घृतनर्त्ताभ्याञ्च” पा० चात् ऋतिशब्दादपि षत्वम् ।
१पीडासहे २शतुसहने च “अग्निरस्मामृतीषहम्” ऋ०
६,१४,४ ऋतीषहम् अरातीनां सोढारम्” भा० ।

ऋतु पु० ऋ-लुक् किञ्च । शिशिरः पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षा
शरद्विषमः । साषादिमासयुग्मैस्तु ऋतवः षट् क्रमादिमे
इत्युक्ते १कालभेदे । “ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः
षोडश स्रुताः” इति मनूके स्त्रीणां २शोणितदर्शनयोग्ये
गर्भधारणसमर्थे च काले “ऋतौ भार्यासुषेयात्” श्रुतिः
“सकृत्सकृद्भृतादृतौ, ऋतुकालभिगामी स्यात्” मनुः ।
ऋतुरस्य प्राप्तः अण् । आर्त्तव स्त्रीरजसि न० आर्त्तवशब्दे
८०८ पृष्ठे विवृतिः । १दीप्तौ ४मासे च । मासद्वयात्मक
ऋतुश्च सौरचान्द्रश्च यथा काल० मा० “ऋतुशब्दस्य
ऋ गतावित्याद्यातोर्निष्पन्नः । इयत्ति गच्छति अशोक-
शुष्पविकासान् साधारणलिङ्गमिति वसन्तादिकालविशेष
ऋतुः । स च षड्विधः “षड्वा ऋतव इति” श्रुतेः । यत्त
“द्वादश मासाः पञ्चर्त्तव” इति श्रुतं तत्त हेमन्तशिशिरयो-
रेकीकरणं विवक्षितं याजमानेषु पञ्चप्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रेषु
हेमन्तशिशिरयोरेकस्मिन्नेकैव पदेनैकीकरणमित्युक्तं तथा
हि “वसन्तऋतूनां ग्रीष्माणि ग्रीष्मऋतूनां ग्रीष्माणि वर्षा
ऋतूनां ग्रीष्माणि शरदऋतूनां ग्रीष्माणीति” चतुर्णां प्रया-
जानां पृथक् पृथगनुमन्त्रणमन्त्रान्नाय पञ्चमप्रयाजस्यानु-
मन्त्रणे मन्त्र एव श्रूयते “हेमन्तशिशिरादृतूनां ग्रीष्मा-
मीति” एतदेवाभिप्रेत्य बहुचब्राह्मणे द्वादश मासाः पञ्च-
र्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति” यत्त्वमयोमन्त्रब्राह्म-
णयोर्द्विवचनं तत्स्वरूपद्वैविध्याभिप्रायेण शिशिरस्य षड-
स्थानिमत्वात्तेनानुमन्त्रणीयस्य षडप्रयाजस्याभावाच्च तस्यैव
पञ्चमे हेमन्तेऽन्तर्भावोऽन्याथः । अतएव प्रयाजब्राह्मणे
“वसन्तमेवर्तूनामवबुध” इत्यादिना चतुरःप्रयाजान् प्रशस्य
पञ्चमे प्रयाजे केवलेन हेमन्तेन प्रशंसा “स्वाहाकारं य-
जति हेमन्तमेवावबुधे” इति । अस्तु नाम यथा तथा प-
ञ्चसंख्या तथापि स्वरूपेण षोढा भिद्यते द्वादशमासात्मके
संवत्सरे एकैकस्य ऋतोर्मासद्वयात्मकत्वे सत्येकादश द्वादश-
मासयोर्वर्जयितुमशकत्वात् षडर्तौ पृथगनुष्ठानविधा-
नाच्च तच्चोपरिष्ठादुदाहरिष्यामः । मासद्वयात्मकत्वं
चाग्निचयने ऋतव्येऽकोपधानब्राह्मणे श्रूयते । “इन्द्रसु-
पदधाति तस्यात् इन्द्रमृतव” इति । एकस्मिन् ऋतौ कयो-
र्मासयोर्द्वैत्वं पक्षीतवप्रमिति चेत् वसन्तादृतृक्रमेण चैव-
मासादि इन्द्रमिति ब्रूमः । तच्चैकोपधानमन्त्रेषु श्रू-
यते “मधुश्च माधवश्च वासन्तिकादृतु” “शुक्रश्च शुचिश्च यै-
श्चादृतु” “नभश्च नभस्यश्च वार्षिकादृतु” इषञ्चोर्जश्च “शार-
दादृतु” “सहस्र सहस्यश्च हेमन्तिकादृतु” “तपश्च तपस्यश्च

शिशिरादृतु” एषु च वाक्येषु ऋतू इति द्विवचनं मासाभि-
प्रायस् अन्यथा षडृतव इति श्रूयमाणा षट्संख्या बाध्येत ।
अवयवावयविनोर्वसन्तादेरेकात्मत्वं सौत्वामणीयहौत्वमन्त्रेषु
एकवचनेन वप्रवहारादवगन्तव्यं “वसन्तेन ऋतुना देवाः,
मीमेणे ऋतुना देवा” इत्यादि हि तत्र पठ्यते तथैवाधान-
ब्राह्मणे श्रूयते “वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्त्तुः, मीमेणे वै राज-
न्यस्यर्त्तुः, शरद्वैश्यस्यर्त्तुरिति” यदप्येते षडृतवो षटीयन्त्र-
वज्रैरन्तर्येण प्रवर्त्तन्ते तथापि संवत्सरोपक्रमरूपत्वेन
वसन्तस्य प्राथम्यं द्रष्टव्यम् एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते “सुखं वा
एतदृतूनां वसन्त” इति पूर्वोदाहृतेषु मन्त्रब्राह्मणेषु सर्वत्र
वसन्तोपक्रमणाच्च वसन्तस्य प्राथम्यं ते च वसन्ताद्यृ-
तवो द्विविधाः चान्द्राः सौराश्च । चैत्रादयश्चान्द्राः तच्चो-
दाहृतं “मधुश्च माधवश्चेत्यादिना” न च तत्र चैत्रादयो-
नोक्ता इति शङ्कनीयं मध्वादिशब्दानां चैत्रादिपर्याय-
त्वात् । अत एवाहुः “चैत्रेमासो मधुः प्रोक्तो वैशाखो
माधवो भवेत् । ज्यैष्ठमासस्तु शुक्रः स्यादाषाढः शु-
चिरुच्यते । नभोमासः आवणः स्यान्नभस्यो भाद्र उच्यते ।
इषसाश्चयुजोमासः कार्तिकश्चोर्जसंश्रकः । सहीमासो
मार्गशिरः सहस्रः पुष्यनाभकः । माघमासस्तपाः प्रोक्त
स्तपस्यः फाल्गुनः स्मृतः” इति । एतेषां चैत्राद्यात्मकानां
वसन्तादीनां चन्द्रगतिपरिकल्पत्वाच्चान्द्रत्वम् । अतएव हो-
त्वमन्त्रेषु आम्नायते “चन्द्रमाः षड्ढोता स ऋतून् कल्प-
यति तथा” सूक्तविशेषे सूर्याचन्द्रमसौ प्रकृत्य आम्नायते
“पूर्वापरं चरन्तौ माययैतौ शिशू क्रोलन्तौ परियातो अ-
ध्वरम् । विश्वान्यन्योभुवनमिचष्ट ऋतून्योविदधज्जायते
धुनरिति” अत्र धुनर्जायत इति लिङ्गादनुविधाता चन्द्र
इति अवगम्यते । नन्वस्त्वेवं मध्वादीनां चान्द्रमासानां
वसन्ताद्यृतुत्वं संसर्पाख्यस्य तु त्रयोदशस्य चान्द्रमासस्य
कथमृतुषु निर्वाहः । तन्माससदभाववर्त्तुमहब्राह्मणे मन्त्रा-
नुवादपुरस्सरमाप्नायते “उपवासमृहीतोऽसि संसर्पोऽसि
अहस्यत्यायले स्वाहास्ति त्रयोदशोमास इत्याहुस्तमेव तत्
प्रोणातोति” तथा प्रवर्ग्यब्राह्मणेऽपि “अस्ति त्रयोदशो-
मास इत्याहुः यत्त्रयोदशः परिधिर्भवति तेनैव त्रयोदशं
मासमवबुध्यते” इति । तदुत्पत्तिप्रकारोऽस्माभिर्मलमास
निर्णये वक्ष्यते । विद्यतामेवं त्रयोदशोमासस्तस्य का उप-
पत्तिर्वसन्तादिषु ऋतुषु इति चेत् उच्यते किमर्थं सप्तम
ऋतुः? आहोस्विदुक्तेष्वेव षट्सु अन्तर्भावः? उतर्त्तुद्वयान्त-
रालवर्त्ती कश्चिदनृतुरूपः? न तावत् प्रश्निमः “ऋतुवर्त्तु-

नातुद्यमान” इति ऋतूनां नैरतर्थाश्रयणात् । नाश्व-
यिमः । ‘षड्वा ऋतवः’ इति षट्संख्यानियमात् ।
वसन्तादिवन्मन्त्रब्राह्मणयोर्नामान्तराश्रयणाच्च नापि
मध्यमः मध्वादिषु अपाठात् । उच्यते ययोर्मासयोर्मध्ये
मलमासो दृश्यते तयोर्बृत्तरस्मिंस्तस्यान्तर्भावः । तथा चासौ
षष्टिदिवसात्मकोमलिनमुद्गभागद्वयात्मक इति मध्वादिशब्द-
वाच्यत्वेनोक्तेष्वन्तर्भावाच्च काप्यनुपपत्तिः । सौरेषु ऋतुषु
बौधायनेन मीनमेधयोर्मेष्ठमयोर्वा वसन्त इत्यभिधानात्
मीनादित्वं मेष्ठादिवं च वैकल्पिकं वसन्तस्याङ्गीकृतम् ।
तथा च तदनुसारेण उत्तरे मीमादयोऽपि यथायथं
विकल्पन्ते । विनियोगस्यैषां ऋतुविशेषाणां श्रुतिस्मृति
पुराणेष्ववगम्यते । तत्र श्रुतिः । “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नि-
मादधीत, मीमेणे राजन्य आदधीत, शरद्वैश्य आद-
धीतेत्यादि” स्मृतिरपि “वसन्ते ब्राह्मणं उपनयीत, मीमे-
राजन्यं शरद्वैश्यमिति” विष्णुधर्मोत्तरेऽपि परामूर्त्ति-
व्रते वसन्ताद्यृतुषु पृथक्पूजा विशेषतः कथिताः । तथा तत्रैव
वसन्ते स्नानानुलेपादिदानम् मीमेणे मानकादिदानमुक्तं
देवीपुराणे । वर्षासु तिलदानं तथा शरद्वस्त्रदानं हेमन्ते
वस्त्राग्निदानं शिशिरे वस्त्रदानमित्येतानि विष्णुधर्मोत्तर
एवोक्तानि एवमन्यदप्युद्बोध्यार्थम्” ।

“वसन्तेन ऋतुना देवा वसवस्त्रिदशस्तुताः” “मीमेणे
ऋतुना देवा रुद्राः पञ्चदशे स्तुताः” “वर्षाभिर्ऋतूना-
दित्या सोमे सप्तदशे स्तुताः” “शारदेन ऋतुना देवा
एकविंश ऋभवस्तुताः” “हेमन्तेन ऋतुना देवास्त्रिणवे म-
रुतस्तुताः” “शैशिरेण ऋतुना देवास्त्रयस्त्रिंशेऽस्तुतास्तुताः
प्राखस्यात्” यजु० २१, २२, २४, ३५, २६, २७, २८ ।
सूर्यसिद्धान्ते तु सौरत्वमङ्गीकृतम् । यथा “द्विराश्विनाथा-
ऋतवस्ततोऽपि शिशिरादयः । मेष्ठादयो द्वादशैते मासास्तै-
रैव वत्सरः” । ऋतुमध्ये च वत्सरारम्भकत्वं वसन्तस्यैव
तच्च काल० मा० उक्तम् अतएव गीतायाम् “ऋतूनां कुसुमा-
कारः” इत्यनेन वसन्तस्य ऋतुषु प्रथमतः एव भगद्विभूतित्वमु-
क्तम् म० त० ब्रह्म० । “चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा ससर्ज
प्रथमेऽहनि । शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्योदये सति ।
प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि । यद्वात्राशीन्ड-
तून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्” । मासर्त्तुवत्
सराणां व्यक्तं चान्द्रत्वमुक्तम् ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि “चैत्रसि-
तादेरुदयाङ्गानोर्वर्त्तुमासयुगकल्पाः । सृष्ट्यादौ लङ्काया-
माह प्रवृत्ता दिनेर्वत्सरः” चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदमा-

रभ्येयर्थः दिनैस्त्रिभिः” स०त०। एसासद्वयमात्रे “सख्यं
 आद्वं मासि मासि अपर्याप्राप्तं प्रति” स्मृतिः ।
 सुसुते ऋतुनिरूपणं तद्गुणलिङ्गादि च दर्शितं यथा
 “अथातः ऋतुचर्याध्यायं ग्राह्यास्यामः कालोहि नाम
 भगवान् स्वयम्भूरादिमध्यनिधनोऽत्र रसव्यापत्तं पत्नी
 जीवितमरणे च मनुष्याणामावृत्ते स स्वरूपमपि कलां
 न लीयत इति कालः सङ्कलयति कालयति वा भूता-
 नीति कालः । तस्य संवत्सरात्मनोभगवानादित्यो गति-
 विशेषेणाग्निमेषकाष्ठाकलासूतार्होरात्रपञ्चमाससर्व-
 नसंवत्सरयुगप्रविभागं करोति । तत्र लघ्वरोरुच्चारणमा-
 त्रोऽग्निमेषः । पञ्चदशाग्निमेषाः काष्ठा । त्रिंश-
 त्काष्ठाः कला त्रिंशतिकलोसूतः कलादशभागश्च ।
 त्रिंशत्सूतमहोरात्रम् । पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः ।
 स च द्विविधः शुक्लः कृष्णश्च तौ मासः । तत्र माघादयो
 द्वादश मासा द्विमासिकमृतं कृत्वा षडृतवो भवन्ति । ते
 शिशिरवसन्त्योष्णवर्षाशरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शि-
 शिरः । मधुमाघवौ वसन्तः । शुचिशुक्रौ योष्णः । नभो-
 नभस्यौ वर्षाः । इषोजौ शरत् । सहःसहस्यौ हेमन्त इति ।
 त एते शीतोष्णवर्षलक्षणान्द्रादित्ययोः कालविभागकर-
 त्वादयने द्वे भवतो दक्षिणसुत्तरञ्च । तयोर्दक्षिणं वर्षाश-
 रद्धेमन्तास्तेषु भगवानाध्याय्यते सोमोऽश्वत्थमधुराश्च
 रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां बलम-
 भिवर्द्धते । उत्तरञ्च शिशिरवसन्त्योष्णान्तेषु भगवानाध्या-
 य्यतेऽर्कस्तित्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तोभवन्त्युत्तरोत्तरञ्च
 सर्वप्राणिनां बलमपह्नोयते । भवति चात्र । शीतांशुः क्लेद-
 ययुर्वी विवस्वान् शोषयत्यपि । तावुभावपि संश्रित्य वायुः
 पालयति प्रजाः । अथ खल्वयने द्वे युगपत्त्वसरो भवति ।
 ते तु पञ्च युगमिति संज्ञां लभन्ते । स एष निमेषादि
 युगपथ्यन्तः कालसक्रवत्परिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यत-
 इत्येके । इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्त्योष्णप्रावृषः षडृतवो
 भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमनिमित्तम् । ते तु भाद्रपदा-
 द्येन द्विमासिकेन ग्राह्याताः । तद्यथा भाद्रपदाश्चयुजौ
 वर्षाः । कर्त्तिकमार्गशेषौ शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः ।
 फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः । वैशाखज्येष्ठौ योष्णः । आषाढ-
 आषाढौ प्रावृडिति । तत्र वर्षांशोषधयस्तृणयोऽल्पवीर्या
 आपश्चाप्रसन्नाः क्षितिमलप्रायास्ता उपयुज्यमाना नभसि
 मेधावतते जलप्रक्षिप्तायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां
 शीतवातविष्टाग्नीषां विदहन्ते विदाह्यात् पित्तसञ्चयमा-

पादयन्ति स सञ्चयः शरदि प्रविरलमेवे वियन्त्युपशुष्यति
 पङ्केऽर्ककिरणप्रविलापितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति । ता
 एवौषधयः कालपरिणामात्परिणतवीर्या बलवन्त्योहेमन्ते
 भवन्त्यापश्च प्रसन्नाः स्निग्धा अययं सुर्वस्ता उपयुज्यमाना
 सन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारपवनोपस्तम्भितदेहानां
 देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याद्गौरवादुपलेपाच्च क्लेशप्रणः
 सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलापित
 ईषत्सत्त्वदेहानां देहिनां स्निग्धकान् व्याधीन् जनयति ।
 ता एवौषधयो निदाघे निःसारा कृत्वा अतिमात्रं लघ्वो
 भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः स्तब्धप्रतापोपशोषितदे-
 हानां देहिनां रौक्ष्याल्लघुत्वाद्देश्याच्च वायोऽसञ्चयमापाद-
 यन्ति स सञ्चयः प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्षिप्तायां भूमौ
 क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षैरितो वातिकान् व्याधीन्
 जनयति । एवमेव दोषाणां सञ्चयप्रकोपहेतुरुक्तः ।
 तत्र वर्षाहेमन्त्योष्णेषु सञ्चितानां दोषाणां शरद्वसन्त-
 प्रावृष्टेषु च प्रकुपितानां निहरणं कर्त्तव्यम् । तत्र पै-
 त्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते, स्निग्धकाणां नि-
 दाघे, वातिकानां घनात्यये, स्वभावत एव, त एते सञ्चय-
 प्रकोपोपशमा व्याख्याताः । तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं
 मध्याह्णे योष्णस्य, अपराह्णे प्रावृषः, प्रदोषे वार्षिकम्,
 शरदमर्द्धरात्रे प्रत्युषसि हेमन्तमुपलब्धयेत् । एवमहो-
 रात्रमपि वर्षाभिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रको-
 पोपशमैर्जानीयात् । तत्राव्यापन्नेष्वृतष्वव्यापन्ना ओष-
 धयो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः प्राणायुर्वलवीर्यौ-
 जस्कर्यौ भवन्ति । तेषां व्यापदोऽदृष्टकारिताः । शीतो-
 ष्णवातवर्षाणि खलु विपरीतान्योषधीर्व्यापादयन्त्यपश्च,
 तासां उपयोगाद्विधिरोगप्रादुर्भावो मरको वा भवेदिति ।
 तत्राव्यापन्नानामोषधीनामपाञ्चोपयोगः कदाचिदव्या-
 पन्नेष्वृतषु कृत्यपि शाचरत्तः क्रोधाधर्मैरुपव्यस्यन्ते जन-
 पदाः । विषोषधीषुष्णगन्धेन वायुनोपनीतेनाक्रस्यते यो
 देशस्तत्र दोषप्रकृत्यविशेषेण कासश्चासवमधुप्रातिश्यायशि-
 रोरुगज्वरैरुपतप्यन्ते ग्रहजलचरितैर्वा गृहदारशयना-
 सनयानवाहनमणिरत्नोपकरणमर्हितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भा-
 वैर्वा । तत्र स्थानपरित्यागशान्तिकर्मप्रायश्चित्तमङ्गलजप-
 होमोपहारेज्याञ्जलिनमस्कारतपोनियमदयादानदीक्षा-
 भ्युपगमदेवताब्राह्मणगुरुपरैर्भवितव्यमेव साधु भवति ।
 ऋतूनामत ऊर्जुमव्यापन्नानां लक्ष्णान्युपदेक्ष्यामः ।
 वायुर्वायुक्षरः शीतो रजोधूसरकुला दिशः । कृत्स्न-

वारः सविता हिमान्ना जलाशयाः । दर्पिता ध्वा-
ङ्गखड्गाह्वमहिषोरभक्तुञ्जराः । लोभप्रियङ्गुपुद्गागाः पु-
ष्पिता हिमसाह्वये । शिशिरे शीतमधिकं वातवृष्ट्या-
कुला दिशः । शेषं हेमन्तवत्सवं विज्ञेयं लक्षणं बुधैः ।
दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः । किंशु-
काभ्योजवकुलचूताशोकादिपुष्पितैः । कोकिलाः षट्पद-
गणैरुपगता मनोहराः । दक्षिणानिलसंवीताः सु-
सुखाः पल्ललोच्चलाः । योष्णि तीक्ष्णशुरादित्यो मा-
रुतो नैर्वातोऽसुखः । भूस्तप्ता सरितस्तत्त्वो दिशः प्र-
ज्वलिता इव । भ्रान्तचक्राह्वयुगलाः पयःपानाकुला
मृगाः । ध्वस्तशीरुचृणलताविपस्नीङ्कितपादपाः । प्रा-
वृष्टम्बरमानङ्गं पश्चिमानिलकर्षितैः । अम्बुदैर्विद्युदुद्योत-
प्रसूतैस्तुसुलस्रैः । कोमलश्यामश्याढ्या शक्रगोपो-
ज्ज्वला मही । कदम्बनीपकुटजसर्जकोतकिभूषिता । तत्र
वर्षासु नद्यन्मःपूरोद्गन्तटद्गमाः । वायुः प्रोत्फुल्लकु-
सुदनीलोत्पलविराजिताः । मूरवृक्षस्थलश्वभ्रा वज्रशस्यो-
पशोभिता । नातिगर्जत्स्वन्मेघनिरुद्धार्कमहं नभः ।
वभ्रुरुष्णः शरदार्कः श्वेताभविमलं नभः । तथा सरा-
स्यम्बुरुहैर्भान्ति हंससंघट्टितैः । पङ्कशुष्कद्रुमाकीर्णानि-
म्नोद्धतसमेधु भूः । वाणसप्ताह्ववभ्रुककाशासनविराजितो ।
स्वगुणैरतियुक्तेषु विपरीतेषु वा पुनः । विषमेष्वपि
वा दोषाः कुप्यन्त्युत्तुषु देहिनाम् । हरेद्वसन्ते स्नेह्याणं
पित्तं शरदि निर्हरेत् । वर्षासु शमयेद्वायुं प्राण्विकार-
समुच्छ्रयात् ऋतुचार्याध्यायः । आ० त० ऋतुगुणादि यथा
“मासैर्हि संख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः” स्रुताः । हे-
मन्ते कुपिताद्वायोः स्वादन्तलवणान्नान् । गोधूमपिष्टमां-
सेक्षुक्षीरोत्यविक्रतिर्भजेत् । नवमक्षं रसान् तैलं शौचे
तप्तोदकं नरः । शक्त्यार्ककिरणान् खेदं पादलाणञ्च
सर्वदा । उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्राष्टतः शयनं भजेत् ।
अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः । वसन्ते कुपितः
स्नेह्या ह्यग्निमान्द्यं करोत्यतः । तीक्ष्णं वसननस्यादि
कवलपहसज्जनम् । व्यायामोद्धर्त्तनं धूमं शौचे तप्तोदकं
भजेत् । पुराणयवगोधूमचौद्राङ्गलमांसमुक् । गुरुष्ण
स्निग्धमधुरं दिवा स्वप्नञ्च वर्जयेत् । स्वादु शीतं द्रवं
स्निग्धमनुपानं संशर्करम् । इतं पयः सशाल्यम्बु
भजन् योष्णे न सीदति । मध्याह्ने शीतले हृष्यात् निशि
वातहिमाश्रिते । लवणास्लकटूष्णानि व्यायामञ्चालं वर्ज-
येत् । वर्षास्निग्धले ह्रीने कुप्यन्ते पवनादयः । अग्नेः

संवर्द्धकं द्रव्यं जीर्णधान्यं रसान् लघु । जाङ्गलं पिशितं
सद्धान् दिव्यं कौषं जलं शुचि । वृक्षास्लवणं स्नेहं
संशुष्कं क्षौद्रमेव च । नदीजलौदनञ्चाहः स्वप्रायासातपां-
स्यजेत् । शरदि कुपिते पित्ते विरेकं रक्तमोज्ज्वलम् ।
स्वादुतिक्तकषायेक्षुशालिसहसरोजलम् । तृषारक्षारसौ-
हित्यदधितैलरसातपान् । अम्बुतीक्ष्णदिवास्वप्नाची-
वातान् विवर्जयेत् । नित्यं सर्वरसास्वादः स्वस्वाधिक्य-
कृतावृतौ । ऋतूनां शेषसप्ताहे सेवितव्यः पराक्रमः ।
तच्च नित्यं प्रयुज्जीत स्वास्थ्यं येन प्रवर्त्तते । अजातानां
विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् । व्यायामादपतर्पणा-
दभिभवाङ्गङ्गात् क्षयाज्जागरात् वेगानाञ्च विधारणा-
दतिशुचः शैत्यादतिवासतः । रुज्ज्वोभकषायतिक्तकटुकै-
रेभिः प्रकोपं व्रजेद्वायुर्वारिधिरागमे परिणते चाक्षेऽप-
राह्णेऽपि च । कटुस्लोष्णविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासात-
पस्त्रीसम्पर्कतिलातसीदधिसुराहृत्तारनालादिभिः । भुङ्क्ते
जीर्यति भोजने च शरदि योष्णे सति प्राणिनाम् म-
ध्याह्ने च तथाह्वरातसमये पित्तप्रकोपं व्रजेत् । गुरुमधुर
रसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्यद्रवदधिदिननिद्रास्नपिः प्रपूरैः ।
तृहिनपतनकाले स्नेह्याणः संप्रकोपः प्रभवति दिवसादौ
भुक्तमात्रे वसन्ते । ईकालमात्रे ऋतुधाशब्दे उदा० ।
उतदभिमानिदेवे पु० । ऋतव्यशब्दे उदा० । दविष्णौ पु० ।
“ऋतुः सुदर्शनः कालः” विष्णुस० । “कालात्मना ऋतुशब्दे
न लक्ष्यते इतं ऋतुः” भा० । “प्रधानपुरुषलोभकं
यत्कालाख्यं रूपं तद्वत्तुशब्देन लक्ष्यते” आनन्दमि० ।
ऋतुरस्य प्राप्तः अण् । आर्त्तव प्राप्तर्त्तुको ति० स्त्रियां
ङोप् । छन्दसि षष् सित्वाच्च गुणः । ऋत्विय तदर्धे
ति० । ऋतुदेवताऽस्य यत् । ऋतव्य ऋतुदेवताके इष्टकादौ ।

ऋतुकाल पु० वसन्तसमयवत् कर्म० राज्ञिशिरोवत् ईत०
वा । स्त्रीणां पुष्पदर्शनयोग्ये षोडशरात्रात्मके काले ।
“ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्रुताः” मनुः ।
“ऋतुकालाभिगासी स्यात्” मनुः । पर्व्यादिवर्जे तत्-
काले च स्त्रीगमनं नियम्यते । तत्र नियमस्वरूपनिर्वा-
हककारणादिप्रदर्शनेन ऋत्वभिगमस्य यथानियमविधित्वं
तथा प्रा० त० न्यायवाक्येनोक्तम् यथा “स्वरुच्या क्रिय-
माणे तु यत्नावश्यं क्रिया कश्चित् । नोद्यते नियमस्तत्र
ऋतावभिगमो यथा” मीमांसकवाक्यम् । ऋत्वभिगम-
नस्य परिसंख्यापरत्वनिराकरणेन नियमपरत्वं समर्थितं
मिता० यथा ।

“तस्मिन् युष्मासु संविशेदिति” । “किसयं विधिर्नियमः परिसंख्या वा । “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पात्रिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या निगद्यते” । उच्यते । न तावद्विधिः, प्राप्तार्थत्वात् । नापि परिसंख्या, दोषत्वयसमासकौ । अतो नियमसम्प्रेदिरे न्यायविदः । कः पुनरेषां भेदः । उच्यते । अत्यन्ताप्राप्तप्रापणं विधिः । यथा अग्निहोत्रं जुहुयात् “अष्टकाः कर्त्तव्याः” इति । पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तप्राप्तान्तरप्रापणं नियमः । यथा “समे यजेतेति” “दर्शपूर्वमासाभ्यां यजेतेति” यागः कर्त्तव्यतया-विहितः स च देशमन्त्रेण कर्त्तुमशक्य इत्यर्थात् देशः प्राप्तः । स च समो विषमश्चेति द्विविधः । यदा यजमानः समे यियच्छते तदा “समे यजेतेति” वचनमुदास्ते स्वार्थस्य प्राप्तार्थत्वात् । यदा तु विषमे देशे यियच्छते तदा समे यजेतेति” स्वार्थं विधत्ते स्वार्थस्य तदानीमप्राप्तत्वात् । विषमदेशनिवृत्तिस्त्वार्थिकी नोदितदेशेनैव यागनिष्यत्ते । अनोदितदेशोपादानेन यथाशास्त्रं यागोनामुचितः स्यादिति । तथा “प्राहुस्तुखोऽज्ञानि भुञ्जीतेति” । इदमपि स्मार्त्तमुदाहरणं पूर्वेण व्याख्यातम् । एकस्यानेकत्र प्राप्तस्यान्यतो निवृत्त्यर्थमेकत्र पुनर्वचनं परिसंख्या । तदु-यथा । “इमामगन्तुं रशनामृतखेल्यश्वाभिधानीमादत्ते” इत्ययं मन्त्रः स्वसामर्थ्यादश्वाभिधान्या गर्दभाभिधान्याश्च रशनाया ग्रहणे विनियुक्तः । पुनरश्वाभिधानीमादत्त इति वचनेनाश्वाभिधान्या विनियुज्यमानो गर्दभाभिधान्या विनिवर्त्तते । तथा “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः” इत्यत्र यदृच्छया शशादिषु श्वादिषु च भक्षणं प्राप्तम् । पुनः शशादिषु शूयमाणं श्वादिभ्यो निवर्त्तत इति । किं पुनरत्र युक्तं परिसंख्येत्याह । तथाहि कृतदारसं-ग्रहस्य स्वेच्छयैव ऋतौ गमनं प्राप्तमिति न विधेरयं विषयः । नापि नियमस्य, गृह्यसूत्रविरोधात् । एवं हि स्मरन्ति गृह्यकाराः “दारसंग्रहानन्तरं त्विरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचारी स्यादिति” । तत्र द्वादशरात्रात् संवत्सरात् वा पूर्वमेवर्त्तुसम्भवे ऋतौ गच्छेदेवेति नियमात् ब्रह्मचर्यस्मरणं बाध्यते । अपि च प्राप्ते भावार्थे वचनं विशेषणपरं युक्तम् । प्राप्तञ्चतौ भार्यागमनमिच्छयैवातो यदि गच्छेदतावेवेति वचनव्य-क्तियुक्ता । किञ्च नैयमिकात् पुत्रोत्पात्तिविधेरवर्त्तौ नित्यं गमनं प्राप्तमेवेति ऋतौ गच्छेदेवेति नियमोऽनर्थकः स्यात् । नियमे चादृष्टं कल्पनीयम् । किञ्च ऋतौ गन्तव्य-

मेवेति नियमोऽसन्निहितस्य व्याख्यादिनाऽसमर्थस्यानि-च्छोश्चाशक्योऽर्थ उपदिष्टः स्यात् । विध्यनुवादविरोधश्च नियमे । तथा हि एकः शब्दः सकृदुच्चरितस्तमेवार्थं पक्षे-नुवदति पक्षे विधत्ते चेति । तस्मादतावेव गच्छेन्ना-न्यत्र इति परिसंख्यैव युक्ता । तदिदं स्मार्त्तविश्वरू-पादयोनानुमन्यन्ते । यतो नियम एव युक्तः पक्षे स्वार्थविधि सम्भवात् । अगमने दोषश्रवणाच्च यथाह पराशरः “ऋतुस्नातान्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भूयहत्यायां युज्यते नात्र संशय इति” न च विध्यनु-वादविरोधोऽनुवादाभावात् विध्यर्थत्वाच्चनस्य । तत्र हि विध्यनुवादविरोधो यत्र विधेयावधितया तदेवानुवदि-तव्यमप्राप्तयान्योद्देशेन विधातव्यञ्चेति । यथा वा-जपेयाधिकरणे पूर्वपक्षे “वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजे-तेति” वाजपेयलक्षणगुणविधानावधित्वेन यागोनुवदि-तव्यः स एव स्वाराज्यलक्षणफलोद्देशेन विधातव्य-ञ्चेति । न चानुवादेनेह कल्पमस्ति । यत्तु नियमोऽदृष्टं कल्पनीयमित्युक्तं तत्परिसंख्यायामपि समानम् । अ-दृष्टौ गच्छतो दोषकल्पनात् । यत्तु नैयमिकपुत्रोत्पा-दनविध्याच्चेपेणैव ऋतौ नित्यगमनप्राप्तेर्न नियम इति । तदसत् स एवायं नैयमिकः पुत्रोत्पादनविधिः । स्यान्नतस् “एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां लक्षण्यं पुत्रं जनयेदिति” स्वप्रभिमनारिक्तः पुत्रोत्पादनविधिरिति । तत्र गमन-करणिकाया भावनाया एव पुत्रोत्पत्तिकर्मता प्रदृश्यते । “एवं गच्छन् लक्षण्यं पुत्रं जनयेदित्यनेन” यथाग्निहोत्रं जुहुत् स्वर्गं भावयेदिति । न चासन्निहितादेशक्यार्थे विधिप्रसङ्गः सन्निहितशक्तयोरेवोपदेशात् “ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छतीति” “यः स्वदारानृत-स्नातान् स्वस्यः सन्नोपगच्छतीति” विशेषोपादानात् । अनिच्छानिवृत्तिस्तु नियमविधानादेव । न च विशेषण-परता पक्षे भावार्थविधिसम्भवात् । नापि गृह्यसूत्र-विरोधः संवत्सरात् पूर्वमेवर्त्तुदर्शने संविशतो न ब्रह्म-चर्यस्वजनदोषः । यथा आङ्गादिषु, तस्मात् स्वार्थज्ञानि-परार्थकल्पनप्राप्तबाधलक्षणदोषत्वयवती परिसंख्या न युक्ता । “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः” इत्यत्र यद्यपि शशादिषु भक्षणस्य पक्षे प्राप्ते नियमः, शशादिषु श्वादिषु च प्राप्ते परिसंख्येति उभयसम्भवस्तथापि नियमपक्षे शशाद्य-भक्षणे दोषप्रसङ्गः । श्वादिभक्षणे चादोषप्रसङ्गेन प्राय-श्चित्तसूत्रविरोध इति परिसंख्यैवाश्रिता । एतेन “सायं

प्रातर्दिजातीनामशनं श्रुतिनोदितम्” इत्यत्रापि नियमो
व्याख्यातः “नान्तरा भोजनं कुर्यादिति” च पुनरुक्तं स्यात्
परिसंख्यायाम् । एवं च “नियमे सकलकृतावृता
विति” वीष्मा लभ्यते “निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकमप्यावर्त्तत”
इति न्यायात् । “यदा कासी भवेदित्यपि” नियम एवानृता-
वपि स्त्रीकामनायां सत्यां स्त्रियमभिरमयेदेवेति” । “ऋता
वुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम्” इत्येतदपि गौतमीयं
सूत्रद्वयं नियमपरमेव । ऋतावुपेयादेवानृतावपि स्त्री-
कामनायां प्रतिषिद्धवर्जमुपेयादेवेत्यलमिति प्रसङ्गे नेति ।
“अनृतावृत्तकाले च मन्त्रवस्तारकत् पतिः । सुखस्य
नित्यं दातेह परलोकके च योषितः” “तद्वृत्तौ रतिकाभ्य-
या” इति च मनुना अन्यकाले स्त्रीकामनया गमन-
स्थोक्तेः “यथा कासी भवेदपि स्त्रीणां वरसमुत्तरन्”
या० अन्यकाले स्त्रीगमनोक्तेश्च न परिसंख्यापरत्वम् ।
तासां स्त्रीणां वरश्च इन्द्रदत्तः । स च मिता० श्रुतौ
दर्शितो यथा “ता अब्रुवन् वरं वृणीमहे ऋत्विगात् प्रजां
विन्दामहे ऋत्वियो भर्तुः कामसाविजनितोः सम्भवासेति
तस्माद्वित्याः स्त्रियः प्रजां विन्दते कामसाविजनितोः
सम्भवन्तीति वरं वृत्तं ह्यासाम्” इति तासां वरमुप-
वर्ण्य “भवतीनां कामविहन्ता पातकी स्यादिति” इन्द्रेण
तासां वरोदत्तः । वृत्तासुरवयजन्ब्रह्महत्याया भाग-
शः स्त्रीभिर्गृह्यतोषितेन शक्रेण तासां वरदानम् भार-
तादौ वर्णितम् ।

ऋतुग्रहं पु० ऋतुनां ग्रहः पातभेदग्रहणं यत् । यागभेदे
तत्परपाटी कात्या० ८. १२ अ० दर्शिता यथा “उपविष्टोऽ-
च्छावाके” इत्युपक्रम्य । “ऋतुग्रहैश्चरतः” १ सू० । “अच्छा-
वाके सदः प्रविश्य स्वस्य धिष्णुस्य पश्चादुपविष्टे सत्य-
ध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ऋतुग्रहैश्चरतः । अत्रेडाभक्षणे
पत्नीयजनानाम्याष्टत्विग्भिश्चाशने च कृते सार्जनभागप-
रिहरणवाजिनयागप्रणीताविसोकराक्षसभागभागावेक्षणभा-
गप्राशनानि कर्त्तव्यानि तत ऋतुग्रहप्रचारः । अथ “ऋतु-
ग्रहप्रचारस्य विधिसुप्रदिशति” कर्कः । “द्रोणकलशादुपयाम-
गृहीतोऽसि मधवे त्वेति द्वादशप्रतिमन्त्रम्” २ सू० । “ऋ-
तुग्रहान् गृहीतः द्रोणकलशादिति नियमायसुक्तम् ।
मन्त्रविभागमाह” कर्कः “अध्वर्योः पूर्वः” ३ सू० । पूर्वो मन्त्रः ।
पश्चात् मन्त्रयुक्तानां पूर्वो मन्त्रोऽध्वर्योः स्यात्” कर्कः ।
“उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुः” ४ सू० । “युगपत्प्रथमौ
गृहीतः” ५ सू० । “उत्तमौ च” ६ सू० । “व्यत्यासम्” ७ सू० ।

“मध्ये न युगपत् प्रचरणं च सर्वेषाम्” ८ सू० ।
“सर्वेषाम् द्वादशानामधृत्य ग्रहाणां प्रचरणं यागावृत्तानं
चकारात् व्यात्यासं व्यात्यासेनैव पूर्वमध्वर्योः ततः प्रतिप्र-
स्थातुः । पुनरध्वर्योः पुनः प्रतिप्रस्थातु रित्येवं सर्वेषामपि ।
स व्यात्यासः कथं कर्त्तव्य इत्यपेक्षायामाह । “निष्क्रामत्येकः
प्रविशतीतरः” ९ सू० । “हविर्धानमध्यात् अपरोहवि-
र्धानं प्रविशति” कर्कः । “उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थाता पर-
कालत्वात्” १० सू० । अत्र ग्रहणे प्रचरणे च देशतः
कालतश्च प्रतिप्रस्थाता उत्तरो भवेत् कुतः अपरकाल-
त्वात् प्रतिप्रस्थातमन्त्राणां पश्चात्कालोनत्वात् परकाल-
त्वादिति केचित् स एवाष्टौऽस्त्रिंशदपि पाठे “उभयतोऽध्व-
र्युपात्रेण परिप्रगृह्णाति” ११ सू० । उभयत इति “स वै
हविर्धानाद्विष्क्रामन् हविर्धाने प्रविशन् चाध्वर्युः”
प्रतिप्रस्थाता पात्रेण परि गृह्णाति अव्यावयार्थं पात्रम-
ध्वर्योर्दक्षिणतो हरति स्वयमुत्तरतो यातीत्यर्थः मानवे
‘कृत्वा गृहीत्वा च प्रतिप्रस्थाता दक्षिणेनाध्वर्युमभिप्रयस्य
पात्रं हरति नान्योऽन्यसमि प्रपद्यते शेषे पूर्वोत्तर-
समि परिगृह्णीतः” इति काठके “प्रपद्यमानः प्रतिप्रस्थाता
दक्षिणेनाध्वर्योः पात्रं हरेदुत्तर एव सञ्चरेदिति” कर्कः ।
“सर्वकृताः प्रायुक्तमाभ्याम्” १२ सू० । “उत्तमाभ्यासे-
कादग्रहादशभ्यां प्राग्ये दश ऋतुग्रहाः ते सर्वकृताः
कार्याः सकदेव सर्वं होतव्यम् अनुवषट्कारोऽपि न
भवति” कर्कः । “ऋतुनेति षट् प्रेष्यतः” १३ सू० । “आ-
द्येषु षट्सु ऋतुग्रहयोगेषु ऋतुना प्रेष्येत्येवं सौत्वारुणं
प्रेष्यतः” कर्कः । “ऋतुभिरिति चतुरः पात्रसुखे विपर्यस्य”
१४ सू० । “ततः पात्रसुखयोर्विपर्यासं कृत्वा सप्रसादमन-
वसदशेषेष्वनुग्रहयोगेषु ऋतुभिः प्रेष्येत्येवं प्रशास्तारं
प्रेष्यतः मानवे ‘ऋतुना प्रेष्येति षड्भिः प्रचरतो यतो
कृतम् । ततः पात्रे गृहीत्वा ऋतुभिः प्रेष्येति चतुर्भि-
र्यथादितस्तथा गृहीत्वा ऋतुना प्रेष्येति द्वाभ्यामिति”
अतश्च प्रथमग्रहे होमः । ततश्चतुर्थीं पात्रमूलेन होमो-
ऽयं हस्ते गृहीत्वा उत्तमयोः पुनरग्र्येयैव ग्रहण-
मपि पात्रसुखयोर्विपर्यासैव कार्यम्” कर्कः । “मङ्गदुत्तमौ”
१५ सू० । “उत्तमावेकादशद्वादशादनुग्रहौ षड्त् प्रचरतः तेन
पात्रयोरग्र्येण होमः ऋतुना प्रेष्येति चेत्येतद्वतिना
गृह्यते कः पुनर्भन्वाद्यैः ऋतुना इत्येव रूपं तृतीयैक-
वचनात्तु शब्दयुक्तां वाङ्मनां प्रेष्येत्यर्थः ऋतुनेत्येतत्पद-
युक्तेन प्रेष्ये वा एव ऋतुभिः प्रेष्येत्यत्रापि” कर्कः । “य-

Technical words and doctrines of the following systems of Philosophy are fully explained ;

Charvaka, Madhyamika Yogachar, Vaibhashika, Soutrantika, Arhata, Ramanuja, Madhya, Pashupata, Saiva, Pratyavijna, Rasheswara, Panini, Nyaya, Vaiseshika, Mimansa, Sankhya, Patanjala, and Vedanta.

7. The technical terms of the Shrauta and Grihya sutras.

8. The technical words of Hindu law.

9. The plan and scope of all the Purans and Upapurans.

10. Plan and scope of the Mahavarat and Ramayana.

11. The History of the ancient kings of India as far as gathered from the Purans and Upapurans.

12. The position and description of the different countries according to Hindu ancient Geography.

13. The technical terms of Hindu medical science are fully explained ; also an account of Hindu anatomy and the preparation of drugs.

14. The explanation of the technical terms of Hindu astronomy. Also the theory of the celebrated Hindu astronomers regarding the celestial regions.

15. The principles of Hindu astrology.

16. The technical words of the Tantras, Politics, Rhetoric, Prosody, Musical science, Military science, Kookery, Siksha, Kalpa, science on Horses, Hatayoga, and Vastushastra.

17. Classification of the Vedas.

This work is excepted to be completed before 1876. The price to subscribers advancing before the month of February 1875 is Rs 60 and to the rest Rs 6 each part. The parts I, II, III, IV, V, VI, and VII of this important Sanskrit dictionary have been delivered from the press.

27. कादम्बरी सटीक Kadambari. The celebrated Sanskrit prose work of Bana Bhatta with the commentary of Professor Taranatha Tarkavachaspati. 4 ..

28. राजप्रशस्ति Rajaprasasti. A poem by Prof. Tarkavachaspati. ,, 2

29. अनुमानचिन्तामणि [अनुमानदीपिति टीकासहित] Anumanachintamani by Gangesopadhyaya with the commentary of Raghunatha Shiromani, entitled, the Anumanadidhiti. A treatise on the inference of the Nayaya philosophy. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara. B. A. 4 ..

30. सर्वदर्शनसङ्ग्रह Sarvadarśanasangraha, or an epitome of the different systems of Hindu philosophy by Malhavacharya, edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 ..

31. भामिनीविभास सटीक Bhaminibilasa, edited with notes by prof. Tarkavachaspati. I ..

32. हितोपदेश सटीक Hitopodesha, edited with notes by Prof. Tarkavachaspati. 1 ..

33. भाषापरिच्छेद सत्तावलीसहित Bashaparichheda and Muktaavali. A treatise on the Nyaya philosophy, edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 ..

34. बहुविवाहवाद A discourse on Hindu polygamy by Prof Tarkavachaspati. ,, 4

35. दशकुमारचरित सटीक Dashakumaracharita. The prose work of Dandi, edited with notes by Prof. Tarkavachaspati. 1 8

36. परिभाषेन्दुशेखर Paribhashendusekhara. A treatise on grammar by Nagoji Bhatta, edited by Prof. Taranatha Tarkavachaspati. ,, 12

37. कविकल्पद्रुम (वोपदेवज्ञत धातुपाठ) Kavikalpadruma on rootes by Vopadeva, edited by Prof. Taranatha Tarkavachaspati. ,, 8

38. चक्रदत्त (वैद्यक) Chakradatta. A medical work by Chakrapani Datta, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara. B. A. 1 8

39. उणादिसूत्र सटीक Unadisutras or Rules for deriving, from the acknowledged verbal roots of the Sanskrit, a number of appellative nouns by means of a species of suffixes with a commentary by Ujjwaladatta, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara. B. A. 2 ..

40. मेदिनीकोष Medinikosha, or a dictionary of homonymous words by Medinikara, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 ..

41. पञ्चतन्त्रम् [श्रीविष्णुशर्मा-सङ्कलितम्] (गीतिशालम्) Panchatantra compiled by Vishnusharma, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 8

42. विद्वन्मोदतरङ्गिणी [चम्पूकाव्य] Bidwanmodatarangini, a poem in prose and verse by Chiranjib Bhattacharya, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. ,, 8

43. माधवचम्पू Madhavachampu. A poem in prose and verse by Chiranjib Bhattacharya, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. ,, 6

44. [तर्कसंग्रह इराजी अनुवाद सहित] Tarkasangraha. A treatise on Logic by Anna Bhatta, edited with an English translation by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. ,, 8

45. प्रसन्नरावव नाटक (श्रीजयदेवविरचितम्) Prasannaraghava. A drama by Jayadeva, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 ..

46. विवेकचूडामणि (श्रीसत्तुङ्गराचार्यविरचित वेदान्तप्रकरण) Bibekachuramani by Sankaracharya on the Vedanta darshana, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. ,, 6

47. काव्यसंग्रह Kavyasangraha. A Sanskrit anthology, being a collection of the best smaller poems in

the Sanskrit Language, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 5 "

48. लिङ्गानुशासन सटीक Linganshashana or Panini on genders, edited with a commentary by Professor Taranatha Tarkavachaspati. 4 "

49. रत्नसंहार सटीक Ritasanbara. A poem by Kalidasa, edited with a commentary by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 6 "

50. विक्रमोर्वशी सटीक Vikramorvasi. A drama by Kalidasa, edited with a commentary by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 8 "

51. वसन्तलिलकभाष्य Basantatilaka. A drama by Baradacharya, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 6 "

52. गायत्री Gayatri explained by Prof. Tarkavachaspati. 8 "

53. सांख्यदर्शन (भाष्य-सहित) Aphorisms of Sankhya philosophy by Kapila, with the commentary of Bijnanavikshu entitled the सांख्यप्रवचन भाष्य edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 "

54. भोजप्रबन्ध Bhojoprabandha, or anecdotes connected with Bhoja Rajah of Dhar and the poets of his court Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A., 12 "

55. नलोदय सटीक Nalodaya. A poem by Kalidasa with the commentary of Prajnakara. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 10 "

56. रेग केन कठ, प्रथ, सुख, साण्डको (उपनिषद्) [शङ्कर-भाष्य तथा आनन्दगिरिकृतटीकासहित] Isa, Kena, Katha, Paasha, Munda, Mundukya upanishads with the commentary of Sankaracharya and the gloss of Anandagiri. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 5 "

57. छान्दोग्य (उपनिषद्) [शङ्करभाष्य तथा आनन्दगिरिकृतटीकासहित] Chhandogya Upanishad with the commentary of Sankaracharya and the gloss of Anandagiri. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 5 "

58. तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर (उपनिषद्) शङ्करभाष्य तथा आनन्दगिरिकृतटीकासहित) Taittiriya Aitareya and Svetashwata Upanishads with the commentary of Sankaracharya and the gloss of Anandagiri. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 "

59. बृहदारण्यक (उपनिषद्) [शङ्करभाष्य तथा आनन्दगिरिकृतटीकासहित] Brihadaranyaka Upanishad with the commentary of Sankaracharya and the gloss of Anandagiri. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 10 "

60. सुश्रुत Sushruta. The system of medicine taught by Dhanvantari. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 4 "

61. शार्ङ्गधर [वैद्यक] Sarangadhara, A medical work. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 "

62. वैतालपञ्चविंशति Vetalapanchavingshati, compiled by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 12 "

63. पातञ्जलदर्शन [सिद्धिर्षि वैद्य्यासकृत भाष्य तथा वाचस्पतिमिश्रकृत टीका समेत] Aphorisms of Patanjali philosophy with the commentary of Vyasa and Vachaspati Mishra. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 4 "

64. आत्मतत्त्वविवेक [बौद्धाधिकार] Atmatatwabibeka. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 "

65. मुक्तिकोपनिषद् Muktikopanishat. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 "

66. उपमानचिन्तामणि Upamanachintamani by Gangeshopadhiyaya. A celebrated treatise on the comparison Nyaya philosophy. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A. 4 "

67. नागानन्द Nagananda. A drama by Simharsha. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 "

68. पूर्णप्रज्ञदर्शनम् । सध्वस्वा मकृत भाष्यसहितम् 2 "

69. चन्द्रशेखरचम्पूकाव्यम् सम्पूर्णम् 3 "

70. सामवेदस्य मन्त्र ब्राह्मणम् भाष्यसहितम् 2 "

71. आरण्यकसंहिता सायणाचार्यकृतभाष्यसंहिता 1 "

72. विदुशालभञ्जिका नाटिका टीकासहित 1 "

73. कारण्डव्यूह भौदशास्त्र 2 "

74. कुवलयानन्द सटीक [चलङ्कारसम्य] 3 "

75. प्रियदर्शिका नाटिका सटीक [श्रीहर्षविरचित] 8 "

76. सारस्वत व्याकरण सटीक पृवाङ्ग 1 4 "

77. वासवदत्ता सटीक 2 "

78. पुष्पवाण विनायकाथ [कालिदासकृत] सटीक 8 "

79. पादारविन्द शतक, मञ्जु शतक, कौटिल्यशतक, स्तुति-शतक मन्दसित शतक. 1 "

80. मनुसंहिता कल्लकमद्वैत टीकासहित 5 "

81. नैषधचरितम् सल्लिनाथ टीका सहितम् 10 "

82. चन्द्रालोक [चलङ्कारसम्य] 8 "

83. वीरभित्तीदय (रसति शास्त्र) 10 "

84. भावप्रकाश (वैद्यक) 10 "

85. प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक 2 "

86. अनर्घराघव नाटक (सुरारि कृत) 2 "

87. देवतब्राह्मण सभाष्य 1 "

88. पडविंश ब्राह्मण सभाष्य 1 "

89. सोमांसा परिभाषा 8 "

90. अथ्यसंयह (लौगात्री कृत) (सोमांसा) 8 "

91. रघुवंश सटीक 1 8 "

92. मेघदूत सटीक 12 "

93. ईश्वर निरूपणम् (तर्कवाचस्पति कृतम्) 1 "

94. ईश्वरानुमानचिन्तामणि (गङ्गेशोपाध्याय) 1 "

95. न्यायदर्शन (सभाष्य संहति) 2 8 "

96. सटीक वाल्मीकि रामायण (बालकाण्ड प्रथमाध्याय-तथोदय संग पर्यन्तम्) 1 8 "

97. सदन पाल निघण्टु (वैद्यक) 1 "

98. संस्कृतशिल्पासङ्गरी प्रथमभागः 1 "

99. साहित्यदर्पण 1 8 "

Apply to Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College,

Calcutta.

